1945-1948

JAARBERICHT N° 10

VAN HET VOORAZIATISCH-EGYPTISCH GENOOTSCHAP

EX ORIENTE LUX

INHOUD

REDACTIONEEL: **1.** Ter inleiding (225); **2.** Belangstelling voor het Nabije Oosten in Nederland (226); **3.** Lijst van geschriften van L. K. H. BLEEKER † (231); **4.** Idem van A. NOORDTZIJ † (233); **5.** Idem van J. L. PALACHE † (236).

EGYPTISCHE PHILOLOGIE: **6.** De Bentresj-stele (237); **7.** Egyptische Philologie 1940-1947 (244); **8.** De stijl van de Egyptische kunst vergeleken met den stijl van de Egyptische taal (281); **9.** Necrologie der Egyptologen (293).

EGYPTISCHE ARCHÆOLOGIE: **10.** Archæologisch overzicht over de opgravingen in Egypte 1938-1946 (295); **11.** Over de opgravingen te el-Kâb (329); **12.** Een bezoek aan Gebel Silsilah (337).

EGYPTE ONDER PERZEN EN GRIEKEN-ROMEINEN: **13.** Cambyses en Egypte (339); **14.** Papyrologie sinds 1941 (350).

EGYPTE EN HET AZIATISCH NABURIGE OOSTEN: **15.** Over de figuur achter den zegevierenden Pharao (355); **16.** Een nieuwe geschiedenis der Kunst van het Naburige Oosten (369); **17.** *The social and economic history of the Hellenistic world* by M. ROSTOVTZEFF (371).

VOORAZIATISCHE PHILOLOGIE: **18.** Bezinning op het Oude Testament (377); **19.** Recente Pešitta-studies (sinds 1927) (392); **20.** Déchiffrement des inscriptions pseudo-hieroglyphiques de Byblos (399); **21.** ᶜAštart et ᶜAštar à Ras-Shamra (406); **22.** Hethietische mythen en legenden (407); **23.** The Venus-tablets of Ammiṣaduqa (414); **24.** Lettres de Mari (425); **25.** Marduk-apal-idinna, zijn tijd en zijn geslacht (448); **26.** Sumerologie en Assyriologie (456).

VOORAZIATISCHE ARCHÆOLOGIE: **27.** Birds and fishes (461); **28.** De drie muren van Jerusalem (472); **29.** Archæologie der Hethietische rijken (479); **30.** Primum monumenta, deinde chronologia; Alalakh (thans Tell Atsjana), Hammurabi 1792-1750 (461); **31.** Babylon, de heilige stad (491); **30.** Etemenanki, de toren van Babel (526); **33.** Van stedeling tot tentbewoner (537).

TOCHARISCH: **34.** Overzicht van de Tochaarse letterkunde (561).

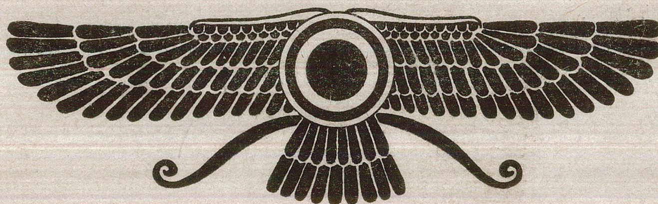
HET RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN: **35.** Aanwinsten. Publicaties (571).

CONGRESSEN: **36.** International Association of Egyptologists (573).

FINANCIEEL OVERZICHT: **37.** 1942-1947 (575).

Platen XVI-XXXII, Figuren 30-97. Een bijlage bij pag. 244-280.

ALPHABETISCHE LIJST DER MEDEWERKERS: F. M. TH. BÖHL, **31**; A. DE BUCK, **6**; TH. BUSINK, **32**; W. COUVREUR, **34**; E. DHORME **(20)**; J. JANSEN, **7, 9, 11, 12, 36**; CH.-F. JEAN, **24**; H. C. JELGERSMA, **8**; A. KAMPMAN, **22, 29**; C. KERN, **30**; A. KLASENS, **13**; J. H. KRAMERS, **5**; W. F. LEEMANS, **25**; J. P. LETTINGA, **4, 26**; J. MELLAART, **10**; J. VAN DER PLOEG, **19**; B. A. VAN PROOSDIJ, **2, 16, 26, 33**; G. SCHNEIDER-HERRMANN, **15**; J. SIMONS, **28**; K. SPREY, **17**; E. VISSER, **14**; TH. C. VRIEZEN, **18**; B. L. VAN DER WAERDEN, **22**; W. D. VAN WIJNGAARDEN, **35**.

HET VOORAZIATISCH-EGYPTISCH GENOOTSCHAP "EX ORIENTE LUX", opgericht 22 Mei 1933, goedgekeurd bij Koninklijk besluit dd. 8 December 1947 no. 9, gevestigd te Leiden, stelt zich ten doel de bevordering van de studie van de beschaving van het oude Nabije Oosten en van daaraan verwante beschavingen, en het vormen van een band tussen hen, die in deze studie belangstellen. Het tracht dit doel te bereiken door het uitgeven van een aantal publicaties, waarvan het Jaarbericht de meest omvattende is.

Het **Jaarbericht** bevat een overzicht van de stand der wetenschap omtrent de landen in het oude Voor Azië en Egypte, zowel in archæologisch-historisch, als in philologisch opzicht. Het onderscheidt zich van het tijdschrift doordat het karakter in de eerste plaats informerend is; het beoogt een recapitulatie te geven van de vele tijdschriftartikelen en opgravingsberichten, die over het Nabije Oosten verschijnen. Polemiek wordt zoveel mogelijk vermeden; behandeling van details wordt beperkt. In het Oosten gaat het terrein tot de Indus, in het Westen via Klein Azië en de Aegeische beschaving tot de klassieke archæologie. In ieder Jaarbericht worden ook tekstvertalingen, alsmede capita selecta opgenomen uit de geschiedenis van de beschavingen der volken om het Middellandse Zeebekken.

Het Genootschap geeft verder een serie **Mededelingen en Verhandelingen** en **Overzichten van de geschiedenis en opgravingen in het Nabije Oosten** uit, waarin kleinere monographieën verschijnen, benevens een serie grotere wetenschappelijke **Uitgaven.** Voorts stelt de administratie van het Genootschap regelmatig publicaties op het gebied van het Oude Oosten tegen gereduceerde prijzen aan de contribuanten ter beschikking. — In vele plaatsen in Nederland en België zijn studiekringen van "Ex Oriente Lux" gevestigd, die des winters bijeenkomsten organiseren, waar sprekers uit binnen- en buitenland lezingen en cursussen houden. Alle contribuanten hebben gratis toegang tot de lezingen. — De bibliotheek van het Genootschap is ondergebracht in het Nederlandsch Instituut voor het Nabije Oosten, Noordeindsplein 4a te Leiden. Contribuanten van "Ex Oriente Lux" hebben vrij toegang tot de boekerij van dit Instituut, terwijl zij ook van de logeerkamers van het Instituut gebruik kunnen maken.

Het Algemeen Secretariaat van het Genootschap is gevestigd Noordeindsplein 4a, Leiden (tel. 23682), het Belgisch Secretariaat is gevestigd Naamsche Vest 180, Leuven (tel. 2247). De leden (*f* 7.50) en leden-begunstigers (id.) ontvangen het Jaarbericht, de Mededelingen en Verhandelingen en de Overzichten van de geschiedenis en opgravingen gratis en, zo mogelijk, de Uitgaven. De begunstigers (*f* 5.— per jaar) krijgen het Jaarbericht gratis en de andere uitgaven tegen gereduceerde prijs. Het verenigingsjaar loopt van 1 Juli tot 1 Juli. Opzegging als contribuant moet uiterlijk vóór 1 Juni geschieden. Voor een uitnodiging tot het lidmaatschap en opgave als lid-begunstiger of donateur wende men zich tot de secretaris-penningmeester, de heer Dr A. A. Kampman, Noordeindsplein 4a, Leiden (postgironummer 229501, tel. 23682), tot de Belgische secretaris Prof. Dr J. Vergote, Naamsche Vest 180, Leuven (bankrekening 9980 van de Kredietbank te Leuven, tel. 2247) of tot de studiekringbesturen (zie blz. 4 van het omslag). Alle bestellingen van publicaties dienen gericht te worden aan het Algemeen Secretariaat, Noordeindsplein 4a te Leiden.

JAARBERICHT N° 10

VAN HET VOORAZIATISCH-EGYPTISCH GENOOTSCHAP

EX ORIENTE LUX

KONINKLIJK GOEDGEKEURD

GEVESTIGD TE LEIDEN — OPGERICHT 22 MEI 1933

ANNUAIRE DE LA SOCIÉTÉ ORIENTALE EX ORIENTE LUX FONDÉE À LEYDE, N° 10

Commissie van advies: Prof. Dr F. M. Th. Böhl, Prof. Dr A. de Buck

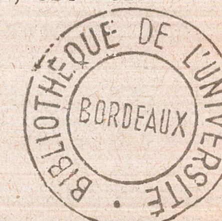
Adres Redactie: Roodborststraat 16, Leiden
Administratie: Noordeindsplein 4a, Leiden

REDACTIONEEL GEDEELTE

TER INLEIDING

ΥΒΡΙΣ ΓΑΡ ΕΞΑΝΘΟΥΣ' ΕΚΑΡΠΩΣΕ ΣΤΑΧΥΝ
ΑΤΗΣ ΟΘΕΝ ΠΑΓΚΛΑΥΤΟΝ ΕΞΑΜΑΙ ΘΕΡΟΣ

Aeschylus, *Persae*, 821—822

WANT UIT ZIJN BLOEI SCHIET MENSCHTROTS VRUCHT IN ARENVELD
VAN RAMPSPOED, WAAR HIJ ZAMELT TRANENRIJKEN OOGST.

Vertaling van P. C. Boutens

BELANGSTELLING VOOR HET NABIJE OOSTEN IN NEDERLAND HAAR RECHTVAARDIGING EN GESCHIEDENIS 1945—1948

Terwijl de wereld haar „tranenrijken oogst" plukt, verschijnt dit Jaarbericht. Dit te constateren geeft een verklaring, is een verontschuldiging en vraagt naar de roeping. Het geeft de verklaring waarom, wat het papier betreft, de technische uitvoering niet van alle exemplaren is zoals wij die zouden wensen; in elk geval lukte het nog kort voor het afdrukken althans de platen in oude luister te laten verschijnen.

Een verontschuldiging is het tevens voor de tussentijd van vier jaren tussen dit jaarbericht en het voorafgaande. Want wel zou het mogelijk geweest zijn verscheidene bijdragen eerder te hebben laten verschijnen: evenwel moest het eerste nummer na de Bevrijding en het herstel van contact met de landen onzer bondgenoten worden gekenmerkt door zo grondig mogelijk een overzicht van de daar verschenen litteratuur te brengen. Dit is ten dele gelukt, maar men bedenke dat onze medewerkers met tal van publicaties, soms van het eminentste belang, eerst in de tweede helft van 1947 kennis konden nemen. Met bloot catalogiseren mocht echter niet worden volstaan, daarnaast moest worden gezocht langs welke lijn het historisch onderzoek zich had voltrokken, en moest de geest worden onderkend in welke men oude en nieuwe gegevens verklaarde. Dat ook dit is gelukt, is, naar mijn mening, een reden waarom aan de medewerkers van de zijde der lezers en samenstellers een oprecht woord van dank en hulde is gepast.

Naar onze roeping en onze geloofsbrieven moet ter rechtvaardiging van het verschijnen in deze tijd door ons zelf een onderzoek worden ingesteld. De omstandigheid dat enkele duizenden naar zulk een jaarbericht uitzien is op zichzelf nog geen verontschuldiging, als dat uitzien slechts een uiting van liefhebberij zou zijn. Die is toch niet op haar plaats in deze tijd.

Schrijvers en lezers hebben in de afgelopen jaren gebeurtenissen meegemaakt die op hun lichamelijk en geestelijk bestaan invloed hebben uitgeoefend en hun sporen hebben nagelaten. De ontberingen en de spanningen werkten op lichaam en geest gelijkelijk en doen het soms nog. De overmoed van één man en zijn volk heeft een ieder in zijn wezen aangetast en hem tevens laten zien hoe hij als deel van het geheel mede verantwoordelijk was voor en zijn krachten moest geven aan het voortbestaan van dat geheel.

Het feit dat men getuige was van deze strijd en van de ondergang van een machtig rijk heeft het historische bewustzijn weer doen opkomen of gescherpt. Zoals men in de hongerwinter 1944-1945 de strijd om het naakte bestaan voor zich en de zijnen moest strijden en oog heeft gekregen ook voor de waarde van het stoffelijke leven, zo heeft men ook weer het belang van de *histoire militaire* onderkend als deze geldt de strijd om het behoud van land en volk. Een strijd als tussen Grieken en Perzen staat ons weer in zijn volle betekenis voor ogen; de afgelopen jaren hebben ons in staat gesteld een drama als Aeschylus' *Perzen* na te voelen, omdat wij de betekenis van het probleem, de verhouding van een enkeling-leider tegenover de massa en diens verantwoordelijkheid uit het oog hadden verloren. Maar ook hebben de gebeurtenissen van vóór en na 1945 ons laten zien, dat naast de persoonlijke machtsbegeerte van een enkeling of van een rijk ook nog andere factoren z.g. dictatoren of z.g. imperialistische staten in een richting drijven die zij zelf niet willen of soms principieel veroordelen; en dat het soms ook voor hen een strijd is om het naakte bestaan van zich en de hunnen te verzekeren.

De bange jaren 1939-1945 zijn voorbijgegaan. De volkeren hebben hun reserves door voorgaande geslachten gekweekt opgeruimd en op crediet geleefd bij een toekomende generatie omdat zij wisten dat hun en ook haar bestaan bij die strijd op het spel stond. Van alle kanten is een roep tot herstel en opbouw. Te klemmender wordt nu de vraag gesteld en gevoeld of het in deze omstandigheden nog zin heeft zich met het verre verleden te bemoeien, en tijd, energie en middelen aan studie daarin te besteden. Is dit niet een zich onttrekken aan de roeping van deze tijd? Ontvlucht men dan niet een heden door zich te dompelen in het verleden? Staat de historicus en ieder die zich met geschiedenis afgeeft niet gelijk aan hem die door alcohol of verdovende middelen zich aan de zorgen van het ogenblik onttrekt? Deze vraag te stellen en haar bevestigend te beantwoorden zou juist zijn, wanneer geschiedenis niets anders was dan het opnieuw spelen van een gespeeld spel (*acta agere*) of het zoeken van een variant waarmede men zou hebben kunnen winnen, en zich verliezen in illusies over hoe anders alles zou zijn verlopen als men had gewonnen.

Maar geschiedenis is meer, zij raakt de mens in zijn wezen. Het beoefenen van de geschiedenis is het medezoeken naar de waarheid en het verdedigen van de waarheid, soms ook de gevonden waarheid in dienst stellen van de toekomst. Griekse en Romeinse veldheren wezen hun soldaten op de prestaties hunner voorouders, NAPOLEONS woorden bij de Pyramiden zijn welbekend, ook MARX en ENGELS openden hun manifest in 1848 met historische uiteenzettingen, en de historische uiteenzettingen als begin van zekere politieke redevoeringen uit de laatste twintig jaar liggen nog vers in de herinnering. Zonder deze dienstbaarheid der geschiedenis een misbruik te willen noemen, heeft zij zelve toch hogere roeping. Ook de beoefening der geschiedenis is een vermeerdering van kennis. GLANVILLE [1]) eindigt zijn inaugurele rede, als hij zich heeft afgevraagd of het in deze tijd die om „scientists and economists" vraagt, verantwoord is zich aan de Egyptologie te wijden: „I believe the answer is yes, because in Housman's words: The pursuit of knowledge, like the pursuit of righteousness, is part of man's duty to himself".

Het vaststellen en de kennis van feiten en omstandigheden zou volgens KERNKAMP [2]) in dienst van de „partijloze waarheid" staan. De partijloze waarheid echter staat boven de mens, en is als zodanig niet door hem te bereiken; slechts als subject kan hij tot haar naderen. Als in Eridu een tempel wordt gevonden uit de Ubaid-periode, is dit een vaststellen van een feit en vermeerdering van onze kennis met een object; die tempel is dan een werkelijkheid. Waarheid wordt het eerst nadat de historische consequentie en het historisch verband is gevonden, wie hebben hem gebouwd, en wanneer en waartoe? Dit vast te stellen komt door het onderzoek (d.w.z. „historie" in zijn primaire betekenis); het object wordt dan behandeld door het subject. Zeker is het dat de verklaring die op dit onderzoek moet volgen, mede afhankelijk is van de persoonlijke hoedanigheden van dit subject. Maar wanneer hij in trots dit „onvermijdelijk subjectivisme" [3]) niet wil erkennen of in vertwijfeling het subjectivisme tot methode wil verheffen, erkent hij de grens van het menselijke niet en komt hij in de spheer van het tragische. Op deze achtergrond gezien, krijgt THIEL's inaugurele rede [4]) nog grotere betekenis. Niet in het zien van de werkelijkheid hetzij in autopsie of door middel van een plaat bestaat het beoefenen van geschiedenis, maar de geestelijke functie van het beschouwen leidt tot de waarheid. Zo kan men het in de paradox formuleren, dat de werkelijkheid objectief gekend kan worden, maar dat de waarheid slechts subjectief gezien kan worden, het zien dan genomen als vertaling van theorie, „in zijn Griekse betekenis, die zowel het beschouwen en schouwen omvat als het diep persoonlijk nadenken over datgene wat het lichamelijk of geestelijk oog heeft waargenomen" (VAN GRONINGEN, blz. 67) [5]). Het besef van beperktheid en gebondenheid weerhoude de mens niet in zijn zoeken naar waarheid, zij het dan ook subjectief beperkt. De waarheid zal hem toch vrij maken. Die drang naar vrijheid en waarheid, die drift voor het objectieve, die zucht naar het zuivere

[1]) S. R. K. GLENVILLE, *The growth & nature of Egyptology,* Inaugural lecture, Cambridge, 1947.

[2]) G. W. KERNKAMP, *Over de materialistische opvatting van de geschiedenis,* Inaugurele rede, Amsterdam, 1901 (als voor vandaag geschreven).

[3]) W. DEN BOER, *Onvermijdelijke subjectiviteit of methodisch subjectivisme,* Ned. Theol. Ts. 2, 1948, 138-145, als antwoord aan M. ROZELAAR (1, 1947, 231) op diens critiek van een eerste artikel (1, 1947, 129); zie ook H. PLESSNER, *Zum gegenwärtigen Stand der Frage nach der Objektivität historischer Erkenntniss,* in *Geschiedenis* (Feestbundel W. J. Aalders), Assen, 1944, 281-296; ook P. VAN SCHILFGAARDE, *De zin der geschiedenis* I-III, Leiden, 1946-1947.

[4]) J. H. THIEL, *De oude geschiedenis en de archæologie,* Rede Utrecht, Amsterdam, 1946; cf. A. W. BYVANCK, *Bulletin ... Antieke beschaving,* 20, 1945, 36-37 (later verschenen).

[5]) B. A. VAN GRONINGEN, *Kosmos,* Mededeelingen uit de Civitas Lugduno Batava, n°5, Maart 1947, 63-79.

dwingen hem de geschiedenis te beoefenen als deel van de verwezenlijking van zichzelf; en in tijden waarin waarheid en vrijheid op het spel staan, nog meer dan vroeger.

Indien waarheid begrepen en bewust geworden werkelijkheid is, dan staat de beoefening der geschiedenis niet alleen met en naast de andere wetenschappen op één lijn, maar zij neemt tevens een bijzondere plaats in. Hierin toch onderscheidt zich onder meer de mens en in het bijzonder de „beschaafde" van het dier, dat hij zich niet alleen door zijn drift laat leiden, maar het gevoelsleven controleert door zijn geest. Als hij zijn vader en moeder eert, als hij zijn zonen en dochters ontziet, dan is dat mede op grond van het feit, dat hij zich de genetische werkelijkheid bewust blijft, welke bij het dier verloren is gegaan, dat hij historisch denkt. Als wij de geschiedenis van het vaderland beoefenen, eren wij onze voorouders; als wij de zg. Europese geschiedenis bestuderen, vragen wij naar de werkelijkheid onzer levensvormen; als onze kinderen, die in een wereld zullen staan, waarvan men in de komende jaren steeds meer de eenheid zal zien, ons vragen naar het hoe en waarom der andere beschavingen, waarmee zij door het verkeer, dat geen tijd en afstanden heeft, in aanraking zullen komen, zullen wij hen een wereldgeschiedenis in die geest moeten leren op straffe het risico te lopen, dat zij zich in die wereld niet zullen weten te gedragen. Hun Europese beschaving, die zij nooit geheel zullen kunnen verliezen, zullen zij slechts dan met ere dragen als zij weten en zich bewust zijn, dat stamvader en oermoeder dier beschaving de classieke en de Vooraziatische Oudheid zijn en dat zij door mede te werken aan het nauwkeuriger kennen dier oude perioden der mensheid, ook aan hun levenshouding in die komende periode der wereldgeschiedenis, zich uitend in woord en daad, zelfvertrouwen, en voor zover nodig, zelfbewustheid en zelfverzekerdheid verlenen. Aan dat nauwkeuriger kennen is dan niet enkel verbonden, dat zij retrograad de draad volgen, die naar een eerste optreden in de Oudheid van een bepaald verschijnsel leidt (bv. de oorsprong onzer letters, die van algebra, enz.), maar het eren komt eerst recht tot uiting wanneer de beschavingen dezer volken ook daar, waar zij van de onze afwijken, dus in hun eigen wezen, worden gekend. Zo is ook het beoefenen der oude geschiedenis niet een liefhebberij, maar naast de plicht uit dankbaarheid tegenover een voorgeslacht, tevens een plicht tot opvoeding tegenover en van een komende generatie [6].

Als wij ons nu naar Nederland wenden, dan komen onder diegenen, die door „den nood der tijden en de wreedheid der vijanden zijn omgekomen" vanzelf de figuren van Dr J. DE KONING [7]) en Professor PALACHE naar voren, de een gevallen als strijder voor zijn „beschaving", de ander als lid van het Joodse ras (zie blz. 236). Verder ontvielen ons in de laatste jaren de oud-hoogleraren BLEEKER, NOORDTZIJ, VAN GELDEREN en R. L. JANSEN.

In 1945 namen de heren BÖHL en DE BUCK hun in 1941 neergelegd ambt weer op en verliet Professor VAN DER MEER zijn schuilplaats in Leiden, terwijl Professor DAVID behouden uit Theresienstadt terugkeerde. Zo keerde dus de oude toestand wat hun vakken betreft terug. In tegenstelling daarmede vertoonde de bezetting van de leerstoelen voor het Oude Testament in de laatste jaren een gehele vernieuwing. Alleen Dr RIDDERBOS bleef van de oude garde; dat in Leiden en Groningen de heren DE BOER en VRIEZEN gekomen waren, vermeldden wij reeds; als nieuwe hoogleraren hielden hun inaugurele redevoering in Amsterdam: W. H. GISPEN (V.U.) [8]), M. A. BEEK (S.U.) [9]), in Utrecht E. H. EDELKOORT [10]), in Nijmegen B. ALFRINK [11]), en in Kampen B. HOLWERDA [12]). Een reden tot verheuging was, dat de opgeheven leerstoelen voor de Hebreeuwse en andere Semietische talen in Groningen en Utrecht weer bekleed werden door de benoeming van de heren HOSPERS en HULST [13]), nog meer verheugend zou het geweest zijn, indien ook de reden tot haar opheffing, financiële tekorten, zou zijn vervallen. Ook voor Oude Geschiedenis traden verscheidene nieuwe hoogleraren op, in Utrecht THIEL [4]), in Leiden W. DEN BOER en in Groningen Mevr. E. VISSER. Hoewel hun inaugurele redevoeringen zich met onderwerpen uit de classieke wereld bezighielden, is hun belangstelling ook voor de antieke wereld meer dan eens gebleken. Een demonstratie van gelukkig samengaan van Oosterse en classieke studiën geeft ons de feestbundel VAN OVEN [14]), waarin o.a. Mr. W. F. LEEMANS voor het eerst naar buiten als Assyrioloog optrad. Dat ook Ir R. J. FORBES zijn verdienste wegens zijn onderzoekingen over de geschiedenis der metalen met een buitengewoon hoogleraarschap te Amsterdam beloond zag, wijst ook op steeds groeiende waardering voor diens arbeid [15]). Ook mogen wij enige promoties vermelden, nl. die van de heren BRONGERS, VAN PRAAG [16]), STRICKER [17]), KAMPMAN [18]), JANSSEN [19]), HOSPERS [20]) en KERN [21]), de smaakvolle uitgever van *Ars Antiqua*, waarvan de afleveringen 3 en 4 (1947, 1948) verschenen.

De Griekse papyrologie en Oosterse rechtsgeschiedenis zagen ook enige nieuwe docenten nl. Dr VAN PRAAG, Amsterdam [22]), en Mej. E. P. WEGENER, Leiden [23]), terwijl ook Mevr. VISSER korte tijd in Amsterdam als privaat-docente optrad [24]). In de serie *Papyrologica Lugduno Batava* verscheen als deel IV de dissertatie van de heer PAAP [25]).

Hoewel in Leiden gevestigd, is het *Nederlandsch archæologisch-philologisch Instituut voor het Nabije Oosten* als het ware een interacademiale verzamelplaats, niet het minst, omdat het de bibliothecaris dezer instelling gelukt is een vrij volledige verzameling van de litteratuur uit de oorlogsjaren bijeen te brengen. Internationaal is deze instelling ook van belang, omdat door haar de *Bibliotheca Orientalis* wordt uitgegeven, een tijdschrift, dat in de eerste jaren nog haar recensies in het Nederlands opnam, maar nu meer en meer deze in de „moderne" talen publiceert. Bovendien verdient vermelding, dat door bemiddeling van dit Instituut telkenjare een uitwisseling van een jonger Nederlands en Belgisch orientalist tot verdere studie in het naburige land plaats heeft. Ook naar de Verenigde Staten konden enkele onzer studiosi zich begeven.

Het verenigings- en congresleven heeft zijn rechten opnieuw doen gelden, het Oudtestamentisch Werkgezelschap vergadert weer, en van haar publicatie *O.T. Studiën* [26]) verschenen weer nieuwe delen. Naast dit interconfessioneel gezelschap is nu ook gekomen

[6]) F. M. TH. BÖHL, *Inleiding tot de oude geschiedenis van het Nabije Oosten.* Feestbundel Aalders (cf. sub [3]), 1-21.

[7]) Lijst hunner namen in *Kernmomenten der antieke beschaving en hare moderne beleving,* Bundel historische opstellen uitgegeven naar aanleiding van het tweede lustrum van ... Ex Oriente Lux (Med.EOL 7, 1947), pag. VI. Voor de dissertatie van DE KONING, cf. W. F. ALBRIGHT, BASOR 87, 1942, 36, noot 33, en uitvoerig JNES 6, 1947. 58-59; M. NOTH, ZOPV 64, 1941, 39-74, 115-117; A. ALT, AfO 14, 1941-1944, 349-352, K. GALLING, OLZ 45, 1942, 119 en 121.

[8]) W. H. GISPEN, *De Levietische wet op de melaatsheid,* Rede Vrije Un., Kampen, 1945.

[9]) M. A. BEEK, *Het twistgesprek van de mens met zijn God,* Rede Amsterdam, Assen, [1946].

[10]) A. H. EDELKOORT, *Karaktertrekken der Oudtestamentische religie,* Rede Utrecht, Amsterdam, 1945.

[11]) B. J. ALFRINK, *Over „typologische" exegese van het Oude Testament,* Rede Nijmegen, Nijmegen, 1945.

[12]) B. HOLWERDA, *De Priester-Koning in het Oude Testament,* Rede Kampen, Terneuzen, 1946.

[13]) A. R. HULST, *Belijden en loven,* Rede Utrecht, Nijkerk, 1948.

[14]) *Symbolae van Oven,* Leiden, 1946, met artikelen over het Oude Naburige Oosten van A. DE BUCK, B. A. VAN PROOSDIJ, W. F. LEEMANS, en F. M. Th. BÖHL.

[15]) R. J. FORBES, *Ambacht en wetenschap in het oude Nabije Oosten,* Rede Amsterdam, Leiden, 1947.

[16]) A. H. BRONGERS, *De scheppingstraditie bij de profeten,* Diss. Leiden, Amsterdam, 1945. A. VAN PRAAG, *Droit matrimonial assyro-babylonien,* Allard Pierson Stichting, Arch.-Hist. bijdragen XII, Amsterdam, 1945. (Voor Juridische faculteit verdedigd).

[17]) Zie blz. 572 onder Publicaties.

[18]) A. A. KAMPMAN, *Hethietische vestingbouw,* Diss. Leiden, Leiden, 1945 (ook opgenomen in *Kernmonumenten*).

[19]) J. [M. A.] JANSSEN, *De traditioneele Egyptische autobiografie vóór het Nieuwe Rijk,* I *De teksten,* II *Vertaling en commentaar,* Leiden, 1946, (deel II = dissertatie).

[20]) J. H. HOSPERS, *De numeruswisseling in het boek Deuteronomium,* diss. Utrecht, Utrecht, 1947.

[21]) [J. H.] C. KERN, *Antieke portretkoppen,* Diss. Leiden, Den Haag, 1947.

[22]) A. VAN PRAAG, *Problemen der antieke rechtsgeschiedenis,* Openbare les Amsterdam, Amsterdam, 1946.

[23]) E. P. WEGENER, *De betekenis der grafologie voor de Griekse papyrologie,* Openbare les Leiden, Leiden, 1947.

[24]) E. VISSER, *Polis en stad,* Openbare les Amsterdam, Amsterdam, [1947].

[25]) A. H. R. E. PAAP, *De Herodoti reliquiis in papyris et membranis Aegyptiis servatis,* Papyrologia Lugduno-Batava.

[26]) B. D. EERDMANS, *The Hebrew Book of Psalms,* Oudtestamentische Studien IV, 1947, terwijl deel V, een bundel verzamelde opstellen, op punt van verschijnen is.

het R.K., St. Hieronymus. Het *Oostersch Genootschap* organiseerde, zij het op kleinere schaal dan vroeger, in 1947 een huishoudelijk congres. De Palestina-reiziger F. SCHOLTEN schonk naam en middelen aan de *Frank Scholten Stichting* te Leiden. In een rede, getiteld *Mercatores sapientes*, herdacht Prof. D. COHEN bij de heropening van het Allard-Pierson-Museum (1946) de bekende Amsterdamse figuren van A. W. VAN LEER, J. L. PIERSON, benevens LUNSINGH SCHEURLEER.

Het is te begrijpen, dat, gezien op deze achtergrond, ook de Nederlandse uitgevers geen bezwaar tegen publicaties in het Nederlands hebben. CHIERA's bekende boek verscheen onder de titel: *Zij schreven op klei* (Baarn, 1948) en in de serie van Servire *Cultuurhistorische Monografiën* [27]) kwamen op ons gebied enige nieuwe deeltjes. Maar ook grotere werken zagen het licht in het Nederlands, zo de grote Egyptische kunstgeschiedenis van Professor DE WIT [28]). Van VAN DER LEEUWS *Godsdiensten der Wereld* verscheen de tweede druk. Voor BYVANCKS *Kunst der Oudheid* cf. blz. 369. Aan de *E.N.S.I.E.*, een encyclopædie in oorspronkelijke zin (cf. Jrb. II/8, 566), werkten mede als godsdiensthistoricus Prof. BLEEKER [29]) (I, 1946, 236-241), voor Israel M. A. BEEK (I, 283-305), als letterkundige G. J. THIERRY (II, 1947, 79-86), als kunsthistorica A. ROES (II, 283-303), terwijl W. DEN BOER in III, 1947, 68-81 ook de antieke inhoud binnen zijn visie trok.

Maar bovenal mogen wij ons gelukkig prijzen, dat het ook nog mogelijk is geweest, dat Nederlandse Orientalisten weder het Naburige Oosten konden bezoeken. Jozef JANSSEN vond gelegenheid de opgravingen in el-Kab mede te maken. I. L. SEELIGMANN bezocht en sprak op het Eerste Wereldcongres der Joodse Wetenschap te Jeruzalem (Juli, 1947) [30]). Zulks deed ook Pater VAN DER PLOEG, die evenals Pater SIMONS verscheidene maanden met Jeruzalem als uitgangspunt, reizen en verkenningen in Palestina kon ondernemen.

Het contact met het buitenland was reeds eerder opnieuw gelegd in het bijzonder door de deelname van Nederlandse O.T.-ici aan het Congres in Cardiff (1946). Met België is zelfs nu een zeer nauwe samenwerking dat tot uiting kwam door het bezoek van vele Nederlandse orientalisten aan het Congres der philologen in Leuven (1947) en door het ere-doctoraat van Leuven van Professor BÖHL zijn officiële bezegeling kreeg. Veel zijn wij aan de tegemoetkomendheid van personen en instellingen in het buitenland verschuldigd. Als een soort tegenprestatie kan men het beschouwen dat onze geleerden zich in hun publicaties tot het buitenlandse publiek wendden. De heren BÖHL en VAN DER MEER mengden zich in de moeilijke kwestie der oude chronologie [31]); in het bijzonder zal het monumentale deel III van *The Egyptian coffin texts* uitgegeven door Professor DE BUCK [32]) voor het *Oriental Institute* (Chicago, 1947) in deze wisselwerking op zichzelf reeds 'boekdelen' spreken.

De verhouding tot het buitenland zal nader bestudeerd en geregeld moeten worden, niet alleen die van Nederland, maar ook van de andere volken. De Egyptologen deden dit reeds in Kopenhagen (zie p. 573); moge in Parijs op het XXIste Congres der Orientalisten, in Juli a.s. te houden, de grondslag gelegd worden voor een organisatie, waarin de Orientalisten hun werkzaamheden in het kader van het nieuwe tijdperk zullen kunnen verrichten.

Leiden, 28 Maart 1948. B. A. VAN PROOSDIJ

[27]) L. LEEUWENBURG, *Echnaton*; A. ROES, *Symbolen uit het Oude Oosten*; K. SPREY, *De antieke wereldzee*; E. VISSER, *Het Hellenisme*; allen: Den Haag, 1946. Van A. ROES verscheen ook *The goat and the horse in the cult of Hither Asia*, Studia Vollgraff, Amsterdam, 1948, 99-138.

[28] C. DE WIT, *Oud-Egyptische kunst*, Antwerpen, 1946.

[29]) De nieuwe godsdiensthistoricus in Amsterdam, cf. C. J. BLEEKER, *De Godsdienstige betekenis van oog en oor*, Rede Amsterdam, Assen, 1946.

[30]) I. L. SEELIGMANN, *Eerste wereldcongres der Joodse Wetenschap te Jerusalem*, Nieuw. Isr. Weekbl. 78, 12 Sept. 1947, 8-9.

[31]) F. M. TH. BÖHL, *King Ḫammurabi of Babylon in the setting of his time* (Med. Kon. Ak., afd. Lett., N.R. 9, 10, 1946).

P. VAN DER MEER, *The ancient chronology of Western Asia and Egypt*, Documenta et Monumenta Orientis Antiqui II, Leiden, 1947.

[32]) In hem heeft het eerst weer sedert jaren de Egyptologie in de Kon. Akademie een vertegenwoordiger *ex professo* gekregen; cf. zijn *Plaats en betekenis van Sjoe in de Egyptische theologie* (Med. afd. Lett., N.R. 10, 9, 1948).

LIJST VAN GESCHRIFTEN VAN LOUIS HENRI KAREL BLEEKER

(11 Oct. 1868 — 20 Oct. 1943)

BETREKKING HEBBENDE OP HET OUDE NABURIGE OOSTEN

SAMENGESTELD DOOR TH. C. VRIEZEN

1 — *T. K. Cheyne: Jeremia in den lijst van zijn tijd.*
Vertaald onder toezicht van G. WILDEBOER, Utrecht, 1891.
Bewerking van CHEYNE's *Jeremiah, his life and times*, door L. A. BAHLER en L. H. K. BLEEKER.

2 — *Jeremia's profetieën tegen de volkeren.*
Diss. Groningen, 1894.
Behandelt de vraag der echtheid van Jer. 25; 46-51, met als resultaat, dat behalve cap. 50 v. deze profetieën, hoewel sterk geïnterpoleerd, Jeremiaans zijn.

3 — *Naar aanleiding van A. van der Flier: Deuteronomium 33.*
Theologische Studiën XIV, 1896, 359-381.
Verdedigt o.a. tegenover VAN DER FLIER de herkomst van de Judaspreuk uit het Richtertijdperk.

4 — *C. Siegfried: Kommentar Prediger und Hoheslied.*
Bespreking Th. St. XVII, 1899, 205-210; 300-303.

5 — *Bouman: Begrip gerechtigheid in het O. T.*
Bespreking Th. St. XVIII, 1900, 75-81.

6 — *R. Kittel: Die Bücher der Könige.*
Bespreking Th. St. XX, 1902, 90-98.

7 — *Enkele opmerkingen naar aanleiding van "Oorsprong en betekenis der Tien Woorden".*
Th. St. XXI, 1903, 310-315.

8 — *Twee eenvoudige conjecturen.*
Th. St. XXII, 1904, 285 v.v.
Sam. 1 : 21b leze men i.p.v. *beli mašiach*: *elī mašuach*;
Ps. 73 : 7 leze men i.p.v. *eḫeleb*: *mēḫašōb* en vertale: hun ongerechtigheid gaat alle gedachten te boven.

9 — *De zonde der gezindheid in het O. T.*
Inaugurele rede, Groningen, 1907.
Aanvaardt EERDMANS' Exegese van het 10de gebod, maar bestrijdt de opvatting, dat in het O.T. overigens niet van zonde der gezindheid sprake zou zijn.

10 — *Gen. IV: 1*
Th. St. XXVII, 1909, 289-292.
Voorgeslagen vertaling: Een zoon heb ik ontvangen — Jahwe is niet mij!

11 — *De betekenis van den profeet Elia voor de geschiedenis van Israëls godsdienst.*
Th. St. XXVIII, 1910, 415-444.
Uitgegeven voordracht, met als hoofdgedachte, dat Elia in de strijd met het syncretisme ertoe is gebracht het eerst met bewustheid de gedachte van de eenheid en enigheid Gods te grijpen.

12 — *Prof. Wildeboer. In Memoriam en litteratuurlijst.*
Th. St. XXX, 1912, 81-96.

13 — *Twee redevoeringen*
Th. St. XXXI, 1913, 150-158.
Bespreking van M. NOORDTZIJ: *Babylonische Psalmen,* en A. NOORDTZIJ: *De O.T.-ische Godsopenbaring in het Oud-Oostersch leven.*

14 — *Genesis I en Genesis II.*
Serie „Synthese", 1918.

15 — *Over Inhoud en Oorsprong van Israëls heilsverwachting.*
Rectoraatsrede, 1921.
Handhaaft de originaliteit van Israëls heilsverwachting, met als uitgangspunt de Bondsidee.
Men vergelijke nog de aant. toegevoegd in ZAW XI, 1922, 156.

16 — *Job.*
Tekst en Uitleg, 2e dr., 1935.

17 — *De kleine Profeten I (Hosea, Amos)*
Tekst en Uitleg, 1932.

18 — *De kleine Profeten II (Joël, Obadja, Jona, Midra)*
Tekst en Uitleg, 1934.

19 — *Heeft Ps. 73: 17 werkelijk tekstverbetering nodig?*
Onder Eigen Vaandel XI, 1936, 101-106.

20 — *De geschiedenis in het Oude Testament.*
Geschiedenis, een bundel studies aangeboden aan Prof. Dr W. J. AALDERS, Assen 1944, 30-41.
Israëls religie, berustend op Gods werk in de geschiedenis, eschatologisch ingesteld.

21 — *Hermeneutiek van het Oude Testament.*
Ter perse; verschijnt in de serie Theologie.

Korte levensbeschrijvingen te vinden in Nieuwe Theol. St. XXII, 1939, 129 vv. door W. J. AALDERS; 133 vv. door H. J. BACKER en in het Jaarboek der R.U. Groningen, 1945, 37-39 door J. Th. UBBINK.

LIJST VAN GESCHRIFTEN VAN ARIE NOORDTZIJ † [1]

BETREKKING HEBBENDE OP HET OUDE NABURIGE OOSTEN

SAMENGESTELD DOOR JAN P. LETTINGA

1 — *Het Hebreeuwsche voorzetsel* אֶל.
Dissertatie Rijksuniversiteit Leiden.
Leiden, IJdo, 1896.
De betekenissen erga en contra hebben zich ontwikkeld uit de grondbetekenis van אֶל, een beweging in een bepaalde richting waarbij het onverschillig is of het voorgestelde doel bereikt wordt of niet.

2 — *Valsche bronnenscheiding.*
Tijdschrift voor Geref. Theologie 4 (1897), 149-168.
Over 1 Sam. 8-12: het ontstaan van het koningschap in Israël.

3 — *Eene nieuwe vertaling van het Oude Testament.*
Tijdschrift voor Geref. Theologie 6 (1899), 81-97.
Over de zgn. Leidse Vertaling.

4 — *Psalm 8*².
Theologische Studiën 23 (1905), 1-8.

5 — *De Filistijnen, hun afkomst en geschiedenis.*
Kampen, Kok, 1905.

6 — *Muṣri.*
Theologisch Tijdschrift 40 (1906), 378-403, 451-475 en 41 (1907), 50-79.
Critische beschouwing over de hypothese van Hugo WINCKLER, die Muṣri hield voor een Noord-Arabische landstreek.

7 — *Beknopte Hebreeuwsche Spraakkunst, met oefeningen en woordenlijsten.*
Kampen, Zalsman, 1907.

8 — *2 Samuel 8, 3—6.*
Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft 27 (1907), 16-22.
De hier vermelde oorlog tegen de Aramæers is niet identiek met die uit 2 Sam. 10: 15-19, maar moet nà de in laatstgenoemde pericoop beschreven slag bij Ḥēlām hebben plaatsgevonden.

9 — *Is een nieuwe vertaling van het O.T. noodig?*
Kampen, Zalsman, 1908.
Somt meer dan tweehonderdvijftig fouten en grotere onjuistheden in de Statenvertalingen op.

[1] Overleden 21 Juni 1944 te Lutry (bij Lausanne).

10 — *Damascus en hare Arameesche koningen.*
Theologische Studiën 26 (1908), 177-210.

11 — *De jongste Arameesche papyri.*
Teyler's Theologisch Tijdschrift 7 (1909), 33-58.
Over de papyri van Elephantine. In dit artikel komt een vertaling voor van COWLEY (1923, *Aramaic Papyri of the fifth Century B.C.*) n° 30 en 32.

12 — *De O.-T.ische Godsopenbaring en het Oud-Oostersche leven.*
Rede bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt aan de Rijksuniversiteit te Utrecht den 23sten Sept. 1912.
Utrecht, Ruys, 1912.
In het Engels verschenen onder de titel 'The Old Testament revelation of God and the Ancient-oriental life' in Bibliotheca Sacra 70 (1913), 622-652.

13 — *Een Babylonisch Scheppingsepos?*
Geref. Theologisch Tijdschrift 17 (1916), 190-206.
enūma eliš wordt ten onrechte het Babylonische scheppingsepos genoemd. Het lied is meer coelo- dan geo-centrisch.

14 — *Het boek der Psalmen, opnieuw uit den grondtekst vertaald en verklaard.*
Deel I (Psalm 1-70), Kampen, Kok, 1923. Tweede druk 1934.
Deel II (Psalm 71-150), Kampen, Kok, 1925. Tweede druk 1935.

15 — *Gods Woord en der eeuwen getuigenis.*
Het Oude Testament in het licht der Oostersche opgravingen.
Kampen, Kok, 1924. Tweede sterk vermeerderde druk 1931; derde (onveranderde) druk 1936.

16 — Artikelen in: *Christelijke Encyclopaedie voor het Nederlandsche Volk.*
Kampen, Kok, 1927.

17 — *Het probleem van het Oude Testament.*
Rede uitgesproken ter herdenking van den 291sten jaardag van de Rijksuniversiteit te Utrecht, op 26 Maart 1927.
Kampen, Kok, 1926-1931.
Over de Wellhausiaanse opvatting van het Oude Testament.

18 — *De profeet Ezechiël, opnieuw uit den grondtekst vertaald en verklaard.*
Kampen, Kok, 1932.

19 — *De tekst van het Oude Testament en zijn geschiedenis.*
Bijbelsch Handboek, dl. I, 297-326.
Kampen, Kok, 1935.

20 — *De Hebreeuwsche taal.*
Bijbelsch Handboek, dl. I, 343-364.
Kampen, Kok, 1935.

21 — *De boeken der Kronieken, opnieuw uit den grondtekst vertaald en verklaard.*
Deel I (1 Kronieken 1-29), Kampen, Kok, 1937.
Deel II (2 Kronieken 1-36), Kampen, Kok, 1938.
De uitvoerige inleiding komt voor in deel II.

22 — *De boeken Ezra en Nehemia, opnieuw uit den grondtekst vertaald en verklaard.*
Kampen, Kok, 1939.

23 — *Les intentions du Chroniste.*
Revue biblique 49 (1940), 161-168.
Doel van de Chronist is het laten zien van de mislukking van iedere poging tot vestiging van de theocratie in Israël.

24 — *Het boek Levitikus* (sic!), *opnieuw uit den grondtekst vertaald en verklaard.*
Kampen, Kok, 1940.

25 — *Het boek Numeri, opnieuw uit den grondtekst vertaald en verklaard.*
Kampen, Kok, 1941.

NB! De nummers 14, 18, 21, 22, 24 en 25 maken deel uit van de serie Korte verklaring der Heilige Schrift met nieuwe vertaling.

LIJST VAN GESCHRIFTEN VAN JEHUDA LION PALACHE† [1])

BETREKKING HEBBENDE OP HET OUDE NABURIGE OOSTEN

SAMENGESTELD DOOR J. H. KRAMERS

1 — *Über das Weinen in der jüdischen Religion*
Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 70, 1916, 251-256.

2 — *Drie plaatsen uit het boek Job.*
Theologisch tijdschrift 50, 1916, 347-356.
4:10; 5:6; 6:7.

3 — *Het heiligdom in de voorstelling der Semietische volken.*
Dissertatie Rijksuniversiteit Leiden.
Leiden, Brill, 1920.

4 — *Inleiding in den Talmoed.*
Volksuniversiteits Bibliotheek N° 15.
Haarlem, Erven Bohn, 1922.

5 — *Het karakter van het Oud-Testamentische verhaal.*
Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt aan de Universiteit van Amsterdam op 26 Januari 1925.
Amsterdam, Hertzberger, 1925.

6 — חקות הגוים
Bijdragen en Mededeelingen van het Genootschap voor de Joodsche Wetenschap in Nederland III, 1925, 58-70.

7 — *Artikelen in: Winkler Prins Algemeene Encyclopaedie, 5de druk.*
Amsterdam, Elsevier, 1932-1938.

8 — *The Ebed-Jahveh enigma in Pseudo-Isaiah. A new Point of View.*
Amsterdam, Hertzberger & Co., 1934.

9 — *De Hebreeuwsche litteratuur van den na-Talmoedischen tijd tot op onze dagen in schetsen en vertalingeu. Met medewerking van A. S. Levisson en S. Pinkhof.*
Amsterdam, Hertzberger & Co., z.j. [1935].

10 — *De beteekenis van de muis in I Sam. 6.*
Verslag van het achtste congres van het Oostersch Genootschap in Nederland gehouden te Leiden op 6-8 Januari 1936, p. 32-34.
Leiden, Brill, 1936.

11 — *Over Beteekenisverandering der Woorden in het Hebreeuwsch (Semietisch) en andere Talen.*
Bijdragen en Mededeelingen van het Genootschap voor de Joodsche Wetenschap in Nederland VI, 1939.

[1]) Overleden 1944.

EGYPTISCHE PHILOLOGIE

DE BENTRESJ-STELE

Ofschoon de stele, die wij gewoonlijk de Bentresj- of Bechten-stele noemen, tot het oude bezit der egyptologie behoort, is er, voor zover mij bekend, nog nooit een Nederlandse vertaling van verschenen. Dat moge de publicatie daarvan in dit Jaarbericht rechtvaardigen. Nieuws verwachte men van deze vertaling niet. De stele is, sinds zij in 1829 in Karnak werd gevonden, vele malen uitgegeven en vertaald. Een overzicht dier uitgaven en vertalingen, alsmede van afzonderlijke studies over de stele of details daaruit vindt men bijvoorbeeld in een van de laatste artikelen, die aan dit monument zijn gewijd, een studie van P. Tresson in de *Revue Biblique* van 1933 (t. XLII) [1]). In 1843 werd de stele door Prisse d'Avennes voor vernieling (als bouwmateriaal) bewaard en in het volgende jaar naar Frankrijk getransporteerd [2]). Daar schonk hij haar aan de *Bibliothèque Nationale,* waar het monument bleef tot 1919, in welk jaar het naar het Louvre verhuisde, waar het als C 284 wel zijn definitieve bestemming zal hebben bereikt. Aanvankelijk heeft de Bentresj-stele een zekere rol gespeeld als historisch document — men nam namelijk den koning, die een der hoofdfiguren van het verhaal is en onder wiens regering de vertelling heet te spelen, doch wiens naam slechts hier voorkwam als Ramses XII in de koningslijsten op. In 1883 bewees Erman [3]) echter zonneklaar, dat de Bentresj-stele een product is van zeer jongen datum, naar hij meende uit den tijd der Ptolemæen, dat zich voordoet als een verhaal uit den tijd van Ramses II. De stele verraadt haar laten datum door de foutieve benaming, die zij den koning toedicht; de eerste drie namen, die behoren bij de titels Horus, de beide Schutsgodinnen (deze titel is bovendien weggelaten) en gouden Horus, zijn namelijk die van Tothmes IV, de laatste twee die van Ramses II. Het lijdt wel geen twijfel, dat de auteur zijn verhaal in den tijd van dezen laatsten heeft willen doen spelen. Ramses II is immers, naast Sesostris en met dezen verward, de koning wiens faam tot in laten tijd is blijven voortleven. Behalve deze vergissing betreffende de titulatuur, zijn er ook verder in spelling en grammatica aanwijzingen te over, die Erman's late datering steunen.

Zo moeten wij dus de Bentresj-stele beschouwen als een werk uit den tijd der Ptolemæen, ofschoon sommigen tot iets ouderen tijd willen opklimmen. In elk geval schijnt het verhaal wel verhoudingen uit den Perzischen tijd te weerspiegelen [4]) en dus later dan deze te zijn.

Met de late datering harmoniëert verder uitstekend het overwegend godsdienstig interesse van de inscriptie. Het verhaal moge dan spelen in den tijd van Ramses II, niet diens veroveringen en heldendaden vormen de stof van de geschiedenis, doch de wonderdaden van een god. Ramses II en zijn glorie zijn slechts een vage herinnering — en wij zullen nog zien, hoe weinig houvast wij hebben aan de namen en concrete bijzonderheden, die de stele behelst. Het is een grijs verleden en een document, dat uit dien tijd dateert, heeft een zeker prestige, maar het beeld, dat men van dat verleden heeft, is onwerkelijk; de geographische en historische voorstellingen omtrent dien ouden tijd zijn scheef. Thebe, waar de stele is gevonden en vervaardigd is reeds lang niet meer het levend hart van een wereldrijk, doch een openluchtmuseum van tempels, paleizen, graven en andere vergane glorie, waar men over de oude geschiedenis allerlei wonderlijks vertelt. Wat in Thebe nog leeft zijn de tempels en priesters en in dien beperkten kring zonder ruimer horizon dan het stadsgebied,

[1]) Sindsdien zijn nog verschenen een vertaling van de hand van A. Hermann in zijn boekje over *Die ägyptische Königsnovelle* (1938) en een zeer waardevolle bespreking van enkele passages door G. Lefebvre in de *Chronique d'Egypte* van 1944 (n° 38), p. 214, *Encore la stèle de Bakhtan.*

[2]) Bij deze gelegenheid werd de stele door midden gezaagd, waardoor de 12de regel ernstig werd beschadigd.

[3]) A. Erman, *Die Bentreschstele* in ZÄS 21, 1883, 54 vv.

[4]) Aldus de conclusie van G. Posener, *A propos de la stèle de Bentresh* in BIFAO, 34, 1933, 75 vv.

nemen godsdienstige, of wil men liever, kerkelijke, cultische vraagstukken alle aandacht in beslag. Welke tempel is het belangrijkst, welke god is de voornaamste — ziedaar vraagstukken, die aan de orde van den dag zijn in deze stad, waar de tempels elkaar verdringen, waar de priesters elkaar dagelijks voor de voeten lopen. Het zijn vraagstukken, die waarschijnlijk niet slechts een geestelijke, doch ook een financiële zijde hebben. De gouden eeuwen, waarin de schatten der hele wereld naar Thebe samenstroomden, zijn lang voorbij, het topzware apparaat der vele priesterschappen bestaat nog, en vele varkens maken de spoeling dun. Het gevolg is onderlinge naijver en een voortdurende strijd om het bestaan, een worsteling om een plaatsje in de zon. In onze stele mogen wij een document uit dezen strijd zien. Kortom, dit opschrift is een propagandageschrift, een genre bij de Egyptenaren van ouds bekend [5]).

Er is naijver geweest tussen de priesters van twee vormen van Chonsoe, de één: *Chonsoe-in-Thebe-Neferhotpe,* de ander: *Chonsoe-de-beleidvolle-in-Thebe-de-grote-god-de-uitbanner-van-boze-geesten,* in de inscriptie ook wel korter: *Chonsoe-de-beleidvolle-in-Thebe* genoemd. De eerste is volgens ons verhaal degene tot wien de koning zich in de eerste plaats wendt; hij is het die den uitbanner van boze geesten uitzendt naar Bechten en hem daarbij zijn toverkracht meegeeft en aan zijn tempel worden na de beëindiging van het avontuur alle gaven geschonken, zonder dat de god, die het eigenlijke werk heeft gedaan, iets voor zichzelf achterhoudt. Chonsoe-in-Thebe-Neferhotpe is dus de superieur. De afbeelding in de top van de stele, boven de inscriptie, demonstreert het verschil in rang duidelijk. Daar staan de twee statieboten der beide goden tegenover elkaar; de één, die van Chonsoe-in-Thebe-Neferhotpe wordt gedragen door 10 of 12 priesters [6]), terwijl de koning wierokend daarvoor staat; de ander, die van Chonsoe-den-beleidvolle-in-Thebe-den-groten-god-den-uitbanner-van-boze-geesten, kleiner van formaat, minder kostbaar uitgevoerd, niet vergezeld van waaiers, wordt slechts door vier personen gedragen; ervoor wierookt een priester. Het is dus duidelijk, dat ons verhaal ten bate van Chonsoe-Neferhotpe is geschreven [7]). Het is een poging te bewijzen dat zijn aanspraken op den voorrang en op het leeuwendeel der inkomsten reeds dagtekenen uit den tijd van Ramses II.

Een andere vraag is, of het verhaal van a tot z is verzonnen door den auteur der stele. Het is ook mogelijk, dat hij van een bestaand volksverhaal heeft gebruik gemaakt en zulk een verhaal zou zelfs een historische kern kunnen hebben. Het is moeilijk of zelfs onmogelijk tussen deze mogelijkheden een keuze te doen. Hier wil ik er slechts nog op wijzen, dat verschillende motieven in de vertelling [8]) geenszins zuivere voortbrengselen der fantasie behoeven te zijn, doch zeer wel op werkelijkheid gegrond kunnen zijn. Overeenkomstige gebeurtenissen kennen wij in elk geval als nuchtere, historische feiten.

Daar is dan allereerst het huwelijk van een vreemde prinses met een Pharao. Wij kennen het huwelijk van Amenophis III [9]) (± 1400) met een dochter van den koning van Mitanni uit de uitvoerige correspondentie der koningen over dit onderwerp. Eerst nadat

[5]) Zie mijn artikel in *Symbolae van Oven,* (Leiden, 1946), *La littérature et la politique sous la douzième dynastie égyptienne.*

[6]) Zie TRESSON, *l.l.,* 68.

[7]) Zo ook POSENER in het aangehaald artikel, doch met meer terughouding dan m.i. nodig is.

[8]) HERMANN rekent de Bentresj-stele tot de *Königsnovelle,* een volgens hem door allerlei kenmerken scherp gedefinieerd genre. Allerlei voorbeelden daarvan — en vooral onze stele — vertonen echter min of meer belangrijke afwijkingen van het type. Deze al te rigoureuze onderscheiding der genres schiet m.i. haar doel voorbij. Ik geef hier derhalve de voorkeur aan een neutrale benaming als vertelling en dgl. Ook legende is bijvoorbeeld in HERMANN's van JOLLES, *Einfache Formen* overgenomen terminologie een genre met zo speciale kenmerken, dat deze stele er bezwaarlijk toe gerekend kan worden. Al te licht verleiden dergelijke classificaties tot een verwringing van het materiaal. Zo zegt HERMANN, dat men ons verhaal ook als legende zou kunnen beschouwen, want (p. 22, n. 29) „Chons erscheint nach der Bentresch-stele als ein wundertätiger Heiliger, der wie alle legendaren Gestalten imitatio (*het* kenmerk der legende volgens de theorie) fordert". De lezer oordele zelf, of het verhaal de gedachte van imitatio doet rijzen.

9) Ook deze was reeds de zoon van een Mitannische prinses, die zijn vader Tothmes IV na herhaalde aanzoeken was toegezonden.

Amenophis zijn koninklijken broeder Sjoetarna herhaaldelijk had aangezocht om de hand van een prinses, stemde deze toe. Het feit werd door Amenophis als zo belangrijk beschouwd, dat hij er een herinneringsscarabee aan wijdde met het volgende opschrift:

> In het 10e jaar onder de Majesteit van Horus, sterke stier, die gekroond is met Maät, de beide Schutsgodinnen: die de wetten handhaaft, die de twee landen tot rust brengt; gouden Horus, die grote kracht heeft, die de Aziaten slaat; de koning van Boven- en Beneden-Egypte, Neb-ma^{c}at-rē^{c}, de zoon van Rē, Amenhotep, heerser van Thebe, die met leven begiftigd is (en) de grote gemalin des konings Teje, zij leve, wier vader Ioeja en wier moeder Toeja heet. Een wonder dat aan Zijne Majesteit, hij leve, zij welvarend en gezond, is gebracht: de dochter van Sjoetarna, den vorst van Naharina, Giloechepa (en) haar haremdames, 317 vrouwen.

Leerzaam voor de verhouding van Egypte tot het rijk van Mitanni is het, dat deze Giloechepa geenszins de grote gemalin des konings wordt, een positie ingenomen door Teje ondanks haar burgerlijke afkomst, zoals deze scarabee uitdrukkelijk vermeldt. Wij zullen zien, hoe deze vanzelfsprekende superioriteit van Egypte ten opzichte van het buitenland later ten nadele van het Nijlland gewijzigd is.

Later is de band tussen de beide koningshuizen nogmaals aangehaald. Sjoetarna's opvolger Toesjratta heeft wederom een Mitanni-prinses afgestaan aan denzelfden Amenophis. Over de onderhandelingen, die tot dit huwelijk hebben geleid, zijn we eveneens nauwkeurig ingelicht. Wij kennen den gezant, die de prinses eerst is gaan bekijken en wij lezen zijn gunstig oordeel. Ook het gemarchandeer over de hoogte van den prijs, die voor de bruid moet worden betaald, blijft ons niet verborgen; evenmin trouwens de bruidsschat, waarmee Tadoechepa — zo heet deze prinses — tenslotte naar Egypte reist, begeleid door den zegen van haar vader:

> Mogen Sjamasj en Isjtar voor haar uitgaan; mogen zij haar welgevallig doen zijn aan het hart van mijn broeder en moge mijn broeder op dien dag blijde zijn; mogen Sjamasj en Isjtar mijn broeder rijke zegeningen schenken en grote vreugde, en moge mijn broeder eeuwig leven!

Later weten we dan weer van een dergelijk huwelijk in de dagen van Ramses II. De verhoudingen zijn dan anders, gelijk gezegd. Ramses heeft met zijn Hethietische buren in het Noorden een vredesverdrag gesloten, waarbij beiden als partijen van gelijken rang optreden en zeker niet van een Egyptisch dictaat kan worden gesproken, ondanks de poging van Egyptische zijde om dit te verbloemen. En zo is er dan, wanneer Ramses de band met het Hethietische koningshuis wil versterken, een groot verschil met de huwelijken van Amenophis III. De Hethietische prinses wordt een grote gemalin des konings!

> Toen werd de dochter van den groten vorst van Cheta-land voor Zijne Majesteit binnengeleid en zij was schoon in de ogen van Zijne Majesteit. Toen liet Zijne Majesteit haar naam vaststellen als: grote gemalin des konings, Die de schoonheid van Rē ziet (*maꜣat-nofroe-rē^{c}*).

De hoge rang waartoe de prinses wordt verheven logenstraft het voorafgaande verhaal, waarin het wordt voorgesteld, alsof zij door haar vader aan den Egyptischen koning als een soort oorlogsbuit wordt overgeleverd samen met allerlei schatten aan goud en zilver, enz.

De overeenkomst van de bewoordingen van dit citaat en een passage in ons verhaal valt niet te miskennen; men kan een zin van de Bentresj-stele zelfs met de hulp van de inscriptie van Ramses verbeteren. En de naam der prinses van het verhaal, Nofroerē, bewaart duidelijk een herinnering aan de historische prinses, die in Ramses' 34e jaar (± 1265) met hem in den echt werd verbonden.

Het motief van het huwelijk van Ramses II met een buitenlandse koningsdochter is dus allerminst uit de lucht gegrepen. Slechts het land Bechten, een naam die nergens elders voorkomt, is blijkbaar een schepping der phantasie. Men heeft aan Bactrië gedacht, doch deze naam wordt in Egyptische inscripties anders weergegeven. Op zichzelf is de gedachte niet onaantrekkelijk; de auteur denkt zich dit land blijkbaar oneindig ver weg; een reis erheen kost 17 maanden. Dit is één der punten, waar de toestanden van den Perzischen tijd

misschien hun neerslag in het verhaal hebben gevonden. De auteur denkt zich, zo stelt bv. Posener het voor, het rijk der oude Pharaonen naar het model van het Perzische rijk. Men kan echter ook eenvoudig aan een mysterieus ver land uit een volksverhaal denken, naar welks naam of plaats op de kaart het ijdel zou zijn te zoeken.

Een tweede trek uit het verhaal, waarvoor historische parallellen zijn te noemen, is de reis van een geneeskrachtig godenbeeld naar het buitenland. Dezelfde Amenophis III, die met Mitanni-prinsessen was gehuwd, vroeg en kreeg hulp van den koning van Mitanniland, toen hij op het laatst van zijn regering door ziekte werd gesloopt, een hulp overigens, die niet heeft mogen baten, want „het beeldje van de godin Istar van Nineve, dat reeds bij een vorige gelegenheid naar Egypte was gereisd" en dat hem nu door Toesjratta werd gezonden, heeft hem niet vermogen te genezen.

Ook de reis van den geleerden dokter naar het vreemde hof is trouwens geen unicum. Herodotus verhaalt, dat Cyrus eens de hulp van een Egyptisch oogarts heeft ingeroepen die hem door Amasis werd toegezonden (III 1) en dat later Darius, toen hij bij een sprong van zijn paard zijn voet had verstuikt, Egyptische artsen, die in Susa waren, had geraadpleegd (III 129).

Zo blijft dan dit propagandaverhaaltje overal binnen de grenzen van het mogelijke; immers ook het optreden van den geest heeft voor de tijdgenoten van den auteur niets bevreemdends of onmogelijk-bovennatuurlijks gehad en nog minder ongewoon was de waarschuwende droom van den vorst van Bechten. Geschreven is het in de eenvoudige stijl en sobere woordenkeus, die wij uit de verhalen van het nieuwe Rijk kennen.

Horus, sterke stier, die een schone kroon draagt; wiens koningschap duurzaam is als dat van Atoem[10]); gouden Horus, die een machtige arm heeft, die de Negen Bogen[11]) onderwerpt; Koning van Boven- en Beneden-Egypte, Heer van de beide Landen, Weser-maʿat-rēʿ, dien Re heeft verkoren, eigen zoon van Rē, Ramses, bemind door Amon, bemind door Amon-rē, den heer van Karnak en door alle (andere) goden van Thebe; goede god, zoon van Amon, telg van Re-hor-achte; heerlijk zaad van den Heer van het heelal, dien de Stier zijner Moeder[12]) heeft verwekt; koning van Egypte, heerser van het buitenland; vorst, die de Negen Bogen heeft veroverd, toen hij uit den moederschoot kwam, aan wien overwinning voorspeld werd en aan wien dapperheid werd verleend, (toen hij nog) in het ei (was); stoutmoedig als een stier, wanneer hij de arena betreedt; goddelijke koning, wanneer hij verschijnt op den dag van de overwinning als Montoe[13]), die grote kracht bezit als de zoon van Noet[14]).

Eens was Zijne Majesteit in Naharina[15]), zoals hij dat jaarlijks gewoon was. Toen kwamen de vorsten van alle vreemde landen hun opwachtinn maken, in gebogen houding en in onderworpenheid wegens de macht van Zijne Majesteit, zelfs van de uiterste streken in het Noorden. Hun ruggeg waren beladen met hun geschenken: zilver, goud, lapislazuli, malachiet en

[10]) Voor dezen naam is de titel: de beide Schutsgodinnen, vergeten.

[11]) Benaming van de vijandige volken.

[12]) Bedoeld wordt Amon, die zo heet als de god die zichzelf heeft voortgebracht.

[13]) De krijgshaftige god van Hermonthis.

[14]) Zoon van Noet is Seth. Dit gehele begin is een lofrede op den koning, de gewone inleiding van koningsinscripties. Men lette op de dichterlijke vorm in parallelle zinsdelen in tegenstelling tot het eenvoudige proza van het verhaal zelf.

[15]) Voor den auteur der stele is dit zeker een vage benaming voor Mesopotamië en naburige streken.

alle mogelijke (welriekende) kruiden van het Godenland[16]); elk trachtte den ander de loef af te steken.

Zo zond (ook) de vorst van Bechten zijn geschenken en hij plaatste zijn oudste dochter aan het hoofd daarvan om Zijne Majesteit te loven en leven van hem af te smeken. De vrouw[17]) nu was zeer schoon in de ogen van Zijne Majesteit, bovenmate (schoon). (Daarom) werden haar titel en naam officieel vastgesteld als: grote gemalin des konings, Nofroerē. Daarna bereikte Zijne Majesteit Egypte en men verrichtte te harer ere alle ceremoniën, die voor een gemalin des konings verricht plegen te worden.

Het gebeurde nu in het vijftiende regeringsjaar, in de tweede maand van het zomerseizoen, op den 22en dag. Zijne Majesteit nu bevond zich in het zegevierende Thebe, de heerseres der steden, terwijl hij offers bracht aan zijn vader Amon-re, den heer van Karnak op diens schone feest van Luxor, zijn lievelingsplaats sinds de schepping der wereld — toen gebeurde het, dat men aan Zijne Majesteit kwam melden, dat er een bode van den vorst van Bechten was aangekomen, die vele geschenken voor de gemalin des konings had meegebracht.

Men leidde hem daarop binnen voor Zijne Majesteit, samen met zijn geschenken en hij zeide, terwijl hij Zijne Majesteit verheerlijkte: „Lof zij U, Zon van de Negen Bogen, schenk ons het leven, waarover gij beschikt!". Verder uitte hij ootmoedige huldebetuigingen voor Zijne Majesteit en hij zeide wederom tot Zijne Majesteit: „Ik kom tot U, O vorst, mijn heer, wegens Bentresj[18]), de jongste zuster van de gemalin des konings Nofroerē, (immers) een ziekte heeft haar lichaam vermeesterd. Moge Uwe Majesteit een geleerde zenden om haar te onderzoeken". Toen zeide Zijne Majesteit: „Men hale mij het college van het Huis des Levens[19]) en de ambtenaren van de residentie!". Zij werden onmiddellijk bij hem binnengeleid. Toen zeide Zijne Majesteit: „Ziet, men heeft U doen ontbieden, opdat gij deze zaak verneemt. Men brenge mij uit Uw midden dengene die in verstand het kundigste is en die (het best) kan schrijven met zijn vingers!" Toen kwam de koninklijke schrijver Thoth-em-heb[20]) in tegenwoordigheid van Zijne Majesteit en Zijn Majesteit beval, dat hij met dezen bode meeging naar Bechten.

De geleerde bereikte Bechten en trof Bentresj aan in den toestand van

[16]) Naam van Pųnt, het land van wierook, enz., doch ook van de streek van de Libanon.

[17]) Zo de stele, doch *s(t)* vrouw is hier zeker een fout voor *s* (zij), zoals Lefebvre heeft aangetoond. Vergelijk de overeenkomstige passage op de huwelijksstele van Ramses II.

[18]) De naam is een raadsel; hij is blijkbaar niet Egyptisch; het begin *Bent* klinkt Semietisch, kan echter niet het woord: dochter, zijn, daar het in een Aramese mannennaam voorkomt. Zie het artikel van Posener.

[19]) Het tempelvertrek, waar schrijvers hun werkzaamheid uitoefenden; ook elders komt de medische wetenschap voor als een vak, dat daar beoefend werd. Een uitvoerige studie over dit Huis des Levens door Gardiner in JEA 24 (1938), 157.

[20]) Een man van dien naam is uit den tijd van Ramses bekend.

iemand die door een geest is bezeten. En hij bevond dien geest een vijand met wien kon worden gestreden [21]).

Daarop zond de vorst van Bechten wederom (een bode) naar Zijne Majesteit met de volgende boodschap: „O, vorst, mijn heer, Zijne Majesteit bevele toch, dat een god worde gezonden . . . . . . [22]).

(Deze bode bereikte) Zijne Majesteit in het zes en twintigste regeringsjaar, in de eerste maand van het zomerseizoen, op den vierden dag, het feest van Amon, terwijl Zijne Majesteit zich in Thebe bevond. Toen herhaalde Zijne Majesteit (dit verzoek) voor Chonsoe-in-Thebe-Neferhotpe met de volgende woorden: „O goede heer, ik breng U (een verzoek) over wegens de dochter van den vorst van Bechten". Toen leidde men Chonsoe-in-Thebe-Neferhotpe tot Chonsoe-den-beleidvolle-den-groten-god-den uitbanner-van-boze-geesten. Daarop sprak Zijne Majesteit in tegenwoordigheid van Chonsoe-in-Thebe-Neferhotpe: „O goede heer, wend toch Uw gelaat tot Chonsoe-den-beleidvolle-den-groten-god-den-uitbanner-van-boze-geesten en zend hem naar Bechten". Er werd zeer warme instemming betuigd [23]) (door den god). Daarop zeide Zijne Majesteit: „Geef hem Uw toverkracht mee; dan zal ik Zijne Majesteit naar Bechten zenden om de dochter van den vorst van Bechten te redden. Er werd zeer warme instemming betuigd door Chonsoe-den-beleidvolle-in-Thebe (in een) viermaal (herhaalde rituële handeling).

Daarop gaf Zijne Majesteit bevel Chonsoe-den-beleidvolle-in-Thebe in processie te leiden naar de grote staatsieboot (van den god, die vergezeld werd door) vijf vrachtschepen, een wagen [24]) en paarden van Oost en West in groten getale.

Deze god bereikte Bechten na verloop van één jaar en vijf maanden. Toen kwam de vorst van Bechten met zijn leger en zijn ambtenaren Chonsoe-den-beleidvolle tegemoet en hij wierp zich neer op zijn buik met de woorden: „Gij komt tot ons en gij wilt ons genadig zijn op bevel van den koning van Boven- en Beneden-Egypte, Weser-maᶜat-rēᶜ, dien Re heeft verkoren". Daarop begaf deze god zich naar de plaats, waar Bentresj zich bevond en hij voerde een toverhandeling uit voor de dochter van den vorst van Bechten. En zij werd terstond beter.

Toen sprak deze geest, die bij haar was, tot Chonsoe-den-beleidvolle-

[21]) De Egyptische arts komt na het onderzoek van een zieke tot een van de volgende drie uitspraken: een ziekte, die ik zal behandelen, d.i. een ziekte, waarvan de genezing zeker is; een ziekte waarmee ik strijden zal — de genezing is twijfelachtig (dit is het geval van ons verhaal); een ziekte die niet behandeld kan worden, d.i. een hopeloos geval.

[22]) Dit is de regel, die bij het doorzagen beschadigd is.

[23]) Ofschoon deze term dikwijls voorkomt bij het geven van orakels is het niet geheel zeker op welke wijze deze instemming door den god wordt te kennen gegeven.

[24]) Misschien de vrachtwagen, waarop de god in zijn boot werd geplaatst, terwijl met het volgende „paarden", zoals vaak, wagens en paarden van het gevolg worden bedoeld. Of staat „wagen" onnauwkeurig i.p.v. wagens? Voor de eerste mogelijkheid schijnt te pleiten, dat ook tegen het slot van de inscriptie wordt gesproken van „zijn wagen", waarmee de god naar Egypte terugreist, waarop dan volgt, dat de vorst hem talloze soldaten en paarden (d.i. wagens en paarden) meegeeft.

in-Thebe: „Welkom, O grote-god-de-uitbanner-van-boze-geesten! Bechten is úw stad, haar bewoners zijn úw slaven en (ook) ikzelf ben uw slaaf. Ik zal teruggaan naar de plaats vanwaar ik gekomen ben, zodat gij tevreden zijt over (het bereiken van het doel), waarmee gij zijt gekomen. Uwe Majesteit moge (echter) bevel geven een feest te vieren samen met mij en den vorst van Bechten". Toen betuigde deze god zijn instemming aan zijn priester met de woorden: „Laat de vorst van Bechten een groot offer brengen voor dezen geest!".

Terwijl dit verhandeld werd tussen Chonsoe-den-beleidvolle-in-Thebe en den geest, stond de vorst van Bechten er bij met zijn leger en hij was uitermate bevreesd. Toen bracht hij een groot offer voor Chonsoe-den-beleidvolle-in-Thebe en voor den geest van den vorst van Bechten, terwijl men een feest vierde te hunner ere.

Daarop ging de geest in vrede weg naar de plaats, waarheen hij wilde, volgens het bevel van Chonsoe-den-beleidvolle-in-Thebe. En de vorst van Bechten en alle mensen, die in Bechten waren, jubelden bovenmate. Daarop overlegde hij bij zichzelf: „Ik zal dezen god het eigendom van Bechten doen worden en ik zal niet toelaten, dat hij naar Egypte terugkeert". Zo bleef deze god drie jaar en negen maanden in Bechten.

Eens sliep de vorst van Bechten op zijn bed en hij zag, hoe deze god uit zijn kapel naar buiten kwam, terwijl hij een valk van goud was, en hoe hij omhoog vloog in de richting van Egypte. Daarop ontwaakte hij met schrik en hij zeide tot den priester van Chonsoe-den-beleidvolle-in-Thebe: „Laat deze god, die hier bij ons is, teruggaan naar Egypte en laat zijn wagen teruggaan naar Egypte". Toen liet de vorst van Bechten dezen god naar Egypte vertrekken en hij gaf (hem) talloze geschenken (mee) van allerlei goede zaken en talloze soldaten en paarden.

Zij nu kwamen behouden te Thebe aan. Toen ging Chonsoe-de-beleidvolle-in-Thebe naar den tempel van Chonsoe-in-Thebe-Neferhotpe en hij legde de geschenken van allerlei goede zaken, die de vorst van Thebe had gegeven, neer voor Chonsoe-in-Thebe-Neferhotpe, zonder dat hij iets daarvan voor zijn eigen tempel behield.

Chonsoe-de-beleidvolle-in-Thebe kwam behouden in zijn tempel aan in het drieëndertigste jaar, in de tweede maand van het winterseizoen, op den negenden dag, van den koning van Boven- en Beneden-Egypte, Weser-maᶜar-rēᶜ, dien Re heeft verkoren, die met leven is begiftigd als Rē tot in eeuwigheid.

Leiden, 29 Augustus 1947 A. de Buck

EGYPTISCHE PHILOLOGIE 1940—1947

De schrijver van dit overzicht is mede schuldig aan het late verschijnen van dit Jaarbericht. En hij stelt er prijs op, zich volgens goed Egyptisch gebruik te rechtvaardigen en U te verklaren, waarom hij gemeend heeft, zolang te moeten wachten alvorens hij zich tot schrijven zette.

Het was de bedoeling geweest, zo spoedig mogelijk na den oorlog een globalen indruk te geven van wat er gedurende dien tijd in Egypte, Engeland en de Verenigde Staten verschenen was. Maar daar de verzending van drukwerk en vooral van boeken van enigen omvang nogal moeilijkheden met zich meebracht, kwam de litteratuur slechts langzaam binnen. Met name heeft het zeer veel moeite gekost de *Ann. Serv.* hier te krijgen. Ofschoon deze reeds in Mei 1946 waren toegezegd en de Nederlandse Legatie te Kairo op de meest loffelijke wijze haar medewerking verleende door voor verzending naar Nederland te zorgen, heeft het tot Augustus 1947 geduurd, voordat de oorlogsjaargangen werkelijk hier waren, terwijl deel 45 (1945) blijkbaar nog steeds moet verschijnen.

Men zal dit overzicht dan ook niet volledig mogen noemen, daar menige titel ontbreekt; allereerst van artikelen en boeken, die mij onbekend zijn, daarnaast echter ook van publicaties, die mij slechts bij name bekend zijn. Dit zijn niet alleen boeken, in Egypte verschenen, als bv. het werk van H. CHEVRIER over *Le temple reposoir de Seti II à Karnak* (Le Caire, 1940), maar ook ongelooflijkerwijze, het belangrijke artikel van J. VANDIER **(226)** [1]) over den papyrus Jumilhac; deze bevond zich reeds langen tijd in particulier Frans bezit en bevat een uiteenzetting van de theologische opvattingen van de 18de nome van Boven-Egypte volgens de begrippen, die men in den laten tijd hierover had. Bovendien kan er nog een andere reden van onvolledigheid worden opgegeven; in de meeste opgravingspublicaties komen ook teksten voor; toch zijn slechts diegene ervan opgenomen, waarin teksten van enigen omvang of speciaal belang voorkomen. Om deze reden, die subjectief is, zijn bv. niet opgenomen de delen van SELIM HASSAN over *Giza* (III-V, Cairo, 1941-1944), of het laatst verschenen deel van H. JUNKER over dezelfde necropolis (*Giza* VII, Wien, 1944; bespr. *BiOr* 4, 1947, n° 6) noch A. VARILLE's *Karnak* I (Le Caire, 1943; bespr. *CdÉ* XIX, 1944, 250-253), evenmin als H. VON DEMEL, *Der Totenpapyrus des Chonsu-mes* (Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen in Wien, XIII. Band, 1944, Sonderheft Nr. 123; bespr. *RHR* 131, 1946, 171-176) of N. DE G. DAVIES, *The Tomb of the Vizier Ramose* (London, 1940; bespr. *BiOr* 2, 1945, 94-98; *CdÉ* XXI, 1946, 213-215). Uiteraard zullen anderen niet de de opvatting van samensteller delen, maar het was nodig, zich een zekere beperking op te leggen.

Onderstaande vindt men echter toch nog ruim 250 titels, meest van artikelen. Daar verschillende bibliografieën verschenen, is deze lijst gemakkelijk te vervolledigen. Allereerst dient hier genoemd te worden het voortreffelijke supplement van Mej. I. A. PRATT, dat alles omvat, wat de Openbare Bibliotheek te New York vanaf de jaren 1925-1941 heeft verworven **(192)**. Het is een boek, dat iedere Egyptoloog vaak ter hand zal nemen. En ofschoon ik mij in het vervolg als regel van waardebepalingen zal onthouden, moet hier toch gezegd worden, dat dit boek voortreffelijk is. Het is een modelpublicatie. J. S. FARE GARNOT zette, met behulp van zijn assistente, Mej. Cl. LALOUETTE, de titels bij elkaar van datgene, wat de Franse Egyptologen sinds 1940 publiceerden **(104)**; tevens gaf hij een systematisch overzicht van de publicaties, die in de jaren 1939-1943 verschenen op gebied van den Egyptischen godsdienst **(103)**; hier geeft hij ook een samenvatting van den inhoud en de hem toegestane ruimte is zo groot, dat hij vaak zeer uitvoerig kan refereren. Hoewel zijn reeks nog niet is afgesloten, heeft hij reeds honderd bladzijden hieraan kunnen besteden.

[1]) Deze cijfers verwijzen naar de litteratuurlijst aan het einde van dit artikel.

BIJLAGE BIJ HET JAARBERICHT EX ORIENTE LUX N° 10 (1945—1948)

Concordantie op pag. 244-280

No. Pag.	No. Pag.	No. Pag.	No. Pag.	No. Pag.
1 : 257	57 : 270	109 : 262	162a : 261	214 : 261
2 : 257	58 : 264	110 : 263	162b : 257	215 : 256
3 : 262	59 : 250	111 : 248	163 : 263	215a : 260
4 : 266	60 : 263	112 : 269	164 : 266	216 : 249
5 : 246, 264	61 : 270	113 : 269	165 : 266	217 : 246
6 : 264	62 : 270	114 : 265	165a : 266	218 : 248
7 : 257	63 : 259	115 : 264	166 : 267	219 : 250
8 : 252	64 : 269	116 : 250	167 : 266	220 : 248
9 : 248	65 : 252	117 : 268	168 : 245	221 : 252
10 : 249	66 : 263	118 : 254	169 : 249	222 : 260
11 : 252	67 : 270	119 : 246	170 : 250	223 : 263
12 : 263, 265	68 : 270	120 : 260	171 : 267	224 : 259
13 : 247	69 : 251	121 : 250	172 : 267	225 : 255
14 : 263	70 : 259	122 : 254	173 : 264	226 : 244
15 : 255	71 : 263	123 : 262	174 : 266	227 : 252
16 : 263	72 : 257	124 : 264	175 : 254	228 : 259
17 : 261	72a : 257	125 : 256	176 : 257	229 : 253
18 : 263	72b : 254	126 : 249	177 : 251	230 : 253
19 : 254	73 : 269	127 : 253	178 : 251	231 : 252
20 : 245	74 : 266	128 : 268	179 : 265	232 : 271
21 : 257	75 : 246	128a : 259	180 : 251	233 : 245
22 : 245	76 : 257	128b : 261	181 : 251, 270	234 : 253, 264
23 : 250	77 : 265, 269	129 : 253	182 : 251	235 : 265
24 : 250	78 : 259	130 : 268	183 : 251	236 : 270
25 : 253	79 : 252	131 : 268	184 : 247	237 : 250, 252
26 : 263	80 : 256	132 : 270	185 : 245	238 : 256
27 : 265	81 : 268, 269	133 : 265	186 : 267	238a : 265
28 : 268	82 : 268	134 : 269	187 : 262	239 : 250, 254
29 : 262	83 : 270	135 : 259	188 : 264	239a : 258
30 : 263	84 : 252	136 : 258	189 : 246	240 : 256
31 : 268	85 : 255	137 : 253	190 : 267	241 : 246
32 : 247	86 : 268	138 : 267	191 : 267	242 : 250
33 : 250	87 : 251	139 : 267	192 : 244	243 : 268
34 : 246	88 : 255	140 : 267	193 : 255	244 : 268
35 : 256	89 : 256	141 : 265	194 : 252	245 : 258
36 : 264	90 : 271	142 : 267	195 : 259	246 : 266
37 : 267	90a : 271	143 : 265	196 : 258	247 : 260
38 : 258	91 : 247	144 : 252	197 : 252	248 : 266
39 : 268	92 : 249	145 : 262	198 : 269	249 : 258
40 : 268	93 : 247	146 : 68	199 : 270	250 : 260
41 : 249	94 : 247	147 : 246	200 : 259, 266	251 : 267
42 : 267	95 : 260	148 : 256	201 : 252	252 : 248
43 : 246	96 : 266	149 : 253	202 : 265	253 : 266
44 : 267	97 : 265	150 : 266	203 : 247	254 : 248, 265
45 : 246	98 : 266	151 : 266	203a : 248	255 : 248
46 : 254	99 : 255	152 : 256	203b : 261	256 : 248, 265
47 : 252	100 : 255	153 : 249	204 : 262	257 : 266
48 : 266	101 : 265	154 : 249	205 : 262	258 : 258
49 : 251	102 : 253	155 : 251	206 : 261	
50 : 251	103 : 244	156 : 258	207 : 259	
51 : 258	104 : 244	157 : 260	208 : 262	
52 : 270	105 : 256	158 : 247	209 : 252, 261	
53 : 247	106 : 253	159 : 257	210 : 268	
54 : 251	107 : 249, 253,	160 : 252	211 : 256	
55 : 260	258 266	161 : 262	212 : 266	
56 : 260	108 : 267	162 : 261	213 : 245	

21-98) de zogen. *tempora secunda*. Het derde hoofdstuk schetst het ontstaan ervan in het vóór-Koptische taalstadium. M. Chaîne **(43)** wijst erop, dat men vóór de ontdekking der hiërogliefen slechts een gebrekkige kennis der morphologie van het Koptische werkwoord bezat. Nu wij het verloop der taal kennen vanaf het Oude Rijk, is dit geheel anders geworden. Toch schijnt de tegenstelling tussen de synthetische vormen van het klassieke Egyptisch en de analytische van het Koptisch te blijven bestaan. Dit is meer schijn dan werkelijkheid en te danken aan den invloed der geschreven taal, die een aantal eigen vormen schiep om zich uit te drukken. De vulgaire taal heeft deze nooit aanvaard en steeds weer zien wij de schrijvers, wanneer zij zich laten gaan, vormen uit de vulgaire taal gebruiken; dit was reeds zo in het Oude Rijk. Terwijl de eerste elf hoofdstukken geheel aan het Koptisch zijn gewijd, zal vooral het twaalfde, waarin de vulgaire werkwoordsvormen door het gehele Egyptische taalverloop kort geschetst en samengevat worden, de belangstelling der Egyptologen hebben.

Voor de vocalisatie van het Egyptisch zijn de transcripties in spijkerschrift zeer belangrijk en het is dan ook zeer verdienstelijk, dat W. F. Albright **(5[12])** een zeventigtal Egyptische namen uit de xviiide en xixde Dynastie behandelt, wier gevocaliseerde transcriptie bekend is. Tevens geeft hij zoveel mogelijk alle gegevens omtrent den persoon in kwestie. Tot besluit biedt hij een korte uitweiding over accent en vocaalkwantiteit in het Nieuwegyptisch, waarbij hij enige, kleine correcties aanbrengt in de theorie van G. Steindorff en K. Sethe. Edgerton **(75)** gaat uit van wat deze beide geleerden een halve eeuw geleden constateerden voor de lengte der klinkers met hoofdklemtoon in het Sahidisch. Uit de corresponderende klinkerloze vormen van het vroegere Egyptisch leidt hij nu de drie schemata of patronen af, volgens welke deze woorden gebouwd zijn. Deze regel of wet is, zoals alle klankwetten, slechts gedurende een bepaald tijdsverloop werkzaam geweest. Edgerton stelt het begin van deze periode omstreeks 2000 v. Chr., maar acht het waarschijnlijk, dat zij zelfs vroeger begon. Hij noemt de taal ervan, met een nieuwen term, Palæokoptisch; dit was vóór 1350 v. Chr. zeker een dode taal en slechts een spoor van zijn fonetische patronen bleef een levende kracht, nl. dat geen Egyptisch woord, van Palæokoptisch tot en met Koptisch, ooit den hoofdklemtoon op de voorlaatste lettergreep mocht hebben. Overigens zijn de fonetische schemata van het Palæokoptisch in het Nieuwegyptisch en latere taalstadia slechts vertegenwoordigd door bepaalde, tot fossielen geworden klinkerkwaliteiten. Er is geen overtuigend materiaal, dat woorden zonder of met zwakken klemtoon ooit onderworpen zijn geweest aan deze wet. Wel zijn er aanwijzingen, dat zulke woorden altijd slotmedeklinkers gehad hebben.

R. Weill zet zijn studie over het hulpwerkwoord *pꜣw* voort **(241)**. Hij ziet hierin, in tegenstelling met de gangbare opvatting („oudtijds iets doen”) een hulpwerkwoord, dat ʿzijnʾ betekent. Hij onderzoekt het gebruik ervan in de negatieve zinnen en daarmee verbonden de geschiedenis der negatie *bw pwj*, Koptisch м̄пе. In een derde hoofdstuk bespreekt hij 𓊪𓅪 = пе, *zijn*, als bevestigend werkwoord. Daarnaast verschenen verschillende kleinere grammaticale bijdragen. Als voorstudie van zijn nieuwe bewerking van het decreet van Amonrasonther voor Neschons, publiceert B. Gunn **(119)** zijn ontdekking van een onopgemerkt verschijnsel in den tekst. Een drietal keren blijkt nl. dat het onderwerp tussen het lidwoord (*pꜣ*) en den infinitief (steeds *ḫpr*) is geplaatst. Gunn stelt in bescheiden bewoordingen een verklaring voor, die alleszins bevredigend is. J. Černý constateert aan de hand van vele voorbeelden, dat *ỉnn* in het Nieuwegyptisch verschillende vormen omvat **(34)**; het kan betekenen 1) wij, 2) zo zeiden wij, 3) indien, in conditionele zinnen èn indirecte vraag, 4) behalve; voor beide laatste geeft hij ook de etymologie. Zijn landgenoot Fr. Lexa **(147)** stelde vast, dat de schrijfwijzen van den vorm *ỉw . f*, voorafgegaan door *e*(< *ỉw*) en *a* (< *r*) slechts spellingsvarianten zijn, die geen verschil in betekenis meebrengen. P. C. Smither merkte op, dat *m*, zowel in het Oud- als Middel- en Nieuwegyptisch, ʿsamen met, begeleid doorʾ kan betekenen, waaraan B. Gunn een aantal voorbeelden toevoegt voor de betekenis ʿbezittendʾ **(217)**. Volgens H. J. J. Clère vindt de *m* van gelijkheid een parallel in het Arabisch **(45)**, terwijl G. Posener **(189)** aantoonde, dat de uitspraak *emmaḥ* voor *m bꜣḥ*

minstens reeds in den Saïtischen tijd de gewone geweest is. Ét. Drioton schreef over copulaloze zinnen, die een gelijkheid uitdrukken door middel der praepositie *m* of *r*; dit laatste gebruik was nog niet geconstateerd. Het komt vooral voor in Grieks-Romeinsen tijd, maar ook reeds een enkel maal in het Midden Rijk **(53)**. H. J. Polotsky merkte op, dat men in vragende zinnen de temporele vormen gebruikt, wanneer het vragend voornaamwoord lijdend voorwerp is, terwijl anders de conjunctivische (emphatische) vorm gebruikt wordt **(184)**.

C. J. C. Bennett zette zijn onderzoek der *ḥtp-dỉ-nśw*-formule voort **(13)**; bij het ordenen van 121 voorbeelden uit het Midden Rijk kwam vast te staan, dat het mogelijk was uit de veranderingen der formule onderscheid te maken tussen de xide en xiide Dynastie en zelfs tussen teksten uit de vroege en late xiide Dynastie.

De Egyptenaren hebben altijd graag met woordspelingen gewerkt, niet het minst in hun religieuze litteratuur. De Pyramidenteksten hebben er zulk een voorliefde voor, dat zij genoeg stof voor een afzonderlijk onderzoek boden **(203)**. C. E. Sander-Hansen onderzoekt eerst uitvoerig de formele zijde der woordspelingen, daarna het gebruik ervan in verschillend opzicht. Dit woordenspel heeft moeten bijdragen om het verstaan van den tekst te vergemakkelijken. Het is zeker een stilistisch kunstmiddel, echter niet van den tweeden rang, daar het ook op de formulering van de teksten invloed heeft uitgeoefend.

In een van zijn laatste artikelen beschrijft J. Capart **(32)**, hoe men in Oud-Egypte de kinderen de woorden leerde volgens logische categorieën; bv. de delen van het menselijk lichaam, de namen van verschillende gebouwen, de steden van Zuid naar Noord. Deze traditie heeft zich tot in de IIde eeuw na Chr. weten te handhaven, wanneer de Koptische grammatici en lexicografen woordenlijsten samenstellen naar hetzelfde beginsel. Volgens de moderne Amerikaanse linguisten is dit de beste methode om een taal te leren...

Er werd een betrekkelijk aantal nieuwe teksten gepubliceerd; hun inhoud is echter even gevarieerd als het leven zelf. Naast administratieve documenten staan historische en litteraire teksten, evenals juridische gegevens en zelfs een juridische papyrus; ook vinden wij liefdesbezweringen en al of niet officiële godsdienstige teksten. Enkele van deze laatsten worden pas later vermeld.

Een der belangrijkste publicaties schonk ons A. H. Gardiner door de uitgave van den omvangrijken Wilbour-papyrus **(93)**. Ofschoon het tweede deel, waarin hij den tekst bewerkt, nog niet verschenen is, mag met deze korte vermelding niet volstaan worden. Deze papyrus is zeer lang, 10.50 m met een kolomhoogte van 0.41 m, en ook nog gedeeltelijk op de achterzijde beschreven. De niet altijd gemakkelijke hiëratische tekst wordt in facsimile weergegeven en in transcriptie. De inhoud bestaat uit twee lange administratieve documenten, afkomstig uit den tijd van Ramses v, dus omstreeks 1150 v. Chr. Het eerste, dat meer dan honderd kolommen omvat, bestaat uit een lijst van landerijen der tempels, van den koning en van dodenstichtingen; bij elk wordt de oppervlakte aangegeven, evenals de opbrengst per eenheid en in totaal. Het tweede document bestaat uit vijf en twintig kolommen en bevat een lijst van koninklijke landerijen, die onder de contrôle van verschillende met name genoemde ambtenaren staan. Het aantal aardrijkskundige namen is zeer groot. Dezelfde auteur liet ook een klein boek verschijnen, om vernietiging van het bewerkte materiaal gedurende den oorlog te voorkomen **(91)**. Ruim de helft omvat een hier voor het eerst gepubliceerden papyrus uit Amiens, evenals enkele ongepubliceerden fragmenten. Laatstgenoemde papyrus vormt het belangrijkste materiaal voor Gardiner's studie over de schatting en transport van graan in den Ramessidentijd **(94)**. Ook een negental andere teksten worden behandeld, maar Gardiner geeft geen synthese, omdat het daartoe nodig zou zijn den Wilbour-papyrus erbij te halen; dit alles is slechts voorstudie voor het tweede deel ervan.

Hoewel de door Mej. M. S. Drower bewerkte teksten in het boek van Robert Mond **(158)** over Erment slechts en bescheiden plaats innemen (blz. 157-194), zijn er enkele belangrijke bij. Vooreerst een historische stele van Toethmosis III, waarop diens wapenfeiten en sportprestaties vermeld worden, o.a. het doden van een neushoorn in Nubië. Daarnaast

BIJLAGE BIJ HET JAARBERICHT EX ORIENTE LUX N° 10
(1945—1948)

Concordantie op pag. 244-280

No.	Pag.	No.	Pag.	No.	Pag.	No.	Pag.	No.	Pag.
1	257	57	270	109	262	162a	261	214	261
2	257	58	264	110	263	162b	257	215	256
3	262	59	250	111	248	163	263	215a	260
4	266	60	263	112	269	164	266	216	249
5	246, 264	61	270	113	269	165	266	217	246
6	264	62	270	114	265	165a	266	218	248
7	257	63	259	115	264	166	267	219	250
8	252	64	269	116	250	167	266	220	248
9	248	65	252	117	268	168	245	221	252
10	249	66	263	118	254	169	249	222	260
11	252	67	270	119	246	170	250	223	263
12	263, 265	68	270	120	260	171	267	224	259
13	247	69	251	121	250	172	267	225	255
14	263	70	259	122	254	173	264	226	244
15	255	71	263	123	262	174	266	227	252
16	263	72	257	124	264	175	254	228	259
17	261	72a	257	125	256	176	257	229	253
18	263	72b	254	126	249	177	251	230	253
19	254	73	269	127	253	178	251	231	252
20	245	74	266	128	268	179	265	232	271
21	257	75	246	128a	259	180	251	233	245
22	245	76	257	128b	261	181	251, 270	234	253, 264
23	250	77	265, 269	129	253	182	251	235	265
24	250	78	259	130	268	183	251	236	270
25	253	79	252	131	268	184	247	237	250, 252
26	263	80	256	132	270	185	245	238	256
27	265	81	268, 269	133	265	186	267	238a	265
28	268	82	268	134	269	187	262	239	250, 254
29	262	83	270	135	259	188	264	239a	258
30	263	84	252	136	258	189	246	240	256
31	268	85	255	137	253	190	267	241	246
32	247	86	268	138	267	191	267	242	250
33	250	87	251	139	267	192	244	243	268
34	246	88	255	140	267	193	255	244	268
35	256	89	256	141	265	194	252	245	258
36	264	90	271	142	267	195	259	246	266
37	267	90a	271	143	265	196	258	247	260
38	258	91	247	144	252	197	252	248	266
39	268	92	249	145	262	198	269	249	258
40	268	93	247	146	68	199	270	250	260
41	249	94	247	147	246	200	259, 266	251	267
42	267	95	260	148	256	201	252	252	248
43	246	96	266	149	253	202	265	253	266
44	267	97	265	150	266	203	247	254	248, 265
45	246	98	266	151	266	203a	248	255	248
46	254	99	255	152	256	203b	261	256	248, 265
47	252	100	255	153	249	204	262	257	266
48	266	101	265	154	249	205	262	258	258
49	251	102	253	155	251	206	261		
50	251	103	244	156	258	207	259		
51	258	104	244	157	260	208	262		
52	270	105	256	158	247	209	252, 261		
53	247	106	253	159	257	210	268		
54	251	107	249, 253,	160	252	211	256		
55	260		258 266	161	262	212	266		
56	260	108	267	162	261	213	245		

21-98) de zogen. *tempora secunda*. Het derde hoofdstuk schetst het ontstaan ervan in het vóór-Koptische taalstadium. M. CHAÎNE **(43)** wijst erop, dat men vóór de ontdekking der hiërogliefen slechts een gebrekkige kennis der morphologie van het Koptische werkwoord bezat. Nu wij het verloop der taal kennen vanaf het Oude Rijk, is dit geheel anders geworden. Toch schijnt de tegenstelling tussen de synthetische vormen van het klassieke Egyptisch en de analytische van het Koptisch te blijven bestaan. Dit is meer schijn dan werkelijkheid en te danken aan den invloed der geschreven taal, die een aantal eigen vormen schiep om zich uit te drukken. De vulgaire taal heeft deze nooit aanvaard en steeds weer zien wij de schrijvers, wanneer zij zich laten gaan, vormen uit de vulgaire taal gebruiken; dit was reeds zo in het Oude Rijk. Terwijl de eerste elf hoofdstukken geheel aan het Koptisch zijn gewijd, zal vooral het twaalfde, waarin de vulgaire werkwoordsvormen door het gehele Egyptische taalverloop kort geschetst en samengevat worden, de belangstelling der Egyptologen hebben.

Voor de vocalisatie van het Egyptisch zijn de transcripties in spijkerschrift zeer belangrijk en het is dan ook zeer verdienstelijk, dat W. F. ALBRIGHT **(5 [12])** een zeventigtal Egyptische namen uit de XVIIIde en XIXde Dynastie behandelt, wier gevocaliseerde transcriptie bekend is. Tevens geeft hij zoveel mogelijk alle gegevens omtrent den persoon in kwestie. Tot besluit biedt hij een korte uitweiding over accent en vocaalkwantiteit in het Nieuwegyptisch, waarbij hij enige, kleine correcties aanbrengt in de theorie van G. STEINDORFF en K. SETHE. EDGERTON **(75)** gaat uit van wat deze beide geleerden een halve eeuw geleden constateerden voor de lengte der klinkers met hoofdklemtoon in het Sahidisch. Uit de corresponderende klinkerloze vormen van het vroegere Egyptisch leidt hij nu de drie schemata of patronen af, volgens welke deze woorden gebouwd zijn. Deze regel of wet is, zoals alle klankwetten, slechts gedurende een bepaald tijdsverloop werkzaam geweest. EDGERTON stelt het begin van deze periode omstreeks 2000 v. Chr., maar acht het waarschijnlijk, dat zij zelfs vroeger begon. Hij noemt de taal ervan, met een nieuwen term, Palæokoptisch; dit was vóór 1350 v. Chr. zeker een dode taal en slechts een spoor van zijn fonetische patronen bleef een levende kracht, nl. dat geen Egyptisch woord, van Palæokoptisch tot en met Koptisch, ooit den hoofdklemtoon op de voorlaatste lettergreep mocht hebben. Overigens zijn de fonetische schemata van het Palæokoptisch in het Nieuwegyptisch en latere taalstadia slechts vertegenwoordigd door bepaalde, tot fossielen geworden klinkerkwaliteiten. Er is geen overtuigend materiaal, dat woorden zonder of met zwakken klemtoon ooit onderworpen zijn geweest aan deze wet. Wel zijn er aanwijzingen, dat zulke woorden altijd slotmedeklinkers gehad hebben.

R. WEILL zet zijn studie over het hulpwerkwoord *p3w* voort **(241)**. Hij ziet hierin, in tegenstelling met de gangbare opvatting („oudtijds iets doen") een hulpwerkwoord, dat ʿzijnʾ betekent. Hij onderzoekt het gebruik ervan in de negatieve zinnen en daarmee verbonden de geschiedenis der negatie *bw pwj*, Koptisch ⲙ̄ⲡⲉ. In een derde hoofdstuk bespreekt hij 𓊪𓅪 = ⲡⲉ, *zijn*, als bevestigend werkwoord. Daarnaast verschenen verschillende kleinere grammaticale bijdragen. Als voorstudie van zijn nieuwe bewerking van het decreet van Amonrasonther voor Neschons, publiceert B. GUNN **(119)** zijn ontdekking van een onopgemerkt verschijnsel in den tekst. Een drietal keren blijkt nl. dat het onderwerp tussen het lidwoord (*p3*) en den infinitief (steeds *ḫpr*) is geplaatst. GUNN stelt in bescheiden bewoordingen een verklaring voor, die alleszins bevredigend is. J. ČERNÝ constateert aan de hand van vele voorbeelden, dat *ỉnn* in het Nieuwegyptisch verschillende vormen omvat **(34)**; het kan betekenen 1) wij, 2) zo zeiden wij, 3) indien, in conditionele zinnen èn indirecte vraag, 4) behalve; voor beide laatste geeft hij ook de etymologie. Zijn landgenoot Fr. LEXA **(147)** stelde vast, dat de schrijfwijzen van den vorm *ỉw.f*, voorafgegaan door *e*(< *ỉw*) en *a* (< *r*) slechts spellingsvarianten zijn, die geen verschil in betekenis meebrengen. P. C. SMITHER merkte op, dat *m*, zowel in het Oud- als Middel- en Nieuwegyptisch, ʿsamen met, begeleid doorʾ kan betekenen, waaraan B. GUNN een aantal voorbeelden toevoegt voor de betekenis ʿbezittendʾ **(217)**. Volgens H. J. J. CLÈRE vindt de *m* van gelijkheid een parallel in het Arabisch **(45)**, terwijl G. POSENER **(189)** aantoonde, dat de uitspraak *emmaḥ* voor *m b3ḥ* minstens reeds in den Saïtischen tijd de gewone geweest is. ÉT. DRIOTON schreef over copulaloze zinnen, die een gelijkheid uitdrukken door middel der praepositie *m* of *r*; dit laatste gebruik was nog niet geconstateerd. Het komt vooral voor in Grieks-Romeinsen tijd, maar ook reeds een enkel maal in het Midden Rijk **(53)**. H. J. POLOTSKY merkte op, dat men in vragende zinnen de temporele vormen gebruikt, wanneer het vragend voornaamwoord lijdend voorwerp is, terwijl anders de conjunctivische (emphatische) vorm gebruikt wordt **(184)**.

C. J. C. BENNETT zette zijn onderzoek der *ḥtp-dỉ-nśw*-formule voort **(13)**; bij het ordenen van 121 voorbeelden uit het Midden Rijk kwam vast te staan, dat het mogelijk was uit de veranderingen der formule onderscheid te maken tussen de XIde en XIIde Dynastie en zelfs tussen teksten uit de vroege en late XIIde Dynastie.

De Egyptenaren hebben altijd graag met woordspelingen gewerkt, niet het minst in hun religieuze litteratuur. De Pyramidenteksten hebben er zulk een voorliefde voor, dat zij genoeg stof voor een afzonderlijk onderzoek boden **(203)**. C. E. SANDER-HANSEN onderzoekt eerst uitvoerig de formele zijde der woordspelingen, daarna het gebruik ervan in verschillend opzicht. Dit woordenspel heeft moeten bijdragen om het verstaan van den tekst te vergemakkelijken. Het is zeker een stilistisch kunstmiddel, echter niet van den tweeden rang, daar het ook op de formulering van de teksten invloed heeft uitgeoefend.

In een van zijn laatste artikelen beschrijft J. CAPART **(32)**, hoe men in Oud-Egypte de kinderen de woorden leerde volgens logische categorieën; bv. de delen van het menselijk lichaam, de namen van verschillende gebouwen, de steden van Zuid naar Noord. Deze traditie heeft zich tot in de 11de eeuw na Chr. weten te handhaven, wanneer de Koptische grammatici en lexicografen woordenlijsten samenstellen naar hetzelfde beginsel. Volgens de moderne Amerikaanse linguisten is dit de beste methode om een taal te leren...

Er werd een betrekkelijk aantal nieuwe teksten gepubliceerd; hun inhoud is echter even gevarieerd als het leven zelf. Naast administratieve documenten staan historische en litteraire teksten, evenals juridische gegevens en zelfs een juridische papyrus; ook vinden wij liefdesbezweringen en al of niet officiële godsdienstige teksten. Enkele van deze laatsten worden pas later vermeld.

Een der belangrijkste publicaties schonk ons A. H. GARDINER door de uitgave van den omvangrijken Wilbour-papyrus **(93)**. Ofschoon het tweede deel, waarin hij den tekst bewerkt, nog niet verschenen is, mag met deze korte vermelding niet volstaan worden. Deze papyrus is zeer lang, 10.50 m met een kolomhoogte van 0.41 m, en ook nog gedeeltelijk op de achterzijde beschreven. De niet altijd gemakkelijke hiëratische tekst wordt in facsimile weergegeven en in transcriptie. De inhoud bestaat uit twee lange administratieve documenten, afkomstig uit den tijd van Ramses V, dus omstreeks 1150 v. Chr. Het eerste, dat meer dan honderd kolommen omvat, bestaat uit een lijst van landerijen der tempels, van den koning en van dodenstichtingen; bij elk wordt de oppervlakte aangegeven, evenals de opbrengst per eenheid en in totaal. Het tweede document bestaat uit vijf en twintig kolommen en bevat een lijst van koninklijke landerijen, die onder de contrôle van verschillende met name genoemde ambtenaren staan. Het aantal aardrijkskundige namen is zeer groot. Dezelfde auteur liet ook een klein boek verschijnen, om vernietiging van het bewerkte materiaal gedurende den oorlog te voorkomen **(91)**. Ruim de helft omvat een hier voor het eerst gepubliceerden papyrus uit Amiens, evenals enkele ongepubliceerden fragmenten. Laatstgenoemde papyrus vormt het belangrijkste materiaal voor GARDINER's studie over de schatting en transport van graan in den Ramessidentijd **(94)**. Ook een negental andere teksten worden behandeld, maar GARDINER geeft geen synthese, omdat het daartoe nodig zou zijn den Wilbour-papyrus erbij te halen; dit alles is slechts voorstudie voor het tweede deel ervan.

Hoewel de door Mej. M. S. DROWER bewerkte teksten in het boek van Robert MOND **(158)** over Erment slechts en bescheiden plaats innemen (blz. 157-194), zijn er enkele belangrijke bij. Vooreerst een historische stele van Toethmosis III, waarop diens wapenfeiten en sportprestaties vermeld worden, o.a. het doden van een neushoorn in Nubië. Daarnaast

vinden wij er een hymne op Montoe en de vermelding van het elfde Sed-feest van Ramses II, van wien vroeger het negende het hoogst bekende was.

Meer dan een eeuw geleden vond J. Fr. Champollion in den tempel van Amon te Karnak de resten van een stele, waarop gesproken wordt van de Aziatische veldtochten van Amenophis II [4]). Men heeft nu in de ruïnes van het oude Memphis een veel beter bewaard exemplaar gevonden, dat door A. M. Badawi is gepubliceerd **(9)**. Om de publicatie te bespoedigen, liet hij een collationeren van den oudsten tekst achterwege. Dit is zeker jammer, maar gelukkig is reeds een nieuwe bewerking van B. Grdseloff in het vooruitzicht gesteld. De stele is nl. onder Achnaton zwaar beschadigd, maar onder Seti I gerestaureerd; op verschillende plaatsen wijken beide teksten echter kennelijk van elkaar af [5]). De tekst beschrijft allereerst den veldtocht uit het jaar 7, die zich tot Nii bij den Eufraat uitstrekte. Na de hulde van Kadesj aan den Orontes in ontvangst genomen te hebben, wijdt de farao zich aan de sport: „Zijne Majesteit schoot op twee schijven uit gedreven koper aan de Zuidzijde van deze stad. Men hield een jacht (?) op het Rebioe-gebergte in het bos en men ving gazellen, *mꜣś.t*-geheten dieren, hazen en wilde (?) ezels zonder tal." De veldtocht van het jaar 9 speelt zich geheel en al binnen het huidige Palestina af. De lijsten geven nauwkeurig de getallen van den buit aan mensen, vee en strijdwagens aan. Ook indien zij slechts bij benadering betrouwbaar zijn, zullen zij er niet weinig toe bijdragen het beeld van deze periode der Syrisch-Palestijnse geschiedenis te concretiseren.

H. E. Winlock, de grote deskundige voor alles wat de XIde Dynastie betreft, publiceerde een aantal graffiti, die hij reeds vroeger dicht bij den Gebel Silsila had gevonden **(252**; zie ook **254** en **256)**; hieruit blijkt, dat farao Mentoehotep er met zijn hof tijdelijk verblijf heeft gehouden en er Antef en Cheti in audiëntie ontving, waarschijnlijk om rapport uit te brengen over een expeditie. Andere graffiti zijn afkomstig uit den tempel van denzelfden koning te Deir el-Bahri **(255)**; zij dateren echter uit de XIIde Dynastie, en wel vanaf de regering van Amenemhat I tot Sesostris III; misschien zijn er nog jongere bij. Zij vermelden de namen der priesters van twee koninklijke fundaties in westelijk Thebe. Het waren priesters van lageren rang, die hun naam vereeuwigd hebben op de rotsen, die zij elk jaar op een bepaalden dag in den zomer beklommen, om als uitkijkposten te waarschuwen, dat de bark van Amon naderde voor het ʿFeest der Valleiʾ. De cultus van Amon was echter gedurende het leven der beide vorsten, aan wier dodentempel de priesters verbonden waren, nog niet officieel erkend. De tocht van den god naar de westelijke zijde is ingesteld onder de regering van Amenemhat I, kennelijk uit propagandistische overwegingen.

Uit de regeringsperiode van Amenemhat III stammen de door P. C. Smither bekend gemaakte rapporten **(220)**. Het zijn de copieën van acht korte rapporten, waarvan de helft uit Semna aan den tweeden katarakt is verstuurd aan een superieur in Thebe. Zij bevatten mededelingen over het komen en gaan van Nubiërs, die ruilhandel dreven, en Medjai. Er blijkt uit, dat tenminste sommige Nubische vestingen behalve een militaire ook nog een economische functie vervulden.

Dezelfde publiceerde een bladzijde uit het journaal van een belastingsambtenaar **(218)**; het bevat mededelingen over de werkzaamheden van hemzelf en van zijn personeel.

B. Grdseloff behandelt twee korte testamentaire beschikkingen uit het Oude Rijk **(111)**; die van Chnemti (vde Dyn.) was onuitgegeven, die van Penmeroe (vde Dyn.) slecht uitgegeven. In een aanhangsel wordt de overgang van de IVde naar de vde Dynastie besproken, toen twee koninginnen elkaar den troon betwistten: Chentkaoes, die tot de rechte lijn van Chefren, Mycerinus en Sjepseskaf behoorde, en Neferhetepes, die uit de zijlijn van Djedefre stamde.

De schenkingsoorkonde van Idoe werd opnieuw behandeld door A. Scharff en E. Seidl **(203 a)**; de eerste maakte de vertaling en voorzag deze van een filologischen commentaar, de tweede besprak den inhoud uit rechtshistorisch oogpunt; wij hebben niet met een eigenlijke

[4]) Men zie J. H. Breasted, *Ancient Records of Egypt*, II, Chicago, [1927], §§ 781-790.

[5]) Zie Ét. Drioton, *Post Scriptum à mes „Notes diverses (1-15)"*, Ann. Serv. 45, 1947, 99-106 (overdrukje).

juridische oorkonde te doen, die uitgaat van het bestaande recht, maar veeleer een document, dat ons iets leert over de rechtsgewoonte van dien tijd, waarmede het blijkbaar niet geheel naar den geest mee overeenstemt. Seidl schreef ook over het recht in het algemeen **(107)**.

Een dossier van vier documenten op papyrus, daterende uit den tijd van Ramses v, en afkomstig uit Deir el-Medina, wordt begrijpelijkerwijze door J. Černý gepubliceerd **(41)**. Het gaat over een erflaatster, die tweemaal getrouwd is geweest, en uit haar tweede huwelijk acht kinderen heeft. Zij kan vrij beschikken over haar inbreng, d.w.z. 1/3 van het bezit. Dit wordt verdeeld over de kinderen, waarvan blijkbaar de oudste iets bevoordeeld wordt en twee dochters onterfd. Bewaard zijn het testament, de verdelingslijst in duplo en een document, waarin een waskom uit de erfenis aan den oudsten (?) zoon wordt geschonken. Černý geeft het dossier in fotocopie, transcriptie en vertaling; zijn commentaar is uiterst waardevol, daar hierin door den kenner der bewoners van Deir el-Medina alle documenten, waarin deze nog meer voorkomen (graffiti, stelae, papyri) worden vermeld en het bescheiden milieu, waarin deze mensen hebben geleefd, concrete vormen krijgt.

Zeer belangrijk is een Ramessidische papyrus in bezit van A. H. Gardiner en door hem gepubliceerd **(92)**. Hij stamt uit de buurt van Heracleopolis Magna en zijn taal is barbaars, de samenstelling ellendig, maar gelukkig is de zin duidelijk. Er worden drie adopties in geformuleerd: van een kinderloos echtpaar adopteert de man zijn vrouw om haar universeel erfgename te maken; deze vrouw adopteert dan de drie kinderen van een slavin, die zij met haar man heeft gekocht. Eveneens adopteert de echtgenote haar jongeren broer, die het oudste van deze drie kinderen heeft getrouwd. In alle drie de gevallen is het motief der adoptie testamentair. De juridische commentaar wordt gegeven door de Zulueta. Wij hadden tot nu toe geen enkele aanduiding, dat in Egypte de wettelijke fictie van adoptie zo belangrijk kon zijn en zich zover kon uitstrekken.

Uit het graf van den vizier Rechmire te Thebe zijn ons de veertig wetsrollen bekend. Maar nu is voor het eerst een dergelijk geschrift teruggevonden. De rol heeft 2 m lengte, is in het Demotisch geschreven en dateert uit den tijd van Ptolemæus II Philadelphus of iets vroeger, in elk geval uit de eerste helft der 3de eeuw v. Chr. **(153** en **169)**. De papyrus wordt bestudeerd door G. Mattha en bevat volgens zijn voorlopige mededelingen voornamelijk bepalingen over de betrekkingen der grondeigenaren met hun pachters.

Abd el-Mohsen Bakir gaf een stele uit met hiëratische inscriptie, die behoort tot de klasse van privéschenkingen aan tempels **(10**; Kaïro n° 85647; vergelijk Iversen, *JEOL* 9, 1944, blz. 36, n° 55). Echter is slechts de uitgebreide vervloeking voor den schender en zegening voor den respecteerder bewaard.

In den Ptolemæischen tijd kwam het nogal voor, dat men zich toewijdde aan den god Sobk te Tebtunis. Deze toewijding is misschien opgekomen tijdens de Perzische overheersing en wellicht uit Mesopotamië overgenomen. Motief noch doel ervan zijn duidelijk. Een groep van ongeveer vijftig toewijdingen is ons bewaard op zeven en dertig Demotische papyri van het Brits Museum; H. Thompson heeft twee ervan gepubliceerd **(216)**, nl. de nummers 10622 en 10624, daterend uit 137, resp. 195 v. Chr.. De waarde van zijn artikel wordt nog verhoogd door twee uitweidingen: over slaaf (*bk*) en vrije (*nmḥ*; vergelijk *JEOL* II, 354), en over een vijftiental namen van boze of gevaarlijke wezens.

Een zestal geheel of gedeeltelijk Demotische documenten (nrs 249, 250, 253, 308, 342, 347) van de papyri uit Tebtunis werd door W. F. Edgerton behandeld; het zijn vijf contracten en een quitantie, bijna allen daterend uit het begin der eerste eeuw na Chr. **(126)**. Een groot aantal Demotische ostraka kan men vinden in het werk van G. Mattha **(154)**. De meeste teksten zijn officiële quitanties; zij worden gegeven in facsimile, transcriptie en vertaling (blz. 72-201). Als inleiding wordt behandeld de geschiedenis van het ostrakon en zijn gebruik als schrijfmateriaal, de vindplaatsen, de formules der quitanties en het resumé, dat aan tweetalige quitanties wordt toegevoegd, en wel zo, dat bij een Grieks ostrakon een samenvatting in het Demotisch en bij een Demotisch een samenvatting in het Grieks wordt toegevoegd. Tevens wordt een overzicht van den inhoud der teksten gegeven.

Vijftien indices vergemakkelijken het opzoeken en verhogen niet weinig de waarde van dit voortreffelijke boek.

Een pot met zes kolommen Demotisch schrift uit de 3de eeuw na Chr. werd door R. A. Parker gepubliceerd **(170)**, met dien verstande, dat de vier langste kolommen in transcriptie en vertaling worden medegedeeld en van een uitvoerigen commentaar voorzien. Zij bevatten den tekst van een overeenkomst tussen de eigenares van een tuin en den tuinman. De wetskracht ervan is ons niet duidelijk, daar geen tijdsduur overeen wordt gekomen; ook ontbreken de handtekeningen van getuigen evenals een datering. Waarschijnlijk heeft men eerst mondeling de wederzijdse verplichtingen aangegaan en deze later vastgelegd.

Op het figuurtje van een vrouw vond Ét. Drioton een liefdesbezwering uit den Grieks-Romeinsen tijd: „Sta op en bind dengene, dien ik aankijk, opdat hij mijn minnaar zij, (omdat) ik uw gelaat aanbid" **(59)**. Deze formulering is zozeer verwant met de Griekse magische papyri, dat Drioton het Griekse prototype met waarschijnlijkheid kon reconstrueren. De enige andere bekende liefdesbezwering is uit den tijd der Ramessiden en afkomstig uit Deir el-Medina; zij werd door P. Smither vertaald **(219)**. Men heeft er ook achttien stuks onooglijke rietjes gevonden, met namen beschreven; J. Černý wist hieruit af te leiden, dat men onder de xixde en xxste Dynastie lootte om een dief te vinden, d.w.z. te constateren, wie onder de lotenden gestolen had **(33)**.

Van Senmoet, den gunsteling van koningin Hatsjepsoet, zijn een drietal graven bekend, terwijl het vierde, waarin hij werkelijk begraven is, nog niet is gevonden. In een zijner Thebaanse graven vond men een groot aantal hiëregliefische en hiëratische ostraka **(121)**. Zoals te verwachten was, bevatten zij allereerst aantekeningen over het verloop der werkzaamheden en lijsten van werklui, daarnaast echter ook godsdienstige teksten en excerpten van litteraire, o.a. van Doeaoef's zoon Cheti en Sinoehe en de Onderwijzing van Amenemhat (zie ook **(239)**) Over deze is in de afgelopen jaren veel geschreven, waarbij veelal het artikel van A. de Buck in de *Mélanges Maspero* (I, Le Caire, 1935-1938, 847-852) het uitgangspunt vormde. R. Weill sloot zich bij diens opvatting aan, dat deze Onderwijzing een politiek geschrift is geweest voor Sesostris I en zijn partij en samengesteld door een zekeren Achtoi **(242)**. Ook B. Gunn deelt hetzelfde standpunt, wijst er echter op, dat men reeds vroeger de mening had voorgestaan, dat Amenemhat na zijn dood spreekt tot zijn opvolger **(116)**. Men moet dan ook de woorden *wp.t mꜣꜥ.t* als droom of openbaring vertalen. Bovendien moet men de mededeling van Manetho [6]), dat Amenemhat II vermoord werd, niet op dezen toepassen, maar op Amenemhat I. Tenslotte merkt Gunn op, dat de Griekse vorm van dezen naam Ammenemes is. Ook de Buck zelf behandelde nog eens dit moeilijke werk en legde er nogmaals den nadruk op, dat het een politieke strekking heeft **(24)**. Tevens plaatste hij het in het kader van zijn tijd en der toenmalige literatuur. In een afzonderlijke studie onderzocht hij den litterairen vorm dezer Onderwijzing **(23)**; deze stemt geheel overeen met de andere werken van dit genre, terwijl de inhoud bepaald is door de speciale omstandigheden van den aanslag op den koning, terwijl ook de strekking van invloed was. Toch is de samensteller erin geslaagd de heterogene elementen van het wijsheidsgenre, der typische autobiografie en het verhalende proza tot een kunstwerk te verenigen. Grote stukken worden in vertaling medegedeeld. De gehele tekst werd opnieuw uitgegeven en vertaald door A. Volten **(237)**; helaas is de vertaling op sommige plaatsen niet juist. Hij acht het met G. Maspero zeer waarschijnlijk, dat Sesostris zijn vader heeft laten vermoorden of dat tenminste zijn aanhangers dit gedaan hebben. De Onderwijzing is dus wel een politiek geschrift, maar vooral met de bedoeling, Sesostris van elke verdenking inzake moord vrij te pleiten. In hetzelfde boek gaf hij ook de leer voor koning Merikare, waarbij hij tevens den tekst van papyrus Carlsberg vi publiceerde. Deze Onderwijzing is op naam van Merikare's vader Cheti gezet, maar na zijn dood vervaardigd, dus een politiek geschrift als die van Amenemhat; in werkelijkheid is zij van Merikare en bevat zij diens program op gebied van binnen- en buitenlandse politiek. Op verschillende punten gaat zij lijnrecht in tegen die van zijn vader. Volten wil de moeilijkheden, die Merikare in het begin van zijn regering ondervond, met Hatnoeb-graffiti verduidelijken (blz. 97-103); hij houdt met R. Anthes, dat de Hazengouw trouw is gebleven aan den farao. Dit is niet de opvatting van R. O. Faulkner **(87)**; volgens hem heeft de gouwvorst Nehri opstand gepleegd tegen zijn soeverein in Heracleopolis, maar is overwonnen geworden; wel is hij theoretisch diens opperheerschappij blijven erkennen, dit in tegenstelling met de Thebanen. S. Donadoni vertaalde de Onderwijzing van Merikare naar A. Scharff, die van Amenemhat naar A. Volten en voegde er enkele beschouwingen aan toe **(49)**.

6) Nieuwe uitgave van dezen auteur door W. G. Waddell, London, 1940 = The Loeb Classical Library; bespr. *BiOr* 4, 1947, 99-101.

Van de tempels van het Midden Rijk weten wij slechts weinig, dus ook van hun inscripties. Elke aanvulling van onze kennis is dan ook welkom. Zo publiceerde S. Donadoni de teksten van den voorkant en de voorhal van den tempel, dien Amenemhat III en iv te Medinet Madi, ongeveer 15 km ten Oosten van Tebtunis, bouwden; hij was gewijd aan de godin Renenoetet **(50)**.

A. Piankoff deed pionierswerk op het gebied der verschillende tekstverzamelingen of ʿboeken', die gedurende het late Nieuwe Rijk in de koningsgraven zijn opgetekend. In een oriënterend artikel **(177)** somt hij er een zevental op: 1) het boek Amdoeat, of het boek, van wat er in de onderwereld is; 2) het boek der poorten; 3) het boek der holen of grotten, of het helleboek; dit is een der drie grote verzamelingen van godsdienstige teksten, die toen zijn ontstaan. Er zijn slechts drie complete versies van bewaard, in het Osireion te Abydos, en in de graven van Ramses vi en Pedoeamenope. Hij geeft den volledigen hiëroglifen tekst, met varianten, en een proeve van vertaling; de bijbehorende scenes worden kort beschreven **(183)**. 4) de zonnelitanieën; 5) en 6) het boek van den dag en den nacht, waarin ook passages in geheimschrift voorkomen **(181)**; Piankoff vulde zijn eigen uitgave ervan aan met een ongepubliceerden tekst van het eerste uur uit den tempel van Ramses III **(182)**. Interessant is de tekst in het graf van Ramose, uit den tijd van Taharka **(180)**; wel is hij zeer moeilijk, daar hij blijkens den tekst in het graf van Ramses vi zeer slordig is afgeschreven; slechts met behulp van dezen laatste is het mogelijk hem te verstaan, daar men eerst de tekens in de goede volgorde moet zetten. Men heeft blijkbaar zonder zorg en mechanisch een tekst, dien men niet begreep, gecopieerd. Ook schreef hij over de scènes uit het boek van den nacht, die op late monumenten, vooral sarcofagen, voorkomen. 7) Het boek der hemelkoe; hiervan werd de uitgave begonnen door Ch. Maystre, naar de teksten op het grote houten schrijn van Toetanchamon en volgens die der graven van Seti I, Ramses II, III en vi **(155)**. De tekst wordt in parallele kolommen gegeven, terwijl een concordans is toegevoegd.

Aan weerszijden van den doorgang van den tweeden pylon te Karnak bevindt zich een lange inscriptie van Ptolemæus viii Euergetes II, die nog nooit was uitgegeven. Drioton **(69)** geeft den tekst, met vertaling en noten, die op spelling en inhoud betrekking hebben. De inhoud, waaruit wij de plaats van Thebe in de godsdienstige opvatting der Egyptenaren soms op geheel nieuwe wijze leren kennen, is theologisch van belang. Schr. heeft de bronnen, waaruit de tekst is samengesteld en die in tijd zeer uiteenlopen, weten terug te vinden en bespreekt de verschillende opvattingen, die hier worden weergegeven, evenals de godsdienstige ontwikkeling, die erin geconstateerd kan worden. Hij publiceerde eveneens een zegelsteentje, uit het einde der xxste Dynastie, waarvan de tekst behoort tot de groep, door A. Erman vroeger uitgegeven onder den naam van *Denksteine aus der thebanischen Gräberstadt*. Hier is het het getuigenis van een man, die in zijn dwaasheid zover is gegaan, dat hij Amon beledigd heeft, maar inzag, dat hij zijn vader miskende. Zijn bekering is blijkbaar het gevolg van een ingrijpen van Ptah, die dengene, die met Amon twist, vernietigt **(54)**.

Een belangrijke gebeurtenis was het terugvinden van het graf van Cheroe-ef te Thebe (n° 192); het werd in 1885 ontdekt en door A. Erman bezocht, maar was sindsdien onvindbaar. Men heeft den gang en den eersten hof vrijgelegd, maar het bleek, dat ook dit graf, onder Amenophis III begonnen, onder zijn opvolger niet voltooid is en zelfs ten dele be-

schadigd, echter niet de afbeelding van den farao. De teksten bevatten een hymne tot Re en Osiris, een lofprijzing van Cheroe-ef en het belonen der ambtenaren door Amenophis III **(84)**. In de kapellen der VIde Dynastie te Sakkara vinden wij slechts offerformules en lijsten van titels **(65)**. Daarentegen bevatten de teksten op den sarcofaag van Amenophis-Hoei, die in Memphis een tempel bouwde voor Ramses II, enkele merkwaardige uitdrukkingen; zo wordt bv. Thoth de plaatsvervanger van Re genoemd, en lezen wij: „De zon leeft, de schildpad sterft" **(8)**; bovendien geeft A. BADAWI er een overzicht der zes verschillende namen van Memphis en hun vormen in deze inscripties. Zijn landgenoot BAKIR publiceerde een hymne tot Amon-Re, uit het einde der XVIIIde of begin XIXde Dynastie. Het is een hiëratische tekst van vijf en twintig regels, waarvan de laatsten nogal erg beschadigd zijn; foto, transcriptie en vertaling, met korte noten **(11)**. Uit het prachtige graf van Chaemhat, die in den tijd van Amenophis III leefde, copiëerde A. VARILLE een langen tekst **(227)**; hierin wordt eerst een beroep gedaan op de bezoekers van het graf, de offerformule voor den overledene te reciteren, daarna volgt diens typische autobiografie. Van het reeds vermelde graf van Rechmire verscheen een tweedelige prachtpublicatie van N. DE G. DAVIES **(47)**.

De uitgave van verschillende inscripties uit den laten tijd, te Tanis gevonden, werd verzorgd door P. MONTET **(160)**; de voornaamste staan op een gedeeltelijk bewaarde stele van Psammetichus II, waar sprake is van een veldtocht in het jaar 3 tegen den neger Koear; een andere bevindt zich op het beeld van Penmerit, die onder Ptolemæus X een aantal belangrijke functies bekleedde in de 14de nome van Beneden-Egypte en in dien tijd een der voornaamste personen te Tanis was; er wordt in deze inscriptie een toespeling gemaakt op jaren van hongersnood; iets later is het beeld van Pichaäs, die onder Ptolemæus XIII Philadelphus II een aantal werkzaamheden verrichtte voor de tempels te Tanis. Uit het jaar 2 van Alexander den Grote stamt een hiërogliefische tekst op een houten tafeltje **(231)**; het is een lijst van cultusvoorwerpen, met vele technische termen, die A. VARILLE niet alle kon identificeren.

J. LEIBOVITCH besprak een amulet in den vorm van het oedjat-oog met in Semietische letters פוטיפר den naam Poetiphar, die enkele jaren geleden voor het eerst in Egypte is gevonden (*Ann. Serv.* 39, 1939, 273-276); LEIBOVITCH dateert het amulet op palæografische gronden ongeveer 6de eeuw v. Chr. **(144)**. Door de goede zorgen van A. ROWE werd het opschrift van het modelsarcofaagje, waarin de haarlok van koningin Teje in het graf van Toetanchamon werd gevonden, gepubliceerd **(197)**. Zoals men weet, is de echtgenoot dezer koningin bekend door de vele gedenkpenningen, die hij heeft laten snijden; koning Faroek I schonk aan het museum te Kairo een nieuw voorbeeld van de niet talrijke klasse gedenkscarabeeën, waarop de aankomst van Giluchipa met haar 317 haremsvrouwen wordt vermeld **(79)**. De onvermoeibare en vitale G. STEINDORFF verzorgde den catalogus der Egyptische sculptuur in de *Walters Art Gallery* te Baltimore **(209)**; de tien laatste platen bevatten de teksten, terwijl alle voorwerpen naar foto's zijn afgebeeld. T. SÄVE-SÖDERBERGH **(201)** gaf allereerst een definitieve publicatie van inscriptie Stockholm n° 55, een typische autobiografie uit de XVIIIde Dynastie; bovendien twee nieuwe monumenten betreffende den koningscultus in Horbeit, dat in den tijd der Ramessiden een militaire kolonie was, evenals fragmenten van een nieuw tweetalig decreet van een Egyptische priestersynode, die onder Ptolemæus III Euergetes I gehouden werd (Griekse en Demotische tekst). H. RANKE publiceerde een beeld der godin Hathor uit ongeveer 50 v. Chr., afkomstig uit haar tempel te Dendera **(194)**; de inscriptie vervalt in drie delen: de titels van den hogen ambtenaar uit Dendera, die het beeld wijdde aan Hathor, maar wiens naam verdwenen is, zijn toespraak tot de priesterschap van den tempel en diens antwoord. Van de stele's in *Queen's College* te Oxford, behandeld door P. C. SMITHER en A. N. DAKIN, bevat n° 1 een copie der bekende hymne aan Osiris en is een pendant van Brits Museum [243], dat van denzelfden eigenaar is **(221)**. Men kan dus moeilijk zeggen, dat wij hier een onbekenden tekst voor ons hebben.

Toch is het in het voorgaande de bedoeling geweest, over voor het eerst gepubliceerde teksten te spreken. Maar ook bij den papyrus Carlsberg VI, die een gedeelte der Onderwijzing van Merikare geeft, is daarvan afgeweken, omdat VOLTEN **(237)** in zijn uitgave tevens die

van Amenemhat had opgenomen. Wij zullen thans een aantal titels vermelden, die zich bezighouden met reeds vroeger verschenen teksten.

Een algemeen overzicht der letterkunde gaf A. H. GARDINER **(107)**. Het verhaal van Waarheid en Leugen werd voor het eerst in het Frans vertaald door G. LEFEBVRE **(137**; men zie *JEOL* I, 24-26 en *JEA* 27, 1941, 158-159); hij voorzag het tevens van een inleiding en taalkundigen commentaar. A. VARILLE vertaalde de zonnehymne der architecten Soeti en Hor **(229)**; hij drukt den hiërogliefischen tekst af en geeft de bibliografie van dezen tekst. Hij vertaalde eveneens de grote stele van Amenophis II (zie *JEOL* II/6, 1939, 9-14), maar gaf ditmaal den tekst zelf op een plaat weer **(230)**. De moeilijke tekst van den Levensmoede was het voorwerp van verschillende studies. J. SAINTE FARE GARNOT besprak hem in aansluiting op A. SCHARFF, die het eerst wees op de tegenstrijdigheid van de opvattingen, die bij den levensmoede en bij diens ziel bestaan. Volgens GARNOT wordt de man door de hopeloze moeilijkheid der uiterlijke omstandigheden naar den zelfmoord gedreven; deze was niet verboden, maar stond wel in slechten roep. De levensmoede is vol vertrouwen op de goden en het hiernamaals. De ziel is er echter sceptisch over gestemd; dit gaat rechtstreeks in tegen de Egyptische opvattingen. Zij is echter afkerig van zelfmoord, iets wat diep menselijk is. Het geheel is dan ook een conflict tussen gevoel en verstand, een drama dat zich afspeelt in het hart van den mens **(102)**. DE BUCK **(25)** vertaalde gedeelten van den tekst en daarbij komt allereerst zijn opvatting over den inhoud ervan tot uiting; daarnaast tekent hij den *ba* als voorstander van moderne, ketterse opvattingen, terwijl de man het oude, gelovige standpunt verdedigt. Als achtergrond wordt de materiële en geestelijke verwarring en ontreddering van de Eerste Tussenperiode geschetst. Tenslotte wordt gewezen op den kunstigen vorm van dezen tekst. Over het derde lied, waarvan ook DE BUCK de litteraire compositie bespreekt, wijdt P. GILBERT uit in bizonderheden **(106)**. Volgens I. M. LOURIÉ **(149)** wordt door het feit, dat de tekst met betrekking tot den dodencultus als dodengoden Thoth en Re vermeldt en niet Osiris, het bewijs geleverd, dat hij vóór de XIde Dynastie werd samengesteld. Hoewel deel 45 van het *BIFAO* voor mij nog niet bereikbaar is, stelde de vriendelijkheid van R. WEILL mij in staat kennis te maken met diens grote verhandeling over den Levensmoede [7]). Na een inleiding geeft hij achtereenvolgens de verschillende opvattingen erover weer, en een met noten voorziene vertaling; volgens hem is het werk ontstaan door de samenvoeging van twee oorspronkelijk onafhankelijke composities, die naar vorm en inhoud geheel verschillend waren maar beide het probleem behandelden van den mens, die op het punt staat dit leven te verlaten. Daarna bespreekt hij het werk vanuit het standpunt der toenmalige godsdienstige opvattingen en sociale toestanden. De opvatting van VIKENTIEV **(234)** zal later ter sprake komen. Gedeelten van de klacht van den Levensmoede werden in het Nederlands vertaald door G. VAN DER LEEUW; voor denzelfden bundel verzorgde hij een vertaling van liederen van den harpenaar, van een lied bij de troonsbestijging van Merneptah en Ramses IV en van enkele der zogen. vrolijke liederen, H. Th. OBBINK vertaalde Isis' list (in *Muziek der spheren.* De schoonste gedichten uit de wereldpoëzie. De oudheid, bijeengebracht door H. WAGENVOORT, Utrecht, W. de Haan, 1944 [kl. 8vo; XIX en 217 blz.]).

M. KAMAL sloot zijn studie over de grote stele van Sehetepibre af **(129)**. Hij behandelde de lofspraak op den koning en de aanroeping, gericht tot de bezoekers van het graf. Hij liet er een volledige vertaling van den tekst op volgen en een lijst der titels van den eigenaar.

Van J. JANSSEN verscheen het gedeeltelijke resultaat van een onderzoek naar de traditionele, dus typische autobiografie uit den tijd vóór het Nieuwe Rijk **(127)**. In een eerste deel worden ongeveer drieduizend regels tekst in autografie weergegeven, in een tweede worden deze vertaald. Pas in het beloofde derde deel zal uiteengezet worden, wat deze teksten ons nu leren omtrent de Egyptische mentaliteit. Eerst onlangs had ik gelegenheid de reeds enkele jaren geleden gedrukte, maar nog steeds niet officieel verschenen studie van

[7]) R. WEILL, *Le livre du „Désespéré".* Le sens, l'intention et la composition littéraire de l'ouvrage, BIFAO 45, 1946, 89-154; WILSON **(90**, blz. 102-103) bespreekt den tekst slechts kort.

E. Edel **(72 b)** in te zien; hij behandelt ook een aantal zinnen, dat in deze autobiografieën voorkomt (blz. 31-55), maar bestudeert ze in het grotere kader der teksten van het Oude Rijk.

K. Pflüger bezorgde een nieuwe tekstuitgave met vertaling van het decreet van koning Horemheb uit den verwarden tijd na de periode van Amarna (vergelijk *JEOL* II/8, 1942, 569-580). Dit edict is niet alleen belangrijk, omdat het licht werpt op bepaalde wettelijke en administratieve details, maar vooral omdat het ons een en ander leert over den geest der restauratie; deze restauratie was wel radicaal, maar niet alleen een terugkeer naar het vroegere, want het decreet neemt revolutionaire ideeën over om ze in het traditionele schema in te lijven **(175)**. Ook verscheen er een uitvoerige studie over de decreten van Koptos, door W. C. Hayes **(122)**; in deze decreten verleenden de farao's der VIde Dynastie en der Eerste Tussenperiode allerlei waardigheden aan de gouwvorsten der stad Koptos en in velerlei opzicht bescherming. Van deze zogenaamde beschermingsdecreten zijn er een zestal, geheel of gedeeltelijk, in New York. Deze heeft Hayes opnieuw uitgegeven en bewerkt. Het is moeilijk, zijn conclusies over hun historische betekenis in enkele woorden samen te vatten; de voornaamste is wel, dat de VIIIste Dynastie niet in Koptos, maar in Memphis thuishoort; zij was echter geheel en al afhankelijk van den landadel in de nome van Koptos.

B. Gunn gaf een vertaling van den lastigen tekst der stele van Naukratis, die een decreet van Nectanebo bevat; hij liet er een aantal opmerkingen en een beschouwing aan vooraf gaan **(118)**. In deze laatste constateert Gunn, dat in de Saïtische periode de ongelooflijke eenvoud van het Griekse schrift indruk moet hebben gemaakt op de Egyptenaren; daarom vindt men in hiërogliefische teksten van dezen tijd en ook nog erna toepassingen van het zogenaamde alfabetische beginsel; men schrijft dan woorden met eenlettertekens, die sinds mensenheugenis nooit hiermee geschreven zijn. Tegen het einde der 4de eeuw raakt het echter in onbruik. De eeuwenoude traditie en het nationale gevoel tegenover den Griek, die dan overheerser geworden is, hebben de overwinning behaald.

Het is misschien het beste, nu ook twee papyri te vermelden, die uitermate belangrijk zijn door hun schrift. De ene is een Egyptische tekst in Griekse letters, waartussen nog enkele Demotische tekens voorkomen; hij dateert uit het midden der 2de eeuw na Chr. en is volgens W. E. Crum **(46)** een bezwering of gebed; maar zelfs Crum weet er weinig mee aan te vangen. De taal ervan kan men nog geen Koptisch noemen, want zij vertoont te veel woorden en vormen, die in het Koptisch niet meer gangbaar zijn. Ook kan hij den tekst in zijn geheel niet vertalen. Maar meer dan de inhoud is belangrijk, dat hier gepoogd wordt, Egyptisch met Griekse letters te schrijven, en niet enkele woorden, maar een langen tekst [8]). Minstens even belangrijk is het artikel van R. A. Bowman **(19)**. Hij schrijft over een reeds langer bekenden papyrus met vierhonderd regels Demotisch schrift (uit de 5de eeuw v. Chr.), waarmee zelfs F. Ll. Griffith niets wist aan te vangen. Het is nu gebleken, dat de taal ervan Aramees is; de scribent heeft overwegend gebruik gemaakt van alfabetische tekens, maar eveneens van determinatieven, als de vrouw, de godheid en het vreemde land; de man met de hand aan den mond vervult vaak de rol van een woordafscheiding. Men heeft nog niet den gehelen tekst in het Aramees kunnen transcriberen, omdat vele tekens in het Demotisch verschillende waarde kunnen bezitten, en ook hier weer lezen en vertalen hand in hand gaan. Zelfs wanneer de inhoud van den papyrus zou tegenvallen, hebben wij met iets unieks te doen.

B. van de Walle bestudeerde de ostraka met litteraire teksten uit het Midden Rijk: de satire op de ambachten, de Onderwijzing van Amenemhat en de hymne aan den god der overstroming **(239)**. Zoals men weet, zijn deze door de Egyptische schrijvers in pericopen verdeeld. Nu blijken de ostraka ervan meestal één pericope weer te geven. Mede uit den

[8]) Een zeer korten tekst uit omstreeks 200 vóór Chr. vindt men in P. Lacau, *Un graffito égyptien d'Abydos écrit en lettres grecques,* in Études de papyrologie 2, Le Caire, 1934, 229-246, terwijl resten van een Grieks-Demotisch glossaar gepubliceerd werden door Fr. Bilabel, *Neue literarische Funde in der Heidelberger Papyrussammlung,* Actes du Ve Congrès international de Papyrologie, Bruxelles, 1938, 79-80.

datum, die vaker wordt aangegeven, blijkt, dat wij hier te doen hebben met de dagelijkse taak, die men in school moest maken en die niet afhing van de capaciteit van den schrijver maar van de gewoonte. Bij een aantal ostraka geeft de schrijver dan ook de beginwoorden der volgende pericope weer. Men wist dan, waarmee men verder moest gaan. Indien deze opmerkingen ook van toepassing blijken te zijn (dit moet nog onderzocht worden) op de andere litteraire teksten, kan men eruit opmaken, dat de klassieken, die men in de scholen van het Nieuwe Rijk gebruikte, systematisch in een aantal kleinere secties verdeeld waren, die van den enen kant beantwoorden aan een logische verdeling van den tekst, van den anderen aan de lengte van het dagelijkse pensum der leerling-schrijvers.

De litteraire teksten waren echter niet om gelezen, maar om gehoord te worden. Hierop wees B. A. van Proosdij **(193)**, en behandelde vanuit dit gezichtspunt het verhaal van den Welsprekenden Boer.

Ter zelfder tijd, dat het artikel van L. Leeuwenburg verscheen over de grensstele's van Amarna (*JEOL* 9, 1944, 39-49), publiceerde J. Vandier enkele fragmenten der stele R, die in deze eeuw zijn weggebroken en zich thans in het Louvre bevinden. Naar aanleiding hiervan vertaalde hij o.m. den tekst der tweede proclamatie **(225)**.

Naar aanleiding van de vertaling van A. Scharff (vergel. *JEOL* 9, 1944, 34, n° 40) maakte A. H. Gardiner een nieuwe vertaling van de Onderrichting voor Kagemni. In het moraliserende gedeelte wijkt hij nogal af van de opvatting van Scharff. Tevens gaf hij den hiërogliefischen tekst erbij **(100)**. Door studie van den oorspronkelijken tekst, waarin ons de slag bij Megiddo onder Toethmosis III wordt verhaald, kwam R. O. Faulkner **(85)** tot conclusies, die nogal afwijken van die, welke Nelson getrokken had wat betreft de krijgsverrichtingen. Het verloop wordt nu duidelijker en men kan het resultaat als volgt samenvatten: op den 16den dag van den 1sten maand van het zomerjaargetijde wordt besloten den weg over Aroena te nemen om zo in de vlakte van Megiddo te komen. Na voorbereidingen marcheert het leger den 18den naar Aroena, en trekt den volgenden dag onder de persoonlijke leiding van den farao verder. Zodra de voorhoede de vlakte bereikt, posteert Toethmosis zich bij het einde van den pas om het in smalle gelederen oprukkende leger te beschermen. Dit is 's avonds om 7 uur klaar om in het Kina-dal te kamperen. De Syriërs trekken dan hun troepen, die den noordelijken en zuidelijken toegangsweg naar Megiddo moeten verdedigen, samen. In den vroegen ochtend van den 20sten wijken de Egyptenaren naar het noordwesten en staan daardoor vlak vóór de stad, terwijl de Syriërs meer zuidelijk gelegerd zijn. Het gelukt hun niet een tegenbeweging te maken en bij den eersten aanval der Egyptische troepen moeten de verdedigers der stad vluchten. Daar sluit men de poorten en haalt zoveel vluchtelingen als mogelijk is, binnen met geïmproviseerde middelen. Door de plundering van het Syrische kamp gaat het gunstige ogenblik voor een stormaanval op de stad voorbij. Pas na een beleg van zeven maanden gaf deze zich over. Faulkner schreef ook over den achtsten veldtocht van Toethmosis III **(88)**.

Gardiner gaf met een nieuwe copie van N. de G. Davies een gecommentariseerde vertaling van den moeilijken tekst in den Speos Artemidos bij Beni Hassan **(99)**; zijn verklaringen zijn vooral taalkundig.

De uitgave van de stele van Sjesjonk, uit Abydos, werd verzorgd door A. M. Blackman **(15)**; zij bestaat uit den oorspronkelijken tekst, voorzien van critische opmerkingen en een vertaling met noten. De stele blijkt opgericht te zijn door den lateren farao Sjesjonk I, den zoon van Namlot of Nemrat. Beide waren machtige militairen in het gebied van Heracleopolis Magna. Op Sjesjonk's verzoek vraagt de farao Psoesennes II aan Amon, of er een beeld voor Namlot in den tempel van Abydos mag worden opgericht en of deze door zijn zoon moet worden opgevolgd. Op beide kwesties geeft het orakel een gunstig antwoord, terwijl het personen, die de dodenstichting van Namlot zullen benadelen, met den dood bedreigt. Deze nieuwe vertaling is historisch niet onbelangrijk, daar zij licht werpt op den tot nu toe duisteren gang van zaken, die leidde tot het koningschap van Sjesjonk I, den stichter der XXIIste Dynastie.

Een vijftiental ostraka met orakels uit Deir el-Medina, wordt door J. Černý behandeld **(35)**; zij dateren uit de xixde en xxste Dynastie en stellen vragen als „Heb ik gelogen?”.

Een volledige, ook historische en archæologische behandeling van de zangen der harpenaars, die zo vaak in de graven worden afgebeeld, verscheen van de hand van Mej. M. Lichtheim **(148)**; vergel. *JEOL* II/7, 1940, 312; voor een ontspanningsliedje zie men *Revue d'égyptol.* 4, 1940, 223-224, voor een verbeterde vertaling van het begin van het Intef-lied de bijdrage van W. Federn **(89)**. M. Lichtheim ziet als voornaamste karakteristiek van deze gezangen de verscheidenheid van inhoud gecombineerd met de eenvormigheid van opzet. In tegenstelling met andere genres der Egyptische letterkunde waren zij niet gebonden aan een bestaand repertoire. Zij danken deze vrijheid aan het feit, dat een harpenaarszang altijd tot opluistering diende, maar nooit noodzakelijk was. Het succes van de reis naar het hiernamaals hing niet af van dit gezang, zoals dit bij de gebeden en spreuken het geval was. De gezangen konden zich dus vrij en in verschillende richting ontwikkelen. Zo werden er allerlei opvattingen in opgenomen en weerspiegelen zij de veranderingen, die in dit opzicht plaats vonden. Wij vinden er het simpele geloof in het voortbestaan evenals de meest uitgewerkte opvattingen over de eeuwige zaligheid. Zij zijn een spiegel van orthodoxe en revolutionnaire, van vrome en sceptische ideeën. Liefde tot het leven, vrees voor den dood, vertrouwen in de onsterfelijkheid vinden alle hun uitdrukking in deze zangen. M. Stracmans **(211)** beschouwde ze vanuit godsdiensthistorisch oogpunt. De kiosk, waarin de harpenaar zijn zang zingt, is vaak een prieel van een wijnstok; de wijnrank versiert ook de graven. Osiris was evenals Dionysos de god van den wijnstok. Deze zangen zijn Bacchische zangen, geïnspireerd door den wijn en kunnen dus vergeleken worden met de Dionysische dithyramben. De vraag, of er misschien verband is, wordt door Stracmans slechts gesteld, niet beantwoord. Ook het bekende ʿMelk den dag' uitte zich in de liederen van den harpenaar sinds de Eerste Tussenperiode. P. Gilbert gaat de uitdrukking van deze gedachten na tot in den Romeinsen tijd en meent verwantschap tussen Egypte en Horatius te mogen zien **(105)**.

De satire op de verschillende ambachten en bedrijven (vergel. *JEOL* I, 295) wordt door B. van de Walle behandeld vanaf de Onderrichting van Cheti, uit de XIIde Dynastie, tot en met het Demotische satyrische gedicht, waarvan de passage over den dronken muzikant wordt weergegeven. Ook van het vroegere worden vele stukken in vertaling afgedrukt. Van de Walle wijst op het gemeenschappelijke, het continue, evenals het nieuwe in de verschillende perioden **(240)**.

Reeds E. Revillout en F. Ll. Griffith bestudeerden een papyrus met den verkoop van een slaaf uit den tijd van Psammetichus I. Ofschoon hij onvolledig is, kon M. Malinine door vergelijking met andere teksten heel wat aanvullen en een veel betere vertaling geven **(152)**; bovendien zijn er nu meer documenten in deze schriftsoort bekend.

Beroemd is de lange petitie, die een zekere Peteïsis uit Teuzoi opstelde in verband met de schade, die hem in 512 v. Chr. door de priesters was toegebracht. Het was de jongste in een serie van rampen, die zijn familie sinds meer dan een eeuw telkens opnieuw troffen. Als cultuurhistorisch document is deze petitie uiterst belangrijk, daar wij er de toestanden uit de 7de en 6de eeuw geïllustreerd vinden in de lotgevallen van een familie. Wainwright **(238)** wijdde er een uitvoerige studie aan. Na kort het historisch verloop geschetst te hebben, geeft hij een paraphrase met een commentaar er doorheen gevlochten. Allerlei parallellen, ook uit den modernen tijd, verduidelijken de gebeurtenissen.

Van het Demotische familiearchief uit Sioet (zie *JEOL* I, 175) verschenen tegelijkertijd twee bewerkingen, die voor een ruimeren lezerskring bestemd zijn. B. H. Stricker gaf een nieuwe vertaling met verklarende inleiding **(215)**, terwijl W. Erichsen **(80)** behalve dit ook een overzicht der personen en de voorgeschiedenis van het proces gaf. Zijn vertaling bevat vele noten, en wordt gevolgd door een chronologisch overzicht der in het proces vermelde documenten. Naar aanleiding van S. R. K. Glanville's uitgave van papyrus Brits Museum 10 528 maakten G. R. Hughes en Ch. F. Nims een aantal technische opmerkingen evenals een nieuwe vertaling (**125** vergel. *JEOL* II/7, 1940, 308-309, alsook *OLZ* 44, 1941, 13-16 en *CdÉ* xvii, 1942, 307-311).

Het bekende boek van Ét. Drioton en J. Vandier over de geschiedenis van Egypte verscheen in een tweeden druk **(72)**; deze verschilt van den vorigen, uit 1938, slechts door een *Appendice* (blz. 633-663), dat naar hoofdstukken geordend aanvullingen geeft. P. Montet schreef een mooie cultuurgeschiedenis over de periode van het einde van het Nieuwe Rijk **(159)**; hij heeft zijn werk in twaalf hoofdstukken verdeeld en van vele notae, aan het eind van het boek, voorzien. Dubois-Richard gaf een schets der geschiedenis van de oudste tijden tot heden **(72 a)**. Voorwerp van zijn onderzoek was datgene, wat men hieruit kan afleiden voor de opvattingen, die wij ons vormen van staat, volk, bestuur en internationale betrekkingen. Hij deelt de gehele Egyptische geschiedenis in volgens drie achtereenvolgende regeringsvormen: den goddelijken, den godsdienstigen en den redelijken. De eerste duurde vanaf het begin der historie tot in den Romeinsen tijd. De 22 eeuwen, die er volgens de opvatting van den schrijver verliepen tussen Menes en Toetanchamon, worden behandeld op de blz. 18-56. De acht eeuwen erna, tot aan den slag bij Pelusium (525 v. Chr.), worden samengevat in een dozijn regels. Slechts een enkele maal wordt naar de bron verwezen, voor dit gedeelte A. Moret. W. F. Edgerton besprak den bestuursvorm en de onderdanen gedurende het Nieuwe Rijk **(76)**. De eerste was een autocratische bureaucratie, sterk gecentraliseerd in beginsel en in de praktijk in hoge mate. De theoretische grondslag was de goddelijkheid van den farao, in werkelijkheid zijn contrôle van het bestuursapparaat, met inbegrip van leger en politie. De wet was slechts zijn formeel uitgedrukte wil. Ook de tempels moeten beschouwd worden als behorend tot de koninklijke administratie, terwijl bij staatszaken ook van orakels gebruik werd gemaakt. De privaateigendom bestond, maar men kan zijn grenzen niet nader bepalen. Zich baserend op een tachtigtal gedateerde stele's van privaatpersonen uit het Midden Rijk stelde K. Pflüger een vooral archæologisch onderzoek in **(176)**. Het leert ons echter veel, dat voor de cultuurgeschiedenis van belang is; wij zien in deze periode de godsdienstige teksten steeds talrijker worden; eerst neemt de vrouw een overheersende plaats in, later wordt zij steeds meer teruggedrongen, evenals de kinderen. Pflüger plaatst de verkregen resultaten in het raam van datgene, wat reeds over het Midden Rijk bekend was: alles draait om Sesostris III, die een einde maakte aan de macht der gouwvorsten. Volgens de opvatting van den schrijver werd hij hierbij gesteund door een volksbeweging.

Door een ontleding der teksten over de sportieve prestaties der farao's komt B. Bruyère tot de conclusie, dat zij een diepere betekenis bezitten **(21)**; het is blijkbaar toevallig, dat zij ons vooral uit de xviiide Dynastie bekend zijn (zie bv. *JEOL* II/6, 1939, 9-14). Deze prestaties zijn een onderdeel van de kroningsplechtigheden geweest en moeten tevens als symbolisch worden opgevat; het volbrengen ervan maakte den prins waardig, de koningsinsignia te ontvangen, omdat hij bewezen had in staat te zijn „de werken van den (oorlogsgod) Montoe te volbrengen”. Zij vonden plaats op het woestijnplateau bij Memphis, de aloude hoofdstad en werden besloten met een haltmaken bij den sphinx en den daltempel van Chefren. Daar kon de godheid zich uiten door uitspraken of door dromen, want de aloude sphinx was in het Nieuwe Rijk het representatieve symbool van de Heliopolitaanse theologie: als Harmachis, Cheper en Re de zonnegod in zijn verschillende fases, als Atoem de scheppergod, waaraan men later nog den naam Hoeroen (zie beneden) toevoegde.

Deze laatste naam verplaatst ons naar Azië, zoals ook het artikel van G. Nagel, die de Egyptische veroveringen in Palestina-Syrië besprak, vooral aan de hand van *Urkunden* iv en de brieven van Amarna **(162 b)**. De door G. Posener (zie *JEOL* II/8, 1942, 592-593 en 9, 1944, 37, n° 66) uitgegeven teksten leverden aan W. F. Albright de stof voor twee artikelen (**1, 2** [9])); in het laatste geeft hij een proeve van identificatie der plaatsnamen in het gebied van Damascus.

Uit de annalen van Toethmosis III blijkt, volgens A. Alt **(7)**, dat men ook tijdens de

[9]) Andere besprekingen verschenen in *Vivre et penser*, 1re série, Paris, 1941, 261-264 en 2e série, 1942, 187-212; *Revue d'égyptol.* 5, 1946, 206-209; B. Celada, *Nuevos documentos para la primitiva historia de Palestina, Nubia y Libia,* in Sefarad 3, Madrid, 1943, 429-455. Men zie ook R. de Vaux, *Les Patriarches hébreux et les découvertes modernes.* III. — La Syrie et la Palestine de 2000 à 1700, Revue biblique 53, 1946, 336-348.

veldtochten een ochtend- en avondceremonieel kende, zoals voor Ramses II een ochtendceremonieel bekend is in den slag bij Kadesj.

J. A. WILSON publiceerde het te Megiddo teruggevonden gedeelte van een beeldje van den bekenden Thothhotep uit el-Bersje **(249)**; hij gaf er tevens een overzicht van een aantal Midden-Rijks vondsten uit Azië. De betrekkingen tussen Egypte en Israël werden samengevat door W. O. E. OESTERLEY **(107)**, terwijl J. M. MCGLINCHEY in zijn dissertatie Amenemope en Spreuken 1-9 behandelde **(156)**. Voor dit gedeelte der spreukenverzameling concludeert hij, dat er misschien enige gelijkenis is, maar dat er geen bewijs is voor Egyptischen invloed. In zijn conclusie voor het geheel zegt hij, dat wanneer er van beïnvloeding sprake is, deze van Israël op Egypte is uitgegaan. Zijn vertaling van Amenemope is niet zelfstandig. A. S. YAHUDA ziet in de *gillulim* of mummieachtige goden, letterlijk gezwachtelden afbeeldingen van Osiris **(258)**; zij worden vermeld in bv. Deut. 29: 16; Lev. 26: 30 en Ezech. 6: 5. Een volledig overzicht der Egyptische teksten, die van belang zijn voor de geschiedenis van Syrië en Palestina werd samengesteld door B. VAN DE WALLE **(239 a)**. Zijn verwijzingen zijn zeer gedetailleerd en uitvoerig. Daar zijn overzicht geschiedkundig is, volgt hij de historische tijdperken, tot de verovering door de Perzen. De *ʿprw* der Egyptische teksten werden door R. WEILL ter sprake gebracht **(245)**; volgens hem kunnen *ʿpr* van Ras Sjamra en het Hebreeuwse *ʿbr* niet de schrijfwijze van een zelfde woord zijn, daar dit het enige voorbeeld zou zijn van wisseling van b en p in beide talen **(245** [10]**)**. J. ČERNÝ wijst erop, hoe Griekse geleerden te Alexandrië getracht hebben Μωυσῆς uit het Egyptisch te verklaren, en wel uit μω en υσης, resp. *mw* (water) en *ḥsj* (die uit het water gered is) **(38)**. Het meest juist is Flavius Josephus in zijn *Antiquitates* (II, 228). A. ROWE stelde een overzicht samen van de monumenten der personen, die verdronken zijn en daarna goddelijke eer ontvingen als *ḥsj* **(196)**; eveneens worden de personen behandeld, die niet verdronken zijn maar goddelijk vereerd werden en de enkelen, die lang na hun dood geëerd werden; men vindt er ook een lijst der talloze farao's, die vergoddelijkt werden.

De periode van Amarna was het voorwerp van een vijftal studies. L. G. LEEUWENBURG **(136)** bestudeerde ze vanuit godsdiensthistorisch en historisch oogpunt en baseerde zich daarbij terecht vooral op de teksten uit Amarna. Zijn boekje vat in het kort het resultaat samen van een onderzoek naar aanleiding van den hedendaagsen ommekeer in de waardering van Achnaton en zijn werk. Placht men dezen godsdienstigen hervormer vroeger voor te stellen als een hoogstaand doch onbegrepen idealist, tegenwoordig meent men daarentegen hem zeer ongunstig te moeten beoordelen. De schrijver neemt tegenover beide standpunten een critische houding aan en heeft zich uit het materiaal een eigen oordeel opgebouwd. Na een kort overzicht van het staatkundig en godsdienstig milieu, waarin Achnaton werd geboren, worden de maatregelen, waarmee hij zijn hervorming tot uitdrukking bracht, zakelijk medegedeeld. Daarna wordt op den inhoud dezer reformatie dieper ingegaan. Bizonder treedt daarbij het feit op den voorgrond, dat Aton als werkelijke koning wordt geproclameerd, terwijl omgekeerd op de goddelijkheid van Achnaton eveneens sterk de nadruk valt; de koninklijke god wordt door den goddelijken koning aanbeden. Deze wordt ons getekend als een farao, die zijn eigen godsdienstige opvatting met geweld aan zijn volk wilde opleggen, maar die hierin niet slaagde, omdat hij de religieuze behoeften van zijn volk, vooral inzake dodengeloof en schuldgevoel, niet wist te bevredigen. Dit is de voornaamste oorzaak van de zwakte en het doodlopen der beweging, welke niet onder buitenlandsen invloed ontstond, maar uit zuiver Egyptische religieuze tendenties is voortgekomen. Men begreep wel degelijk, waar het om ging; het systeem schoot te kort, niet in hetgeen het bood, maar in hetgeen werd buitengesloten. J. DORESSE en zijn echtgenote vatten alles samen, wat bekend is over de voorgeschiedenis van den Aton-cultus onder de XVIIIde Dynastie **(51)**: hoe onder Amenophis II een duidelijke voorliefde voor Re en den cultus van Heliopolis aan den dag treedt en een zonnesyncretisme ontstaat; hoe Toethmosis IV aan de regering is gekomen dank zij den clerus

[10]) Men zie eventueel voor dit probleem ook A. GUILLAUME, *The Ḫabiru, the Hebrews and the Arabs,* Palestine Exploration Fund Quarterly Statement 78, 1946, 64-85.

van Heliopolis Aton een belangrijke plaats gaat innemen. Dit alles neemt nog toe onder Amenophis III, om tijdens Amenophis IV verder te gaan en tot een breuk te leiden met den cultus van Amon; dan breekt een pantheïsme zich baan. Vooral de afwezigheid van eschatologische ideeën gaat in tegen de godsdienstige opvattingen der Egyptenaren. „Indien ook de waarheden van Amarna Egyptisch zijn, de geest die eruit spreekt, geeft steun aan de hypothesen, die hiervoor een Semitischen oorsprong aannemen. De afzonderlijke elementen zijn traditioneel, maar toch was de Aton-dienst naar den geest geheel vreemd aan den geest der Egyptenaren." R. ENGELBACH **(78)** behandelde de graven van Teje, Toetanchamon en het zogenaamde graf van Teje, evenals de verwantschap tussen Nefertete, Smenchkare en Toetanchaton, de verandering van diens naam in Toetanchamon, den duur zijner regering en het verplaatsen der residentie naar Amarna. Op vele punten wijkt zijn opvatting van de gangbare af. Voor de datering van Amenophis IV zie men het beneden vermelde artikel van M. B. ROWTON **(200)**.

Ét. DRIOTON gaf een betere publicatie van oesjebti *Sandman* n° 208 **(63)**, thans in de collectie van koning Faroek. Naar aanleiding van dezen tekst wijst hij erop, dat volgens de leer van Amarna de ziel van den dode 's nachts het lichaam binnenging, en dat de slaap, die na het verdwijnen der zonneschijf zich over het heelal uitbreidde, van gelijken aard was voor levenden en doden. De dodenstele van Panehsi uit het Louvre biedt hem gelegenheid op te merken, dat wij stele's van deze klasse uit Amarna zeer weinig bezitten. Op genoemd exemplaar neemt de zonnegod Harachte als dodengod de plaats van Osiris in; het bevat een korte hymne tot Harachte en een nog kleinere tot de zon. Op een blok ten name van een zekere Hatiaj uit het Louvre staat een korte hymne tot Osiris, die echter gelijkgesteld wordt met den god van Amarna. Door A. VARILLE werd de mening voorgestaan, dat Toetanchamon de zoon is van Amenophis III met zijn dochter Sitamon **(228)**.

In het voorafgaande is reeds herhaaldelijk sprake geweest van de godsdienstige opvattingen der oude Egyptenaren. Wij zullen thans een aantal studies de revue laten passeren, die er zich *ex professo* meebezighouden.

J. VANDIER wijdde een systematische behandeling, in zes hoofdstukken, aan de voornaamste problemen ervan, namelijk de goden en den primitieven godsdienst, de theologie en de legenden, het dodengeloof, den koning en den staatsgodsdienst, de magie en het volksloof, cultus en feesten. Hoewel het boekje voor een ruimer publiek bedoeld is, zal het door zijn wetenschappelijk apparaat door den vakman gaarne gebruikt worden; na ieder hoofdstuk wordt immers een uiteenzetting van den stand der behandelde kwestie gegeven **(224)**. G. VAN DER LEEUW had niet voldoende ruimte ter beschikking om een volledige en systematische behandeling te geven **(135)**. Hij beperkte zich daarom tot de hoofdtrekken ervan vanuit een bepaald gezichtspunt en wel dat van de zorg om den dood en het leven na den dood. De aantrekkelijkheid evenals de waarde van zijn boekje wordt in niet geringe mate verhoogd door de talrijke illustraties. Ét. DRIOTON tekende in een artikel den Egyptischen godsdienst in grote trekken **(70** [11]**)**; hij behandelt achtereenvolgens den god der wijzen, dan de goden der tempels en de theologie. Posthuum verschenen van G. JÉQUIER enkele gebundelde beschouwingen over den Egyptischen godsdienst **(128 a)**; na het begrip godheid besproken te hebben en de drie stadia der godsdienstige ontwikkeling, gaat hij uitvoerig den cyclus van Heliopolis en Hermopolis na, evenals dien der godin Hathor.

Over de hypostasen in den Egyptischen godsdienst spreekt H. RINGGREN op blz. 9-52 van zijn dissertatie **(195)**, vooral over Hoe en Sia, Hike, Zien en Horen, Maat en de 14 ka's van Re.

Van L. SPELEERS **(207)** verscheen een vertaling (blz. 1-94) der twee eerste delen sarcofaagteksten van DE BUCK (zie *JEOL* I, 173-174 en II/6, 1939, 15); deze wordt voorafgegaan door een uitvoerige inleiding, waarin de opvattingen over het leven na den dood uiteengezet worden en het eigene dezer teksten ten opzicht der pyramidenteksten en der spreuken van

[11]) Overgenomen in R. ENGELBACH, *Introduction to Egyptian Archaeology* with special Reference to the Egyptian Museum, edited by ..., Cairo, Department of Egyptian Antiquities, 1946, 178-195.

het Dodenboek. De uitgebreide commentaar geeft onder meer de varianten en verwijst vooral naar de pyramidenteksten, die, waar dit nodig is, ook worden aangehaald. Hij is vooral bedoeld als een verantwoording der vertaling en daarom niets steeds even uitgebreid. Een index van dertien bladzijden bevat de woorden en termen, die van belang zijn.

Ét. DRIOTON ontleedde den 'Zang der vier winden' in de sarcofaagteksten **(56)**; uit de taal blijkt, dat hij op het Oude Rijk teruggaat. Het is een stuk lyrische poëzie, dat wij uit deze periode niet kenden. Dat het later nog levend was, blijkt uit het opschrift bij een scene te Beni Hassan, uit het Midden Rijk, waar een vijftal ballerina's hem opvoeren. Zijn uiteenzetting over het theater **(55)** heb ik niet gelezen.

In een grafkamer ten Zuiden van Erment, uit den tijd van Amenophis III, vindt men een dodenzang naar Dodenboek 130 **(120)**. Den dode zelf wordt een versie van Dodenboekspreuk 125 in den mond gelegd. Interessant zijn de door W. C. HAYES gecopieerde gebeden tot zeven goden. Dat tot de maan luidt:

„O Maan, die nu donker zijt, maar wier glans straalt. Uw wit licht is in het gezicht van den Osiris, den Inspecteur van het Schathuis, Sobkmosis. Moge hij uw schoonheid zien, moge hij zich over u verheugen, moge hij uw stralen prijzen. Richt de mummie op van den Osiris, den Inspecteur van het Schathuis, Sobkmosis. Hij ligt niet op zijn zijde, maar zijn armen zijn wijd open om u te verwelkomen. Moogt gij de donkere wegen voor hem verlichten gelijk gij dit gedaan hebt voor (Osiris), den Vermoeide-van-harte. Zie toch, oud geworden is de man van cijfers, de bezitter van verstand in de opvatting der mensen, de Osiris, de Inspecteur van het Schathuis, Sobkmosis; hij heeft een graf gebouwd, dat hij in uw nome stichtte. Hij heeft dit (?) zijn graf, dat erin is, voorzien van (afbeeldingen der) grote goden en met de afbeeldingen van zijn vader en moeder. Hij (?) heeft het ruimschoots voorzien van offers en van veldvruchten. Moogt gij dit monument van den Inspecteur van het Schathuis, Sobkmosis, laten duren van eeuwigheid tot eeuwigheid!"

De stele van den vizier Weser werd nogmaals behandeld door P. TRESSON **(215 a)**. R. WEILL **(247)** sluit zich bij H. JUNKER (zie JEOL II/7, 1940, 312, alsook *CdÉ* XIV, 1939, 112 en XVI, 1941, 222-226) aan wat betreft den samenhang der *mww*-dansers met de oeroude stad Boeto, waarvan zij de zielen voorstellen. Hij wijst echter op het Osiriaanse ervan, vooral op het agrarische karakter van den cultus van Osiris, en het steeds voorkomen der *mww* met den *tjknw*, reeds vanaf de Iste dynastie; deze werd in de oorspronkelijke ceremonie werkelijk ter dood gebracht voor het heil van den farao. In drie graven der XVIIIde Dynastie wordt de reis van den dode naar Heliopolis, Saïs en Boeto afgebeeld. Zij wordt door J. VANDIER behandeld **(222)**, die in verband ermee spreekt over den dans der *mww*, den ram van Mendes en de djed-zuil. J. A. WILSON schreef over den tijd der balseming, den tocht van het sterfhuis naar den Nijl, het oversteken ervan, de verderen tocht naar het graf en de plechtigheden die daar plaats vonden **(250)**. De dode wordt in het Oude Rijk niet vereenzelvigd met Osiris, maar hij gaat tot zijn *ka* en wordt een *ach* of verheerlijkte.

Over den god Horus liet S. A. B. MERCER een uitgebreide monografie verschijnen **(157)**; hierin is zeer veel materiaal over Horus verzameld, maar het zal moeten blijken, of zij aller instemming zal hebben. Dat sommige der in dit boek behandelde of aangeraakte problemen nog niet voldoende waren onderzocht, blijkt uit het prachtige artikel van GARDINER over Horus van Behdet **(95)**. Tot in 1913 had geen enkele Egyptoloog eraan getwijfeld, dat van de verschillende plaatsen, die als Behdet in de teksten voorkomen, het huidige Edfoe het oorspronkelijke was. In dat jaar ontketende K. SETHE den strijd door het oorspronkelijke Behdet te zoeken in het huidige Damanhoer in de Delta. Men mag hier van strijd spreken, omdat het veel meer is dan een geografische kwestie. Indien het eigenlijke Behdet immers in het Noorden te zoeken is, komt Horus daarvandaan en moet men verklaren, hoe zijn cultus zover naar het Zuiden is gekomen. Maar niet alleen op godsdienstig gebied brengt dit consequenties mee, ook op historisch; want SETHE was overtuigd, dat de titels van en de mythen over de vroege Egyptische goden een weerspiegeling zijn van de praedynastische geschiedenis van Egypte. Zijn uitgewerkte visie gaf SETHE in 1930 in zijn boek over de oergeschiedenis en den oudsten godsdienst in Egypte; zijn meesterlijk exposé heeft echter velen niet kunnen

overtuigen en hun woordvoerder was H. KEES, die nog in zijn laatste boek (1941) de oude opvatting verdedigde. GARDINER bespreekt uitvoerig Horus van Behdet als god van Beneden-Egypte, Behdet als stad, nome en district van de Delta en de relatie ervan met Smabehdet, dat ook als stad en nome voorkomt; eveneens wordt de localisatie, naam en cultus van dit laatste behandeld, daarna Horus van Behdet als de gevleugelde zonneschijf en als embleem van het verenigde Egypte; tenslotte het achterland van Behdet en de localisatie van Horus' geboorteplaats *ꜣḫ-bi.t* of Chemmis [12]). GARDINERS voornaamste conclusies luiden: Behdet van Beneden-Egypte was in of bij het huidige Tel el-Balamoen, maar het Beneden-Egyptische Edfoe was Sile-el-Kantara. Boven-Egypte is eens geregeerd vanuit Ombos, waarvan Behdet het Beneden-Egyptisch equivalent is. GARDINER ziet zich door de feiten genoopt de theorie van een praedynastische verovering van Boven- door Beneden-Egypte aan te nemen; misschien was er zelfs een betrekkelijk grote afstand in tijd tussen deze verovering uitgaande van het Noorden en de definitieve, die van het Zuiden uitging. In de periode onmiddellijk vóór de Iste Dynastie waren de hoofdsteden in Pe of Boeto en Nechen of Hierakonpolis; de valkengod Horus was de hoogste god in beide. Horus' plaats van oorsprong was niet Boeto en zeker niet Damanhoer, dat 30 km ten Zuidwesten ervan ligt. Chemmis bleek niet te localiseren. Want men was de juiste plaats, waar Horus vandaan kwam, vergeten en Behdet, de meest noordelijke stad van Egypte, bezat een valkcultus; bij de overwinning van het Noorden op het Zuiden heeft Horus het epitheton van 'dien van Behdet' gekregen. Dit epitheton is misschien gecreëerd om den nadruk te leggen op zijn noordelijke afkomst en een equivalent te bezitten met *nbtj* of 'dien van Ombos'.

A. M. BLACKMAN en H. W. FAIRMAN behandelden het heilige drama, dat jaarlijks te Edfoe werd opgevoerd **(17)**; dit gebeurde om de volgende gebeurtenissen te herdenken: den strijd tussen Horus en Seth, de uiteindelijke zegepraal van den eerste en zijn kroning als koning van een verenigd Egypte, de verminking van het lijk van Seth en Horus' triomf voor de rechtbank der goden. Het bestond uit een proloog, drie acten, in scène's onderverdeeld, en een epiloog. De vertaling is voorzien van noten en een uitvoerigen commentaar.

Het artikel van G. JÉQUIER **(128 b)** over de drama's als rituele mysteriën is mij slechts als overdrukje bekend; de mysteriën van Osiris werden door G. NAGEL besproken **(162 a)**. Over voorlopers van den zogenaamden Koren-Osiris of Osiris végétant schreef A. SCHARFF **(203 b)**; zij stammen uit de eerste Dynastieën en de praehistorie. De opvattingen over het geloof in de verrijzenis werden samengevat door A. T. NIKOLAINEN [13]).

In zijn voordracht over den zonnecultus in Egypte besprak G. NAGEL **(162)** o.a. de cosmogonie van Heliopolis, de zon en de gerechtigheid, de zon in het dodenrijk, zonnelegenden en -hymnen; de hymne tot Aton geeft hij naar de bewerking van P. GILBERT.

In den laten tijd komen de magische stele's van Horus op de krokodillen veelvuldig voor (zie *JEOL* 9, 1944, 29-30, n° 17). K. C. SEELE **(206)** publiceerde twee exemplaren, die zich te Chicago bevinden; één stamt uit omstreeks 700 v. Chr., het andere is laat-Ptolemæisch. B. H. STRICKER, die zich de laatste jaren ten zeerste in deze groep voorwerpen inwerkte en ons in zijn achtereenvolgende studies erover het materiaal voor een corpus ervan schonk, maakte nog enkele aanvullende opmerkingen **(214)**. Intussen zijn weer nieuwe exemplaren uit Baltimore bekend geworden **(209)**. In zijn zoëven genoemd artikel behandelt STRICKER ook nog den zogenaamden geographischen papyrus van Tanis; deze was geschreven in het 'Huis des Levens' en wordt in verband gebracht met koning Cheops. Schrijver geeft een belangwekkende beschouwing over hetgeen bekend is aangaande de litteraire activiteit van dezen farao. De papyrus van Tanis is laat geredigeerd, maar het materiaal, waarmee de compilator gewerkt heeft, is onloochenbaar zeer oud en stamt voor een aanzienlijk deel zeker reeds uit Cheops' tijd; vooral de systematische wijze, waarop het gegroepeerd is, verraadt de

[12]) Voor de transcriptie ervan in spijkerschrift, die *Iḫibe* luidde, zie men J. FRIEDRICH, *Keilschriftlich-Ägyptisches aus der Amarna- und Hethiterzeit*, in Orientalia II, 1942, 109-118.

[13]) A. T. NIKOLAINEN, *Der Auferstehungsglaube in der Bibel und in ihrer Umwelt*. I. Religionsgeschichtlicher Teil, Helsinki, 1944 = Annales academicae scientiarum Fennicae, B XLIX, 3, blz. 1-21.

hand van den Egyptenaar uit den tijd van het Hellenisme. Ondanks zijn fragmentarischen toestand is hij van eminent belang, daar hij ons als eerste met een origineel Hermetisch geschrift [14]) der Egyptenaren bekend maakt. Daarna wordt het geografisch tractaat van sectie 2 ervan besproken. Dit handelt over de gouw en haar hoofdstad, de aldaar bewaarde relikwie, den god, den priester en de musicerende priesteres, de heilige boot, den heiligen boom, den oerheuvel, de feesten, den gruwel of taboe, de slang en het heilige domein. „Het Boek van Cheops doet zich kennen als een *Summa theologica*; de tabel van het eerste Geographische tractaat, waardevol door de geographische gegevens, in haar vervat, vormt tevens een oorkonde, bij uitstek bruikbaar voor de studie van den Oudegyptischen godsdienst. Over de ideale inrichting van het Egyptische heiligdom gaf een boek als dat van Imhotep een informatie, die zeker uitvoeriger was dan die, gegeven in deze, meer in de breedte dan in de diepte uitgewerkte lijst. Maar eeuwen van verwaarlozing en onachtzaamheid hebben de oude priesterlijke wijsheid zozeer in vergetelheid doen geraken, dat het weinige, dat hier geboden wordt, voor ons toch openbaring is. De begrippen, in de tabel verwerkt, zijn door de onderzoekingen der laatste decenniën, zoals deze meer in het bijzonder door de godsdiensthistorici der zgn. ethnologische school zijn ingesteld, niet geheel onbekend meer. Doch geïnventariseerd en ten dele met juistheid geïnterpreteerd, hebben zij tot heden voor ons geïsoleerd en zonder onderling verband naast elkander gestaan. Het Tractaat verenigt nu wat verspreid uiteenlag en geeft aan de bestaande theorieën over de antieke godsverering de bekrachtiging der Egyptische dogmatiek."

Er was reeds sprake van den god Hoeroen. W. F. Albright **(3)** vatte samen, wat men in 1941 erover wist en beeldde de fayencetegeltjes uit Brooklyn, waarop hij vermeld wordt, af. Deze laatsten werden ook door J. Capart behandeld **(29)** evenals door G. Posener, die verschillende nieuwe voorbeelden gaf **(187)**. K. C. Seele las echter op de plaquettes te Brooklyn niet „den geliefde van Hoeroen", maar „den geliefde van Hoeroen-Harmachis" **(205)**. Tevens wees hij erop, dat men niet, zoals P. Montet meende, den naam van dezen god kan terugvinden in dien van farao Horemheb **(204)**; men moet dus de traditionele lezing Horemheb behouden en deze niet vervangen door Hoeroenemheb. J. Leibovitch **(145)** publiceerde een stele, uit omstreeks 1200 v. Chr., waarop Amonre, Resjef en Hoeroen voor den eersten keer samen voorkomen; hij besprak ook hun samenhang.

Uit een studie van B. Grdseloff **(109)** blijkt, dat de cultus van den god Resjef minstens tot onder Amenophis II teruggaat. Hij trekt uit een graffito interessante conclusies voor de vocalisatie van den naam Resjef, die ongeveer *eršōp* moet geweest zijn. Daarna behandelt hij een drietal documenten betreffende de godin Anat, Resjef's gezellin; vooral het ostrakon, dat haar feest te Gaza vermeldt, is merkwaardig, evenals de naam van een priester van Baal en Astarte, *srbḫn* geheten, en die onder Amenophis IV leefde; daar zijn naam ʿrots van Beisanʾ betekent, was hij afkomstig uit noordelijk Palestina.

Over den god Ptah verscheen een uitgebreide monografie van de hand van Mevrouw Holmberg **(123)**; zij bespreekt o.a. Ptah als schepper, als god van het lot en hemelgod, dodengod en koning, eveneens zijn betrekkingen met andere goden en den oorsprong van zijn cultus en de centra ervan. J. Spiegel schreef over de verering van Ptah in Thebe **(208)**; in het grotendeels verwoeste graf van Thothemheb bevindt zich de volgende hymne: „Gegroet, Ptah, heer der Waarheid, koning der Beide Landen, genadig van gezicht, vader der goden, die den hemel hebt opgetild en het bouwland vastgesteld, die al het bestaande schiep, die de mensen vormde en de goden deedt ontstaan, die iedereen dagelijks in leven houdt met zijn vingers".

Van A. Moret verscheen nog een beknopt overzicht van de verschillende groepen teksten, waarin Maat een rol speelt **(161)**; hij schetst er ook den culturelen invloed van Egypte op Israël en meent, dat de spirituele leer van Maat invloed heeft gehad op de ontwikkeling van den cultus van Jahweh, met name op het offer. Ook in Damascus ziet hij deze

[14]) A. J. Festugière, *La révélation d'Hermès Trismégiste*. I. L'Astrologie et les sciences occultes, Paris, 1944; Egypte vooral 67-88, 283-296 en index, 421.

stroming aan het werk. In den Perzischen tijd, 6de eeuw v. Chr., gaat deze invloed nog veel verder naar het Oosten, tot Pasargadae. De bewijzen voor dit alles haalt hij uit de kunst (de vreemde kunstenaars geven dogmatische themata der Egyptenaren weer) en de litteratuur (invloed der Egyptische wijsheidslitteratuur).

H. H. Nelson schreef over den god van Medinet Haboe, Amon-verenigd-met-de-eeuwigheid **(163)**; diens beeld was opgesteld in de hut van het koninklijke schip. Hij besprak eveneens de namen der Thebaanse dodentempels en de koninklijke barken, speciaal die van Ramses I, Seti I, Ramses II en III.

B. Grdseloff behandelde een der oudste godheden, die reeds gedurende de Iste Dynastie door Horus van Damanhoer was verdrongen en van wien slechts weinig reminiscenties bewaard zijn **(110)**; hij was patroon der oogartsen.

Mejuffr. M. L. Buhl bestudeerde de boomgodinnen **(26)**. Aan de hand van een keur van teksten wordt o.a. de rol van den boom in de Egyptische cosmogonie besproken, evenals in de voorstellingen van het leven na den dood, daarna de boomgodinnen in het Dodenboek. J. Capart hield zich in een brochure vooral bezig met de epitheta der godin Nechbet van el-Kâb **(30)**.

F. Bisson de la Roque **(14)** zette G. Legrain's studie uit 1915 voort; hij klassificeert alle teksten, die sindsdien over dit onderwerp bekend zijn geworden (Tôd, Medamoed, Medinet Haboe, Karnak); zelf publiceert hij den tekst van een altaar van Ptolemæus IV te Tôd. Het wezenlijke bij de figuur van Montoe is niet hierin gelegen, dat hij oorlogsgod is, maar scheppergod.

E. J. Baumgartel trachtte vast te stellen, wat aan Herodotus verteld is over de oudste geschiedenis van Egypte **(12)**; de god Min was de eerste farao, niet Menes. Ét. Drioton besprak de losse en sobere opmerkingen van Cyrillus van Alexandrië over den Egyptischen godsdienst van zijn tijd, 5de eeuw na Chr. **(71)**; deze blijken het stempel van hun tijd te dragen. Zijn bronnen waren Plutarchus en Porphyrius, evenals dit het geval was met de heidenen van zijn tijd. Drioton **(60)** publiceerde eveneens een stele (Kairo 85932), die waarschijnlijk uit het begin van onze tijdrekening dateert. Zij is afkomstig van een priester van Boeto, Gemnefhorbak, en bevat een verzoek tot de bezoekers van zijn graf, zijn naam uit te spreken, een verzoek dat reeds in het Oude Rijk werd uitgedrukt. De formulering is echter totaal ongewoon en volgens Drioton een Egyptische navolging van Alexandrijnse poëzie. Zij werd gevonden in het oostelijke Boeto, dicht bij Tanis, waar vele pelgrims heentrokken alle maanden bij volle maan, elk jaar op het feest van Horus en bij hongersnood, wanneer er een koninklijke ceremonie plaats vond. Dezelfde auteur schreef ook over de Egyptische feesten in het algemeen **(66)**; na besproken te hebben, hetgeen Herodotus erover vertelt, behandelt hij hetgeen de overblijfselen ons op dit punt leren.

A. M. Blackman en H. W. Fairman gaven de eerste vertaling van twee kleinere teksten uit Edfoe, waarin kort wordt medegedeeld, hoe aldaar de wijdingsplechtigheden van een tempel verliepen **(18)**. Zij blijken ten nauwste samen te hangen met het ritueel van het openen van den mond, waarvan zij gedeeltelijk, misschien geheel, een versie zijn. De opeenvolging en het karakter der ceremoniën doen veronderstellen, dat zij eerst voltrokken werden aan de cultusbeelden en dat daarna de ʿmond van den tempelʾ zelf werd geopend. Blijkbaar heerste de overtuiging, dat daardoor niet alleen de beelden bezield en actief werden, maar ook de reliëfs op de muren en het gehele gebouw met toebehoren.

A. M. Blackman verzorgde de vertaling met uitvoerigen commentaar van het gebed des konings bij het aanbieden van vleesspijzen aan Horus van Edfoe **(16)**. Het gebed is een samenvoeging van twee teksten; de eerste en langste blijkt oorspronkelijk de formule geweest te zijn van het tafelgebed, dat de koning uitsprak alvorens hij aan een maaltijd deelnam; de andere tekst vertoont verwantschap met een tot Sechmet gerichte litanie. De grondtoon van het gebied is, dat het vlees afkomstig is van de vijanden van Horus. Uit de taal blijkt, dat beide teksten uit de XIIde Dynastie of zelfs vroeger kunnen dateren.

J. Vandier behandelt de geschiedenis der offerformule aan de hand van een scene in het graf van Wahka te Qaw **(223)**; het dateert uit de XIIde Dynastie. In de tweede helft

der XIde Dynastie wijzigde de offerformule zich in dien geest, dat het koninklijke offer aan dien of dien god werd gegeven, opdat deze het aan N.N. geve. Daartoe was het nodig verlof te hebben een beeld van den dode in den tempel op te stellen. Hierover heeft prins Hepdjefa van Sioet ons uitvoerig ingelicht door de contracten met de dodenpriesters, die in zijn graf zijn aangebracht. In dat van Wahka is de enneade der stad vertegenwoordigd door negen personen, die elk de offerande van een god aan den dode aanbieden. Hier wordt dus in afbeelding weergegeven, wat Hepdjefa in schrift deed. Want de offers van den dode zijn in dezen tijd afkomstig van de inkomsten der goden en daarom zal deze zolang offers ontvangen als de goden van zijn stad.

M. Alliot behandelde teksten met erbijbehorende scenes uit den Ptolemæischen tijd en later **(6)**; zij verklaren de jacht des konings met het net. Deze was een symbolisch-magische voorstelling van de vernietiging van diens vijanden; de goden zijn getuigen, want de vijanden der goden zijn ook die des konings en omgekeerd. Alliot gaat de ontwikkeling ervan na in de tempels van Karnak, Edfoe en Esna, en vermoedt dat men de teksten aan de liturgische boeken ontleend heeft.

Ét. Drioton publiceerde een hartscarabee uit de XXIIste Dynastie met een tekst over de godin Noet **(58)**; hij leert ons, dat de godin met uitgebreide vleugels op de binnenzijde van het sarcofaagdeksel werd afgebeeld om het hart van den overledene te bewaken.

Volgens de bekende mening van A. H. Gardiner is de opvatting over de betekenis der oesjebti's het gevolg van een samensmelting van twee tegenstrijdige zienswijzen: volgens de ene zijn zij de afbeelding van den dode en moeten zij in diens plaats werkzaamheden verrichten in de onderwereld, volgens de andere zijn zij slaven, die voor hem moeten werken. Aan de hand van teksten uit het Nieuwe Rijk onderzocht J. Černý de opvattingen gedurende deze periode **(36)**; volgens het schrijftafeltje van Rogers, XXIste Dynastie, moeten de oesjebti's op bevel van Amon alle werk voor den dode doen, zonder iets daarvoor van hem te eisen, in Dodenboekspreuk 166 worden zij de slaven van den overledene genoemd, die hen heeft gekocht.

Terwijl W. F. Albright **(5)**, zoals wij zagen, een zeventigtal Egyptische namen behandelde, die in de spijkerschriftteksten voorkomen, onderzocht Mevrouw M. Doresse-Guentch Ogloueff **(115)** den vorm van een vijftigtal eigennamen uit den laten tijd; zij kunnen in dit opzicht in acht categorieën verdeeld worden en bevatten een aanroeping tot de goden, bv. „Het oog van Amon zij tegen hen", of „Moge Onoeris hen grijpen"; het blijken populaire namen geweest te zijn. Over naamsverandering als straf schreef G. Posener **(188)**; hij constateerde een drietal procédé's: gedeeltelijke verandering van den naam, vervanging door een nieuwen en het afnemen ervan, dus een *damnatio memoriae*. Th. Hopfner **(124)** ordende ruim achthonderd namen uit den Hellenistischen tijd; zij zijn gerangschikt volgens den naam van den god, die erin voorkomt. Een alfabetische lijst der namen aan het einde vergemakkelijkt het opzoeken. Wat het godsdiensthistorische gedeelte betreft, is het slechts een voorstudie. Voor dezelfde periode merkte W. Peremans op, dat men in het algemeen kan zeggen, dat de drager van een Grieksen naam Griek is en die van een Egyptischen, Egyptenaar **(173)**. Deze verhouding is zo gebleven gedurende de gehele periode der Ptolemæen.

Het verhaal van den Prins en het Noodlot werd door J. Honti van folkloristisch standpunt behandeld (zie mijn samenvatting in *BiOr* 4, 1947, 27, n° 7). Ook Vl. Vikentiev **(234)** stelde een folkloristisch onderzoek in bij enkele verhalen; hij besprak het zoeken naar de onsterfelijkheid, waarvan het verhaal der Twee Broers slechts een bepaalde versie is. Hij gaf ook een nieuwe opvatting van den Levensmoede: uit de materiële dispositie van het Berlijnse handschrift blijkt, dat deze tekst bedoeld was om op magische wijze het erop volgende verhaal van den Herder zijn kracht te ontnemen; daarom zijn hiervan begin en eind weggelaten. De Herder is de Egyptische bewerking van het Gilgamesj-epos, waarin de zienswijze der Semieten over de waarde van het leven en de voorwaarden der onsterfelijkheid worden uitgedrukt. De Levensmoede geeft het Egyptische standpunt weer en ontkent de

waarde der vriendschap, van den goeden roep en van het leven zelf en verheerlijkt slechts het geluk van het hiernamaals. De Herder is ontstaan in het midden der XIIde Dynastie, en men heeft bij zijn samenstelling gebruik gemaakt van den uit de eerste tussenperiode daterenden Levensmoede. De Schipbreukeling is eveneens geïnspireerd door het verhaal der Twee Broeders en maakt gebruik van de episode, waarin het palladium wordt gezocht; men vindt deze episode ook in het Gilgamesj-epos. Volgens G. A. Wainwright **(238 a)** heeft de maker van het verhaal van den Schipbreukeling bij de beschrijving van het eiland een bepaald eiland voor ogen gehad, en wel het St. Janseiland of Gezîret Zeberged in de Rode Zee, een weinig ten Zuidoosten van het klassieke Berenice.

A. Piankoff beschreef den nachtelijken tocht der zon en de monsters van de onderwereld, vooral de slangen, aan de hand der teksten van het Boek der Holen **(179)**; daarna haalt hij een drietal teksten aan uit de Koptische apocriefen, waarin het verblijf der doden ter sprake komt. Hij gaat echter niet in op punten van overeenkomst. Voor alles wat slangen betreft zie men ook het uitgebreide werk van L. Keimer **(133)**.

Gardiner constateert, hoe weinig wij eigenlijk weten van de geografie van den faraonischen tijd **(97)**, en illustreert dit met een voorbeeld. Het Koptische Atripe, dat teruggaat op het Egyptische *ḥ·t-rpj·t*, is door de Grieken Triphion genoemd. Men kan dus niet spreken van het Griekse Athribis van Boven-Egypte. Zijn conclusie is, dat de geografie geheel en al herzien moet worden. Over de lezing van den naam der hoofdstad van de vierde nome van Beneden-Egypte schreef G. Posener (*Revue d'égyptol.* 4, 1940, 228-229). Gardiner toonde met een overvloed van materiaal aan, dat de Grieken het Egyptische *tꜣ ḥn(·t) n mr-wr* vertaald hebben als ἡ Μοίριος λίμνη, het meer van Moeris; Moeris of *mr-wr*, d.w.z. het grote kanaal, was het laatste stuk van den Bahr Joessoef, meestal echter de ernaar genoemde stad; deze is zeer waarschijnlijk identiek met het huidige Kôm Medînet Goerâb, ook bekend als Goerob **(101)**.

G. Lefebvre gaf een bespreking van den naam van een aantal pyramides vanuit syntactisch oogpunt **(141)**. Daar bij de schrijfwijze van zulke namen allerlei metatheses optreden, is het nodig het zinstype eerst te onderkennen. In een ander artikel constateerde hij, dat koningin Taoesert achtereenvolgens de gemalin was van Merneptah-Siptah en Seti II **(143)**.

Verschillende auteurs hielden zich bezig met koning Menes (zie ook **12** en **77**). Vl. Vikentiev **(235)** legde er nogmaals den nadruk op, dat de identificatie van den legendarischen Menes met enigen bekenden koningsnaam nog steeds niet mogelijk is. Volgens B. Grdseloff staat op de plaquette van Negada wel degelijk *mnỉ* **(114)**, en kan men dit op palæografische gronden uitmaken. Deze naam is de *nbtj*-naam van dezen farao, zijn Horusnaam luidt Narmer, zijn zoon was Aha (*cḥꜣ*). In dezelfde bijdrage merkt hij op, dat de naam van den zogenaamden koning Slang (4de farao der Iste Dynastie) *wꜣḏj* luidde (zie ook *Revue d'égyptol.* 4, 1940, 221-222); farao Peribsen is de zoon en opvolger van Sethenes (*śnd*) en heeft den cultus van Seth in de Delta ingevoerd. J. Capart was overtuigd, dat de Horus-naam van Menes Nar luidde, diens tweede naam Mer **(27)**.

Over de XIde Dynastie schreef H. E. Winlock **(256)**; de zes farao's waaruit zij bestond, regeerden samen 136 jaar en wel van 2143-2007 v. Chr. Tevens publiceerde hij een fragment van een leistenen kom uit Lisjt met de namen van Nebtawire-Mentoehotep V en Amenemhat I **(254)**; deze laatste was vizier van den eerste en volgde hem op. In zijn bespreking van de volgorde der XIde Dynastie merkte hij op, dat Mentoehotep II en III dezelfde persoon zijn geweest. Over een nieuwen koning uit den tijd na de XIIde Dynastie schreef R. Weill (*Revue d'égyptol.* 4, 1940, 218-220), zoals J. Vandier mededeling deed over *Quelques nouvelles hypothèses sur la fin du Moyen Empire égyptien* (Journal des Savants 1944, 154-168), naar aanleiding van het boek van H. Stock (zie *JEOL* 9, 1944, 38, n° 71, *CdÉ* XIX, 1944, 258 en *Orientalia NS*, 13, 1944, 183-186).

T. Säve-Söderbergh behandelde de Nijlvloot en haar rol bij de verdrijving der Hyksos en de verovering van Nubië **(202)**; men vindt er eveneens een behandeling van de expedities naar Poent, de Egyptische vlootactiviteit in het oostelijke bekken der Middellandse Zee, de organisatie der vloot en haar personeel.

Voor den door GLANVILLE uitgegeven bundel schreef J. W. S. SEWELL een artikel over de kalenders en chronologie, R. W. SLOLEY over astronomie, mathematica, maten en gewichten **(107)**. Fl. PETRIE gaf een kort overzicht, in 161 paragrafen, van datgene, wat men in Egypte wist op gebied van astronomie, arithmetica en geometrie, schrift, tekenen, muziekinstrumenten, maten en gewichten, verlichting, bouwen, mineralogie en metaalbewerking, hout- en leerbewerking, pottenbakkerij, landbouw en transport **(174)**. Hier en daar geeft hij zeer persoonlijke opvattingen. Inhoudsmaten, waarvan de meeste hierop betrekking hebbende inscripties vertonen, werden gepubliceerd door A. LUCAS en A. ROWE **(150)**. Een inleidend overzicht der Egyptische wiskunde, bestemd voor Deense lezers, werd verzorgd door E. LUNDSGAARD **(151)**, terwijl O. NEUGEBAUER over de astronomische documenten schreef en over wat zij ons leren **(167)**; hij behandelde eveneens bepaalde teksten over de planeten **(165 a)**, terwijl E. DELPORTE op een der teksten een aanvulling gaf **(48)**. M. STRACMANS en G. LIBON schreven over de planeet Venus **(212)**; de morgenster heette *dwȝw* en *ᶜḏwȝ·t* en waarschijnlijk kende men reeds in het Oude Rijk de identiteit van avond- en morgenster. NEUGEBAUER behandelde nogmaals den oorsprong van den kalender **(165)**; iedere theorie, die hiervoor een astronomischen grondslag aanneemt, is volgens hem tot falen gedoemd. De samenstellende elementen (overstroming, Sothis, belastingkalender en maan) hebbend convergerend, maar onafhankelijk gewerkt. Het artikel van H. E. WINLOCK over hetzelfde probleem ken ik slechts uit een bespreking **(253)**; hij sluit zich aan bij de opvatting van A. SCHARFF, die in 1927 verdedigde, dat de kalender in 2773 v. Chr. is ingevoerd.

A. H. GARDINER **(96)** gaf een uitvoerige en duidelijke uiteenzetting der datering in de verschillende perioden der Egyptische geschiedenis. Hij houdt vast aan de interpretatie der feiten zoals K. SETHE deze heeft gegeven, maar besluit uit nieuwe gegevens tot enkele kleinere wijzigingen. R. WEILL **(246)** constateerde, dat het juiste jaar, d.w.z. het jaar, waarin de jaargetijden met de werkelijkheid overeenkomen, terloops vermeld wordt in papyrus Chester Beatty I (verso C, 1, 1-2).

GARDINER **(98)** leidde uit de Berlijnse leren rol af, dat, indien de tekst correct is, de plechtige zitting van het hof voor Sesostris I plaats vond bij den tweeden verjaardag van zijn optreden als alleenheerser, niet als mederegent van Amenemhat I, en dat wanneer een koning spreekt van zijn verschijnen of epiphanie, hij daarmee den datum bedoelt, waarop hij alleen aan de regering is gekomen.

L. H. WOOD stelde als werkhypothese op, dat de tekst die spreekt van de nieuwe maan op den 26sten dag van de 10de maand in het jaar 30, gebaseerd is op den maankalender **(257)**. De koning, in wiens zevende jaar een heliakische opgang van Sirius plaats vond, is Sesostris III; zijn regering begon 6 December 1879 v. Chr. Het eerste jaar van Amenemhat begon 3 Januari 1991 v. Chr. De zojuist genoemde heliakische datum was kort tevoren gebruikt door W. F. EDGERTON **(74)**, om het tijdsverloop van Amenemhat I tot Sebeknefroere te stellen tussen ± 1989 v. Chr. tot ± 1776 v. Chr. R. WEILL **(248)** leidde uit teksten en archæologische gegevens af, dat er tussen het einde van de XIIde Dynastie (Amenemhat IV) en het begin der XVIIIde (Ahmosis) slechts dertig jaar verlopen zijn, wellicht nog minder. De absolute data worden dan voor de XIIde Dynastie ± 1790-± 1590, het begin der 18de ± 1555 v. Chr. Ook de synchronismen met Mesopotamië laten dit toe; men zie ook WEILL's artikel in *CdÉ* XXI, 1946, 34-43, met opmerkingen van J. CAPART, ibid. 44-45. NEUGEBAUER besprak eveneens het synchronisme tussen Mesopotamië en Egypte **(164)**; het einde der XIIde Dynastie en Hammurabi vallen beide ongeveer 1800 v. Chr. Over een indirect synchronisme tussen beide landen schreef W. F. ALBRIGHT **(4)**; zoals men reeds wist, komt de vorst Entin van Byblos voor op scarabeeën en vermeldt een inscriptie hem als tijdgenoot van Neferhotep, den best bekenden farao der XIIIde Dynastie, terwijl hij in het archief van Mari (zie *JEOL* II/7, 1940, 445-452 en *BiOr* I, 1943-1944, 55-58, 76-79, 101-105; II, 1945, 55-56, 63-67) als tijdgenoot van Zimrilim wordt genoemd. Uit een overzicht van het gehele materiaal concludeert ALBRIGHT, dat dit ± 1730 v. Chr. moet zijn geweest. M. B. ROWTON **(200)** besprak het synchronisme van Achnaton en Assuruballit,

1358 als sterfjaar van Amenophis IV is niet verenigbaar met het begin der regering van Assuruballit in 1357 of waarschijnlijk zelfs in 1356. In de zogen. era van Menophres is met het laatste Memphis bedoeld en houdt Theon dit ten onrechte voor een koning.

In een eerste artikel ging J. ČERNÝ **(42)** nogmaals na, welke gegevens over de chronologie der XXIste Dynastie bewaard zijn in de kamer, waar op het einde der vorige eeuw de koninklijke mummies uit het Nieuwe Rijk te Deir el-Bahri zijn teruggevonden. Door een nieuw onderzoek der teksten blijkt de geschiedenis der *cache* veel eenvoudiger te zijn dan men ooit vermoed heeft. R. A. PARKER behandelde drie kwesties uit de eerste Perzische overheersing van Egypte **(171)**, namelijk den datum der troonsbestijging van Darius I, den datum en de reconstructie van een bladzijde van het ᶜdagboekᵓ van het arsenaal te Memphis en de Perzische en Egyptische manier van dateren. Afzonderlijk schreef hij **(172)** over den Egyptischen veldtocht van Darius; deze verliet Perzië in den nazomer van 519 v. Chr. om naar het Nijldal te trekken en keerde in de lente (?) van 518 terug.

Met de medewerking van HUGHES behandelde NEUGEBAUER een zestal horoscopen **(166)**; vijf ervan staan op ostraka, die in transcriptie en vertaling worden medegedeeld. Hun inhoud is ten nauwste verwant met de Griekse astrologische litteratuur en de afbeeldingen der Ptolemæische en Romeinse monumenten. De echt Egyptische opvattingen waren op astronomisch gebied geheel anders, zoals nog uit een Demotischen tekst blijkt. De Demotische horoscopen zijn dus vertegenwoordigers van de Hellenistische wereld, die meer het begin der Middeleeuwen is dan de afsluiting van de oudheid.

Daar wij van vele woorden slechts de algemene of vage betekenis kennen, is het noodzakelijk, dat er nog veel detailonderzoek plaats vindt. Een mooi voorbeeld leverde B. GRDSELOFF **(108)** in zijn studie over het *ibw* geheten gebouw, dat bij de begrafenis werd gebruikt en waarvan de zogen. daltempel der pyramiden de monumentale vorm is; ook onderzocht hij de ermee verband houdende begrafenisriten. J. J. CLÈRE **(44)** is reeds de derde, die zich bezighield met de betekenis van het werkwoord *sbi* en stelt als voorlopige vertaling voor „in vuilen toestand (?) een graf binnengaan”. G. POSENER **(190)** stelt als emendatie van Admonitions 3, 14 en als vertaling ervan voor: „Het is zo, hij die niets bezat, is (nu) iemand, die bezit heeft.” Een regel uit de profetie van Neferrohoe vertaalt hij **(191)**: „Neferrohoe is een geleerde uit het Oosten, hij behoort aan Bastet in haar Oosten (d.w.z. de oostelijke Delta) en is een kind van de gouw van Heliopolis.” Ook G. LEFEBVRE verbeterde enkele vertalingen: „Ik zal gaan om te zeggen” (*ḏd·i*; Westcar 12, 12); „Zijn oudste broer sloeg tot tweemaal op zijn hand” (d'Orbiney 6, 8); „Ik maakte den weg, die naar Thebe leidt, tot een weg voor voetgangers om U talrijke offers te brengen” (Harris I, 7, 3). J. ČERNÝ merkte op, dat het begin van den Prins en van d'Orbiney grammaticaal goed verklaard kan worden (**37**; contra A. ERMAN, *Neuägyptische Grammatik*, § 106). G. POSENER **(186)** besprak de passage van papyrus Anastasi I, 12, 6-8; hierin wordt *ḳḏrdj*, de vorst van *isr*, in een boom verrast door het dier *ḥtm·t*. POSENER vergelijkt deze passage met een reliëf uit den tempel van Loeksor, waarop staat afgebeeld, hoe een beer iemand in de kuit bijt, terwijl hij in een pijnboom klimt. Misschien wordt hier genoemde passage geïllustreerd. Met *ḥtm·t* blijkt de beer bedoeld te zijn. J. A. WILSON **(251)** ziet in het woord *mwᶜd* van Wenamon 2, 71 een weergave van het Hebreeuwse מועד vergadering, raad. Volgens G. LEFEBVRE (*Revue d'égyptol.* 4, 1940, 224-225) is een zin in Kairo 34501 op een verkeerde plaats in den tekst terecht gekomen; de betreffende passage kan men vinden bij C. E. SANDER-HANSEN, *Historische Inschriften der 19. Dynastie*, Teil I, Brussel, 1933, blz. 1, regel 10 der inscriptie. G. LEFEBVRE **(139)** behandelde eveneens een achttal plaatsen uit de stele van Bechten (zie ook dit Jaarb. blz. 237 e.vv.); zijn nieuwe vertalingen zijn te danken òf aan verbeterde lezingen van het origineel òf aan een andere interpretatie. Aan de hand van veertien plaatsen uit de Egyptische teksten besprak hij den idealen leeftijd der Egyptenaren en wees erop, hoezeer zij aan het aardse leven gehecht waren **(140)**. In een andere voordracht voor dezelfde akademie wees hij op den Egyptischen oorsprong van een episode van een der verhalen uit Duizend en een Nacht **(138)**. In het Egyptische verhaal van Waarheid en Leugen (vergel. *JEOL* I, 24-26) wordt de jonge held door zijn makkers in moeilijkheden gebracht, doordat

deze naar den naam van diens vader vragen; dit is eveneens het geval met den jongen Agib, die in Duizend en een Nacht optreedt in de geschiedenis van Noereddin Ali en Bedreddin Hassan. Tussen beide ziet Lefebvre een frappante gelijkenis wat essentiële details betreft. Men mag minstens veronderstellen, dat het Egyptische verhaal den Arabier door mondelinge overlevering bekend was; voor een parallel uit hetzelfde verhaal bij Plutarchus zie men *JEA* 27, 1941, 158-159.

J. Capart **(28)** wilde den bovensten tekst uit het graf van Nebamon anders lezen dan Gardiner en ziet in den kleineren tekst een graffito van een schrijver, die in de oudheid het graf bezocht en enthousiast was over de schoonheid der schildering.

Volgens R. Weill **(244)** werd de lange zweep (*śḥn* of *śḥr*) als vogelverschrikker gebruikt, omdat zij een geluid als een knal gaf; hij haalt een moderne parallel aan en ziet in het voorwerp een causatieven vorm van *ḥn*, wijken, teruggaan, en *ḥrỉ*, ver zijn.

De lezing van het woord voor vader e.d. werd opnieuw herhaaldelijk besproken. B. Grdseloff **(81)** betoogde, dat een symbolisch ideogram is voor het begrip ᶜvaderᵓ; dit woord luidde *ỉt(ỉ)*; de waarde is ontleend aan het woord *wfỉ*, slang. R. Weill **(243)** sloot zich bij hem aan. Daarentegen zette L. Keimer **(131)** uiteen, welke bezwaren hiertegen van dierkundig standpunt bestaan. Hij merkte tevens op, dat met *bś* of *nbś* de borstbezieboom wordt aangeduid **(130)**. J. Leibovitch stelde een iconografisch onderzoek in naar den griffioen **(146)**; het eerste gedeelte (blz. 1-21) is gewijd aan de verschillende namen ervan in het Egyptisch.

B. Gunn constateerde, dat de samengestelde praepositie *ẖr tp*, later vervangen door *ḥr ḏꜣḏꜣ*, ᶜnaastᵓ betekent, *tp mꜣᶜ* ᶜbegeleidendᵓ, en *ỉṯỉ m* ᶜbezit nemen vanᵓ **(117)**. H. W. Fairman **(82)** besprak uitvoerig een drietal woorden uit de Ptolemæische teksten, die verkeerd of niet gelezen waren door het Woordenboek, of waarvan de juiste lezing vroeger wel was opgemerkt, maar weer verloren was gegaan; het zijn een epitheton van Isis en Nephthys (*rḥtj*), wier functie als *rḥtj* wordt besproken, de naam *pẖꜣ.t* of *p(ꜣ)ẖ.t* (?) voor de uræus en een woord voor pasta om te zegelen (*šꜣw*). J. Černý schreef over de Egyptische prototypen der Griekse en Koptische namen der maanden **(40)**, en geeft tevens een lijst der Aramese vormen. Tybi blijkt van **tꜣ ᶜ(ꜣ)b.t*, het offer, te komen; hij kon dit opmaken uit een papyrus te Kairo, die een kalender van gunstige en ongunstige dagen bezit, zoals papyrus Sallier IV, maar meer volledig is. Ook betoogde hij **(39)** tegenover R. Weill (*Revue d'égyptol.* 4, 1940, 225-227), dat het kruisachtige teken in een inscriptie te el-Arisj niet voorstelt maar ; in het bij Herodotus voorkomende woord voor krokodil, χάμψαι, zit wel *msḥ*, krokodil, zoals men algemeen aanneemt, maar dan met het onbepaalde lidwoord van den pluralis. De χ om den h-klank weer te geven blijft echter vreemd. Ook dient de vroegere verklaring van den koningsnaam Μιεβιδος bij Manetho (uit *mr p-bỉꜣ*) gehandhaafd te blijven. R. C. Steuer **(210)** verdedigde, dat *ᶜntjw* een product was, dat overeenkwam met wat de Grieken σμύρνα noemden; hieruit werd een olie met sterken reuk bereid, de στακτή der Grieken. Deze heette in Egypte *mḏ.t*. Over een spelling van *ᶜntjw* schreef M. Alliot (*Revue d'égyptol.* 4, 1940, 227-228). Over Egyptische woorden, die bij Grieks-Romeinse schrijvers bewaard zijn, schreef Janssen **(128)**.

J. Capart schonk ons een allerprettigst boekje over hiërogliefen en alles, wat ermee samenhangt **(31)**. Van het begin tot het einde weet hij de belangstelling van den lezer gaande te houden en hem op bevattelijke wijze allerlei wetenswaardigs over de Egyptenaren te vertellen. Naar aanleiding van een artikel van D. Diringer over *The Origin of the Alphabet* (Antiquity 17, 1943, 77-90, met 7 afb.) stelde R. C. Faulkner de kwestie, of de Egyptenaren een alfabet bezeten hebben **(86)**. Schrijver houdt vol van wel, in zijn repliek (*o.c.* 208-209) houdt Diringer vol van niet; volgens hem geeft in een echt alfabet elk teken als regel slechts één klank weer, en iedere klank wordt voorgesteld door een enkel onveranderlijk symbool, terwijl in het Egyptische schrift verschillende tekens bestonden voor denzelfden klank; deze kon dus op verschillende manieren geschreven worden. Over den *l*-klank in het

Egyptisch sprak V. Loret (*La lettre L dans l'Alphabet hiéroglyphique*, CR AIBL 1945, 236-244).

W. F. Edgerton **(73)** stelde een uitvoerig onderzoek in naar de betekenis der groepsspelling, naar aanleiding van W. F. Albright's *Vocalization* (zie *JEOL* I, 174). Edgerton concludeert, dat Albright's syllabische theorie der groepsspelling zeker niet bewezen is, en dat het materiaal sterk tegen diens opvatting pleit. Wel geeft hij toe, dat de moeilijkheden de theorie van Albright niet definitief weerleggen, alsook, dat het mogelijk is, dat enkele groepen als fonetische spelling bedoeld zijn, bv. voor *ku* en voor *rin*, ofschoon de groepsspelling in het algemeen zeker evenmin de klinkers aangeeft als de gewone Egyptische spelling. Volgens zijn vaste overtuiging heeft geen enkele Egyptenaar van de XIXde Dynastie of vroeger op enigerlei wijze getracht klinkers weer te geven.

Het boek van W. B. Emery en Z. Y. Saad bevat op de bladzijden 83-112 ruim negentig hiërogliefische tekens uit de eerste dynastie **(77)**; naar aanleiding van vier dezer tekens maakte A. Rowe enkele opmerkingen **(198)**. Over twee woorden in het eveneens door W. B. Emery gepubliceerde graf van Hemaka, uit de Iste Dynastie, schreef G. Lefebvre (*Revue d'égyptol.* 4, 1940, 222-223), over een vermelding der godin Mafdet in hetzelfde graf G. Bernard-Delapierre (*Revue d'égyptol.* 4, 1940, 220-221). In het oude Rijk komt sporadisch de ezelskop als hiëroglief voor; terwijl H. Junker (*Giza* V, 1941, 48) dit teken als *św*š*w* las, leest Grdseloff het *śmn* (114); het betekent ᶜmetenᵓ.

M. Korostovtsev **(134)** sprak over de hand in de taal der Egyptenaren en in hun schrift. Hij wilde met enige karakteristieke feiten uit beide aantonen, dat hier de sporen bewaard zijn van een gebarentaal, die bij de praehistorische Egyptenaren in gebruik was en wil op deze wijze de theorie van Lévy-Brühl en zijn landgenoot Marr steunen; hij koos daartoe de woorden voor hand en de verwante woorden (*ᶜ, rmn, ḏbᶜ*, enz.).

Volgens B. Grdseloff **(112)** moet men *ᶜnḏj* lezen, en betekent het douanebeambte; deze komt in rang onmiddellijk na den of gouverneur. Zoals *rpw·t* de titel der prinsessen van Beneden-Egypte is, is *ḥtś* die van Boven-Egypte. De koningin droeg als opvoedster der prinsessen en ook der prinsen den titel *wr·t ḥtś*; *ṯs mḏḥ* betekent leerling worden; hieraan knoopt Grdseloff enkele opmerkingen over de uiterlijke organisatie der paleisscholen in het Oude Rijk; *ṯbw·.t* blijkt de loopplank te zijn; in het Oude Rijk was iemand in de omgeving des konings speciaal belast met de zorg voor de loopplank voor koninklijk gebruik. De lezing van het teken is volgens A. H. Gardiner onzeker; Grdseloff stelt de lezing *śmꜣ* vast **(113)**; het dient om den titel van den *śmꜣ*-priester te schrijven; deze was aan den cultus van Min verbonden en aan dien van zijn reïncarnatie, den farao. Zijn priesterlijke functie en de betekenis van het symbool worden besproken.

H. W. Fairman **(81)** schreef een geweldig artikel over de eenlettertekens, die in de Ptolemæische inscripties van den tempel van Edfoe worden gebruikt. Hij geeft een lijst van 320 tekens, die de waarde van een éénletterteken kunnen hebben. Tevens vindt men er een theoretische uiteenzetting der beginselen, die aan dit systeem ten grondslag gelegen hebben; dit zijn er een tiental, bv. het gebruik van oude tekens in nieuwe vormen of waar het voorwerp in een ander aspect wordt weergegeven, verwarring van tekens, een enkele maal het rebusbeginsel of de acrophonie; het voornaamste is echter het *consonantal principle*; hieronder verstaat hij het volgende: een meerletterteken, dat onder bepaalde omstandigheden gereduceerd was tot één medeklinker, kan gebruikt worden als een éénletterteken; deze overblijvende consonant kon op elke plaats van het woord voorkomen, waar het op aankwam was, dat hij de enige sterke medeklinker in het oorspronkelijke woord was. Naar aanleiding hiervan gaf Fairman een fundamentele beschouwing over het wezen van het hiërogliefenschrift, waarin dit beginsel volgens Fairman steeds, zij het soms latent, aanwezig is geweest. Wij hebben hier dus met een normale ontwikkeling te doen. Ét. Drioton **(64)** verzette zich tegen het *consonantal principle* van Fairman en ziet in het gebruik van de talloze nieuwe

éénlettertekens der Ptolemæische inscripties een toepassing van het rebusbeginsel der cryptographie. Zij hebben dus een kunstmatig karakter. FAIRMAN antwoordde hierop **(83)** met een artikel van meer dan tachtig bladzijden. Hij wijst erop, dat het systeem van spelling en grammatica in de Ptolemæische tempels in het algemeen eenvormig is, hoewel iedere tempel weer aparte eigenaardigheden heeft. Daarna bespreekt hij de beginselen der spelling, die men op bepaalde manier heeft toegepast; het zijn het gebruik van ideogrammen; het ruime gebruik van woordspelingen en rebusspellingen; deze komen voort uit het verlangen naar afwisseling en misschien ook uit de bedoeling, de lezing ingewikkeld te maken; ten derde de verwaarlozing der zwakke medeklinkers en het slijtageproces der taal. Tegen de acrophonie verzet hij zich ten zeerste en polemiseert met DRIOTON. FAIRMAN acht acrophonie in enkele gevallen mogelijk, maar niet als regel en beginsel.

In een artikel, dat den omvang van een boek heeft, behandelt DRIOTON **(52)** een negental cryptographische teksten; zij zijn van groot belang om de regels van het officiële geheimschrift te leren kennen, omdat zij bijna allen gediend hebben als versiering van tempelmuren. Dit systeem wordt eveneens behandeld, terwijl een overzicht der hier voorkomende cryptogrammen het geheel besluit. Hij ontdekte ook een nieuw soort geheimschrift **(67)**. Op een schrijfpalet en het deksel der bijbehorende schrijfnecessaire bleek dezelfde inscriptie tweemaal voor te komen en wel zo, dat op het deksel de tekens willekeurig door elkaar zijn gegooid. Het beginsel, indien men hier nog van beginsel mag spreken, is dat van de plaatsverwisseling der tekens. DRIOTON geeft nog een tiental voorbeelden, meest van scarabeeën afkomstig. Men begrijpt, dat voor het lezen van dergelijke inscripties noodzakelijk is, dat de tekst bekend moet zijn of geraden kan worden, en dit is uiteraard alleen bij korte teksten mogelijk.

Bij de ontdekking van het beroemde Serapeum te Alexandrië, in 1943, vond men verschillende plaatjes met een tweetaligen tekst, in Grieks en Egyptisch **(199)**. Deze laatste is in geheimschrift geschreven. Hier hebben wij dus een cryptographischen tekst, waarvan de vertaling vaststaat en dit is van groot belang bij de beoordeling van het feit, of de beginselen, die DRIOTON bij het lezen van andere teksten in geheimschrift heeft toegepast, juist zijn, te meer gezien de controverse FAIRMAN-DRIOTON over het wezen van het Ptolemæische schriftsysteem. Het blijkt, dat het acrofonische beginsel, door DRIOTON verdedigd, de beste, zo niet de enige verklaring geeft.

Hij wijdde nog verschillende kleinere bijdragen aan het geheimschrift, bv. in het boek van PIANKOFF over het Boek van den dag en den nacht **(181)**; ook handhaafde hij zijn lezing, die bestreden was geworden, van een cryptogram van Montoe-emhat **(62)**; hij bestudeerde eveneens een papyrus uit den Grieks-Romeinsen tijd met verschillende passages in geheimschrift **(57)**; twee ervan geven tevens de transcriptie in normaal schrift, bij de beide andere moest uit den samenhang blijken, in welke richting de interpretatie moest gezocht worden; een cubusbeeldje van een priester van den god Ptah bevat een opschrift, waarvan een zinnetje cryptographisch geschreven is **(68)**. De reden is in dit geval waarschijnlijk in den inhoud ervan te zoeken; daar deze luidt „Ik heb Ptah met mijn armen in de hoogte gedragen", vond men het blijkbaar niet passend, aan iederen lezer duidelijk te maken, welke rol Iwefanch bij de processies had gespeeld. Vl. VIKENTIEV **(236)** behandelde enige uitzonderlijk geschreven woorden, die in den cenotaaf van Seti I te Abydos voorkomen. Hij stelt eerst de beginselen der hier toegepaste spelling vast, en past deze dan toe op een viertal passages, dat nog niet verklaard was, evenals op een tweetal woorden, wier spelling hij anders verklaart dan DE BUCK.

Naar aanleiding van de beroemde passage in de *Stromata* van Clemens Alexandrinus (v, 4) bespreekt DRIOTON **(61)** de manier, waarop men kan verklaren, dat bepaalde lettertekens van het hiërogliefenschrift in den Romeinsen tijd als klinkers zijn opgevat. Dit moet dus ook de opvatting van Clemens geweest zijn, zodat men de uitdrukking τὰ πρῶτα στοίχεια als ʿvoornaamste elementenʾ moet vertalen. L. KEIMER **(132)** behandelde enkele passages van Horapollo (I, 27, 36, 53, 54 en II, 21, 35).

Horapollo's geschrift is vooral bekend wegens den geest, die eruit spreekt en die, na Ath. KIRCHER, nog steeds mede oorzaak is, dat hiërogliefen en Egypte bij velen de associatie van iets geheimzinnigs en mystieks oproepen. Een verwante mentaliteit vindt men in de brochure van A. VARILLE **(232)**; deze geeft eerst een beschrijving van stele D 52 te Genève volgens de bestaande archæologische gewoonten, daarna wijzend op de vele eigenaardigheden der compositie, tracht hij den diepern zin te benaderen. In voorwoord en commentaar wordt de mentaliteit der Egyptenaren geschetst, echter meer origineel dan overtuigend.

Van grote belangstelling voor het Egyptische denken getuigt ook het boek van A. M. FRENKIAN **(90 a)**. De eerste veertig bladzijden van zijn boek behandelen het probleem van Oostersen invloed op de Griekse filosofie; de schrijver houdt zich in hoofdzaak aan datgene, wat Th. HOPFNER in 1925 hierover heeft gezegd, en wijst erop, hoe de Oosterse en Helleense geest geheel verschillend zijn. Daarna (blz. 43-104) behandelt hij uitvoerig de schepping door de gedachte en het woord volgens de inscriptie van Sjabaka (zie *JEOL* II/7, 1940, 310 en 9, 1944, 33, n° 34); hij drukt achtereenvolgens de vertaling van J. H. BREASTED, G. MASPERO, A. ERMAN, K. SETHE, en H. JUNKER af, daar deze den lezers, voor wie het boek bedoeld is, niet gemakkelijk ten dienste staan. Vervolgens bespreekt hij de Memphitische scheppingsleer en beschouwt ze in verband met de vele andere voorstellingen, die op dit punt bestaan hebben. Hij wijst op de zuiverheid van de Egyptische opvatting der *creatio ex nihilo*, die zich realiseert door middel van de gedachte, die in het hart wordt gelocaliseerd, en uitgesproken door den mond van Ptah. De essentiële verandering, die het Platonisme gedurende de eerste eeuw vóór en na Christus inzake de ideeën-leer onderging, is een gevolg van Egyptischen invloed. Tot slot (blz. 51-166) geeft hij nog enige beschouwingen over de denkwijze der Egyptenaren; ook hier is het jammer, dat schrijver alleen op vertalingen tewerk gaat.

Een mooie bijdrage tot het beter verstaan der oude Oosterse beschaving, ook der Egyptische, leverden H. FRANKFORT en Mevrouw **(90**; blz. 3-27). Daar de bundel, waarin deze voordracht verscheen voor een ruimer publiek bedoeld is, worden de verwijzingen pas aan het eind van elk hoofdstuk gegeven. Het fundamentele verschil tussen de geesteshouding van een mens in dezen tijd en in de oudheid ten opzichte van de omringende wereld is dit: voor een modern, wetenschappelijk mens is de wereld der verschijnselen op de eerste plaats een ʿHetʾ, voor den vroegere en ook nu nog voor den zogenaamden primitieve is het een ʿGijʾ; er bestaat dus een *relatio sui generis*, die tevens een persoonlijke is. Een onbezielde wereld bestaat dus niet. Alle waarneming van ʿGijʾ is in hoge mate individueel, en gebeurtenissen worden beschouwd als individuele feiten. Een verhaal van zulke gebeurtenissen en hun verklaring kan slechts worden opgevat als een handeling en neemt noodzakelijk den vorm van een verhaal aan. Met andere woorden, de ouden vertelden mythen in plaats van een analyse of conclusie te geven. Het speculatieve denken in onzen zin zegt zulke mensen niets, omdat het onderscheid tussen subjectieve en objectieve kennis niet tot hen spreekt, evenmin als het verschil tussen schijn en werkelijkheid. De paradox van het mythenscheppend denken is, dat het wel geen dode dingen kent en slechts een bezielde wereld, maar toch niet in staat is het concrete doel uit het oog te verliezen, en zijn ideeën weergeeft als op zich bestaande realiteiten. Ook de opvatting van de feitelijke oorzaken is anders, omdat men niet vraagt naar het ʿhoeʾ of ʿwaaromʾ, maar naar ʿwienʾ; er moet een bewuste wil achter de oorzaken staan, geen onpersoonlijke wet. De opvatting, die men van een verschijnsel had, verschilde naar gelang men het benaderde; vandaar dat wij uiteenlopende beschrijvingen van hetzelfde verschijnsel vinden, die elkaar volgens ons uitsluiten. Op deze wijze heeft men getracht aan de samengesteldheid der verschijnselen recht te doen wedervaren. Ook de opvatting van tijd en ruimte wordt besproken, waarbij de juistheid blijkt van A. J. WENSINCK's qualificatie ervan als de dramatische opvatting van de natuur. Bij zulk een opvatting kan de mens niet louter toeschouwer blijven. Ook blijkt, dat in Egypte het verleden normgevend was; geen farao kon hopen meer tot stand te brengen dan een hernieuwing van den toestand zoals hij was in den tijd van Re. Daarna behandelt J. A. WILSON meer uitvoerig de Egyptische mentaliteit (blz. 31-121); hij gaat eerst na, hoe de Egyptenaren de omringende natuur en vooral

het heelal beschouwden, en verklaarden; zij waren zelfbewust en bouwden een kosmos op volgens hun eigen waarnemingen; deze had, zoals het Nijldal, een beperkten omvang maar een geruststellende periodiciteit. Dezelfde mentaliteit blijkt uit de scheppingsverhalen, waarvan de zogenaamde steen van Sjabaka het hoogtepunt vormt (blz. 55-59). Bij het functionneren van het staatsorganisme is het beginsel, dat de god-koning door een mens vervangen kon worden, van groot belang, daar de farao immers niet alles zelf kon doen. Wel is hij het aanrakingspunt tussen goden en mensen; zijn verantwoordelijkheid als herder van zijn volk eist naast kracht een tedere zorg; hij werd verondersteld een scheppend inzicht te bezitten, het vermogen zelf bevelen te geven en eveneens een gerechtigheid, die meer dan wet was. Zijn ambtenaren waren onderworpen aan wet en gewoonte maar de koning werd door zijn goddelijke eigenschappen in staat gesteld te onderschrijven, wat voor zijn eigen regering nodig was. Daar de Egyptenaren overtuigd waren, dat het goddelijke immanent was in de natuur en deze laatste ten nauwste verbonden met de menselijke gemeenschap, noemt WILSON hen monophysieten. In een nieuw hoofdstuk wordt de waarde, die men aan dit leven hechtte, besproken. WILSON constateert uitdrukkelijk, dat zijn visie op dit probleem onvermijdelijk subjectief is. Hij onderscheidt twee grote perioden: het kenmerk van de eerste, die samenvalt met het Oude Rijk, was aggressiviteit en optimisme, van de laatste, die in het Nieuwe Rijk ontstaat, berusting en hoop; tussen beide bestaat een lange overgangsperiode, die het Midden Rijk omvat. Aan de hand van vele teksten, ook uit de wijsheidslitteratuur, wordt nagegaan, hoe men zich op dit punt uitdrukte en welke veranderingen in opvattingen wij nog kunnen constateren. Vaak sluit schrijver zich bij J. H. BREASTED aan, maar wijkt ook meermalen van hem af. De revolutie van Amarna ziet hij als een verzet tegen de veranderde mentaliteit van dien tijd. Reeds vóór het begin van het eerste millennium zien wij, hoe men slechts teert op een rijk en trots verleden, want men voelde zich onzeker in het heden. Tenslotte werd dit een soort heimwee en groeide uit tot een archaïsme, met als gevolg een blind en klakkeloos copiëren der vormen van een ver verleden. Persoonlijke vroomheid was niet in staat zich op te werken tot een duidelijk begrip van een enkelvoudigen, vaderlijken god. Het zoeken naar geestelijken steun in den godsdienst ging in tegendeel over tot een toevlucht zoeken in orakels en tot een overdreven nauwkeurig naleven der riten, totdat het godsdienstig leven zo leeg werd als Herodotus het zag. Onder den remmenden invloed van een beperkend staatssysteem werd zelfs de god-koning louter een marionet van de wetten, zoals Diodorus hem zag. Egypte heeft niet de gelegenheid noch de geschiktheid gehad om de verhouding tussen mens en god uit te werken in termen, die voor beiden bevredigend waren, of, anders gezegd, om de verhouding uit te werken tussen het individu en de gemeenschap in termen, die voor beide partijen voordelig waren. De Egyptische cultuur had haar geestelijk en intellectueel hoogtepunt te vroeg bereikt om een filosofie te ontwikkelen, die als cultureel erfdeel aan de komende tijden kon worden doorgegeven. Daardoor is haar invloed op dit punt vrijwel zonder betekenis. Maar doordat de Egyptische beschaving een diepen indruk heeft gemaakt op Joden en Grieken, is haar invloed als stimulans niet gering te achten. Op dezen grond vormt het naspeuren van de overblijfselen uit Egypte een onderdeel der Westerse beschavingsgeschiedenis *).

Nu een groot aantal publicaties de revue is gepasseerd, is het goed den inventaris op te maken en te zien, welke onderwerpen in de afgelopen jaren vooral de belangstelling hebben getrokken. Het blijkt, dat vooral de godsdienst bestudeerd is. Groot is ook het aantal studies, dat zich met het schrift bezighoudt, speciaal het geheimschrift en de hiëroglifen uit den tijd der Ptolemæen. Opvallend is, dat er zoveel geschreven werd over recht, terwijl daarnaast de exacte wetenschappen, met name astronomie en chronologie met een hele serie nummers vertegenwoordigd zijn; bij de chronologie kwam vooral het Midden Rijk ter sprake; de strijd om de datering van Hammoerabi is daaraan niet vreemd geweest, zodat weer eens te meer de samenhang van het gehele oude Nabije Oosten naar voren kwam. Bij de bewerking der litteraire teksten bleek, hoeveel hier nog te bereiken en soms ook te

*) Zie verder voor dit boek het artikel van Professor VRIEZEN over O.T. Litteratuur (sub America).

doen valt. Ook was er ruime belangstelling voor de taal en de grammatica en dit kan niet anders dan het verstaan en opnieuw vertalen van bekende teksten ten goede komen, zoals menig voorbeeld verduidelijkt.

Toch ziet schrijver dezes zich liever ontslagen van den plicht een balans der Egyptische filologie in de laatste zeven jaren op te maken. En wel op de volgende gronden. Vooreerst omdat, zoals ieder lezer zelf heeft kunnen constateren, titel en inhoud van dit overzicht elkaar niet dekken: wat er behandeld is uit de jaren 1940-1944 is vrijwel allemaal buiten het continent verschenen, en voornamelijk in Egypte, Engeland en de Verenigde Staten. Wat betreft datgene, wat na de geallieerde invasie in Normandië verscheen, is het niet meer nodig, een onderscheid te maken, hoewel, zoals blijkt, de Duitse productie gedurende de laatste drie jaren vrijwel nihil is geweest. Het onderhavige overzicht valt dus chronologisch in twee delen uiteen. Het kan echter aangevuld worden met de vroeger verschenen artikelen in dit zelfde *Jaarbericht* (*JEOL* II/8, 1942, 586-595 en 9, 1944, 24-39). Daar echter pas in het laatste overzicht een nummering is toegepast, zou het zeer moeilijk worden voor schrijver en lezers op ondubbelzinnige wijze naar de betreffende auteurs te verwijzen. Het heeft echter het voordeel, dat dit toch reeds abnormaal lange artikel nu ten einde komt. Wanneer men bedenkt, dat in de zware oorlogsjaren en de niet minder moeilijke jaren, die erop volgden, meer dan vierhonderd bereikbare titels op ons gebied te vermelden zijn, dan is dit op zich reeds een hoopvol verschijnsel.

Leiden, October 1947. JOZEF JANSSEN

LIJST VAN AFKORTINGEN

Acta Orientalia: Acta Orientalia ediderunt Societates Orientales Batava Danica Norvegica, Lugduni Batavorum.
Aegyptus: Aegyptus. Rivista Italiana di Egittologia e di Papirologia, Milano.
AJA: American Journal of Archaeology, [New York].
AJSL: The American Journal of Semitic Languages and Literatures, Chicago, Ill.
Ann. Serv.: Annales du Service des Antiquités de l'Égypte, Le Caire.
Antiquity: Antiquity. A Quarterly Review of Archaeology, Gloucester.
BASOR: Bulletin of the American Schools of Oriental Research, New Haven, Conn..
BIFAO: Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale, Le Caire.
BiOr: Bibliotheca Orientalis, Leiden.
Bull. Inst. Ég.: Bulletin de l'Institut d'Égypte, Le Caire.
CdÉ: Chronique d'Égypte. Bulletin périodique de la Fondation égyptologique Reine Élisabeth, Bruxelles.
CR AIBL: Comptes Rendus. Académie des Inscriptions & Belles-Lettres, Paris.
JAOS: Journal of the American Oriental Society, Baltimore.
JEA: The Journal of Egyptian Archaeology, London.
JEOL: Jaarbericht van het Vooraziatisch-Egyptisch Gezelschap „Ex Oriente Lux", Leiden.
JNES: Journal of Near Eastern Studies, Chicago, Ill., continuing The American Journal of Semitic Languages and Literatures.
Kêmi: Kêmi. Revue de philologie et d'archéologie égyptiennes et coptes, Paris.
Kernmomenten: Kernmomenten der Antieke Beschaving en haar moderne Beleving, Leiden, 1947 = Mededeelingen en Verhandelingen n° 7 van „Ex Oriente Lux".
Monum. Piot: Fondation Eugène Piot. Monuments et Mémoires publiés par l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Paris.
Muséon: Le Muséon. Revue d'études orientales. Tijdschrift voor Oriëntalisme, Leuven.
Orientalia: Commentarii periodici pontificii Instituti biblici. Orientalia, Nova Series, Roma.
Oudh. Meded.: Oudheidkundige Mededeelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden (Nuntii ex museo antiquario Leidensi), Nieuwe Reeks, Leiden.
Revue d'égyptol.. Revue d'égyptologie publiée par la Société française d'égyptologie, Le Caire.
RHR: Revue de l'Histoire des Religions, Paris.
ТРУДЫ: Государственный Эрмитаж. Труды Отдела Востока, Ленинград = Musée de l'Ermitage. Travaux du Département Oriental, Leningrad.

LITTERATUUR

1. W. F. ALBRIGHT, *New Egyptian Data on Palestine in the Patriarchal Age,* BASOR 81, 1941, 16-21.
2. W. F. ALBRIGHT, *The Land of Damascus between 1850 and 1750 B.C.,* BASOR 83, 1941, 30-36.
3. W. F. ALBRIGHT, *The Egypto-Canaanite Deity Ḥaurôn,* BASOR 84, 1941, 7-12, met 2 afb..
4. W. F. ALBRIGHT, *An indirect Synchronism between Egypt and Mesopotamia, cir. 1730 B.C.,* BASOR 99, 1945, 9-18, met 1 afb.; bespr. AJA 50, 1946, 175-176.

5. W. F. Albright, *Cuneiform Material for Egyptian Prosopography*, 1500-1200 B.C., JNES 5, 1946, 7-25.

6. M. Alliot, *Les rites de la chasse au filet, aux temples de Karnak, d'Edfou et d'Esneh,* Revue d'égyptol. 5, 1946, 57-118.

7. A. Alt, *Höfisches Zeremoniell im Feldlager der Pharaonen,* Die Welt des Orients. Wissenschaftliche Beiträge zur Kunde des Morgenlandes, Nummer 1, Mai/Juni 1947, Putty Verlag, Wuppertal, 2-4.

8. A. Badawi, *Zwei Denkmäler des grossen Gaugrafen von Memphis Amenophis Ḥwjj,* Ann. Serv. 44, 1944, 182-206, met 9 pl..

9. A. M. Badawi, *Die Neue historische Stele Amenophis' II*, Ann. Serv. 42, 1943, 1-23, met 1 pl..

10. A. el-Moḥsen Bakir, *A Donation Stela of the Twenty-Second Dynasty,* Ann. Serv. 43, 1943, 75-81, met 2 pl..

11. A. el-Moḥsen Bakir, *A Hymn to Amen-Rēᶜ at Ṭura,* Ann. Serv. 42, 1943, 83-91, met 4 pl..

12. E. J. Baumgartel, *Herodotus on Min* (a reinterpretation of Book II, 4; 99; and 145/6), Antiquity 21, 1947, 145-150.

13. C. J. C. Bennett, *Growth of the ḤTP-DI-NSW Formula in the Middle Kingdom,* JEA 27, 1941, 77-82; zie ook ibidem 157.

14. F. Bisson de la Roque, *Notes sur le dieu Montou,* BIFAO 40, 1941, 1-49.

15. A. M. Blackman, *The Stela of Shoshenk, Great Chief of the Meshwesh,* JEA 27, 1941, 83-95, met 6 pl..

16. A. M. Blackman, *The King of Egypt's Grace before Meat,* JEA 31, 1945, 57-73.

17. A. M. Blackman-H. W. Fairman, *The Myth of Horus at Edfu* -II. C. The Triumph of Horus over his Enemies: a Sacred Drama, JEA 28, 1942, 32-38; 29, 1943, 2-36; 30, 1944, 5-22, 79-80.

18. A. M. Blackman-H. W. Fairman, *The Consecration of an Egyptian Temple according to the Use of Edfu,* JEA 32, 1946, 75-96.

19. R. A. Bowman, *An Aramaic religious Text in Demotic Script,* JNES 3, 1944, 219-231.

20. J. H. Breasted Jr, *The Writings of George Steindorff,* JAOS 66, 1946, 76-87; 67, 1947, 141-142.

21. B. Bruyère, *Le sphinx de Guizah et les épreuves sportives du sacre,* CdÉ xix, 1944, 194-206.

22. A. de Buck, *Egyptische Grammatica,* Tweede vermeerderde druk, Leiden, Ned. Instituut Nabije Oosten, 1944 (8vo; xii en 120 blz.); bespr. *BiOr* 2, 1945, 29-31 en *CdÉ* xxi, 1946, 66-71; inleiding vertaald in *CdÉ* xxii, 1947, 23-37.

23. A. de Buck, *La composition littéraire des enseignements d'Amenemhat,* Muséon 59, 1946, 183-200.

24. A. de Buck, *La littérature et la politique sous la douzième dynastie égyptienne,* Symbolae ad jus et historiam antiquitatis pertinentes J. Chr. van Oven dedicatae (Symbolae van Oven), Leiden, Brill, 1946, 1-28.

25. A. de Buck, *Inhoud en achtergrond van het gesprek van den Levensmoede met zijn ziel,* Kernmomenten 19-32.

26. M.-L. Buhl, *The Goddesses of the Egyptian Tree Cult,* JNES 6, 1947, 80-97, waarvan 5 in autographie.

27. J. Capart, *A propos du nom de Nar-Mer,* CdÉ xix, 1944, 165.

28. J. Capart, *Sur une peinture thébaine,* CdÉ xix, 1944, 192-193, met 1 afb.

29. J. Capart, *Dépôt de fondation d'Aménophis II,* CdÉ xxi, 1946, 46-47, met 2 afb..

30. J. Capart, *Quelques observations sur la déesse d'El-Kab,* Brussel, Fondation égyptologique Reine Élisabeth, 1946 (8vo; 15 blz.).

31. J. Capart, *Je lis les hiéroglyphes,* Brussel, 1946 = Collection Lebègue, 7me série-No 74 (kl. 8vo; 107 blz. 1 pl.); bespr. *BiOr* 4, 1947, 5-6 = *CdÉ* xxii, 1947, 277-279.

32. J. Capart, *Philologie moderne et égyptologie,* Muséon 59, 1946, 491-496.

33. J. Černý, *Le tirage au sort, BIFAO* 40, 1941, 135-141, met 2 afb.

34. J. Černý, *ỈNN in Late Egyptian,* JEA 27, 1941, 106-112.

35. J. Černý, *Nouvelle série de questions adressées aux oracles,* BIFAO 41, 1942, 13-24, met 3 pl..

36. J. Černý, *Le caractère des* OUSHEBTIS *d'après les idées du Nouvel Empire,* BIFAO 41, 1942, 105-133. I. — Les tablettes Rogers et McCullum, 105-118; II. — Sur un passage du chapitre supplémentaire 166 du LIVRE DES MORTS, 118-133.

37. J. Černý, *Philological and etymological Notes.* I. 1. On the Etymology of Coptic ⲁϩⲟ „treasure" 2. The opening Words of the Tales of the Doomed Prince and of the Two Brothers, Ann. Serv. 41, 1942, 335-338.

38. J. Černý, *Greek Etymology of the Name of Moses,* Ann. Serv. 41, 1942, 349-354.

39. J. Černý, *Philological and etymological Notes,* II, 3. — The Sign ☩ in the Inscriptions of the Naos of El-ᶜArish. 4. — ΧΑΜΨΑΙ. 5. — King „Adiebis". Ann. Serv. 42, 1943, 341-350, met 2 afb..

40. J. Černý, *The Origin of the Month Tybi,* Ann. Serv. 43, 1943, 173-181.

41. J. Černý, *The Will of Naunakhte and the Related Documents,* JEA 31, 1945, 29-53, met 7 pl..

42. J. Černý, *Studies in the Chronology of the Twenty-first Dynasty,* JEA 32, 1946, 24-30.

43. M. Chaîne, *Le verbe copte.* Sa conjugaison dans ses rapports avec l'égyptien, Paris, Geuthner, 1945 (8vo; xiv en 101 blz.).

44. J. J. Clère, *A propos du mot* (ZBI) *de l'inscription de Nékhébou,* Revue d'égyptol. 4, 1940, 113-121.

45. J. J. Clère, *Sur un emploi parallèle des prépositions arable littéral bi- et ancien égyptien m,* Comptes Rendus du Groupe Linguistique d'Etudes Chamito-Sémitiques, iv, Gap, 1946, 24-25.

46. W. E. Crum, *An Egyptian Text in Greek Characters,* JEA 28, 1942, 20-31, met 2 pl..

47. N. de G. Davies, *The Tomb of Rekh-Mi-Rēᶜ at Thebes,* New York, 1943, 2 delen = Publications of the Metropolitan Museum of Art, Egyptian Expedition, Vol. xi (4to; deel I [tekst]: viii en 118 blz., 9 afb. en 5 pl.; deel II [platen]: viii blz. en 122 pl.); bespr. *AJA* 50, 1946, 312-314; *JAOS* 65, 1945, 65-68; *JEA* 31, 1945, 114-115.

48. E. Delporte, *Papyrus Michigan III,* 150, CdÉ xxii, 1947, 73-83.

49. S. Donadoni, *Due testi storici egiziani,* Rivista „Società" 2, G. Einaudi ed., 1946, 318-339, met 2 pl.

50. S. Donadoni, *Testi geroglifici di Madinet Madi,* Orientalia 16, 1947, 333-352, 506-524.

51. M. et J. Doresse, *Le culte d'Aton sous la* xviiie *dynastie avant le schisme amarnien,* Journal Asiatique t. 233, années 1941-1942, Paris 1945, 181-199; cfr ibidem blz. 218.

52. Ét. Drioton, *Recueil de cryptographie monumentale,* Ann. Serv. 40, 1940-1941, 305-427; bespr. *CdÉ* xix, 1944, 246-250.

53. Ét. Drioton, *Expressions prépositionelles d'identité,* Ann. Serv. 40, 1940-1941, 619-621.

54. Ét. Drioton, *Un témoignage de conversion,* Ann. Serv. 40, 1940-1941, 631-634, met 1 afb..

55. Ét. Drioton, *Le Théâtre égyptien,* Éd. Revue du Caire, 1942 (kl. 8vo, 116 blz.); bespr. *CdÉ* xix 1944, 241-244; *Journal des Savants* 1943, 166-176.

56. Ét. Drioton, *La Chanson des quatre vents,* Revue du Caire, 1942, 12 blz.; 1 afb.; bespr. *CdÉ* xix, 1944, 245.

57. Drioton, *La cryptographie du papyrus Salt 825,* Ann. Serv. 41, 1942, 99-134, met 3 afb..

58. Ét. Drioton, *Une formule inédite sur un scarabée de cœur,* BIFAO 41, 1942, 99-103, met 1 afb..

59. Ét. Drioton, *Un charme d'amour égyptien d'époque gréco-romaine,* BIFAO 41, 1942, 75-81, met 2 afb..

60. Ét. Drioton, *Les fêtes de Bouto,* Bull. Inst. Ég. 25, 1943, 1-19, met 1 afb..

61. Ét. Drioton, ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ, Ann. Serv. 42, 1943, 169-176.

62. Ét. Drioton, *A propos d'un cryptogramme de Montouemhêt,* Ann. Serv. 42, 1943, 177-181, met 1 afb..

63. Ét. Drioton, *Trois documents de l'époque amarnienne,* Ann. Serv. 43, 1943, 15-43, met 3 afb..

64. Ét. Drioton, *Procédé acrophonique ou principe consonantal?,* Ann. Serv. 43, 1943, 319-349.

65. Ét. Drioton, *Description sommaire des chapelles funéraires de la* vie *dynastie récemment découvertes derrière le mastaba de Mererouka à Sakkarah,* Ann. Serv. 43, 1943, 487-513, met 1 afb. en 1 pl..

66. Ét. Drioton, *Les fêtes égyptiennes,* Revue du Caire, 1944, 26 blz..

67. Ét. Drioton, *La cryptographie par perturbation,* Ann. Serv. 44, 1944, 18-33, met 6 afb. en 1 pl..

68. Ét Drioton, *Une statuette-bloc de la* xixe *dynastie,* Ann. Serv. 44, 1944, 91-98, met 1 pl..

69. Ét. Drioton, *Les dédicaces de Ptolémée Évergète II sur le deuxième pylone de Karnak,* Ann. Serv. 44, 1944, 111-162.

70. Ét. Drioton, *La religion égyptienne dans ses grandes lignes,* Revue du Caire, 1945, 34 blz., waarvan 2 met afb.; bespr. *RHR* 131, 1946, 202-204.

71. Ét. Drioton, *Cyrille d'Alexandrie et l'ancienne religion égyptienne,* Kyrilliana. Études variées à l'occasion du XVe centenaire de Saint Cyrille d'Alexandrie, Le Caire, Editions du Scribe Égyptien, 1947, 1-14 (overdruk).

72. Ét. Drioton-J. Vandier, *L'Égypte,* 2me édition, Paris, Presses Universitaires de France, 1946 = „Clio". Introduction aux études historiques. I. — Les Peuples de l'Orient méditerranéen II (kl. 8vo; xliv en 673 blz.).

72a. Dubois-Richard, *Essai sur les gouvernements de l'Égypte,* Le Caire, 1941 = Mémoires présentés à l'Institut d'Égypte, t. 46 (8vo; x en 196 blz.).

72b. E. Edel, *Untersuchungen zur Phraseologie der ägyptischen Inschriften des Alten Reiches,* Mitteilungen des deutschen Instituts für ägyptische Altertumskunde in Kairo, 13, Berlin, 1944, 1-90.

73. W. F. Edgerton, *Egyptian Phonetic Writing,* from its Invention to the Close of the Nineteenth Dynasty, JAOS 60, 1940, 473-506.

74. W. F. Edgerton, *Chronology of the Twelfth Dynasty,* JNES 1, 1942, 307-314.

75. W. F. Edgerton, *Stress, Vowel Quantity, and Syllable Division in Egyptian,* JNES 6, 1947, 1-17, met 2 tabellen.

76. W. F. Edgerton, *The Government and the Governed in the Egyptian Empire,* JNES 6, 1947, 152-160.

77. W. B. Emery-Z. Y. Saad, *Ḥor-Aḥa.* Excavations at Saqqara 1937-1938, Cairo, Government Press, Bulâq, 1939 (4to; vii en 112 blz., 51 afb. en 23 pl.); bespr. *CdÉ* xv, 1940, 221-223; *Aegyptus* 20, 1940, 257; *Revue d'égyptol.* 5, 1946, 189-192.

78. R. Engelbach, *Material for a Revision of the History of the Heresy Period of the* xviiith *Dynasty,* Ann. Serv. 40, 1940-1941, 133-165, met 9 pl..

79. R Engelbach, *A „Kirgipa" commemorative Scarab of Amenophis III presented by His Majesty King Farouk I to the Cairo Museum,* Ann. Serv. 40, 1940-1941, 659-661, met 1 pl..

80. W. Erichsen, *Processen i Siut.* Et Kulturbillede fra det Ptolaemaeiske Ægypten, København, 1945 = Studier fra Sprog- og Oldtidsforskning udgivne af det filologisk-historiske Samfund, Nr. 197 (kl. 8vo; 66 blz.).

81. H. W. Fairman, *Notes on the alphabetic Signs employed in the hieroglyphic Inscriptions of the Temple of Edfu.* With an Appendix by B. Grdseloff, Ann. Serv. 43, 1943, 193-310, met 4 afb.; appendix 311-318 met 4 afb..

82. H. W. Fairman, Ptolemaic Notes, Ann. Serv. 44, 1944, 263-277.

83. H. W. Fairman, *An Introduction to the Study of Ptolemaic Signs and their Values,* BIFAO 43, 1945, 51-138.

84. A. Fakhry, *A Note on the Tomb of Kheruef*

at Thebes, Ann. Serv. 42, 1943, 449-508, met 14 pl..

85. R. O. FAULKNER, *The Battle of Megiddo,* JEA 28, 1942, 2-15.

86. R. O. FAULKNER, *Had the Egyptians an Alphabet?,* Antiquity 17, 1943, 207-208.

87. R. O. FAULKNER, *The Rebellion in the Hare Nome,* JEA 30, 1944, 61-63.

88. R. O. FAULKNER, *The Euphrates Campaign of Tuthmosis III,* JEA 32, 1946, 39-42.

89. W. FEDERN, *The Opening Lines of the Antef Song,* JNES 5, 1946, 259.

90. H. and H. A. FRANKFORT, J. A. WILSON, TH. JACOBSEN, W. A. IRWIN, *The intellectual Adventure of ancient Man.* An Essay on speculative Thought in the ancient Near East, Chicago, The University of Chicago Press, [1946] (8vo; VII en 401 blz.); bespr. *AJA* 50, 1946, 490-491.

90a. A. M. FRENKIAN, *L'Orient et les origines de l'idéalisme subjectif dans la pensée européenne.* Tome I. Le doctrine théologique de Memphis (L'Inscription du roi Shabaka), Paris, Geuthner, 1946 (8vo, VIII en 168 blz.); bespr. *RHR* 132, 1946, 211-213.

91. A. H. GARDINER, *Ramesside Administrative Documents,* London, Privately printed, 1940 (kl. 4to; I en 46 blz. in autografie).

92. A. H. GARDINER, *Adoption Extraordinary,* JEA 26, 1940 (Febr. 1941), 23-29, met 6 pl..

93. A. H. GARDINER, *The Wilbour Papyrus.* Edited by ... Vol. I. Published for the Brooklyn Museum at The Oxford University Press, 1941 (gr. folio; 72 pl., alle dubbel en 73 A); bespr. *JAOS* 62, 1942, 206-207.

94. A. H. GARDINER, *Ramesside Texts relating to the Taxation and Transport of Corn,* JEA 27, 1941, 19-73, met 2 pl..

95. A. H. GARDINER, *Horus the Beḥdetite,* JEA 30, 1944, 23-60, met 4 pl. en JEA 31, 1945, 116; bespr. *CdÉ* XXI, 1946, 211-212.

96. A. H. GARDINER, Regnal Years and Civil Calendar in Pharaonic Egypt, JEA 31, 1945, 11-28.

97. A. H. GARDINER, *The supposed Athribis of Upper Egypt,* JEA 31, 1945, 108-111.

98. A. H. GARDINER, *The Accession Day of Sesostris I,* JEA 32, 1946, 100.

99. A. H. GARDINER, *Davies's Copy of the great Speos Artemidos Inscription,* JEA 32, 1946, 43-56, met 1 pl..

100. A. H. GARDINER, *The Instruction addressed to Kagemni and his Brethren,* JEA 32, 1946, 71-74, met 1 pl..

101. A. H. GARDINER-H. I. BELL, *The Name of Lake Moeris,* JEA 29, 1943, 37-50.

102. J. SAINTE FARE GARNOT, *La Vie et la Mort d'après un texte égyptien de la haute époque,* RHR 127, 1944, 18-29.

103. J. SAINTE FARE GARNOT, *Bibliographie analytique des religions de l'Égypte,* 1939-1943, RHR 128, 1944, 94-126; 129, 1945, 101-134; 130, 1945, 107-128; 131, 1946, 145-160.

104. J. SAINTE FARE GARNOT-CL. LALOUETTE, *Bibliographie des égyptologues français,* 1940-1946, JNES 6, 1947, 53-57, 164-168.

105. P. GILBERT, *Horace et l'Egypte.* Aux sources du *carpe diem,* Latomus, Revue d'études latines V, [Brussel], 1946, 61-74 = Mélanges M.-A. Kugener.

106. P. GILBERT, *La composition de l'ode à la Mort dans le Dialogue égyptien du Désespéré,* Muséon 59, 1946, 201-205.

107. S. R. K. GLANVILLE, *The Legacy of Egypt,* Oxford, at the Clarendon Press, 1942; in 1943 tweemaal herdrukt (kl. 8 vo; XX en 424 blz., 13 afb. en 34 pl.); bespr. *AJA* 47, 1943, 249-252; *JNES* 4, 1945, 56-58. Met medewerking van J. W. S. SEWELL (blz. 1-16), A. H. GARDINER (53-79), P. W. SLOLEY (160-178), W. R. DAWSON (179-197), E. SEIDL (198-217), W. O. E. OESTERLEY (218-248).

108. B. GRDSELOFF, *Das ägyptische Reinigungszelt.* Archäologische Untersuchung, Le Caire, Imprimerie de l'Institut français d'archéologie orientale, 1941 = Études égyptiennes, Premier fascicule (4to; VIII en 49 blz., 12 afb.); bespr. *Ann. Serv.* 40, 1940-1941, 1007-1014; *BiOr* 4, 1947, 51-52.

109. B. GRDSELOFF, *Les débuts du culte de Rechef en Égypte,* Le Caire, Imprimerie de l'Institut français d'archéologie orientale, 1942 (kl. 8vo; 43 blz., 8 pl.); bespr. *Ann. Serv.* 41, 1942, 437-442.

110. B. GRDSELOFF, *Le dieu Dwɜw, patron des oculistes,* Ann. Serv. 41, 1942, 207-217, met 2 afb..

111. B. GRDSELOFF, *Deux inscriptions juridiques de l'Ancien Empire,* Ann. Serv. 42, 1943, 25-70, met 7 afb..

112. B. GRDSELOFF, *Notes sur deux monuments inédits de l'Ancien Empire,* Ann. Serv. 42, 1943, 107-125, met 9 afb..

113. B. GRDSELOFF, *Le signe* [hieroglyph] *et le titre du stoliste,* Ann. Serv. 43, 1943, 357-366, met 2 afb.

114. B. GRDSELOFF, *Notes d'épigraphie archaïque.*
I.-La tablette de Naqâda et le roi Ménès.
II.-Le nom du roi „Serpent".
III.-Le nom de „*Nỉsw.t-Bỉ.tj*" de l'Horus *Smr-ḫt.*
IV.-Le roi Weneg de la IIe Dynastie.
V.-La fin de la Seconde Dynastie ou „Période séthienne", avec une note de J. ČERNÝ, intitulée: „La Date de l'Introduction du Culte de Seth dans le nord-est du Delta".
VI.-La valeur phonétique de la „tête d'âne".
VII.-Le signe [hieroglyph] comme équivalent de [hieroglyph], Ann. Serv. 44, 1944, 279-306, met 10 afb. en 2 pl..

115. M. GUENTCH-OGLOUEFF (nu Mevr. DORESSE), *Noms propres imprécatoires,* BIFAO 40, 1941, 117-133.

116. B. GUNN, *Notes on Ammenemes I,* JEA 27, 1941, 2-6.

117. B. GUNN, *Notes on Egyptian Lexicography,* JEA 27, 1941, 144-148.

118. B. GUNN, *Notes on the Naukratis Stela,* JEA 29, 1943, 55-59.

119. B. GUNN, *The Split determined Infinitive,* JEA 32, 1946, 92-96.

120. W. C. HAYES, *The Burial Chamber of the Treasurer Sobk-Mose from Er Rizeiḳât,* New York, 1939, = The Metropolitan Museum of Art. Papers. No. 9 (4to; 40 blz., 7 pl.); bespr. *AJA* 44, 1940, 150.

121. W. C. HAYES, *Ostraka and Name Stones from the Tomb of Sen-Mūt (No. 71) at Thebes,* New York, 1942 = Publications of the Metropolitan Museum of Art. Egyptian Expedition, Vol. XV (4to; VIII en 57 blz., 33 pl.); bespr. *AJA* 47, 1943, 248; *JNES* 3, 1944, 107-108; *CdE* XXII, 1947, 279-284.

122. W. C. HAYES, *Royal Decrees from the Temple of Min at Coptus,* JEA 32, 1946, 3-23, met 7 pl..

123. M. SANDMAN HOLMBERG, The God Ptah, Lund, C. W. K. Gleerup, [1946], (8vo; 292 blz., 75 pl., waarvan 64 met hiërogliefenteksten); bespr. *BiOr* 4, 1947, 106-107.

124. TH. HOPFNER, *Graezisierte, griechisch-ägyptische, bzw. ägyptisch-griechische und hybride theophore Personennamen aus griechischen Texten, Inschriften, Ostraka, Mumientäfelchen u.dgl. und ihre religionsgeschichtliche Bedeutung,* Archivum Orientale Pragense, Zeitschrift des Orientalischen Institutes Prag, 15, 1944, 1-64 = Archiv Orientální 15, 1946, 1-64.

125. G. R. HUGHES-CH. F. NIMS, *Some Observations on the British Museum Demotic Theban Archive,* AJSL 57, 1940, 244-261.

126. El. M. HUSSELMAN, A. E. R. BOAK, W. F. EDGERTON, *Papyri from Tebtunis,* Part II, Ann Arbor, The University of Michigan Press, 1944 (8vo; XX en 446 blz., 6 pl.) = Michigan Papyri, Vol. V = University of Michigan Studies, Humanistic Series, Vol. XXIX; bespr. *BiOr* 3, 1946, 110-111; *CdÉ* XXII, 1947, 363-371.

127. J. JANSSEN, *De traditioneele Egyptische autobiografie vóór het Nieuwe Rijk.* Eerste deel. De teksten, Leiden, E. J. Brill, 1946 (4to; XII en 197 blz. [1-168 in autografie]; bespr. *BiOr* 4, 1947, 1-5). Tweede deel. Vertaling en commentaar, Leiden, E. J. Brill, 1946 (8vo; XIII en 209 blz.); bespr. *BiOr* 4, 1947, 135-138.

128. J. JANSSEN, *Over Egyptische woorden bij oude schrijvers,* Muséon 59, 1946, 233-240.

128a. G. JÉQUIER, *Considérations sur les religions égyptiennes,* Neuchâtel, A la Baconnière, 1946 (8vo, 248 blz., 101 afb.); bespr. *BiOr* 4, 1947, 76-78.

128b. G. JÉQUIER, *Drames, mystères rituels dans l'ancienne Égypte,* in Mélanges M. Niedermann, 37-48.

129. M. KAMAL, *The Stela of* [hieroglyph] *in the Egyptian Museum (verso),* Ann. Serv. 40, 1940-1941, 209-229, met 2 pl..

130. L. KEIMER, *Note sur le nom égyptien du jujubier d'Égypte (Zizyphus Spina* Christi Wildd.), Ann. Serv. 42, 1943, 279-281, met 3 afb..

131. L. KEIMER, *Études d'égyptologie,* fasc. VII, Le Caire, Imprimerie de l'Institut français d'archéologie orientale, 1945 (8vo; X en 52 blz., 15 afb. en 8 pl.).

132. L. KEIMER, *Interprétation de quelques passages d'Horapollon,* Le Caire, 1947 = Supplément aux Annales du Service des Antiquités de l'Égypte, Cahier n° 5 (8vo; II en 54 blz., 41 afb. en 2 pl.).

133. L. KEIMER, *Histoires de serpents dans l'Égypte ancienne et moderne,* Le Caire, 1947, = Mémoires présentés à l'Institut d'Égypte, t. 50, (8vo; XXI en 111 blz., 35 afb.).

134. M. KOROSTOVTSEV, *La main dans l'écriture et la langue de l'Égypte ancienne,* Bull. Inst. Ég. 28, 1947, 1-10.

135. G. VAN DER LEEUW, *De Godsdienst van het Oude Aegypte,* Den Haag, N.V. Servire, 1944 (kl. 8vo; 148 blz., 71 afb.); bespr. *BiOr* 1, 1943-1944, 65-67.

136. L. G. LEEUWENBURG, *Echnaton,* Den Haag, N.V. Servire, 1946 = Cultuurhistorische monografieën n° 5 (kl. 8vo; 131 blz., 6 afb. en 12 pl.); bespr. *BiOr* 4, 1947, 5.

137. G. LEFEBVRE, *Un conte égyptien: Vérité et Mensonge,* Revue d'égyptol. 4, 1940, 15-25.

138. G. LEFEBVRE, *Origine égyptienne d'un épisode d'un conte des „Mille et une Nuits",* CR AIBL 1943, 74-84.

139. G. LEFEBVRE, *Encore la stèle de Bakhtan,* CdÉ XIX, 1944, 214-218.

140. G. LEFEBVRE, *L'Age de 110 ans et la vieillesse chez les Égyptiens,* CR AIBL 1944, 106-119.

141. G. LEFEBVRE, *A propos d'un nom de pyramide,* Revue d'égyptol. 5, 1946, 45-50.

142. G. LEFEBVRE, *Trois notes,* Revue d'égyptol. 5, 1946, 247-248.

143. G. LEFEBVRE, *A propos de la reine Taousert,* Muséon 59, 1946, 215-221.

144. J. LEIBOVITCH, *Une amulette égyptienne au nom de Putiphar,* Ann. Serv. 43, 1943, 87-90, met 1 afb.

145. J. LEIBOVITCH, *Amon-Raᶜ, Rechef et Ḥouroun sur une stèle,* Ann. Serv. 44, 1944, 163-172, met 6 afb. en 1 pl..

146. J. LEIBOVITCH, *Le griffon* (Trois communications faites à l'Institut d'Égypte), Le Caire, Imprimerie de l'Institut français d'archéologie orientale, 1946 (8vo, 65 blz., 77 afb. en 4 pl.) = Bull. Inst. Ég. 25, 1943, 182-203; 26, 1944, 231-255; 27, 1945, 379-396.

147. Fr. LEXA, *Les morphèmes* e e=f, a e=f, etc., *dans la langue démotique,* Archiv Orientální 15, 1946, 420-435, waarvan 8 blz. in autografie.

148. M. LICHTHEIM, *The Songs of the Harper,* JNES 4, 1945, 178-212, met 7 pl..

149. J. M. LOURIÉ, *Le dialogue du Désespéré avec son âme* (Matériaux pour servir à dater la révolte des paysans dans l'ancienne Egypte). Труды I, 1939, 141-153, met Frans résumé.

150. A. LUCAS-A. ROWE, *Ancient Egyptian Measures of Capacity,* Ann. Serv. 40, 1940-1941, 69-92, met 2 afb. en 4 pl.; 41, 1942, 348.

151. E. LUNDSGAARD, *Aegyptisk Matematik,* Schultz Forlag, København, 1945 (12mo; 39 blz., met 1 afb. en 1 pl.).

152. M. MALININE, *Une vente d'esclave à l'époque de Psammétique Ier* (Papyrus du Vatican 10574, en hiératique „anormal"), Revue d'égyptol. 5, 1946, 119-131.

153. G. MATTHA, *A preliminary Report on the legal Code of Hermopolis West,* Bull. Inst. Ég. 23, 1941, 297-312.

154. G. MATTHA, *Demotic Ostraka from the Collections at Oxford, Paris, Berlin, Vienna and Cairo.* Introduction, Texts and Indexes with 27 Plates, Le Caire, 1945 = Publications de la Société Fouad I de Papyrologie. Textes et documents, VI (gr. 8vo; XVIII en 262 blz., 276 afb. op 27 pl.); bespr. *Aegyptus* 25, 1945 [1946], 136-137.

155. Ch. MAYSTRE, *Le Livre de la Vache du Ciel dans les tombeaux de la Vallée des Rois,* BIFAO 40, 1941, 53-115.

156. J. M. MCGLINCHEY, *The Teaching of Amen-em-Ope and the Book of Proverbs,* Washington, The Catholic University of America Press, 1939 (8vo; XII en 44 blz.).

157. S. A. B. MERCER, *Horus,* Royal God of Egypt, Grafton, Mass., Society of Oriental Research, 1942 (8vo; XX en 231 blz., 106 afb. en 1 pl.); bespr. *BiOr* 3, 1946, 82-85; *RHR* 131, 1946, 200-201.

158. R. MOND, O. H. MYERS e.a., *Temples of Armant.* A preliminary Survey. I. The Text. II. The Plates, London, The Egypt Exploration Society, 1940 (4to; deel I: XII en 223 blz.; deel II: VI blz. en 107 pl., waarvan 2 in kleuren); bespr. *CdÉ* XXII, 1947, 95-101.

159. P. MONTET, *La vie quotidienne en Égypte au temps des Ramsès* (XIIIe-XIIe siècle avant J.-C.), Paris, Hachette, [1946] (kl. 8vo; 348 blz.).

160. P. MONTET, *Inscriptions de Basse Époque trouvées à Tanis,* Kêmi 8, 1946, 29-126 (in autografie), met 3 afb. en 27 pl..

161. A. MORET, *La doctrine de Maât,* Revue d'égyptol. 4, 1940, 1-14.

162. G. NAGEL, *Le culte du soleil dans l'ancienne Egypte,* Eranos-Jahrbuch X, 1943, Zürich, 1944, 9-56; bespr. *CdÉ* XXII, 1947, 287-288.

162a. G. NAGEL, *Les „mystères" d'Osiris dans l'ancienne Egypte,* Eranos-Jahrbuch XI, 1944, Zürich, 1945, 145-166.

162b. G. NAGEL, *L'Égypte à la conquête de l'Asie,* Alma Mater 4, Genève, 1947, 2-16, met 2 afb. en 1 kaart.

163. H. H. NELSON, *The Identity of Amon-Re of United-with-Eternity,* JNES 1, 1942, 127-155, met 23 afb. en 2 pl..

164. O. NEUGEBAUER, *The Chronology of the Hammurabi Age,* JAOS 61, 1941, 58-61.

165. O. NEUGEBAUER, *The Origin of the Egyptian Calendar,* JNES 1, 1942, 396-403; bespr. *CdÉ* XXI, 1946, 223-224.

165a. O. NEUGEBAUER, (1) *Egyptian Planetary Texts.* (2) *On Some Astronomical Papyri and related Problems of Ancient Geography,* Transactions of the American Philosophical Society, N.S., Vol. 32, Part 2, 1942, Philadelphia, 209-250 en 251-263.

166. O. NEUGEBAUER, *Demotic Horoscopes,* JAOS 63, 1943, 115-127, met 4 pl., waarvan 2-4 = blz. 126-127.

167. O. NEUGEBAUER, *The History of Ancient Astronomy: Problems and Methods,* JNES 4, 1945, 1-38; Egypte blz. 4-8; bespr. *CdÉ* XXI, 1946, 219-222.

168. H. M. ORLINSKY, *An indexed Bibliography of the Writings of William Foxwell Albright,* published in Honor of his fiftieth Birthday by a Committee of his former Students, The American Schools of Oriental Research, New Haven, Conn., 1941 (8vo; XXII en 66 blz.; Egypte blz. 49, 64); bespr. *JAOS* 63, 1943, 74.

169. *Le Papyrus juridique de Touna-el-Gebel,* CdÉ XXI, 1946, 48-49.

170. R. A. PARKER, *A late Demotic Gardening Agreement,* Medinet Habu Ostrakon 4038, JEA 26, 1940 (Febr. 1941), 84-113, met 4 pl.; zie ook ibid. 27, 1941, 161.

171. R. A. PARKER, *Persian and Egyptian Chronology,* AJSL 58, 1941, 285-301.

172. R. A. PARKER, *Darius and his Egyptian Campaign,* AJSL 58, 1941, 373-377.

173. W. PEREMANS, *Noms de personne et nationalité dans l'Égypte ptolémaïque,* Muséon 59, 1946, 241-252.

174. (W. M.) Fl. PETRIE, *Wisdom of the Egyptians,* London, 1940 = British School of Archaeology in Egypt, Vol. 63 (8vo; XVI en 162 blz., 128 afb. op 24 pl.).

175. K. PFLÜGER, *The Edict of King Haremhab,* JNES 5, 1946, 260-276, waarvan 6 blz. platen met hiërogliefischen tekst; Franse bewerking door B. VAN DE WALLE in *CdÉ* XXII, 1947, 230-238.

176. K. PFLÜGER, *The Private Funerary Stelae of the Middle Kingdom and their Importance for the Study of Ancient Egyptian History,* JAOS 67, 1947, 127-135.

177. A. PIANKOFF, *Les différents „Livres" dans les tombes royales du Nouvel Empire,* Ann. Serv. 40, 1940-1941, 283-289, met 1 afb.; bespr. *CdÉ* XXI, 1946, 212-213.

178. A. PIANKOFF, *Le „Livre de la Nuit" sur les monuments de la Basse Époque,* Ann. Serv. 40, 1940-1941, 665-668, met 2 pl..

179. A. PIANKOFF, *La descente aux enfers dans les textes égyptiens et dans les apocryphes coptes,* Bulletin de la Société d'archéologie copte VII, (1941), Le Caire, 1942, 33-46, met 1 afb. en 1 pl..

180. A. PIANKOFF, *Le livre du jour dans la tombe (n° 132) de Ramose,* Ann. Serv. 41, 1942, 151-158.

181. A. PIANKOFF, *Le livre du jour et de la nuit, avec un chapitre sur l'écriture énigmatique par Ét.* DRIOTON, Le Caire, 1942; bespr. *JEA* 29, 1943, 80 en *CdÉ* XX, 1945, 111-112.

182. A. PIANKOFF, *Quelques passages du Livre du Jour et de la Nuit dans le temple funéraire de Ramsès III à Médinet Habou,* Ann. Serv. 42, 1943, 351-353.

183. A. PIANKOFF, *Le livre des Quererets,* Ier tableau, BIFAO 41, 1942, 1-11, met 9 pl.; Seconde division, ibid. 42, 1944, 1-14, met 17 pl.; Troisième division, ibid. 15-29, met 11 pl.; Quatrième division, ibid. 30-43, met 12 pl.; Cinquième division, ibid. 44-62, met 26 pl.; Sixième division, ibid. 43, 1945, 1-50, met 71 pl..

184. H. J. POLOTSKY, *Une règle concernant l'emploi des formes verbales dans la phrase interrogative en néo-égyptien,* Ann. Serv. 40, 1940-1941, 241-245.

185. H. J. POLOTSKY, *Études de syntaxe copte,* Le Caire, 1944 = Publications de la Société d'archéologie copte (8vo; IX en 104 blz.); bespr. *BiOr* 3, 1946, 105-108.

186. G. POSENER, *La mésaventure d'un Syrien et le nom égyptien de l'ours,* Orientalia 13, 1944, 193-204, met 6 afb..

187. G. POSENER, *Ḥouroun: nouvelles mentions de cette divinité,* JNES 4, 1945, 240-242, met 1 afb..

188. G. POSENER, *Les criminels débaptisés et les morts sans noms,* Revue d'égyptol. 5, 1946, 51-56.

189. G. POSENER, [hieroglyphs] = [hieroglyphs] (...), Revue d' égyptol. 5, 1946, 252-254).

190. G. POSENER, *Admonitions 3, 14,* Revue d'égyptol. 5, 1946, 254.

191. G. POSENER, *Pap. Ermitage 1116 B recto, l. 17* (Prophéties de Neferrohou), Revue d'égyptol. 5, 1946, 255.

192. I. A. PRATT, *Ancient Egypt 1925-1941.* A Supplement to *Ancient Egypt: Sources of Information in The New York Public Library, New York, 1925,* New York, The New York Public Library, 1942 (8vo; VII en 340 blz.); bespr. *RHR* 131, 1946, 205-207.

193. B. A. VAN PROOSDIJ, *Oudoostersche vertelkunst,* Kernmomenten 5-18.

194. H. RANKE, *A late Ptolemaic Statue of Hathor from her Temple at Dendereh,* JAOS 65, 1945, 238-248, met 2 pl..

195. H. RINGGREN, *Word and Wisdom.* Studies in the Hypostazation of Divine Qualities and Functions in the Ancient Near East, Lund, H. Ohlssons Boktryckeri, 1947 (dissertatie; 8vo; 233 blz.); bespr. *The Review of Religion* 9, 1945, 267-281.

196. A. ROWE, *Newly-identified Monuments in the Egyptian Museum showing the Deification of the Dead together with brief Details of similar Objects elsewhere,* Ann. Serv. 40, 1940-1941, 1-50, 291-297, met 9 afb. en 10 pl..

197. A. ROWE, *Inscriptions on the model Coffin containing the Lock of Hair of Queen Tyi,* Ann. Serv. 40, 1940-1941, 623-627, met 1 pl..

198. A. ROWE, *Some Remarks on A Collection of Hieroglyphs from the Monuments of Ḥor-Aḥa,* forming Appendix IV of the Volume *Ḥor-Aḥa,* 1939, by W. B. EMERY, Ann. Serv. 41, 1942, 342-345.

199. A. ROWE, *Discovery of the famous Temple and Enclosure of Serapis at Alexandria,* with an Explanation of the enigmatical Inscriptions on the Serapeum Plaques of Ptolemy IV by Ét. Drioton, Le Caire, 1946 = Supplément aux Annales du Service des Antiquités de l'Égypte. Cahier n° 2 (8vo; 115 blz., 14 afb. en 18 pl.).

200. M. B. ROWTON, *Mesopotamian Chronology and the „Era of Menophres",* Iraq 8, 1946, 94-110.

201. T. SÄVE-SÖDERBERGH, *Einige Ägyptische Denkmäler in Schweden,* Uppsala, [1945] = Arbeten utgivna med Understöd av V. Ekmans Universitetsfond, Uppsala, 52 (8vo; 54 blz., 5 afb.); bespr. en addenda *BiOr* 3, 1946, 103-104.

202. T. SÄVE-SÖDERBERGH, *The Navy of the Eighteenth Egyptian Dynasty,* Uppsala, A.-B. Lundequistska Bokhandeln = Uppsala Universitets Årsskrift, 1946: 6 (8vo; IV en 94 blz., 15 afb.); bespr. *BiOr* 4, 1947, 75-76; *CdÉ* XXII, 1947, 284-286.

203. C. E. SANDER-HANSEN, *Die phonetischen Wortspiele des ältesten Ägyptischen,* Acta Orientalia 20, 1946-1947, 1-22.

203a. A. SCHARFF en E. SEIDL, *Eine ägyptische Schenkungsurkunde aus der 6. Dynastie,* Aus Band II der Festschrift für Leopold Wenger, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1944, 168-183.

203b. A. SCHARFF, *Frühe Vorstufen zum „Kornosiris",* Forschungen und Fortschritte 21./23. Jahrgang, n° 4/5/6, Mai 1947, 2 blz..

204. K. C. SEELE, *„Ḥawrûn-em-ḥab" or Haremhab?,* JNES 4, 1945, 234-239, met 3 afb..

205. K. C. SEELE, *Ḥawrûn-Harmachis:* A Comment on Posener's „Ḥouroun", JNES 4, 1945, 243-244

206. K. C. SEELE, *Horus on the Crocodiles,* JNES 6, 1947, 43-52, met 3 pl..

207. L. SPELEERS, *Textes des cercueils du Moyen Empire égyptien,* Brussel, Marie-Joséelaan 159, [1947] (8vo; XCIV en 413 blz.).

208. J. SPIEGEL, *Ptah-Verehrung in Theben (Grab 372),* Ann. Serv. 40, 1940-1941, 257-271, met 5 pl..

209. G. STEINDORFF, *Catalogue of the Egyptian Sculpture in the Walters Art Gallery,* Baltimore, Maryland, 1946 (gr. 8vo; VI en 187 blz., 119 pl.); bespr. *AJA* 51, 1947, 105-106.

210. R. O. STEUER, *Stactē in Egyptian Antiquity,* JAOS 63, 1943, 279-284.

211. M. STRACMANS, *Osiris-Dionysos et les chants de harpistes égyptiens,* Muséon 59, 1946, 207-214.

212. M. STRACMANS-G. LIBON, *Le nom de la planète Vénus et ses antécédents égyptiens,* Latomus, Revue d'études latines VI, [Brussel], 1947, 3-16.

213. B. H. STRICKER, *De indeeling der Egyptische taalgeschiedenis,* Leiden, E. J. Brill, 1945 (4to; 40 blz.) = Oudh. Meded. 25, 1944, 12-51; bespr. *BiOr* 2, 1945, 90-93; *CdÉ* XXII, 1947, 84-89.

214. B. H. STRICKER, *Aanteekeningen op Egyptische litteratuur- en godsdienstgeschiedenis,* Oudh. Meded. 25, 1944, 52-90, met 4 afb.; I (blz. 52-62) over den zogen. geografischen papyrus van Tanis; II (blz. 62-82) over het geografische tractaat van sectie 2 ervan; III (blz. 82-90) opmerkingen over de magische stèles.

215. B. H. STRICKER, *Een antiek procesprotocol,* Oudh. Meded. 26, 1945, 36-52.

215a. P. TRESSON, *Un intéressant document religieux de l'époque de Thoutmosis III*: La stèle du vizir Ousir, au musée de Grenoble, Mélanges E. Podechard, études de sciences religieuses offertes pour son éméritat, Lyon, 1945, 225-235, met 1 plaat.

216. H. THOMPSON, *Two Demotic Self-Dedications,* JEA 26, 1940 (Febr. 1941), 68-78, met 2 pl..

217. P. C. SMITHER, *A new Use of the Preposition m*, JEA 25, 1939, 166-169.
218. P. C. SMITHER, *A Tax-Assessor's Journal of the Middle Kingdom*, JEA 27, 1941, 74-76, met 2 pl..
219. P. C. SMITHER, *A Ramesside Love Charm*, JEA 27, 1941, 131-132.
220. P. C. SMITHER, *The Semnah Despatches*, JEA 31, 1945, 3-10, met 11 pl..
221. P. C. SMITHER-A. N. DAKIN, *Stelae in the Queen's College, Oxford*, JEA 25, 1939, 157-165, met 2 pl..
222. J. VANDIER, *Quelques remarques sur les scènes de pèlerinage aux villes saintes dans les tombes de la XVIIIe Dynastie*, CdÉ XIX, 1944, 35-66, met 11 afb..
223. J. VANDIER, *Sur une scène d'offrande de la tombe de OUahka II à Antaeopolis*, CdÉ XIX, 1944, 182-191, met 1 afb..
224. J. VANDIER, *La religion*, précédée d'une Introduction à l'histoire des religions. Avant-propos général par R. DUSSAUD, Bibliographie générale par H.-C. PUECH, Paris, Presses Universitaires de France, 1944 = „Mana", Introduction à l'histoire des religions — 1 (kl. 8vo; XLVIII en 240 blz.); bespr. *RHR* 129, 1945, 144-150; *Revue d'égyptol.* 5, 1946, 196-197; *BiOr* 4, 1947, 109.
225. J. VANDIER, *Les stèles frontières d'El Amarna*, à propos d'une nouvelle acquisition du Musée du Louvre, Monum. Piot 40, 1944, 5-22, met 8 afb. en 2 pl..
226. J. VANDIER, *Le Papyrus Jumilhac*, CR AIBL 1945, 214-218.
227. A. VARILLE, *L'Appel aux visiteurs du tombeau de Khaemhêt*, Ann. Serv. 40, 1940-1941, 601-606, met 1 afb. en 1 pl..
228. A. VARILLE, *Toutankhamon est-il fils d'Aménophis III et de Satamon?*, Ann. Serv. 40, 1940-1941, 651-657, met 2 afb..
229. A. VARILLE, *L'Hymne au Soleil des architectes d'Aménophis III Souti et Hor*, BIFAO 41, 1942, 31-38, met 1 pl..
230. A. VARILLE, *La grande stèle d'Aménophis II à Giza*, BIFAO 41, 1942, 31-38, met 1 pl..
231. A. VARILLE, *Inventaire d'objets cultuels d'un temple thébain de Maat*, BIFAO 41, 1942, 135-139, met 1 pl..
232. A. VARILLE, *Dissertation sur une stèle pharaonique*. Préface et commentaires de M. & Mme SCHWALLER DE LUBICZ, Le Caire, Imprimerie Schindler, 1946 (kl. 8 vo; 33 blz., 1 afb. en 1 pl.).
233. J. VERGOTE, *Phonétique historique de l'égyptien*. Les consonnes, Leuven, Bureaux du Muséon, 1945 = Bibliothèque du Muséon, Volume 19 (8vo; IV en 150 blz., met 1 tabel); bespr. *BiOr* 3, 1946, 80-82; *JAOS* 66, 1946, 316-320.
234. VL. VIKENTIEV, *La Légende des Deux Frères et la recherche de l'immortalité*. Premier mémoire: L'Énigme d'un papyrus. Deuxième mémoire: Voyage vers l'île lointaine. Les nouveaux aspects du conte du Naufragé, Le Caire, 1941 (4to; VIII en 76 blz., 5 pl.; XV en 108 blz., 3 pl.); bespr. *Ann. Serv.* 40, 1940-1941, 997-1001.
235. Vl. VIKENTIEV, *Les monuments archaïques*. II. — La tablette en ivoire de Naqâda. — Mise au point, Ann. Serv. 41, 1942, 277-294, met 20 afb..
236. Vl. VIKENTIEV, *Quelques mots énigmatiques dans un texte astronomique*, Ann. Serv. 43, 1943, 115-131.
237. A. VOLTEN, *Zwei altägyptische politische Schriften*. Die Lehre für König Merikarê (Pap. Carlsberg VI) und die Lehre des Königs Amenemhet, København, E. Munksgaard, 1945 = Analecta Aegyptiaca ..., vol. IV (4to; 132 blz. in autografie, 4 pl.); bespr. *CdÉ* XXII, 1947, 89-95.
238. G. A. WAINWRIGHT, *Studies in the Petition of Peteêsi*, Bulletin of the John Rylands Library Manchester 28, 1944, 228-271.
238a. G. A. WAINWRIGHT, *Zeberged*. the Shipwrecked Sailor's Island, JEA 32, 1946, 31-38, met 2 afb..
239. B. VAN DE WALLE, *La division matérielle des textes classiques égyptiens et son importance pour l'étude des ostraca scolaires*, Muséon 59, 1946, 223-232.
239a. B. A. VAN DE WALLE, *Inscriptions égyptiennes*, in Dictionnaire de la Bible, Supplément, fasc. XIX-XX, Paris, 1943-1947, 417-482, met 7 afb..
240. B. VAN DE WALLE, *Le thème de la satire des métiers dans la littérature égyptienne*, CdÉ XXII, 1947, 50-72.
241. R. WEILL, *Le verbe d'affirmation et d'existence Pꜣ*. Chapitre II et III, Revue d'égyptol. 4, 1940, 81-112.
242. R. WEILL, *L'Énigme des „Instructions d'Amenemhat"*, Revue d'égyptol. 4, 1940, 213-215.
243. R. WEILL, [hieroglyph] = [hieroglyph], *qui vaut ꜣIT, „père", depuis l'origine et à toute époque*, Revue d'egyptol. 5, 1946, 248-249 en 259.
244. R. WEILL, *Le fouet* [hieroglyph], šḫn ou šḫr, l'„épouvantail", à l'époque archaïque, Revue d'égyptol. 5, 1946, 249-250.
245. R. WEILL, *Les ꜥpr-w du Nouvel Empire sont des Ḥabiri des textes accadiens;* ces *Ḥabiri* (exactement *Ḥapiri*) ne sont pas des „Hébreux", Revue d'égyptol. 5, 1946, 251-252.
246. R. WEILL, *L'„Année dérangée" et l'„année correcte" dans la littérature*, Revue d'égyptol. 5, 1946, 255-256.
247. R WEILL, *La danse des Mww et ce qu'elle peut représenter*. Les *Mww* et le *tjknw* sacrificiel en scène pour le roi à la plus ancienne époque pharaonique, Revue d'égyptol. 5, 1946, 256-258.
248. R. WEILL, *Remise en position chronologique et conditions historiques de la XIIe dynastie égyptienne*, Journal Asiatique, t. 234 — Années 1943-1945, Paris, 1947, 131-149.
249. J. A. WILSON, *The Egyptian Middle Kingdom at Megiddo*, AJSL 58, 1941, 225-236, met 3 pl..
250. J. A. WILSON, *Funeral Services of the Egyptian Old Kingdom*, JNES 3, 1944, 201-218, met 6 pl..
251. J. A. WILSON, *The Assembly of a Phoenician City*, JNES 4, 1945, 245.
252. H. E. WINLOCK, *The Court of King Neb-Ḥepet-Rēꜥ Mentu-Ḥotpe at the Shaṭṭ er Rigāl*, AJSL 57, 1940, 137-161, met 14 afb., waarvan 4 op pl..
253. H. E. WINLOCK, *The Origin of the Ancient Egyptian Calendar*, Proceedings of the American Philosophical Society 83, Philadelphia, 1940, 447-464; bespr. *AJA* 45, 1941, 102-103.
254. H. E. WINLOCK, *Neb-Ḥepet-Rēꜥ Mentu-Ḥotpe of the Eleventh Dynasty*, JEA 26, 1940 (Febr. 1941), 116-119, met 1 pl..
255. H. E. WINLOCK, *Graffiti of the Priesthood of the Eleventh Dynasty Temples at Thebes*, AJSL 58, 1941, 146-168, met 2 afb. en 6 pl. (= 163-168).
256. H. E. WINLOCK, *The Eleventh Dynasty*, JNES 2, 1943, 249-283, met 2 afb. en 8 pl.; bespr. *CdÉ* XXI, 1946, 73-78.
257. L. H. WOOD, *The Kahun Papyrus and the Date of the Twelfth Dynasty* (with a Chart), BASOR 99, 1945, 5-9; bespr. *AJA* 50, 1946, 175.
258. A. S. YAHUDA, *The Osiris Cult and the Designation of Osiris Idols in the Bible*, JNES 3, 1944, 194-197.

DE STIJL VAN DE EGYPTISCHE KUNST VERGELEKEN MET DEN STIJL VAN DE EGYPTISCHE TAAL

> Vor allem darf sich niemand erträumen, selbständig tiefere Forschung zu leisten, der nicht mit Kenntnis der Sprache in das Schrifttum einzudringen vermag. Gerade beim Ägyptischen genügen Übersetzungen durchaus nicht ......
>
> H. SCHÄFER, *Von äg. Kunst*, Leipzig, 1932, 8.

INLEIDING. — Wie deze regelen in SCHÄFER's standaardwerk over Egyptische kunst leest, zal misschien een oogenblik denken, dat de kunsthistoricus, gedreven door het verlangen om den kring van de schrijvers over deze materie zoo zuiver mogelijk te trekken en het voor wetenschappelijke werkers vaak hinderlijke leekenoordeel te elimineeren, naar het middel der overdrijving heeft gegrepen, te meer daar in hetzelfde werk ter anderer plaatse met weinig waardeering gesproken wordt over leeken, die zich met de vraagstukken der Egyptische kunst bemoeien. Ik ben echter van meening, dat SCHÄFER niet heeft overdreven en dat hij, toen hij deze regels neerschreef wel degelijk besefte, dat er een nauw verband bestaat tusschen de Egyptische taal en de beeldende kunst, beide ontsproten uit denzelfden Egyptischen geest. Daarom kan de kennis der taal ons helpen om de beeldende kunst beter te leeren begrijpen en zoo kan omgekeerd de kunst ons leeren de schoonheid der taal beter te verstaan. Het is dus zeer wenschelijk, dat een wetenschappelijk beoefenaar met beide uitingen der Egyptische beschaving vertrouwd is.

Het is opmerkelijk, dat SCHÄFER op het verband tusschen taal en beeldende kunst niet meer terugkomt. Wel schrijft hij over het verband tusschen beeldende kunst en bouwkunst, dichtkunst, dans, muziek en religie en natuurlijk ook over beeldende kunst en hiëroglyphenschrift, maar de taal komt niet meer ter sprake. Misschien gevoelde de schrijver de waarheid zijner woorden meer aan en was het hem niet mogelijk deze in den breede te argumenteeren; van onze overtuigingen is immers meermalen de motiveering ons weinig bewust.

De litteratuur over het onderwerp, dat ons hier bezighoudt is wel zeer schaarsch. Er is iets over te vinden bij GARDINER, die het verband tusschen taal en beeldende kunst beschreven heeft in zijn verhandeling *Some Aspects of the Egyptian Language*, waarbij hij dit vraagstuk van de taalkundige zijde benaderde. Hij betoogt, dat de Egyptenaar een voorkeur had voor nominale en passieve constructies en dat tevens de zinsbouw uitermate logisch en consequent van aard was, zoodat de meer samengestelde vormen slechts vertalingen waren van enkele verwante oudere constructies. Voor dit alles neemt hij aan een psychische oorzaak, een eigenschap van den Egyptischen geest en hij vermoedt, dat dezelfde oorzaak de stijfheid en onbewegelijkheid der statuen en reliëffiguren tengevolge heeft. Een verdere analyse van deze stijfheid en onbewegelijkheid, mitsgaders een mogelijke ontwikkeling van deze

eigenschappen missen wij noode. Dit hangt echter daarmee samen, dat Gardiner zich in deze verhandeling bezighoudt met de constante eigenschappen der taal en niet met de veranderingen, welke zij in den loop der eeuwen doormaakte — het synchronische standpunt en niet het diachronische — en daarom ook geen aandacht schenkt aan de ontwikkeling der Egyptische kunst en de evolutie, welke juist deze stijfheid en onbewegelijkheid doormaakte.

Ook de Buck heeft aan dit onderwerp in den 2den druk van zijn grammatica enkele beschouwingen gewijd naar aanleiding van Gardiners publicatie. De Buck acht het voor de hand liggend, dat er verband moet bestaan tusschen de taal en andere cultuuruitingen van een volk, maar overigens heeft hij enkele bedenkingen. Zoo vestigt hij er de aandacht op, dat tijdens de formatieve periode van de taal, dat zal dus de praedynastische tijd geweest zijn, de kunst niet dien typisch Egyptischen vorm vertoonde, terwijl vanaf de Derde Dynastie en later er juist overeenstemming was tusschen de stijl van taal en kunst.

In de volgende bladzijden zou ik dan een poging willen doen om het verband tusschen de beeldende kunst en de taal nader te belichten en voor dat doel zou ik in de eerste plaats de verschijningsvormen der kunst in oogenschouw willen nemen. Nu is over Egyptische kunst reeds zooveel geschreven, dat het zeer moeilijk is enkele kenmerkende eigenschappen aan te wijzen, zonder het gevoel te hebben daarbij tevens in hopelooze onvolledigheid te kort te schieten, terwijl men ter anderer zijde bij uitvoerige beschrijvingen gevaar loopt in onnoodige herhalingen te vallen. Het terrein wordt voor ons doel echter meer beperkt, omdat wij de aanrakingspunten in den stijl van taal en beeldende kunst zoeken, dus die eigenschappen der beeldende kunst, die wij in een ietwat veranderden vorm in de taal terugvinden. Wenden wij ons daartoe tot een reeds veertig jaar oude publicatie van Spiegelberg, waarin deze schrijver een uiteenzetting geeft van stijlverschillen, die hij in de beeldende kunst heeft opgemerkt en die hij bestempelde met den naam van *hofstijl* en *volksstijl* of, zooals hij ook schrijft *religieuze* stijl en *profane* stijl, benamingen die in de litteratuur herhaaldelijk kritiek hebben uitgelokt. Spiegelberg vestigde er de aandacht op, dat met name in de reliëfs en wandschilderingen koningen en hooggeplaatsten, de dooden daarbij inbegrepen, in een anderen stijl zijn afgebeeld als de dienaren, de arbeiders en de slaven. Latere schrijvers hebben de juistheid van deze opmerking in haar algemeenheid moeten beamen.

Het is echter moeilijker om de verschilpunten van deze stijlvormen onder woorden te brengen en te analyseeren en de aandachtige lezer van het werk van Spiegelberg zal zich met de daar gegeven beschrijving niet bevredigd gevoelen. Zoo ziet Spiegelberg in den volksstijl „Ansätze zu richtiger perspectivischer Auffassung", welke hij in den hofstijl terecht mist, al voegt hij er dadelijk aan toe, dat de volksstijl nog niet „Das Gesetz der wahren Perspective" heeft. Daar het begrip perspectief echter verschillende eigenschappen omvat, blijven deze opmerkingen vrij vaag, te meer daar de concrete voorbeelden ter illustratie niet genoemd worden. Als een andere eigenschap van den volksstijl in vergelijking met den hofstijl noemt de schrijver den grooteren rijkdom aan motieven. Verder wordt de opmerking gemaakt, dat allengs de volksstijl de traditie komt binnensluipen, dat daardoor de tegenstellingen tusschen deze stijlvormen vervlakken, totdat de volksstijl in de Amarnaperiode de officieele kunstrichting is geworden. Al met al blijft hier het gevoel, dat Spiegelberg enkele waardevolle vingerwijzingen heeft gegeven, doch dat hij er niet in geslaagd is meer te geven dan enkele algemeene opmerkingen.

Ook Erman huldigt in zijn *Aegypten* dergelijke opvattingen, hoewel hij de woorden hofstijl en volksstijl niet noemt; de wet der ‘richtige Zeichnung’ — gemeend is de wijze waarop een hooggeplaatste staand of zittend in een reliëf of wandschildering is afgebeeld — geldt slechts voor *vornehme Aegypter*. De figuren uit het volk zijn *ganz frei* (sic) geteekend; zij keeren ons den rug toe, zijn in volledig profiel geteekend, enz. Ook wijst Erman er op, dat hooggeplaatsten slechts in enkele vastgestelde standen zijn afgebeeld, terwijl de kunstenaar bij lieden uit het volk veel vrijer is en zich allerlei variaties kan veroorloven. In het Midden Rijk is er ten opzichte van de reliëfs uit het Oude Rijk in zooverre verandering gekomen, dat de compositie *reicher und lebendiger* is geworden, hetgeen o.a. gedemonstreerd wordt aan een scène van boomen vellen in beide tijdperken. In het Nieuwe Rijk treffen wij figuren aan in allerlei naturalistische houdingen onder de dienaren, slaven en gevangenen en deze vrijere kunstrichting dringt ook door in de tempels en in de graven, waar zooiets vroeger niet denkbaar was. Tijdens de Amarna periode, aldus Erman, is de vrijere stijl de officieele geworden, wij zien den terugslag na den val van Echnaton, doch bemerken tevens, dat deze vrijere stijl toch zijn sporen heeft nagelaten. Als nieuw onderwerp zien wij dan de slagveldreliëfs met hun overvloed van bewogen en gevarieerde figuren naar voren komen. Zooals men ziet gaat Erman op de genoemde stijlverschillen veel dieper in dan Spiegelberg, terwijl hij tevens de ontwikkelingslijn duidelijker aangeeft.

Terwijl Capart deze stijlverschillen eigenlijk niet vermeldt, vinden wij ze wel beschreven door Lunsingh Scheurleer, zij het slechts in het kort. De regels, die de juiste wijze van teekenen in het oude Egypte beheerschen, hangen samen met het begrip ‘fatsoen’ en gelden des te meer voor hoogergeplaatsten. De ‘verachtelijke’ vijanden worden in allerlei verwrongen houdingen weergegeven, bv. reeds op het voetstuk van het beeld van Chasechem. De schrijver merkt op, dat deze regels der teekenkunst in den loop der tijden aan verandering onderhevig worden.

Tot slot van dit korte litteratuuroverzicht, dat slechts een oriënteerende bedoeling heeft, vermeld ik de meening van Schäfer. Ook deze haalt Spiegelberg's onderscheiding van hofstijl en volksstijl aan, welke benamingen hij in de eerste plaats niet toepasselijk acht op de afkomst van de betreffende kunstenaars. Voorts is de onderscheiding niet geheel juist, wanneer wij den inhoud der afbeeldingen in het oog houden, maar „ein Teil Wahrheit steckt aber darin". Voorts merkt Schäfer op, dat de afbeelding der schouder *en profil* ten zeerste beïnvloed wordt door de houding en de beweging der armen. Daar voorname personen zich anders bewegen als lieden uit het volk, hetgeen wij nu nog in Oostersche landen kunnen waarnemen, zouden wij ook anders afgebeeld worden. De schrijver ziet de voornaamste oorzaak van de veranderde afbeeldingswijze, zooals die in den volksstijl tot uiting komt in den factor ‘beweging’ in tegenstelling tot de kalme rust van den hofstijl. Deze laatste opmerking lijkt mij inderdaad zeer belangrijk en zij is voor mij aanleiding geweest om de begrippen ‘statisch’ en ‘dynamisch’ in de Egyptische kunst, in de eerste plaats bij de reliëfs en wandschilderingen nader te overdenken en uit te werken en te zien of deze onderscheiding ons verder kan brengen tot een nadere analyse van de besproken afbeeldingen. Ik vestig er de aandacht op, dat ik de begrippen ‘statisch’ en ‘dynamisch’ in geheel anderen zin gebruik als Krahmer, toen hij twee soorten ruimten beschreef, een statische en een dynamische ruimte en betoogde, dat in de Egyptische kunst een dynamische ruimte niet voorkwam. Zooals ik deze woorden gebruik, zie ik in de Egyptische afbeeldingen statische en dynamische verschijnselen, die zich met elkander combineeren en die in de verschillende tijdperken in verschillende mate naar voren komen.

Stijlverschillen in de Kunst. — Richten wij daartoe onze aandacht op de reliëfkunst dan onderscheiden wij daar vooreerst de ‘Grundform’ zooals Schäfer deze noemt en welke ik hier den grondvorm zou willen noemen en dien wij in staande en in zittende houding kennen. Deze afbeeldingen ademen een hooge mate van rust en zijn daarbij in een fraai evenwicht. Waarom de Egyptenaar den mensch in deze grondvorm afbeeldt is een vraag, die ik hier niet verder wil aanroeren, omdat de verschillende publicaties over Egyptische kunst zich daarmee reeds zooveel hebben beziggehouden, ik wil er slechts de aandacht op vestigen, dat deze figuren door de afbeelding van het bovenlichaam *de face* zeer fraai in evenwicht komen. Rust en evenwicht zijn de typische karaktertrekken van den grondvorm en daarom zou ik haar een statische afbeelding willen noemen, d.w.z. niet geheel statisch bedoeld, maar in hooge mate statisch. Ook deze grondvorm bevat ongetwijfeld elementen, die als beweging bedoeld zijn, bevat dus dynamische elementen, want wanneer de Egyptenaar een steenen beeld, een statue in een reliëf afbeeldt, dan doet hij dat anders,

niet in den grondvorm, maar als een vrijwel zuivere profielafbeelding [1]). SCHÄFER vestigt op dit feit nadrukkelijk de aandacht en ook andere onderzoekers hebben het vermeld. De grondvorm is dus bedoeld als afbeelding van een levend mensch, die in staat is tot beweging, en een levenlooze statue die geheel statisch is, wordt niet in den grondvorm afgebeeld. Deze laatste bevat dus reeds enkele dynamische elementen, die juist gegeven zijn in de eigenaardige afwijkingen die dezen grondvorm kenmerken. De grondvorm is overigens overwegend een statische afbeelding en bedoelt rust uit te drukken en daar het niet toevallig is, dat de begrippen ‘statisch’ en ‘statig’ samenhangen, krijgen wij van dezen grondvorm een statigen indruk. Terloops wil ik nog opmerken, dat een doode in een reliëf ook in den grondvorm wordt afgebeeld, omdat hij volgens de religieuze begrippen leeft en dat een figuur in mummiebanden gewikkeld geheel *en profil* wordt weergegeven omdat zij zich niet kan bewegen. Hieruit moeten wij dus de conclusie trekken, dat de eigenaardigheden van den grondvorm reeds eenige beweging aanduiden, *casu quo* de mogelijkheid van beweging.

Beschouwen wij nu de figuren van de dienaren en de arbeiders op de reliëfs van het Oude Rijk, dan zien wij dat deze in vele opzichten van den grondvorm afwijken, doch daarbij is op te merken, dat de beeldhouwer wel van den grondvorm is uitgegaan of dat deze hem voor oogen heeft gezweefd, maar dat hij enkele veranderingen heeft aangebracht om de beweging, die de dienaar maakt, aan te duiden. Deze veranderingen ten opzichte van den grondvorm moeten wij bestudeeren en dan zullen wij zien, dat de beeldhouwer daarmee uiterst spaarzaam omgaat en een minimum aan veranderingen aanbrengt om een maximum aan beweging uit te beelden. Wij worden hier herinnerd aan een ander verschijnsel, dat ik in een vorige publicatie beschreef en dat daarin bestaat, dat de gebaren van de Egyptische beelden uiterst sober en beheerscht zijn en toch, of liever gezegd juist daardoor, een maximum aan psychisch uitdrukkingsvermogen kunnen uitbeelden. Zooiets dergelijks zien wij bij de reliëfs der mastaba's; de afwijkingen van den grondvorm zijn soms slechts gering, maar toch slaagt de beeldhouwer erin om den indruk van voortdurende bezigheid te geven. Deze afwijkingen van den grondvorm, die dus een beweging moeten aanduiden, zou ik willen noemen dynamische elementen en op grond daarvan noem ik de figuren der dienaren meer dynamisch van stijl dan de grondvorm, welke een overwegend statischen stijl vertoont.

Bestudeeren wij goede afbeeldingen van de reliëfs van het Oude Rijk, waarvoor ik o.a. verwijs naar den atlas van WRESZINSKI en wel deel III, dan krijgen wij van deze afwijkingen van den grondvorm een goeden indruk. Tenslotte zijn er maar weinig bewegingen van romp en ledematen, die niet een keer aangeduid worden. Wat men om te beginnen in het Oude Rijk echter nooit ziet is een gebogen rug en hals. Wordt de romp gebogen, dan buigt deze diep in de lendenen, maar de rug en ook de hals blijven volkomen recht. Zelfs in een der meest dynamische reliëfs, waarop een worstelscène staat afgebeeld (WRESZINSKI, Teil III, Tafel 18 Graf van Ptahhotep) blijven de ruggen en halzen praktisch recht. Het hoofd is in de dienarenreliëfs ook bijna steeds rechtop, met enkele uitzonderingen (WRESZINSKI, Teil III, Tafel 2 Graf van Ptahhotep, en Tafel 29, Graf van Mereroeka). Voorts ziet men nooit een lichaamsdeel afgebeeld in driekwart, dus anders dan *en profil* of *de face*. Voor het overige ziet men in het Oude Rijk reeds alle bewegingen van gewrichten nu en dan aangegeven, hoewel sommige zeldzaam zijn. Zoo zien wij bv. in het graf van Mereroeka (WRESZINSKI, Teil III, Tafel 5) een harpspeler met gespreide en licht gebogen vingers en in het graf van Ti (WRESZINSKI, Teil III, Tafel 30) een harpspeler met gespreide over elkaar geslagen vingers. Gebogen polsgewrichten, welke ook in

[1]) Een uitzondering hierop vinden wij in het graf van Mereroeka in een afbeelding bij WRESZINSKI Teil III Tafel 33. In dit zeer fijn afgewerkte reliëf zien wij tweemaal een statue van den doode onder een baldakijn afgebeeld, staande in den grondvorm maar met een *en profil* geteekende linkerschouder, een derde maal in den volledigen grondvorm. In den tekst wordt de reden van zulk een afbeeldingswijze bij zulk een onderwerp onbegrijpelijk geacht.

het Oude Rijk zeer zeldzaam zijn, ziet men in het graf van Mereroeka (WRESZINSKI, Teil III, Tafel 7). Hoewel men dus schier elke beweging in de reliëfs van het Oude Rijk ziet afgebeeld, blijft het opvallend, dat de beeldhouwer met de veranderingen van den grondvorm uiterst spaarzaam omgaat en slechts zóóveel aanbrengt als noodzakelijk is, om de beweging aan te duiden.

Men kan de begrippen statisch en dynamisch ook toepassen op de dierreliëfs. Nemen wij als voorbeeld de ezelreliëfs, dan zien wij hier gedeelten, die een overwegend statischen indruk maken, bv. in het ezelreliëf in het graf van Ti (WRESZINSKI, Teil III, Tafel 49), waar de ezels statig voorwaarts schrijden met de koppen even hoog, op gelijke afstanden en ieder dier precies in dezelfde houding. Als voorbeeld van een meer dynamisch ontworpen ezelreliëf zou ik willen wijzen op het bekende reliëf der Leidsche ezels (VAN WIJNGAARDEN, pl. 19 en vele andere plaatwerken) met zijn bewogen compositie. Hier is de hoogte der koppen ongelijk, de afstanden der koppen is ongelijk, houding en uiterlijk der dieren is verschillend, een ezel bukt naar den grond en een ander dier heeft zich omgedraaid, zoodat de halzen en koppen van deze laatste dieren ongeveer een diagonaal vormen, welke laatste weer in evenwicht gehouden wordt door den stok van den drijver. De strenge maat van het statische reliëf uit het graf van Ti is het Leidsche reliëf tot een dynamisch rhythme geworden. Met de kunstige uitvoering behoeft dit niet parallel te gaan, want wij zien bv. in het graf van Anch-ma-Hor (WRESZINSKI, Teil III, Tafel 52) een ezelskudde, welke ongeveer volgens dezelfde dynamische compositie is opgezet, misschien naar een zelfde voorbeeld, maar stijf en slecht uitgevoerd. Het Leidsche reliëf is blijkbaar gemaakt door een uitstekend kunstenaar, het reliëf van Anch-ma-Hor door een ongeoefende. Een meer statisch en een meer dynamisch reliëf zijn alleen anders gecomponeerd, beide kunnen in hun soort uitstekend of ook slecht uitgevoerd zijn. Zoo wil ik ook nog wijzen op een reliëf uit het graf van Ti (WRESZINSKI, Teil III, Tafel 44) waar gehoornde runderen in statische statigheid voortschrijden en vlak daarvoor ongehoornde runderen in dynamische bewegelijkheid zijn afgebeeld, blijkbaar door denzelfden beeldhouwer. Statisch en dynamisch zijn stijlverschillen, die met artistiek gehalte niets te maken hebben en het wil mij voorkomen, dat deze woorden de bedoeling van SPIEGELBERG, toen hij zijn hofstijl en volksstijl concipieerde, beter aanduiden. De hofstijl is een meer statische stijl, de volksstijl heeft meer dynamische elementen.

Statische en dynamische stijlelementen kunnen wij ook onderscheiden bij de statuen en de statuetten van het Oude Rijk, en dan zien wij, dat wij de statige en rustige beelden tot de statische kunst mogen rekenen en dat in de statuetten der dienaren dynamische stijlelementen zijn toegepast. Het zou mij te ver voeren dit in den breede aan afbeeldingen te demonstreeren, doch een aandachtige bestudeering van de groote plaatwerken zal deze stijlverschillen wel duidelijk maken. Gaarne zou ik echter in dit verband willen wijzen op een meeningsverschil tusschen SCHÄFER en WORRINGER, dat met deze beschouwingen te maken heeft. WORRINGER rekent in zijn *Abstraktion und Einfühlung* de statuen van den ‘dorpsschout’, Ka-aper en van den schrijver uit het Louvre tot den volksstijl, eenigermate tot ontsteltenis van SCHÄFER (zie daarvoor *Aanmerkingen* p. 62b). Het wil mij voorkomen, dat in deze fraaie en indrukwekkende beelden duidelijke dynamische elementen zijn aan te wijzen en dat, indien men het tendentieuze woord volksstijl vervangt door ‘stijl met dynamische elementen’, het niet te loochenen is, dat de bovenvermelde beelden in vergelijking bv. met een zittend beeld van Chefren, van een meer dynamischen stijl zijn.

Tot nu toe beschouwden wij den grondvorm en de afwijkingen daarvan; voor een op de juiste wijze karakteriseeren van den stijl moeten wij echter ook de lijn van de reliëfs en eventueel van de wandschilderingen in oogenschouw nemen. Wij moeten dan natuurlijk reliëfs met reliëfs vergelijken en wandschilderingen met wandschilderingen, want de aard van de lijn kan beïnvloed worden door de techniek en door de technische mogelijkheden. In het Oude Rijk is deze lijn strak en gespannen, zoo weinig mogelijk gebogen, zeker niet ongevoelig, maar de rondingen van het menschelijk lichaam worden zoo sober mogelijk

aangegeven. Met name treffen wij dit aan bij de reliëffiguren in statischen stijl, doch ook de meer dynamische figuren der dienaren vertoonen in het Oude Rijk nog deze strakke lijnen. Reeds hier kan de opmerking gemaakt worden, dat bij de reliëfs van het Nieuwe Rijk de lijn soepeler en bewegelijker wordt, de voorliefde voor de strakke gespannen lijn wordt minder en terwijl de afbeeldingen der voorname Egyptenaren nog vaak dezen statischen lijnenstijl bewaren, geven de reliëffiguren der dienaren een uitgesproken dynamischen lijnenstijl te zien. Reeds SCHÄFER wees hierop in andere woorden. Hij noemt dezen statischen stijl „scharf geometrische Linien" en den dynamischen „geschmeidige Umrissen", waarbij de bedoeling hetzelfde is.

Wenden wij ons nu tot de kunst van het Nieuwe Rijk en meer speciaal tot de reliëfs van de Amarna periode. Beschouwen wij de afbeelding van het Amarna reliëf in WRESZINSKI, Teil II, Tafel 133, dan zien wij daar, hoe Echnaton zich vooroverbuigt om van af een balcon de eerbewijzen van een menigte in ontvangst te nemen. De houding van Echnaton is daarbij voor een Egyptischen koning iets nieuws, de romp is gebogen, de lijn der beide schouders loopt niet horizontaal, helt naar voren af. Dit zijn dynamische elementen, die bij een koningsfiguur voorheen niet voorkwamen. Bij de beoordeeling van deze Amarna figuren moeten wij twee factoren eenigszins uit elkaar trachten te houden. In de eerste plaats treffen ons de eigenaardige lichaamsvormen van Echnaton, zooals zijn uitzonderlijk gelaat, zijn lange hals, zijn dikke buik, zijn breede heupen, zijn dunne beenen, enz., maar tevens merken wij op, dat de figuur meer dynamisch is afgebeeld dan de oudere koningsfiguren. Letten wij speciaal op deze dynamische elementen, dan zien wij, dat in de Amarna-periode de figuren, welke voorheen uitsluitend in een statischen stijl waren afgebeeld, nu een meer dynamischen stijl vertoonen. Het verschil van stijl tusschen den vorst en zijn dienaren wordt daardoor vervlakt. Deze dynamische elementen bij de figuren der voorname Egyptenaren zien wij in het Nieuwe Rijk nog lang na den dood van Echnaton tot uiting komen. Zoo geeft WRESZINSKI, Teil II, Tafel 133 Ramses III te zien in een overeenkomstige houding als Echnaton [2]).

Beschouwen wij nu een ontvangst van gezanten in el Amarna afgebeeld in DAVIES, *Amarna* 2, Plate 37, dan zien wij hoe bewogen hier verschillende groepen van personen zijn afgebeeld. Een ruim gebruik wordt hier ook gemaakt van oversnijdingen van figuren. Een speciaal dynamisch element dat in de Amarna-periode naar voren komt is de rondgebogen rug der dienaarfiguren, welke duidelijk contrasteert met den gebogen rug der dienaren uit het Oude Rijk, waar immers de rug slechts in de lendenen gebogen was, doch overigens geheel recht bleef. Resumeerende kunnen wij in het kort van den Amarna-stijl zeggen, dat de dynamiek, die vroeger beperkt was tot de dienaarfiguren nu in de koningsfiguren haar intrede doet en dat de figuren der minder voorname personen in deze Amarnaperiode nog veel meer dynamisch worden, dan zij voorheen waren. De lijn is voor beide soorten van figuren soepel, bewogen en lenig geworden met een groote voorliefde voor het gebogene, sterk in tegenstelling tot de strakke gespannen lijn van het Oude Rijk.

Zooals reeds werd opgemerkt, blijven in het Nieuwe Rijk ook na de Amarna-periode de afbeeldingen veel meer dynamisch dan in het Oude Rijk. Men vergelijke bv. twee afbeeldingen van het wegvoeren van gevangenen in ERMAN, *Aegypten*, enz., Tafel 42. In de eerste afbeelding ziet men gevangenen uit het Oude Rijk in statige afgepaste houdingen, iedere figuur apart voorgesteld zonder oversnijdingen, de tweede is een reliëf uit het graf van Horemheb met een bewogen rhythmische compositie, oversnijdingen van figuren en allerlei dynamische houdingen. Treffend is ook de vergelijking van dansende figuren uit het Oude Rijk en uit het Nieuwe Rijk. Zoo is BREASTED, afb. 201, een in statischen stijl uitgevoerde afbeelding, terwijl BREASTED, afb. 239, een uiterst dynamische voorstelling geeft. Letten wij op den stijl van de lijn, dan treft in het reliëf uit het Oude Rijk de strakke lijn, in het Nieuwe Rijk de soepele gebogen lijn met een voorliefde voor rondingen.

[2]) Zie ook het reliëf in het Louvre, waar Seti I in overeenkomstige houding op een balcon staat afgebeeld (BOREUX, pl. 34).

Dat deze dynamiek ook wel degelijk in de echte graffiguren binnendrong zien wij bv. in het bekende reliëf van den begrafenisstoet van een hoogepriester uit Memphis (BREASTED afb. 230). Een aantal hoogwaardigheidsbekleeders is hier geteekend op onregelmatige afstanden van elkaar, met meer of minder gebogen hoofd, met oversnijdingen van de figuren, met zeer verschillende houdingen der handen, terwijl een der personen zich geheel heeft omgewend. Ook zou nog gewezen kunnen worden op de reliëfs van Sai-empetref, de opperste der goudsmeden onder Seti I, afgebeel in de Jaarberichten no. 5 en 6. De kinderen van den doode brengen de offeranden in eenigszins dynamische houdingen, zeer verschillend van de statische figuren van dergelijke personen op de stèles uit het Midden Rijk en vroeger, terwijl bij den geknielden doode, die in een biddende houding is weergegeven de lijn der schouders niet horizontaal is, doch naar voren afhelt. Alles dynamische elementen, die in vroegere tijdperken niet of nauwelijks voorkwamen.

Treffende voorbeelden van een dynamische afbeeldingswijze vindt men in de veldslag- en zeeslagreliëfs, zooals deze in het Nieuwe Rijk in zwang komen. De koning staande op zijn strijdwagen schiet zijn pijlen op de vijanden af, de veel kleiner afgebeelde vijanden krioelen dooreen in allerlei dynamische houdingen. De stijl, waarin de koning is geteekend, is ondanks zijn activiteit in den strijd, in groote mate statisch als uitdrukking van zijn groote macht. Fraaie voorbeelden van deze reliëfs vindt men in WRESZINSKI, Teil II, Tafel 96, 113 en 115, en SCHÄFER, Tafel 26.

Met de XXVIste dynastie treedt in de Egyptische kunst een duidelijke reactie op, met een teruggrijpen op de statuen en reliëfs van het Oude Rijk en Midden Rijk. De stijl wordt wederom meer statisch. Interessant in verband met onze volgende beschouwingen over den samensang tusschen taal en kunst is, dat men voor de religieuze taal ook teruggrijpt op de pyramidentexten van het Oude Rijk.

STIJLVERSCHILLEN IN DE TAAL. — Wij hebben in de kunst van het Oude Rijk figuren leeren kennen met een overwegend statisch karakter, daarnaast zagen wij figuren der lager geplaatsten met meer of minder dynamische elementen, met name bij die afbeeldingen, die SPIEGELBERG tot de volksstijl rekent, wij zagen hoe de dynamische tendens in de XVIIIde Dynastie sterker wordt en dat in de Amarnaperiode de dynamiek in de afbeeldingen van den koning haar intrede doet, terwijl de afbeeldingen der lager geplaatsten nog veel bewogener zijn geteekend dan in het Oude Rijk. Wanneer wij ons nu wenden tot de taal, die andere belangrijke uiting der Egyptische beschaving, dan kunnen wij daar soortgelijke tendenzen en verschilpunten waarnemen; wij zullen bemerken, dat de taal van het Oude Rijk in hooge mate statisch van constructie, van zinsbouw en van stijl is, dat de taal van het Midden Rijk meer dynamisch evolueert, dat de volkstaal steeds dynamischer is dan de officieele schrijftaal, evenals de reliëffiguren der dienaren meer dynamisch geteekend zijn dan de reliëffiguren der hooger geplaatsten en dat ten tijde der regeering van Echnaton de dynamische verschijnselen op revolutionaire wijze in de officieele taal doordringen, zoodat vanaf de XIXde Dynastie deze dynamische elementen tot een vast bezit van het Nieuw-Egyptisch zijn geworden.

Wanneer wij de begrippen statisch en dynamisch op den stijl van de taal gaan toepassen, dan vereischt dat een zekere toelichting. Ter inleiding daarvan zou ik er de aandacht op willen vestigen, dat DE BUCK in den tweeden druk van zijn grammatica een ontwikkelingsproces der taal beschrijft, dat wij menigmaal kunnen vaststellen. Het is, dat de *flexie* der woorden van de oudere taalvormen in den loop der eeuwen achteruitgaat, uitslijt en wordt vervangen door een aanduiding van de functie der woorden door hulpwoordjes. Zoo is het Latijn een veel meer flecteerende taal dan het ermee verwante Fransch. DE BUCK schrijft: „het verschijnsel is algemeen. Ook in de Germaansche talen merken wij het op. De eene taal moge wat meer van de voorvaderlijke vormenschat hebben verloren dan de andere, op denzelfden weg zijn zij alle". Dit algemeene ontwikkelingsverschijnsel acht de schrijver op het voetspoor van O. JESPERSEN geen verarming, maar eerder vooruitgang, omdat nu op een

meer gemakkelijke wijze dezelfde rijkdom aan gedachten en gevoelens kan worden uitgedrukt. Ook het Egyptisch is denzelfden weg gegaan en DE BUCK noemt als voorbeelden daarvan het verdwijnen van den dualis, van de meervoudsvormen der substantiva, het mogelijk zeer vroege verdwijnen der naamvalsuitgangen, de verstarring van het adjectief en enkele sporen bij het werkwoord, zooals de zgn. versteening van den toestandsvorm (oud-perfectum).

Deze geschetste evolutie van de taal in het algemeen en van het Egyptisch in het bijzonder leidt tot een verandering in stijl, welke ook haar aesthetische zijde heeft. Een flexie is bijna steeds korter dan een functieaanduiding door hulpwoorden, welke de zinnen langer maakt en bovendien wordt de volzin door het gebruik van hulpwerkwoorden in verschillende of meer woorden gefragmenteerd. Wanneer het Latijnsche *laudavi* in het Fransch plaats maakt voor *j'ai loué* heeft men niet alleen met een verlenging te maken maar ook met een verschijnsel, dat ik fragmentatie zou willen noemen, in dit geval het optreden van drie woorden in plaats van één. Ditzelfde zien wij ook in het Egyptisch, waar bv. het oude *śdm.f* plaats maakt voor het Nieuw-Egyptische praesens II *iw.f-ḥr śdm*; ook hier verlenging en fragmentatie. Zooals DE BUCK schrijft is hier geen sprake van taalverarming, doch het wordt ons gemakkelijker gemaakt de taal te leeren, wat ieder kind tenslotte moet doen. Maar aan den anderen kant leidt deze evolutie van de taal, met name in het Egyptisch tot een verlies aan kortheid, bondigheid en zeggingskracht in weinig woorden, welke eigenschappen aan de taal een zekere bekoring kunnen verleenen. Direct moet echter toegegeven worden, dat ook de verlenging en de fragmentatie haar bekoring kan hebben, zij is niet stijlloos, maar er is een andere stijl ontstaan, soepeler, bewegelijker of zoo men wil bewogener van aard. Dezen laatsten stijlvorm zou ik dynamisch willen noemen in tegenstelling tot den eerst vermelden statischen stijl. Zoo is de taal van het Oude Rijk uitgesproken statisch van stijl, zij geeft ons korte zinnen te lezen, waar de woorden en zinsdeelen direct naast elkaar geplaatst zijn zonder lidwoord en zeer vaak in den directen genitief, terwijl hulpwerkwoorden zeldzaam voorkomen en er een voorkeur bestaat voor nominale zinnen. De taal der pyramidentexten met haar strakken onbewegelijken stijl en gedrongen architectuur is een goed voorbeeld van dezen statischen stijl en zij doet ons denken aan de statige onbewegelijke beelden, zoowel van rondplastiek als reliëfkunst, die wij hierboven als voorbeelden van statische kunst hebben herdacht. Het Nieuw-Egyptisch daarentegen mag als een voorbeeld van een taal met een meer dynamischen stijl gelden. De zinnen zijn langer geworden, veel langer, vergeleken met de taal van de pyramidentexten, bepaald en onbepaald lidwoord treden op, de indirecte genitief wordt algemeener, hulpwerkwoorden treden op in de plaats van korte flexies, het possessieve adjectief vervangt het possessieve suffix, het stijve en gedrongene van den geheelen zinsbouw gaat verloren, kortom de taal is bewegelijker en soepeler geworden en heeft haar strakke statigheid verloren. De dynamische stijl van de taal verhoudt zich tot den statischen stijl als de soepele gebogen lijn tot de strakke gespannen lijn, stijlverschillen, die wij hierboven in de beeldende kunst bespraken en die ook SCHÄFER beschreef [3]).

Een verschil tusschen beide stijlvormen der taal, waarop nog later gewezen zal worden is, dat bij den statischen stijl ieder woord zijn volledige beteekenis heeft, terwijl bij den dynamischen stijl in het Nieuw-Egyptisch menigmaal woorden worden gebruikt, waarvan de oorspronkelijke beteekenis is afgesleten, die aan den volzin soms de een of andere functioneele beteekenis geven, maar die ten deele slechts ornamenteele waarde schijnen te bezitten. Als voorbeelden daarvan mag het gebruik van *ỉn*, *ʿḥʿ* en *ỉn* als hulpwerkwoorden gelden. Zij dragen bij tot de verlenging en de fragmentatie van de volzinnen.

De beoordeeling van de aesthetische waarde van de taal en naar men zou kunnen meenen ook van den stijl wordt eenigszins belemmerd door het feit, dat wij den klank van het gesproken woord niet kennen of daar slechts eenige bijzonderheden, afgeleid uit het Koptisch van meenen te weten. Het is echter niet juist, dat deze onbekendheid met de vocalen

[3]) De hier besproken begrippen worden grootendeels gedekt door de woorden synthetisch en analytisch zooals door JESPERSEN worden gebruikt.

ons oordeel over den stijl der taal ernstig beïnvloedt; wij letten hier op den zinsbouw, de architectuur van de taal en den stijl van die architectuur; want zoo goed als de bouwkunst stijlvormen kent, zoo kunnen wij deze ook aan de architectuur der taal onderscheiden. Voorts heeft grammatica haar aesthetische zijde, wat nog iets anders is dan de zgn. zuiverheid van stijl.

In de eerste plaats is in dit verband de genitief van belang. Wij onderscheiden een directen en een indirecten genitief. Bij den eersten is het verband tusschen het regeerende en het geregeerde substantief zeer nauw, stijf en onbewegelijk volgen zij op elkaar; wij kunnen hier van een statisch element in de taal spreken. Bij den indirecten genitief wordt het verband losser, de zin wordt leniger, bewegelijker en langer, zoodat wij hier van een dynamisch element mogen spreken. De directe genitief is de oudste (DE BUCK, *Eg. Gramm.*, en ERMAN, *Aeg. Gramm.*), de indirecte genitief is jonger en zal de directe verdringen. Reeds in het Oude Rijk was de indirecte genitief bekend en zelfs tot in het Koptisch was de directe genitief nog in enkele vaste uitdrukkingen aanwezig, doch dit neemt niet weg, dat de directe genitief in het Oude Rijk zeer veelvuldig voorkwam, in het Midden Rijk verminderde en nog minder in het Nieuw-Egyptisch voorkwam. In de Amarna-periode, die ook in de kunst een revolutionaire tijd was, zien wij hoe de indirecte genitief in de titulatuur van den koning en van den god binnendringt, iets wat voorheen geen gebruik was (BEHNK, § 35). Zoo kent de titel de varianten en . Voorts vinden wij in de titulatuur van Aton zoowel den directen genitief in als een indirecten genitief in de variant . Ook zien wij een indirecte genitief in den naam Horizon des Hemels: (BEHNK).

Ook in ERMAN, *Neuaeg. Grammatik* lezen wij hoe de directe genitief plaats maakt voor den indirecten. Menigmaal zou de genitivische *n* zijn weggelaten, waardoor een schijnbare directe genitief is ontstaan.

Een bijzonder geval van den directen genitief is het possessieve suffix (GARDINER) zooals dit bv. voorkomt in . Deze constructie beteekent „huis van hem" en is dus een directe genitief, een uiterst korte en bondige schrijfwijze. In het Nieuw-Egyptisch zien wij dit possessieve suffix verdrongen worden door een andere uitdrukking nl. of vertaald: deze van hem huis. Wellicht bevat ook deze uitdrukkingswijze een directen genitief, maar toch is er een verlenging, een vloeiender en bewegelijker worden van de woorden opgetreden en wij mogen het dan ook mijns inziens als een dynamisch element naast het statische possessieve suffix opvatten.

Een fraai voorbeeld van statischen stijl bij den directen genitief vinden wij in de titulatuur van den koning in de uitdrukking uiterst kort van woorden, twee ideogrammen zonder phonetische teekens, en dus zeer antiek in schrijfwijze, zooals van een koningstitel te verwachten is. Deze uitdrukking roept onwillekeurig het visioen op van een statig onbewegelijk koningsbeeld, hooghartig en strak in zijn roerloozen, statischen stijl. De revolutie van Amarna behield wel in de titulatuur deze uitdrukking, maar schiep daarnaast de vloeiende en bewegelijke zinswending: , waar naast den indirecten genitief het lidwoord zijn intrede doet.

Het Middel Egyptisch kent het lidwoord niet, evenmin als de taal van het Oude Rijk. Vanaf de XVIIIde Dynastie vinden wij het lidwoord gebruikt en in het Nieuw-Egyptisch is het gewoon geworden. Opmerkelijk is, dat een oud woord als zonder artikel, het nieuwe woord met het lidwoord wordt geschreven. Stylistisch draagt het ontbreken van het lidwoord bij tot de statische kortheid en gedrongenheid van de taal, het lidwoord in

het Nieuw-Egyptisch helpt mede de taal vloeiender en bewegelijker te maken. Dit dynamische verschijnsel treffen wij ook aan in de volkstaal van het Middel-Egyptisch, wat dus weer vergeleken kan worden met den volksstijl in de beeldende kunst.

Ook het onbepaalde lidwoord treedt reeds een enkele maal in het Middel-Egyptisch op (DE BUCK). In de Amarnatexten komt het niet voor, wat naar de meening van BEHNK toevallig zou zijn, maar in het Nieuw-Egyptisch is het zeer gewoon geworden, behalve in liederen en in officieele taal (ERMAN, *Neuaeg. Gramm.*), wederom een dynamisch verschijnsel in de taal, waarover dezelfde opmerkingen te maken zijn als over andere dynamische uitingen.

Verdere factoren, die een grooten invloed op den stijl van de taal hebben zijn het gebruik van de zgn. nominale zinnen of copulalooze zinnen en de werkwoordsvormen, zoo er een werkwoord aanwezig is. De copulalooze zin heeft een meer gedrongen en strakke architectuur dan een verbale zin en juist in de copulalooze zinnen zien wij voorbeelden, hoe met een uiterst spaarzaam gebruik van woorden toch een maximum aan zeggingskracht wordt bereikt. Bij de copulalooze zinnen met substantivisch praedicaat is het duidelijk, dat wij hier te maken hebben met een antieke constructie, daar het substantivisch praedicaat slechts voorkomt in archaïseerende texten. Het Middel Egyptisch bedient zich overigens van het woordje *pw* of van de identiteits *m* of door de copula *iw* voorop te zetten, alle middelen, die een verlenging van den volzin ten gevolge hebben. Copulalooze zinnen geven aan de taal een statisch karakter.

De verbale zinnen kunnen, wat betreft den werkwoordsvorm een meer statisch of een meer dynamisch karakter dragen. Wij kennen (ERMAN, *Aeg. Gramm.*) een oudere flexie van de werkwoorden, nl. het oude perfectum, de imperatief, de participia en de infinitief en een jongere flexie nl. de *śḏm.f.*, *śḏm.n.f*, enz. vormen. Volgens GARDINER kan men vermoeden, dat de vertellende vorm in praehistorischen tijd het oude perfectum is geweest, welke in de praehistorische „actual formative period of the Egyptian language" grootendeels vervangen is door de jongere vormen, die alle afgeleid zijn van passieve participia. Met dit feit brengt GARDINER in verband de neiging van de Egyptenaren meer naar het verleden dan naar de toekomst te zien en voorts de onbewegelijkheid, wij zouden zeggen den statischen stijl der Egyptische beelden en figuren. Hoe dit zij, de genoemde jongere verbuigingsvormen hebben aan het statische karakter der oude Egyptische taal slechts weinig veranderd. Een belangrijke verandering in den stijl kwam echter tot stand met het optreden der hulpwerkwoorden, zooals bij de volkstaal van het Midden Rijk en bij het Nieuw-Egyptisch. ERMAN karakteriseert het Nieuw-Egyptisch in enkele woorden als volgt: „Es hat vielfach seine alten Formen aufgegeben und begnügt sich mit Hilfsverben und andere Umschreibungen". Deze hulpwerkwoorden en omschrijvingen, die een verlenging en fragmentatie van de zinsdeelen veroorzaken, geven aan de taal een meer dynamisch karakter.

Een dynamische stijl der taal kan men eveneens aanwijzen in de zinswending: *śḏm pw ìrì.w.n.f*, zooals die bv. als vertellende vorm voorkomt in het verhaal van den welsprekenden boer. Hierboven werd reeds vermeld, dat in de oudere taal ieder woord zijn volledige beteekenis en waarde in den volzin heeft en dat in de nieuwe taal dit niet steeds het geval is. De bovengenoemde zinswending beteekent oorspronkelijk: „hooren is het, wat hij deed", met dus den nadruk op ʽhoorenʼ, doch later verzwakte deze beteekenis en werd wij een eenvoudig vertellende vorm. Dezelfde opmerkingen zouden ook te maken zijn naar aanleiding van de vormen *ʽḥʽ.n sḏmn.f* en *ʽḥʽ.n.f śḏm.n.f* die oorspronkelijk beteekenden: hij stond op en hij hoorde, later: toen hoorde hij, en daarna een eenvoudig vertellende vorm was. Wij zien hier, hoe verlenging en fragmentatie gepaard gaan met een verzwakking der eigenlijke beteekenis der woorden en in dergelijke gevallen kan men m.i. bezwaarlijk van een ʽprogress in languageʼ spreken. Misschien is hier meer sprake van slordigheid en vervlakking van de volkstaal, welke later door de schrijftaal is overgenomen. Er is hier nl. een merkwaardige parallel te trekken met de volgende zinswendingen uit het Nederlandsch. Wanneer ik zeg:„ Wat doet die boer daar?", dan kan men ouderwets-deftig in statischen stijl antwoorden: „Hij ploegt", doch in gewone dynamische spreektaal zal het antwoord

luiden: „Hij is aan het ploegen", een vorm die precies gelijkt op de praesens II. Zoo heeft bij de zinswending „hij staat te visschen" nog ieder woord zijn volledige beteekenis, want het beteekent „hij staat terwijl hij vischt" of zoo men wil „hij vischt terwijl hij staat", maar dit is niet meer het geval bij het vulgaire Nederlandsch van: „hij zit te zeuren" en „hij ligt te donderjagen". Immers hier zijn zitten en liggen hulpwerkwoorden geworden, die hun oorspronkelijke beteekenis hebben verloren, zooals ook het geval is bij het hulpwerkwoord *ʽḥʽ*. Wij zien hier dus ook in het Nederlandsch, hoe de schrijftaal, de meer deftige taal een statisch karakter draagt en de vulgaire taal dynamisch evolueert, terwijl tevens duidelijk is, dat in dergelijke gevallen niet steeds van een ʽprogress in languageʼ gesproken mag worden.

Uit bovenstaande voorbeelden zou men de gevolgtrekking kunnen maken, dat de dynamische verschijnselen in de taal in wezen samenhangen met een populariseering, een meer algemeen worden der taal, die haar exclusieve vormenschat en gedrongen statigheid prijs geeft en zich aanpast aan de eischen van gemakkelijkheid in aanleeren en gebruik. Waar deze evolutie zoo algemeen voorkomt in talen van geheel verschillende oorsprong, moet er wel een zeer algemeene oorzaak voor zijn. Opvallend is nu, dat wij voor de evolutie der beeldende kunst van statischen naar dynamischen stijl een zelfde verklaring zouden kunnen geven; ook hier zien wij hoe de statische kunst een bezit was van enkelen en hoe bij het grooter worden van den kring dergenen, die gebruik maakten van de voorwerpen der beeldende kunst tegelijkertijd de dynamische verschijnselen aan invloed wonnen.

Het is hier de plaats om de koningsnamen ter sprake te brengen, die ongetwijfeld voorbeelden zijn van een zeer oude taal in statischen stijl, maar zelfs deze koningsnamen ontkomen in het Nieuwe Rijk niet aan de algemeene tendens om het strakke en korte te vervangen door een grootere uitvoerigheid. Volgens ERMAN komt de gewoonte den koning vijf namen te geven eerst met het Midden Rijk in zwang, vóór dien tijd was de titulatuur veel korter. Zie voor de algemeene beteekenis dier vijf namen de grammatica van GARDINER. In de gids van het *British Museum* geschreven door HALL komt een lijst voor van de cartouches der voornaamste koningen, dat zijn dus alleen de *nsw-bìt* en de *sꜣ-Rꜥ* namen. Wij zien daar, dat deze namen in het Midden Rijk nog uitermate beknopt van zinsbouw zijn, zij bevatten zeer korte nominale zinnen. In het Nieuwe Rijk wordt de naam langer, wat nog duidelijker wordt, wanneer wij alle vijf de namen beschouwen, zooals ERMAN in zijn chrestomathie geeft.

Zoo hebben Amenemhet I en Sesostris I betrekkelijk eenvoudige namen, de eerste drie namen zijn zelfs nog geheel dezelfde en luiden respectievelijk *wḥm mswt* en *ʽnḫ mswt*. Bij Thutmosis III en bij Amenhotep III worden deze eerste drie namen reeds langer, met name bij den laatste, terwijl de naam van Echnaton zeer uitvoerig is. Wij zien hier tijdens de Amarna periode hetzelfde verschijnsel bij de koningsnamen als bij de kunst en bij de taal, een bewegelijker en uitvoeriger worden en een verlies van statigheid en bondigheid. Het is ook opmerkelijk, dat dit verschijnsel zich bij den naam van zijn vader reeds aankondigt, evenals dit bij de kunst het geval is. Bij Echnaton wordt zelfs aan de *nsw-bìt* en de *sꜣ-Rꜥ* namen nog het een en ander toegevoegd van religieuze strekking, hetgeen in andere perioden nooit voorkomt. Juist deze uitdrukking *sꜣ-Rc* is in haar bondige statigheid zoo indrukwekkend en wordt door het toevoegsel bij Echnaton ʽlevend in waarheid en heer van de verschijningen in glorieʼ eer verzwakt dan versterkt. Opmerkelijk is echter, dat zelfs Echnaton zich niet kan losmaken van den ouden naam *kꜣ-nḫt*, welke toch zoo weinig bij zijn persoonlijkheid en bij zijn bedoelingen paste. Later in de XXVIste Dynastie grijpt men weer terug op de kunst van het Oude Rijk en tracht de beelden daarvan nauwkeurig na te bootsen en het kan geen verwondering baren, dat ook de koningstitels in die periode weer de oude beknoptheid gaan vertoonen. Als voorbeeld hiervan kan gelden de titel van Psammetichus I (zooals die bij ERMAN staat weergegeven).

Wanneer wij tenslotte de Egyptische litteratuur zelve beschouwen en daarin voorbeelden van statischen en dynamischen stijl trachten te vinden, dan is het verleidelijk om allerlei teksten hier te gaan overschrijven in zoo fraai mogelijk hiëroglyphenschrift, doch zoowel met plaatsruimte als met hiëroglyphen moet de zetter spaarzaam omgaan en dat zou van beide

heel wat vergen. Ik wil dus volstaan met te verwijzen naar de litteratuur. Lezen wij de pyramidenteksten, dan vinden wij daar de meest treffende voorbeelden van een statischen stijl, menigmaal majestueus en geweldig van zinsbouw, terwijl deze stijl van de taal op harmonische wijze met de primitieve oerkracht van den inhoud in overeenstemming is. Midden Rijksteksten vertoonen reeds meer dynamische trekken met name in de lengte van de zinnen en in de flexie van de werkwoorden, doch groote gedeelten van Sinoehe doen in statische statigheid en in bondige felheid van uitdrukking voor de pyramidenteksten niet zoo heel veel onder. Ook de inleiding van de spreuken van Ptahhotep, de zoogenaamde toespraak tot den koning, is uitgesproken statisch van stijl. Hoewel ERMAN in zijn chrestomathie het verhaal van den welsprekenden boer terecht niet tot de vulgaire taal van het Midden Rijk rekent, kan men daar toch vele voorbeelden van een meer dynamische stijl in vinden. Dit geldt minder voor de klachten van den boer, als wel voor het verhalende gedeelte dat daar omheen gebouwd is en waarin men typische gefragmenteerde dynamische werkwoordsvormen kan vinden. Opvallend is hier ook weer de overeenstemming tusschen stijl van taal en inhoud, waar het vertellende gedeelte meer dynamisch is dan de toespraken. Ook de *Papyrus Westcar* mag als een voorbeeld van een meer dynamischen stijl uit het Midden Rijk genoemd worden. Nieuw-Egyptische verhalen, zooals de *Papyrus Harris* 500 verso en de *Papyrus d'Orbiney* zijn fraaie voorbeelden van den soepelen, bewogen en geornamenteerden sierlijken stijl van deze periode der Egyptische beschaving. Wanneer wij deze taal nog eens vergelijken met de pyramidenteksten, dan krijgen wij wel een zeer sterken indruk van het groote verschil in stijl, vroeger monumentaal en geweldig, later sierlijk en bewogen. Met de kunst was het niet anders.

CONCLUSIE. — Wij gingen uit van de woorden van SCHÄFER, dat de kennis der Egyptische taal noodzakelijk is voor hen, die in de problemen der Egyptische kunst dieper willen doordringen en waarin wij aanleiding vonden de samenhang tusschen kunst en taal, welke SCHÄFER hier eigenlijk uitsprak, nader te analyseeren. De begrippen statisch en dynamisch bleken bruikbaar in de waardeering en de beschrijving zoowel van den stijl der kunst als van den stijl der taal en konden daardoor den samenhang tusschen kunst en taal helpen formuleeren. In den meest eenvoudigen vorm gezegd, komt deze samenhang daarop neer, dat de kunst en de taal in het Oude Rijk monumentaal en geweldig, statig en strak is, en in het Nieuwe Rijk evolueert naar een dynamische soepelheid en een sierlijke bewogenheid. Zooals de volkstaal de latere officieele taal aankondigt, zoo zijn ook de volkstypen uit het Oude Rijk meer dynamisch geteekend dan de voorname Egyptenaren uit die periode en deze dynamiek kondigt in zekeren zin de dynamische elementen in de officieele kunst van het Nieuwe Rijk aan. Dat het begrip fatsoen (LUNSINGH SCHEURLEER), misschien beter gezegd hooghartige voornaamheid, bij den statischen stijl zoowel van de kunst als van de taal een rol speelt is duidelijk.

Dat de hierboven geschetste ontwikkeling en de samenhang tusschen taal en kunst specifiek Egyptisch zouden zijn, is *a priori* niet waarschijnlijk. Integendeel, reeds GARDINER wees er op, dat de evolutie van het Latijn tot het moderne Fransch een zelfde ontwikkeling te zien geeft. Beschouwen wij de West Europeesche kunst, dan zien wij hoe de opvolging van den Romaanschen stijl, de Gothiek, de Renaissance en de Barok eveneens een evolutie is van een statischen stijl tot een zeer bewogen dynamischen stijl. Tot een nadere uitwerking van deze problemen acht ik mij echter niet bevoegd.

In zijn publicatie over de godsdienstige opvattingen over den slaap, maakte DE BUCK aan het einde van zijn beschouwingen een belangrijke opmerking, toen hij wees op wat hij noemde de eenheid en samenhang van de Egyptische beschaving. Het lijkt mij, dat dit begrip ruime vergezichten opent en op vele gebieden toegepast kan worden. Ook hier zagen wij een samenhang van taal en kunst, wellicht de twee belangrijkste uitingen der Egyptische beschaving. Deze samenhang is ons eigenlijk de beste waarborg voor de eerlijkheid en de waarachtigheid van deze uitingen van den Egyptischen geest.

Oegstgeest, Juli 1944 H. C. JELGERSMA

GERAADPLEEGDE LITTERATUUR EN PLAATWERKEN

F. BEHNK, *Grammatik der Texte aus El Amarna*. Parijs, 1930.
Ch. BOREUX, *La sculpture égyptienne au Musée du Louvre*, Paris, s.d.
J. H. BREASTED, *Geschichte Aegyptens*, Grosse Illustrierte Phaidon-Ausgabe.
A. DE BUCK, *Egyptische Grammatica*, tweede druk, Leiden, 1944.
——, *De godsdienstige opvatting van den slaap inzonderheid in het Oude Egypte*, Leiden, 1939 (Med. EOL n° 4).
J. CAPART, *Leçons sur l'art égyptien*, Liège, 1921.
N. DE G. DAVIES, *The rock tombs of El Amarna*, London, 1903-1908.
A. ERMAN, *Aegyptische Grammatik*, Berlin, 1902.
——, *Neuägyptische Grammatik*, Leipzig, 1930.
——, *Aegyptische Chrestomathie*, Berlin, 1904.
A. ERMAN & H. RANKE, *Aegypten und Aegyptisches Leben im Altertum*, Tübingen, 1923.
A. H. GARDINER, *Egyptian Grammar*, Oxford, 1927.
——, *Some Aspects of the Egyptian Language*. From the Proceedings of the British Academy, vol. XXIII, 1937.
——. *Late-Egyptian Stories*, Brussel, 1932.
R. HALL, *A general introductory Guide to the Egyptian Collections in the British Museum*, 1930.
Jaarberichten Ex Oriente Lux n° 5 en 6.
O. JESPERSEN, *Language its nature, development and origin*, London, 1921.
G. KRAHMER, *Figur und Raum in der Aegyptischen Kunst*. 1931.
D. F. LUNSINGH SCHEURLEER, *Algemeene Kunstgeschiedenis*. Utrecht, 1941. Deel I, Egypte.
H. SCHÄFER, *Von aegyptischer Kunst*. Leipzig, 1932.
K. SETHE, *Aegyptische Lesestücke*. Leipzig, 1928.
W. SPIEGELBERG, *Geschichte der Aegypt. Kunst*, Alt. Or. I. Ergb., Leipzig, 1903.
W. D. VAN WIJNGAARDEN, *Meesterwerken der Egyptische Kunst te Leiden*, Leiden, 1938.
W. WORRINGER, *Abstraktion und Einfühlung*.
W. WRESZINSKI, *Atlas zur Altägyptischen Kulturgeschichte*. Leipzig.

NECROLOGIE DER EGYPTOLOGEN

De talrijke zware verliezen, die de egyptologie in den loop van het laatste decennium heeft ondergaan, hebben het aanschijn van deze wetenschap dermate gewijzigd, dat wij er bezwaarlijk zwijgend kunnen overheen stappen. Alleen het feit, dat deze verliezen aanzienlijker zijn, dan in alle andere gebieden van de oriëntalistiek samen — de hieronder volgende necrologie bevat meer dan veertig namen — noodzaakt ons er een pagina in het onderhavige Jaarbericht aan te wijden. Door plaatsruimte weerhouden, moeten wij er ons toe beperken alleen de namen en data mede te delen; wij sluiten, in stille hulde, gaarne aan bij diegenen, die in diverse tijdschriften de respectievelijke verdiensten der afgestorvenen naar voren hebben gebracht. Alleen voor drie onder hen willen wij een uitzondering maken: J. CAPART, W. M. Fl. PETRIE, G. A. REISNER. Door hen op een speciale wijze te herdenken, wensen wij enkel te onderstrepen, hoezeer wij beseffen, wat de egyptologie hun verschuldigd is.

J. CAPART (1877-1947)

Als auteur, organisator en animateur heeft CAPART aan de egyptologie in België onschatbare diensten bewezen. Zijn ondernemingsgeest en onvermoeibare ijver hebben er toe bijgedragen de egyptologie in ruimere kringen bekend te maken: hij wist, door het uitgeven van talrijke werken van verschillend karakter, in de verste hoeken de belangstelling voor Egypte te wekken. Aan de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel, waaraan hij steeds zijn beste krachten heeft besteed, en aan de *Chronique d'Egypte*, waarvan hij de stichter en voornaamste medewerker was, zal de naam van CAPART ook in de toekomst eervol verbonden blijven.

W. M. Fl. PETRIE (1853-1942)

Wat PETRIE voor de Egyptische archæologie heeft gedaan, kan in enkele woorden gezegd worden: hij heeft haar in wetenschappelijke banen geleid en haar bruikbaarheid voor de reconstructie van de geschiedenis voldingend bewezen. Met losse scherven heeft hij voor het eerst de voorgeschiedenis van Egypte wetenschappelijk opgebouwd. Met CAPART had hij gemeen, dat hij overal bezieling wekte; zijn onverdroten arbeid op de opgravingsterreinen ten spijt, vond hij nog den tijd een reeks werken te schrijven met het doel de egyptologie in bredere kringen te verspreiden.

G. A. REISNER (1867-1942)

In REISNER heeft de egyptologie den strengen geleerde verloren, die in technische artikelen en zware publicaties de vruchten van jarenlangen arbeid heeft neergelegd. Conscien-

tieus tot het uiterste toe en alleen voor specialisten toegankelijk zijn zijn monumentale werken over den necropolis van Gize, waar hij zijn laatste levensjaren doorgebracht heeft. Zijn vruchtbaar opgravingswerk in Nubië en den Soedan heeft hem in staat gesteld de geschiedenis van het Meroïtisch Koninkrijk te reconstrueren.

J. BALL (1872-1941)
Bull. Inst. Eg. 24, 1942, 69-80.

L. BORCHARDT (1863-1938)
JEA 24, 1938, 248; *CdE* XIV, 1939, 141-143; *Ann. Serv.* 39, 1939, 43-47.

Ch. BOREUX (1874-1943)
CdE XIX, 1944, 259; *Revue d'égyptol.* 5, 1946, 1-7.

H. BURTON (...-1940)
BMMA 35, 1940, 165; *CdE* XX, 1945, 120; XXI, 1946, 207.

J. CAPART (1877-1947)
CdE XXII, 1947, 181-215.

H. CARTER (1873-1939)
Ann. Serv. 39, 1939, 49-53; *CdE* XIV, 1939, 323-324; *JEA* 25, 1939, 67-69.

R. COTTEVIEILLE-GIRAUDET
CdE XX, 1945, 120.

W. E. CRUM (1865-1944)
AJA 48, 1944, 367; *JEA* 30, 1944, 65-66; *CdE* XX, 1945, 147-151;
Bulletin de la Société d'archéologie copte 10, Le Caire, 1944, 209-210; *Bulletin of the John Rylands Library* 28, Manchester, 1944, 288-289.

G. É. J. DARESSY (1864-1938)
Bull. Inst. Eg. 20, 1938, 259-261; *Ann. Serv.* 39, 1939, 11-17; Bibliographie ibid. 18-41 und 783-774; *CdE* XIV, 1939, 139.

N. DE G. DAVIES (1865-1941)
AJA 46, 1942, 413; *BMMA* 37, 1942, 43; *JEA* 28, 1942, 59-60; *CdE* XVIII, 1943, 270-272.

K. DYROFF (1862-1938)
ZÄS 77, 1941, 1-2; *CdE* XVII, 1942, 253.

C. C. EDGAR (1870-1938)
JEA 24, 1938, 133-134; *Ann. Serv.* 39, 1939, 3-10; *CdE* XIV, 1939, 203-205.

R. ENGELBACH (1888-1946)
CdE XXI, 1946, 206-207; *JEA* 32, 1946, 97-99.

G. FARINA (1889-1947)

Cl. S. FISHER
CdE XX, 1945, 120.

G. FOUCART (1865-1943)
Ann. Serv. 44, 1944, 3-4; *Bull. Inst. Eg.* 26, 1944, 21-30 = *CdE* XXI, 1946, 81-87; cfr. *CdE* XXII, 1947, 116.

G. GABRIELI (1872-1943)
Aegyptus 23, 1943, 138-142; *CdE* XIX, 1944, 96.

G. JÉQUIER (1868-1946)
CdE XXI, 1946, 207-209; *Revue de théologie et de philosophie,* N.S. 35, Lausanne, 1947, 90-96.

H. O. LANGE (1863-1943)
CdE XIX, 1944, 259-261.

V. LORET (1859-1946)
CdE XXI, 1946, 202-205; *Ann. Serv.* 47, 1947, 7-13.

A. LUCAS (1867-1946)
CdE XXI, 1946, 205-206; *Bull. Inst. Eg.* 28, 1947, 163-165.

C. W. LUNSINGH SCHEURLEER (1881-1941)
Bull. Ant. Besch. 16, nr 1, Juni 1941, 1-8; 18, 1943, 33-34;
Bibliographie *ibid.* 17, nr 1, Juni 1942, 30-32.

H. LYONS (1864-1944)
CdE XX, 1945, 120-121; *JEA* 31, 1945, 98-100.

E. J. H. MACKAY (1880-1943)
CdE XXI, 1946, 206.

H. MOHR (1914-1945)
CdE XXI, 1946, 210.

R. MOND (1867-1938)
CdE XIV, 1939, 140-141; *BIFAO* 38, 1939, 279-281.

A. MORET (1868-1938)
RHR 117, 1938, 137-151; *BIFAO* 38, 1939, 273-277; *CR*: *AIBL* 1938, 48-55 en 1940, 454-466.

V. MÜLLER (......-1945)
Orientalia 15, 1946, 230.

H. MUNIER(...-1945)
Orientalia 15, 1946, 230.

G. ORT-GEUTHNER (1900-1941)
CdE XVII, 1942, 253; *Kêmi* 9, 1942, 107.

J. D. S. PENDLEBURY (1904-1941)
AJA 46, 1942, 312; *JEA* 28, 1942, 61-63; *CdE* XVIII, 1943, 272-273; *Revue arch.* 6me série, XXVI, 1946, 153-154.

W. M. Fl. PETRIE (1853-1942)
S. Smith, Sir Flinders Petrie, London, (1942) = *Proced. Brit. Acad.,* Vol. XXVIII; *AJA* 46, 1942, 546-547; *BASOR* 87, 1942, 6-8; *Ann. Serv.* 43, 1943, 3-14; *JEA* 29, 1943, 67-70; *CdE* XVIII, 1943, 267-268; XX, 1945, 121-123.

M. PIEPER (...-1941)
CdE XVIII, 1943, 273.

B. PORTER (...-1941)
CdE XX, 1945, 120.

D. RANDALL-MACIVER
AJA 49, 1945, 359-360.

N. REICH
CdE XX, 1945, 120.

G. REISNER (1867-1942)
AJA 46, 1942, 410-412; *Ann. Serv.* 41, 1942, 11-15; *BASOR* 87, 1942, 8-10; *BMFA* 37, 1939, 65; *Antiquity* 17, 1943, 122-128; *CdE* XVIII, 1943, 268-270; XX, 1945, 121.

S. DE RICCI (1881-1942)
CdE XVIII, 1943, 326-330; XIX, 1944, 96-97; *Revue arch.* 6me série, XXIV, 1945, 118-120.

A. W. SHORTER (1905-1938)
JEA 24, 1938, 211-212; *CdE* XIV, 1939, 139-140.

P. C. SMITHER (......-1943)
JEA 31, 1945, 3.

H. THOMPSON (1859-1944)
AJA 48, 1944, 367-368; *JEA* 30, 1944, 67-68; *CdE* XXI, 1946, 210; *Bulletin de la Société d'archéologie copte* 10, Le Caire, 1944, 210-211; *Bulletin of the John Rylands Library* 28, Manchester, 1944, 289-290.

A. TULLI
CdE XVII, 1942, 253.

Naar gegevens van Jozef JANSSEN

EGYPTISCHE ARCHÆOLOGIE

ARCHÆOLOGISCH OVERZICHT OVER DE OPGRAVINGEN IN EGYPTE 1938—1946

Zie PLATEN XVII en XXII

INHOUD

I — Praehistorie
1 — *Merimde Beni Salame* (Beneden Egypte)
2 — *el-Omari bij Heloean* (Beneden Egypte)
3 — *Heloean* (Beneden Egypte)
4 — *Soedan* (Boven Nijl)

II — Eerste en Tweede Dynastie
5 — *Sakkara Noord* (Beneden Egypte)
- **a)** De graven van de dienaren van Hemaka
- **b)** Graf van koning Djer (?)
- **c)** Intact graf van een edelman uit de Tweede Dynastie
- **d)** Graf van koningin Merneith

6 — *Heloean* (Beneden Egypte)
- **a)** 1e Campagne, 8 Juli-26 Nov. 1942
- **b)** 2e Campagne, 1 Nov. 1943-31 Mei 1944
- **c)** 3e Campagne, 22 Oct. 1944-31 Mei 1945
- **d)** 4e Campagne 1945-1946

7 — *Abydos* (Boven Egypte), kerkhof

III — Oude Rijk (Derde-Zesde Dynastie)
8 — *Dasjoer* Zuid (Beneden Egypte), Knik pyramide
9 — *Gize* (Beneden Egypte), zeven mastaba's, enz.
10 — *Sakkara* (Beneden Egypte)
- **a)** Opgravingen 1939, temenos van zg. trappenpyramide
- **b)** Opgravingen 1939-1940, opgravingen tussen de zg. trappenpyramide en de pyramide van Wenis
- **c)** Opgravingen 1942, graf van prinses Chentkaoes
- **d)** Opgravingen 1942-1943, mastaba's.
- **e)** Opgravingen 1943, daltempel van Wenis in Ras el-Gisr

11 — *Tell Basta* (Beneden Egypte), tempel van Pepi I
12 — *Edfoe* (Boven Egypte), mastaba's

IV — Oude Rijk of Eerste Tussenperiode
13 — *Medamoed* (Boven Egypte), tempel

V — Midden Rijk
14 — *Medamoed* (Boven Egypte), tempel van Sesostris III
15 — *Edfoe* (Boven Egypte), graven
16 — *Elephantine* (Boven Egypte), beelden
17 — *Heloean* (Beneden Egypte), graven
18 — *Tell Basta* (Beneden Egypte), sphinx
19 — *Tanis* (Beneden Egypte), sarcophaag

VI — Tweede Tussenperiode
20 — *Kom el-Hisn* (Beneden Egypte), graven
21 — *Kom el-Hisn* (Beneden Egypte), necropolis

VII — Nieuwe Rijk
22 — *Karnak* (Boven Egypte), Montoe-tempel
23 — *Amara West* (Boven Nijl, Soedan), tempel
24 — *Medamoed* (Boven Egypte), beeld van Minmose
25 — *Sjeik Abada* (Antinoë) (Boven Egypte), fundamenten van Achenaten
26 — *Tell Basta* (Beneden Egypte), granieten tempel
27 — *Gize* (Beneden Egypte), acht stele's
28 — *Hermopolis* (Boven Egypte), Achenaten en Ramses II
29 — *Deir el-Medine* (Boven Egypte)
- **a)** Noordelijke sector, verscheidene kapellen
- **b)** Oostelijk van de tempel, kapel van Ramses II
- **c)** Ptolemæisch gebouw met N.R. vondsten
- **d)** Geschiedenis van de tempel

30 — *Athribis* (Beneden Egypte), enige monumenten
31 — *Tanis* (Beneden Egypte), graf van chef der boogschutters
32 — *Mit Rahina* (Beneden Egypte)
- **a)** 1940, beeld van Ramses II
- **b)** 1942, graven van gouverneur Amenhotep en prins Sjesjonk

VIII — Saïtisch (Perzisch) en Grieks-Romeins
33 — *Sakkara* (Beneden Egypte), Saïtisch graf
34 — *Mit Rahina* (Beneden Egypte), offertafel (Saïtisch)
35 — *Aboe Jassein* (Beneden Egypte), Saïtische sarcophagen
36 — *el-Kab* (Boven Egypte).
37 — *Siwa Oase,* tempel door Amasis gebouwd
38 — *Djebel el-Mota* (Beneden Egypte), graven
39 — *Hermopolis* (Boven Egypte), stele van Nectanebo
40 — *Tell Basta* (Beneden Egypte), beeld van Horchon
41 — *Sakkara* (Beneden Egypte)
- **a)** en **b)** Saïtische en Ptolemæische sarcophagen

42 — *Toena el-Djebel* (Hermopolis West) (Boven Egypte)
- **a)** 1938, tempelgraf van Padykam
- **b)** 1939, graf van Anch Hor
- **c)** 1939-1940, galerijen en kapellen
- **d)** 1940-1941, galerijen en kamers
- **e)** 1942-1943, grafkapel van Thothefanch, de galerijen
- **f)** 1943-1944, doodkist voor aap met vaas van Darius

43 — *Athribis* (Beneden Egypte), 323 v. Chr. en 374 n. Chr.
44 — *Deir el-Medine* (Boven Egypte), heiligdom van Hathor onder Ptolemæen
45 — *Medinet Madi* (Narmoethis) (Boven Egypte) a) 1938, eerste en tweede eeuw n. Chr. b) 1939, complex van heilige stad
46 — *Aboesir* (Marioet) (Beneden Egypte), pharos en tempel
47 — *Edfoe* (Boven Egypte), plattegrond van Apollinopolis Magna
48 — *Kom esj-Sjoekafa* (Beneden Egypte), catacomben eerste eeuw.
49 — *Ein Sjams* (Beneden Egypte), Grieks-Romeins graf.
50 — *Kom el-Ahmar* (Boven Egypte), Grieks-Romeinse baden

ALPHABETISCHE VOLGORDE DER NAMEN DER PLAATSEN

Aboe Jassein 35
Aboesir 46
Abydos 7
Amara West 23
Antinoë 25
Athribis 30, 43
Tell Basta 11, 18, 26, 40
Dasjoer Zuid 8
Deir el Medine 29, 44
Djebel el-Mota 38
Edfoe 12, 15, 47
Ein Sjams 49
Elephantine 16
Gize 9, 27
Heloean 3, 7, 17
Hermopolis 28, 39, 42
el-Kab 36
Karnak 22
Kom el-Ahmar 50
Kom el-Hisn 20, 21
Kom esj-Sjoekafa 48
Marioet 46
Medamoed 13, 14, 24
Medinet Madi 45
Merimde Beni Salame 1
Mit Rahina 32, 34
Narmoethis 45
el-Omari 2
Sakkara 5, 10, 33, 41
Siwa Oase 37
Sjeik Abada 25
Soedan 4, 23
Tanis 19, 31
Toena el-Djebel 42

I — Praehistorie

1 — *Merimde Beni Salame.* (W. Delta). Oostenrijkse Opgravingen 7de campagne 25.1.1939-4.12.1939

De Merimde beschaving kan thans in drie perioden worden onderverdeeld. De bevolking en hun levenswijze veranderde niet, maar het beschavingspeil werd langzamerhand hoger.

De eerste en onderste laag bestaat uit geel zand met duidelijk kenbare zwarte plekken van haarden; grijze plekken geven woon- en werkplaatsen en graven aan. De bevolking woonde wijd uiteen in lichtgebouwde hutten, waardoor het zand er overal tussen kon doordringen.

De tweede laag is van lichtgrijze kleur en bestaat uit laagjes vastgestampte grond bestaande uit vuil en zand. De woningen staan dichter bijeen en zijn van steviger materiaal vervaardigd, evenals de werk- en kookplaatsen.

De derde laag heeft een zwarte kleur en bestaat hoofdzakelijk uit huisvuil. De hutten vormen thans een gesloten geheel. Nu verschijnen ook voor het eerst ovale huizen met leemen banken. De grote graankorven in de grond worden later vervangen door grote aarden potten in de jongere niveaux van deze laag.

In de onderste laag vindt men talrijke typen vaatwerk, die ook in de bovenste nog aangetroffen worden, anderen blijven echter beperkt tot een bepaalde laag en zijn dus karakteristiek voor die periode. Zo zijn de mooie kommen van hard leemachtig materiaal met lichte breuk karakteristiek voor de oudste laag. De betere specimina zijn van buiten donkerroodgepolijst met een matte band waarop horizontaal een palmmotief ingekrast is. In de tweede laag komt dit type nog voor, maar van veel slechtere kwaliteit en veel zeldzamer, in de derde laag is het verdwenen en met hem 't palmmotief. CdE xx, 1945, 74 v.

2 — *el-Omari* bij Heloean. Opgravingen van de *Service des Antiquités* onder F. Debono. 1943-1944

Een præhistorisch dorp werd opgegraven, dat in vele opzichten overeenkomst vertoont met de beide andere Nederegyptische præhistorische plaatsen, Merimde en Maadi.

Zoals deze beiden strekt ook el-Omari zich over een grote oppervlakte uit. De hutten waren gedeeltelijk boven, gedeeltelijk onder de grond. De ondergrondse delen bestaan uit een cirkelvormige uitholling in de grond, (op sommige plaatsen in de rots), die van binnen bekleed werd met klei en matten. Hierin werden ook de houten posten bevestigd, die het bovengedeelte droegen. De kleinste van deze holten moeten als silo's en opslagplaatsen gediend hebben. Tegelijkertijd werd ook nog een ander type hut gevonden, een bovenstuk van houten palen zonder uitgegraven holte. Waar de onderaardse holte uitgehouwen is in de rots, is dit gebeurd volgens dezelfde oude methode, die ook in de nabije groeven van Toerah gebezigd werd.

De doden werden in het dorp zelf begraven. Dit schijnt een Nederegyptische gewoonte te zijn, immers ook in Merimde is dit verschijnsel waargenomen. De graven zijn even oud als de huizen zoals uit de *pottery* blijkt. De doden werden in naburige hutten begraven, het hoofd naar het Zuiden en het gezicht naar het Westen, met opgetrokken knieën. Een vaas staat gewoonlijk naast het lichaam, dat gewikkeld was in dierenhuiden, matten of geweven stof. De skeletten zijn vaak uitstekend bewaard, sommige vertonen nog sporen van baard of haren. Een van de graven is zeker dat van een opperhoofd; bij de vingers werd nl. een scepter gevonden, een stok van ongeveer vijfendertig centimeter lengte met verdikkingen aan beide einden, die aan het ene einde plat was, aan het andere puntig. In historische tijd kent men een dergelijke scepter, Ames scepter geheten, de koninklijke staf van Neder-Egypte. Het skelet van de hoofdman vertoonde een groot lidteken aan het hoofd.

De vaastypen van Opper-Egypte, zoals die van Tasa en Badari (zwartrandig, witte decoratie of zwart met ingekerfde versiering, *wavy handled,* enz.) schitteren door afwezigheid. Daarentegen vindt men een mooie ceramiek, van een ontwikkeld karakter, gepolijst en gevernist in rood, bruin en zwart — en ook grof aardewerk. Vele vaasvormen zijn er; sommige zijn nieuw, andere reeds bekend van Merimde of Maadi. Men vindt o.a. vazen met min of meer duidelijke hals en rond hengsel, twee vazen in de vorm van bekertjes, anderen met wijde of ronde wanden, vazen met twee voeten, vazen met handvaten van grof aardewerk, enz.

De stenen voorwerpen vertonen twee vormen van bewerking, de bewerking van beide zijden en de schilferige (bifaciale en lamellaire). Tot de eerste techniek behoren pijlpunten van het Fayoem-type, ook bekend van Merimde en Maadi en pijlpunten van gelijkzijdige, driehoekige vorm, gepolijste bijlen en resten van sikkels en zagen. Tot de laatste (schilferige) techniek behoren messen waarvan de rug naar de punt toekromt, met een handvat, een nieuw type, en resten van zagen en sikkels. Verder talrijke nuclei en priemen en polijststenen. Been, hoorn en struisvogeleieren dienden ter vervaardiging van huishoudelijke voorwerpen; van been: boren, priemen en messen; vishaken van hoorn; struisvogeleieren dienden als vuurvast aardewerk en ter vervaardiging van kralen. Van houtwerk getuigt de scepter. Vaatwerk vindt men in de wanden van de hutten; manden werden gebruikt; touw is ook teruggevonden (een stuk van 1,50 m lengte). Ruwe en fijne stukken geweven stof en matten van verschillende typen en materialen bedekten de wanden van de holen en omhulden de lijken. Dierenhuiden dienden waarschijnlijk als kleding, een huid van 80 cm lengte is gevonden. Voor versiering gebruikte men hangers en snoeren van schelpen van de Rode Zee, verschillende soorten steen en visbeenderen. Ook nummulithen komen voor als hangers. Resten van oker zijn teruggevonden. Graan en spelt, al dan niet verkoold vindt men overal; ook werd een koek teruggevonden. Sikkels getuigen van landbouw, evenals de 'molenstenen'.

Van de volgende dieren werden resten teruggevonden; ze dienden vermoedelijk als voedsel: zwijn, crocodil, hippopotamus, schildpad, antiloop, geit, rund, struisvogel, vis (*claria* en *synodoon*) en zoetwater schelpdieren. Sommige dieren waren reeds huisdieren. Verschillende dingen, o.a. Rode Zee-schelpen, getuigen van handel. el-Omari vertoont overeenkomsten met Merimde (begrafenisgebruik, silo's, bifaciale steentechniek) en Maadi (vazentypen en lamellaire techniek).

Wat de datering betreft plaatst de opgraver de el-Omari-cultuur tussen die van Merimde en Maadi. Ook hier blijkt weer duidelijk, dat er een grote tegenstelling bestaat tussen in Opper-Egypte heersende cultuur en die van Neder-Egypte, die langzamerhand iets duidelijker begint te worden. CdE xxi, 1946, 50-54.

3 — *Heloean*

Een klein aantal prædynastische graven werd ontdekt gedurende de campagne van 1944-45.
CdE xx, 1945, 77.
Zie nu *Antiquity* 21, 1947, 172-181.

4 — *Soedan*

De ontdekking van een præhistorisch dorp in het centrum van Chartoem wordt bekend gemaakt zonder verdere details. CdE xxi, 1945, 101

II — Eerste en Tweede Dynastie

5 — *Sakkara Noord.* Opgravingen van de *Service des Antiquités* onder Zaki Saad 1938

a) *De graven van de dienaren van Hemaka*

Ten Zuiden van de mastaba van Hemaka, eerste minister van Koning Oedimoe, werden negentien kleine rechthoekige graven ontdekt, waarvan veertien intact. Op één na bevatte ieder een lijk in gehurkte houding met het gezicht naar het Oosten gewend en gewikkeld in zeer fijn linnen in een houten doodkist, een grote aarden vaas, twee kleine en tien cylindrische vazen. In vijf graven stond de naam van de inhoud op de vazen (vruchten of koren). Het negentiende graf, ten Z.W. van de mastaba, was veel groter. In de grote doodkist lag het lijk op zijn linkerzijde, half gehurkt. Ten Oosten van de mastaba was een rij van elf kleine graven. De drie eersten bevatten houten dozen met ingewikkelde vogels; de deksel van de grootste doos was ingelegd met ivoor en ebbenhout. In ieder graf stond een kleine vaas. Zeven andere graven bevatten dozen met een ingewikkelde hond en een kleine vaas. Het elfde graf bevatte een menselijk lijk, gelegd op de rechterzijde met het hoofd naar het Noorden. Het was slechts in linnen gewikkeld, maar lag niet in een kist. De vazen waren gelijk aan die in de zuidelijke rij. De mastaba van Hemaka zelf was omringd met een bakstenen plaveisel, bedekt met een laag aarde. Hieronder lagen de zuidelijke en oostelijke rij graven; het plaveisel strekt zich echter nog verder uit. De begrafenis van de personen in deze graven heeft tegelijkertijd met die van Hemaka plaats gevonden. Het zijn dus dienaren, die vlak na de dood van hun heer ter dood werden gebracht.

Ten Noorden van de mastaba liggen de resten van een grote houten boot, van meer dan zestien meter lengte. Dit is de oudste tot nog toe bekende van dergelijke afmetingen.

CdE xiv, 1939, 79-80.

b) *Graf van koning Djer* (?)

Ten Zuiden van het graf van Horus Aha (= Menes?) werd een ander graf van gelijke afmetingen ontdekt, hoewel iets verder ontwikkeld. De bakstenen bovenbouw was 41,5 meter lang en 15 meter breed en van het Negade-type, precies als het graf van Horus Aha. Het graf had echter zeven onderaardse kamers (Horus Aha 5), deze waren bovendien veel dieper uitgehouwen, vooral de middelste grafkamer. Het plafond was van hout, maar het graf was geplunderd en het houtwerk verbrand. De grafkamer had het meeste geleden. Er werden verkalkte fragmenten van albasten, leistenen en bazalten vazen aangetroffen. Verder vond men de verkoolde hoek van de houten sarcophaag en een houten baar met stukken koper, waarop het lichaam in de sarcophaag rustte. Het lichaam is echter verbrand.

De kamer ernaast was evenwel ongeplunderd. Onder het ingestorte verbrande dak trof men onder resten van half verkoolde bedden en houten stoelen verscheidene grote, zeer broze dozen van rietwerk aan, die zeer veel koperen voorwerpen bevatten:

1) één ervan bevatte 63 koperen messen en zwaarden, 23-60 cm lang met ruwe houten heften;
2) een andere doos bevatte 68 stukken koper vaatwerk, grote kannen, vazen, borden, bekers, sommige van een unieke vorm;

3) in een derde doos lagen 35 koperen dolken met houten heften, honderden koperen naalden, koperen rijgpennen, koperen priemen met houten heften in de vorm van zuiltjes en kleine koperen beitels;
4) weer een andere doos bevatte 79 koperen beitels van verschillende vorm met houten handvaten en 75 koperen plaatjes voor metaalbewerking (?);
5) in nog een doos vond men ongeveer 102 koperen dissels en 37 harken, vele met houten handvaten.

In een hoek van de kamer lagen stenen paletten en resten van een houten baldakijn, een zeer mooi bed met koperen stukken, en stierpoten, armbanden van leer, ivoor, koper en schelpen en ivoren pionnen van een spel.

Een derde kamer, hoewel ongeplunderd, was deerlijk door de brand beschadigd. Ze bevatte een dodenmaal op grote aardewerk borden.

In nog een andere kamer stonden grote wijnkruiken in twee rijen, voor het merendeel nog voorzien met hun kleistoppen, waarvan de meeste echter beschadigd zijn. De onbeschadigde dragen de naam van Horus Djer, de opvolger van Horus Aha. Geen andere naam werd in het graf aangetroffen, zodat het mogelijk is dat we hier te doen hebben met Djers graf.

CdE xiv, 1939, 263 vv.

c) *Intact graf van een edelman uit de Tweede Dynastie*

Op 22 December 1938 werd dit graf ontdekt. Het bestaat uit een klein bovengronds gedeelte in baksteen, eronder bevindt zich een trap, die direct naar de deur van het graf leidt. De deur was versperd door blokken steen. Erachter bevond zich een nauwe anti-chambre, en aan beide zijden een klein magazijn met talrijke wijnkruiken en een grote massa graan (de zakken zijn vergaan). Dan komt een groot rechthoekig vertrek met aan de Westkant een tweede vertrek met een schacht, die de resten van een houten sarcophaag bevat. Op de grond van het rechthoekige vertrek staat een maaltijd bestaande uit kwartels, duiven, vissen, stukken rundvlees, groente, fruit, kleine ronde koekjes en driehoekige stukken brood op albasten en aardewerk borden. Verder zijn er kruiken bier en wijn, ook een verzegelde kleine kruik, die volgens het opschrift in zwarte inkt fruit moet bevatten. Weer andere kruiken met onbekende inhoud bevinden zich in de resten van een houten doos bij de sarcophaag. Men vermoedt, dat de spijzen warm opgediend werden op borden van aardewerk en dat de albasten borden als etensbord dienst deden. In het uiterste Zuiden van de zaal liggen mooie albasten en diorietvazen, erachter een klein vertrek met prachtige stenen vazen. De houten sarcophaag (1,75 × 0,90 cm) is in de put gevallen en gekraakt, het skelet ligt op de linkerzijde, gehurkt en met het hoofd naar het Noorden. Aan de Oost- en Zuidkant van de sarcophaag liggen veel vaatwerk en bekers van albast, dioriet en dolomiet. Verder vuurstenen messen en krabbers en koperen vazen, waaronder een waterkan en schaal, koperen messen en beitels.

CdE xiv, 1939, 263-265.

d) *Graf van koningin Merneith.* Opgravingen onder Walter Emery (1946-1947)

Een groot bakstenen graf, 43 meter lang, werd ontdekt, dat volgens de zegels op de wijnkruiken toebehoorde aan koningin Merneith, de gemalin of de dochter van Djet, de bekende koning ‹slang›, wiens beroemde stele zich in het Louvre bevindt, en moeder of gemalin van koning Oedimoe.

Het begint er thans zeer sterk op te lijken, dat de zogenaamde graven van de koningen der Eerste Dynastie te Abydos slechts cenotaphen zijn en dat de werkelijke graven te Sakkara Noord liggen, dwz. bij de oude hoofdstad Memphis. Dit veronderstelt, dat Memphis reeds in de Eerste Dynastie de hoofdstad was, wat overeenkomt met Manetho's verhaal van de stichting van Memphis door de koning, die hij Menes noemde en die misschien dezelfde is als Horus Aha. Reeds voor de oorlog heeft Mr. Walter Emery het graf van Aha en

misschien dat van zijn opvolger Djer gevonden. Ook vele graven van zeer hooggeplaatste edelen uit de vroegste dynastieën, o.a. de door dezelfde Engelse archæoloog opgegraven graven, zo dat van de vizier Hemaka onder Oedimoe, doen het bestaan van nog meer koninklijke graven vermoeden. Hiermee vervalt dan ook de ‘Thinitische’ residentie van de vroegste twee dynastieën.

Het graf zelf was geplunderd, vermoedelijk binnen een eeuw na de begrafenis. In de grafkamer werden verbrande resten van een grote houten sarcophaag teruggevonden met enige halfverkoolde beenderen erin. Rond de sarcophaag stonden wijnkruiken van aardewerk, die de brand overleefden; de zegelafdrukken, die door de brand bijna onleesbaar geworden waren, gaven de naam van koningin Merneith van wie o.a. een stele uit Abydos, afkomstig van haar cenotaaph, bekend is. In de kamers rondom de koninklijke grafkamers vond men de stoffelijke resten van 23 dienaren, die bij de begrafenis van hun koningin de dood ingingen. Deze gewoonte is ons uit vele graven van de Eerste en Tweede Dynastie bekend.

ILN Jan. 18, 1947, 91.

6 — *Heloean.* Koninklijke Egyptische opgravingen

a) *1ste Campagne.* 8 Juli-26 Nov. 1942

Twee km ten Noorden van Ezbet el-Walda en ten Westen van Heloean ligt een necropolis van de Eerste Dynastie.

735 graven werden ontdekt, waarvan sommige van grote omvang. Slechts 141 waren intact. Veel stenen vaatwerk werd gevonden in albast, leisteen, gele kalksteen, breccia, dioriet en dolomiet, benevens aardewerk van het gewone type van de Eerste Dynastie op enige totaal nieuwe vormen na.

In de intacte graven werd een groot aantal kralen colliers aangetroffen rond de hals van de skeletten, alsook armbanden (ook van kralen) om de polsen.

In andere graven vond men ivoren, lei- en vuurstenen armbanden, pionnen van een spel, goden-emblemen, haarspelden, een kleine vaas, bootmodel, alles in ivoor.

Andere ivoren voorwerpen stellen dieren met een lang lichaam voor: waarschijnlijk zijn het sikkels of rituele voorwerpen; vuurstenen messen, naalden en koperen voorwerpen werden ook aangetroffen.

Het graftype en vaatwerk met ingekraste naam van koning Smerchet dateren de necropolis in de Eerste Dynastie.

Zie nu *Annales du Service* 41, 1942, 405-409; 42, 1943, 357.

b) *2de Campagne.* 1 Nov. 1943-31 Mei 1944

In het eerste deel van de campagne werd Westelijk van het in het vorig jaar opgegraven gedeelte gegraven (1 Nov.-15 Febr.). 1266 graven werden blootgelegd en enige nieuwe dingen werden ontdekt.

De vondsten bestonden uit bekers en vazen van allerlei soorten gesteente, brons en ivoor, evenals halskettingen van faïence, schelpivoor en halfedelsteen, zoals cornalijn, lapislazuli en haematiet. Enige armbanden van ivoor en parelmoer en van verschillende kralen, vuurstenen messen en werktuigen, waaronder het grootste tot nu toe gevonden vuurstenen mes (48 cm lang en 8 cm breed) behoorden eveneens tot de nieuwe vondsten.

In het tweede deel van de campagne (16 Febr.-31 Mei) werd gegraven ten Noorden van de boerderij van Ezbet el-Walda. 366 graven werden ontdekt; sommige daarvan waren van grote afmetingen. Een van de grote graven behoorde aan een beambte van koning Adjib, de zesde koning van de Eerste Dynastie.

In een ander werd een stop van een vaas met de naam van koning Oedimoe aangetroffen.

In twee andere graven vond men twee vazen ieder met de naam van koning Ka, die vóór de Eerste Dynastie leefde.

Een van de grote mastaba's had een façade versierd met panelen en was omgeven door

een dikke ringmuur zoals de graven uit de Eerste Dynastie te Sakkara. Hier werden ook enorme vazen gevonden, van een bekend type, maar van tot nog toe onbekende grootte.

Voor het eerst werden hier echte graanschuren van gebakken klei aangetroffen, waarvan sommigen nog graan bevatten, o.a. tarwe. De rest van de vondsten lijkt op die van de andere zones.

Ten Westen van Heloean liggen ruïnes van aanzienlijke hoogte, gebouwen van Romeinse tijd op waarschijnlijk oudere resten. Vermoedelijk ligt hier de stad, waarbij deze necropolis uit de Eerste Dynastie behoort.

Ten Noordwesten van Heloean liggen graven van de Eerste Dynastie, die in Romeinse tijd wederom gebruikt zijn.

c) *3de Campagne.* 22 Oct. 1944-31 Mei 1945

847 graven van de Eerste en Tweede Dynastie werden ontdekt (ook een paar oudere en jongere), 149 ervan waren intact. De voornaamste resultaten zijn de volgende:

1) Grote graven uit de Eerste Dynastie met onderaardse kamers gebouwd in witte kalksteen en trappen van hetzelfde materiaal werden ontdekt. De muren van deze kamers bestaan uit dikke blokken kalksteen, die niet in rijen geplaatst zijn, maar naast elkaar gezet en bijgehakt. De vloeren zijn eveneens van steen. Dit bewijst, dat reeds in de Eerste Dynastie steen gebruikt werd in privé-graven.
2) De gaten in de valstenen, die de deuren afsluiten — vaak zijn het er twee in het bovenstuk en ook één of twee, in één geval zelfs vier in het benedenstuk — dienen slechts voor het touw, waaraan ze werden neergelaten. In één graf heeft men gaten gevonden in het bovendeel van blokken steen van de wanden van alle kanten van de grafkamer.
3) In een graf van de Tweede Dynastie, waarin treden, gehouwen in het grove zand, afdalen naar de onderaardse grafkamer, heeft het plafond van die kamer aan de Westkant een rechthoekig gat, waar de stele geplaatst was, met de voorstellingen naar beneden gekeerd naar de dode toe.

   Een ander graf heeft een stele in dezelfde plaats. Het gat is verticaal gehouwen vanaf de grond en de stele is erin geplaatst boven de dode. Dergelijke gaten werden in nog vier andere graven aangetroffen. Vermoedelijk ging de ziel van de eigenaar van het graf naar de hemel door dit gat.
4) Een inscriptie in een graf van de Elfde Dynastie toont, dat de plaats waar de necropolis bijbehoorde Heliopolis was. CdE xx, 1945, 75 vlg.

d) Over de *4de Campagne* 1945-1946 en de toen in totaal bereikte resultaten schrijft Zaki Saad (CdE xxi 1946, 197-198)

3850 graven zijn van 1942-1946 gevonden. In een graf uit de Eerste Dynastie ontdekte men dit seizoen een fraai ivoren lotuszuiltje.

De opgravingen te Heloean zijn van zeer grote betekenis, omdat ze ons voor het eerst tonen, dat de stenen gebouwen rond de trappyramide te Sakkara niet iets vrijwel nieuws zijn, maar dat ook zij slechts een schakel vormen in de ontwikkelingsgang van de Egyptische architectuur. Het gebruik van steen te Heloean dateert reeds van de Eerste en Tweede Dynastie, terwijl men tot nu toe vóór de trappyramide met bijgebouwen uit het begin van de Derde Dynastie als voorbeelden van het bouwen in steen alleen op de graven van Den (Eerste Dynastie) en Chasechemoei (Tweede Dynastie) kon wijzen.

Een samenvatting der verschillende campagnes, die ongeveer 5000 graven aan het licht brachten, is nu gegeven door Mej. U. Schweitzer in Orientalia (17, 1948, 119-122).

7 — *Abydos.* Opgravingen van de *Service des Antiquités* onder Labib Habachi. April 1938

Bij het onderzoeken van een terrein ten O.Z.O. van de tempel van Seti I stuitte Labib Habachi op verschillende graven, nl. zes uit de Eerste Dynastie, en drie uit de Grieks-Romeinse tijd, evenals op een begraafplaats van honden.

Elk van de eerstgenoemde graven bevatte een grof rechthoekige kist van ongebakken klei. Vergelijking van het gevonden vaatwerk met reeds bekend gedateerd materiaal overtuigde de opgraver ervan, dat dit kerkhof uit het midden van de Eerste Dynastie stamt. Zeer waarschijnlijk hoort het tot de door PEET aangetroffen nederzetting naast de Z.O. hoek van de ringmuur.

De lichamen zijn bijna alle zeer sterk samengetrokken (*contracted burial*), terwijl het hoofd steeds naar het plaatselijke Zuiden is gericht. Om de kist van het derde graf bevinden zich twee lagen baksteen; het vierde en vijfde graf zijn geschonden. De kist van het laatste bevat niets, die van het vierde slechts een pot.

Ten Westen van de kist uit het zesde graf is een beschilderde lichtrode, ongepolijste pot gevonden, waarop zich een kom bevond. De beschildering bestaat uit vier banen in rode oker, die tot en met de derde van boven op een ondergrond van witte klei schijnen te zijn aangebracht. De pot blijkt daarna gebakken te zijn. De vier banen geven respectievelijk driehoeken, twee door elkaar gewerkte zigzaglijnen, verticale kronkellijnen en een jachtvoorstelling weer. De drie eerstgenoemde motieven zijn, daar ze hier te zamen voorkomen, volgens LABIB geen imitatie van rietvlechtwerk, maar beelden misschien achtereenvolgens heuvels, omheiningen of netten en water uit. In de laatste schildering ziet men een beest, dat de typische kenmerken van een jakhals heeft, vijf schapen (*ovis longipes Palæoægyptiacus*) achtervolgen, waarbij het achterste dier op de voorpoten is neergestort.

Vóór de schapen uit loopt een klein diertje met rechthoekig gevormde oren en lange, puntige en smalle bek, dat zeer waarschijnlijk het dier van de God Seth is, ondanks de wipstaart, welke vermoedelijk aan een onnauwkeurigheid van de artist te wijten is. Uit andere afbeeldingen weet men, dat het dier in deze tijd al bekend was. De conclusie van de opgraver, als zou de jachtscène, waarin dit beest hier aangetroffen wordt, bewijzen, dat het bij het begin van de historische tijd in Egypte geleefd heeft, waarna het verdwenen zou zijn, m.a.w. dat het geen fabeldier is, is voorbarig. Er zijn immers jachtafbeeldingen bekend (vgl. L. KLEBS, *Reliefs des mittl. Reiches,* 1922, 54) waarin naast werkelijk bestaande beesten dieren weergegeven worden, waarvan vaststaat, dat zij in de verbeelding ontstaan zijn.

Ongeveer drie meter van het tweede graf bevindt zich een geplunderde hondenbegraafplaats, die gevormd wordt door een onderaards vertrek, opgetrokken uit bakstenen van hetzelfde formaat als die van graf 3. Wellicht is deze constructie even oud als de genoemde graven: andere begraafplaatsen van honden uit deze tijd zijn bekend. De hier aangetroffen beesten (*canidae*) behoren tot dezelfde soort als de duizenden, die vroeger reeds in Abydos ontdekt werden. In dit geval is het niet uit te maken, of de honden gedood of na hun sterven als heilige dieren begraven werden. Aan de Abydeense god Chenti Imentioe was de hond reeds — zoals bij een vroegere vondst in deze stad bleek — in de Eerste Dynastie gewijd.

De in het begin genoemde Grieks-Romeinse graven liggen tussen die van de Eerste Dynastie in. Ze bevatten niets anders dan de stoffelijke overschotten.

Ann. Serv. 39, 1939, 767-774.

III — Oude Rijk (Derde-Zesde Dynastie)

8 — *Dasjoer Zuid. Knik pyramide.* Opgravingen door de *Service des Antiquités* onder Abd es-Salam HUSSEIN (zie PLAAT XVII)

Bij het onderzoek van de knik pyramide vond men de Noordoostelijke hoeksteen met de Horusnaam van koning Snefroe (Nebmaat), zijn cartouche werd op een ander blok steen gevonden dat juist onder de vloer van de bovenste kamer lag.

Hiermede is thans bewezen, dat de knik pyramide, waarvan men tot nog toe vermoedde dat ze aan Hoeni, de voorganger van Snefroe en de laatste koning van de Derde Dynastie behoorde, in werkelijkheid door Snefroe, de vader van Choefoe (Cheops) gebouwd is. Dit vereenvoudigt het probleem van de twee stenen pyramides te Dasjoer echter niet. Immers

tot nog toe wees men de knik pyramide aan Hoeni en de echte (Noordelijke) pyramide, de ʿRode pyramideʾ, aan zijn opvolger Snefroe toe.

In vorm is de rode pyramide echter later, daar hij reeds de vorm van een echte pyramide heeft.

Er zijn echter twee oplossingen: of wel men neemt aan, zoals de opgraver doet, dat de knik een technische verandering is om de druk boven de kamers te verlichten, waardoor de pyramide haar vreemde vorm verkreeg, en de knik pyramide jonger is dan de Noordelijke pyramide, die dan misschien aan Hoeni kan hebben behoord; of wel dat de Noordelijke pyramide later is, en dan kan hij slechts aan de opvolger van Snefroe Choefoe toebehoord hebben, die bovendien de grote pyramide te Gize liet bouwen.

Aan de Zuidkant van de knik pyramide ligt een kleine pyramide, die behoorde aan de koningin van Snefroe, Hetepheres. Haar naam werd aangetroffen op de Zuidoosthoek van de kleine pyramide.

Dit graf is kort na haar begrafenis beroofd en daarom liet haar zoon Choefoe haar grafmeubilair en albasten sarcophaag overbrengen naar Gize, waar hij het onderbracht in een geheim graf ten Oosten van zijn eigen pyramide, waar REISNER het in 1925 vond. De sarcophaag bleek bij opening leeg te zijn, hoewel het graf intact was, zodat het lichaam van de koningin reeds in Dasjoer verloren zal zijn gegaan. Het grafmeubilair, op prachtige wijze gereconstrueerd, bevindt zich thans in Cairo.

In de knik pyramide bevindt zich een dubbel systeem van gangen, hetgeen deze pyramide uiterst interessant maakt. De Westelijke ingang is nog steeds geblokkeerd; men weet zelfs niet waar de monding van de gang zou moeten uitkomen. Deze gang wordt horizontaal en leidt tot de bovenste kamer.

De gewone ingang begint aan de Noordzijde en komt na een horizontaal stuk uit in de benedenste kamer, die gedeeltelijk met metselwerk gevuld was. Dit is thans verwijderd. In de kamer was een nis voor een schacht, in de as van de pyramide gelegen. Op de bodem van de schacht vond men geringe sporen van wierook. De schacht is zes meter dieper dan de kamer, ligt 20 m hoog boven de vloer van de kamer en bevat twee schijndeuren.

De opgraver brengt deze deuren in verbinding met de pyramidetekst: „geopend zijn de dubbele deuren van de horizon, losgemaakt zijn hun grendels", en vermoedt dat de ingang tot de grafkamer aan het boveneinde van de schacht ligt.

Tevens vermoedt men, dat er eertijds een verbinding bestond tussen de beide kamers, te meer daar de valsteen (óf zó te vertalen óf met ʿscheidingssteenʾ) aan beide zijden sporen van cement vertoont; de binnenkant kon slechts besmeerd zijn als men van binnen uit de valsteen door een andere gang kon bereiken via de lagere kamers. De tegenwoordige gang is waarschijnlijk een geforceerde verbinding. De bovenste kamer was gevuld met blokken steen behalve aan de Zuidkant, waar er een gang was. Deze stenen omsloten een doosachtige constructie. Een trap leidde eertijds van de bodem van de kamer tot boven op de constructie, die 7,50 m hoog was.

Men is thans bezig het plaveisel boven op te verwijderen om een schacht te vinden, die mogelijk naar de grafkamer leidt.

Als er geen grafkamer in zou zijn is er een andere mogelijkheid, dat de grafkamer gevonden kan worden: door de blokken steen, die het dak van de schacht vormen, op te lichten; deze zijn namelijk abnormaal lang. De muren van de bovenste kamer vertonen barsten, die dichtgesmeerd zijn met gips.

Vermoedelijk kwamen deze barsten gedurende het bouwen en concludeerde de Egyptische architect, dat de bovenste kamer het gewicht van een echte pyramide niet kon dragen; hij veranderde de hoek, zodat de pyramide zijn tegenwoordige gestalte verkreeg, waardoor de druk op de kamer aanzienlijk verminderde.

Gedurende de opgravingen vond men resten van gebroken grafmeubilair. Er is geen bewijs gevonden, dat de grafrovers erin geslaagd zijn de grafkamer te bereiken. Daarom vermoeden de opgravers, dat ergens in het massief de intacte grafkamer van Snefroe moet liggen. Er zou ook een deur liggen in de Noordwand van de bovenste kamer.

Van de pyramide van Hetepheres werd intussen de ingang gevonden aan de Noordkant. Een gangsysteem in de pyramide was in de vorm van een V; iedere arm was 10 m lang en vormde een hoek van ongeveer 40° met de horizon.

Aan het einde van de gang was een klein vertrek ongeveer 3,30 m in het vierkant met een dak van kraagstenen. ILN, 22 Maart, 1947, 281, 303-5.
ILN, 5 April, 1947, 344.
Zie nu A. VARILLE, *A propos des pyramides de Snefrou*, Le Caire, 1947.

9 — *Gize*. Opgravingen van de *Service des Antiquités* onder Selim Bey HASSAN 1937-38

In twee sectoren werd er gegraven: rond de daltempel van Chafra. In de eerste sector werden zeven mastaba's blootgelegd.

1) De mastaba van de koningsgemalin Ka Wesert is 19 bij 13 meter en 4 meter hoog, gehouwen in de rots. Aan de Westkant is een ervoor gelegen rechthoekig voorhof ingesloten door twee muren, wier voetstuk in de rots uitgehouwen is en wier bovenstuk gebouwd is. Aan het einde van het graf is een schijndeur, aan iedere zijde door een zuiltje geflankeerd. Op het middenpaneel van de schijndeur is de eigenaresse voorgesteld in zeer fijn reliëf. In het voorhof ligt een blok steen (1,70 × 0,85 m) met 45 gaten, waarschijnlijk voor een venster in de Oostmuur van het hof.
2) De mastaba van de paleisopzichter Khertmat is gedeeltelijk in de rots gehouwen en gedeeltelijk gebouwd in locale kalksteen. Van het Noorden leidt een deur naar de kamer; in de Westmuur is een nis in de rots; hierin is een beeld. Het lichaam is in de rots uitgehouwen, het hoofd en de benen zijn echter in Toerah kalksteen aangezet, een unieke techniek in het Oude Rijk.
3) Een zeer grote mastaba gebouwd in grove blokken van een opzichter van de reiniging van de koning.
4) De mastaba van Neferhetep, grote priester van de ka, ⸢secretaris⸣ van zijn heer, geëerd bij de grote god. In de Westmuur zijn 4 schijndeuren met mooie inscripties.
5) De mastaba van Kahor-istef, die de titel draagt ⸢hij die de koning reinigt⸣.
6) De mastaba van Wahdewaoe, de opperoogarts van het koninklijk paleis. Bij dit graf werd een beeld aangetroffen in Toerah kalksteen, voorstellend een man — Choefdewaoe geheten met de titel *rḫ njśwt* — en een vrouw. Het bovendeel is afgebroken en verloren gegaan.
7) De mastaba van Dewaoe-Re, priester van koning Menkaoere en opzichter van de domeinen van het grote paleis.

Langs de Zuidmuur van de daltempel van Chafra werd een rij kamers met 2,50 m dikke muren uit het Oude Rijk gevonden. Er in werden aardewerk, fragmenten van beelden, bekers, borden, etc. aangetroffen en ook een zeer interessant blad van dioriet en een bootmodel van aardewerk.

Ten Oosten van deze gebouwen waren sporen van een bakstenen tempel met muren van 2,50 m, aan de binnenzijde witgekalkt. Dit gebouw was later als woning gebruikt en in de binnenplaats waren muren gebouwd over de zuilenbases heen.

Een weg werd ontdekt parallel aan de Oostmuur van de daltempel. Deze was 3 m breed. Er bij werden gevonden aardewerk en stenen vazen en fragmenten van granieten en diorieten beelden, o.a. een onderstuk van een beeld van Chafra, van dioriet. Op de rug staat een inscriptie: „Koning van Opper- en Neder Egypte, Chafra, dat hij leve in eeuwigheid". Een groot deel van een weg lopend langs de Westmuur van de daltempel werd blootgelegd. Deze weg loopt naar het Zuiden en is 9 m breed en bevat een goot voor het water, dat van het dak van de daltempel afkomt. De goot is gehouwen in kalksteen en granietblokken. Een gedenkstele met een sphinx erop en talrijke fragmenten van beelden werden gevonden, o.a. het beeld van een zittende man met roodbeschilderd gelaat en lichaam. Verder blokken albast en graniet.

In de andere sector ten Zuidoosten van de pyramidetempel werden twee grote in de rots gehouwen graven ontdekt. In de grafkamer van één daarvan vond men een granieten sarcophaag. In het andere bekers en modellen van borden in kalksteen, verspreid rond een kalkstenen sarcophaag. In een schacht dichtbij vond men het hoofd van een zwart granieten beeld van een man met edele trekken, mogelijk een familielid van Chafra. Het is 30 cm hoog.
CdE XIV, 1939, 80 vv.

10 — *Sakkara*

a) Opgravingen van de *Service des Antiquités* 1939

Er werd gegraven in de temenos van de zg. trappenpyramide. Het Zuidhof werd blootgelegd, waarbij onder anderen een dertigtal grenssteles met de namen van Neteryerchet, Hetephernebti en Intkaës werden gevonden en een klein brokstuk van het voetstuk van Neteryerchet met de naam van Imhotep. Ook werd de binnenplaats van het ⸢huis van het Zuiden⸣ blootgelegd. Op 35 m van de massieve D een andere, symmetrisch met de eerste, zoals in het grote Zuidhof de twee massieven in de vorm van B's. Op de Zuidzijde van de pyramidebekleding is een lange inscriptie van Chaëmwast, de zoon van Ramses II en hogepriester van Ptah in Memphis. Deze inscriptie is analoog met die op de Mastaba el-Faraoen, die te Aboe-Gorab en die op de pyramides van Sahoere en Wenis.

Aan de voet van de pyramide werden drie kleine beeldjes van graniet gevonden (Vijfde Dynastie), ze waren achtergelaten door dieven. Twee van de beeldjes zijn 43 cm hoog en vormen een pseudogroep voorstellend tweemaal dezelfde figuur, in rose graniet en met resten van polychromie: het rose graniet stelt de huidskleur voor; de haren, wenkbrauwen, ogen, en nagels zijn echter beschilderd. De kleding en haardracht is eveneens geschilderd: het witte schort, de halskraag, de hangers en gordel zijn veelkleurig. Het voetstuk is verloren gegaan. Het derde beeldje is 38 cm hoog en in zwart graniet, op de rug staat „opzichter van de schrijvers der geweven stoffen, Her-nj-kaid"; het vertoont nog sporen van polychromie.

Dichtbij werd een houten kopje gevonden, bedekt met beschilderd stuc. Het gelaat is rood. De datering is onzeker. Tot nu toe waren slechts hoofdjes in steen bekend. De uitdrukking van het gezicht is vreemd. In het oor hangt een zwarte discus. Het profiel lijkt op figuren in Thebaanse graven. Misschien Tweeëntwintigste-Zesentwintigste Dynastie.

De Zuidkant van de pyramide van Wenis werd blootgelegd en de omgeving van zijn pyramidetempel. In de Wenistempel waren reeds tweemaal blokken gevonden met de naam van zijn voorganger Dedkare Isesi. Wenis vernielde het grafmonument van zijn voorganger om daarmee zijn eigen graf te bouwen. Op de Zuidkant op de bekledingsblokken staat de Horusnaam van Dedkare, Chadedoe, en een tweede blok in dezelfde stijl is zichtbaar. De Zuidwesthoek van de pyramide rust op een geweldige stele met paleisfaçade die, hoewel doorgehakt, nog 2,90 × 3,20 m is. Tussen de inktopschriften op de blokken van de pyramide bevindt zich de cartouche van koning Isesi. Dit vreemde gedrag van een koning uit een zelfde Dynastie en dat nog wel tegen zijn voorganger lijkt sterk op usurpatie door Wenis. Als Wenis en niet Teti de eerste koning van de Zesde Dynastie was zou dit zowel hiervoor een goede verklaring zijn als ook voor het feit, dat bij Wenis voor het eerst de pyramideteksten in de pyramide verschijnen, wat vóór hem niet voorkwam, maar in de hele Zeste Dynastie en daarna de gewoonte is. CdE XV, 1940, 67-70.

Ten Zuiden van de weg, die loopt van de graftempel van Wenis naar diens daltempel en bedekt door die weg ligt een bakstenen mastaba uit het eind der Vierde of het begin der Vijfde Dynastie. In de hoofdkamer was een schijndeur, de schacht was leeg, de kamers waren bedekt met stuc, een rechthoekig plengbassin stond voor de stele, nog *in situ*.

Deze stele nu is overgebracht naar het museum te Cairo en is een uniek exemplaar van een grote houten gave schijndeur. De stele is 2 m hoog en 1,50 m breed, van accaciahout gemaakt en bedekt met een zeer fijn *relief-en-creux*. De stele behoort aan Eika en zijn vrouw Eimerit. Eika, *rḫ-njśwt*, opzichter van het grote huis, priester van de koning, is gezeten tegenover zijn vrouw Eimerit, *rḫt-njśwt*, priesteres van Hathor, meesteres van de

sycomore, bij een offertafel op het bovenste paneel. Links op de deurpost staat Eika met stok in hand, rechts Eimerit met de hand aan een lotusbloem. Bij Eïka staat zijn zoon Abdoe, hoofd van de dodenpriesters, terwijl zijn vrouw wordt vergezeld door Thentit, *rḫt-njśwt* (niet aangegeven of het de dochter is).

Op het middelste paneel staat Eika met zijn oudste zoon Thenti, links daarvan vier vrouwen: Meritetefes, Nefretkaoe, dan een onzekere naam en Chentkaoes, alle vier *rḫt-njśwt*; rechts staan vijf jongens: de schrijver Neferta, de schrijver Einefer, Eïka, Neferka, en Thenti. De schrijver Neferka is vergezeld door een vrouw in miniatuur genaamd Chenoet.

CdE xv, 1940, 211-212.

b) Opgravingen van de *Service des Antiquités* onder Zaki SAAD, 1939-1940. Opgravingen tussen de zg. trappyramide en de pyramide van Wenis

27 kalkstenen en één houten schijndeur werden opgegraven, alle van beambten of priesters en priesteressen van koning Wenis; bijna alle waren van hun oorspronkelijke plaats verwijderd.

Een zestal mastaba's werd ontdekt.

1) De mastaba's van Nebet. Bij de toegang van de pyramide van Wenis lag een grote mastaba. Volgens de inscripties behoort dit graf aan koningin Nebet, vermoedelijk de of een koningin van Wenis. De mastaba lag naast de pyramidetempel van Wenis en zijn naam stond op een van de blokken van de mastaba. Ook werd een onderstuk van een steatieten beeldje van koning Wenis met naam en titulatuur gevonden in de mastaba. Onder de reliëfs bevindt zich een afbeelding van een vrouwelijke dwerg.
2) De mastaba van Chemnoet. Westelijk van de mastaba van Nebet lag de mastaba van een dame Chemnoet, voor het grootste deel in Perzische tijd afgebroken. Misschien de moeder of een tweede gemalin van Wenis. In details lijkt de mastaba Chemnoet op die van Nebet en de plaats doet dit wel vermoeden. Ten Noorden van de mastaba van Nebet waren nog drie mastaba's.
3) Mastaba van ᶜzoon van de koning᾽ Wenisanch.
4) Mastaba van vizier Inefert.
5) Mastaba van hoge ambtenaar Kai. De zoon van Kai, Hatsjoef, liet de mastaba voltooien.
6) De zesde mastaba behoorde aan Mehoe, die onder de eerste drie koningen van de Zesde Dynastie leefde. 40 namen van domeinen bewijzen, dat hij een belangrijk persoon was. Hij was vizier en had nog vele andere hoftitels en was getrouwd met twee prinsessen van vorstelijke bloede, de ene, Nebet, was koningin-moeder, de andere, Nefertkaoes, bijgenaamd Ikoe, was koningsdochter. Twee kinderen van Mehoe zijn afgebeeld, een zoon Hetepka en een dochter Meroet. De muren, deuren, dakvensters en zelfs de plafonds zijn ongeschonden; de kleuren zijn goed bewaard en het plafond is in imitatie graniet geverfd. Een van de schijndeuren, een kalkstenen monoliet van 3,10 × 2,05 m, is in imitatie graniet geverfd en heeft zeer fijne inscriptie en voorstellingen in lichtgeel om een goudindruk te verkrijgen.

Een groep mastaba's rond het graf van Ptahhotep werd blootgelegd.

Een serie mastaba's werd ontdekt bij het onderzoeken van de fundamenten van de weg, die loopt van de graftempel van Wenis naar de daltempel. Deze mastaba's waren bij de bouw van de weg dichtgegooid en zijn daarom ouder dan Wenis.

Een van de mastaba's behoorde aan een zekere Ptahshepses met een onvoltooide kapel, maar met enige zeer mooie reliëfs. In de rots gehouwen graven met voorgebouwde façade werden gevonden en behoorden aan een Ptahhotep en een Achethotep. De laag puin over deze graven verhinderde hun plundering. Zo bevatte de serdab van Ptahhotep 9 houten beelden, waarvan enige schitterend bewaard en op natuurlijke grootte. In Achethoteps kapel

vond men 14 beelden in hautreliëf gehakt uit de rots zelf, maar sommigen zijn onvoltooid.

De enige beschilderde reliëfs die het graf versieren zijn slachtscenes; Achethotep was o.a. hoofd van de ᶜfris-waterverzorging᾽ van de slachterij van het paleis.

ILN, 26 Febr. 1944
CdE xx, 1945, 78.
Zie nu *Annales du Service* 40, 1940-1941, 971-972.

c) Koninklijke opgravingen 1942 onder leiding van Zaki SAAD

Gevonden werden:

een kleine mastaba van Sesjem-nefer (Vijfde Dynastie) (het graf was onvoltooid, maar is leerzaam voor de teken- en beeldhouwtechniek) en

het graf van prinses Chentkaoes. Dit is gedeeltelijk uit de rotsen gehouwen, gedeeltelijk gebouwd in baksteen. De muren zijn gestuct en wit geverfd. Sommige scenes met frisse kleuren zijn nog bewaard gebleven. Een wit kalkstenen schijndeur, rood geverfd om graniet te imiteren, draagt de naam van de prinses, ᶜde oudste dochter van de koning᾽. De grafkamer was intact; een witte kalkstenen sarcophaag had een inscriptie van Chentkaoes op het deksel. Op de rand vond men een zeer fijne houten hoofdstut en twee paar boemerangs; tien rieten pijlen met vuurstenen punten lagen daar eveneens. In de sarcophaag lag een massa linnen. Onder de eerste laag lag een dikke houten stok en een grote boog voor de jacht. Om het midden van die boog waren witte cirkels waarmee de schutter de afstand kon meten die hem van zijn doel scheidde. Er waren 43 stukken linnen. De lengte bedroeg 50 cm tot 5 m, de gezamenlijke breedte 1,10 m. Acht ervan droegen hiëratische opschriften.

Hieronder lag het lichaam gewikkeld in fijne stof, op het gezicht een masker van stuc. De beenderen behoren aan een man, van kleine afmeting en ongeveer 40 jaar oud. De begrafenis was gewoon, de naam van de schijndeur dezelfde als die van de sarcophaag. Men had dus een vrouw verwacht. Indien het een veranderde begrafenis was, had men toch wel verandering van naam mogen verwachten. Volgens de ontdekkers schijnt men hier te doen te hebben met een pathologisch geval, waarbij het geraamte zich manlijk ontwikkeld heeft. Bij dit graf werden monumenten aangetroffen, die lijken op het zogenaamde zuidgraf in de temenos van Djeser. Reeds vorig jaar werd een gegraven gang ontdekt: dit jaar werd de opgraving ervan voortgezet. De gang daalt 32 m af tot op het niveau van de rotsachtige bodem. Naarmate men afdaalt (van 't punt waar de opgraving begon naar het diepste punt waar men kwam is al 280 m) wordt de breedte van 3 m langzaam aan smaller tot 2 m aan het benedeneinde. Geen opening tot een grafkamer werd gevonden. Deze geweldige groeve, die moest dienen voor een graf, is onvoltooid gebleven.

De wanden zijn zeer nauwgezet uitgehakt en vlak gemaakt. Dit enorme werk kan slechts voor een koning of zeer hoog personage uitgevoerd zijn. De plaats lijkt sterk op de groeve van de onvoltooide pyramide te Zawyet al-Aryan. CdE xx, 1945, 80 vv.

d) *Sakkara.* Opgravingen van de *Service des Antiquités* onder leiding van Zaki SAAD, 1942-1943

Zaki SAAD had als taak het gebied ten N. van de mastaba van Mereroeka te onderzoeken. Bij het verwijderen van de bergen zand en opgravingsafval, die de N. en W. kant van het graf bedekten werden enige mummies, waarvan sommige in houten kisten, gevonden. Verder trof men de volgende voorwerpen los aan: een door rovers vergeten kruik met 250 amuletten (godheden); een fraaie houten hoofdstut, waarvan het onderstel op en neer bewogen kan worden (vgl. het principe van onze vouwstoeltjes), terwijl het gedeelte, waar het hoofd op moet rusten, vastzit; een mooie bed- of stoelpoot voorstellende een leeuw, die een niet-Egyptenaar verslindt; drie scheepsmodellen en een aantal schijndeuren of posten daarvan. Eén van de laatste vertoont enkele bijzonderheden. In tegenstelling tot het gebruik, om op de afbeeldingen in de mastaba's degenen, die de offers dragen, naar geslacht te scheiden, worden hier afwisselend een man en een vrouw weergegeven (waarschijnlijk door plaats-

gebrek). Voorts is het vaatje, dat één van deze dienaren meebrengt, in doorsnee voorgesteld, zodat de inhoud zichtbaar is. In het onderste register staat achter de offertafel de schrijver Ipi met opgeheven rechterhand. Wellicht prijse of dankt hij zijn zoon, die dezelfde naam draagt en die men voor de tafel een gans ziet aanbieden, die hij met beide handen vasthoudt, terwijl aan zijn voeten, evenals op de tafel, ook een gans ligt: een tafreel, dat de opgraver tot nu toe in het Oude Rijk onbekend was.

Na het ontmantelen van het N.W. deel en de N. muur van de mastaba bleek, dat deze vastgebouwd is aan die van Kagemni. Uit de wijze, waarop het metselwerk verbonden was, kon afgeleid worden, dat deze twee graven te gelijker tijd gebouwd zijn. Verder trof men ook nu op de hoeken de titels en namen der eigenaars aan, zoals dat vroeger reeds met de andere uiteinden der muren het geval was geweest.

Bij het schoonmaken van het inwendige van het N.W. deel van het eerste bouwwerk kwam een schacht te voorschijn, die leidde naar de grafkamer van Teti, de zoon van Mereroeka's vrouw, die zich precies achter Mereroeka's schijndeur bevindt en waarin een geplunderde sarcophaag aangetroffen werd.

Een aantal uit tichelstenen opgebouwde mastaba's, wellicht uit de Vijfde Dyn. stammend, werd ten W. van die van Mereroeka gevonden, benevens een zeer grote uit de Vierde. Bij één van de eerstgenoemde was niet alleen opmerkelijk, dat de houten schijndeur verdwenen was (dit was bij die uit de Vierde Dyn. ook het geval), maar verder werden vóór de plaats, waar de schijndeur zich bevonden heeft, in het plaveisel twee holtes om in te plengen aangetroffen: misschien de oorsprong van de verdiepingen in de plengoffer-tafels? Geheel alleenstaande tussen de overblijfselen van een mastaba vond men een stenen schijndeur met inscripties, die van de gewone afwijken.

Ten N. van Mereroeka stuitte Zaki SAAD wederom op een groep mastaba's, ditmaal van steen, hetzij tichels in combinatie met steen, of tichels met tichelgewelf opgetrokken.

a. Mereri. Dit graf heeft twee schijndeuren. Achter de eigenaar, die aan het vissen is, ziet men op de Z. muur van de eerste kamer o.a. een dwerg (iemand met misvormde benen) afgebeeld.

Buiten de mastaba is tegen de Z. muur een kamertje van tichels opgebouwd, waarin zich een schijndeur bevindt voor Nebet, waarop deze vrouw anders dan gewoonlijk op schijndeuren het geval is, staat afgebeeld. Zo staat zij onderaan de vertikale tekstregels niet weergegeven, terwijl zij aan een lotusbloem ruikt, maar manden dragend en met een nog ongedefiniëerd voorwerp, waarvan het handvat de vorm van een lotusstengel heeft, benevens drie lotussen in de hand.

b. Wernoeoe. De inschriften rechts en links van de schijndeur zijn niet door dezelfde hand gebeiteld. Ze bevatten o.m. onbekende tekens en nog onvertaalbare titels. Enige van de voorstellingen op de muren van dit graf treft men zelden in andere mastaba's aan. Merkwaardig is het ontbreken van ossen en kalfjes. In één van de tafrelen draagt een man aan een stok over zijn schouder een waterzak (?), bestaande uit een van de nek ontdane dierenhuid, waarvan de poten aan de stok gebonden zijn.

Behalve het graf van *c. Choei* werd nog een graf ontdekt, waarbij de lezing van de naam (*d*) onbekend is (SAAD: *Smedenti*?). In de muur (de enige, die overgebleven is van de laatste mastaba) tussen de eerste kamer en die, waarin de schijndeur staat, trof men een deur aan met ronde bovenkant. De kalkstenen schijndeur is in de kleur van donker graniet geschilderd, terwijl de hiëroglyphen met „goud"-geel zijn ingelegd. Sommige van de erop voorkomende formules zijn afwijkend van de gebruikelijke. Het enige, wat ervan beschadigd werd, is de naam van de eigenaar, welke zo goed als zeker om magische redenen werd uitgekrast. *Ann. Serv.* 43, 1943, 449-457. Hierbij te vergelijken: *o.c.*, 487-513.

e) Opgravingen door de *Service des Antiquités* onder Abd es-Salam HUSSEIN 1943

De ruïnes van de daltempel van Wenis te Ras el-Gisr werden opgegraven. Het gebouw bestaat uit een geplaveid terras met een borstwering gebouwd tegen een stutmuur (tegen het zand) van mooie fijne kalksteen. Op dit terras heeft men zuilen-bases gevonden en resten van vertrekken, die tot de tempel of de bijgebouwen ervan hebben behoord. Alles was te zeer verwoest om er een goede indruk van te kunnen krijgen. In een van deze vertrekken vond men op het plaveisel een sarcophaag van grijsgroene leisteen met witte aderen. De sarcophaag is geheel glad, draagt geen inscriptie en heeft als enige versiering een torus op de vier hoeken en een kroonlijst rond het deksel. Een van de hoeken is afgebroken bij een plundering; de mummie werd beroofd; daarna is het deksel weer op de plaats gelegd.

Van binnen was de sarcophaag tot de rand met water gevuld, rood door de opgeloste stoffen. De mummie was vergaan en het geraamte lag op de rug in een zwarte massa; de schedel lag apart; de armen lagen langs het lijk. Een lange stok lag links van het lichaam onder de linkerarm. Goudblaadjes schemerden door de zwarte massa rechts van het hoofd. De rechteronderarm droeg in het midden een grote cornalijn kraal in een gouden bies gezet, met vier spiralen; hogerop was een goudbandje rond de arm onder de oksel. Een prachtige gordel met een gouden met gekleurde steen ingelegde gesp omgaf het middel. De gordel en gesp zijn 4,5 cm breed; aan de achterzijde zit een gouden plaatje voor de bevestiging van de stierenstaart, welke vergaan is. Op de gesp wordt de overledene tweemaal voorgesteld, symmetrisch tegenover zichzelf gezeten, een stok in de hand; boven zijn hoofd zweeft de valk. In het midden een inscriptie in veelkleurige hiëroglyphen, „de vorst (*rpꜥt*), de koningszoon, Ptahsjepses". De gordel bestaat uit een dikke goudband omgeven met een garnituur van veelkleurige kralen in ruitvormig patroon op gouddraad. Het stuk is thans in het museum te Caïro. Het voorkomen van een graf in een daltempel is wel zeer eigenaardig en levert nog een probleem op. Was Ptahsjepses een zoon van koning Wenis, stierf hij voor zijn vader en werd hij hier bijgezet?

Twee canopenvazen van een uitgesproken Zesde Dynastie-type en een in albast gebeeldhouwde gans stonden dichtbij en behoren misschien bij deze sarcophaag.

BIE xxvi, 1944, 77 v.
CdE xx, 1945, 82 v.

Onder de omstreeks 400 fragmenten van de reliëfs, die de binnenzijde van de overdekte weg van Wenis versierden, bevindt zich een interessante en tot nog toe onbekende voorstelling van de slachtoffers van een hongersnood. Het blok toont ons twee rijen uitgemergelde mensen, allen zittend en aan het eind van hun krachten. Het zijn geen echte Egyptenaren, maar waarschijnlijk Bedja's, woestijnbewoners. Er is geen inscriptie bij bewaard gebleven, die direct op hen betrekking heeft (zie PLAAT XXII).

BIE xxv, 1943, p. 45 vv.

11 — *Tell Basta.* Opgravingen van de *Service des Antiquités* Dec. 1939-Juni 1942

In Maart 1939 vond men een groot blok kalksteen, dat Pepi I voorstelt, staande voor de godin Bastet, die hem het levensteken reikt; achter Pepi staat Hathor van Dendera.

Vijf mijl ten Westen van de grote granieten tempel vond men een tempel gebouwd door Pepi I in de Zesde Dynastie. De tempel bestaat uit één heiligdom: een grote bakstenen kamer met acht kalkstenen pilaren, die voor het grootste deel nog staan. Een bakstenen muur omgeeft de tempel, doch slechts de Oostkant en delen van de Noord-Zuidkant werden blootgelegd. De Oostzijde was 87,5 m lang, 4,5 m dik en 3 m hoog. Het heiligdom bevond zich niet in het midden van de tempel, maar in de N.W. hoek. Dit is de plattegrond van de hiëroglief [hiëroglief].

Een grote poort van kalksteen, 4,5 m hoog, bevindt zich in de Zuidelijke muur; op de Zuidelijke façade ervan is de scene: Pepi tussen Bastet en Hathor, die hierboven beschreven is. Op de Noordelijke façade vindt men de grote stele met de namen van de koning, gevolgd door de naam van de tempel, die heette ⌜Tempel van de geest van Pepi in de stad van Bastet⌝. In het heiligdom waren nog enige inscripties. Sommige pilaren droegen de namen van de

koning met het epitheton ʿbemind door de (godin) Bastetʾ en de afbeelding van de koning, in gezelschap van enige goden. Ook een voorstelling van de koning en de godin, die in de hand het gereedschap houdt, dat gebruikt wordt bij de religieuze ceremonie van de tempelstichting, werd gevonden. Bronzen beelden en begraven waterdieren, zoals schildpadden, werden gevonden. Dit is de eerste tempel uit het Oude Rijk, die in de Delta is opgegraven.

CdE xx, 1945, 83 vv.

12 — *Edfoe.* Frans-Poolse opgravingen 1938-1939

Een tiental mastaba's buiten de grote muur werd opgegraven. Het zijn arme graven uit de Vijfde en Zesde Dynastie. Het graf van Isi had een stenen grafkamer, die met stuc bekleed en beschilderd was. Een grote canopen vaas met een dikke massa erin en koperen en stenen vaatwerk werden gevonden in kleine vertrekken afgezet met bakstenen muurtjes. Nog twee andere ongeplunderde graven werden gevonden met veel albasten vazen van een nieuwe vorm met ingeribde versiering en koperen en stenen voorwerpen.

CdE xiv, 1939, 267

IV — Oude Rijk of Eerste Tussenperiode

13 — *Medamoed* (Tempel). Franse opgraving van C. Robichon en A. Varille

Het monument bestaat uit een veelhoekige omheining rond een heilig bos, waarin de tempel staat. De omheining staat op een natuurlijke verhoging, waar niets onder is dan de maagdelijke bodem; hier werden slechts twee præhistorische voorwerpen gevonden.

De muur is 1,75 m hoog en van boven afgerond. Het eigenlijke heiligdom bestaat uit een binnenplaats, waar twee kronkelige gangen op uit komen, die ieder naar een klein onderaards vertrek lopen. Boven ieder is een kunstmatige heuvel. De gang heeft geen deur en is vermoedelijk gekronkeld om het naar binnen zien te beletten.

De grond van de gangen en de kamertjes is met zand bedekt. De gangen zijn gewelfd en gewit, en waren niet hoger dan 1,50 m. Bij de ingang van de Zuidelijke gang ondersteunden twee cylindrische voetjes een offerbekken, bij de Westelijke gang slechts één.

Later werd er een tweede voorplein met een pyloon bijgebouwd: het ronde zandstenen voetstuk voor de matten is nog aanwezig, rechts van de ingang. De verbinding van de Oostelijke pyloon met de muur deed een driehoek ontstaan, die als bergplaats voor cultusvoorwerpen gebruikt werd. Aan de rechterkant van het nieuwe voorplein bevinden zich twee rechthoekige bankjes, bedekt met as. Dit gebouw werd door Sesostris III vernield, het bosje werd platgebrand en precies erboven werd de nieuwe tempel van Sesostris III gebouwd. Het aardewerk bestaat enerzijds uit laat Oude Rijk-types en anderzijds uit enige totaal nieuwe vormen. Waarschijnlijk was dit een Osiris-heiligdom. Ptolemæische teksten vertellen ons, dat ieder jaar in de maand Choiak, in ieder van die heuvels een kleine mummie, 1 el lang, een van zand en de ander van aarde, dadels, wierook, aromata en verpoederde mineralen ʿbegravenʾ werden. Ieder jaar werden deze symbolische mummies hernieuwd, vandaar dat deze vertrekjes toegankelijk moesten blijven.

De geographische lijst van de tempel van Edfoe geeft voor de Thebaanse nome twee heuvels omgeven door bomen voor de cultus van Osiris, nl. te Medinet Haboe en Medamoed. Vanaf Sesostris III werden Montoe en Osiris samen vereerd. CdE xiv, 1939, 265-267

Zie ook C. Robichon et A. Varille, *Description sommaire du temple primitif de Médamoud,* Rech. d'Arch., de Phil. et d'Hist. 11, 1940.

V — Midden Rijk

14 — *Medamoed.* Opgravingen van het Louvre 1938

De tempel gebouwd door Sesostris III werd opgegraven. Hij beslaat een groot gebied en is gebouwd in baksteen en zandsteen. Hij is thans gedeeltelijk bedekt door de Ptolemæische tempel. In de Oostelijke hoek is de eigenlijke tempel met een lange zuilenrij, allerheiligste en hof met twee portieken met Osiris-pilaren. In het Zuiden en Zuidoosten zijn de bijgebouwen, graanschuren, priesterwoningen, etc. Het geheel is omgeven door een zeer dikke wal en maakt de indruk van een vesting, wat niet zo verwonderlijk is, want Medamoed ligt aan de Noordgrens van de Thebaanse nome. Zes grondsteenleggingen werden gevonden onder de muren. Het oorspronkelijke plan voor de tempel was nog groter met een kleiner gebied voor de bijgebouwen. Iedere put bevatte een kop en schouder van een rund, aardewerk, kleine vaasjes en bekertjes en een baksteen. Vier ervan lagen onder de hoeken; de twee andere bevatten slechts beenderen en waren gelegen in de Noordwestelijke en Zuidwestelijke hoek van de grote binnenplaats. In de as van de portieken met de Osiris-pilaren is een deur naar een binnenplaats, waar misschien een belangrijk bijgebouw (paleis?) lag.

CdE xiv 1939, 82 vv.

Zie ook Rev. d'Eg. 5, 1946, 25-44.

15 — *Edfoe.* Frans-Poolse opgravingen 1938-1939

Op de begraafplaats uit het Middenrijk onderscheidt men thans drie types graven:

a) gewelfde graven, gedateerd door een cartouche van Amenemhet III;
b) onderaardse gemeenschappelijke graven;
c) graf in de vorm van een rechthoekig blok met verschillende verdiepingen, de façade als van een huis met gewelfde vensters.

Het grafmeubilair bestond uit albasten vazen, koperen voorwerpen, kleine albastgroepen, concubinebeeldjes, aardewerk, en halskettingen van edelsteen. CdE xiv, 1939, 267.

16 — *Elephantine.* Opgravingen van de *Service des Antiquités* onder Labib Habachi Jan.-April 1946

Ten Noorden van de begraafplaats der heilige rammen op het eiland Elephantine werd in 1932 door *sebakkīn* op oude resten gestoten. De inspecteur E. Ghazouly vond toen o.a. zeer fraaie beelden uit het Midden Rijk. In 1946 bleek, dat hier een cultusplaats lag. Gouwvorst Sarenpoet I had ter ere van zijn voorganger Hekaïb (eind Oude Rijk) een naos geplaatst, waarin een stenen altaar. Deze naos, met één, die Sarenpoet I voor zichzelf had geplaatst en twee andere uit iets jongere tijd, bevinden zich in een gebouw van ruwe bakstenen. Hier omheen zijn vele naoi, beelden, steles en offertafels aangetroffen van mensen van Elephantine, evenals van koningen, o.a. ter ere van genoemden Hekaïb en speciaal uit de Twaalfde en Dertiende Dynastie. Uit artistiek, geschiedkundig (inscripties), archæologisch (*in situ* aangetroffen!) en godsdienstig oogpunt is de vondst van deze ± 100 voorwerpen voor de bestudering van de betreffende periode buitengewoon belangrijk.

Mededelingen van Jozef Janssen
CdE xxi, 1946, 200-201

Verder nog enige secundaire opgravingen.

17 — *Heloean* (1943-44). Ten Noordwesten van Heloean een Midden Rijk-graf, waarin men fragmenten van aardewerk en dunne goudblaadjes vond.

CdE xx, 1945, 77

(1944-45). In een graf, misschien uit de Elfde Dynastie, vond men een sarcophaag bestaande uit goed gehouwen blokken. De binnenkant droeg een inscriptie, die de naam van de plaats gaf waartoe de grote necropolis van de Eerste Dynastie (en ook dit graf) behoorde, nl. Heliopolis. CdE xx, 1945, 77.

18 — *Tell Basta. Service des Antiquités,* 1943.

60 m ten Noorden van de tempel werd een sphinx met manen ontdekt; Amenemhat III.

CdE xx, 1945, 85

19 — *Tanis* (1940).

In graf n° 5 Wesermare Sjesjonk werd een granieten sarcophaag ontdekt, die gehakt was in een blok steen van de Dertiende Dynastie, waarop de Horusnamen van koning Horus en koning Wegaf nog leesbaar waren. CdE xx, 1945, 86.

VI — Tweede Tussenperiode

20 — *Kom el-Hisn*. Opgravingen van de *Service des Antiquités* 1943 onder Prof. Abd. el-Hadi HAMADA en Mustafa EL-AMIR

Omstreeks 80 graven werden ontdekt. De meeste lijken lagen met het hoofd naar het Noorden en gezicht naar het Westen gekeerd. Sommige graven bevatten ongewone vondsten. Zo werden twee lijken met de gezichten naar elkaar toe gevonden, weer andere naast elkaar, ja zelfs drie of vier lijken bijeen. Sommige misten het hoofd; in een ander graf vond men slechts een hoofd. Een vrouw werd gevonden met voedsel tussen de armen.

In al deze vreemde graven werd aardewerk naast het skelet aangetroffen. In sommige vond men koperen of bronzen wapenen, zoals dolken en strijdbijlen en ook stokken, zoals Flinders PETRIE vond in Tell el-Jehoedije, Rifeh en Hoe. De grafvondsten bestonden uit colliers van cornalijn, faïence; een van de colliers bestond uit 65 gouden cylindrische kralen, een ander uit 35 gouden ronde kralen, een derde uit gouden amuletten in de vorm van een mensenhoofd; nog een andere ketting bestaat uit minuscule ringetjes. Een gouden uræus, een scarabee van de Twaalfde Dynastie en een groot aantal bronzen spiegels vormen de voornaamste vondsten. CdE xxi, 1946, 58-59.

21 — *Kom el-Hisn*. Opgravingen van de *Service des Antiquités* 1945 onder Prof. Abd el-Hadi HAMADA en Chafch el-FARID

Een ander deel van de necropolis van de hoofdstad van de derde Nederegyptische nome werd onderzocht en ongeveer 180 graven werden blootgelegd. Sommigen zijn van baksteen of klei, het merendeel is echter in het zand gegraven, met of zonder stuc of houtbedekking rond het lichaam. De oriëntatie is met het hoofd naar het Noorden en met het gezicht naar het Westen gekeerd. Ook hier werden ongewone graven gevonden. In een bakstenen graf vond men twee lichamen zonder benen. Delen van een veulen werden teruggevonden, ongetwijfeld de resten van een offer. In een ander graf vond men drie lijken, een vrouw en twee kinderen; in weer een ander lagen drie doden met stuc bedekt. Ook werd een graf gevonden van een zwangere vrouw en normaal kind. De verminkte lijken doen vermoeden, dat men hier soldaten begroef, die gesneuveld waren in de grensgevechten tegen de Libyers, die in de Tweede Tussenperiode Egypte aanvielen. In bijna alle graven vond men aardewerkvazen van verschillende vormen, sommige gemerkt, soms ook koperen of bronzen wapens. In andere graven is het hoofd bedekt met verguld stuc.

De grafvondsten bestaan uit vazen van albast, porphyr en leisteen, halskettingen van goud, electrum, cornalijn, amethyst, lapis lazuli en faïence; sommigen uit heel fijne ringetjes, anderen uit ronde kralen. Een gouden armband met ribbelpatroon en een andere bestaande uit 12 stukken, ieder met 2 uræi maakten ook deel uit van de vondsten. Verder vond men gouden ringen, kostbare stenen, amuletten in de vorm van Egyptische goden, heilige dieren en vogels, en van het oog van Horus. De scarabeeën in amethyst, lapis lazuli, faïence en steen zijn van het type van de Twaalfde Dynastie; een draagt de naam van de eigenaar Hornacht, zoon van Wahka-nefer. Onder het blootgelegde deel van de ringmuur van de tempel van het Nieuwe Rijk werden sommige graven ontdekt, die op opening wachten.
CdE xxi, 1946, 59-60.

VII — Nieuwe Rijk

22 — *Karnak*. Opgravingen van het *Institut Français d'Archéologie Orientale* (1940)

Bij de systematische opgravingen van de Montoe-tempel kwamen interessante dingen

aan het licht. In de ringmuur van de tempel werden vele blokken van een tempel van Amenhotep II aangetroffen, o.a. deuren en talrijke zuilen in fijn kalksteen, goudgeel geverfd met open kapiteel, dat helrood gekleurd is. Ze dienden als fundament in de Romeinse tijd. Andere blokken zijn afkomstig van het heiligdom van de heilige bark van Amenhotep I of van een feesttempeltje, zoals dat van Sesostris I; het bevat dezelfde nome-namen, dezelfde goden, alleen anders genoemd. Binnen de muren werden blokken van Amenhotep III gevonden, die een gedeelte van een gehele muur van een kleine kapel vormden uit het einde van de tempel. De reliëfs stellen voor Amenhotep III voor Min in zeer frisse kleuren. Dan werd er een mooie groep in zwart graniet gevonden; Amon, die Amenhotep III beschermt. Amenhotep is gekleed in een feestmantel. De groep draagt sporen van vergulding. Een groot stuk van de stele Cairo 34184 (Horemheb) werd gevonden, het geeft enige nieuwe spellingen en de naam van Noet (r. 28), het vult het stuk Cairo 34183 aan, gevonden door LEGRAIN in 1901. Ten Oosten van de tempel werd een klein gebouw onderzocht, dat op de Westelijke kant een geografische inscriptie draagt. Een basis van een zuil werd gevonden in een klein gebouw ten Oosten van de tempel. Een Ptolemæisch fragment met de afbeelding van de stier van Montoe werd ook ontdekt. CdE xviii, 1943, 90
Zie ook: A. VARILLE, *Karnak I*, Le Caire, 1943.

23 — *Amara West*. Anglo-Egyptische Soedan. Britse opgravingen

De tempel ligt in de Noordoostelijke hoek van het ommuurde gebied. De stadsmuur werd gebouwd door Seti I. De ingang tot de tempel is in het Noordelijk deel van de stadsmuur; ter verdediging zijn bakstenen muren ervoor gebouwd. Twee zuilen staan voor de ingang en aan iedere kant van de ingang zijn nissen met steles. De Westelijke is een copie van de huwelijksstele van Ramses II en de Oostelijke een copie van de droomstele van Ramses II te Aboe Simbel.

De steles zijn later dan het voorhof en het voorhof is later dan de tempel, die op zijn beurt ouder is dan het 35e jaar van Ramses II. De poort draagt een inscriptie van Ramses VI, en een figuur en inscriptie van Ramesesnacht, vice-koning van Nubië, en een inscriptie van Merneptah.

Binnen de poort is een peristylum, zeer beschadigd; de colonnade loopt rond de vier muren. Er zijn resten van 14 zuilen. Aan het Zuidelijk einde openen twee deuren naar het Oosten en het Westen series van magazijnen. In de Zuidmuur is een deur naar de hypostyle hal. Op de muur tussen de peristyle hal en de hypostyle hal zijn een behoorlijk aantal reliëfs bewaard gebleven, o.a. Ramses II die zijn vijanden verslaat, en een inscriptie van Ramses IX, jaar 6, 1e maand van de zomer, 25e dag, mogelijk de dag, waarop de tempel voltooid werd.

De hypostyle hal bevat 3 rijen van 4 zuilen, die nog ongeveer 3 m hoog zijn. Alle dragen een inscriptie op de zijden, die naar de tempelas gekeerd zijn. Alle kregen later grotere reliëfs van Ramses II op de kleinere reliëfs van een vroegere periode van dezelfde koning. De kleinere oudste zijn echter veel mooier. Een paar zuilen dragen titels van Ramses III.

De reliëfs in de Oostelijke helft van de hypostyle hal stellen scenes uit de Syrische oorlogen voor, o.a.: Ramses II belegert een Syrische stad. Er zijn twee kleine schrijnen voor beelden, één voor Ramses II, de andere voor Amenmeses. De teksten van de laagste registers (geografische lijsten) zijn beschadigd. De Aziatische geografische lijst in de Oostelijke helft van de tempel noemt 104 namen. De Afrikaanse lijst bevat 95 namen. Ten Zuiden van de hypostyle hal is een vestibule met fijne reliëfs en het allerheiligste bestaat uit drie vertrekken, waarvan het middelste met een voetstuk voor de boot. Westelijk hiervan is een trap naar het dak. Buiten de tempel zijn series magazijnen met inscripties van Ramses II. Alle zijn gewelfd.

De tempel, zoals hij is, is erg onregelmatig en heeft een bouwgeschiedenis, die dit verklaart:
a) De oorspronkelijke tempel bestond uit een hypostyle hal, vestibule en allerheiligste. De ingang was ten Zuiden door het tegenwoordige heiligdom. Voor de hypostyle hal lag een open hof (nu vestibule en allerheiligste).

b) Reliëfs op de zuilen veranderen.

c) Oude ingang dichtgemetseld, nieuwe ingang in de Noordmuur van de stad. De Noordmuur van het oude allerheiligste afgebroken, de peristyle hal gebouwd van reeds gebruikte steen. Het oude voorhof veranderd in vestibule en allerheiligste.

d) De Noordmuur van peristyle hal te ver gebouwd, nu afgebroken en herbouwd — het voorplein buiten de stadswal, beveiligd door bakstenen muren.

Dit onregelmatige bouwen deed de tempel geen goed. Onder Ramses II moest een zuil in de hypostyle hal gestut worden. Amenmeses (inscriptie geüsurpeerd door Ramses III) plaatste een rij stutten tegen de Zuidmuur van de hypostyle hal om te verhinderen, dat hij inviel. Het is onzeker of er een oudere tempel vóór die van Ramses II was. Het is niet onmogelijk, daar de stadsmuur door Seti I gebouwd was en er een stele van Amenhotep II en zegelafdrukken van Hatsjepsoet en Thotmes III gevonden werden.

Onder de vondsten zijn te vermelden:

1) een zandstenen stele van Amenhotep II en de vice-koning van Nubië Wesersatet (die niet van koninklijke bloede was);

2) stele van Ramses II; de stad was gebouwd om de beelden der goden, die de koning naar Nubië gebracht had, te ontvangen; de naam van de stad was toen Per-Ramessoe-Meri-Amoen; mogelijk droeg de stad nog een andere naam, vermeld in een inscriptie van Ramses IX, *Ḥnm wꜣs*, doch dit is onzeker;

3) historische inscriptie van Seti I over de campagne tegen Nubië in vierde of achtste (?) jaar;

4) reliëf van een deel van een stele van Seti I;

5) stele van Setnacht;

6) twee steles van Ramses III, gedateerd vijfde en elfde jaar;

7) fragment van een stele met ingekrast hiëratisch. Historische tekst gedateerd in het derde jaar van een koning wiens naam verloren is; de tekst spreekt over een invasie van Egypte, een zeeslag en een nachtelijke aanval.

Enige beelden werden gevonden: een hoofdloos hurkend beeld van een schrijver Amenemhet en een cultusbeeld van de ramskoppige Chnoem, verder veel scarabeeën en kleinere vondsten. De vondsten maken de volgende schikking van de onderkoningen aannemelijk:

1) Ḥori, zoon van Kama (REISNER's Hori I) onder Setnacht;

2) Ḥori (REISNER's Hori II) stele vijfde en elfde jaar Ramses III, zijn waarschijnlijke opvolger;

3) Siëse, vice-koning onder Ramses VI;

4) *Wen-wꜣt* (REISNER's *Wen-tꜣwꜣt* is waarschijnlijk dezelfde) onder Ramses IX — zijn vader is de nog onbekende vice-koning Naḥeḥer;

5) Ramesesnacht, vice-koning op ingang van tempel met cartouche Ramses VI, en wederom onder Ramses XI, tenzij men hier met twee personen van dezelfde naam te doen heeft.

De stad lag waarschijnlijk op een eiland. Het kleine met steen beklede bouwwerk ten Noorden van de tempel is dan een landingsplaats. Dit verklaart ook, dat aan de Oost- en Zuidkant geen poorten zijn. De stad werd verlaten aan het einde van de Twintigste Dynastie, wat waarschijnlijk samenhangt met het opdrogen van de rivierarm tussen de stad en de begraafplaats. De stad lag aan het einde van een caravaanroute van Salima, controleerde het rivierverkeer op een moeilijke plaats en bekleedde dus een belangrijke strategische positie. Aan de oppervlakte van de stad en de tempel vond men zg. Saharascherven, afkomstig van een volk, dat in twee takken emigreerde, de ene naar Marocco, de andere naar de Nijl. Amara is mogelijk de plaats, waar ze de Nijl bereikten: het einde van de kortste caravaanroute tussen de Nijl en de Salima Oase, waar eveneens deze scherven aangetoond zijn. MYERS dateert ze in de Zesde Dynastie. Deze scherven dateren echter uit de Negentiende Dynastie of later. Naar H. W. FAIRMAN in JEA 25, 1939, 139-144.

Volgens een bericht in Le Progrès égyptien (21 janvier 1948) heeft men kunnen vaststellen, dat de stad inderdaad op een eiland heeft gelegen. In het begin van de elfde eeuw vóór Chr. is de bevaarbare Nijlarm verstopt geraakt, met gevolg dat de stad veel meer werd blootgesteld aan de hevige winden en zandstormen; zij werd daardoor spoedig onbewoonbaar en is dan ook verlaten. Voor ons heeft dit het voordeel, dat de gebouwen goed bewaard gebleven zijn. Het is tevens gebleken, dat de stad van groot belang was bij de exploitatie der goudmijnen, die zich op korte afstand in de woestijn bevonden.

De opgraver, H. W. FAIRMAN, schreef eveneens twee mooi geïllustreerde artikelen over zijn werk, t.w. *The recent Excavations at Amarah West*, The Connoisseur 103, London, 1939, 322-328, 344, met 16 afb. en *An Ancient Egyptian Frontier Town*, Discovery, Cambridge, N.S. II, No. 17, August, 1939, 385-392, met 11 afb..

24 — *Medamoed*

In de grote binnenplaats van de tempel van Sesostris III werd een massief gevonden, dat door de inscriptie van een blok albast op Thotmes III gedateerd kan worden. In 1926 werd een beeld van de architect van Thotmes III, Minmose, gevonden met een inscriptie die luidt: „Z.M. droeg me op de werken te leiden in de tempels van alle goden, van Montoe, heer van Thebe, stier die is in *mꜣdw* (Medamoed), van Wepwawet, heer van Sioet, van Hathor, meesteres van Atfih, etc. Wat die plaatsen, die ik genoemd heb betreft — ik heb er het touw der stichting gespannen" —. Thotmes III bouwde hier als eerste koning van de Achttiende Dynastie en veranderde de as van de tempel. CdE XIV, 1939, 86 volg.

25 — *Sjeikh Abada (Antinoë)*. Opgravingen van de Universiteit van Florence 1940

In de tempel van Ramses II bij het heiligdom vond men resten van fundamenten van muren met vele gebeeldhouwde oudere blokken. Belangrijke resten uit de tijd van Achenaten werden aan het licht gebracht. De blokken zijn niet ouder dan het jaar 9 van de koning, zoals blijkt uit de titulatuur van Aten. Reeds heeft men een deurpost kunnen reconstrueren.

Vele dikke blokken steen werden gevonden zonder van verder belang te zijn.

De tempel had waarschijnlijk een crypte in later tijd, met een ingang op de hoek van de Zuidelijke toren van de pyloon, die bijna 7 m onder de grond afdaalde. De crypte werd gevormd door een nauwe gang; ze ligt vóór de tempel, niet eronder.

Zeer veel beelden uit de periode van Ramses II werden gevonden, zowel van goden als van vorsten; verdere details ontbreken. CdE XX, 1945, 101.

Zie ook: S. DONADONI in *Scritti Rosellini*, Firenze, 1945, 173-190; *Annales du Service* 35, 1939, 665-677; 40, 1940-1941, 715-720.

26 — *Tell Basta. Service des Antiquités* 1943

De zone rond de granieten tempel werd nauwkeurig onderzocht. Op 60 m ten Noorden van de tempel, op de plaats waar NAVILLE 40 jaar geleden vier granieten zuilen ontdekte, bracht men enige bases met de naam van Ramses II aan het licht.

De zuilen en bases behoren tot een gebouw, dat zeer sterk lijkt op een zg. mammisi, hoewel er tot nu toe niet één ouder was dan de Grieks-Romeinse periode. Het gebouw werd opgericht door Osorkon II in de Tweeëntwintigste Dynastie ter ere van de leeuwengod Mahes, zoon van Bastet. Bij de bases werden fragmenten van gepolychromeerde faïence gevonden, die dienden voor paleisdecoratie; mogelijk duidt dit op de aanwezigheid van een paleis, wat de hypothese steunt, dat sommige koningen in Boebastis geresideerd hebben.

200 m ten Noorden van de tempel verheft zich een ruïnenheuvel, waar gebouwen uit de bloeitijd der stad zich schijnen te bevinden. CdE XX, 1945, 85.

27 — *Gize. Service des Antiquités* 1937-1938

Acht steles van kalksteen werden gevonden. Ze stellen Thoetmes IV voor, staande voor verschillende goden van het Memphitische pantheon, zoals voor Horus, Thoth, Sokar, Amon,

Wadjet, Sesjat en Hathor. Resten van een grote 2,15 m dikke muur werden gevonden, die gebouwd was door Thotmes IV om de sphinx tegen het zand te beschutten.

CdE XIV, 1939, 81.

28 — *Hermopolis*. Duitse opgravingen 1938-1939

Blokken van de afgebroken tempel van Achnaton werden gevonden, o.a. in de fundamenten van de pyloon van Ramses II, waarvan de resten in 1939 werden onderzocht. De reliëfs stellen de koninklijke familie en de hovelingen voor, offerbrengende dienaars etc.

CdE XV, 1940, 72-73.
MDAIK 9, 1940, 59-63, 73

Twee uit papyrusbundels bestaande zuilen werden, evenals reliëfs van Nero, aangetroffen in de ruïnes van een tempel van Ramses II (1946). CdE XXI, 1946, 199-200.

29 — *Deir el-Medine*. Opgravingen van het Franse Instituut 1939-40

a) *Noordelijke sector*

In de Noordelijke sector werd een rij kapellen uit de Negentiende Dynastie gevonden. De belangrijkste daarvan was een tempeltje, gebouwd door Seti I voor Hathor. Het was 20 m lang. Het is een aaneenschakeling van pleintjes en zaaltjes (alle versierd), allerheiligste en bijgebouwen, pronaos en drie naoi; trappen verbinden nu de delen van de tempel, terwijl een Oostelijke pyloon de ingang aangeeft vanaf de vallei. Vóór deze tempel was er geen andere; op zijn ruïnes plantte men een bos sycomores in Saïtische tijd, toen de hogepriesteressen zich lieten begraven in de rotsen boven deze plaats. Een offertafel van Haroea, major domus van Amenardis, stak op een platform hier boven uit.

Een klein heiligdom gewijd aan Amenhotep I en Nefertari door de Ramessiden werd eveneens gevonden. Het was mooi beschilderd. De Italianen hadden hier reeds verschillende houten beeldjes van Nefertari gevonden en hier ook werd het beeldje van Thotmes III gevonden, dat hem voorstelt, terwijl hij knielt en twee ampullen wijn in de handen houdt.

Vele fragmenten en basreliëfs werden ontdekt, voor het grootste deel afkomstig van de præ-Grieks-Romeinse tempel. Vermeldenswaard zijn hier:

a) een beschilderde staande kalkstenen groep van de vizier Panehsi (onder Merneptah); hij legt zijn hand tegen de dubbele troon, waarop Merneptah en zijn koningin gezeten zijn;
b) andere beelden van de viziers Paser en Nehi (?), die voor zich houden òf een Hathormasker òf een ramskop, die een koning beschermt;
c) een beeld van de heilige koe, waarschijnlijk uit de Ramessiden-naos, fragment van een zittend beeld van de waaierdrager Amenmose, beide beelden uit de fundamenten van de Noordoostelijke hoek van de ommuring;
d) beelden van particulieren in hurkende vorm.

b) *Oostelijk van de tempel*

Het arbeidersdorp had oorspronkelijk de gehele heuvel bedekt; over de graven heen, die geplunderd werden, strekten zich de huizen uit. Dit dorp werd later weer door Ptolemæische werklui bewoond, daarna door Christenen.

Een groot Ramessidisch graf werd later gebruikt door een Koptische vrome en werd daarna een bedevaartplaats en kapel.

Een kapel gebouwd door Ramses II voor de triade van Karnak werd gevonden. Deze was naar het Westen gekeerd, naar de tempel van Hathor en in dezelfde as, maar is iets minder majestueus dan de tempel van Seti, de plattegrond is echter voor het grootste deel dezelfde. De versiering is geschilderd. Amon draagt epitheta als *ṯḥn-nfr, ꜣb-lmntt*, die eigen schijnen aan Amon van de linkeroever als ram. De vondsten zijn voor het merendeel Ramessidisch, ostraca, enige hiëratische documenten, etc.

c) Tegenover de tempel van Hathor en in diens as — dus juist zoals de Ramessiden plachten te bouwen — ligt een Ptolemæisch gebouw, waarvan slechts de onderbouw bewaard bleef. Het werd later verschoven toen Dionysos de perimeter van de temenos naar het Oosten verlegde.

De belangrijkste vondsten zijn:

1) gehavend houten beeldje, waarschijnlijk Ramses II, 70 cm hoog, draagt de blauwe kroon (blauwe pareltjes in stuc);
2) acht hoofden van Aziaten, Nubiërs en Libyers, onbeschilderde kalksteen;
3) twee grote votieve beschilderde kalkstenen oren;
4) een twintigtal steles, gewijd aan Amon, Ptah, Seth, Sjed, Merseger, Hathor, Tawert, Thoth; 2 basreliëfs met een Hathorkoe; fragment van stele met naam van Ramses II in cryptographie; Ramses II die zijn vijanden bij de haren houdt om ze te verslaan;
5) beeld van een leeuw, tussen wiens poten een Aziatisch hoofd;
6) een incompleet beeld van een staande Ramose;
7) beeld van Ramose, knielend; vóór hem bevinden zich twee zittende beeldjes, Osiris en Nephthys, boven de vier zonen van Horus;
8) knielend beeld van Ramose met een stele voor zich, waarop een inscriptie van een stichting van de tempel van Hathor, jaar 9 maand 3 van de Achet, dag 8;
9) houten beeldje van Merseger, de slang met mensenhoofd;
10) staand beeld van Ramose, priester van de tempel van Amon Re;
11) bas-reliëf aan de ingang van de pyloon van de tempel;
12) Ramses II die aan Hathor een beeldje van een koe offert;
13) veel ramsbeelden van Amon, Noordelijk van de tempel;
14) beelden van viziers, Paser Hori (onder Ramses III) knielend en voor zich uithoudend een ramskop met het beeld van Ramses III;
15) fragmenten van meer beelden van zwart graniet van viziers, prinsen van Koesj en koninginnen.

d) *Geschiedenis van de tempel*

Een zeer kleine Hathorkapel, iets ten Oosten van de tegenwoordige zandstenen tempel, met drie kleine vertrekken en een trap voor, werd ontdekt. Deze kapel dateert op zijn vroegst uit het begin van de Achttiende Dynastie. Aan bouwfragmenten werden gevonden bakstenen met het zegel van architect Senmoet, cartouches van Thotmes (III?), enige beelden en een stele.

Hathor was godin van de Westelijke oever in haar karakter van de bergtop van het Westen (el Korn), Maat beheerste het Zuidelijk deel van de Thebaanse necropolis. Hathor werd verbonden met Amon (wiens tempel noordelijker lag en alsnog niet gevonden is) en Maat met Ptah en waren zeer populair bij het gewone volk.

In de Negentiende Dynastie werd deze Hathorkapel vergroot en verschillende veranderingen werden aangebracht. Ramses II liet er bouwen door zijn vizier Paser en de koningsschrijver Ramose schonk beelden en bas-reliëfs, steles en offertafels. Deze tempel was gebouwd op de ruïnes van die uit de Achttiende Dynastie.

Van deze veranderingen zijn slechts twee monumentale trappen over; aan beide zijden van de tweede trap stonden rechthoekige zuilen als in Deir el-Bahri; voor de Noordelijke stond een boom. De trap leidde naar een grote binnenplaats, geplaveid met kalksteen; vandaar leidde een tweede trap naar het eigenlijke heiligdom. De naoi zijn thans juist daar waar de Ptolemæische tempel staat. Zuidelijk van de binnenplaats staat een rijk huis, waaraan veel veranderd is; het is een opeenvolging van zalen (as Oost-West). Het was gevuld met beelden en steles van de schrijver Ramose en mogelijk zijn huis of een deel van de tempel (een paleis?).

Na de Twintigste Dynastie wordt niets meer gevonden tot het begin van de Grieks-Romeinse periode. CdE XIV, 1939, 268-76.
CdE XVII, 1942, 95-97.

30 — *Athribis*. Tell Atrib bij Benha, vondsten van het Archæologisch Instituut van Liverpool

Uit het Nieuwe Rijk werden enige monumenten ontdekt. Het oudste is een blok met de naam van Amenhotep III. Onder zijn regering werden twee grote vijvers te Athribis gegraven (volgens tekst op een beeld te Karnak). Een grote zandstenen stele met vier inscripties werd gevonden, een van de zijden droeg de naam van Ramses II, de andere droegen inscripties en scenes van de tijd der Dertiende Dynastie tot in die der Ptolemæen.

Eén zijde is in de vorm van een kapel. Een monument, het ‘grote huis’, is afgebeeld. In het midden van de kapel ziet men een groot mensenhart (dat van Osiris natuurlijk) ondersteund door een scarabee.

De inscriptie, die soms enigmatisch is, noemt het de ‘kamer der zeventig’ of kamer van de 70 vormen van Re, een nummer, dat overeenstemt met de 70 genii, die de wacht houden om het grote huis. Deze afbeelding is later dan het Nieuwe Rijk.

CdE XIV, 1939, 90 volg.
Zie ook *Liverpool Annals* 26, 1939, 10

31 — *Tanis*. Franse opgravingen onder Prof. P. MONTET 1)

In Februari van dit jaar werd het graf van de chef der boogschutters Wendebawended ontdekt. Het graf dateert uit de tijd van koning Psoesennes I (± 1000 v. Chr.). Het graf bestaat uit een kleine kamer, die verstopt was in de dikte van de muur van het graf van de koning en had geen deur. Men trof een anthropoïde sarcophaag in graniet aan, die geüsurpeerd was en oorspronkelijk toebehoord had aan de derde priester van Amon, Amenhotep, uit de Achttiende Dynastie. De sarcophaag was opnieuw bedekt met stuc en daarna verguld. Hierin bevond zich een vergane vergulde houten sarcophaag, die op haar beurt een zilveren sarcophaag bevatte. De mummie was vergaan en men trof slechts de beenderen aan. Op de mummie vond men echter een schat van sieraden. Op het gezicht lag een gouden masker. De verdere vondsten bestonden o.a. uit een armband in goud met een gebed tot de ram van Mendes ten behoeve van een dame Taroed, dochter van Ḥoeroeroe, een halfedelsteen van de hogepriester Parennefer, een massief gouden Isisbeeldje, een Amonshoofd van goud gezet op zuiltjes van lapis-lazuli, een beeldje van Bastet uit bergkristal op gouden voetstuk, een figuurtje dat Ptah voorstelt, van lapis-lazuli in een gebouwtje met gouden zuilen, een kleine gouden naos met daarin de ram van Mendes, een grote scarabee van jaspis in goud gezet (tijd Ramses II), amuletten en sieraden van goud, zilver en cornalijn, kostbaar vaatwerk van zilver en een prachtige zilveren schaal, waarvan de bodem een gouden schijf is met versiering, die bestaat uit vier zwemsters temidden van watervogels, lotusbloemen en vissen (een geschenk des konings aan Wendebawended). Sommige voorwerpen vertonen slijtage tengevolge van gebruik. CdE XXI, 1946, 195-196.

Bourse égyptienne 23. 2. 1946.
Zie ook *Revue Archéol.* 6e série XXV, 1946, 64-65.

32 — *Mit Rahina*.

a) *Service des Antiquités* 1940

Een beeld werd bij toeval ontdekt, dat bij opgraving een in tweeën gebroken staand beeld van Ramses II bleek te zijn. De koning staat, terwijl hij op een lange stok leunt, waarop een lange inscriptie staat. De stok eindigt in een kop van Ptah. Vermoedelijk is dit beeld afkomstig uit de Ptahtempel van Memphis. CdE XXI, 1946, 55-56.

b) Opgravingen van de *Service des Antiquités* onder A. BADAWI 1942

1) *Graf van Amenhotep*, gouverneur van Memphis. Een rood-granieten sarcophaag werd gevonden, waarin een vergulde zilveren sarcophaag die de vergane mummie bevatte. Dichtbij werden 300 oesjawabti beeldjes gevonden en enige ijzeren wapens. Verder vond men canopen, en een zwart marmeren hoofdstut. *Annales du Service* 44, 1944, 182-206.

1) Voor de opgravingen juist voor de oorlog zie: J. Janssen in *Bibliotheca Orientalis I*, n°. 4 (Juli 1944).

2) *Graf van prins Sjesjonk*. Tweeëntwintigste Dynastie.

Het bovendeel van de wanden van de grafkamer was bedekt met voorstellingen en inscripties uit het Dodenboek. Het lagere gedeelte van de wanden rondom de kist was bedekt met rood kwarts en was 2,80 m hoog, 1,60 m breed en 45 cm dik. De mummie lag in de kist; gouddraad en blaadjes lagen bij het hoofd, terwijl de nagels van handen en voeten met bladgoud bedekt waren. Veel faïence werd aangetroffen.

De lijst van vondsten in het graf is de volgende:

1) vier canopen vazen;
2) 309 oesjawabti's;
3) een marmeren plaquette; op de voorkant is Horus als kind afgebeeld staande op de crocodillen, met een schorpioen, een leeuw en konijn en twee slangen in de handen; op de andere kant staat een magische tekst om gevaarlijke dieren af te weren;
4) een gouden armband met inscriptie;
5) twee delen van een gouden ingelegde armband, een gouden collier, een gouden Hathorbuste, nog een gouden collier en 13 goudstukken tegen het ‘boze oog’;
6) twee haarversieringen van goud, één met 9, de ander met 5 kettinkjes;
7) 20 kleine amuletten van roze marmer, Osiris, Isis, Nephthys, Anoebis en Taoeris voorstellend, 2 amuletten in de vorm van een papyrusplant, 2 andere van agaat tegen het boze oog, 4 vierkante stenen amuletten, een ander van agaat in de vorm van een kikvors, 9 van saphir, 10 van leisteen, en nog 3 andere, 2 daarvan zijn van blauwgeaderd marmer en de derde van groen marmer; tenslotte nog 4 amuletten van leisteen in de vorm van het hart en 9 dunne goudplaatjes;
8) 8 gouden slangen;
9) 2 haakjes, vermoedelijk de sluiting van een collier;
10) een scarabee van groene steen op het hart en 2 andere kleinere scarabeeën in goud gezet.

Verder werd een herdenkingssteen van Amenhotep II gevonden over diens Palestijnse oorlogen. Vermoedelijk afkomstig uit een tempel; door prins Sjesjonk voor de versiering van zijn graf gebruikt. CdE XXI, 1946, 56-57

VIII — Saïtisch (Perzisch) en Grieks-Romeins

33 — *Sakkara*. Koninklijke opgravingen 1941 onder Zaki SAAD

Een groot ‘Saïtisch’ graf werd gevonden bij de pyramide van Wenis van het type, dat in 1900 bij dezelfde pyramide werd gevonden. De schacht was meer dan 20 m diep en gevuld met zand. De schacht gaf beneden toegang tot een gewelfde kamer, die bedekt was met pyramideteksten. De eigenaar was Amentefnacht, hoofd van de koninklijke lijfwacht; hij leefde in de tweede helft van de Zesentwintigste Dynastie (Apriës). De grafkamer was geheel gevuld met een geweldige kalkstenen sarcophaag. Hoewel het graf ongeplunderd was, werden geen sieraden gevonden. JEA 27, 1941, 165, CdE XXI, 1946, 54.

Zie ook *Annales du Service* 41, 1942, 381-393.

34 — *Mit Rahina. Service des Antiquités*

Rechts en niet ver van de weg naar Sakkara vond men muren, waarschijnlijk van de Apistempel en daarbij een grote offertafel van 4,5 bij 2 m, de basis is ongeveer 5,5 m lang. Deze bestaat uit een enkel blok albast en is gehouwen in de vorm van een bed met leeuwenfiguren aan de beide lange zijden. Een paar treden dienen om op de ‘tafel’ te komen. Niet ver ervandaan vond men een ronde albasten basis, die het water van de bovenkant van de

offertafel opving. Dichtbij is een kleiner bed. Het bestaat uit één blok albast en draagt de naam van koning Necho van de Zesentwintigste Dynastie met het epitheton 'bemind door de levende apis'. Aan de Westkant van het grote 'bed' is een ander, een kleiner van kalksteen. Andere vondsten zijn een blok albast met de naam van Amasis en een grote albasten vaas met de naam van Darius. JEA 27, 1941, 165.

35 — *Aboe Jassein* bij Zagasig. Opgravingen van de *Service des Antiquités* 1937

Hier werden rose granietblokken ontdekt met Saïtische inscripties binnen een bakstenen muur. Resten van grote rose en zwart granieten sarcophagen en andere sarcophagen in kalksteen werden gevonden. Alle waren geplunderd. Sommige dragen een inscriptie, zijn aan de binnenkant met religieuze scenes versierd en hebben een onversierde buitenkant; resten van cement wijzen misschien op een kalkstenen bekleding. Eén van deze draagt de cartouche van koning Nectanebo I van de Dertigste Dynastie. De sarcophagen, die in rijen van drie stonden, werden neergelaten langs een glijvlak van kalksteen, waarvan de sporen gevonden zijn. Een kalkstenen kapel, waarvan de Zuidwestelijke hoek gevonden werd, evenals een deel van de Noordmuur met resten van de hoofdingang en een flink deel van het plaveisel bevatte de sarcophagen. Op een hoger niveau aan de Zuid-, West- en Noordzijde van de ringmuur vond men kleine rechthoekige bakstenen kamertjes, met gewelfd plafond, die resten van stierenskeletten bevatten; sommige waren nog compleet. De oriëntatie van deze vertrekken is ongelijk; ook de stieren liggen niet volgens een bepaalde oriëntatie. In een van de vertrekjes vond men een aantal koperen werktuigen (sommige dienden voor de balseming): een soort trechter, twee tangetjes, omgebogen buisjes, twee messen, twee hakmessen en drie kleine zilveren buisjes om de vloeistoffen uit de mummie te verwijderen. Amuletten en beeldjes vormen de rest van de vondsten. Deze necropolis schijnt die van de heilige stieren van Horbeit, de hoofdstad van de elfde Nederegyptische nome te zijn. De sarcophagen noemen ook de Pa-ka-wer, heer van Horbeit; het is echter een bescheiden imitatie van het Serapeum te Sakkara. CdE XIV, 1939, 92-93.

36 — *el-Kab.* Opgravingen van de Belgische archæologische missie onder Prof. J. CAPART 1945-1946; zie beneden blz. 329

37 — *Siwa Oase.* Opgravingen van de *Service des Antiquités* 1945

De tempel te Agoermi (Siwa), waarvan men geloofde, dat hij gebouwd was door koning Achoris, blijkt thans te zijn 'gebouwd' door Amasis van de Zesentwintigste Dynastie, die ook verschillende tempels in de Bahria Oasis bouwde. De plattegrond van de tempel is niet zuiver Egyptisch. Er was reeds een oudere tempel, in Libysche stijl, die door Amasis verbouwd en veregyptischt werd. Rond de cella is een nauwe gang, die uitkomt op de binnenplaats. Er zijn nissen in de muur van de cella en een crypte bij het plafond. Deze curieuse bouwwijze veronderstelt een verband met het orakel, dat men hoorde in de donkere cella.

Zie ook A. FAKHRY, *The Egyptian deserts, Siwa Oasis, its history and antiquities,* Cairo, 1942.

38 — *Djebel el-Mota*

Door Italiaanse bommen kwamen er verschillende graven aan het licht te Djebel el-Mota. Tientallen nieuwe graven werden gevonden doordat de bewoners schuilplaatsen zochten voor de luchtaanvallen. Vier graven waren beschilderd. Het belangrijkste is dat van Si-Amoen; het is in goede staat en heeft fijn uitgevoerde wandschilderingen. Het dateert van de tijd van Alexander of iets eerder en de eigenaar was waarschijnlijk een Griekse koopman, die een Egyptische trouwde en hier kwam wonen. Ondanks zijn Egyptische manieren en religie, toont zijn baard, zijn golvend haar en zijn lichte gelaatskleur zijn afkomst. Zijn jonge zoon staat voor hem in Griekse kledij. Een ander graf heeft een korte papyrus-zuil. In weer een ander is op het plafond de zonneboot geschilderd met de godheden Isis, Nephthys, Thoth en

Horus erin. Nog een ander toont ons de godin Hathor, meesteres van het Westen, die Horus vasthoudt. ILN, Oct. 27, 1945, 471.

Zie ook *Annales du Service* 40, 1940-1941, 779.

39 — *Hermopolis.* Duitse opgravingen 1939.

Een stele van koning Nectanebo uit de Dertigste Dynastie werd gevonden met twee afbeeldingen van deze koning voor Thoth, heer van Hermopolis en de godin Nehmet-awaj 'Die de beroofde redt' en een lange hiëroglyphische inscriptie, die van zijn bouwwerkzaamheden vertelt. Een geweldig kalkstenen beeld werd bij de stele gevonden. Het vertoont de trekken van Nectanebo. CdE XV, 1940, 72-73.

Zie ook *Annales du Service* 39, 1939, 727-747.

40 — *Tell Basta* (1943). *Service des Antiquités*

In de zone rond de granieten tempel werd een kalkstenen beeld van een zekere Horchon, een gouverneur uit de tijd van Psammetichus, gevonden.

Ruïnes van een klein Grieks-Romeins heiligdom werden gevonden met een bakstenen altaar en een 6 m hoge granieten zuil. Een gouden oorring en een gouden borstsieraad met Griekse goden uit Romeinse tijd werden hier o.a. gevonden. CdE XX, 1945, 85.

41 — *Sakkara*

a) 1939-1940. *Service des Antiquités*

Tussen de trappyramide en de pyramide van Wenis werden Saïtische en Ptolemæische anthropoïde sarcophagen gevonden. Vele waren in slechte staat en bevatten mummies en sommige voorwerpen, zoals vazen, albasten aardewerk en faïence, geglazuurde scarabeeën, verschillende halskettingen en houten en albasten hoofdstutten.

Zie ook *Annales du Service* 40, 1940-1941, 675-693.

b) Opgravingen van de *Service des Antiquités* onder Zaki SAAD 1942

Tussen de trappyramide en de pyramide van Wenis werd een Perzisch graf ontdekt. De kapel lag aan de voet van een wijde schacht (15 m in het vierkant). De schacht zelf was 25 m diep. De kapel bestond uit een vierkant voetstuk, waarop vier zuilen staan, die het dak dragen. De dode was Horus, priester van de necropolis van Sakkara, 'heer van de mysteriën en chef van de begrafenisbeambten'.

2 mooie groene scarabeeën werden op het hart gevonden. De nagels van handen en voeten waren met goudblad bedekt. De albasten canopen vazen droegen echter de naam van een ander en bij de begrafenis had men 2 van de deksels niet kunnen vinden en vervangen door 2 kalkstenen deksels. Enige sieraden van lapis-lazuli, en amuletten van cornalijn en een kraal om de arm vormen de enige vondsten. CdE XXI, 1946, 54.

42 — *Toena el-Djebel* (Hermopolis West). Opgravingen door de Universiteit Foead [1])

a) *Opgravingen van 1938*

In de Oostelijke sector werd het tempelgraf van Padykam ontdekt. Een ander tempelgraf, dat zeer gehavend is en zonder inscripties, behoort volgens de in de schacht gevonden sarcophaag aan een 'grote der vijf' (priester van Thoth), die eveneens Padykam heette. In de schacht vond men een groot aantal amuletten en oesjawabti's in blauwe faïence, als ook een mooie vaas met olifanten en éénhoorns in zwart op blauwe achtergrond. Ook in de galerijen werden de opgravingen voortgezet. De galerijen lopen van Noord naar Zuid in de richting van de grote balustrade. De drie hoofdingangen werden blootgelegd. Ieder bezit een

1) De opgravingen van 1931-35 in vijf campagnes zijn ondertussen gepubliceerd door Sami GABRA in *Rapport sur les fouilles d'Hermopolis Ouest (Touna el Gebel)*, Cairo 1941.

monumentale trap, een kapel en dikwijls een altaar met hoornen. De galerijen zijn met elkaar verbonden en bevatten vaak grote zalen met gemummificeerde ibissen, zo op de grond of in kruiken, soms ook in cellen in de vormen van een naos in de rotswand. Voor zo'n cel zijn drie treden tussen twee leuningen, die ieder een cylindrisch altaar dragen. Oorspronkelijk waren de nissen dichtgemetseld met steles, die een huisfaçade voorstellen met in het midden één of twee ibissen. Galerij C, de zuidelijkste, werd geheel blootgelegd. De ingang is omringd door een kleine balustrade, die tegelijk dient als ringmuur voor de kapel onder de open lucht. Inscripties geven de naam van de zoon van Alexander de Grote. Achter de balustrade is een rij bakstenen gebouwen, ieder met twee of drie vertrekken en een trap, waarschijnlijk huizen van de priesters, belast met de mummificatie van de ibissen. De galerij C heeft in de Oostwand een deur naar rechts, die leidt naar een mummificatiekamer. De vloer is bedekt met een laag bitumen, dat de cylindrische vazen in de vloer vulde. Tegen de Oostmuur van deze kamer staat een bed met een rond gat voor het weglopen van de vloeistof aan het einde. Aan de voet van een trap, die naar beneden voert en rechts ervan bevindt zich een beschilderde kapel, die vroeger met reliëfs, gebeeldhouwd in een kalkstenen bekleding, bedekt was. Aan het eind van deze kapel is een naos en in de muren zijn nissen, die dichtgemetseld zijn met steles. Ze waren echter geplunderd en slechts een gemummificeerde aap met gouden en faience sieraden om de hals en amuletten (Anoebis) om de voeten werd gevonden.

Bij het onderzoeken van Galerij C werd nog een nieuwe kapel ontdekt, beschilderd en gewijd aan Thoth door Ptolemæus I; 75 m Zuidelijker is een andere beschilderde kapel, waarvan het plafond een afbeelding van de Dierenriem draagt. CdE XIV, 1939, 93-94.

In een vertrek bij de mummificatiekamer bij Galerij C werd een hoge kruik gevonden, die een grote, zeer belangrijke, Demotische papyrus bevatte. De papyrus is 1,50 m lang en 50 cm hoog. Het is een verhandeling over verplichtingen. De tekst is verdeeld in paragrafen, die alle beginnen met de formule: „als iemand doet..."; dan volgt: „dan zal hij doen". Op de achterkant staan geometrische figuren. Deze papyrus is uniek.

CdE XIV, 1939, 278-279; XXI, 1946, 48-49.
Zie ook: BIE 23, 1941, 297-312.

b) *Opgravingen 1939*

Van Galerij C loopt een gang naar het Westen, die in verband staat met een vierde ingang. Na de eerste zaal, waar de grote ibissen zo op de grond stonden met de kop naar de deur, werd thans een andere zaal ontdekt, waar in het plafond ronde luchtgaten zijn gehouwen.

Ook werd een graf ontdekt, dat behoort aan de prins en hogepriester van Hermopolis Anch Hor. In deze zaal stond een kalkstenen sarcophaag met vijf regels hiëroglyphische inscripties. 4 mooie albasten canopenvazen met inscripties stonden twee aan twee aan beide zijden van de sarcophaag. Rechts van de sarcophaag lagen 400 blauw faïence oesjawabti's met de naam Anch Hor. Aan de Oostkant van de sarcophaag lagen verschillende faïence vazen met zalf en fruit, vergulde bladeren en 4 stukken albast met sporen van de mummificatie. Deze sarcophaag, die gesloten was met cement, bevatte een tweede, houten sarcophaag, in anthropoïde vorm. Daarin bevond zich de mummie, vergaan door het vocht. De mummie droeg een verguld zilveren masker. Op de borst lag een band van verguld leer, en aan iedere kant van het lichaam lagen twee vergulde bronzen bladen met de vier kinderen van Horus in reliëf voorgesteld. Een groot aantal faïence kralen, de resten van een halskraag, werd bij de mummie gevonden. De mummie zelf lag op de rug met het hoofd naar het Westen. In de Noordzuidgang kon men wegens een instorting niet verder. Door een gat in de wand bereikte men echter een evenwijdig vertrek, dat naar een nieuwe gang voerde. De nieuwe gang was ongeplunderd en was gevuld met kruiken. Op die kruiken stond een totaal vergane houten doos, die 125 bronzen beeldjes van Osiris bevatte. Sommige beeldjes dragen nog de sporen van vergulding. Andere beeldjes stellen Isis of een stier voor. Dan is er een mooie groep: een heerser van Hermopolis staande tussen Isis en Nephthys. Tegenover hem staat Horus op een lotuszuil geflankeerd door de twee uræi van Opper en Neder Egypte. Dit geheel staat

voor een Isis, die gezeten is op een voetstuk, dat versierd is met lotusbloemen in polychrome steen. Andere bronzen stellen menat-halskragen voor, met Hathor-hoofden erboven. Deze vondsten zijn Saïtisch. CdE XV, 1940, 71-72.

Bij het uitgraven van deze gangen kwam men in een intact deel, waar de loculi nog verzegelde sarcophagen van ibissen en apen bevatten. Ze waren in groepen van acht (het heilige getal van Hermopolis) gericht naar de opgaande zon. De nissen bevatten beeldjes van apen. Evenals de potten waren ze verzegeld met een stuk linnen met cement en bevatten zorgvuldig verpakte ibismummies. Sommige potten bevatten bronzen ex-voto's, die vaak fijn bewerkt waren, o.a. een geknielde priester, die offers brengt, bronzen en albasten ibissen en talrijke Osirisfiguren. Al deze ex-voto's droegen een gebed en de naam van de schenker. Een ander stelde een ibis voor met trots gelaat voor de godin Maat, weer andere ibissen, die een kind vasthielden, bronzen stieren, een spiegel, Chnoembeeldjes, etc.

Deze kleine intacte galerij, die 20 m lang is, leidt naar een andere dichtgemetselde, waarin ongeveer 15 grote vergulde houten ibisbeelden stonden, wier snavels, achterdelen en poten van brons zijn. De ibissen zaten rechtop op de potten met het gezicht naar de ingang. In een pot vond men een hiëratische papyrus met mythologische en astronomische teksten. De figuren, die de sterren voorstelden, waren zeer fijn getekend en geschilderd. Andere voorwerpen droegen inscripties met de naam van Psammetichus.

c) *Opgravingen 1939-1940*

De uiterste Westgalerij eindigde niet waar de rots bezweek, maar ging ook na deze instorting met zijn zijgangen verder. Een van deze galerijen heeft opvallend veel nissen, die houten doodkisten bevatten, in sommige nissen zelfs vier of vijf. Aan de andere zijde bevat iedere nis een apenmummie. De deksel van de kist is van hout en draagt meestal hiëratische inscripties in verschillende regels met de naam van de gever, de datum van de begrafenis en sommige spreuken uit het dodenboek. Onder de kisten is een grote doodkist met de naam van Ramses II: dwz. het hout, waarvan de kist werd gemaakt komt van een naos van Ramses II. Deze gang dateert uit de Vijfentwintigste-Zesentwintigste Dynastie.

Een der galerijen van de derde ingang werd onderzocht. Deze is 80 m lang en loopt Oost-West met zijgangen naar het Noorden en het Zuiden. De hoofdgalerij bevat nieuwe soorten ibis- en gierenmummies, gewikkeld in banden van een speciaal type, zó gerold, dat ze gekleurde geometrische patronen vormen. In een pot werden 8 brieven, geschreven in demotisch op papyrus, gevonden, met de kleistempels er nog aan.

Onderaardse kapellen werden aan het licht gebracht bij het zoeken naar een verbinding tussen de tweede en de derde gang. Sommigen droegen gekleurde inscripties, anderen waren met stenen bekleed. De opgraving werd door een instorting stopgezet. Voorbij de instorting gaat de gang door en één van zijn kamers aan de Oostkant was een kapel uit de tijd van Ptolemæus I en, hoewel geplunderd, is het een van de beste tot nog toe ontdekt.

d) *Opgravingen 1940-1941*

Bij het maken van een plattegrond vermoedde men, dat kamer 6 C/B 10 zich over slechts een kleine afstand in de rotsen uitstrekte; bij onderzoek op 10 m van de deur zag men, dat hij nog meer dan 50 m lang was. Het bleek, dat men hier met een hoofdgalerij te doen had, waar andere kamers en zijgangen op uit kwamen. Van de kamers aan de Zuidkant was de ingang van één gesloten door een muur. Na verwijdering bereikte men een lager gedeelte van de galerij, waar men 8 potten van bijna een meter hoogte vond. Ze bevatten gemummificeerde ibissen en gieren. Eén bevatte grote vergulde houten Osirisbeelden gewikkeld in fijn linnen.

Kamer GC/D6 van de hoofdgalerij (Oost-West, gelegen onder een pas gemaakt gat in de rots, strekte zich over een afstand van 30 m uit. Op de kruiken vond men 67 houten ibissarcophagen, waarvan 3 met gekleurde afbeelding, een priester voorstellend, die wierook brandt voor Thot. Op bijna de helft van de kisten staan demotische opschriften. Een grote houten doos zonder deksel werd ontdekt, die een mooi verguld houten ibisbeeld

op houten onderstuk bevatte. Bek, poten en staart waren van brons. Vóór hem zit Maat in brons. Dit beeld was in linnen banden gewikkeld, waarvan er één 2 m lang was.

Osiris- en ibisbeelden, als ook enige beelden van Harpocrates werden ontdekt. Na het weghalen van een stel potten vond men een trap van 13 treden, in de rots gehouwen, die toegang gaven tot een lager niveau. In deze kamer waren links en rechts nissen met houten kisten voor apen; sommige waren geplunderd. De apenmummies zaten hetzij als aap hetzij als mens. De weg tussen de hoofd- en neveningang van de derde serdab werd opgeruimd, waarbij een trap gevonden werd, die voor de nissen lag. De trap bestaat uit 7 groepen van 3 of 4 treden. In het puin werd een stele in de vorm van een schijndeur ontdekt, die waarschijnlijk één van de nissen afsloot. Op haar was een ibis getekend. Fragmenten van een andere stele en een aantal offertafels werden gevonden.

De deuren der kamers waren met bakstenen muren gesloten, bedekt met stuc en daarop werd een schildering aangebracht, die de priester voorstelt, terwijl hij wierook brandt voor de ibis. Helaas is nog geen enkele muur met complete voorstelling en tekst gevonden. De plafonds waren met astronomische en religieuze voorstellingen versierd.

e) *Opgravingen 1942-1943*

In de kôms ten Noordoosten van het graf van Petosiris werden de resten van de grafkapel van een priester Thotefanch ontdekt, die dezelfde titels en functies had als Petosiris. De kapel bestaat uit twee kamers; vanuit de binnenste kamer komt men in het graf door een niet diepe put, die in het Westen toegang geeft tot een hal, waarop twee kamers uitkomen. De kamer in het Noorden bevatte mummies van Nubische dienaren van Thotefanch; de andere, Zuidelijke, bevat de sarcophaag van Thotefanch, die zich normaliter in de centrale hal zou moeten bevinden. In de hal werden latere mummies bijgezet. Voor de deur van het graf vond men een stenen gebouwtje met een albasten stele met Griekse inscriptie. Mogelijk hebben wij te doen met een usurpator van het graf van Thotefanch, waarbij hij de sarcophaag uit de centrale hal naar de Zuidelijke kamer liet vervoeren en zelf de ereplaats innam. Vervolgens maakte hij dan dit gebouwtje van steen, geroofd uit een tempel. Noordelijk van de kapel van Thotefanch vond men een geplunderde schacht, waarin de sarcophaag echter intact was. Dit graf dateert uit laat-Ptolemæische tijd. Westelijk van de kapel van Thotefanch vond men resten van een andere kapel uit Romeinse tijd; dit graf was echter geplunderd.

De galerijen

De kamer GC/D6 is de langste en grootste, die men tot nog toe gevonden heeft. Deze kamers werden bereikt door een trap met 13 treden vanaf de hoofdingang. In kamer GC/D4 vond men werktuigen, evenals in GC/D6, die waarschijnlijk voor het uithollen der galerijen gediend hebben. Op meer dan 15 m van de kruising van GC/C en GC/D vond men kalkstenen zetels, gesteund door zuiltjes van 40 cm hoogte, die waarschijnlijk voor priestervergaderingen aan het einde der Ptolemæische periode gediend hebben. Bij de laatste zetels aan de Westkant was een nis uit de tijd van Ptolemæus I, die zijn naam draagt tezamen met de traditionele gebeden tot Thoth van Hermopolis. Tegenover de nis bevindt zich een ommuurde ruimte met een ingang, waarvan de muren niet hoger dan 60 cm zijn die versierd zijn met een motief gevormd door vogels en planten. Op 100 m van deze ommuurde ruimte vindt men een kapel van Ptolemæus I. Alle blokken steen, die de wanden bekleden zijn nog *in situ*. Het plafond en de bovenhelft der muren zijn in levendige kleuren beschilderd. Het lagere deel, dat bekleed is met stenen, draagt voorstellingen in reliëf-en-creux, die alle de koning voorstellen terwijl hij offers brengt aan Thoth, nu eens als ibis, dan weer als cynocephalus.

f) *Opgravingen 1943-1944*

De kamers GC/D 1 en GC/D 3 werden blootgelegd. In een nis in de laatstgenoemde kamer vond men een houten doodkist voor een aap, die een beschilderde naos bevatte, waar-

van de façade op een schijndeur lijkt. Een hiëroglyphische inscriptie vermeldt, dat hij *) geofferd is door koning Darius. In een andere nis vond men een aap in een anthropoïde kist. In lengte evenaart deze kamer GC/D 6. Ze is 25 m lang, terwijl GC/D 6 30 m is. De vondsten bestaan als voorheen uit apen-, ibis- en Osirisbeeldjes, alle ex-voto's. Een groot deel van de tempel, die het plateau domineerde, werd blootgelegd, evenals een stel bijgebouwen in baksteen. De tempel is erg vernield en het is moeilijk de plattegrond vast te stellen. Hij was gebouwd op de terrassen van het plateau en was waarschijnlijk een zonnetempel. Op de *kôm* bij de *saqieh* vond men kleine nauwe stenen gebouwtjes, waarschijnlijk nachtverblijven voor de heilige apen. CdE xx, 1945, 91-98.

De pers van medio April 1946 vermeldde de vertaling en bekendmaking van de inhoud van Aramese papyri uit ± 500 v. Chr., gevonden in een kruik in één der ondergrondse galerijen. Het betreft hier een briefwisseling van een tot nu toe onbekende Joodse kolonie bij Hermopolis met andere Israëlitische nederzettingen in Boven Egypte, speciaal die van Elephantine. Interessant is de vermelding van de ᶜkoningin des Hemels⁾ (vgl. Jeremia 7: 18; 44: 17-19 en 25: GESENIUS-BUHL[17], 430). CdE XXI, 1946, 198-199.
Zie ook BIE 28, 1947, 253-257.

43 — *Athribis*. Opgravingen van het Archæologisch Instituut van Liverpool.

Een blok met de naam van Philippos werd ontdekt, waarschijnlijk van een gebouw van een zekere Djed-Hor, die een nieuwe tempel ten Zuiden van die van Amenhotep bouwde. Naar een reeds lang bekende inscriptie gebeurde dit ± 323 voor Chr., toen Ptolemæus I nog satraap was.

Een groot blok zandsteen met een Griekse inscriptie van 374 n. Chr. vertelt van de bouw van een triomfboog met vier deuren onder Valentinianus, Valens en Gratianus. De naam van de architect was Flavius Cyrus. Er schijnt hier een Romeinse tempel te hebben gestaan, waarvan de resten nog overal te zien zijn. Ten Zuidoosten van de tempel zijn enige Romeinse graven en de resten van een groot onderaards watersysteem voor de voorziening van Athribis. Vele voorwerpen uit deze tijd werden hier gevonden. CdE XIV, 1939, 90-91.

44 — *Deir el-Medine*. Opgravingen van het Franse Instituut te Cairo 1939-40

Alle Ptolemæen bouwden aan en vergrootten het heiligdom van Hathor en Maat. Ptolemæus IV Philopator bouwde een nieuwe, zandstenen tempel op de ruïnes van de Ramessidische tempel. De tempel staat tegen de Westelijke rots met een nauw voorhof ervoor. Een ringmuur met een pyloon en trap, veel kleiner (ongeveer $^1/_3$) dan de tegenwoordige, omgeeft het geheel. Hij begint de versiering aan de beide naoi opzij en de Westhelft van de middennaos. Philometor vergrootte de ringmuur naar het Noorden en versierde de rest van de middelste naos, evenals de pronaos en de scheidingsmuur tussen deze en de hypostylezaal. Ptolemæus IX (Euergetes II) veranderde de naos, bouwde een tussenmuur in de middelste naos, en bouwde tegen de Zuidelijke buitenkant een bakstenen mammisi met als gesculpteerde achterwand de buitenwand van de zandstenen tempel. Ptolemæus XIII Neos Dionysos deed de pyloon en trap van Philopator verdwijnen, vergrootte de ommuring naar het Oosten en Zuiden en bouwde een monumentale zandstenen deur met basreliëfs. De hypostylezaal bleef zonder decoratie en een Caesar Autokrator liet de rots afhakken, waar de Westkant van de tempel tegen gebouwd is. Daar liet hij reliëfs op hakken, die de verering van Isis voorstelden en bouwde er een Romeins Iseion bij met door de zon gedroogde tichels.

Later werd de tempel een Christelijk klooster en een kerk werd tegen de Zuidkant van de tempel gebouwd. Koptische graven werden op de binnenplaats ontdekt en de poorten droegen nu kantelen. CdE XIV, 1939, 274 volg.

*) Uit de Franse tekst is niet op te maken wie of wat met „hij" is bedoeld.

45 — *Medinet Madi.* (Narmoethis). Opgravingen van de Koninklijke Universiteit van Milaan.

a) *Opgravingen van 1938*

Er werd in vier sectoren gegraven.

Alle gebouwen in de sector Noordelijk van de temenos dateren uit de eerste of tweede eeuw na Christus. De stoa blijkt veel groter te zijn dan men dacht, en een klein bouwwerk, een altaar of voetstuk voor een beeld werd in de hof vóór de stoa gevonden. In de temenos werd een kleine kapel, met haar Oostzijde tegen de Ptolemæische bekleding van de Middenrijkstempel, blootgelegd. Deze was gewijd door keizer Augustus aan Thermoethis *). De houten deur was nog aanwezig. Een gebouw in het Oostelijk deel van de temenos bevatte de archieven. 1555 ostraca werden gevonden uit de tijd van Hadrianus tot Commodus, zowel in Grieks als in Demotisch. Een groot deel van de heilige weg werd opgegraven en nog 8 sphinxen werden ontdekt, gewijd door de Ptolemæen aan Sebek en Renenoetet. De kiosk en enige huizen links van de weg, als men naar de tempel gaat, werden blootgelegd. De bewoning van deze plaats hield op in het begin van de negende eeuw, toen werd ze reeds Medinet el-Madi, ‹stad van het verleden›. CdE XIV, 1939, 87-89.

b) *Opgravingen van 1939*

Het monumentale complex van de heilige stad werd onderzocht. De gehele heilige weg is thans opgegraven. Leeuwen en sphinxen versieren de weg. De Kopten verplaatsten vele oude monumenten. Men verwacht, dat de heilige weg ook ten Zuiden van de kiosk doorgaat en dat er vermoedelijk nog een tweede kiosk is zoals in Tebtynis. Een rechthoekig platform met treden werd opgegraven dat waarschijnlijk diende voor de stadsomroeper. Een plein hier vlakbij was omgeven door een groep belangrijke gebouwen. De vondsten, papyrus, terracotta etc., dateren uit de tweede en derde eeuw na Chr. Verschillende litteraire papyri werden gevonden, o.a. resten van acht gezangen van de Ilias en het begin van zeventien verzen van een dichter, die noch Hesiodus, noch Apollonius Rhodius is. Men vindt er de stropheverdeling. Bij het Zuidoostelijke einde van de *kôm* werden fragmenten van zuilen en andere resten van een monumentaal gebouw gevonden. Hierbij waren late huizen. Men vermoedt, dat het een poort was. Deze streek moet in de oudheid vruchtbaar geweest zijn, want een stad, waar de godin van de vruchtbaarheid Renenoetet aanbeden werd, kon moeilijk in de woestijn liggen, zoals nu het geval is. CdE XX, 1945, 80 vv.

Zie ook *Annales du Service* 39, 1939, 687-695.

46 — *Aboesir.* (Marioet). Opgravingen van de *Service des Antiquités* 1939-1940

Het doel was het blootleggen en restaureren van de pharos van Aboesir. Het is de enige vuurtoren, die nog in Egypte staat. De vuurtoren staat op een rots tussen het meer en de zee. De basis, die 4,75 m hoog was, was verdwenen onder het puin en is rechthoekig. Hierop verheft zich een achthoekige toren, waarvan één kant nog goed bewaard is, de andere kant is door de heersende winden zeer uitgesleten. Op dit achthoekige deel verhief zich een cylindrisch stuk, dat echter zeer beschadigd was. Slechts een derde hiervan staat nog nl. aan de Noordkant. Een trap aan de Noordelijke zijde van de achthoek werd gereconstrueerd, evenals de spiraalvormige trap in het cylindrische deel en de deur daarheen.

Het tweede object was het onderzoeken van de tempel. Overal rond de ringmuur werden kleine rechthoekige cellen blootgelegd. Ze vormen een geheel met een gebouw met apsis. We hebben hier dus waarschijnlijk met een klooster te doen. De ringmuur dateert uit Hellenistische tijd, zoals blijkt uit een groep vazen, die onder het plaveisel werden gevonden. De open trap in de Zuidelijke pyloon aan de ingang van de tempel werd blootgelegd en gerestaureerd, evenals een deel van de Noordpyloon, benevens de neveningang en twee derde van de Noordelijke omwalling. CdE XX, 1945, 98-100.

*) Griekse vorm voor de naam van de godin Renenoetet.

47 — *Edfoe.* Frans-Poolse opgravingen 1938-1939

De plattegrond van de Grieks-Romeinse stad Apollinopolis magna is thans duidelijk zichtbaar. Langs de grote ringmuur, die verdedigd werd door twee poorten, werden vele ostraca, zowel Griekse en Demotische als Latijnse gevonden. Ook vond men Griekse papyri. Een hymne aan de koning op ostraca uit de tweede eeuw en magische en medische recepten, juridische stukken en belasting‹papieren› werden eveneens gevonden.

CdE XIV, 1939, 267-268.

48 — *Kom esj-Sjoekafa.* Opgravingen door A. ROWE van het Museum te Alexandrië.

De opgravingen in de catacomben met graven uit de eerste en tweede eeuw na Christus werden voortgezet. Schitterende sieraden werden gevonden op het lichaam van een dame, die begraven was in een mummiekist van verguld stuc in de vorm van een godin. Ze bestaan o.a. uit een halsketting, waaraan een wiel met acht spaken hing, het embleem van Nemesis, een armband en nog veel meer gouden voorwerpen. In een gedeeltelijk beroofd graf vond men een vrouwelijk skelet met drie gouden ringen, ieder met een camee. De grootste ring had een onyx met een afbeelding van Leda en de zwaan, de andere een agaat met Harpocrates, die een *cornu copiae* vasthoudt, de derde Mars met speer en schild. In een minder belangrijk graf vond men doden met bronzen munten in de mond voor de veerman in het dodenrijk. De lijken lagen of in loculi, of op een laag zand.

JEA 27, 1941, 165.

49 — *Eïn Sjams.* Opgravingen van de *Service des Antiquités* 1941

Een Grieks-Romeins graf werd ontdekt. De dode lag in een sarcophaag van aardewerk, die beschilderd was met figuren van Osiris en andere goden, die met de doden te maken hebben. De hiëroglyphen waren fantasie en onleesbaar. De sarcophaag was vermoedelijk onmiddellijk na de begrafenis geplunderd en bevatte slechts enige beenderen en zand. Verder vond men slechts een blauwe kraal en een pot. CdE XXI, 1946, 60.

50 — *Kom el-Ahmar.* Opgravingen van de *Service des Antiquités* 1943

De Grieks-Romeinse baden van een tot nog toe onbekende stad werden opgegraven. De koude baden (*frigidarium*) bestaan uit een aantal bassins in de open lucht en zijn de meest complete van dit genre, die men tot nu toe gevonden heeft. Ook de warme baden (*caldarium*) werden gevonden tezamen met twee grote putten voor de watervoorziening, onderaardse rood bakstenen kanalen en grote stookplaatsen voor de verwarming. Lange gewelfde gangen voor de verwarming, enige kamers voor stoombaden (*laconicum*) en enige latrines maken de rest van de opgravingen uit. Geen inscripties werden gevonden, maar veel Griekse, Romeinse en Arabische munten bewijzen, dat de baden lange tijd in gebruik waren. Decoratieve gipshoofden van Zeus of Asclepius met baard en Eros of Dionysus, lampen, parfum, vazen en toiletartikelen zijn de vondsten. CdE XXI, 1946, 58.

Leiden, Augustus 1946. JAMES MELLAART

GEGEVENS IN HISTORISCHE VOLGORDE

I — Praehistorie

Boven Egypte	Neder Egypte
Tasa 2, Fayoem 2	Merimde I, II, III 1
Badari 2	el-Omari 2
Nagade I 5 b	Maadi 2
Nagade II	

II — Eerste en Tweede Dynastie

Eerste Dynastie
Horus Aha (= Menes?) 5 b
Djer 5 b
Oedimoe 5 a, 6 b
Merneith 5 d
Smerchet 6 a
Ka 6 b

III — Oude Rijk (Derde-Zesde Dynastie)

Derde Dynastie
Djeser 10 c
Hoeni 8
Vierde Dynastie
Snefroe 8
Hetepheres 8
Cheops 8
Chafra 9
Ka Wesert 9
Vijfde Dynastie
Dedkare Isesi 10 a
Wenis 10 a, b, e
Nebet 10 b
Zesde Dynastie 23
Pepi I 11

IV — Oude Rijk of Eerste Tussenperiode 13

V — Midden Rijk

Twaalfde Dynastie 20
Sesostris I 22
Sesostris III 13, 14, 24
Amenemhet III 15, 18
Dertiende Dynastie 30
Horus 19
Wegaf 19

VI — Tweede Tussenperiode 20, 21

VII — Nieuwe Rijk 21

Achttiende Dynastie
Amenhotep I 22, 29 a
Hatsjepsoet 23, 29 d
Thotmes III 23, 24, 29 a, d
Amenhotep II 22, 23, 32 b
Thotmes IV 27
Amenhotep III 22, 30
Amenhotep IV 25, 28
Horemheb 22
Negentiende Dynastie
Seti I 23, 29 a
Ramses II 10 a, 23, 25, 26, 28, 29 b, c, d, 30, 32 a, 42 c
Nefertari 29 a
Merneptah 23, 29 a
Amenmeses 23
Twintigste Dynastie
Setnacht 23
Ramses III 23, 29 c
Ramses VI 23
Ramses IX 23
Eenëntwintigste Dynastie
Psoesennes I 31
Tweeëntwintigste Dynastie 10 a
Osorkon II 26

VIII — Saïtisch (Perzisch) en Grieks-Romeins

Saïtisch 29 a
Zesëntwintigste Dynastie 10 a
Psammetichus 42 b
Necho 34
Amasis 34, 37
Zevenëntwintigste Dynastie (Perzische tijd) 10 b
Darius 34, 42 f
Negenëntwintigste Dynastie
Achoris 37
Dertigste Dynastie
Nectanebo 35, 39
Eenëndertigste Dynastie
Alexander 42 a
Ptolemæen 7, 13, 14, 22, 29 a, b, c, d, 30
Ptolemæus I 42 a, c, e, 43
Ptolemæus IV 44
Ptolemæus VI 44
Ptolemæus IX 44
Ptolemæus XIII 44
Romeinse tijd 7 b, 22
een keizer 44
Nero 28
Hadrianus 45
Commodus 45
Valentinianus I 43
Valens 43
Gratianus 43
374 n. Chr. 43
Kopten 29 b, 44

OVER DE OPGRAVINGEN TE EL-KÂB*

24 NOV. 1945-6 FEBR. 1946

Zie PLATEN XVIII en XXVII, afbeeldingen 1-18

Gedurende de twee vorige campagnes hadden wij de beide naast elkaar gelegen tempels van Nechbet en Thoth blootgelegd (Afb. 4). Beide hebben hun toegangspoort in den zuidelijken muur, die naar onze meening, het heilige domein afsloot. Voor de meest oostelijke poort, die van Nechbet dus, hadden wij sporen aangetroffen van een dromos (geplaveiden heiligen weg) met een laan van sphinxen, die in de richting liepen van de nog altijd in aanzienlijke resten aanwezige kade aan den Nijl (Afb. 1). Wij waren vast overtuigd, dat tusschen deze poort en de kade geen enkel architectonisch element bestond, dat een wezenlijk bestanddeel uitmaakte der groote tempels en op de door ons vervaardigde plattegronden loopt dan ook de weg van de zuidelijke poort in den grooten muur naar de noordelijk ervan gelegen tempels. De algemeene meening, die haar ontstaan te danken had aan het werk van Somers CLARKE en zijn medewerkers, was de volgende: de groote muren van el-Kâb zijn een stadsmuur, binnen de door deze omsloten ruimte omgeven andere muren het eigen domein der goden (Afb. 2).

Tusschen de zuidelijke poort en het westelijke deel van de groote muren, daar waar thans een groote bres is (Afb. 3), bevond zich een heuveltje van 2500 m²; het was vrij regelmatig van vorm, maar men verkeerde in het onzekere over wat het was. Daarom wilden wij minstens de eerste weken van onze campagne eraan wijden.

Somers CLARKE schrijft in zijn artikel over *El-Kâb and the Great Wall* (JEA 7, 1921, 71), dat hij hier een min of meer rechthoekige constructie heeft gevonden, met uitspringende muren op de hoeken. Binnenin had men als bekleeding steenblokken gebruikt, die afkomstig waren van oudere monumenten en beeldhouwwerk in bas-relief vertoonden, met sporen van kleuren en zelfs verguldsel. Hun stijl is mollig en laat; geen enkele inscriptie is gevonden om een dateering te geven. Daarna heeft hij deze constructie weer met aarde bedekt om ze beter te bewaren. Hij meent niet, dat zij oud-Egyptisch is, maar toch ook niet, dat zij uit de Arabische periode dateert.

Zulk een beschrijving is verre van bemoedigend, maar ons is gebleken, dat de constateeringen van Somers CLARKE niet altijd letterlijk moeten worden genomen en zijn proefgravingen vaak luchtig en oppervlakkig waren. In elk geval was het wenschelijk, het hier gestelde probleem nader te bezien. Indien Somers CLARKE gemeend had, deze constructie opnieuw te bedekken „om ze beter te bewaren", dan hield dit volgens hem in, dat men ze eens beter zou onderzoeken.

Het blootleggen begon bij, wat wij het noordoostelijke bastion zullen noemen. Spoedig stootte men op een bekleeding van natuursteen, die als versterking diende van een metsel-

*) Naar het rapport van den leider, Prof. Dr J. F. CAPART, voor den Directeur van den Egyptischen Oudheidkundigen Dienst; zie boven blz. 320 n° 36.

LITTERATUUR:

Een volledige lijst der litteratuur over el-Kâb zou betrekkelijk uitvoerig worden en hier ook niet op haar plaats zijn. Desgewenscht raadplege men de studie van B. CELADA, *Excavaciones y estudios de la antigua capital El-Kab,* Sefarad 4, 1944, 365-398.

Voor de oudere opgravingen en vondsten zie men B. PORTER-R. L. B. MOSS, *Topographical Bibliography of ancient Egyptian hieroglyphic Texts, Reliefs, and Paintings. V. Upper Egypt: Sites,* Oxford, 1937, 171-175.

Verder verschenen twee afleveringen der *Fouilles de El Kab. Documents,* Brussel, 1940. Het verslag der beide vroegere campagnes onder leiding van J. CAPART vindt men in *Chronique d'Égypte* XII, 1937, 132-146 en XIII, 1938, 91-219. Over de godin van el-Kâb schreef J. CAPART, *Quelques observations sur la déesse d'El-Kab,* Brussel, 1946, terwijl hij het dagelijksche leven der opgravers aldaar op interessante en boeiende wijze vastlegde in zijn *Fouilles en Égypte. El Kab, Impressions et Souvenirs,* Brussel, 1946.

Voor een lijst van de tot nu toe bekende copieën van de decreten, die door Egyptische priestersynoden zijn uitgevaardigd, zie men T. SÄVE-SÖDERBERGH, *Einige ägyptische Denkmäler in Schweden,* Uppsala, 1945, 39-41 = *Arbeten utgivna med Understöd av V. Ekmans Universitetsfond, Uppsala, 52.*

werk uit gedroogde, zwartachtige steenen van kleine afmeting. Een aantal van deze steenblokken was naar beneden gevallen en verschillende ervan vertoonden fragmenten van reliefs. Bij den Noordoosthoek lag bv. een gedeelte van een scène, die het aanbieden van de godin Maat aan den god Ptah uitbeeldde.

Wij hebben toen het eerste bastion vrijgelegd en werkten verder in zuidelijke richting. Verschillende blokken vertoonden stukken van aanbiddingsformules, die, naar de cartouches te oordeelen, afkomstig waren van een tempel gebouwd door Nechthorhebet (Nectanebo) (Afb. 9). Een blok, afkomstig uit het middengedeelte van een sanctuarium, vertoonde den naam van den god Sebek. Uit de handschriften van vroegere reizigers, thans in het Britsch Museum, blijkt, dat er te el-Kâb een tempel heeft bestaan van Sebek, ten Westen van dien van Thoth. Spoedig vonden wij onder deze slecht gebouwde constructie enkele blokken van zandsteen op hun oorspronkelijke plaats: zij verdwenen bijna geheel onder het jongere bouwsel, dat niet volgens dezelfde middellijn was opgetrokken. Gaarne hadden wij dit laatste hier afgebroken, maar het was beter eerst het geheel bloot te leggen. Toen wij na enkele dagen het midden van het heuveltje gepasseerd waren, zagen wij enkele onderdeelen te voorschijn komen van een met zandsteenen blokken geplaveiden weg (Afb. 7), die in de richting van den tempelweg (dromos) liep; hij was echter bedekt door muren van geelachtige brikken, waarvan spoedig bleek, dat zij de gemiddelde afmeting hadden der in de zon gedroogde steenen van de groote muren van el-Kâb.

Op deze plaats stootte de hak der werklieden op een massief, bestaande uit natuursteenen van groote afmeting, waarvan de buitenzijde niet was afgewerkt. Men kon zien, dat deze constructie, die zich naar het Oosten uitstrekte, zich verhief op een vloer uit natuursteen, die eveneens regelmatig gelegd was. Op dit oogenblik was ik heusch perplex. Moest het oorspronkelijke plan gevolgd worden en allereerst het heuveltje worden blootgelegd, waarvan wij den zuidelijken rand bereikt hadden bij het bouwland? Of moest men eerst onderzoeken hoever zich deze groote vloer in oostelijke richting uitstrekte? Het doorzettingsvermogen van A. Mekhitarian, die persoonlijk het werk leidde, hield rekening met deze aarzeling. Hij wist, met den reis Sjared, die werklieden te bezielen en met onderlingen wedijver te vervullen. De vloer strekte zich oostelijk uit; langzaam bleek, dat zijn breedte 10 m was. Het werk was bijzonder zwaar, want men moest gemiddeld 2 m doordringen in een aardlaag, die in den loop der tijden was neergeslibd uit het water van de wadi (Afb. 5).

Op zeker oogenblik meende men, dat de moeilijkheden overwonnen waren: er was een onderbreking in den vloer en men meende de plaats van een poort bereikt te hebben, die analoog was aan die, welke Somers Clarke op eenigen afstand oostelijk in den grooten muur had gevonden (JEA 7, 1921, Pl. xii). Toen men den volgenden dag deze ruimte had gezuiverd, bleek de vloer zich nog verder uit te strekken. Blijkbaar heeft men op een gegeven oogenblik opzettelijk den vloer plaatselijk opgebroken om er een doorloop te maken voor het water van plasregens (Afb. 5 en 6) en op die manier te verhinderen, dat zij de jongere constructie, ten Westen ervan, zouden beschadigen. Pas op 22 m afstand van de poortopening bleek het einde van dezen reuzenvloer te zijn (Afb. 5-8).

Intusschen had men ook den zuidelijken en noordelijken rand vrijgelegd en geconstateerd, dat het hier niet een simpelen vloer betrof, maar een geweldige en zorgvuldige opeenstapeling van blokken, bestaande uit acht lagen elk van ongeveer 50 cm. Wij bereikten de onderste laag, die iets vooruitspringt, en constateerden, dat op verschillende plaatsen, maar niet bij de bovenste laag, de bekende zwaluwstaartopeningen aanwezig waren; daarin heeft zich oorspronkelijk een stuk hout of metaal bevonden om de naast elkaar liggende blokken te verbinden. Bij het schoonmaken der oppervlakte bleek bovendien, dat een aantal steenen in een specialen vorm gekapt was, om de hoeken van regelmatige vakken aan te geven (Afb. 8). Men zal zich terecht afvragen, welke de bedoeling is van zulk een raffinement in de constructie van datgene, wat ons sindsdien de basis van het oostelijk gedeelte van een reusachtigen pylon bleek te zijn.

Waar de oostelijke muur der latere constructie eindigde bevonden zich rijen opnieuw gebruikte blokken, waarvan verschillende de fragmenten van scènes en opschriften droegen

(Afb. 9); het waren de resten van een bastion zooals dat aan den noordoostelijken hoek. Spoedig vond men, iets in westelijke richting, blokken, die blijkbaar deel uitmaakten van den dromos, die hier verder doorliep onder het bouwland. Wij moesten toen den zuidelijken muur der bovenste constructie onder handen nemen. Ook hier bleek een muur aanwezig te zijn met een bekleeding uit zwarte brikken van gemiddelde afmeting, die als steun en bekleeding diende van een dikkeren muur uit brikken van lichtere kleur en grootere afmeting en die identiek waren met die van de groote muren te el-Kâb.

Onder dit metselwerk vond men, zooals verwacht kon worden, de blokken van den grooten vloer, dien men het best met den Franschen term *radier* aanduidt; daar deze niet parellel liep met de tichelsteenen muren, was slechts een uitsteeksel zichtbaar, dat smaller werd in westelijke richting en op 22 m van den westelijken rand der poort ophield. Gaarne hadden wij het jongere bouwsel erboven afgebroken, maar eerst was het noodig, dit in zijn geheel vrij te leggen. Dit werk bracht het verplaatsen van groote hoeveelheden aarde met zich mede. In het algemeen hebben wij ons puin gestort achter dat der opgraving van 1937, om het water van de wadi te verhinderen opnieuw binnen de groote muren te komen.

Sindsdien was het duidelijk, dat de groote pylon, waarvan wij de onderste lagen hadden blootgelegd, deel had uitgemaakt van den grooten muur en dat hij daarvan den monumentalen ingang vormde met een poort van 5 m breedte (Afb. 7), precies in de as van den tempel van Nechbet gelegen. De eigenlijke pylon behoeft niet in natuursteen te zijn uitgevoerd, tenminste niet wat de twee massieve torens betreft. Het zou onwaarschijnlijk zijn, dat er, wanneer men zulke aanzienlijke massa's steen had afgebroken, geen stuk ter plaatse zou zijn gebleven als bewijs ervan. Bij onze werkzaamheden hebben wij slechts een klein stuk van een kroonlijst van zeer groote afmetingen gevonden evenals enkele kleine fragmenten van een torus, die deel zou hebben kunnen uitmaken van de poort, waar zij zijn gevonden.

Wij stellen ons daarom de zaak als volgt voor: de brikken van den pylon zijn, evenals die van den Zuidwesthoek van den omheiningsmuur, gebruikt om het jongere bouwwerk in de bres te bouwen. Wij vonden zoodoende, zonder het te willen, een oplossing voor het probleem, dat Somers Clarke vroeger bestudeerd had zonder het te kunnen oplossen. Maar wie heeft dit deel der muren verwoest?

Men moet op dit punt de gegevens in de *Description de l'Egypte* wijzigen. Deze geeft ons den grooten muur om el-Kâb praktisch compleet en men had geen enkele reden aan de juistheid van dit getuigenis te twijfelen. Men meende daarom, als iets vanzelfsprekends, dat de Nijl, die in de laatste jaren der 18de eeuw zijn loop ter plaatse had verlegd, een nogal aanzienlijk deel der muren had vernietigd.

Ook op een ander punt kunnen wij constateeren, dat de teekenaars der *Description* haastig te werk zijn gegaan. Zij geven aan, dat de muren, die de tempels omgeven, hetzelfde middelpunt hebben als de groote muren, maar dit is, zooals men weet, zeer ver van de werkelijkheid.

Uit dit alles volgt een belangrijke conclusie over het doel der groote wallen van el-Kâb. Tot op heden vatte men ze op als stadsmuren, waarbinnen zich o.a. het heilige domein der goden bevond, opnieuw door een temenosmuur omgeven. Het bestaan van een grooten pylon in den grooten wal, waarvan hij den monumentalen toegang vormt, en dus een zelfde rol speelt als de groote pylon van Amon te Karnak, eischt een herziening van deze opvatting. Degene, die opdracht gaf de groote muren te bouwen, die Somers Clarke na een nauwgezet onderzoek voor jong verklaarde (*o.c.* 67: a relatively modern work), heeft het religieuze domein te el-Kâb willen aangeven en heeft de zeer oude begraafplaatsen, die er lagen, op den koop toe genomen.

Men moet ook de opvatting herzien, die Somers Clarke had over het verband tusschen de oude stad en haar wallen. Men weet, dat er, in het noordwestelijk deel van den grooten muur, gedeelten over zijn van een dubbelen muur, die cirkelvormig, maar onregelmatig verloopt. Vooral ten Zuiden ervan waren resten van bewoning, die totaal geplunderd zijn in de tweede helft der 19de eeuw. Er waren ruïneheuvels, waarvan Somers Clarke de ergerlijke verwoesting heeft beschreven. Ik geloof niet, dat het op het oogenblik mogelijk is,

zelfs bij benadering den datum vast te stellen der huizen, die de *sebachchim* (gravers naar sebach of humusgrond) verwoest hebben. Het is waarschijnlijk, dat de stad el-Kâb, die van zeer ouden oorsprong is, steeds op dezelfde plaats is gebleven en dat de vervallen of ingestorte woningen slechts vervangen zijn door nieuwe op een hooger niveau. Somers CLARKE deelt mede, dat, volgens de vroegere reizigers, de stadsruïnes op een echten heuvel lagen.

Wat er ook van zij, zelfs indien men alle verklaringen van dezen schrijver aannam, dan nog zou men getroffen worden door het feit, dat de stad el-Kâb steeds van zeer geringen omvang is geweest. Hier is dus de belangrijkheid der tempels niet in verhouding met de politieke rol, die een hoofdstad gespeeld heeft. Het is, voor alles, een heilig gebied, dat men in gansch Egypte beschouwde als de bewaarster van het palladium van het koningschap. Heeft er zelfs te el-Kâb een stad bestaan in den burgerlijken zin van het woord? Of vond men er slechts de woningen der priesters, dienaren der godin, met de magazijnen en dienstgebouwen, die noodig waren voor den normalen gang van zaken in het heiligdom? Wie zal ons garandeeren, dat de verzameling huizen, die zich vooral ten Noorden der tempels bevonden, niet even jong was als het Grieksch-Romeinsche dorp, dat in 1938 werd vrijgelegd bij den Zuidwestelijken hoek van den binnensten tempelwal?

Wij weten hoezeer de farao's der laatste dynastieën den tempel van Nechbet hebben willen herbouwen op een grootere schaal dan vroeger. De kroonlijsten dragen de cartouches der twee Nectanebo's en de poort in den zuidelijken muur van een nieuwe omwalling werd gebouwd en versierd door dien Nectanebo, wiens Egyptische naam Nechtnebef luidt. De laatste vergrooting, die aan de godin een gereserveerd terrein van meer dan 500 m vierkant moest geven, dus nauwelijks kleiner dan dat van Amon te Karnak, beantwoordde aan de politiek van vrijgevigheid op godsdienstig gebied, die de Ptolemæen volgden en waaraan wij o.a. den wonderschoonen tempel van Horus te Edfoe danken. Het bouwen van dezen werd afgesloten onder Ptolemæus IV en Arsinoë III, bijgenaamd de beide goden Philopatoren. Toen wij een gissing waagden naar den bouwer van den grooten pylon te el-Kâb, meenden wij aan hen te mogen denken. Maar spoedig vonden wij, bij de graafwerkzaamheden in het zuidelijk deel der jongere constructie, een duidelijke aanwijzing. Eerst vond men in het puin, daarna in den vloer van een kamer, twee stukken, die aan elkaar pasten en een aanbiddingsscene der godin Nechbet weergeven; de twee cartouches waren van Ptolemæus V, den opvolger der Philopatoren. Eenige dagen later schonk een zandsteenen beeld ons de afbeelding van een priester van hoogen rang, die onder zijn waardigheden ook die van priester der Philopatoren vermeldt . Hier zal slechts het vinden van de bijgaven bij het leggen van den „eersten steen" uitsluitsel kunnen geven. Maar het zal zeer moeilijk zijn, deze te vinden; op een plaats, ten Noorden van het oostelijke gedeelte, hebben wij een put gegraven en geconstateerd, dat het geheel rustte op een laag zand, die op een dikken muur van brikken was uitgespreid: bij het onderzoek tot hoever deze laatste doorliep, bereikten wij spoedig het grondwater.

Laten wij ons thans echter bezighouden met het jongere bouwwerk, dat in den tijd van Christus is gebouwd, en dus niets meer te maken heeft met de Egyptische archæologie (Afb. 11). Stukje voor stukje werden de vier zijden van de groote vierkante constructie vrijgelegd; het plan is zeer regelmatig, terwijl de uitvoering en vooral het gebruik van blokken, die uit oudere faraonische monumenten afkomstig zijn, nogal matig is (Afb. 9, 13-15). De grofheid der blokken, die gebruikt zijn bij het versterken van verschillende hoeken binnen het gebouw en de bevloering van sommige ruimten is onbegrijpelijk (Afb. 13). Op een plaats heeft men, om een stevigen rand te krijgen, naast een groot aarden vat de meest uiteenloopende voorwerpen gebruikt: architectuurfragmenten, stukken van steenen leeuwen, het hoofd van een Bes, enz.

Hoe dient men dit gebouw te benoemen? Somers CLARKE noemt het, tenminste op zijn plattegrond, een 'fort'. Het vierkante grondplan, met de vier bastions op de hoeken (Afb. 15), de binnenverdeeling achter dikke muren, zoodat het geheel bijna een schaakbord vormt, dat met een Romeinsch kamp kan vergeleken worden, dit alles maakt het evident,

dat deze benaming werd gekozen. Maar ik betwijfel, of de specialisten van de Romeinsch-Byzantijnsche periode het bouwen van zulk een sterk fort te el-Kâb kunnen verklaren, waarvan in de geschiedenis en epigraphie elk spoor ontbreekt. Er zij vooral de aandacht op gevestigd, dat men te dien einde een belangrijk stuk van den grooten wal, die toch 10 m dik is en dus een ideale verdediging vormt, zelf zou hebben afgebroken; zelfs indien men wil toegeven, dat een belangrijk deel toen reeds door den Nijl was vernield, blijft dit bezwaar gelden.

In elk der bastions, die ter versterking dienen van het centrale gebouw, waarvan geen enkele buitenmuur overigens een defensieve outillage heeft, die men toch zou verwachten bij een vesting zonder gracht, bevindt zich een diagonaal aangebrachte gang, waarvan de bestemming nog niet duidelijk is. In het noordoostelijke bastion loopt hij met een rechten hoek verder en schijnt naar buiten te loopen door een smalle deur, die nu afgesloten is met brikken en eenige steenblokken. Op een gegeven oogenblik heeft met ze dus beschouwd als een soort bergplaats, waarin wij overigens, op elkaar gestapeld, een aantal groote potten hebben gevonden, die niets anders dan aarde bevatten (Afb. 12). In het zuidoostelijke bastion was de gang zelf geblokkeerd door een steenblok, waartegen een kruik stond. Deze verschillende gangen waren bedekt met gewelven in baksteen; de sporen hiervan vonden wij in het noordoostelijk en zuidwestelijk bastion, in het noordwestelijke is het gewelf nog intact. Men is geneigd in dit alles vier ingangen te zien, die men heeft gedicht, toen het gebouw versterkt moest worden tegen de aanvallen van het water, door het bouwen van den muur in zwarten steen. Misschien heeft men terzelfdertijd den grooten ingang in het Westen gemaakt.

Een verrassing wachtte ons in het midden der westelijke zijde. Hoe zou men kunnen aannemen, dat een constructie van militairen aard, indien zij niet radicaal veranderd is voor een ander gebruik, midden in de zijde, die naar den Nijl is gekeerd, een ingang bezit, dien men monumentaal kan noemen? Niets wijst erop dat meer westelijk gelegen constructies een bescherming ervan zouden hebben gevormd. Eerst komt een deur, bekleed met gedeeltelijk opnieuw gebruikte stenen, waarvoor een trede uit één enkel blok ligt. De gang erna is breeder en geplaveid; hier is dit zorgvuldiger gedaan dan overal elders (Afb. 14). De gang wordt daarna onderbroken door een dubbele deur, wier drempel bijna geheel uit een granietblok bestaat. Door een portaal van 2.80 m breedte, waarvan de hoeken zijn afgerond, komt men in een dwarsgang; volgt men de as van het gebouw, dan staat men voor een deur, met pilasters in klassieken stijl, die toegang geeft tot een zaal, die op een hooger niveau ligt (Afb. 16, 10 en 11); deze wordt afgesloten door een apsis in baksteen. De zijwanden van deze laatste zaal zijn van zwarte brikken, die gelijken op die, welke men gebruikt heeft om den grooten muur op de vier hoekpunten te versterken.

Wij hebben gedurende onze campagne van ruim twee maanden niet dit geheele bouwwerk kunnen onderzoeken; waarschijnlijk heeft het in laatste instantie gediend voor een Christelijke communiteit.

Behalve het gewone aardewerk, dat karakteristiek is voor de eerste eeuwen van onze jaartelling, en een afgeleid type is van de Romeinsche amphorae, eenige schalen in rood aardewerk, dat aan terra sigillata herinnert, eenige stukken beschilderd aardewerk met een vluchtige bloemendecoratie (echt Koptisch), hebben wij nauwelijks voorwerpen gevonden, waarop men een chronologie van de bewoning ter plaatse kan bouwen. Munten zijn zoowat overal in den loop der werkzaamheden gevonden; eenige zijn Ptolemæisch, maar het grootste deel is, alleen reeds naar den vorm te oordeelen, uit den Romeinschen en Byzantijnschen tijd. Wanneer zij gereinigd zijn, leveren zij wellicht bij benadering den datum der bewoning op. De laatste dagen der campagne is in den gang van het noordwestelijke bastion een vaas van rood aardewerk gevonden, die ruim 2600 munten bevatte; een aantal bleek reeds uit de 4de eeuw n. Chr. te zijn. Een enkele speerspits is gevonden. Dit zou weinig zijn als spoor van een langdurige militaire bewoning. Herhaaldelijk hebben wij lampen van gebakken aardewerk gevonden, waarvan slechts eenige gaaf zijn. Verschillende ervan zijn van het type met een kikvorsch, die, zooals bekend, gold als het symbool der verrijzenis. Twee andere,

onderling gelijk, en met hetzelfde patroon aan de bovenzijde, vertoonen op de basis een kruis in een cirkel. Een andere heeft als merkteeken twee kruisen in een cirkel, gescheiden door drie punten. Ook vonden wij in een der kamers een etensbak voor gevogelte met twaalf onregelmatige openingen.

Ik heb mij afgevraagd, waar het kerkhof der bewoners van dit monument zou kunnen zijn. Misschien is het goed daarom op het volgende te wijzen. De necropolis der prinsen van el-Kâb, Oostelijk van de groote muren, is op barbaarsche wijze verwoest, o.a. doordat in den voorhof van vele graven loculi boven elkaar zijn uitgehakt; deze wijze van begraven heeft niets meer met de oud-Egyptische te maken. Waarschijnlijk zijn zij bestemd geweest voor de lijken der soldaten of monniken van ons bouwwerk.

Over een aantal blokken, die afkomstig zijn van de tempels en hier opnieuw gebruikt, valt het volgende te constateeren. Een klein aantal dateert uit de XVIIIde dynastie, b.v. de mooie cartouches van Toethmosis III. De dorpel van een kamer is gehakt uit een bovendrempel met gevleugelde zonneschijf, en draagt den naam van Psammetichus I; toen hij was vrijgelegd, konden wij vaststellen, dat hij blijkens de inscriptie op den zijkant, op zijn beurt afkomstig was van een deurpost van Ramses II. Ik wil erop wijzen, dat in deze laatste inscriptie de naam der godin Nechbet duidelijk met het teeken in plaats van met is geschreven. De verwisseling van beide, die veelvuldig voorkomt in den laten tijd, gaat dus reeds terug tot de XIXde dynastie.

Wij hebben slechts een gering aantal blokken gevonden van Achoris, die de hypostyle zaal en den hof van den tempel van Nechbet met reliëfs versierde; fragmenten met een processie van Hapi's zijn zeker uit dezen laatsten afkomstig. Daarentegen bezitten wij een grooter aantal blokken der beide Nectanebo's (Afb. 9). Het is hier niet de plaats te zeggen, dat ik meen, dat Nechthorhebet aan Nechtnebef voorafgaat. Ik constateer slechts, dat verschillende blokken van Nechthorhebet nog een stijl vertoonen, waaruit blijkt, dat de goede tradities der XVIIIde dynastie nog van invloed waren. Ik geloof overigens, dat men dit reeds meermalen heeft opgemerkt op de verschillende plaatsen, waar Nechthorhebet heeft laten bouwen.

Een der meest karakteristieke voorbeelden is verbouwd in het zuidoostelijke bastion. Wij hebben daar het bovenste stuk van een intronisatiescène, waar Nechthorhebet, met de witte kroon, zich in tegenwoordigheid bevindt van Nechbet, die zegt hem het land van het Zuiden te geven (Afb. 9). Boven den koning bevindt zich de zonneschijf, zonder vleugels, geheeten ‹Die van Behdet, de heer des hemels›. De twee beschermgodinnen hebben den vorm van slangen en zijn slechts door hun kroon, resp. van Boven en Beneden Egypte, onderscheiden. Op dit laatste détail zal ik terugkomen.

Het blok, dat ons bezighoudt, maakte deel uit van een serie tafereelen, waarin de ontvangst van Nechthorhebet door verschillende goden, die hij aanbidt, wordt uitgebeeld. Men ziet nog, links, het bovenstuk van den hoogen mijter van Osiris, met de beide veeren en bekroond door de zonneschijf. Dank zij de inscriptie bleek het mogelijk deze godheid te identificeeren , De Zeer Krachtige, die te el-Kâb zetelt. Dit epitheton is volgens het *Wörterbuch* speciaal eigen aan Seth. Hier, te el-Kâb, hebben wij het aangetroffen in de mythologische scène van crypte B[1]. Voor de godin Nechbet, als boogschutter voorgesteld met zeven pijlen in de hand, ziet men den stoet der goden, die last hebben haar orders uit te voeren. Op het oogenblik van de ontdekking der crypte, las ik — en de geraadpleegde collegae lazen met mij — een horizontaal teeken als en dientengevolge heb ik gesproken van de zeven woorden van Nechbet. De vergelijking met de parallelle teksten van Edfoe en Phila heeft aangetoond, dat het teeken in kwestie een pijl voorstelt, en dat de woorden, die Nechbet uitspreekt, werkelijk gericht zijn tot de zeven pijlen, die zij op het punt staat af te schieten en die elk door een god gepersonifieerd worden. De eerste is *ꜥ3 pḥtj*, die te Philae uitdrukkelijk de eerste pijl van Nechbet wordt geheeten. Ik herinner eraan, dat hij is afgebeeld als een mensch met krokodillenhoofd, loopend, en met twee messen in de

hand. Men herinnere zich, dat op hetzelfde tafereel in de crypte B' eveneens vier genii met het hoofd van het dier van Seth worden afgebeeld. Indien ik hierop wijs, is dit, omdat een in het noordoostelijke bastion verbouwd blok een rest is van de nis van een heiligdom, gewijd aan Sebek-Re, den heer van Išeroe, gekwalificeerd als *ꜥ3 pḥtj*, den eersten pijl van Nechbet .

Het toeval wil, dat deze inscriptie compleet tot ons is gekomen, in twee teksten op denzelfden steen; de eerste helft naast een naos met dubbele kroonlijst, die deel heeft uitgemaakt van den achtermuur van een sanctuarium en de tweede helft, met herhaling van den woorden ‹den eersten pijl›, voor het hoofd van een anthropomorphen god, die een coiffure draagt bestaande uit de ramshorens, de zonneschijf en de veeren van Amon met de twee uræi en zonneschijf terzijde. Talrijke aanwijzingen veroorloven de conclusie, dat Sebek-Re, beschouwd als de eerste pijl van Nechbet, te el-Kâb een tempel had, waarvan de plaats nog valt op te graven.

Is het vreemd, dat de krokodillengod Sebek beschouwd werd als een vorm van den god Seth? Men behoeft slechts het *Wörterbuch* na te gaan, om er de bewijzen voor te vinden. Wij halen slechts de woorden *iḥj* (I, 122), *iṯ* (I, 150) en *mg3* (II, 164) aan. Een blok, dat gebruikt is bij de bevloering van een der zalen, beeldt overigens een kroningsscène van Achoris af, die de diademen ontvangt van Horus en van een god, die op het hoofd dezelfde coiffure draagt als *ꜥ3 pḥtj* op het blok van het zuidoostelijke bastion; dit wil zeggen, dat Aapehti-Sebek-Re hier de rol speelt van Seth, den tegenhanger van Horus.

Ik geloof niet, dat het interessant is, de andere blokken van Nechthorhebet te vermelden. Vermelding verdient echter de zuiltrommel, gevonden in den zijgang van het zuidwestelijke bastion, die de twee cartouches van den koning draagt en afkomstig is van een gebouw, waarvan verschillende andere zuilentrommels zijn teruggevonden in den grooten gang, West, van het ‹fort-klooster› en waarvan een het beeld van Bes vertoont.

Nechtnebef schonk ons eveneens een flink aantal reliëfs. Wij vonden ze vooral bij het noordwestelijke bastion en spoedig was het ons mogelijk er de oorspronkelijke plaats van vast te stellen. Ditmaal waren het blokken, die behoord hadden tot een versiering bestaande uit tafereelen van 1.50 m lengte. Elk blok geeft dus een stuk van een complete scène. Men ziet er, hetzij rechts, hetzij links gekeerd, een aanbidding van goden door farao Cheperkare Nechtnebef. Hij had de zuidelijke poort van den tempel van Nechbet gebouwd en wij hebben nog ter plaatse verzameld stukken van een kroonlijst, imposante fragmenten van een grooten bovendrempel en eenige resten van ritueele scènes. De onderlinge dispositie van farao en goden maakt het gemakkelijk te bepalen, of de in het noordwestelijke bastion verbouwde blokken afkomstig zijn van den rechter of linker deurpost. Andere blokken van veel kleinere afmetingen, versierden blijkbaar eveneens den ingang. Twee resten van teksten zeggen, dat de koning aan de godin een poort heeft geschonken in en ze heeft uitgevoerd als een werk, dat eeuwig zal duren .

Bij het bestudeeren van deze verschillende fragmenten, die van de zuidelijke poort van Nechbet zijn weggehaald, was ik verbaasd te constateeren, dat de uræi van de zonneschijf varianten vertoonden, waaraan het goed is aandacht te schenken. Op het blok van Nechthorhebet, dat reeds besproken is, zijn de uræi aan de zonneschijf onderscheiden door de kroon van Boven en Beneden Egypte (Afb. 9); op het blok van het heiligdom van Sebek dragen zij beide een kleine zonneschijf; aan de westelijke zijde van het noordwestelijke bastion draagt de rechtsche uræus de geliefkoosde kroon van Nechbet, d.w.z. den witten mijter met de beide veeren ernaast, die als zoodanig reeds in de Pyramidenteksten wordt vermeld (729 b), terwijl de linker uræus den pschent draagt. Een blok in den noordelijken muur van hetzelfde bastion geeft aan de beide uræi de kroon van Nechbet, en drukt daarmede de wezenlijke dualiteit der tweelinggodinnen uit, die evengoed gier als slang zijn (Afb. 17). Tenslotte vertoont een blok in den westelijken gang een zonneschijf, waarvan de uræi niets op het hoofd dragen.

Bij het noordwestelijke bastion vonden wij eveneens een zandsteenen blok, ondersteboven geplaatst, dat ongetwijfeld van de tempels afkomstig is en het graffito van een bezoeker droeg: L. PETRONIVS.

Ik moet nu terugkomen op een zandsteenen beeld, waarop ik reeds gezinspeeld heb. Hoofd en voeten zijn verdwenen en wij bezitten niet meer het begin der inscripties van den rugpijler. Het personnage droeg niet de traditioneele Egyptische kleedij, maar een geplooid kleed van Grieksch-Romeinschen snit. De rechterarm ontbreekt geheel, de linker was naar voren gericht en de nu vernielde hand hield een vormige vaas vast en, iets uitzonderlijks, een pijl met de spits naar beneden gericht. In datgene, wat rest van de inscriptie, leest men na een lang, onzeker teeken, en twee der drie pluralisstrepen in verticale richting, . Moet men daarin het slot zien van een offerformule of den titel 'reiniger' (*Wörterbuch* I, 175), die speciaal gebruikt wordt in verband met het pr wr, d.w.z. el-Kâb? Men leest vervolgens duidelijk prins, chef der priesters, schrijver der heilige boeken. De volgende titel is onzeker; ik zou willen voorstellen ; priester van *iwn*, hetgeen een naam van Osiris zijn kan. Ik zie tenminste geen andere mogelijkheid. De regel is zeer gedrongen en gaat met een anderen titel verder , priester der vier van Aapehti. Hier hebben wij dus een personage, dat onder zijn priesterlijke titels vermeldt dien van 'priester der vier van den Zeer Krachtige', d.w.z. Seth. Wanneer wij denken aan de mythologische scène van crypte B', dan vragen wij ons af, of de vier in kwestie niet de vier genii met het hoofd van Seth zijn, die den stoet sluiten, die door Aapehti wordt geopend.

Ik heb gelegenheid gehad in de *Documents* van el-Kâb (blz. 65, n. 2) naar het Berlijnsche woordenboek een oesjebti uit Turijn (n° 990; 26ste dyn.) te citeeren, dat behoord heeft aan een priester van den tweeden pijl van Nechbet, verpersoonlijkt door een genius geheeten de hartenroover, die de eenzaamheid liefheeft. De variant van Philae bewijst, dat het gaat over een pijl, want de naam eindigt daar op in plaats van . Wij kunnen dus in beginsel aannemen, dat er te el-Kâb kapellen waren, gewijd aan hen, die de tekst van Edfoe (ROCHEMONTEIX, *Le temple d'Edfou*, I, 511) noemt „de 7 nari van Weseret, de 7 daemonen (*šb.*) van Weseret, de groote moordenaars van de Moeder der levende goden, de dienaren van de Groote, de ... die de Witte volgen. Aapehti is aan het hoofd van hen, zijn broeders volgen, in totaal 7 daemonen-slagers, die hem toebehooren... Zij verzekeren de veiligheid van het lichaam van den koning van Boven en Beneden Egypte".

Onze persoon, Horemachet, , was dus verbonden aan den eeredienst van deze uitvoerders de bevelen van Nechbet; vandaar het zeldzame attribuut van den pijl. Hij eindigt de opsomming van zijn titels met dien welken wij reeds vroeger aanhaalden, 'priester der Philopatoren', .

Ik ben overtuigd, dat de voortzetting der opgravingen te el-Kâb, ongetwijfeld zal aantoonen, dat alle Egyptische goden hier hun cultusplaats hadden, naast die der groote godin. Wij hebben reeds een heel aantal goden gevonden met de vermelding , die zetelt te el-Kâb. Hun lijst is nu uitgebreid door het vinden van een blok met een ritueele scène, ten name van Onoeris-Ihoe, zoon van Re en Tefnoet, dochter van Re, meesteres van alle goden. Indien de groote tempel van Nechbet, *pr wr* genaamd, ook *itr·t šmcj·t* was, moet hij een soort synthese of verzameling geweest zijn van alle locale cultus. Anders kan men niet begrijpen, dat men, in den laten tijd, het geheel van alle Egyptische tempels en hun goden door het woord *itrtj* kon aanduiden, d.w.z. de twee nationale heiligdommen. De Grieken zeiden τὰ κατὰ τὴν χώραν ἱερά.

Tenslotte zij vermeld de toevallige ontdekking, bij de poort van Nechtnebef in den tempel van Nechbet, van een zandsteenen blok, dat gebroken is en zeer afgesleten, waarop de sporen van twee inscripties zichtbaar zijn, een in hiërogliefen, waarvan slechts enkele teekens leesbaar zijn, de andere in het Grieksch (Afb. 18).

Dit steenblok is, bij het onderzoek te Caïro door O. GUÉRAUD gedaan, gebleken een copie van het decreet van Memphis te zijn, waarvan de meest bekende copie de steen van Rosette is. Volgens het slot van het besluit (vergelijk K. SETHE, *Hieroglyphische Urkunden der griechisch-römischen Zeit*, Leipzig, 1904, 198) moest zulk een copie opgesteld worden in alle tempels van den eersten, tweeden en derden rang. Het was dus ook te verwachten, dat het belangrijke tempelcomplex te el-Kâb zulk een copie bezeten had. Onze vondst bevestigt dus de uitvoering van het besluit. Het feit, dat de verschillende versies niet boven elkaar staan, maar op verschillende kanten van den steen, is uniek bij meertalige inscripties in Egypte.

Loeksor, Februari 1946 JOZEF JANSSEN

EEN BEZOEK AAN DEN GEBEL SILSILAH*

Zie PLAAT XXI

Wanneer men den Baedeker (*Egypt*, 8th Edition, 1929, 359) raadpleegt, is het heel eenvoudig den Gebel Silsilah te bezoeken: men overnachte in Kôm Ombo en neme den ochtendtrein naar Kagoeg. Men kan dan 's middags naar Kôm Ombo terugkeeren en 's avonds doorreizen naar Loeksor. Het verdient aanbeveling den bewaker (*gafîr*) te laten waarschuwen, zoodat een boot klaarligt.

Nu ik zelf den tocht heb gemaakt en er, zooals wij zullen zien, van den wijzen raad niet veel overbleef, is er, dunkt mij, maar één conclusie mogelijk: de gever van dezen goeden raad heeft nooit den tocht op de aangegeven wijze gemaakt. Men zij dus zelfs met den voortreffelijken en overigens niet genoeg te loven Baedeker op zijn hoede.

Enkele dagen geleden vertrokken wij naar Kôm Ombo en overnachtten daar als gasten van den Directeur der *Société générale des Sucreries d'Égypte*, Ir GIRARD. Toen hij vernam, dat wij naar Silsilah wilden gaan, was hij zeer verbaasd, want hij meende, dat wij alleen waren gekomen om den tempel van Kôm Ombo te zien, en hij vroeg, of daar dan ook oude monumenten te zien waren. Hij kent de streek op zijn duimpje, daar hij er reeds jaren woont, maar van zooiets had hij daar nooit gehoord noch iets gezien, ofschoon hij er vaker ging visschen. Dit voorval zij hier medegedeeld, niet om onzen vriendelijken gastheer te kleineeren, maar als typisch staaltje van de kennis en belangstelling in Egypte voor alles wat de oudheid betreft, zelfs bij personen, die er sympathiek tegenover staan. CAPART vertelde hem toen van de geweldige steengroeven, waaruit de steenen voor de groote tempels van het Nieuwe Rijk gehakt waren en over de wijze, waarop wij deze dachten te bezoeken, alsook, dat de *gafîr* via den inspecteur der Oudheden te Aswân gewaarschuwd was, den volgenden morgen voor den ochtendtrein aan het station van Kagoeg te zijn om ons af te halen. Ir GIRARD deed toen een beter voorstel, nl., dat men naar station Kagoeg den *gafîr* zou telegrafeeren, ons in de

*) De nummers in den tekst verwijzen naar de afbeeldingen op Plaat XXI.

LITTERATUUR:

S. CLARKE-R. ENGELBACH, *Ancient Egyptian Masonry*. The building Craft, London, 1930, 12-22.
J. CAPART, *L'Emploi du Fer en Égypte*, Chronique d'Égypte XXII, 1947, 117-118.
B. PORTER-R. L. B. MOSS, *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian hieroglyphic Texts, Reliefs, and Paintings*. V. *Upper Egypt: Sites*, Oxford, 1937, 220-221.
J. BAIKIE, *Egyptian Antiquities in the Nile Valley*. A descriptive Handbook, London, [1932], 670-673, 678-681.
G. DIJKMANS, *Histoire économique et sociale de l'ancienne Égypte*, t. 2me, *La vie économique sous l'Ancien Empire*, Paris, 1936, 158-169, 226-227.

steengroeven op te wachten en voor alles te zorgen. Hij zelf zou ons dan per trolley van de *Sucrerie* naar Fetirah laten brengen; op deze manier zouden wij om half negen in plaats van half zeven kunnen vertrekken, want er rijden maar twee treinen per dag in elke richting. Dit aanbod werd gaarne aanvaard, het telegram verzonden en wij vertrokken den volgenden morgen prompt op tijd. Met den trein zou dit niet mogelijk geweest zijn, daar er een ongeluk had plaats gehad en de trein naar het Noorden vijf uur te laat was, zooals wij later hoorden.

Na ongeveer een uur waren wij in Fetirah, verlieten den trolley en spraken af, omstreeks half vier weer ter plaats te zullen zijn. Wij meenden dan ruimschoots gelegenheid gehad te hebben beide Nijloevers te bezoeken. Toen begon de tocht langs den Nijl. Daar hier iedere vierkante meter bouwland is, is er geen plaats voor wegen, noch zelfs voor voetpaden en moet men over den hoogen kant der bevloeiingsgoten loopen, een bezigheid, die niet toestaat, dat men voor zich uitkijkt, maar de oogen steeds vlak voor zijn voeten moet richten om niet in het water of den modder terecht te komen. Toen wij na een uurtje even gerust hadden onder de laatste palmboomen, stonden wij voor den gebel, die hier aan weerszijden tot aan de rivier komt (1). Wij dachten nu elk oogenblik een *gafîr* te zullen ontmoeten, maar het mocht niet zijn. *Malèsj.* Intusschen klauterden wij van den eenen rotsheuvel op den andere en konden reeds heel spoedig inscripties en sporen van opschriften zien; de heele berg was één steengroeve geweest, dat was op het eerste gezicht duidelijk (2). Een der groote groeven was door een ijzeren hek afgesloten; daar dit echter op een kier stond, gelukte het ons, er doorheen te wringen. Door een langen gang, die van boven open was, bereikt men een nieuwe groeve, zoodat het geheel den vorm van een T had (3). De hoogte der rotswanden, uitgekapt door menschenhand, is imposant en zelfs voor oud-Egyptische verhoudingen, fantastisch. Het meest treft ons telkens weer de regelmatigheid, waarmee men den steenen heeft gehouwen (4), de wanden zijn glad en effen, alsof het geheel als openluchttempel zou moeten dienen. Maar wij gaan verder, meer dan een uur lang, en onze verbazing en bewondering stijgt, evenals de temperatuur. Wij kunnen vanaf de hoogte prachtig de groeven aan de overkant van den Nijl zien, die veel minder diep zijn en zich als regelmatige inkervingen door een reuzenhand aan onze oogen voordoen. Wij kunnen er duidelijk enkele reusachtige stèles onderscheiden en den speos van Horemheb.

Wanneer wij omstreeks den middag aan de rechterzijde van de rivier onzen tocht volbracht hebben, zien wij weer palmboomen en een huis, bij een pompstation. God lof, hier zal men ons helpen en ook zeggen, waar de *gafîr* is. De Egyptische ingenieur ontving ons zeer vriendelijk en stond ons gaarne toe, onzen meegebrachten lunch in zijn paradijselijken tuin te gebruiken. Aanstonds werd iemand naar het dorpshoofd gestuurd, om den *gafîr* op te duikelen; ja, die zou gauw komen. Toen hij er om half twee nog niet was en op het overigens zeer modern ingerichte pompstation geen boot aanwezig bleek (een verbinding tusschen beide oevers bestaat hier niet; dit is de normale toestand in Egypte), besloten wij, naar geest en lichaam zeer voldaan, den terugtocht maar te beginnen. Een der ingenieurs was zoo vriendelijk ons nog enkele groeven te toonen, die wij straks niet gezien hadden en die al het vorige nog overtroffen (5). Daar men er pilaren had uitgespaard, maakten zij den indruk van rotstempels, te meer omdat hier, door de regelmatige werkwijze, trapvormige verhoogingen bestonden. De Thebaansche tempels zijn als het ware kant en klaar uit de groeven gekomen en hoefden alleen maar in elkaar gezet te worden. Vlakbij zagen wij enkele onvoltooide sfinxen met ramshoofden liggen, evenals een kapot gegane naos, waarop de naam Amon was uitgehakt (6). Een inscriptie van Achnaton, die Baedeker vermeldt, hebben wij helaas niet kunnen vinden.

De terugreis verliep niet vlot, hoewel wij vóór vieren aan den trolley waren, maar zij was des te romantischer. In de rimboe kregen wij motorpech, waardoor wij drie uur onderweg waren. Wij liepen het aan den haal gegane personeel na naar den dichtstbijzijnden telefoonpost. De avond viel en de kudden schapen spoedden zich naar huis, gevolgd door ezels en kamelen met suikerriet beladen. Er werd vuur gemaakt tegen de muskieten en koffie gedronken. Eindelijk konden wij weg, het electrische licht van Kôm Ombo tegemoet.

el-Kâb, 24 Januari 1946 — JOZEF JANSSEN

EGYPTE ONDER PERZEN EN GRIEKEN — ROMEINEN

CAMBYSES EN EGYPTE [1])

Toen Cambyses in het voorjaar van 525 v. Chr. Egypte militair verslagen had, wachtte hem een zwaardere taak, nl. de politieke overwinning van het oude, overbeschaafde land, dat wel met minachting moest neerzien op het jonge volk der Perzen, waarvoor het weliswaar de wapenen had moeten strekken, maar waaraan het zich geestelijk superieur voelde.

Cambyses nu miste de tact en de soepelheid van een Darius om het land innerlijk tot rust te brengen en de liefde en achting van het Egyptische volk te winnen, zoodat het zich in de Perzische suprematie zou voegen. Deze mislukking van zijn binnenlandsche politiek maakte, dat Cambyses, toen hij drie jaren later dit land verliet, slechts haat en verachting achterliet, zoodat hij in de inheemsche traditie bleef voortleven als de wreede tyran, de waanzinnige vernieler van tempels en steden, de moordenaar van den heiligen Apisstier.

Dit oordeel werd via Herodotus aan de geschiedenis overgedragen en voor het gezag van Herodotus moesten andere bronnen, zooals de suspecte Ctesias, die de Perzische traditie vertegenwoordigt, verstommen [2]).

Zoo werd in de oudheid en in de latere eeuwen het beeld van Cambyses steeds in zwarte kleuren geschilderd, totdat hiertegen natuurlijkerwijze een reactie intrad en men aan den anderen kant zelfs zoo ver ging den persoon van Cambyses te idealiseeren en in hem een miskende, door het leven bitter teleurgestelde, figuur te zien, die slechts het goede wilde, maar door een slechte omgeving werd bedrogen en misleid [3]).

Twee vondsten in Egypte hebben een grooten invloed gehad op de beoordeeling van Cambyses, nl. het beeld van den priester van Neith te Saïs, Oezahorresnet, met zijn historisch belangrijke inscriptie, en de stèles van twee Apisstieren, die resp. onder Cambyses en Darius zijn gestorven. Men heeft in deze vondsten zoowel een weerlegging als een bevestiging van de traditie gezien, of wel, om tegenstrijdige gegevens met elkaar in overeenstemming te brengen, heeft men een keer in de politiek van Cambyses gezocht, ingetreden na de Ethiopische expeditie [4]); ja zelfs heeft men hem waanzinnig doen worden ten gevolge van een zonnesteek [5]).

Ons doel is het, aan de hand van de ons ten dienste staande gegevens en vooral met

[1]) Het beste werk over de geschiedenis van Egypte onder de Perzen is nog steeds: A. WIEDEMANN, *Geschichte Aegyptens von Psammetichus I bis auf Alexander d. Grossen* (1880) met daarnaast zijn *Aegyptische Geschichte* (1884) p. 666 vlg. Voorts G. MASPERO, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique T. III, les Empires* (1899) p. 655 vlg.; J. VON PRAŠEK, *Geschichte der Meder und Perser I* (1906) p. 242 vlg.; LEHMANN-HAUPT in PAULY-WISSOWA *R. E.*, x (1919) *s.v. Kambyses*; D. MALLET, *Les Rapports des Grecs avec l'Egypte* MIFAO 48 (1922) p. 1 vlg.; H. P. HALL, in *Cambr. Ancient History* III (1925) cap. XIV p. 689 vlg.; H. R. HALL, *Ancient History of the near East*[8] (1932, p. 563 vlg.; Buchanan GREY, *Cambr. Anc. Hist.* IV (1926) cap. I, p. 15 vlg.; Ed. MEYER, *Geschichte des Altertums* (Neu bearb. von H. STIER) III (1937) p. 189 vlg. en IV I (1939) p. 33 vlg., p. 150 vlg.

De Egyptische bronnen vinden wij bij E. RÉVILLOUT, *Notice des Papyrus démotiques archaïques* (1896) p. 382 vlg.; W. M. Flinders PETRIE, *History of Egypt from the XIXth to the XXXth dynasty* (1905) p. 360 vlg.; H. GAUTHIER, *Livre des Rois IV*, 1 (1915) p. 135 vlg.

De belangrijkste bronnen zijn uitgegeven, vertaald en gecommentariseerd door G. POSENER, *La première domination Perse en Égypte* (Recueil d'inscriptions hiéroglyphiques) (1936) (Bibliothèque d'Étude publiée sous la direction de P. JOUGUET, T. XI).

[2]) Vgl. Ed. MEYER, III p. 189 n. 1.

[3]) Een gunstig oordeel over Cambyses reeds bij H. BRUGSCH, *Geschichte Aegyptens unter den Pharaonen* (1877) p. 752 vlg. Litteratuur hierover vindt men bij VON PRAŠEK (p. 278 n. 1) die Cambyses idealiseert en daarin gevolgd wordt door POSENER p. 164 vlg.

[4]) Bijv. WIEDEMANN, *Gesch. Aeg.* p. 217, 231, cf. LEHMANN-HAUPT p. 1820.

[5]) PETRIE, p. 363; ook HALL, CAH III, p. 312 gelooft aan den waanzin van Cambyses.

gebruikmaking van de Egyptische bronnen, die o.i. historisch nog niet voldoende zijn uitgebuit, te trachten een lijn te vinden in de binnenlandsche politiek van Cambyses, de oorzaken van de mislukking van die politiek voornamelijk te zoeken in de economische en politieke situatie van Egypte, en, door het combineeren van schijnbaar tegenstrijdige gegevens tot een synthese te komen van de regeeringsjaren van Cambyses in Egypte.

Nadat de Egyptische tegenstand bij Memphis gebroken was [6]), richtte Cambyses zich naar de hoofdstad van de XXVIe Dynastie, het in de Delta gelegen Saïs. Van dit bezoek zijn ons twee berichten overgeleverd: bij Herodotus (III, 16) lezen wij, dat Cambyses het lijk van Amasis uit de grafkamer haalde en mishandelde [7]).

Uit de boven genoemde inscriptie van Oezahorresnet vernemen wij, dat Cambyses den tempel van Neith betrad, zijn reverentie aan de godin bewees, door den genoemden priester in de mysteriën werd ingewijd, den tempel in al zijn rechten herstelde en den priester in elk opzicht begunstigde en ter wille was.

Alvorens beide berichten nader te onderzoeken, willen wij eerst een vertaling van de inscriptie laten volgen [8]):

„Geëerd bij de groote Neith, de moeder van den god, en bij de goden van Saïs, ᶜerfprinsᵓ, schatbewaarder des konings, eenige metgezel, echte bekende van den Koning, dien hij lief heeft, schrijver, opzichter van de schrijvers in het gerechtshof, chef-schrijver van de gevangenis (?), hoofd van het paleis, chef van de koninklijke marine onder Psammetichus III, Oezahorresnet, zoon van het hoofd der kasteelen, *hrj-p* priester, *rnp*-priester, *sḫn wḏ,'.t* priester, profeet van Neith, die aan het hoofd staat van de Saïtische gouw, Peftoeanet; hij zegt: de groote koning der koningen van al de vreemde landen, Cambyses, kwam naar Egypte terwijl de vreemden van alle vreemde landen bij hem waren. Toen hij bezit genomen had van dit geheele land, vestigden zij zich daar, terwijl hij de groote heerscher van Egypte werd, groot-koning van al de vreemde landen.

Z.M. wees mij toe het ambt van opperarts, deed mij leven aan zijn zijde als metgezel, hoofd van het paleis, samensteller van zijn titel, zijn naam van koning *Mstjw Rᵉ* (zoon van Re).

Ik maakte dat Z.M. kende de grootheid van Saïs, — d.i. de residentie van de groote Neith, de Moeder, die Re baarde en de geboorte invoerde, toen er nog geen geboorte was (?) — den aard van de grootheid van den tempel van Neith — d.i. de hemel in al zijn vormen — en den aard van de grootheid van de kasteelen van de roode kroon, en de goden en godinnen, die daarin zijn, en den aard van de grootheid van het ᶜkoningshuisᵓ — d.i. de residentie van den vorst, den heer des hemels — en den aard van de grootheid van de Rs-nt en de Mḥ-nt, van het huis van Re en het huis van Atoem — d.i. het mysterium van alle goden.

Geëerd bij den stadgod en alle goden, etc. (*titulatuur*) — zoon van Toemirdes; hij zegt: ik heb geklaagd bij den koning Cambyses met betrekking tot alle vreemden, die zich hadden neergelaten in den tempel van Neith, opdat zij daaruit verjaagd zouden worden en de tempel van Neith in al zijn heerlijkheid zou zijn, gelijk hij vroeger was. Z.M. beval alle vreemden te verjagen, die zich hadden neergezet in den tempel van Neith, al hun huizen neer te werpen en al hun ongerechtigheden, die in den tempel waren. Toen zij [al hun bezittingen] zelf buiten den muur van den tempel hadden gedragen, beval Z.M. den tempel van Neith te reinigen en al zijn personeel in hem terug te brengen, de ...... en de leekepriesters van den tempel. Z.M. beval de inkomsten van de tempelgoederen te geven aan de groote Neith, de moeder van den god en de groote goden, die in Saïs zijn, gelijk het er van ouds was. Z.M. beval te vieren al hun feesten en al hun processies gelijk van ouds werd gedaan. Z.M. deed dit omdat ik Z.M. de grootheid van Saïs had doen kennen — d.i. de stad van alle goden, die daar op hun troon gezeten zijn in eeuwigheid —.

De geëerde bij de goden van Saïs, opperarts Oezahorresnet, hij zegt: Cambyses kwam naar Saïs en begaf zich zelf in den tempel van Neith en wierp zich zeer diep neer voor H.M., gelijk elke koning had gedaan. Hij bracht een groot offer bestaande uit alle schoone dingen aan de groote

[6]) De bewering van Buchanan GREY p. 20 dat alleen Heliopolis nog weerstand bood, daarbij verwijzende naar Jamblichus *Vita Pyth.* IV, berust blijkbaar op een vergissing, zie p. 345 n. 46. Wel zou men kunnen wijzen op Plin. *N. H.* XXXVI, § 66, indien daar sprake is van Heliopolis en niet van Memphis. Vgl. A. VON GUTSCHMIDT, *Beiträge zur Geschichte des alten Orients,* p. 23 n. 7.

[7]) Vgl. Diodorus x fr. 13. 2.

[8]) Vgl. E. DE ROUGÉ in *Revue Archéol.* 8, 1851, 52; H. BRUGSCH, *Thesaurus inscr. Aegypt.* 4, 1884, p. 636 vlg., p. 691 vlg.; K. PIEHL, *Inscr. hiérogl.* 1° S., 1882, pl. 32-35; 39-42; FARINA, Bilychnis Anno XVIII, vol. XXXIII, 6, 1929, p. 452 vlg.; PETRIE, p. 361; POSENER, p. 6 vlg.; A. TULLI, *il Naoforo Vaticano,* in: Miscellanea Gregoriana 1941, p. 232-280.

Neith, de moeder van den god en van de groote goden, die in Saïs zijn, gelijk elke voortreffelijke koning had gedaan. Z.M. deed dit, omdat ik Z.M. de grootheid van H.M. — d.i. de moeder van Re zelf — had doen kennen.

De geëerde bij Osiris, etc. ...... hij zegt: Z.M. deed alle nuttige werken in den tempel van Neith. Hij vestigde het brengen van plengoffers aan den heer der eeuwigheid in het inwendige van den tempel van Neith, gelijk elke koning van ouds had gedaan. Z.M. deed dit, omdat ik Z.M. alle nuttige dingen had doen kennen, die door elken koning werden gedaan wegens de grootheid van den tempel — d.i. de plaats van alle goden, die tot in eeuwigheid duren.

De geëerde, etc. ...... hij zegt: ik stelde vast de inkomsten van de tempelgoederen van de groote Neith, de moeder van den god, volgens het bevel van Z.M. in eeuwigheid. Ik deed schenkingen aan Neith, de gebiedster van Saïs, bestaande uit alle goede dingen, gelijk een goede dienaar doet voor zijn heer. Ik ben een goed man in zijn stad. Ik redde haar bevolking bij het groote onheil, toen het in het geheele land losbrak zooals er geen in dit land was geschied. Ik verdedigde den zwakke tegen den machtige, ik redde den bevreesde toen zijn beurt kwam, ik deed voor hen alle nuttige dingen, toen het oogenblik van het handelen voor hen daar was.

De geëerde, etc. ...... hij zegt: ik ben een man, geëerd bij zijn vader, geprezen bij zijn moeder, de vertrouwde van zijn broeders; ik bevestigde voor hen het ambt van priester, ik gaf hun een nutbrengenden akker, op bevel van Z.M. in eeuwigheid. Ik maakte een schoon graf voor hem, die geen graf had. Ik voedde al hun kinderen, vestigde al hun woningen en deed voor hen alle nuttige dingen, gelijk een vader doet voor zijn zoon, toen het onheil kwam in deze gouw, te midden van het groote onheil, dat in het gansche land losbrak.

ᶜErfprinsᵓ, schatbewaarder des konings, eenige metgezel, ᶜ*nḫ-im . sn* priester, profeet, opperarts, Oezahorresnet, zoon van Toemirdes, hij zegt: koning Darius beval, dat ik terugkeerde naar Egypte, terwijl hij in Elam was en groot-koning was van alle vreemde landen, groot heerscher van Egypte, om te vestigen de artsenschool [9]) ...... na de ruïne.

De barbaren brachten mij van land tot land en deden mij Egypte bereiken gelijk de heer der beide landen had bevolen. Ik deed, gelijk Z.M. mij bevolen had. Ik voorzag haar van al haar personeel, dat waren de zonen van menschen van aanzien, zonder dat er zonen van kleine lieden onder waren. Ik plaatste haar onder de leiding van elken wijze ...... van al hun werken. Z.M. beval, dat hun alle goede dingen werden gegeven, opdat zij hun werk zouden kunnen verrichten. Ik voorzag hen van al hun nuttige dingen en van hun benoodigdheden, die in de geschriften staan, in overeenstemming met hun vroegeren toestand. Z.M. deed dit, omdat hij het nut wist van deze kunst, om elken zieke te doen leven en den naam van alle goden te bestendigen, (evenals) hun tempels, hun offers, en het vieren van hun feesten in eeuwigheid.

Deze inscriptie stamt uit een van de eerste regeeringsjaren van Darius [10]). Weggelaten werden hier slechts de stereotype offerformules in het begin en de tirade aan het slot. Op te merken valt daarbij, dat in de laatste Oezahorresnet zich slechts den titel van opperarts toekent.

Wij lezen bij Herodotus dat Cambyses in Saïs het lijk van Amasis mishandelde [11]). Men heeft aan de historiciteit van dit bericht m.i. ten onrechte getwijfeld. De geschiedenis kent hiervan talrijke parallellen [12]). Dat de gedachte ook in Egypte niet vreemd was, blijkt uit Diodorus (I, 64 4-6), waar wij lezen, dat de Egyptische pyramidenbouwers bevalen hun lijk niet in de pyramiden bij te zetten uit vrees, dat zij door het woedende volk zouden worden mishandeld [13]).

In deze mishandeling van het lijk van Amasis zie men echter niet zoozeer een uiting van blinde wraakzucht, maar veeleer een weloverwogen politieke daad, een symbool van de door Cambyses te volgen politiek in Egypte.

Amasis was door een militaire *Putsch* aan het bewind gekomen. Dit was mogelijk geweest door de dwaze buitenlandsche politiek van zijn voorganger Apriës en den haat, dien deze pharao door de begunstiging van de Grieken had verwekt [14]). Toch moet Apriës, als legitiem vorst,

[9]) Vgl. GARDINER, *The House of Life,* JEA 24, 1938, 157 vlg.

[10]) TULLI, p. 230, POSENER, p. 2, 175 (derde jaar van Darius).

[11]) Vgl. hierover WIEDEMANN, *Aeg. Gesch.,* p. 667 en ZÄS 21, 1883, 126.

[12]) Ik noem hier het bekende geval van Oliver CROMWELL, wiens lijk twee en een half jaar na zijn dood werd opgegraven en aan de galg gehangen.

[13]) Vgl. ook Diod. I. 72, 4-6 en 92, 4.

[14]) Vgl. HALL in CAH III, p. 303.

nog een krachtigen aanhang gehad hebben, die vijandig stond tegenover den usurpator Amasis. Cambyses trachtte bij zijn verovering van Egypte den steun van deze partij te verkrijgen. Daarop wijst het bericht bij Herodotus (III, 2), dat de Egyptenaren Cambyses tot een van de hunnen maakten door hem te beschouwen als den zoon van een dochter van Apriës. Als zoodanig was hij dus de rechtmatige troonopvolger, die den usurpator Amasis van den troon stiet [15]). Er bestond dus een traditie volgens welke Cambyses, met negeering van Amasis, bij Apriës aanknoopte. Apriës was immers ook de oude vijand van Babylonië, terwijl Amasis steeds een bondgenootschap met Babylon had gezocht tegen het Perzische gevaar.

Dan is er een tekst gevonden, waarin Amasis en Cambyses samen vermeld worden; de naam van Cambyses staat in de cartouche, in tegenstelling met dien van Amasis, die dus niet als legitieme koning wordt erkend [16]).

In de mishandeling van het lijk van Amasis zie ik dan ook een drastische *damnatio memoriae*, die wij in dien vorm niet uit de Egyptische geschiedenis kennen; veeleer placht de naam van een gehaten vorst door zijn opvolger van de monumenten te worden geschrapt en eventueel te worden vervangen door diens eigen naam. In beide gevallen is de gedachte, die aan de handeling ten grondslag ligt, echter dezelfde: de daden van den gestorven koning worden daarmede veroordeeld en de koning a.h.w. uit de annalen van de geschiedenis verbannen.

Amasis, die nog meer dan Apriës steun bij de Grieken moest zoeken — een politiek, die zijn voorganger noodlottig was geworden —, moet vooral oppositie hebben gevonden bij diegenen, die met leede oogen den toenemenden invloed van vreemden in het Egyptische leven aanzagen en daarin een gevaar zagen voor de nationale tradities. Dit waren vooral de priesters, de conservatieve dragers van de nationale gedachte in Egypte. Cambyses trachtte nu, door bij het oude koningshuis aan te knoopen en Amasis in zijn nakomelingschap te vervolgen, dus door in dien zin een nationale politiek te voeren, den steun van deze klasse te verwerven [17]). Wij lezen bij Herod. III, 14, dat Cambyses den zoon van Psammetichus III [18]) ter dood liet brengen en zijn dochter als slavin wegvoeren, „hoewel de Perzen de zoons van koningen plachten te eeren” (Herod. III, 15).

Dat Cambyses, evenals Cyrus in Babylonië, in Egypte een nationale politiek wilde voeren [19]), blijkt ook nog uit enkele andere feiten.

In Saïs liet hij zich in de mysteriën van Neith inwijden, begunstigde den tempel, verbande uit het tempelasyl de daar verblijf houdende vreemdelingen en liet zich door den priester den titel samenstellen als Egyptische pharao, zich noemend ‘zoon van Re’ [20]).

Ook bestaan er aanwijzingen, dat er in Egypte niet alleen naar de Perzische jaren van Cambyses werd gedateerd, maar ook naar Egyptische regeeringsjaren [21]).

Voorts is er een Apisstèle gevonden, waarop Cambyses is afgebeeld, in vereering neergeknield voor den goddelijken stier (zie pag. 346 vlg.).

[15]) Vgl. Deinon fr. 11 (= Athenæus *III, 10, p. 560); Polyænus, *Strateg.* VIII, 29; WIEDEMANN, *Gesch. Aeg.* p. 200; *Aeg. Gesch.* p. 661; VON PRAŠEK, p. 242 n. 3. In den Cambyses roman is Apriës de tegenstander van Cambyses. Ook hier wordt Amasis dus genegeerd, vgl. p. 348.

[16]) De tekt is te vinden bij SOTTAS, *Sur quelques pap. démot. provenants d'Assiout,* in Ann. Serv. 23, 1923, 45. In de uit den Ptolemæntijd stammende zoogenaamde Demotische kroniek (vgl. p. 344) heeft Amasis de cartouche, Cambyses en Darius daarentegen weer niet. Op de inscriptie van Oezahorresnet, die stamt uit een tijd van verzoening tusschen Perzen en Egyptenaren onder Darius hebben zoowel Amasis en Psammetichus III als de Perzische koningen de cartouche.

[17]) Een heel andere opvatting vinden we bij POSENER, p. 173 n. 1. RADET, *Revue des études anc.*, 1909, p. 201: Amasis zou een afvallige Perzische vazal zijn!

[18]) GAUTHIER, *Livre des Rois* IV, 1 (1915) p. 132 denkt misschien een Psammetichus IV te hebben ontdekt.

[19]) Vgl. VON PRAŠEK, p. 255, HALL, CAH III, p. 311, LEHMANN-HAUPT, p. 1815.

[20]) De Horusnaam van Cambyses, zooals wij dien op de Apis sarcophaag (zie p. 347) aantreffen, was „vereeniger der beide landen”.

[21]) Zoo wordt in een papyrus tegelijk het tweede en achtste jaar van Cambyses vermeld. (*Ann. Serv.* 23, 1923, p. 46) vgl. ook GRIFFITH, *Cat. of the demot. pap. in the John Rylands Library* III, 1909, p. 106, GAUTHIER, *Livre des Rois* IV, 1 p. 137 n. 1, SPIEGELBERG, *Demotische Denkmäler* III, 42-46,

Uit Herod. III, 64 blijkt, dat Cambyses het orakel van Buto heeft geraadpleegd.

Dan noemen wij nog een, alleen in copie bij ROSELLINI bewaard gebleven tekst [22]), waarin Cambyses genoemd wordt ‘oprichter van steden’. POSENER wil dit in verband brengen met de stichting van steden, zooals wij die bij klassieke schrijvers vinden vermeld [23]).

Saïs bleef de hoofdstad van het land, waar misschien de door Cambyses benoemde Perzische satraap Aryandes [24]) zetelde. Neith bleef de godin van de Perzische dynastie [25]). Er zijn aanwijzingen, dat Memphis de administratieve hoofdstad bleef [26]).

Gaan wij thans over tot een behandeling van de inscriptie van Oezahorresnet. Oezahorresnet is unaniem opgevat als een vriend van de Perzen, of in elk geval als een plooibare figuur, die thans met den Perzischen wind mee waaide en ter belooning door de Perzen begunstigd werd en vele belangrijke opdrachten kreeg in binnen- en buitenland. Men zag in hem een verrader en verklaarde uit zijn optreden het stilzwijgen over de Egyptische vloot in den strijd tusschen Perzië en Egypte. Immers hij was de bevelhebber van de Egyptische vloot onder Amasis en Psammetichus III [27]). Zelfs identificeerde men hem met den bij Ctesias [28]) vermelden eunuch Kombapheus, die de Egyptische zaak aan de Perzen verried [29]).

Een nauwkeurig onderzoek van de inscriptie stelt den persoon van Oezahorresnet echter in een geheel ander licht. Naast enkele eeretitels bezat hij onder Amasis en Psammetichus zeer belangrijke functies op het gebied van de rechtspraak en hij voerde het opperbevel over de vloot. Hij was toen dus een van de meest invloedrijke politieke figuren, die een groote werkelijke macht bezat. Hij was de zoon van een priester, maar bekleedde zelf geen priesterlijke functies [30]). Toen kwam Cambyses met zijn ‘vreemdelingen’ en bezette het land. Nadat de storm geluwd was, vinden wij Oezahorresnet terug als opperarts en priester van Neith, terwijl hij de zuiver titulaire functies behield van ‘metgezel des konings’ en ‘hoofd van het paleis’. Als priester van Neith, de godin van de hoofdstad van het Egyptische rijk, moest hij Cambyses a.h.w. tot koning van Egypte kronen, door het vaststellen van zijn titel en hem in te wijden in de mysteriën van Neith. Bij deze gelegenheid wist hij eenige gunsten van den koning gedaan te krijgen met betrekking tot het verwijderen uit den tempel van ongewenschte vreemdelingen [31]), en betreffende de inkomsten van den tempel en den eeredienst.

Zoo had Oezahorresnet dus al zijn werkelijke macht ingeboet en kreeg hij slechts enkele eerefuncties zonder eenige politieke beteekenis.

Wij vragen ons hierbij af wat Oezahorresnet bewoog om na het ontslag uit zijn ambten zich er toe te leenen de functie van priester en opperarts te aanvaarden en in die hoedanigheid den veroveraar als nieuwen vorst van Egypte te verwelkomen. Was dit lafheid, plooibaarheid, verraad aan de Egyptische zaak? [32]) Wij kunnen hierover kort zijn. Uit den tegenwoordigen tijd kennen wij analoge gevallen. Oezahorresnet geeft in zijn inscriptie feitelijk

[22]) POSENER, p. 26, TULLI, p. 268.

[23]) Diod. I, 33, Strabo XVII, 1, 5: Meroë; Jos., *Antiq. Jud.* II, 102: Babylon, Ptol. IV, 7: *Καμβύσου ταμιεῖα* = Plin., *N.H.* VI § 181; Plin., *N.H.* VI § 165: Cambysu. Vgl. Ed. MEYER, SbAB 1915 p. 310 (*Kl. Schriften* II, 67); LEHMANN HAUPT, p. 1817.

[24]) Herod. IV, 166.

[25]) Zoo noemt Darius zich op een van de zoogenaamde kanaalsteles „zoon van Neith” (*Rec. d. Trav.* 13, 1890, 99). Vgl. POSENER, p. 178.

[26]) GRIFFITH, *Pap. Ryl.* III, 184. Noel AIMÉ-GIRON, *Textes araméens d'Egypte,* (1931) p. 54 vlg.

[27]) Als verrader werd hij beschouwd o.a. door RÉVILLOUT in *Revue Egypt.* 1, 1880, 70. A. MALLET, *Le culte de Neith à Saïs* (1888), p. 144.

[28]) Ctesias fr. 29, 9.

[29]) Zoo VON PRAŠEK, p. 251, die in Oez. daarmede den opvolger ziet van den satraap Aryandes; de werkelijke opvolger van Aryandes was echter Pherendates, zie SPIEGELBERG, SbAB, 1928, p. 604. Men heeft wel gedacht, dat de moeder van Oez. een dochter van Apriës was (RÉVILLOUT in *Revue Egypte* I, 1880, p. 70 en *Revue d. Questions histor.* 80, 1906, 379). Hiertoe bestaat echter niet de minste reden, vgl. GAUTHIER, *Livre des Rois* IV, 1, p. 112 n. 3, TULLI, p. 275.

[30]) De bewering van LEHMANN-HAUPT, p. 1815, dat hij op aandrang van de Grieken door Amasis uit zijn priesterschap werd ontslagen en door Cambyses in eere werd hersteld, berust op niets.

[31]) Waarschijnlijk waren dat Grieken, vgl. LEHMANN-HAUPT, p. 1816. POSENER, p. 16 meent, dat hier sprake is van Perzen en wijst op een analoog geval in *Ann. Serv.* 18, 1918, 145.

[32]) Vgl. het oordeel van TULLI p. 276 vlg.: Us. fu abile ed astuto diplomatico, incline alla bontà e alla difesa dei concittadini etc. (p. 279).

een apologie van zich zelf: op deze wijze kon hij nog zooveel doen voor zijn stad, zijn tempel en zijn bedreigde landgenooten, „ik ben een goed man in zijn stad" zegt hij en deze woorden klinken ons maar al te bekend in de ooren.

Over de verdere lotgevallen van Oezahorresnet, die met deze houding geheel in overeenstemming zijn, zal later nog sprake zijn.

Overzien wij thans het voorafgaande, dan kunnen wij concludeeren, dat Cambyses een nationale politiek wilde voeren. Met de vervolging van de dynastie van Amasis wilde hij bij de conservatieve partij in Egypte in het gevlei komen. Zelf wilde hij zich beschouwd zien als den opvolger van Apriës. Hij nam den Egyptischen naam aan van 'vereeniger der beide landen' en 'zoon van Re'. Hij dateerde naar Egyptische regeeringsjaren, eerbiedigde den Egyptischen godsdienst en bewees openlijk zijn hulde aan de Egyptische goden. Tenslotte noemde hij zich 'oprichter van steden' [33]).

Vragen wij ons af, waarom de politiek van Cambyses moest mislukken en de Egyptenaren bij de eerste gelegenheid in opstand kwamen, dan kunnen wij in de eerste plaats wijzen op een analogie in onzen tijd. Uit eigen bittere ervaring weten wij hoe vernederend voor een volk van karakter een zoogenaamde nationale politiek van een bezettende macht is. Bijna elke ons bekende daad van Cambyses vindt thans zijn herhaling: het vervolgen en veroordeelen van de heerschende dynastie en het verheerlijken van een vroeger regiem, het bevorderen van nationale gebruiken, het gebruik maken van figuren als Oezahorresnet om zich als vorst te legitimeeren. Ook toen kan dit alles slechts als gevolg gehad hebben, dat vroegere tegenstanders zich vereenigden in den haat tegen den vijand, dat aanhangers en tegenstanders van de dynastie van Amasis hun onderlinge geschillen vergaten en slechts wachtten op het sein tot den opstand, zoodat de geringste aanleiding, een ongelukkig verloopen expeditie, de door de hoop gevoede gedachte ingaf, dat de Perzische macht op het punt stond in te storten!

Daar kwam dan nog bij, dat Cambyses zich gedwongen zag in te grijpen in het economische leven van Egypte. Op het verso van de z.g. demotische kroniek [34]) lezen wij, dat Cambyses de inkomsten van de Egyptische tempels beknotte. Hetzij wij hierin een maatregel willen zien ten behoeve van de Perzische bezetting [35]), hetzij om het economische leven van Egypte te herstellen [36]), den Egyptenaar moest dit slechts diefstal en heiligschennis hebben toegeschenen, en zijn haat tegen den bezetter hebben vergroot, hoewel Cambyses nog zooveel mogelijk aan de gevoelens der Egyptenaren trachtte tegemoet te komen door enkele belangrijke tempels te sparen [37]).

Men heeft in dezen maatregel den oorsprong gezien van de berichten, dat Cambyses de Egyptische tempels verwoestte [38]). Uit andere bronnen weten wij echter, dat deze verwoestingen historisch zijn (zie pag. 345).

Zooals wij uit Herodotus (III, 17 vlg.) vernemen, ondernam Cambyses twee expedities, één naar de westelijke oasen, en één naar Ethiopië. Er is geen reden aan de waarheid van dit bericht te twijfelen. Wel heeft REISNER op grond van archæologische onderzoekingen de fraaie bevestiging van Cambyses' tocht naar Ethiopië door de inscriptie van Nastasen, den

[33]) Te vermelden valt, dat in een demotische papyrus uit den tijd van Darius I sprake is van een Ka-priester van Cambyses: GRIFFITH, *Pap. Ryl.* III, p. 30 n. 1, cf. p. 132 n. 10.

[34]) Uitg. door SPIEGELBERG, *Die sogenannte demot. Chr. d. Pap. 215 d. Bibl. Nat. v. Paris* (1914). Vgl. hierover E. RÉVILLOUT in *Revue des Questions histor.* 80, 1906, p. 1-30 en 353-395. Ed. MEYER in SbAB, 1915, p. 287 (*Kl. Schriften* II, p. 69).

[35]) Een oorlog met Ethiopië stond immers voor de deur.

[36]) In Egypte bevond zich immers een groot deel van de rijkdommen in handen der priesters, volgens Diod. I, 73 2 zelfs een derde van het landbezit. Misschien wilde Cambyses aan dezen ongezonden toestand een einde maken. Een analoge maatregel werd getroffen door Tachos (Aristot., *Econ.* II, 25 a); ook tegen hem brak een opstand uit onder Nectanebos II (360 v. Chr.) vgl. B. A. VAN GRONINGEN, *Le second livre de l'économique* (1933), p. 165.

[37]) Dit waren de tempels te Memphis, Babylon en Hermopolis Parva (?).

[38]) Ed. MEYER, *o.c.*, p. 100.

Ethiopischen koning, meenen te weerleggen [39]), aan de historiciteit twijfelt niemand en ook is men het er over eens, dat de berichten van Herodotus over de resultaten van dezen tocht een verkeerd beeld geven. Vast staat, dat de Egyptische zuidgrens beveiligd werd en de aangrenzende Ethiopiërs naderhand in het Perzische leger dienden [40]).

Wij mogen evenwel aannemen, dat in Egypte zich het gerucht verbreidde, dat het leger van Cambyses voor het grootste deel was omgekomen. Toen bovendien de verschijning van een nieuwen Apis tot een uitbarsting van patriotisme onder de Egyptenaren leidde en men door de tweedracht onder de Perzen zelf de kans schoon zag, kwam het tot een nationalen opstand, dien Cambyses slechts met de grootste wreedheid kon onderdrukken [41]). Wij lezen bij Herodotus, dat hij woedde tegen Egyptische priesters en Perzische grooten en dat hij den Apis doodde; uit klassieke bronnen vernemen wij, dat hij Egyptische tempels en steden verwoestte [42]). Dit wordt ook door de Arameesche papyri uit Elefantine bevestigd [43]). De woelingen onder de Perzen waren waarschijnlijk het gevolg van het optreden van den pseudo-Smerdis [44]).

Hier willen wij de berichten over den Egyptischen opstand nader onderzoeken.

Oezahorresnet spreekt van een groot onheil, dat over het land gekomen was. In overeenstemming met zijn vroegere houding trachtte hij zoo lang mogelijk 'aan te blijven' en te redden wat er te redden viel. Speciaal voor zijn familie wist hij gunsten te verkrijgen.

Dan volgt een stilzwijgen van Oezahorresnet, tot hij vermeldt, dat hij, toen Darius in Elam was, door dezen uit Perzië werd teruggezonden. Er is geen spoor van een belangrijke buitenlandsche missie [45]); over deze geheele periode rept hij met geen woord.

Ik twijfel er niet aan, of het verblijf van Oezahorresnet in Perzië was onvrijwillig en men kan hierin een bevestiging zien van het bericht van Ctesias, dat Cambyses met den Perzischen koning 6000 gijzelaars naar Susa voerde [46]). Susa is immers de hoofdstad van Elam! Oezahorresnet was blijkbaar een van die gijzelaars, die na den Egyptischen opstand door Cambyses waren opgepakt en weggevoerd. Toen Darius in Elam kwam, gaf hij het bevel Oezahorresnet naar huis terug te laten gaan en hem in zijn functies te herstellen. Zelfs kreeg hij de oude titels 'erfprins' en 'schatbewaarder des konings' terug. Dit is in overeenstemming met de politiek van verzoening van Darius, waarvoor Oezahorresnet natuurlijk zwichtte.

Hij kreeg de opdracht de artsenschool [47]) in Saïs te herstellen en deze van het noodige te voorzien [48]).

[39]) Vgl. H. SCHÄFER, *Die Aethiopische Königsinschrift d. Berl. Mus.* (1901); REISNER, *Harvard African Studies* II, 1908, 64; JEA IX, 1923, 34; GAUTHIER, Livre des Rois IV, 1 p. 139 (zie ook J. VON DER ESCH, *Weenik, Die Karawane ruft,* 1941, p. 230 vlg.); aan REISNER's beweringen twijfelt echter HALL CAH III, p. 312 en *Anc. Hist. of the Near East,* p. 605.

[40]) Herod. VII, 69 vgl. Buchanan GREY in CAH IV, p. 22.

[41]) Men heeft dezen opstand in verband gebracht met Herod. VII, 15, waar hij zegt, dat Cambyses den Egyptischen koning betrapte op πολυπρηγμονέειν.

[42]) Herod. III, 37; Strabo X, 4, 21; XVII, 1, 27 en 46; Plin., *N.H.* XXXVI, § 66; Diod. I, 46; Joa. Antioch. frg. 27 (MÜLLER FHG IV, 552); Polyænus Sard. (MÜLLER III, 522); Baton fr. 1 (MÜLLER IV, 348).

[43]) E. SACHAU, *Aramäische Papyrus und Ostraka aus einer jüdischen Militärkolonie zu Elefantine* (1911) p. 21 z. 13-14. Ook kan men een bevestiging zien in de zoogenaamde Canopus inscriptie waar sprake is van het terugbrengen van door de Perzen geroofde goederen, hoewel deze ook later geroofd kunnen zijn, b.v na de herovering van Egypte door Ochus. K. SETHE, *Hierogl. Urk. d. Griech. Röm. Zeit* II (1904), p. 128; BEVAN, *History of Egypt under the Ptolemies,* 1927, p. 208. E. MEYER III, p. 190.

[44]) In de Behistun inscriptie § 10 lezen we, dat er „leugen" heerschte in Perzië en Medië en de overige landen, toen Cambyses naar Egypte gegaan was. Vgl. LEHMANN-HAUPT, p. 1821.

[45]) Zooals VON PRAŠEK, p. 255 e.a. meenen.

[46]) Ctesias fr. 29. 9. Dit bericht vindt men ook in de kroniek van Joannes van Nikiu cap. 51. Vgl. Jamblichus, *Vita Pyt.* IV: Pythagoras verbleef in Egypte, ἕως ὑπὸ τῶν τοῦ Καμβύσου αἰχμαλωτισθεὶς εἰς Βαβυλῶνα ἀπήχθη. Vgl. Synkellus (ed. DINDORFF) I, 397.

[47]) Vgl. hierover H. SCHÄFER in ZAS 37, 1899, p. 72.

[48]) Wij vinden hier nog een aardige bevestiging van Diod. I 82. 3. over het conservatisme van de Egyptische Geneeskunst: Alle dingen werden immers den leerlingen gegeven, die in de geschriften staan, gelijk het vroeger was.

In het middelpunt van de ʿwandadenʾ van Cambyses staat de zoogenaamde Apismoord. Volgens Herodotus[49] was er, toen Cambyses uit Ethiopië naar Memphis terugkeerde, juist een nieuwe Apis verschenen. Cambyses, in woede ontstoken over de feestvreugde der Egyptenaren ter gelegenheid van dit gebeuren, verwondde den stier, die naderhand aan zijn verwondingen stierf en heimelijk door de priesters werd begraven.

In twee Apisstèles uit het Serapeum van Memphis zag men zoowel een bevestiging als een weerlegging van het bericht van Herodotus[50].

Het zijn de volgende:

1° van een Apis (Apis *a*), die begraven werd in het zesde jaar van Cambyses, de derde maand, tiende (?) dag van het seizoen *šmw* (= Dec. 524 v. Chr.);

2° van een Apis (Apis *b*), die geboren werd in het vijfde jaar, eerste maand, 29e dag van het seizoen *pr.t* onder Cambyses (= eind Mei 525 v. Chr.). Deze Apis stierf in het vierde jaar van Darius, eerste maand (vierde dag) van het seizoen *šmw* (= Sept. 517 v. Chr.) en werd bijgezet in het vierde jaar, derde maand, dertiende dag van het seizoen *šmw* (= Dec. 517 v. Chr.)[51]; zijn levensduur was, zooals de inscriptie terecht opgeeft, acht jaar, drie maanden en vijf dagen.

Een volledige Apisstèle pleegt de volgende data te geven: geboorte, troonsbestijging, dood en begrafenis (in normale gevallen 70 dagen na den dood).

Bij een normale begrafenis van Apis *a* moet deze dan gestorven zijn Sept./Oct. 524 v. Chr. Nu is Apis *b* reeds geboren in Mei 525 v. Chr. Er waren dus een tijd lang twee Apisstieren. MASPERO[52] nam dan ook een coëxistentie aan. De meesten achtten dit echter in strijd met het Egyptische denken.

WIEDEMANN[53] beschouwde Apis *a* als den door Cambyses gedooden stier en verklaarde de (schijnbare) coëxistentie uit het feit, dat de jaren van dezen, aldus ontwijden, stier bij die van Apis *b* waren opgeteld. Hij ziet daarin dus juist een staving van het bericht van Herodotus. Velen zijn hem hierin gevolgd. Anderen zagen in het bestaan van een Apisstèle, waarop een knielende Cambyses is afgebeeld, een weerlegging van den Apismoord. Volgens VON PRAŠEK[54] kon Cambyses in den nazomer van 524 v. Chr. nog niet teruggekeerd zijn van den Ethiopischen veldtocht. Weer anderen[55] zagen in Apis *b* den onder Cambyses geboren Apis. Blijkens de stèle leefde deze nog tot in het vierde jaar van Darius, waarmede het bericht van Herodotus alweer was weerlegd.

De theorie van WIEDEMANN werd nu door POSENER afdoende weerlegd. Hij las nl. op de stèle van Apis *a* nog: in het jaar 27[56]. Dit kan niet anders dan het geboortejaar van dezen Apis in het 27e jaar van Amasis (= 543 v. Chr.)[57] zijn. Apis *a* was dus 19 jaar oud, toen hij bijgezet werd en kan dus niet de door Cambyses vermoorde stier zijn. Ook Apis *b* komt niet in aanmerking. Deze stierf op achtjarigen leeftijd onder Darius. POSENER verwerpt

49) III. 27, 29. Vgl. Clemens Al., *Protr.* 4, 52. 6; Plut., *Is. et Os.* 44 c.

50) De Apis-steles zijn uitgegeven door CHASSINAT in *Rec. d. Trav.* 22 vlg. Vgl. BRUGSCH, *Der Apiskreis* in ZÄS 22, 1884, 110, en 24, 1886, p. 19. Over den Apiscultus in het algemeen: HOFFNER, *Der Tierkult der alten Aegypter,* Denkschr. Wien. Akad. phil. hist. Kl. Bd. 57, 2 (1913); Eberhard OTTO, *Beiträge zur Geschichte d. Stierkulte in Aegypten,* Unters. z. Gesch. u. Altert. k. Aeg., Bd. 31, (1938); H. KEES, *Der Götterglaube im alten Aegypten,* 1941, p. 72 vlg.; VON PRAŠEK, die de Apismoord weerlegd acht, daarin gevolgd door PETRIE p. 363 en POSENER p. 171 geeft de literatuur over deze kwestie p. 272 n. 1. Een bevestiging van den Apismoord zien o.a. MASPERO, p. 668; LEHMANN-HAUPT, p. 1818, HALL, CAH III, 312, Ed. MEYER III, p. 19.

51) Voor de data vgl. BORCHARDT, *Die Mittel zur zeitl. Festlegung von Punkten der Aeg. Gesch. und ihre Anwendung* (1935), p. 64.

52) III p. 668 n. 4: „un en fonction, l'autre encore inconnu et perdu dans la foule des troupeaux". Vgl. ook E. REVILLOUT in *Notice des Papyrus démot.* p. 386.

53) *Gesch. Aeg.*, p. 227 vlg.

54) p. 272.

55) Zoo o.a. VON GUTSCHMIDT, *Kl. Schriften* I, p. 329; REVILLOUT, *Revue des Questions hist.* 80, 1906, p. 393.

56) Dit was op de foto van deze stele, die POSENER aan zijn werk toevoegde, duidelijk te zien.

57) De vorige ons bekende Apis stierf in het 23e jaar van Amasis.

dan ook het bericht van Herodotus en wijst op de (na WIEDEMANN gevonden) sarcophaag van Apis *a*, die op een normale begrafenis van den stier duidt[58].

Van het probleem van de schijnbare coëxistentie van Apis *a* en *b* geeft POSENER de volgende oplossing[59]: van Apis *a* is wel de datum van de begrafenis bekend, maar niet de sterfdag. Het is nu heel wel mogelijk, dat Apis *a* gestorven is, nog vóór Apis *b* geboren werd, dus in eind Mei 525 v. Chr. en dat de begrafenis door den oorlog een jaar werd uitgesteld, immers juist in dezen tijd vond de inval van Cambyses plaats. Een Apis-begrafenis toch vereischte aanzienlijke voorbereidingen[60].

Moeten wij dus met POSENER het verhaal van den Apismoord als een onjuist, tendentieus bericht beschouwen? Vast staat, dat noch Apis *a*, noch Apis *b* de vermoorde Apis kan zijn geweest. Het bericht van Herodotus is echter zoo speciaal, dat wij het niet geoorloofd achten, het als verzinsel van de hand te wijzen[61].

Immers, in de eerste plaats is een coexistentie van Apisstieren voor het Egyptische denken geheel geen onmogelijkheid, wel een gelijktijdig zetelen in den tempel van Ptah te Memphis. Want niet de geboorte van den Apis was belangrijk, maar wel de troonsbestijging, die met groote feesten gepaard ging en waardoor de Apis pas als zoodanig werd erkend[62]. Zoo lezen wij van een Apisstier, die drie jaren op den dood van zijn voorganger moest wachten[63]. Den Apis stond een kudde koeien ter beschikking en de daaruit geboren kalveren werden vereerd[64]. Het is immers ook waarschijnlijk, dat men om practische redenen er zorg voor wilde dragen, dat er steeds vee van het bijzondere ʿApisrasʾ ter beschikking stond.

Het is dus in de eerste plaats niet noodig, dat Apis *a* vóór de geboorte van Apis *b* gestorven is, hoewel dat op zichzelf niet onmogelijk is.

Op de stèle van Apis *b* is nu juist de datum van de troonsbestijging weggevallen. Deze heilige stier kan dus heel goed na de begrafenis van Apis *a*, dus na Dec. 524, zijn geïnstalleerd.

In de tweede plaats zou ik er op willen wijzen, dat men Herod. III, 27 veelal ten onrechte heeft uitgelegd als een geboorte van een Apis. Herodotus gebruikt hier het woord ἐφάνη, hetwelk, naar ik meen, veeleer duidt op een troonsbestijging, nl. een verschijning van den Apis te Memphis[65].

De geboorte van een Apis vond immers ook zelden te Memphis plaats[66], veeleer was Memphis pas het einde van de reis van den Apis naar zijn installatie, zooals wij bij Diodorus (I, 85) lezen en zooals bevestigd wordt door Egyptische bronnen[67].

Zoo krijgen wij dus de mogelijkheid van een invoegen van een Apis (Apis *x*), die door Cambyses werd gedood en wiens stèle niet gevonden is, zooals men verwachten kon na het bericht van Herodotus, dat hij in het geheim was begraven.

De gang van zaken zou dan aldus zijn: Apis *a* werd geboren in het 27e jaar van Amasis; zijn sterfdag is ons onbekend, maar hij werd bijgezet in Dec. 524. Een nieuwe Apis, (Apis *x*) werd gevonden en geïnstalleerd[68]. Tijdens de groote feestelijkheden, die daarbij plaats vonden, kwam Cambyses terug uit Ethiopië. Dit plaatst de Ethiopische veldtocht in of na den winter van 524/23. Deze datum is ook waarschijnlijk, omdat hij ruimte laat voor de voorbereidingen tot den Ethiopischen veldtocht, terwijl ook tusschen den Ethiopischen veldtocht en de terugkeer van Cambyses uit Egypte niet zooveel tijd schijnt te hebben gelegen.

58) Vgl. GUNN, *Ann. Serv.* 26, 1926, p. 85; POSENER, p. 35.

59) Feitelijk reeds gegeven door REVILLOUT, *o.c.*, p. 393.

60) Vgl. H. KEES, *Kulturgesch. Aegyptens* (1933), p. 74 n. 2.

61) Ik wijs hierbij nog op het bericht bij Polyæn., *Strat.* VII, 11, waar Darius 100 talenten uitlooft voor het vinden van een nieuwen Apis. Darius wilde immers de wandaden van Cambyses goed maken. (Vgl. p. 349). Ook Ochus, op wiens rekening na de herovering van Egypte vele wandaden van Cambyses zijn gesteld, zou een Apis gedood hebben.

62) OTTO, p. 15.

63) OTTO, p. 15 n. 4.

64) OTTO, p. 35; KEES, *Götterglaube,* p. 155, Zoo wist men dan ook later de geboortedata der tronende Apisstieren, welke data jaarlijks werden gevierd.

65) Het Egyptische woord voor troonsbestijging beteekent immers juist ook Verschijning. Vgl. *Wb. Aeg. Spr.* III, p. 239.

66) OTTO, p. 17 n. 9.

67) OTTO, p. 16.

68) Apis *b* leefde toen reeds, maar werd, waarschijnlijk als minder volmaakt, gepasseerd.

Apis *x* nu werd door Cambyses gedood en in het geheim door de priesters begraven. Wanneer de volgende Apis (Apis *b*) ten tooneele werd gevoerd, weten wij niet. Hetzij nog onder Cambyses, hetzij pas onder Darius, besteeg hij den troon in Memphis. Lang overleefde hij zijn roem niet: in het 4e jaar van Darius stierf hij in den leeftijd van ruim 8 jaar en 3 maanden.

Cambyses onderdrukte den opstand grondig en legde in verschillende steden Perzische garnizoenen [69]). In opstand kwamen de Egyptenaren pas weer 40 jaar later (485).

Machteloos zich met daden te wreken, uitten de Egyptenaren hun haat op subtielere wijze, door toespelingen in de profane en religieuze literatuur. Zoo worden op een tekst op den Horustempel van Edfoe de makkers van Seth, den boozen vijand van Egypte, Meden genoemd, en is een van de scheldwoorden van Seth ᶜMediërᵓ [70]).

Wij willen thans nog in het kort spreken over twee merkwaardige bronnen over de verovering van Egypte door Cambyses, nl. den Cambysesroman, waarvan een fragment bewaard is gebleven, en de kroniek van Joannes, bisschop van Nikiu.

De korte inhoud van den roman is de volgende [71]): Cambyses zendt een brief naar Egypte om het te verleiden zich aan hem over te geven. De Egyptische soldaten willen de boodschappers van Cambyses dooden, maar worden hiervan weerhouden door den wijzen Bothor [72]). Zij zenden nu een brief naar Cambyses, waarin zij zich op hun dapperheid beroemen en Cambyses beschimpen en bedreigen indien hij iets tegen hen zal ondernemen; zij zullen dan o.a. zijn zoons, die blijkbaar in Egypte gevangen zijn, dooden. Cambyses, nu Nebucadnezar genoemd (zooals de Perzen Assyriërs), bevreesd geworden, zendt op advies van zijn raadslieden, boodschappers in den naam van pharao en van den Apis in Memphis, die de Egyptenaren oproepen zich ongewapend naar het feest te Memphis te begeven. De Egyptenaren hebben het bedrog echter door en verzamelen zich gewapend te Daphnae bij koning Apriës. Hier breekt de papyrus af.

Deze roman heeft treffende overeenkomsten met het verhaal, dat wij vinden in de kroniek van Joannes van Nikiu [73]). De inhoud van het 51e hoofdstuk, waarin de verovering van Egypte door Cambyses wordt beschreven, is als volgt:

Cambyses, van karakter een tyran en menschenhater, verandert zijn naam in Nebucadnezar en, nadat hij zijn troepen bij Gaza heeft verzameld, trekt hij op tegen koning Apriës; hij verovert Egyptische steden, neemt in Thebe Apriës [74]) levend gevangen en doodt hem met eigen hand. In de handen van de Egyptenaren bevonden zich nu te Memphis vier zoons en 40 vrouwen van Cambyses, die de held Fousid reeds vroeger bij een inval in Syrië en Assyrië gevangen had genomen. Cambyses verwoestte Saïs en geheel beneden-Egypte, bestormde daarop Memphis, waarbij de Egyptische koning sneuvelde. Zijn zonen zetten echter den strijd voort. De zonen van Cambyses worden gedood op de muren van Memphis [75]). Als vergelding doodt Cambyses de koningszonen, van wie Elkad echter naar Nubië weet te ontkomen.

69) Buchanan GREY in CAH IV, p. 24.

70) H. KEES, *Kultlegende und Urgeschichte*, Nachr. Gött. 1930, p. 345. K. SETHE, *Spuren der Perserherrschaft in der späteren aeg. Sprache*, Nachr. Gött. 1916, p. 112.

71) De tekst is uitgegeven met vertaling en commentaar door H. SCHÄFER, SbAB 38, 1899, p. 727. De tekst ook in de *Aegyptische Urkunden d. Kön. Mus. zu Berlin*, en wel de *Koptische Urk.* I (1904) p. 33; vgl. G. MÖLLER, *Zu den Bruchstücken des kopt. Cambysesromans*, ZÄS 39, 1901, 113-117. H. GRAPOW, *Unters. über Stil und Sprache des kopt. Cambysesromans*, ZAS 74, 1938, p. 55 vlg.

72) O. VON LEMM, *Kl. kopt. Studien* (1900) p. 64 wil voor Bothor Bokhor lezen en ziet in hem den bekenden koning Bocchoris (Diod. I, 94).

73) Deze bisschop leefde ongeveer 700 n. Chr. Zijn kroniek werd in het Arabisch vertaald en vandaaruit in het Ethiopisch, in welke taal zij ons alleen is overgeleverd. Uitgegeven is zij door M. H. ZOTENBERG (1883), en grootendeels uitgegeven en besproken door denzelfden, Journ. Asiat. 7e série x, 1877, 494 vlg. Vgl. hierover Th. NÖLDEKE, Gött. Gel. Anz., 1881, p. 589. Over de kroniek spreekt verder VON PRAŠEK, *Forschungen z. Gesch. d. Alt.* I, p. 14 vlg. Een vertaling vind ik vermeld van R. H. CHARLES (1916).

74) VON LEMM, *o.c.*, p. 84 wil hiervoor lezen: Apis.

75) De gezanten van Herod. III. 13 zijn dus tot zonen van Cambyses geworden!

Cambyses verwoest daarna Heliopolis en geheel boven-Egypte. Elkad trekt met een leger uit Ethiopië, maar wordt door Cambyses met list overwonnen. Elkad wordt echter op den troon geplaatst en Cambyses voert 5000 gijzelaars naar Medië en Babylonië, waar zij 40 jaar in ballingschap zullen doorbrengen. Cambyses stierf in Damascus [76]).

In beide, den roman en de kroniek, zien wij een weerspiegeling van dezelfde traditie [77]).

Tenslotte valt er nog op te merken, dat de eenige plaats in de Koptische literatuur, waar Cambyses nog genoemd wordt, nl. in het leven van Manasse [78]), er sprake is van een dorp Perpe, dat door Cambyses werd verwoest [79]).

Zoo werd Cambyses de *bête noire* van de Egyptische geschiedenis, wiens gewelddaden op latere Perzische koningen werden overgedragen en van wiens verwoestingen men nog later alom de sporen toonde. Wij willen niet lichtvaardig over hem oordeelen. Voor een staatsman miste Cambyses de noodige tact en reageerde hij te primair op de gebeurtenissen. Vergelijken wij hem met Darius, die de liefde en achting van het Egyptische volk wist te winnen, dan moeten wij niet vergeten, dat Cambyses de spits moest afbijten en dat onder hem het Egyptische patriotisme nog fel leefde. Ook moest hij drastische maatregelen nemen om Egypte van den economischen ondergang te redden. Het is geen wonder, dat hij door de gebeurtenissen in zijn leven — troebelen in zijn familie, opstandigheid onder de Perzen, tegenslagen bij zijn expedities, verzet onder de Egyptenaren — tot een verbitterden menschenhater is geworden.

Darius nu wilde zooveel mogelijk het regiem van Cambyses doen vergeten en trachtte diens misdaden goed te maken [80]). Zoo zond hij de gijzelaars terug, gaf de door Cambyses aan de tempels ontroofde inkomsten terug, herstelde oude en bouwde nieuwe tempels [81]), loofde 100 talenten uit voor het vinden van een nieuwen Apis en liet het Egyptische recht codificeeren [82]). Hij bezat de gave om zich bemind te maken en wist, bij het doen van concessies in onbelangrijke zaken, de wezenlijke macht aan zich te houden [83]). Zoo werd hij als een god door de Egyptenaren vereerd en scheen de oude pharao's zelfs in de schaduw te stellen [84]).

Leiden, September 1946 A. KLASENS

76) Vgl. Jos., *Ant. Jud.* XI, 2, 2.

77) VON LEMM wijst op invloeden van Herod. en Jeremias, en misschien van Diod. en de Cyropaedie van Xenophon. Op grond van de kroniek van Joannes zou ik de bewering van VON LEMM (p. 112) willen bestrijden, dat in den Cambysesroman een nederlaag van Egypte tegen Cambyses ondenkbaar is. Ik wil nog opmerken, dat Joannes van Nikiu in de Egyptische geschiedenis uitvoerig wordt als hij de geschiedenis van Cambyses en van Sesostris behandelt (cap. 17). Dit wijst m.i. op het bestaan van een Sesostrisroman naast een Cambysesroman. Egypte was immers ook de bakermat van den Alexanderroman! Een fragment van dien Sesostrisroman vindt men misschien terug bij den Byzantijnschen historicus Menander Protector (MÜLLER, FHG IV, p. 210; DINDORFF, *Hist. Gr. Min.* II, p. 17). Nog thans schijnt de Cambysestraditie te leven in de Westelijke woestijnen van Egypte. Vgl. H. J. VON DER ESCH, *Weenak, Die Karawane ruft* (1941), p. 226 vlg. Met betrekking tot het bestaan van een Sesostrisroman verwijst Josef JANSSEN mij naar Martin BRAUN, *History and romance in Graeco-Oriental Literature* (1938) p. 13 vlg. BRAUN wijst hier op den invloed, dien juist de Cambysesfiguur op den Sesostris-roman gehad heeft.

78) Cod. Borg. CLXXX, bij ZOËGA, Cat. Cod. 374.

79) Perpe is volgens AMÉLINEAU *Geogr. de l'Eg. à l'époque copte*, p. 322, het oude Abydos. Opmerkelijk is, dat *erpe* in het koptisch ᶜtempelᵓ beteekent en *perpe* dus ᶜde tempelᵓ. Cambyses was immers de verwoester van tempels!

80) Vgl. Diod. I. 95. 4.

81) Vgl. WIEDEMANN, *Aeg. Gesch.*, p. 679 vlg. Buchanan GREY in CAH IV, p. 25.

82) E. MEYER, *Kl. Schriften* II, p. 69 en *Gesch. d. Altert.* IV, 13 (1939) p. 154.

83) Vgl. hierover SPIEGELBERG, SbAB, Phil. hist. Kl. (1928), p. 604.

84) Diod. I, 95, 5. Zoo kon de tijd van de Perzische overheersching zelfs in zekeren zin ᶜklassiekᵓ worden voor Egypte. Hij werd althans in de romans van Heliodorus en Chariton als achtergrond gebruikt.

PAPYROLOGIE SINDS 1941

Vele boeken zijn er, die ons doen beseffen hoe afgesloten wij in de jaren die achter ons liggen hebben geleefd, en die ons nu weer te meer doen inzien, hoe weinig onze tak van wetenschap het voortdurend internationaal contact kan missen. Maar er zijn er twee, die door den papyroloog wel met bizondere vreugde begroet zijn; twee boeken, die ons jaren lang alleen maar van naam bekend waren, maar die nu dan eindelijk — in verheugend groot aantal — in de Nederlandse bibliotheken te vinden zijn: ten eerste het XVIIIe deel van de *Oxyrhynchus Papyri*, uitgegeven door E. LOBEL, C. H. ROBERTS en onze landgenote E. P. WEGENER, verschenen te Londen als uitgave van de *Egypt Exploration Society*, in 1941, en het met spanning verwachte werk van den grootsten oudhistoricus onzer dagen, Michael ROSTOVTZEFF's *Social and Economic History of the Hellenistic World*, in drie delen, uitgegeven in Oxford, bij de Clarendon Press, eveneens in het jaar 1941.

P. Oxy. XVIII, dat in zekere zin is opgedragen aan de nagedachtenis van A. S. HUNT, van wien een uitstekend portret tegenover de titelpagina is gegeven, bestaat gedeeltelijk uit litteraire teksten, in een voortreffelijke editie van LOBEL. Er zijn veel fragmenten bij van onbekende of vrijwel onbekende werken: Aeschylus' Γλαῦκος Πόντιος, Γλαῦκος Ποτνιεύς, *Δικτυουλκοί*, *Θεωροί*, Μυρμιδόνες, *Ξάντριαι*, van dezelfde hand als de fragmenten in P.S. I. XI, twee lange fragmenten van Alcæus, waarvan het ene in de gebruikelijke Alcæische strophe, en ook wat zijn inhoud betreft geheel in overeenstemming met wat wij reeds van Alcæus bezaten: hij roept in dit gedicht de drie goden van Lesbos aan, om hem en zijn vrienden uit hun ongeluk te verlossen, terwijl hij hun wraak inroept tegen Pittacus, die hen in de steek gelaten heeft. Het andere fragment is geschreven in strophen die bestaan uit een Asclepiadeus minor, een Hipponacteus, en drie catalectische ionische trimetri a maiore; de dichter beklaagt zich daarin, dat hij geheel van de wereld afgezonderd en ver van alles moet leven: 9/11 *ὁ τάλαις ἔγω ζώω μοῖραν ἔχων ἀγροιωτίκαν ἰμέρρων ἀγόρας ἄκουσαι*, en wel in de streek, waar de Lesbische vrouwen hun schoonheidswedstrijden houden: 24/26 *οἴκημι κ[ά]κων ἔκτος ἔχων πόδας, ὄππαι Λ[εσβί]αδες κριννόμεναι φύαν πώλεντ' ἐλκεσίπεπλοι.*

Na vele kleine fragmenten, aanvullingen van vroeger in de P. Oxy. uitgegeven litteraire teksten, volgen als nrs. 2167-2173 fragmenten van Callimachus, waaronder vier uit de *Αἴτια*, op zich zelf niet heel belangrijk, maar soms merkwaardig, omdat zij een aanvulling geven van reeds vroeger gevonden fragmenten. Belangrijker misschien is het stuk uit de Epoden, dat ook op grond van de Milanese *Διηγήσεις* gemakkelijk te herkennen is als behorende tot het gedicht: *Ἀλεῖος ὁ Ζεύς, ἁ τέχνα δὲ Φείδια*, waarvan de *Διηγήσεις* de inhoud als volgt beschrijven: *γνωρίμωι αὐτοῦ ἀποπλέοντι κατὰ θέαν τοῦ Ὀλυμπίου Διὸς εἰς Ἦλιν διηγεῖται μῆκος ὕψος πλάτος βάσεως θρόνου ὑποποδίου αὐτοῦ τοῦ θεοῦ καὶ ὅση ἡ δαπάνη, δημιουργὸν δὲ Φειδίαν Χαρμίδου Ἀθηναῖον.* Jammer genoeg is de tekst zeer verminkt, zodat van emenderen eigenlijk geen sprake kan zijn. Nog minder is dat het geval bij de geringe resten van de volgende epode („*Ἑρμᾶς ὁ Περφεραῖος Αἰνίων θεός*") waarvan de inhoud volgens de *Διηγήσεις* is: *Περφεραῖος Ἑρμῆς ἐν Αἴνωι τῆι πόλει τῆς Θραίκης τιμᾶται ἐντεῦθεν· Ἐπειὸς πρὸ τοῦ δουρείου ἵππου ἐδημιούργησεν Ἑρμῆν ὃν ὁ Σκάμανδρος πολὺς ἐνεχθεὶς κατέσυρεν.*

Tenslotte een onmiskenbaar fragment van de Βράγχος; 22 ten dele sterk verminkte en altijd onvolledige regels (*Διηγήσεις· Ἀπόλλων ἐκ Δήλου ἀφικνεῖται εἰς τὸ τῆς Μιλήτου χωρίον ὃ καλεῖται νῦν ἱερὰ ὕλη ἵνα Βράγχος*) en een klein fragment, dat de uitgever nog niet aan een der bekende gedichten durft toewijzen.

Na enkele fragmenten van Hipponax, en een commentaar op dezelfden dichter volgt als laatste van de 'new classical fragments' een derde-eeuwse tekst behorende tot de bekende groep der *Acta Alexandrinorum*, het merkwaardige halflitteraire genre, waarvan natuurlijk de antisemitische geschriften verreweg de bekendste zijn. Hier hebben wij, evenals in de *Acta Appiani* (P. Oxy. 53 en C. Bradford WELLES, *A Yale fragment of the Acts of Appian*, in de *Transactions of the American Philological Association* LXVII, 2 sqq.) eerder te doen met

anti-Romeinse dan met antisemitische litteratuur; de Joden worden niet genoemd. De grote merkwaardigheid van het stuk, dat waarschijnlijk een gesprek weergeeft tussen keizer Hadrianus (of Trajanus?) en Alexandrijnse gezanten, in aanwezigheid wellicht van senatoren en dus te Rome, is het nauwe verband, dat gelegd wordt tussen Alexandrië en Athene: col. 1, 4 sqq: Καῖσαρ· *ὑμεῖς τῆς ἀλλοτρίας πρεσβευταί ἐστε. Ἀθάμα[ς]· οὐκ ἐσμὲν ἀλλοτρίας πόλεως πρεσβευταί, ἀλλὰ ἰδία[ς].* Καὶ *γάρ* (de tekst heeft hier *καῖσαρ*, maar de coniectuur *καὶ γάρ* van A. H. M. JONES lijkt mij overtuigend) *συγγενὴς ἡ πόλις.*

En 12 sqq: Καῖσαρ· *τοῖς γὰρ αὐτοῖς νόμοις χρῶ(ν)ται Ἀθηναῖοι καὶ Ἀλεξα(ν)δρεῖς; Ἀθηνόδωρος· πάν[των] γὰρ νόμων ἰσχυρότε[ροι ὄ]ντες τὴν εὐκρασία(ν) [τῆς] φιλανθρωπίας ἔχουσι(ν)*, van welke passage de uitgever, gesteund door Sir Harold BELL, de vertaling geeft: „You mean, that the Athenians and the Alexandrians have the same laws? Athenodorus: Yes, for they are stronger than all other laws and have the happy blend of clemency and strength". Het punt in quaestie, hoewel het niet geheel duidelijk is, is blijkbaar de vrijlating van Alexandrijnse notabelen, die in Rome als gijzelaars worden vastgehouden.

Van de fragmenten van bekende werken der litteratuur mogen genoemd worden delen van twaalf kolommen, behorende tot *Oedipus Rex* en een fragment van de *Phaedo*, beiden goede en zorgvuldige handschriften, die echter weinig nieuwe gezichtspunten opleveren.

De niet-litteraire teksten (2182-2197) zijn te verdelen in Romeinse en Byzantijnse, waarvan m.i. de Romeinse de belangwekkendste zijn, bijvoorbeeld 2182, de brief van een strateeg (166 p.C.) aan den *βασιλικὸς γραμματεύς*, waarnemend strateeg van de Oxyrhynchusgouw over te requireren ezels, waaruit nog weer eens duidelijk blijkt, hoe moeilijk en zenuwslopend de ambtelijke carrière in de tweede eeuw in Egypte geweest moet zijn, en hoe men voortdurend leefde tussen de dreigementen van superieuren en de stille obstructie der bevolking. Van de particuliere brieven is verreweg de interessantste 2190, de brief van een onbekende aan zijn vader Theo, uit het einde van de eerste eeuw n. Chr. Zo betrekkelijk zelden gebeurt het, dat particuliere brieven op papyrus zich boven het zeer alledaagse verheffen, dat het een ware verademing is, wanneer dit eens een enkele maal gebeurt. Niet dat de gedachten in deze brief zo oorspronkelijk zijn, en de stijl ook maar enigszins bizonder. Maar wij hebben geleerd bescheiden te zijn in onze verwachtingen. En dan zijn wij zeer dankbaar voor een brief als P. Oxy. 2190, die een levendig beeld geeft van de gewone dagelijkse dingen, en die eens een ander probleem behandelt dan prijs en qualiteit van geleverde of nog te leveren goederen.

De schrijver is een student, waarschijnlijk te Alexandrië. Dat het studentenleven hem niet geheel voorbijgaat, blijkt wel uit het begin van de brief: de jongen toont zich nl. opgelucht, dat zijn vader de „geschiedenis met het theater", niet al te ernstig heeft opgenomen. Wat er gebeurd is, zegt hij niet (de uitgevers vermoeden dat de jongen de wagen van de familie heeft laten verongelukken), maar dat het een geruchtmakende zaak geweest is, blijkt uit de verontwaardiging van den student over de houding van een weggelopen slaaf (45.47): *οὐ γὰρ ᾐσχύνετο πρὸ πάντων μετὰ χαρᾶς τὰ περὶ τοῦ θεάτρου ἐν τῆι πόλει φημίζων καὶ λαλῶν τὰ ψεύδη ἃ οὐδ' ἂν κατήγορος εἴποι.* Verder heeft hij ernstig te kampen met de moeilijkheid, die in Alexandrië even groot schijnt te zijn als in de provincie, om bekwame leraren te vinden; grote illusies maakt hij zich ook niet, maar hij hoopt met een soort „*tutor*" en met het volgen van colleges van professoren zelf een heel eind te komen („van leraren heeft men niets dan onzinnig hoge honoraria") 30/34: *τοῦτο οὖν εἰδὼς ὅτι πλὴν τοῦ μάτην μισθοὺς πλείονας τελεῖν ἀπὸ καθηγητοῦ* (leraar) *οὐδὲν ὄφελος, ἀλλὰ ἀπ' ἐμαυτοῦ ἔχω .... ἔχω δὲ τὸν Δίδυμον .... ἀεί μοι πρ[οσ]ευκαιροῦντα καὶ πᾶν ὅτι δυνάται παρεχομένον. [ἔτι δὲ] τῶν ἐπιδεικνυμένων ἀκροώμενος ὧν ἐστίν ὁ Ποσειδώνιος τάχα θεῶν θελόντων καλῶς πράξομαι ..* Verder verkeert de student, die blijkbaar gedeeltelijk heeft geleefd van de verdiensten van een slaaf, in geldzorgen. Want de slaaf is, wat hem volgens den student toekwam ook, gearresteerd, maar er later van door gegaan, naar huis terug vermoedelijk. De student oppert nu het plan, hem als knecht bij een timmerman te verhuren, waar een jonge kracht wel twee drachmen per dag kan verdienen, en dan het loon naar Alexandrië op te sturen!

2191 komt uit Puteoli, maar, hoewel de brief wel zal zijn geschreven door een beroepsschrijver, het handschrift wijkt niet af, zoals ook de uitgevers opmerken, van de gelijktijdige Egyptische. Wie zal trouwens zeggen, of in de kringen der zeelieden in Puteoli niet ook een Egyptische briefschrijver werk genoeg kon vinden?

2192 is jammer genoeg uiterst fragmentair, want deze brief voert ons in de kring der bibliophilen van Oxyrhynchus, en die ontmoeten we in de papyri ook niet al te vaak!

De brief is in drie verschillende handen geschreven, voor ons zijn de tweede en derde de meest interessante: „laat een copie maken van boek 6 en 7 van Hypsicrates' Gestalten in de Comedie. Harpocratio beweert, dat die onder de boeken van Polio zijn, maar misschien hebben anderen ze ook wel. Hij geeft ook „korte inhouden" in proza van Thersagoras' werk over de „tragische mythen" ..., waarop de derde hand verder gaat: „De boekhandelaar Demetrius heeft ze, naar Harpocratio zegt. Ik heb Apollonius opdracht gegeven, mij een paar van mijn eigen boeken te zenden, maar dat hoor je op de duur wel van Seleucus zelf. Vind je nog boeken, behalve wat ik bezit, laat dan copieën maken en stuur ze mij. Ook Diodorus en zijn kring hebben een paar boeken, die ik niet heb......"

Van de Byzantijnse documenten moeten 2193 en 2194 genoemd worden, brieven van Theo, een priester, aan een zekeren Pascentius, uit de vijfde of zesde eeuw. Het zijn Griekse brieven, maar beiden beginnen met een Latijns citaat, misschien uit de Vulgaat, of uit een theologisch werk, en eindigen met een Latijns 'adres': Serbo Dei tempore Pascentio. Deze twee brieven zijn geheel enig in hun soort.

Met enkele Byzantijnse rekeningen en elf kleinere fragmenten uit Romeinse en Byzantijnse tijd sluit dit belangrijke deel der Oxyrhynchus Papyri. Het wordt verlucht door een aantal goede fotografieën, van de meeste litteraire teksten en van de brief uit Puteoli.

Wat betreft de *Social and Economic History of the Hellenistic World* — daarvoor kunnen wij papyrologen niet dankbaar genoeg zijn. In de eerste plaats omdat het ons in zekere zin verlost uit ons gevaarlijk isolement. De papyroloog, op grond van zijn omvangrijk en onvergelijkelijk materiaal, heeft zeker de neiging, Egypte te beschouwen als het centrum van de Hellenistische cultuur, en een boek als dit moet hem wel heel duidelijk maken, dat er in de Hellenistische wereld nog andere landen hebben bestaan. Natuurlijk zijn wij bij het lezen van dit boek ook nog wel weer eens uiterst dankbaar voor onze papyri, want wanneer wij lezen, hoe moeizaam de sociale en economische geschiedenis der andere Hellenistische landen uit onzekere en fragmentaire gegevens opgebouwd moet worden, beseffen wij eerst, hoe betrekkelijk vast ons fundament in Egypte is. Maar voor papyrologen is de onberekenbare waarde van dit boek, dat het àl het beschikbare vergelijkingsmateriaal geeft, en dat het de beschouwing der diverse Hellenistische staten tot de juiste verhoudingen terugbrengt.

Dit boek zal voor de eerste tientallen jaren het uitgangspunt moeten zijn voor ieder, die werkt aan de problemen van de sociale en economische geschiedenis van het Hellenisme, en het zal volstrekt onmisbaar zijn voor iederen onderzoeker, die zich met het Hellenisme bezig houdt.

Het te bespreken en te overzien na een eerste lezing is niet gemakkelijk (het heeft twee delen tekst, te zamen 1312 pagina's, en een deel noten, excurven en registers, dat het geheel op 1777 pagina's brengt). Vooral, omdat de stof, die het behandelt, zich noodzakelijkerwijze geweldig spreidt en zich niet licht tot een eenheid laat samenbinden. Het gehele enorme werk is in slechts acht hoofdstukken verdeeld: I *Political Development*, II *The Ancient World in the Fourth Century B.C.*, III *Alexander and the Successors*, IV *The Balance of Power*, V *Disintegration of the Balance of Power and Roman Intervention*, VI *The Roman Protectorate and the First Stage of Roman Domination*, VII *Roman Domination*, en VIII *Summary and Epilogue. New Features in the Social and Economic Life of the Hellenistic World.* Binnen deze hoofdstukken, die dus een in het algemeen historische indeling geven, is de indeling, van het IVe en belangrijkste hoofdstuk af, geografisch en worden achtereenvolgens behandeld: Griekenland en de eilanden, Macedonië, Egypte, het rijk der Seleuciden, en de kleinere monarchieën: Pergamon, Bithynië, Galatië,

en de stadstaten van het rijk aan de Bosporus en Zwarte Zee. Van hoe buitengewone waarde het is, deze ten dele nog volslagen onbekende sociale en economische gegevens, mèt een helder overzicht van de politieke geschiedenis bijeen te hebben, zal een ieder duidelijk zijn. Ik noemde dit boek al eerder een basis, een uitgangspunt — en het is zeker een begin. Het stelt eisen aan den lezer, want het is een groots begin van ordening in de chaos, en we weten allen, dat de chaos zich niet gemakkelijk bevechten laat. Het is niet dikwijls, dat ons een werk gegeven wordt, zo duidelijk een bouwsteen der wetenschap, een goed instrument en betrouwbare gids bij ons werk.

Het boek werd, ondanks zijn grote omvang, in bruikbaar formaat uitgegeven door de *Clarendon Press*. De keuze en commentariering der meer dan honderd platen, en hun functie ten opzichte van de tekst van het boek is zo, dat zij waarschijnlijk ook Prof. THIEL tot volledige tevredenheid hebben gestemd.

Het was mij, ondanks de beperkte ruimte, niet mogelijk, de twee bovengenoemde werken met weinige woorden af te doen; maar het gevolg van deze betrekkelijke uitvoerigheid is, dat ik vele andere werken zeer kort als 'news items' uit de papyrologie der laatste jaren zal moeten vermelden. Dan moet in de eerste plaats genoemd worden het *Papyrologisch Leerboek,* dat in een metamorphose als *Papyrological Primer* zijn tweede en nu Engelse editie beleeft. De twee opvallendste veranderingen, afgezien van de vertaling, nl. de korte inhoudsopgaven bij elke tekst, en de opname, ter vervanging van minder belangrijke stukken, van een gedeelte der *Revenue Laws* en van de *Gnomon* van den *Idios Logos,* zijn zeker verbeteringen.

Sinds mijn laatste overzicht zijn de delen II en IIIA der *Lugduno-Batava* voltooid. Deel II (P. Vind. Boswinkel, E. BOSWINKEL, *Einige Wiener Papyri*) geeft niet heel veel nieuws vergeleken bij de dissertatie, die de eerste 10 van de 17 teksten bevatte. Het merkwaardigste stuk is een geldlening, uit 286/7 n. Chr., in Ptolemaeisch geld, of waarschijnlijker, zoals B. met MICKWITZ aanneemt, in geld van Ptolemaeisch type, waarbij de hoge bedragen der verschillende posten opvallen, bedragen, die bepaald op inflatie wijzen.

Ook Deel IIIA, E. P. WEGENER, *Some Oxford Papyri,* is voltooid. Deel IIIB is vermoedelijk het deel met de fotografieën, dat schrijfster en uitgever ons in het voorwoord beloven. Ook deze teksten waren gedeeltelijk al in de dissertatie van Mej. WEGENER uitgegeven. De negen nieuwe zijn niet eigenlijk opmerkelijk, een van de boeiendste is nr. 14 (*Contract concerning an Inheritance?*), maar misschien zou het stuk minder merkwaardig zijn, als het compleet was. Van de brieven is de aardigste de slecht gespelde en slecht gestelde nr. 19, waarin een oude moeder aan een blijkbaar niet zeer oppassenden zoon enkele opdrachten geeft, en hem vraagt, haar „niet af te zetten met het geld van de ezel"......

De teksten zijn, hoewel een laatste revisie van de originelen in het jaar 1941 niet mogelijk was, door Mej. WEGENER bewerkt met de grondigheid en zorgvuldigheid, die wij van haar kennen.

P. S. I. XII (*Pubblicazioni della Società Italiana per la ricerca dei Papiri greci e latini in Egitto*; Papiri Greci e Latini Vol. XII, fasc. I, a cura di Medea Norsa) luidt het laatste deel der P.S.I. in; immers een *Istituto Papirologico* aan de universiteit van Florence zal het werk der inmiddels ontbonden *Società* overnemen. Deze eerste aflevering van het laatste deel, in 1943 verschenen, is, zoals P. Oxy. XVIII aan HUNT, opgedragen aan de nagedachtenis van den in September 1935 gestorven grootmeester der Italiaanse papyrologie Girolamo VITELLI, van wien ook een mooi portret tegenover de titelpagina is opgenomen.

Van de texten, die Medea NORSA op haar eigen competente wijze uitgegeven heeft, werden enkele reeds vroeger gepubliceerd door studenten, die haar seminaar in Florence of Pisa volgden. 21 van de 49 stukken zijn afkomstig van de opgravingen van BRECCIA, in Oxyrhynchus, en een van die van ANTI en BAGNANI in Tebtynis.

Zij zijn allen uit Romeinse tijd. 1223/1225, een aanvrage voor opname onder de epheben

met bijgevoegde stukken is interessant omdat het Alexandrijns is. 1239 is een bizonder mooi volledig koopcontract uit 430 p.C., 1241 een particuliere brief, die ons de preciese datum (10 Juli 159) geeft van de aankomst van den praefect T. Furius Victorinus, en een straatnaam *ῥύμη Ὠριγένους* te Alexandrië, die ons nog onbekend was. 1242 is een fragment van een gezellig familiebriefje betreffende de eerste verjaardig van een eerste kind (*τῆι πρώτηι γενεθλίωι Διονυσίου πρώτου γεννηθέντος παιδίου*). Misschien is het een der grootouders die het schreef? De stukken 1243-1261, uit BRECCIA's opgraving, gevonden te zamen met de litteraire teksten van P.S.I. XI, zijn waarschijnlijk afkomstig uit het huis van *Σαραπίων ὁ καὶ Ἀπολλωνιανός*, die in meer dan een gouw strateeg is geweest tijdens het tweede decennium van de derde eeuw. Wat hier gepubliceerd wordt, behoort grotendeels tot zijn ambtelijke correspondentie: een verzoekschrift, lijsten, brieven, etc. maar bevat ook een aardige brief van zijn dochter (1247), geschreven op de achterkant van een document in fraai kanselarijschrift. De stijl van de brief zal trouwens wel grotendeels op rekening van den beroepsschrijver mogen worden gezet. 6 sqq: *προτρεπομένη ὑμᾶς γράφειν μοι συνεχῶς περὶ τῆς σωτηρίας ὑμῶν, εἰδότεσι ὅτι ἐὰν κομίζωμαι ὑμῶν γράμματα, ἑορτὴν ἄγω.* Boven het alledaagse uit komt ook de condoléance in een verder zakelijke brief (1248) *Μάρτυρες οἱ θεοὶ ὡς πυθόμενος περὶ τοῦ κυρίου μου, υἱοῦ ὑμῶν οὕτως ἠχθέσθην καὶ ἐπένθησα ὡς ἴδιον τέκνον· καὶ γὰρ ἀξιοφίλητον ἦν.* Hier geen *χαίρειν* aan het begin, maar *εὐθυμεῖν*. Tot de laatste teksten behoort een interessant stuk uit de achtste eeuw, waar ik alle competentie tot oordelen mis: een rondschrijven aan de pagarchen van de Thebais door Ἰορδάνης, den *dux Thebaidis,* een Christen onder Arabisch bewind, nadat reeds in 706 het Arabisch tot officiële taal in Egypte was verklaard, een rondschrijven dat in laatste instantie stamt uit de kanselarij *τοῦ εὐκλε(εστάτου) ἀμίρ* en handelt over de vluchtelingen, die in Arabische tijd nog talrijker zijn dan onder Romeins en Byzantijns bewind.

Michigan Papyri Vol. v (*Papyri from Tebtynis,* Part II, by Elinor MULLETT HUSSELMAN, Arthur E. R. BOAK, William F. EDGERTON), bevat louter vroeg-Romeinse, niet-litteraire teksten uit de eerste eeuw, uit het *γραφεῖον* van Tebtynis en samenhangende met de in het eerste deel der Tebtynispapyri van Michigan (P. Mich. II) gepubliceerde teksten. Het zijn grotendeels registers, contracten en onderschriften daarvan, allen afzonderlijk nu misschien niet heel belangrijk, maar te zamen van belang, omdat zij ons een goed inzicht geven van de procedure bijvoorbeeld bij koop en verkoop. Ook de carrière van den reeds in P. Mich. II vermelden leider van het *γραφεῖον*, Cronio en van zijn collega Eutychas wordt nader belicht.

De papyri van de universiteit te Erlangen werden door Wilhelm SCHUBART uitgegeven; het zijn allen vrij late, en grotendeels zeer fragmentaire stukken. Van de litteraire moge nr. 7 genoemd worden: een fragment over Eros uit een ons onbekend, maar zeker niet onbelangrijk werk, en een soort astrologisch leerboek, deel van een papyruscodex, dat op hetzelfde origineel teruggaat als P. 2397 Londen Verso (MILNE 172).

Onder de niet-litteraire teksten is misschien nr. 18, het verslag van de zitting van de raad van Oxyrhynchus op 27 October van het jaar 248 p.C., het merkwaardigste. De hier behandelde quaestie, die der gemeentelijke gymnasiarchie en eutheniarchie zal binnenkort door Mej. WEGENER besproken worden.

Rest mij te vermelden de uitgave van het tweede deel der Papyrus Reinach, van een nieuwe 'Kontrarindex', die ik nog niet heb gezien, en van een nieuw tijdschrift op het gebied der papyrologie, het *Journal of Juristic Papyrology* onder leiding van Rafael TAUBENSCHLAG, waarvan het eerste nummer, als uitgave van het *Polish Institute of Arts and Science in America,* in 1946 verschenen is.

Amsterdam, November 1946. ELIZABETH VISSER

EGYPTE EN HET AZIATISCH NABURIGE OOSTEN

OVER DE FIGUUR ACHTER DEN ZEGEVIERENDEN PHARAO

De sinds langen tijd onder den naam 'Phenicische schalen' bekende groep van monumenten zal waarschijnlijk tegen het einde der achtste of in de eerste helft der zevende eeuw v. Chr. ontstaan zijn. Het land van oorsprong echter kon tot op den huidigen dag niet met zekerheid worden vastgesteld. Stijl en motieven van de rijke decoratie vertoonen verschillende elementen, die zoowel uit de kunst van het Nabije Oosten als uit Egypte overgenomen

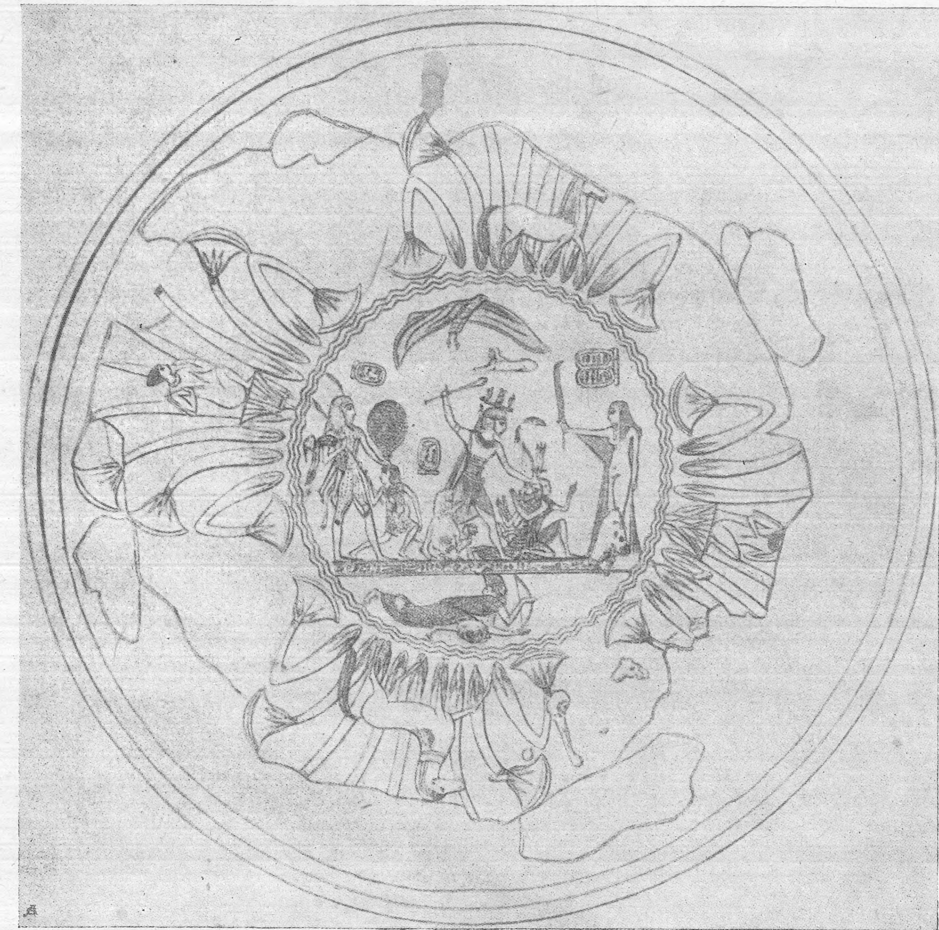

Fig. 26. Zilveren schaal uit Salerno

zijn. De Oostersche motieven zijn met die uit Egypte meer of minder samengesmolten, maar staan ook los van elkaar op één zelfde schaal. Een ronde, zware lichaamsbouw karakteriseert de Oostersche figuren, toch kan van een zuiver Assyrischen of Babylonischen stijl niet gesproken worden. De Egyptische motieven op de schalen vormen een zekere tegenstelling daarmee, maar ook zij zijn allerminst in een zuiveren stijl uitgevoerd. Het geheel geeft een

bewogen en bont effect, waarbij op de éne schaal eens het Oostersche en op een andere het Egyptische karakter domineert [1]).

Een der opvallende Egyptische onderwerpen is de voorstelling van den zegevierenden Pharao, die zijn vijanden neerslaat. Op drie van de schalen is hij als centrale decoratie en op de vierde op één der concentrische cirkels te midden van andere voorstellingen geplaatst (Fig. 26-29).

Alle vier voorstellingen verschillen van elkaar, toch geeft geen enkele een zuiver Egyptische conceptie weer. Weliswaar vertoonen de lichaamsvormen niet de Oostersche

Fig. 27. Zilveren schaal uit Praeneste (Louvre)

voorliefde voor rondheid, gedeeltelijk zijn zij strak, gedeeltelijk, zooals b.v. bij den Horus-valk slap van lijn. Maar de figuren missen de Egyptische verfijning van omtreklijn, en de Pharao zelf de groote zwaai in zijn beweging, die speciaal bij de Egyptische uitbeeldingen uit het Nieuwe Rijk voorkomt (Fig. 30). Ook begrepen de makers der schalen niet meer de oorspronkelijke beteekenis van de geheele scene.

Van Egyptische monumenten kunnen daarmee eenigszins vergeleken worden een groep

[1]) F. W. von Bissing, JdI, 38/39 (1923/24), 180; F. Poulsen, *Der Orient und die frühgriechische Kunst,* 1912, fig. 20; W. Fröhner, *Coll. Tyszkiewicz,* 1892, pl. 2; G. Contenau, *Manuel d'Archéologie Orientale,* I, (1927/31), p. 1345, fig. 843, p. 1347, fig. 844; G. Contenau, *Antiquités Orientales,* pl. 43; G. Contenau, *La civilisation phénicienne,* 1928, fig. 66/67 en p. 207; H. Mühlestein, *Die Kunst der Etrusker,* 1929, fig. 7, 8, 9; F. Winter, *Kunstgesch. in Bildern,* p. 104/5; *Handb. d. Arch.* p. 602, 610 (A. Scharff), p. 810 (K. Watzinger); W. D. van Wijngaarden, *Een Phoenicische zilveren schaal* (Oudheidk. Mededeelingen, Rijksmus. v. Oudh. reeks 25, 1944).

van fayence bekers en -schalen benevens een houten pyxis, die misschien in de periode van de XXIIste Dyn. gedateerd kunnen worden. Deze staan hunnerzijds onder Oosterschen invloed en vertoonen een zekere verwantschap van geest in hun decoratie [2]). Speciaal voor de scene met den zegevierenden Pharao kan de eene beker in het *Eton College* genoemd worden (fig. 31). Ook hier zijn de vormen verslapt en de zin der voorstelling is vervaagd. De cartouches zijn op de beker zoowel als op de Phenicische schalen zinloos, maar op de schalen bovendien nog los in het vlak geplaatst, zonder als een belangrijk onderdeel van de compositie gebruikt te zijn, zooals het in de Egyptische kunst de gewoonte was.

De meest eigenaardige figuur in de scene op de schalen is de man, die achter den Pharao

Fig. 28. Zilveren schaal uit Dali op Cyprus (Louvre)

staat. Hij komt op alle vier schalen voor. Elke keer hangt een doode over zijn arm, en draagt hij een lans in zijn rechter hand. In zijn linker hand houdt hij een waaier, en in twee van de vier voorstellingen heeft hij met dezelfde linker hand een gevangene bij zijn haar gepakt.

Voor deze figuur is tot nu toe nog geen analogie gevonden, niet in de Egyptische en niet in de Oostersche kunst. Wél vertoont de figuur verschillende elementen, die oorspronkelijk uit de Egyptische kunst stammen, en zelfs speciaal uit de Egyptische uitbeelding van den zegevierenden Pharao, toch zijn deze verschillende elementen in de Egyptische kunst niet gecombineerd in één enkele figuur, zooals op de schalen. De figuur achter den Pharao schijnt een nieuwe en unieke creatie te zijn.

De voorstelling van den zegevierenden Pharao komt in Egypte vanaf de vroegste tijden voor. Bij de eerste exemplaren reeds is het schema vastgelegd en het blijft onveranderd tot

[2]) Ch. Ricketts, JEA, vol. v, 1918, 145; H. Wallis, *Egyptian ceramic art,* 1900, p. 22/25, pl. IX; F. W. von Bissing, *o.c.* p. 197/203; G. Steindorff, *o.c.* pl. 276a.

in den tijd van de Romeinsche overheersching. Er zijn al voorbeelden uit de periode der Eerste Dyn. Vooral gedurende het Nieuwe Rijk wordt de voorstelling dikwijls herhaald, daarna verdwijnt zij, en komt later weer op [3]).

Tot de vroegste voorbeelden behoort de voorstelling op de schminktablet van koning Narmer (Eerste Dyn.) van omstreeks 3000 v. Chr. [4]). Hier staat een jongen achter den koning met des konings sandalen in zijn hand. Waarschijnlijk stelt hij een reëel mensch voor,

Fig. 29. Zilveren schaal uit Carium op Cyprus (Metr. Mus.)

een slaaf, zonder een bepaalde symbolische beteekenis. Het zijn andere voorstellingen op dit tablet, welke aanduiden, dat de geheele scene symbolisch opgevat moet worden. Trouwens het beeld van den zegevierenden Pharao draagt altijd een sacraal karakter, zelfs als daarin alleen de Horus-valk op de cartouche zit, zooals bv. op één van de rotsreliëfs uit het Sinaïgebergte van het eind der Eerste Dyn., tegen 2900 v. Chr. De Horus-valk moet den naam van den koning beschermen, en op die manier den koning zelf [5]).

[3]) O. Koefoed-Petersen, *Actes du XXe Congrès International des Orientalistes,* Sept. 1938 (1940), 100; A. Scharff, *Wesensunterschiede ägyptischer und vorderasiatischer Kunst* (Der alte Orient, 43, 1943, 19. J. Capart, *Annales d'Archéologie de Bruxelles,* 1930, p. 54. De drie laatst genoemden geven een kort, niet compleet overzicht over dit schema van voorstellingen.

[4]) J. E. Quibell, *Hierakonpolis,* 1898 I, 29; H. Schäfer-W. Andrae, *Die Kunst des alten Orients,* 1923 (Prop. Kunstgesch.) pl. 189; G. Steindorff, *o.c.* pl. 192; K. Lange, *Ägyptische Kunst,* 1939, pl. 2; *Handb. der Arch.* 1939, pl. 57, I.

[5]) Relief van Koning Semerkhet: W. M. Flinders Petrie, *Researches in Sinai,* 1906, pl. 45, 47; *Handb. der Arch.* p. 462 (A. Scharff) pl. 58, I; H. Schäfer-W. Andrae, *o.c.* pl. 191. Voor andere reliëfs van dit type in het Sinaïgebergte vgl. W. M. Flinders Petrie *o.c.* en A. Scharff, *Wesensunterschiede,* pl. XII, 28.

Dikwijls zijn de godsdienstige of magische krachten achter den Pharao geplaatst, om zoo hun invloed te laten gelden. De begrippen van achter iemand staan en beschermen combineert ook de Egyptische taal in sommige gevallen met elkaar [6]). Het teeken voor de Ka of andere teekens van leven en eeuwigheid plegen den naam van den Pharao te beschermen.

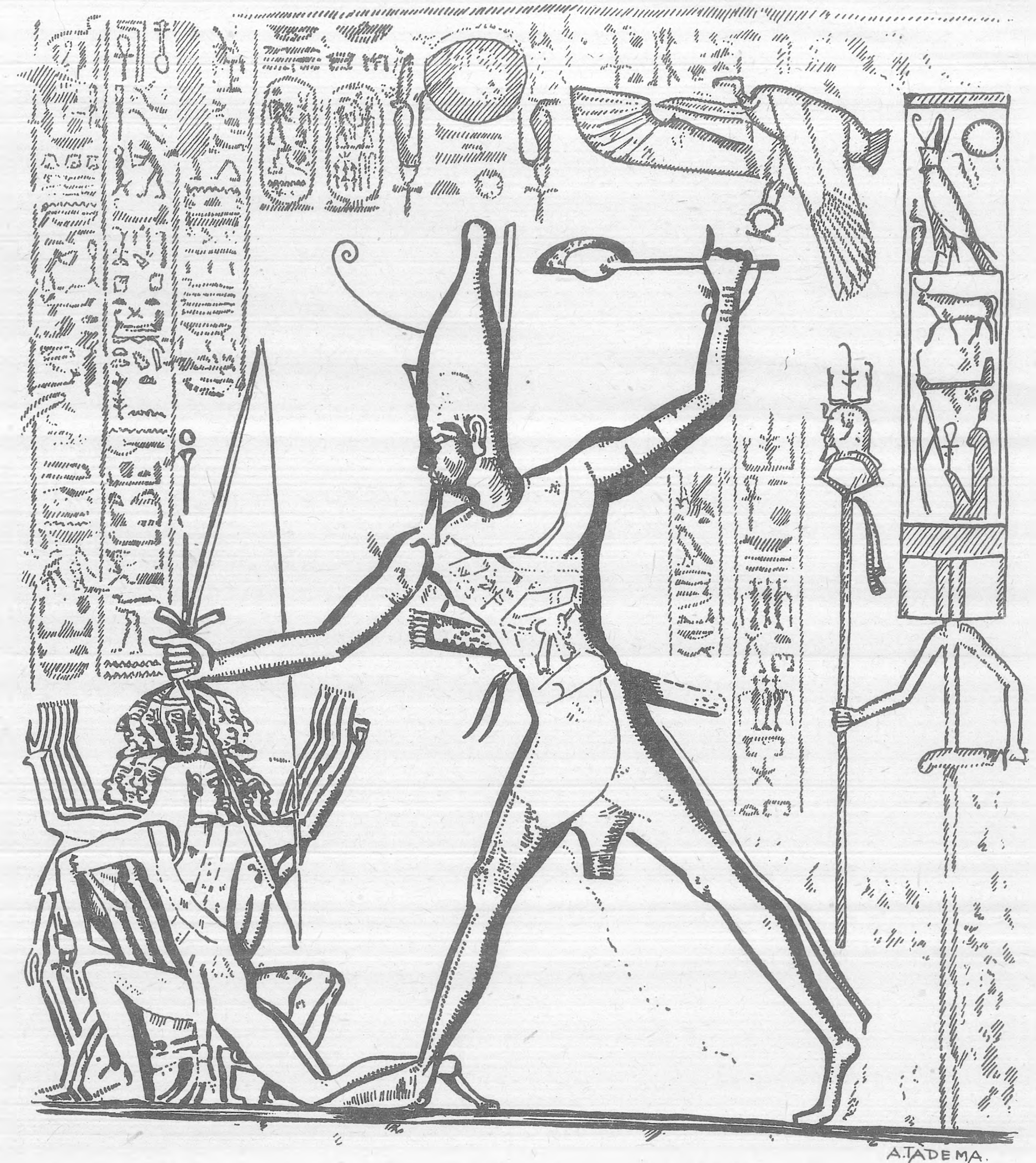

Fig. 30. Relief van Ramses II te Aboe Simbel (overgenomen uit W. Wreszinski, *Atlas* II, pl. 184)

Ook zijn het weleens de goden zelf, die deze scene bijwonen. Zij verhoogen het machtsvertoon van den zegevierenden koning en voor dit doeleinde brengen zij een aantal gevangenen bij hem. Op een reliëf van Sahoere uit de Vijfde Dyn., waar hij als griffioen in een ander, toch niet minder dikwijls gebruikt schema, voorgesteld is, vertelt een inscriptie de bedoeling van deze goden: „Wij hebben U de geheele Westelijke en Oostelijke woestijnen

[6]) F. W. S. v. Thienen, *Algem. Kunstgeschiedenis,* I, 1941, p. 125 (C. W. Lunsingh Scheurleer).

geschonken samen met alle Nomaden en Beduïnen, die in elke woestijn zijn". Door goddelijke hulp dus wordt de Pharao de machtigste vorst op aarde [7]).

Eveneens ter verhooging van het machtsvertoon schijnt de figuur op de schalen een

Fig 31. Fayence beker uit Toene (Eton College) (overgenomen uit JEA, deel v, 1918, pl. 24)

gevangene en een dooden vijand te brengen. Weliswaar verschilt de voorstelling van een echt Egyptische, want Egyptische goden voeren geen dooden met zich mee. De doode echter schijnt wel belangrijk te zijn voor de figuur, daar hij hem toch elken keer draagt, terwijl de

[7]) L. BORCHARDT, *Das Grabdenkmal des Sahure,* 1910, III, pl. 5; A. H. GARDINER, *Egyptian hieroglyphic writing* (JEA, 2, 1915, 74). Andere voorbeelden vgl. R. LEPSIUS, *Denkmäler ägypt. Kunst,* 1897, III, pl. 252/53 (Sjesjonk, XXIIe Dyn.).

gevangene maar tweemaal voorkomt. Elken keer komt ook de waaier voor, en zoo zijn de doode en de waaier vaste attributen van den man. Daarbij komt de lans, die hem als een krijgshaftig iemand karakteriseert, toch niet in verband zal staan met zijn functie als waaierdrager.

De manier, waarop hij den waaier vasthoudt — ietwat demonstratief — doet een speciale beteekenis vermoeden. En inderdaad speelt in de Egyptische kunst de waaier een bijzondere rol in de scene van den zegevierenden Pharao. De waaier staat in sommige gevallen met magische en symbolische voorstellingen in verband. In zijn natuurlijke functie zorgt hij voor verfrissching, en frissche lucht en schaduw beteekenen in het heete klimaat opwekking van nieuwe kracht en leven, niet alleen physiek, maar ook voor geest en ziel. Om deze reden verschijnt de waaier in de Egyptische kunst ook gecombineerd met het teeken voor *Anch,* dat

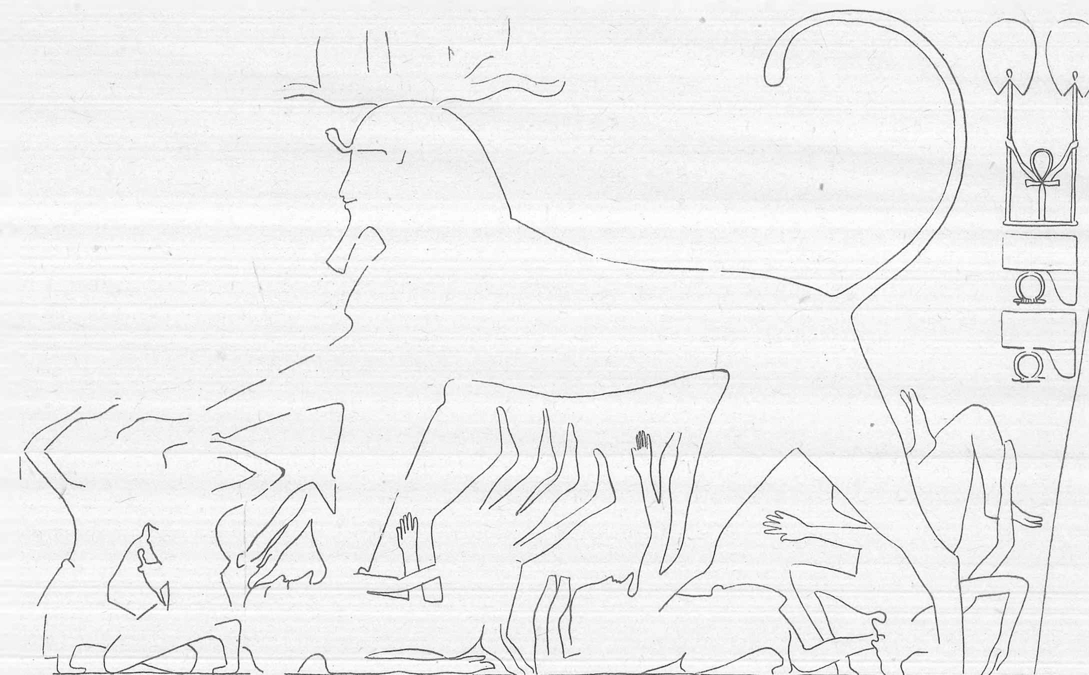

Fig. 32. Relief uit Deir el-Bahari (overgenomen uit E. NAVILLE, *Deir El Bahari* VI, pl. CLX)

is het teeken des levens. In de scene van den zegevierenden Pharao is eenige keeren het Anch-teeken met den waaier in zijn handen achter den Pharao afgebeeld.

Een voorbeeld daarvoor uit de monumentale kunst geeft een relief van Hatsjepsoet uit de XVIIIde Dyn. van den tempel Deir el-Bahari (Fig. 32). De koningin is als sphinx gegeven, haar vijanden doodend, en achter haar staat het half vermenschelijkte Anch-teeken, zijn armen frontaal naar rechts en naar links uitgestrekt en in elke hand een waaier vasthoudend.

Verder is op een pectoraal van Amenemhet III (XIIde Dyn.), dat tot de meest verfijnde kunstvoorwerpen van de Egyptische kleinkunst behoort, het Anch-teeken met den waaier gegeven, maar deze keer en profil, en de Pharao in hetzelfde schema als op de schalen (Fig. 33).

Oogenschijnlijk is de waaier een machtig ding of teeken, dat aan een machtig persoon toebehoort. Weleens is de waaier ook alleen voorgesteld, zonder dat hem iemand vasthoudt, zoo bv. op de beschilderde houten koffer van Toet-Anch-Amon, waar hij achter den zegevierenden konings-sphinx staat. Misschien, dat het Anch-teeken hierbij gedacht moet worden,

of dat hij in het bezit van den goddelijken Pharao te beschouwen is [8]). Op dezelfde manier staat de waaier op de scherf van een fayence vaas achter Amon in de gestalte van een ram (Fig. 34).

Verder kan de waaier als de plaatsvervanger van een machtig wezen gegeven zijn. Zoo leunt bv. op een reliëf van Hatsjepsoet, dat een waterprocessie voorstelt, een waaier tegen de zitting van een troon. De koningin zelf is niet aanwezig. Haar waaier vervangt haar volledig (Fig. 35).

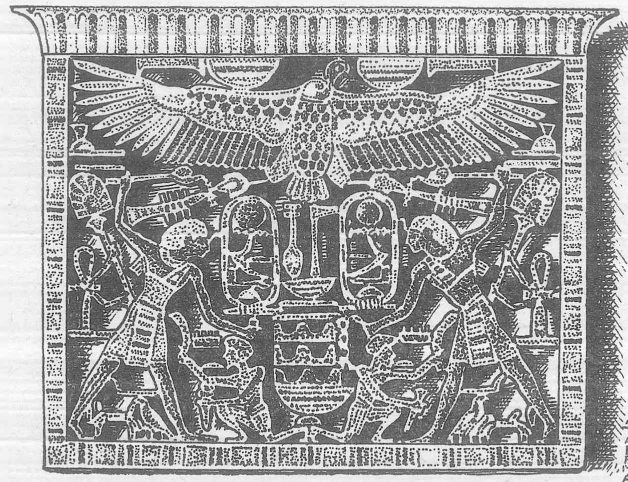

Fig. 33. Pectoraal uit Dasjoer (Cairo)

Andere waaiers, die op hetzelfde reliëf voorkomen, en wel door zeelieden gedragen, zullen legerteekens verbeelden [9]). Het waaiervormige legerteeken, op een lange stok geplaatst, schijnt één der meest voorkomende geweest te zijn. Een symbolisch karakter moet ook van een legerteeken verondersteld worden, misschien, dat de waaiervorm als des konings standaard de macht van den koning in leger en marine vertegenwoordigt. Op sommige voorstellingen wordt de Pharao zelf van dergelijke standaarden vergezeld, hetzij voor representatieve doeleinden, of eenvoudig, om frissche lucht toe te waaien en schaduw te geven, zoo op de reliëfs van twee votief-knotsen uit den praehistorischen tijd en in sommige scenes van

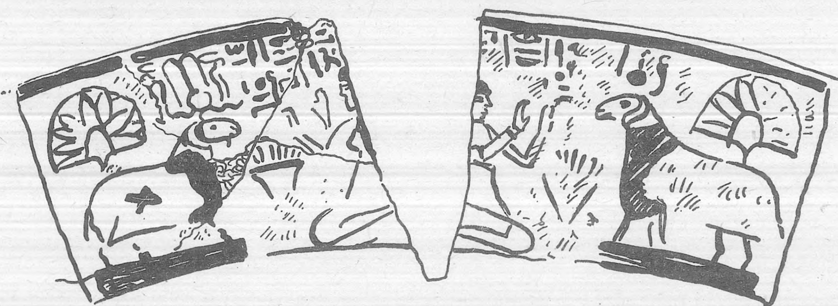

Fig. 34. Fayence scherf (overgenomen uit L. Borchardt, *Das Grabdenkmal des Sahure*)

[8]) H. Carter, *The tomb of Tuth-Ankh-Amen,* 1924, I, pl. 54; H. Carter-A. C. Mace, *Ein ägyptisches Königsgrab,* 1924, pl. 44.

[9]) H. Carter, III, *o.c.* Engelsche uitg. III, p. 132; R. O. Faulkner, *Egyptian military standards* (JEA, 27, 1941); E. Naville, *Deir El Bahari,* IV, 1908, pl. 188/91.

een koning in een veldslag of op jacht [10]). Het ambt van 'waaier-drager aan de rechter (of linker) zijde zijner majesteit' gold als een van de hoogste aan het hof. Trouwens in Toet-Anch-Amons graf zijn er zes waaiers onbeschadigd gevonden, twee van goud, twee van ivoor en twee van ebbenhout. De vindplaats van twee ervan (tusschen het derde en het vierde, het binnenste, schrijn van den grooten sarcophaag ten Zuiden en ten Westen van dezen), laat den waaier als één van de vorstelijke insigniën zien, want ook kroon en kroonjuweelen werden wel meer op de genoemde plaats gevonden. Gedeeltelijk zijn nog de origineele struisveeren bewaard gebleven. Op den gouden waaier uit het schrijn is wederom een waaier met een sacraal getinte beteekenis in de handen van Anch achter den koning afgebeeld. De koning namelijk is op jacht naar struisvogels om de veeren voor den waaier te bemachtigen. Hierbij wordt hij door Anch met den waaier vergezeld. Op de tweede waaier uit het schrijn van ebbenhout bevindt zich een inscriptie: Leven voor den schoonen Heerscher, dus een combinatie van leven en waaier met betrekking tot den koning. Naar analogie van de besproken combinatie van Anch met den waaier zal hier wel een soortgelijke bedoeling aan verbonden zijn [11]).

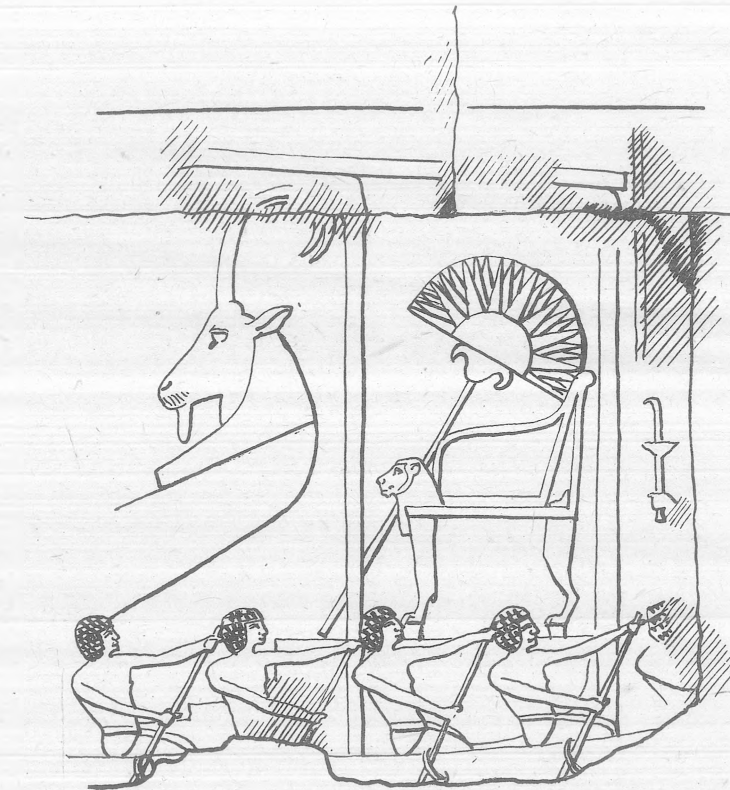

Fig. 35. Relief uit Deir el-Bahari (overgenomen uit E. Naville, *Deir El Bahari* VI)

[10]) Voorstelling op twee prehistorische knotsen: J. E. Quibell, *o.c.* I, pl. 25, 26b en 26c, 8; H. Schäfer-W. Andrae, *o.c.* pl. 189; H. Schäfer, *Von ägyptischer Kunst,* 1932, pl. 7, I. Bepleisterde en beschilderde houten koffer van Toet-Anch-Amon: J. Capart, *Toet-Ankh-Amon,* Den Haag, 1944, pl. 33, 73; J. Capart, *Tout-Ankh-Amon,* Brussel, 1943, pl. 33, 73; H. Carter-A. C. Mace, *Ein äg. Königsgrab,* pl. 41/43; G. Steindorff, *o.c.* pl. 242/43; *Handb. d. Arch.* pl. 92, I.

[11]) Gouden waaier: H. Carter II, *o.c.* (Engelsche ed.) pl. 62; H. Carter-A. C. Mace, *o.c.* (Ned. ed), 1927, pl. 62; G. Steindorff, *o.c.* pl. 302. Waaier van ebbenhout, geïncrusteerd: H. Carter, II, *o.c.* (Engelsche ed.) pl. 63; H. Carter-A. C. Mace, *o.c.* (Ned. ed.) pl. 63. De mooie waaier van ivoor: H. Carter, *o.c.* (Engelsche ed.) III, pl. 12; J. Capart, *Toet-Ankh-Amon,* Den Haag, 1944, pl. 51; *Ill. Lond. News,* 23/24, 1927. De drie overige waaiers: H. Carter, *o.c.* (Engelsche ed.) III, pl. 43.

De waaier als des konings eigendom en attribuut, dat met een zekere magische kracht begaafd is, speelt ook in de literatuur een rol. Er is een papyrustekst bewaard van omstreeks 1000 v. Chr., waar dit uit opgemaakt kan worden [12].

Als toelichting diene, dat de kracht van de schaduw van den waaier verwant is aan de kracht van den waaier zelf, ja, dat dezelfde kracht van de schaduw uitgaat als van den waaier.

De papyrus-tekst geeft het uitvoerige relaas van Oen Amoen, den Egyptenaar en tempeldienaar van Amon, die naar Phoenicië reisde, om daar cederhout voor de heilige bark van Amon te koopen. Onder zijn veelvuldige wederwaardigheden verhaalt hij de volgende scene:

> „En de vorst was verheugd en zocht driehonderd man uit en driehonderd ossen en stelde opzichters aan het hoofd, opdat ze de boomen zouden kappen. En ze kapten de boomen en deze bleven gedurende den winter liggen. Maar in de derde maand van den zomer werden ze naar de kust van de zee gebracht.
>
> De vorst kwam naar buiten en ging erbij staan en liet mij roepen, zeggend: Kom. Toen ik bij hem gebracht was, viel de schaduw van zijn waaier [13]) op mij. En Pen Amoen, een drossaard, die hem toebehoorde, plaatste zich tusschen mij (en hem), zeggend: De schaduw van Pharao, Uw Heer, is op U gevallen. En deze werd boos op hem zeggende: Laat hem met rust."

Oogenschijnlijk is de schaduw van den waaier hier geïdentificeerd met de schaduw van den Phoenicischen vorst, en de schaduw van den vorst is bovendien ten nauwste verbonden met den vorst zelf. In de schaduw van den vorst te staan, beteekent in zijn macht te zijn.

De woorden van Pen Amoen schijnen een onderonsje aan te duiden tusschen de twee Egyptenaren, Pen Amoen en Oen Amoen. Onder de beeldspraak van het oude Egyptische geloof aan de kracht van waaier en schaduw schijnt de éene de andere te willen waarschuwen voor de macht van den vreemden vorst. Dezen noemt hij met een misschien eenigszins spottende bedoeling den ᶜPharaoᵓ. De vorst echter schijnt deze toespeling niet te apprecieeren, want hij wordt boos en dreigt in het vervolg van het verhaal zelfs nog met moord en doodslag. Toch laat zich deze plotselinge boosheid niet duidelijk verklaren [14]).

Eén ding echter schijnt zeker: In het verhaal van Oen Amoen is de uitwerking der krachten vorst-waaier-schaduw in verderfelijken zin aangeduid.

Speciale schaduw-kracht in verband met een machtig wezen zonder de waaierkracht als tusschenschakel, en in goeden zin, kan eveneens uit een oude Egyptische tekst opgemaakt worden. In een lofzang op koning Sesostris III uit de XIIde Dyn. wordt gezegd: „Hoe groot is de koning voor zijn stad, als een schaduw in de overstroomingstijd is hij, om koelte te geven" [15]). Dus ook hier komt het leven gevende, het vernieuwende naar voren zooals bij de kracht van den waaier. Met de schaduw vergeleken te worden hoort bij de hooge eerbetuigingen voor den Pharao.

De uitwerking van de schaduw, die afkomstig is van iemand van bovenmate geestelijke kracht, kennen we ook bij andere volkeren uit de oudheid. Zoo is bv. in de Handelingen der Apostelen (5:15) overgeleverd, hoe Petrus door de zieken op straat verbeid wordt, opdat

[12]) Deze verwijzing heb ik aan de vriendelijke hulp van den heer Prof. Dr. A. DE BUCK te danken. Voor de text vgl. A. H. GARDINER, *Late Egyptian stories* 1932, p. 71 (Bibl. Eg. I). Voor de vertaling: A. ERMAN, *Die Literatur der Ägypter* 1923, p. 234; A. ERMAN, *The literature of the ancient Egyptians,* 1927, p. 174; ZÄS, 38, (1900) p. 11 (A. ERMAN).

[13]) A. ERMAN geeft in zijn boven, noot 12, genoemd boek, een vraagteeken achter het woord ᶜwaaierᵓ, terwijl hij dit in de ZÄS niet doet. De origineele tekst geeft een blad gecombineerd met de hieroglyph voor leder. De vorst van Byblos schijnt een waaier van leder bezeten te hebben. Wat de vormen der Egyptische waaiers betreft: er zijn er ten minste drie verschillende, waarvan de eene, zooals de waaier van koningin Hatsjepsoet, (fig. 32), op een gestileerd lotusblad lijkt, de tweede de vorm van een halven cirkel heeft (fig. 34 en 35), en de derde langwerpig is (fig. 36). De magische kracht van den waaier schijnt niet aan een bepaalde vorm gebonden te zijn.

[14]) H. BAUER, *Ein phönikischer Wortwitz des Un-Amun* (OLZ 28, 1925, 571), probeert er een uitleg van te geven, die moeilijk geaccepteerd kan worden.

[15]) Vertaald op grond van A. ERMAN, *o.c.* p. 181 en *o.c.* p. 136.

zijn schaduw op hen valle en zij zoo genezen zouden. De schaduw als uitvloeisel van Petrus wordt verondersteld vitale kracht over te brengen. Hetzelfde geloof, toch meer in psychischen zin komt in één van de psalmen uit: De Heere is uw bewaarder, de Heere is uwe schaduw aan uw rechter hand (121:5) [16]).

In de voorstelling op de vier boven genoemde schalen schijnt de waaier dezelfde beteekenis te hebben als in de scene van den zegevierenden Pharao, zooals hij op sommige Egyptische monumenten afgebeeld is (Fig. 32, 33). De symboliek van Anch met den waaier is verwant met die, welke op de schalen door de figuur met den waaier uitgebeeld wordt, zoodat deze met een dergelijke kracht moet zijn begaafd als Anch. De waaier heeft echter een andere vorm als in de Egyptische kunst, vandaar, dat de archæologen ook weleens twijfelden, of zij er een blad, boom, waaier of spiegel in zouden moeten herkennen. Maar juist de traditie, die in de Egyptische kunst aan den waaier met betrekking tot den zegevierenden Pharao verbonden is, dwingt ons ook voor de schalen den waaier aan te nemen. Dat hij op een blad lijkt, doet een verbastering van den Egyptischen vorm veronderstellen, die, zooals bv. op het reliëf van Hatsjepsoet (Fig. 32), van een lotusblad afgeleid schijnt te zijn.

Niet Egyptisch bij de figuur op de schalen is, dat het dragen van den waaier met het brengen van vijanden gecombineerd is. Door het eene wordt het uitstralen van kracht uitgedrukt, terwijl het andere een krijgshaftig beginsel uitbeeldt. De combinatie van beide vormt een zekere tegenstelling, ofschoon wel alles ter verhooging van des konings macht dient.

Er is nog een verder verschil met de Egyptische opvatting, en wel misschien het belangrijkste: het type van den man met baard en veer en ook zijn kleeding, die op een niet-Egyptenaar wijzen. In de Egyptische kunst worden afstammelingen van vreemde stammen op deze manier uitgebeeld. Hij ziet er uit als een Syriër. En een vreemdeling, of zelfs een profaan iemand, wordt in de sacrale Egyptische overwinningsscene noch voor het dragen van den waaier, noch voor het brengen van vijanden gebruikt. Deze figuur achter den Pharao kan volgens de Egyptische traditie geen vreemdeling, zelfs niet een gewoon menschelijk wezen voorstellen.

Ook de manier, waarop hij den doode over zijn arm hangend draagt, is in de Egyptische kunst niet bekend. Een zekere geestesverwantschap vertoonen ook hierin weer de bekers uit *Eton College*, en wel deze keer de andere beker met zijn zonderlinge plaatsing van dooden [17]). Maar zelfs in de kunst van het Naburige Oosten is het motief van den over den arm hangenden doode niet terug te vinden, ofschoon daar in alle periodes gedoode mannen en krijgslieden vaak en in vele verschillende situaties uitgebeeld werden.

De figuur achter den zegevierenden Pharao is vermoedelijk niet speciaal voor de zilveren schalen ontworpen. De vervaardigers der schalen zullen hem overgenomen hebben van een werk uit de groote kunst, en waarschijnlijk van een toen bekende Oostersche variatie op het Egyptische schema van den zegevierenden Pharao, waar deze figuur op voorgekomen zal zijn. Hij is van een streng monumentaal karakter, die een uitbeelding in grootere afmetingen volkomen waard is. Een Oostersche kunstenaar, door de Egyptische kunst geïnspireerd, zal hem geschapen hebben, en wel speciaal, om in de overwinningsscene te fungeeren. De vervaardigers der schalen hebben hem van hun kant dan weer bij het overnemen gevariëerd, hij is tenminste telkens iets anders uitgebeeld, want herhalen van een voorstelling beteekent in de oudheid nooit zuiver copieeren.

Het origineel, dat dus als voorbeeld voor de schalen moet worden verondersteld, mag in opdracht van een Egyptischen koning in Voor-Azië ontstaan zijn, in een periode, waarin de macht der Egyptenaren daar nog overheerschte. Het werk zal door een Oosterschen

[16]) Een uitgebreid onderzoek over schaduw-geloof, vooral in de Middeleeuwen, vgl. I. VON NEGELEIN, *Bild, Spiegel und Schatten im Volksglauben* (Archiv f. Religionswissensch. 5, 1902).

[17]) JEA, V, 1918, pl. 23; JdI, 38/39 (1923/24), 198, fig. 8.

kunstenaar uitgevoerd zijn, die de behoefte had, een eigen noot aan deze oude triumfaalscene toe te voegen. Zoo ontstond de figuur achter den Pharao: als een Oosterling voor het oog van een Egyptenaar, maar met magische kracht begaafd, om het machtsvertoon van den Pharao te verhoogen. Als een Oosterling is hij door zijn uiterlijk gekenschetst, als magische krachtdrager door den waaier. Hij zal er geplaatst zijn als een eerbetuiging van het Oosten tegenover den Egyptischen overheerscher.

Fig. 36. Relief uit Meroë (overgenomen uit JEA, 1917, pl. V)

Het oude Egyptische schema van den zegevierenden Pharao is in het Naburige Oosten door origineele Egyptische werken al van den oudsten tijd af bekend. Wij kennen er bv. de boven reeds genoemde rotsreliëfs van de Sinaï-Bergen uit de Eerste Dyn. Buitendien verdient een plaats in Noord-Syrië de aandacht, die ten Noorden van Beyrouth aan de uitmonding van den Nahr el-Kelb ligt [18]). Daar hebben in den loop der tijden zes Assyrische koningen, te beginnen met Tiglath Pilezar van omstreeks 1100 v. Chr. en eindigend met

18) De heer C. KERN was zoo vriendelijk mij daarop attent te maken.

Assarhaddon van omstreeks 680/70 v. Chr. hun stele met hun eigen beeltenis in de rotsen van den berg Atalur in de nabijheid van drie reliëfs van Ramses II laten uithakken. Deze streek van het land was de meest Zuid-Westelijke grens van het gebied van de Assyrische veroveringen, en had vroeger tot het Egyptische wereldrijk behoord. Twee van de Assyrische koningen, Salmanassar III en Assarhaddon lieten hun beeltenis zelfs onmiddellijk naast die van Ramses II plaatsen [19]). Ramses II verschijnt zegevierend in het oude Egyptische schema, terwijl de Assyrische koningen op de bekende Assyrische wijze als een rustig staande figuur voorgesteld zijn, dus de beide voorstellingswijzen artistiek volkomen onafhankelijk.

Dat de Assyrische koningen met zich daar te laten afbeelden een vaste bedoeling nastreefden, daarvan getuigt een inscriptie op de stele van Salmanassar III, in 842 v. Chr. [20]) opgericht, waar dit feit herdacht is: „Ik beklom den (berg) Atalur. Waar de stele van Ramses II staat, daar richtte ik de stele vlak naast de zijne op" [21]).

Later, in de eerste helft der zevende eeuw v. Chr., waarschijnlijk in het jaar 671 v. Chr. [22]), plaatste dan Assarhaddon zijn eigen beeld zij aan zij met één der twee andere reliëfs van Ramses II. Dit zal eveneens niet zonder bedoeling gebeurd zijn. De Assyrische koningen drukten hierin hun trotsche gevoelens uit tegenover de tanende macht der Egyptenaren in deze gebieden van het land.

Het beeld van den triumfeerenden Egyptischen koning speelde dus in het Oosten een bepaalde politieke rol, en dat nog in de tijd van Assarhaddon, dus in de periode, die voor de vier zilveren schalen in aanmerking komt.

Dit zou een aanwijzing kunnen zijn, waarom deze Egyptische voorstelling nog altijd leefde in de fantasie der Oostersche kunstenaars. Toch kan niet aangenomen worden, dat juist deze reliëfs van Ramses II op den Atalur op directe wijze ingewerkt hebben op de schalen. Op de Ramses-reliëfs slaat de koning een enkelen vijand neer, op de schalen een geheele troep van vijanden.

Een onderling tijdsverschil tusschen de vier schalen zal niet bestaan. Er laat zich geen speciale ontwikkeling van den stijl vaststellen. Als geheel beschouwd vertoont de éène schaal meer Egyptische motieven dan de andere. Zij kunnen in twee groepen verdeeld worden: twee zijn er met meer Egyptische, en twee met meer Oostersche elementen. De schaal met de barken (fig. 27) en diegene met de papyrusstengels (fig. 26) zijn overwegend Egyptisch beïnvloed en hebben bovendien de éène breede concentrische cirkel gemeen. Hier is de figuur achter den Pharao het meest compleet gegeven, met den levenden gevangene erbij. Misschien is dit de conceptie, die het Oostersche voorbeeld het meest benadert. De schaal, waar de voorstelling niet als centrale decoratie gebruikt is (fig. 29), maar om zoo te zeggen meer verdwijnt in de rij der overige voorstellingen, en waar deze figuur achter den Pharao zich omwendt, zal om deze reden geenszins voor jonger aangezien moeten worden. De onderlinge verschillen van de uitbeeldingen zijn overigens van minder belang dan het feit, dat de figuur op alle vier schalen voorkomt. Want deze figuur is het, die de hypothese van een monumentale typisch-Oostersche conceptie van den triumfeerenden Egyptischen koning in leven roept en steunt.

Ten slotte moet nog op een late voorstelling van den zegevierenden Pharao gewezen worden. Weer is het geen zuiver Egyptisch werk, waar het om gaat. Het is een reliëf uit Meroë, dat in Graeco-Romeinschen stijl gewerkt is, en waarop de koning een negroïd type vertoont (fig. 36). De dateering staat niet vast, zij wordt door den éene op grond van de

19) H. WINCKLER, *Das Vorgebirge am Nahr-El-Kelb und seine Denkmäler*, 1909; E. UNGER, *Ein Stammbuch des Orients* (ZA 34, 1922, p. 96); E. UNGER, *Das Bild des Gottes Hirbe auf dem Atalur* (Festschr. f. Meissner, MAOG 4, 1928/29, 212); J. M. PEÑUELA, *Las inscriptiones da Salmanassar III* (Seferad 1943, Fasc. 2); A. SCHARFF, *Wesensunterschiede*, p. 9, pl. 1a, 1b).

20) E. UNGER, *Das Bild des Gottes Hirbe*, p. 218.

21) „Me incaminé al (monte) Atalur, adonde esta levantada la imagen de A.N. HI. IR. BI (y) coloqué mi estela junto a la suya". (PEÑUELA, *o.c.* p. 261).

22) E. UNGER, *Ein Stammbuch des Orients*, p. 97.

cartouche van koning Arikcharêr op omstreeks Christus' geboorte gesteld, door den andere op grond van de boortechniek bij de oogen van den hond in het tweede kwart der tweede eeuw na Christus, of later [23]).

Ook op dit reliëf is de plaats achter den Pharao van een bijzondere beteekenis. Ditmaal is daar een Nike of Victoria gegeven, die haar vleugels op de Grieksche wijze, d.w.z., om te vliegen — of hier om te zweven — gebruikt, en niet op de Egyptische wijze van beschermen. Zij is in een lang Egyptisch gewaad gekleed. Maar in plaats van de klassieke krans, tak, of het wollen overwinningslint houdt zij een langwerpigen waaier boven den Pharao. Hierin ligt nog weer een verwantschap met de oude Egyptische gedachte van den machtigen invloed van den waaier in deze scene.

Eveneens een oud idee is uitgedrukt in de kleine Anch-teekentjes, welke van de Nike uitgaan en op den koning toevliegen. Van de andere zijde komt nog een tweede groep van Anch-teekentjes op den koning af, die van goden uit moeten gaan, welke gevangenen vasthouden, die in hetzelfde schema gebundeld zijn als die van den koning (de goden zijn op het fragment niet bewaard). Het aanbrengen van gevangenen en het uitbeelden van den magischen waaier zijn dus hier op dit reliëf als twee verschillende elementen op de oude wijze afzonderlijk van elkaar afgebeeld.

Nike heeft, wat den waaier betreft, de rol van de figuur op de schalen op zich genomen, of van Anch in de Egyptische voorstellingen. Zij staat echter dicht bij de symboliek van Anch, want door de Anch-teekentjes is zij ook in verband gebracht met het begrip ᶜleven⁾, en zij vertoont daardoor een versmelting van het klassieke beeld der overwinning met het Egyptische idee der opwekking van de vitale kracht des konings.

Zoo kon dus van de artistieke uitbeeldingen afgelezen worden, dat en hoe enkele oorspronkelijk Egyptische denkbeelden in den loop der tijden in de geest van andere volkeren of volksstammen voortleefden en een reeks variaties ondergaan hebben.

Oegstgeest, September 1945 G. SCHNEIDER-HERRMANN

THE MAN BEHIND THE PHARAOH TRIUMPHANT

SUMMARY

The portrayal of the Pharaoh triumphant, well known in Egyptian art, occurs on four of the so called ᶜPhenician bowls⁾, which originate from the Near East and are supposed to have been made about the end of the eighth or the beginning of the seventh cent. B.C. (fig. 26-29). It is a picture with elements of Egyptian as well as also of Eastern character. The man behind the Pharaoh triumphant, who brings up a prisoner and a dead man, and at the same time holds a fan and a lance in his hands, is not known in Egyptian art. He will be an invention of an Eastern artist. The bringing up of foes and the holding of a fan behind the Pharaoh triumphant are both motives, which can be found in Egyptian art, but which never have been combined in one single person, like on the Phenician bowls. Egyptian representation of bringing up foes, according to an inscription on a relief of King Sahure (Fifth Dyn.) intend to exalt the king's power (A. H. GARDINER, *Eg. Hierogl. Writing,* JEA, 1915, vol. II, p. 74). Egyptian gods bringing up dead men are not known. The man of the bowls like the gods will have to emphasize the power of the king. The fan also plays a part in the Egyptian scene of the Pharaoh triumphant. There the emblem of Ankh, that is the emblem of life, is holding a fan in a protecting gesture above the king (fig. 32-33). The fan gives refreshment of air and shadow. That means new life for body and soul in a hot climate. in the hands of Ankh the fan gets a magical power. Fig. 34 and 35 represent examples of magical fan-working. The power of the fan is also known to us by literary tradition (A. ERMAN, *The Lit. of the ancient Egyptians,* 1927, p. 174; I am indebted to Prof. Dr. A. DE BUCK for this reference). People, who stand in the shadow of the prince's fan, will get under the power of the prince. Shadow-working itself, without the fan as a link, is known by a hymn of praise to King Sesostris III (12th Dyn.) (A. ERMAN, *o.c.* p. 136), and in the tradition of other peoples (Acts of the Apostles, 5 15; Psalms, 121 5). Fans as

[23]) F. L. GRIFFITH, *Meroitic Studies* III (JEA, 4, 1917); L. CURTIUS, *Handb. der Kunstwissensch.* 1913 (Antike Kunst), I, p. 213, pl. 156; H. SCHÄFER-W. ANDRAE, *o.c.* pl. 456; *Handb. der Arch.* p. 630 (A. SCHARFF), pl. 105, 4.

an appurtenance of the king for agitating air or for representative purpose as a royal standard, are often occurring in Egyptian art, and are as well found in reality e.g. in the tomb of Tut-Ankh-Amon (H. CARTER, *Tut-Ankh-Amen,* 1924, II, pl. 62, 63; III, pl. 12, 43). For the fan as a military standard, used in army and navy in Egypt, see R. O. FAULKNER, *Eg. Military Standards,* JEA, XXVII, 1941. The fanshaped standard will have a symbolic significance, which represents the king's power in battle. The fan, held by the man on the Phenician bowls, although showing a certain degeneration of form, will also have to procure vital power to the Pharaoh, like in the Egyptian scenes where Ankh is holding the fan (fig. 32-33). But this man is characterised as a foreigner, a Syrian likely. It is only the magical fan, which makes him appear as a demon. Being a monumental and strong figure, he will not be invented especially for the bowls, but he will be taken over from a nowadays lost and therefore unknown Eastern picture of the Pharaoh triumphant, executed in big size. He is only of value in connection with the king and will be created by an Eastern artist, who wanted to give a homely touch to the Egyptian scene of triumph, as a compliment of the East to the Egyptian ruler. Finally there must still be mentioned a very late representation of a Pharaoh triumphant, and once more a product of not genuine Egyptian art. It is a relief of Meroe (fig. 36), showing a negroid type of the king and worked out in Graeco-Roman style (F. L. GRIFFITH, *Meroitic Studies,* III, JEA, IV, 1917). Behind the king the figure of a Victory is given, holding a longshaped fan over the king. Thus the Greek-Roman spirit shows still a special affinity to the ancient Egyptian idea of the powerful influence of the fan in this scene, as also Ankh is connected with it. The bringing up of foes is separately represented like on the old Egyptian pictures. It is on the silver bowls only, that the man behind the Pharaoh shows the combination of bringing up enemies with the act of fan-emanation. So the idea of war, still accentuated by the lance, is connected with the idea of vital power, both slightly opposed to each other, yet both exalting the king's triumph.

EEN NIEUWE GESCHIEDENIS DER KUNST VAN HET NABURIGE OOSTEN

A. W. BYVANCK, *De Kunst der Oudheid.* Eerste deel, met 282 afbeeldingen op 80 platen en 80 figuren in den tekst. Leiden, E. J. BRILL, 1946, XII, 486; Tweede druk, 1947.

Kort na de bevrijding liet de Leidse hoogleraar in de Archæologie het eerste deel van zijn *De Kunst der Oudheid* het licht zien. Toen hij, zoals hij in het *Woord Vooraf* schrijft, „in de oorlogsjaren een taak zocht die hem geheel bezig hield en niet te omvangrijke en diepgaande onderzoekingen eiste" rijpte bij hem het plan tot dit ondernemen. Maar ook zonder de oorlog ware toch een dergelijk plan wel van deze auteur te verwachten geweest. Wie zijn rede bij het openen zijner lessen als privaat-docent opslaat [1]) weet dat „hij de oudheid beschouwt als een geheel", d.w.z., dat hij de antieke en classieke beschavingen als wederzijds complement en supplement ziet. Wel zegt hij aan het slot van zijn inaugurele rede [2]): „Wij zoeken den Grieksen geest in zijn ongebroken vermogen"; maar hoe deze woorden te verstaan zijn, is ons duidelijk als wij zijn voorafgaande woorden ons herinneren: „willen wij haar (nl. de classieke oudheid) waardeeren, dan kunnen wij niet volstaan met de studie van Hellas en het Hellenisme, maar wij zullen ook aandacht moeten geven aan de zoo mysterieuze en overweldigende beschaving van het Oosten". In die zin zal men dan ook de volgende aanhaling van het *Woord Vooraf* moeten verstaan: „Men kan dit deel niet juist beoordeelen, wanneer men de volgende deelen, waarbij het aansluit, niet kent. Vooral is van belang de samenvatting, die eerst aan het slot van het Derde deel een plaats kan krijgen, ter voorbereiding van de bespreking der kunst gedurende den Romeinsen keizertijd".

Als wij het toch wagen een afzonderlijke bespreking aan dit deel te wijden, dan moge dit zijn verontschuldiging vinden in het feit, dat de ontvangst van dit begin bij het publiek van die aard is geweest, dat reeds binnen korte tijd een tweede druk moest verschijnen. Het is in handen van vele kenners en liefhebbers der Oudheid een onderwerp van hun studie. Evenwel, al kunnen we op grond van boven vermelde oraties wel vermoeden in welke geest de verdere ontwikkeling zal zijn, we menen toch het verschijnen der volgende delen te moeten afwachten, alvorens een meer principiële bespreking op te nemen.

Hoewel het werk dus is bedoeld als onderdeel, heeft het publiek niet geaarzeld het als een zelfstandig werk op te vatten. Dit is uit verschillende oogpunten te verklaren. Tot 1941

[1]) A. W. BYVANCK, *De ondergang der antieke kunst,* 's-Gravenhage, 1917.

[2]) A. W. BYVANCK, *Het Hellenisme en zijn strijd in de antieke wereld,* 's-Gravenhage, 1922.

had de auteur een dubbele leeropdracht, naast de archæologie doceerde hij ook de Oude Geschiedenis. De scholing als historicus heeft hem bij zijn schrijven goede diensten bewezen; zo is het plaatsen van de kunst in het kader der geschiedenis op bijzondere wijze gelukt. Legt men het werk naast het analoge werk van LUNSINGH SCHEURLEER (zie JEOL II/8, 623) dan valt het onderscheid terstond op. LUNSINGH SCHEURLEER behandelt de geographische eenheden stuk voor stuk, Voor-Azië, Egypte, Griekenland. De indeling door zijn collega is dat na het Eerste Hoofdstuk *Inleiding* als Tweede volgt *De oudste Kunst der Menschheid* (tegen welke titel men bezwaar zou kunnen maken, omdat de onderdelen alleen op Europa en het Naburige Oosten slaan). Daarna worden in een Derde en Vierde hoofdstuk Oude en Midden Rijk (BIJVANCK spreekt van Middel-Rijk) en Voor-Azië in de gelijktijdige periode ondergebracht. Evenals Eduard MEYER de periode van 1600-1200 in zijn *Geschichte des Altertums* [3]) vanuit de Egyptische hoek benaderde, doet ook onze auteur en noemt het Vijfde hoofdstuk *De tijd van de XVIIIde en XIXde Dynastie*. Het Zesde hoofdstuk behandelt de periode van 1200 v. Chr. tot het midden der zesde eeuw. Op deze wijze, een middenweg tussen syn- en diachronische behandeling, wordt het doel van de schrijver de Kunst der Oudheid als geheel te zien wel zeer gediend. Persoonlijk voel ik als een gemis, dat de Minoïsche beschavingen in haar uitingen van paleizen op Creta in dit deel niet zijn opgenomen. Men kan deze toch niet van haar achtergrond, Egypte, losmaken. Maar wellicht weet de schrijver ons over dit bezwaar te doen heenstappen in zijn behandeling van dat gedeelte in het tweede deel. Tevens meen ik, dat velen het zeer op prijs zouden stellen, als over de principes van de Egyptische Kunst nog uitvoeriger en meer subjectiever zou worden gesproken als tot nu gedaan, dus niet enkel een weergave van CURTIUS' opvattingen [4]).

Zo getuigt de opzet van de compositionele gave van de auteur, ons uit zijn andere werken trouwens ook bekend. Aan de drang tot compositie meen ik, is ook wel toe te schrijven, dat hij dit deel a.h.w. in crescendo afsluit met de behandeling van de torenbouw in Babel onder Nebukadnezar. Daar dit slechts een herbouw was, hoezeer in grote stijl, had kunsthistorisch bezien de behandeling eerder moeten plaats hebben; niet in de tijd der herschepping, wel in de tijd der schepping zelve, dus in de Ḫammurabi-periode.

Het Nederlandse publiek heeft alle reden de auteur dankbaar te zijn voor dit ondernemen. Deze dankbaarheid is in de eerste plaats gerechtvaardigd, doordat hij met zijn kennis en smaak, zijn gaven van hoofd en hart, objectief het feitenmateriaal en subjectief zijn affecten onder de indruk der kunstwerken ondergaan (cf. de beschouwingen over het Assyrische reliëf) heeft gegeven. Maar ook nog om een andere reden. Het schrijven en publiceren van zulk een werk, vooral in een periode als waarin dit tot stand is gekomen, eist van een auteur zelfverloochening en zelfoverwinning. Men weet toch van te voren, dat een gedeelte der feiten bij het beschikbaar zijn van de ᶜoorlogslitteratuurᵓ zal moeten worden herzien; zo blijkt bv. de tweede pylon te Karnak niet van Ramses II, maar van Horemheb te zijn [5]). Verder riskeert men, doordat men niet op alle gebieden specialist kan zijn, onnauwkeurigheden in details te geven of met zichzelf in tegenspraak te komen; zo is bv. Ramses II p. 299 1292-1229 gedateerd, maar 1300-1233 op p. 319; het koningsbeeld in Turijn van Sethi I (door B. met de hybridische vorm Sethos I genoemd) staat bij hem nog op naam van Ramses II, die het usurpeerde; de „ivoren pyxis te Ugarit" werd niet te Ras Sjamra maar in Minet el-Beida gevonden. De tempel in de temenos van Ur (door B. volgens mij minder gelukkig *burcht* genoemd, zulks wel in navolging van de Acropolis) heet g i - p a r - k u, en niet gi-park-ku met anticipatie van de k [6]); p. 249 wordt per abuis van de Mitanni als „veroverd" volk gesproken in plaats van over het „veroverende". Als de auteur in aansluiting aan de val van Nineve in 612 spreekt over „den laatsten koning, die daar zijn einde vond",

[3]) Eduard MEYER, *Die Zeit der ägyptischen Grossmacht* (Geschichte des Altertums, II. Bd. 1. Abt.) Gotha, 1926.

[4]) Zie nu ook V. MÜLLER, *Progress and reaction in Ancient Egyptian Art*, JAOS 63, 1943, 144-149.

[5]) K. C. SEELE, *The coregency of Ramses II with Seti I and the date of the great hypostyle hall at Karnak*, O. I. Chic., Std. Anc. Civ. no. 19, 1940.

[6]) Deze verschrijving is ook bij een ᶜspecialistᵓ te vinden, cf. *Handbuch der Archäologie* I, 687.

negeert hij de regering van Aššur-uballit II (612-606). Ook de transcriptie, het zorgenkind ook van onze Redactie, speelt de auteur soms parten [7]).

Ook, het is waar, moet men bij het schrijven van zulk een werk soms van diepgaander studies van detail afzien; maar is het gerechtvaardigd na een stijlstudie als die van Mevrouw ROES (zie JEOL deel II, 766) over de Koningskop van Nineve (zie ook Kernmomenten platen I-III bij p. 192) te spreken als „zonder twijfel" de kop van Sargon van Akkad? Over de functie van het beeld sprekend zegt de auteur treffende woorden, maar op het meest principiële, nl. de identiteit van persoon en beeld, legt hij geen nadruk.

Aan het slot van deze voorlopige bespreking gekomen, mogen wij eindigen met de wens uit te spreken, dat de schrijver tijd en leven worden gegeven dit werk tot een gelukkig einde te voeren; een werk, dat door eenheid van conceptie, vaardige compositie, en fraaiheid van stijl een moment van betekenis belooft te worden in de geschiedenis der archæologie en kunst in Nederland.

Leiden, 12 Januari 1948 B. A. VAN PROOSDIJ

[7]) De š transcribeert hij met *sch*, *dj* wordt echter zowel gebruikt voor de dentaal in Djoser, als voor de gemouilleerde gutturaal in *Dj*emdet Nasr. Evenwel schrijft hij Gebel el-Arak, terwijl hij de corresponderende Turkse ç weer met *dsch* (Adla*dsche*) weergeeft. Het register telt bovendien het Arabische lidwoord onder de vorm van *el-* als trefwoord mee.

THE SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY OF THE HELLENISTIC WORLD *)

by M. ROSTOVTZEFF, Oxford, 1941

Dit werk van den schrijver, wiens *Social and Economic History of the Roman Empire* als een standaardwerk geldt, is zeker een der belangrijkste waarmede degene, die in de historie van het Hellenistische Oosten belang stelt, na de bevrijding heeft kunnen kennis maken. In twee zware deelen, vergezeld van een derde deel Aanteekeningen, wordt hier vrijwel het geheele materiaal saamgevat en de stand der wetenschap weergegeven, op een wijze, zoals die nog niet bestond.

ROSTOVTZEFF waarschuwt in zijn Inleiding uitdrukkelijk, dat hij geen economische geschiedenis van de wereld in de Hellenistische tijd wil geven; hij bepaalt zich tot de Hellenistische wereld, de landen en rijken, ontstaan uit Alexanders wereldrijk, en de daarmede onmiddellijk saamhangende randgebieden. Ook met deze beperking blijft het gebied groot genoeg, waarvan bovendien het materiaal ver verspreid en ten deele nog vrij onbekend is, zoodat deze poging tot synthese reeds een reuzenarbeid onderstelt.

De nadruk valt op het woord *History* in de titel. Hij wil uitdrukkelijk geen antieke economie of sociologie schrijven, doch slechts de geschiedenis van de phaenomena op deze terreinen in het gegeven tijdperk. Evenmin, zegt hij met zekere nadruk, beschouwt hij economische geschiedenis als de echte of wezenlijke geschiedenis, hoezeer hij deze achter- en ondergrond, zeker te recht, als belangrijk beschouwt ook voor de andere levensgebieden.

Het eerste hoofdstuk geeft een betrekkelijk kort, doch zeer inhoudrijk overzicht over de politieke ontwikkeling na Alexander. Men is veelal geneigd het zwaartepunt in deze tijd te verleggen naar de groote monarchieën. R. wijst echter op de voortdurende belangrijkheid van het Grieksche en Aegæische gebied. M.i. terecht: de zee en het zeeverkeer bleef het middelpunt van deze *oekoumenè* vormen, en daarmede bleef het gebied rondom de Aegæis van buitengewoon strategisch en economisch belang, wat zijn terugwerking had op de politiek. Dit is zeer wel te vereenigen met de even juiste stelling, dat de Grieksche steden hun zelfstandig politiek belang verloren hadden: zij werden stukken in een grooter spel. Veelal niet tot hun eigen heil.

R. onderscheidt de periode der Diadochen, die, waarin de strijd om de macht nog heen en weer golfde, en waarin de grondslagen der ontwikkeling werden gelegd; daarna de tijd van de *Balance of Powers* (280-200), de tijd van de opbouw; daarna de daling en tenslotte de ondergang, eerst onder de inmenging, dan het protectoraat en tenslotte het dominaat van Rome.

Was het Rome, dat deze aanvankelijk zoo bloeiende en veelbelovende wereld te gronde

*) Zie ook p. 352.

richtte? Of verviel zij door oorzaken van binnenuit? R. miskent het verwoestend karakter van het Romeinsch imperialisme niet. Maar reeds voordien en buitendien leed de Hellenistische wereld aan zware inwendige gebreken, die tot voortdurende oorlogscrises leidden, waaronder de structuur der maatschappij, ook zonder inmenging van buitenaf, zou zijn bezweken. Uitteraard blijven dergelijke beschouwingen altijd speculatief: R. toont het werken zoowel van inwendige als uitwendige krachten overtuigend aan. Terwijl ik persoonlijk geneigd zou zijn (op grond van hetzelfde materiaal) aan de uitwendige de grootste werking toe te schrijven, laat zich dat tenslotte evenmin bewijzen als het tegendeel, daar het hier in laatste instantie gaat om de vraag van het vertrouwen in *the Greek Genius* om zich, aan zichzelf overgelaten, te redden uit zelfs zeer moeilijke omstandigheden.

In zijn tweede hoofdstuk werpt de schrijver een blik op de situatie aan Alexanders verovering voorafgaande; allereerst op Perzië. In onze gewone voorstellingen, die van Hellas plegen uit te gaan, komt Perzië gewoonlijk te kort: het verkeerde 'in verval'. Politiek gesproken moge dit juist zijn, R. wijst erop, dat economisch gezien toch wel een belangrijke correctie op dit oordeel noodig is. Economisch was de toestand niet ongezond. Het rijk omvatte velerlei stammen met velerlei structuur en hulpbronnen; het was *selfsupporting*, terwijl een vèrgaande decentralisatie aan plaatselijke krachten vrij spel liet en sterke spanningen wist te vermijden.

Toch vormde het rijk een zekere eenheid, die bewust bevorderd werd door wegenaanleg en een centrale munt. Met de westelijke provincies, niet alleen Klein Azië, maar ook Phoenicië en Egypte stond Hellas in nauwe handelsverbinding.

In de vijfde eeuw was de bloei van Hellas zeer groot geweest, een bloei, die berustte op uitvoer van kwaliteitsproducten naar technisch minder gevorderde landen. In de vierde eeuw zien wij Hellas kampen met overbevolking en pauperisme. Deze moeilijkheden schrijft R. er aan toe, dat de gunstige handelspositie van de vijfde eeuw bezig was te verdwijnen. Alom in afzetgebieden toonen de vondsten een vermindering van Grieksche producten, terwijl een inheemsche industrie van vervangende artikelen opleeft. De markten waren bezig zich van Hellas te emancipeeren, welks handelsbalans passief dreigde te worden, daar de behoefte aan invoer, door het stijgen van de levensstandaard eer toe dan afnam.

Aan deze verhouding maakt Alexanders verovering een einde, althans voorloopig. Het valt niet te betwijfelen, dat alom de opening van Azië, het stichten van steden en het onderhoud van groote legers (die feitelijk nooit ontbonden werden) groote bedrijvigheid en winstkans medebracht. Groote hoeveelheden buit stroomden in allerlei vorm naar het gebied rondom de Aegæis terug. De prijzen stegen, doch het geld schijnt overvloedig geweest te zijn. Athene beleefde onder Macedonische protectie een hernieuwde bloei, die zich weerspiegelt in de werken van de nieuwe Komedie. De opbloei van Rhodus is bekend, doch ook vele andere steden volgden op een afstand. De kleine stad Priëne, die zorgvuldig onderzocht is, toont een hoog levenspeil en aanzienlijke rijkdom.

Doch ongetwijfeld was in deze bloei een groot element van oorlogseconomie; de welvaart was waarschijnlijk zeer ongelijk verdeeld. Er vormde zich een welvarende bourgeoisie, doch waarschijnlijk ook een proletariaat. Want de oorlogsomstandigheden hielden, vooral op het vasteland van Hellas, niet op. Daar bestreden de Diadochen elkander voortdurend, gebruik makend van de ingewortelde neiging tot onafhankelijkheid en verzet tegen overheerschers bij alle Hellenen. Deze oorlog werd in zeer verbitterde vormen gevoerd. Verwoesting van het platteland en genomen steden, waarbij de bevolking in slavernij werd verkocht, was steeds meer regel. De onveiligheid te land en ter zee bleef zeer groot. Snelle winst stond onmiddellijk naast plotselinge ondergang. Na gewezen te hebben op de beloften van *prosperity* alom, besluit R. met de omineuze woorden: But this appearance was illusory (p. 187).

Ook tijdens het tijdperk, dat hij *the Balance of Powers* noemt, duurden de oorlogen in Hellas en de systematische plundering voort. Polybius wijt deze rampen aan de Aetoliers. Doch de waarheid schijnt dat alle partijen deze practijken overnamen. Ondanks het feit, dat de publieke moraal het verkoopen in slavernij van vrije Grieken scherp veroordeelde en vele steden in verdragen dit euvel trachtten tegen te gaan, door besluiten van loskoop of in

vrijheidstelling, blijkt juist uit de voortdurende herhaling van deze maatregelen, dat de practijk voortduurde. Vooral de piraterie werd een plaag, die alle eilanden en kuststeden bedreigde. De steden, die buiten het strijdgebied lagen profiteerden zeker van hun betrekkelijke neutraliteit. Delphi bloeide onder bescherming van de Aetoliërs, Athene was meestal afzijdig. De handel van Rhodus nam steeds hooger vlucht. Doch zelfs voor deze betrekkelijk voorspoedige streken geldt, dat de welvaart niet voor alle klassen gelijk gold.

Onderwijl consolideerden zich de groote mogendheden.

Het minst week Macedonië af van de oude paden. Reeds Philippus was begonnen de natuurlijke hulpbronnen van het land, bosch en mijnen, systematisch te ontginnen. De Antigoniden zetten deze politiek actief voort. Met Delos onderhielden zij levendige betrekkingen. Thessalonica groeide tot een groote havenstad. Een zware slag waren de invallen der Galaten, die het pacificeerings- en civiliseeringswerk op de Balkan van Lysimachus grootendeels teniet deden. Macedonië had sedert te rekenen met een permanent bedreigde noordgrens.

Het best bekend zijn natuurlijk de toestanden in Egypte. Daar heeft Euergetes het systeem voltooid, dat waarschijnlijk reeds aangevangen was door Soter en Philadelphus. De Ptolemæen stonden voor het probleem hun leger en bestuur te onderhouden in een staat, waar geld wel niet vreemd was, maar toch tot nu toe een betrekkelijk geringe rol had gespeeld. Tegelijk moesten zij een *modus vivendi* scheppen tusschen de verschillende elementen waaruit hun staat was gebouwd. Zij knoopten aan aan de bestaande toestanden, doch hun wijze van organiseeren was die van de Grieksche particuliere vermogensorganisatie. Zelfs de titulatuur van hun bureaucratie is ontleend aan het Grieksche particuliere leven.

Eenerzijds moesten zij bestaande productie verhoogen, om daaruit inkomsten te trekken in geld, anderzijds nieuwe bronnen van inkomsten scheppen.

Onder deze gezichtspunten bespreekt R. de welbekende organisatie van Egypte als het huis des Konings. Een reeks van onderwerpen, die het zelfs onmogelijk is in kort bestek weer te geven: waterverdeeling, landregistratie, koningsland, tempelland, klerouchiën, veeteelt, boschbouw, industrie, de monopilies. Tallooze lasten en belastingen op personen en transacties, zoodat men zich afvraagt, waarin de bevolking, die nominaal vrij was, eigenlijk nog onafhankelijk mocht worden genoemd. De eigenaardige Egyptische belastingpacht, waarbij de pachters slechts instonden voor een bepaalde opbrengst, doch zelf deze niet inden, zoodat hun bedrijf meer een soort verzekering van risico's gelijkt. Handel in binnen- en buitenland worden besproken alsmede de munt en geldpolitiek.

Het geheel geeft een indrukwekkend beeld van de geperfectioneerde staats- en belastingsmachine der Ptolemæen.

Hoe de reactie der verschillende bevolkingsgroepen is geweest, laat zich bij gebrek aan gegevens niet exact vaststellen. Het maakt de indruk, dat de Hellenistische elementen, die met deze staatsexploitatie ten nauwste waren verbonden en wier kansen op persoonlijke winst ten nauwste samenhingen met de staatsbedrijven, het systeem accepteerden; bij hen overwon de *homo economicus* den *homo politicus*, die anders zoo sterk in den Griek naar voren trad. Over reactie der inlandsche bevolking is niets bekend; aanvankelijk schijnt, zoolang het systeem correct werkte, de toestand dragelijk geweest te zijn en niet tot tegenstand, hetzij actief of passief, te hebben geleid. Ongetwijfeld een groot succes voor het bestuur van Euergetes en zijn ambtenaren.

Het rijk der Seleuciden is veel minder bekend. Bronnen ontbreken vrijwel geheel, en de plaatselijke verschillen moeten veel groter geweest zijn, zoodat de gegevens niet zonder meer op het geheele Rijk betrokken kunnen worden.

Het probleem was in wezen hetzelfde als voor de Ptolemæen: het scheppen en onderhouden van een regeering over een zeer heterogene bevolking. In vele opzichten schijnen zij zich bij het Perzische voorbeeld te hebben aangesloten: opvallend is het wederopleven van plaatselijke cultuur in Mesopotamië. Maar toch hadden zij ook een zeer bewuste economische politiek: de handel van het Oosten passeerde hun rijk en daarom trachtten zij ook de uitvoerhavens naar het Westen in handen te hebben of te houden. De felle strijd met Egypte

om Zuid Syrië hangt zeker ook samen met het feit, dat daar de handelswegen door Arabië de kust bereikten.

Algemeen bekend is, hoe zij een uitgebreide kolonisatie bevorderden, waardoor het eigenlijke Syrië werd gehelleniseerd. Vele van deze steden bereikten een groote bloei (Antiochië, Apamea, Seleucië). Een kleine kolonie, Dura-Europos, is door opgraving goed bekend geworden. Naast de steden en hunne gebieden bleven, vooral om de tempels, vele uitgebreide domeinen bestaan, deels in het bezit van gunstelingen en familieleden van het heerschende huis.

De Grieksche steden beschouwden zichzelf zeker als vrij en autonoom en waren naar Grieksch model georganiseerd. Maar zeker is, dat de bevelen van den koning toch in feite de voorrang hadden boven alle plaatselijke wetten en verordeningen. Ook werden in allerlei vorm belastingen aan den koning opgebracht. In tegenstelling tot de Ptolemæen, die hun muntgebied van het buitenland afsloten, schijnen de Seleuciden gestreefd te hebben naar aansluiting van hun munt aan die der omliggende landen, blijkbaar ter vergemakkelijking van de handel en verkeer. Bithynië, Pontus, Paphlagonië en andere kleinere randstaten volgden min of meer de ontwikkeling.

Het meest kwam onder die kleine staten op den duur Pergamum op den voorgrond. Onder de bekwame leiding van de Attaliden werd ook daar een bewuste welvaartpolitiek gevoerd, die voor zoo ver mogelijk het voorbeeld der Ptolemæen volgde; Pergamum groeide tot een rijk centrum van handel, industrie en cultuur.

Zoo scheen, ondanks gevaren en de bittere onderlinge strijd, de toekomst niet zonder hoop, dat een blijvend evenwicht zou ontstaan, dat ruimte zou bieden voor verdere gunstige ontwikkeling. Doch deze hoop werd verstoord door de inmenging van Rome, samenvallend met de pogingen van Philippus v en Antiochus III om, gebruikmakend van dynastieke moeilijkheden in Egypte, zich de hegemonie in de Aegæis en Syrië te veroveren.

De schade van de zgn. bevrijdingsoorlog van Rome tegen Philippus en Antiochus moet enorm geweest zijn en leidde niet tot een heldere en geregelde toestand na afloop. Fantastische hoeveelheden buit en slaven werden volgens de officieele opgaven der Romeinen weggesleept, doch nog veel meer werd zeker door de afzonderlijke soldaten en ambtenaren *privatim* geroofd. De schade aan steden en landerijen laat zich zelfs niet begrooten. Ook na afloop van de oorlogen bleef in deze streken zonder krachtig centraal bewind rooverij te land en ter zee tieren. De rooversstaat van Nabis is er het bekende voorbeeld van.

Athene bleef vrijwel onbeschadigd en verheugde zich in de gunst en bescherming van Rome. Rhodus en Pergamum erfden het gebied van Antiochus in Azië en stegen sterk in rijkdom, totdat zij na 168 in ongenade vielen. Toen begon de bloei van Delos, de vrijhaven, waar zich de Italische en verdere buitenlandsche handelaars vestigden. Doch ook daarna wisten zij zich althans te handhaven.

In het eigenlijke Hellas begint in deze periode de catastrophale ontvolking. Kinderloosheid en het te vondeling leggen werden regel.

Syrië was in 189 zwaar gehavend, maar nog niet dood. Antiochus III en IV trachtten hun rijk, ten koste van Egypte, en toen Rome dit in 168 verbood, ten koste van het Oosten te herstellen. De dood van Antiochus IV maakte aan deze pogingen een einde. Vanuit het Oosten begonnen de Parthen steeds meer op te dringen, binnenlandsche stammen kwamen in opstand (de Maccabæen), terwijl hevige oorlogen om de troon, door Rome bevorderd en aangestookt, de vernietiging voltooiden.

Ook Egypte, hoewel buiten de noodlottige sfeer van Rome, daalde snel. De *modus vivendi* tusschen ingeborenen en Hellenen (*c.q.* Macedoniërs), waarop de vlotte werking der staatsmachine rustte, werd verstoord. In de oorlogen tegen de Syriërs moesten de Ptolemæen Egyptenaren in hun legers opnemen. Zij vormden sedertdien een kern, waarom de ontevredenheid van de onderdrukte volksmassa zich kon verzamelen. Heftige opstanden, staking van arbeid, lijdelijk en actief verzet verschijnen chronisch in onze bronnen, hoewel we van omvang, aanleiding en resultaat vrijwel niets weten. In de felle familietwisten van de Ptolemæen onderling boden deze spanningen gelegenheid voor de pretendenten zich een

aanhang te verschaffen. Dat hierdoor de vlotte werking der gecentraliseerde 'planeconomie' van de eerste Ptolemæen vast liep en wat er van restte als zware druk en tyrannie werd gevoeld, spreekt wel vanzelf. Deze dalende lijn, zich ook uitend in toenemende verslechtering van de munt, heeft zich tot het einde toe voortgezet. Ondanks het feit, dat de handelsgeest der Alexandrijnen het verlies van Syrië en van het protectoraat over de Aegæis wist te overkomen o.a. door de opening van de handel over zee met Indië

In Hellas en Klein Azië zou men kunnen verwachten, dat de betrekkelijke vrede van 168-88 v. Chr. een tijdperk van opleving geweest zou zijn. Ten deele is dit ook juist. De bourgeoisie herstelde zich van de ergste oorlogsverliezen. Athene, Delos, Rhodus, Pergamum, Thessalonica bleven voorspoedige havensteden. Herhaaldelijk merkt R. op dat er nog zeer rijken waren. Maar betrekkelijk weinigen: het bezit concentreerde zich in steeds minder handen en een voornaam deel van deze bezitters waren buitenlanders, de bekende Italische *negotiatores*, meer en meer, al naar mate Rome's direct bestuur zich uitbreidde, gevolgd door de *publicani*.

Het moge juist zijn, dat Rome geen zwaardere lasten (officieel) oplegde dan de eigen vorsten vroeger. In feite was de rechteloosheid van de ingezeten bevolking en de corruptie van de inning zwaarder last dan de officieele tributen. Dat de situatie van de onderste laag der bevolking desperaat werd blijkt uit de opstanden, waarin slaven en proletariërs gelijkelijk begonnen deel te nemen. R., die m.i. aan de *verdeeling* van de rijkdom naar verhouding te weinig aandacht schenkt en daarom nu en dan rijkdom van enkelen gelijk stelt met welvaart van het geheel, karakteriseert niettemin de toestand als: economic oppression and corrupt and unfair administration.

De Mithradatische oorlogen brachten de uiteindelijke ruïne. Het was de laatste maal, dat het Hellenisme zich trachtte te ontrukken aan het overwicht van Rome en daarbij al zijn sinds eeuwen opgetaste rijkdom in het vuur bracht. Zonder resultaat. Niet alleen keerden *negotiatores* en *publicani* terug, doch, behalve de ontzaggelijke sommen, die de oorlog en de requisities van beide zijden hadden verteerd, bleef het probleem van de nog te betalen oorlogslasten. Hoezeer hier niet alleen de absolute hoogte van de gevraagde lasten, doch vooral de wijze van administratie en inning van belang was, blijkt uit wat we weten omtrent het optreden van Lucullus, Pompejus en Caesar. Cicero betuigt herhaaldelijk, dat onder eerlijke administratie een herstel vrijwel onmiddellijk placht in te treden.

Pompejus bracht tenslotte rust te land en ter zee. Doch deze duurde niet lang. De Hellenistische landen werden medegetrokken in de Romeinsche burgeroorlogen en nogmaals grondig geplunderd en belast, nu voor doeleinden, die hunzelf geheel vreemd waren. Brutus, Cassius, Antonius behielden een zeer slechte reputatie in het Oosten. Uit sommige uitbarstingen blijkt hoezeer de ongelukkigen tot vertwijfeling werden gebracht.

Wanneer R. aldus het einde van de te bespreken periode heeft bereikt, vat hij zijn resultaat nog eenmaal samen in een *Summary and Epilogue*.

Een uiterst nuttige en noodzakelijke saamvatting, hoewel de schrijver terecht zegt, dat hij alle materiaal en alle gezichtspunten reeds in het voorgaande heeft vermeld. Immers de massa stof en de veelheid der vraagpunten is zoodanig, ondanks het meesterschap waarmede zij door den schrijver worden beheerscht, dat toch de lezer dankbaar is voor een overzicht van den auteur zelf.

R. zegt, dat het Hellenisme, ondanks een aanvankelijk succes, zijn hoofdprobleem niet heeft kunnen oplossen. Hoewel wij juist van de massa der bevolking nagenoeg geen getuigenis over hebben, spreken de latere ontwikkelingen toch duidelijk genoeg. In Egypte bleef het eigenlijke volk vreemd tegenover de heerschende klasse. In Syrië liep de scheidslijn tusschen de gehelleniseerde steden en het platteland en de steppe, die Arameesch bleven.

Hellas werd verdeeld in een welvarende klasse der bourgeoisie en een proletariaat, dat tenslotte een revolutionair element in de *polis* vormde. Deze innerlijke verscheurdheid werd gecumuleerd door de verwoestingen van oorlog van buitenaf, waarbij tenslotte alleen die zijn bestaan wist te redden, die zich tijdig de bescherming van den overwinnaar wist te verwerven.

Ook in de theorie, d.w.z. de philosophie, wist niemand een oplossing te geven voor het probleem van de rechten en positie van het volk. Zeker gaven de philosophen voorschriften over politieke moraal, die somtijds misschien ook wel invloed op vorsten en machtigen gehad hebben. Zeker bewerkten zij de publieke opinie ten opzichte van het onnatuurlijke van slavernij, vooral van Hellenen. Maar een leidraad voor politiek en sociaal leven vermochten zij niet te geven; zij hebben die vraagstukken, voor zoo ver wij weten, ternauwernood aangeroerd. Hoogstens wordt het voorbeeld geprezen van Rhodus, dat zich in de exceptioneele positie bevond, dat het rijk genoeg was zijn proletariaat op gemeene kosten te onderhouden en te bewaren voor honger.

In de bouw van de maatschappij treft als nieuwe factor voornamelijk het professionalisme. Het leven werd meer en meer ingedeeld in sectoren, die door beroepsmenschen werden behartigd. Dit geldt zoowel voor de Staat (leger en ambtenaren) als voor het privaatleven, waar steeds meer de beroepen zich gingen afteekenen. Toch bleef zoowel het economische als het sociale leven nog beheerscht door de afstammelingen van de oude *politai*, een *leisured class*, die de eigenlijke drager bleef van welvaart en cultuur.

Gegevens omtrent dichtheid van de bevolking en de hoeveelheden kapitaal bezitten wij niet. Slechts laat zich in het algemeen zeggen, dat aanvankelijk de bevolking toegenomen zal zijn, terwijl zeer aanzienlijke kapitalen werden verzameld en bespaard, die in de crisistijden ernstig werden aangetast.

Eigenlijk nieuws vinden wij in structuur en outillage van de maatschappij zeer weinig. Doch wel overal verbetering van methoden en intensiveering van de arbeid. De slavernij bleef in het Oosten een ondergeschikte rol spelen. Des te belangrijker en noodlottiger werd de slavenjacht en slavenuitvoer naar het Westen.

De calculeerende en reglementeerende geest van de Hellenistische volkshuishouding, zooals die in Egypte tot het uiterste werd doorgevoerd, maar in wezen overal werd gevonden, is het eigenlijk Grieksche in de nieuwe structuur, die daaraan het uiterlijk van kapitalisme geeft; de instellingen echter bleven bij het oude. De ontwikkeling van de geldhuishouding deed het bankbedrijf opkomen.

De oorzaken van deze betrekkelijke onvruchtbaarheid, na veelbelovend begin, zoekt R. in de mentaliteit der Hellenen, die zich bleven vastklampen aan ideeën van autarkie en vrijheid, en aan de neiging tot meedoogenloos uitvechten, die den Hellenen immer eigen is geweest. Rome heeft met zijn imperialisme een noodlottige werking geoefend, het heeft de laatste en beslissende stoot gegeven, maar de oorzaken lager dieper en zouden op den duur zeker ook tot ondergang hebben geleid. Rome heeft tenslotte orde en eenheid gebracht, doch het is er evenmin in geslaagd een verbinding tot stand te brengen tusschen de staatkundige ordening en het leven van de massa.

Vanzelfsprekend heb ik bij dit overzicht tallooze gegevens moeten weglaten. Het werk is zoo compact opgesteld, dat het alleen in zijn geheel en met bestudeering van de aanteekeningen en litteratuur verbonden tot zijn recht kan komen. Niet altijd ook zal de lezer het met den schrijver eens zijn. Maar daarbij dient gezegd, dat R. bijna altijd deze aanvechtbare meeningen geeft als persoonlijke indruk, die uit de (meestal fragmentarische) gegevens gelezen *kan* worden. Juist deze beheerschtheid, die niet als bewezen geeft, wat slechts vermoed wordt, geeft aan het boek zijn rustig en overtuigend karakter. Dit is objectieve wetenschap in de beste zin des woords.

Persoonlijk zou ik gaarne iets meer economische theorie hebben gehoord: de vraag hoe de gevonden feiten zich verhouden tot de algemeen geldende regels op economisch gebied. Speciaal wat betreft de verhouding van geldkapitaal en welvaart in de verhoudingen, zooals die door R. worden gevonden. Maar R. geeft alleen *History* en dat is tenslotte zijn volle recht.

Hij heeft ons een werk gegeven, dat zeker voor vele jaren uitgangspunt zal zijn voor verdere studie.

Hilversum, Augustus, 1946 K. SPREY

VOORAZIATISCHE PHILOLOGIE

BEZINNING OP HET OUDE TESTAMENT

INLEIDING — SCANDINAVIË — DUITSLAND — ZWITSERLAND — BELGIË — NEDERLAND — ZUID AFRIKA — FRANKRIJK — ENGELAND — AMERIKA

De redactie vroeg een bijdrage over de studie van het Oude Testament in de afgelopen jaren. Het is natuurlijk onmogelijk alle publicaties, die in de oorlogsjaren en daarna zijn uitgekomen op het gebied van het O.T., volledig te overzien.

Er zijn nog steeds uitgaven, die niet bereikbaar zijn, sommige boeken, reeds lang besteld, zijn nog niet aangekomen uit de betreffende landen; van enkele zijden, met name Duitsland, komt niets door. Vandaar, dat met de redactie overeen is gekomen, dat dit artikel niet zozeer een objectief verslag zal zijn van alle litteratuur, die is verschenen, maar een meer subjectieve beschouwing over de studie van het Oude Testament in de laatste jaren. De schrijver mag zich dus persoonlijk wat meer laten gaan in zijn beschrijving van de beweging, de wetenschappelijke activiteit rondom het Oude Testament. Hij heeft daarom ook de subjectieve titel gekozen, die boven dit opstel staat. Dit kan te gereder, daar als nevenloot naast het Jaarbericht van E.O.L. de *Bibliotheca Orientalis* opgekomen is, dat zich op voortreffelijke wijze ontwikkelt van een klein begin tot een leiding gevend bibliografisch en kritisch tijdschrift, en door een grote staf van medewerkers van internationalen huize wordt gesteund. Dit maakt daarom bibliografische jaaroverzichten, zoals zij tot nog toe gegeven werden, niet overbodig voor de lezerskring van het Jaarbericht, maar stuwt anderzijds dichter in de richting van systematische beschouwingen over bepaalde litteratuurgebieden, een lijn, die trouwens in enige Jaarberichten al eerder is gevolgd.

Wanneer wij de wetenschappelijke activiteit, die er is rondom het O.T. van de laatste zeven jaar volgen, dan valt de grote verscheidenheid van beweging daarin op. Toch is er in deze beweging een zekere constantheid — er is in datgene, wat wij onder ogen kregen, niet een sterke afwijking van de probleemstellingen, die in de vorige decennia de aandacht trokken. Wel mag men spreken van een zekere bezinning, die aan de dag is getreden. Zeer schokkende nieuwe gezichtspunten zijn niet toegevoegd, al handhaven zich extremistische uitersten op godsdiensthistorisch en op theologisch gebied en keren zij in sommige gevallen in nieuw gewaad terug, waarbij ik denk enerzijds aan wat van de zijde der Uppsalaschool geschreven wordt en anderzijds aan wat door dogmatische theologen van protestantsen huize over het O.T. wordt verkondigd.

Er is behalve een zekere constantheid van beweging ook een zekere regressie, een bezinning, vooral als wij de afgelopen jaren vergelijken met een grotere periode, die daarachter ligt en die zich laat typeren door het woord 'expansie'. Na de ontdekking van de Egyptisch-Vooraziatische culturen wilde men het O.T. zien in zijn relaties met die culturen, de grote verbanden waar Israël historisch, vooral geesteshistorisch, in stond; de aandacht was allereerst cultuur- en godsdiensthistorisch ingesteld. Nu is er een sterkere neiging dan toenmaals om tot de bestudering van Israëls beschaving en godsdienst zelf terug te keren; men laat de verschijnselen niet meer in hun samenhangen opgaan, maar zoekt de eigen geest en ontwikkeling van Israël te verstaan in het besef, dat men nog lang niet aan een werkelijk begrijpen van de teksten en het geestelijk leven, waaruit zij zijn voortgesproten, toe is gekomen. De afgelopen eeuw van ontdekking der oude wereld heeft verrijkt, men zoekt nu naar verdieping der kennis. Tegenover de opvatting, dat Israëls religie en cultuur zuiver synkretistisch is, waarbij de Babylonische, Phoenicisch-Kanaänietische, Arabische, Egyptische, Kleinaziatische, Perzische en Hellenistische wereld of gezamenlijk of meer een voor een, de *donor* waren van levensbloed, staat een terugkeer naar de erkenning van het eigene in de Israëlietische geestesbeschaving, zoals die speciaal in het Oude Testament tot uitdruk-

king komt. Israël is wel een nabij-oosterse factor, maar heeft tevens een eigen type; het heeft een echt eigen geestesmerk; dit wil men benaderen en onder woorden brengen.

Het feit dat BUBER voor Mozes als historisch benaderbare figuur (*Moses*, 1946) kan pleiten, ja zelfs een uitvoerige tekening geeft van zijn werk, is hier evenzeer kenmerkend als de grote belangstelling, die er ontstaan is voor O.T.ische theologische vragen en als de voorzichtigheid, welke door Ras Sjamra-kenners wordt betracht in hun conclusies bij de vergelijking van de Ugaritische cultuur en de O.T.ische gegevens (bv. R. de LANGHE, *Les Textes de Ras Shamra-Ugarit*, 1945, 2 dln, en W. BAUMGARTNER, *Ugaritische Probleme*, Theol. Zeitsch. Basel, 1947).

Wij willen trachten de beweging rondom het Oude Testament in haar onderscheidenheid nader te ontleden. Er is een sterk verschil in de betoonde activiteit. Men kan de bewegelijke stroom van litteratuur, die er is, in verschillende groepen splitsen. Men kan het Oude Testament vergelijken met een magnetische staaf, die dus een positieve en negatieve pool bezit. Hier omheen is een heel krachtveld, en op dit veld zijn velerlei krachtlijnen aan te wijzen. De beide polen zijn het menselijke en het goddelijke, het nationale, historische, ethnische, sociale, psychische èn het geestelijke, religieuze, cultische, maar vooral het profetische element. In dit magnetisch veld zijn de onderzoekers als kleine staafjes, die op zeer verschillende punten liggen en door de magnetische kracht getrokken worden, zodat ieder een eigen beweging naar de negatieve of positieve pool uitvoert. Daardoor zijn allerlei krachtlijnen aan te wijzen in de richting van de beide polen. Vandaar de grote activiteit rondom het O.T. en het verschil van benadering ervan. Vooral het standpunt en de belangstelling van den onderzoeker zijn hierbij van enorme betekenis; of men als linguist, godsdiensthistoricus, litterator, historicus, psycholoog, archæoloog, volkenkundige, Joods of Christelijk theoloog, etc. het O.T. benadert, maakt een geweldig verschil. Hoe de onderzoeker zelf 'geladen' is, of niet-geladen, neutraal, is daarbij evenzeer van betekenis, als het doel, dat hij heeft en zijn standpunt ten opzichte van het object van onderzoek. De grootte en vorm van het staafje, de geladenheid, de ligging ten opzichte van de grote magnetische staaf, afstand tot de staaf en haar positieve of negatieve pool, alles werkt mee om een bepaalde beweging te bevorderen, een bepaalde krachtlijn te volgen.

Wij moeten het beeld loslaten, want evenals elke vergelijking gaat ook deze mank. Er is een groot stuk waarheid in, want als COPPENS uit Leuven over het paradijsverhaal schrijft, of HUMBERT uit Neuchâtel, of B. JACOB, komen er verschillen te voorschijn; of BUBER Mozes behandelt of VOLZ of GRESSMANN maakt een groot onderscheid. Zo wanneer EERDMANS, ENGNELL of BÖHL de psalmen bespreken; en wanneer ALBRIGHT, MEEK, JOHNSON of EERDMANS het monotheïsme in Israël benaderen, leidt dit tot grote divergenties. De voorbeelden kunnen met talloze vermeerderd worden. In zover is het gebruikte beeld juist. Vooral waar het gaat over de bewegingen naar wat wij de 'positieve pool' zouden kunnen noemen, het geestelijk-godsdienstig leven van Israël, is een diepgaand onderscheid in benadering steeds merkbaar. Ieder doet dit van een bepaald standpunt uit. Een studie over een bepaald godsdienstig phænomeen leert evenzeer den auteur in zijn geestelijke structuur als het beschreven phænomeen kennen. Met de beweging naar de negatieve pool is het enigszins anders gesteld (en in zover gaat de vergelijking dus niet op), aangezien hier het persoonlijke gezichtspunt niet zo sterk overweegt; ik zou echter niet willen ontkennen, dat het niettemin een rol speelt.

Ook bv. het woordonderzoek hangt mede af van bepaalde præsupposities en zal niet — althans lang niet in alle gevallen — tot volledig objectieve resultaten komen. Men zie de kritiek van Dr VAN DER PLOEG in BiOr Juli 1947, blz. 85 vv. op SNAITH's *The distinctive ideas of the O.T.* 1944, welke begint met te constateren, dat het een echt Protestants boek is. Vandaar dat de philologisch-historische methode van onderzoek van het O.T. niet de volstrekte zekerheid geeft voor absoluut geldige oordelen. Daar komt bij, dat men bij gebrek aan historisch materiaal ook bij deze methode telkens tot hypothesen zal moeten komen, die aan de volstrekte geldigheid van de resultaten afbreuk doen. Inzover staat het

O.T.isch onderzoek ten achter bij dat van de Babylonisch-Assyrische wereld, al laten ook daar persoonlijke inzichten zich gelden.

Wij zeiden echter, dat het gebruikte beeld, ondanks de waarheid die het uitdrukt, mank gaat; en dit is juist, omdat het de bewegingen te mechanistisch-deterministisch beschrijft. Het wetenschappelijke bedrijf is, ook op dit terrein, meer dan een slechts voortgedreven worden door eigen kracht in een bepaalde richting.

Er is ten eerste de mogelijkheid bij den wetenschappelijken onderzoeker van een zekere distanciëring ten opzichte van zijn eigen veronderstellingen en ten tweede is er de invloed, die van het voorwerp van zijn onderzoek uitgaat op den onderzoeker.

De mogelijkheid van het (althans tot bepaalde graad) uitschakelen van de vooronderstellingen, die in zijn eigen gedachten- en gevoelswereld liggen opgesloten, maakt dat hij min of meer onbevangen de teksten op zich kan laten inwerken. Naarmate dat geschiedt, en hij werkelijk luisteren kan naar het object, de tekst tegenover hem, zal het tweede plaats vinden en zal er invloed van de verschijnselen, de teksten, op hem uitgaan. Het grote geheim is inderdaad het kunnen luisteren, de teksten kunnen laten spreken. Hier moet openheid zijn, deze krijgt men alleen langs de weg van grote zelfdiscipline, en is te vergelijken met het geduld van den vogelliefhebber, die de dieren in hun leven wil bestuderen. Zonder dit geduld kan geen enkele vogelliefhebber werkelijk zijn vogels in de natuur gadeslaan en ze leren kennen. Het geduld moet de liefde in bedwang houden, één onvoorzichtige beweging, die te grote hartstocht om te leren kennen doet maken, kan de gehele onderneming voor een bepaalde tijd doen mislukken. Natuurlijk is liefde tot het dier ondersteld, want alleen deze maakt het mogelijk, dat de mens een stuk van zijn tijd, of genot, eigenlijk een stuk van zijn leven opoffert. Maar geduld, d.i. discipline, methodisch onderzoek, èn liefde moeten samengaan.

Zo is het op het terrein van het wetenschappelijk onderzoek, in het bijzonder bij geestelijke verschijnselen als oude litteraire gegevens, niet het minst bij een zeer omstreden en gewild (omstreden, omdat het door velen gewild is, omdat velen het willen accapareren voor hun eigen geestelijke opvattingen) boek als het O.T. Om dit te kennen in zijn werkelijke hoedanigheid wordt niet alleen liefde, d.i. geestelijke belangstelling, een zekere algemene affiniteit, verwantschap, gevraagd, maar ook discipline, scholing, methodisch onderzoek; hoe strenger dit laatste is, hoe meer men kan verwachten, dat de benadering van het object zuiverder zal zijn. De liefde alléén maakt blind, verhindert de zuivere beschouwing en waardering; al is er anderzijds in de blinde liefde ook een intuïtief schouwen, dat één bepaald element op ongeëvenaarde wijze kent en naar voren brengt; aan de liefde wordt dus niet alle kennis ontzegd, integendeel, maar haar kennis is uiteraard eenzijdig. Het wetenschappelijke onderzoek kan deze liefde, de intuïtieve kennis, niet missen, maar anderzijds deze nooit in haar eenzijdigheid als alleen beheersende factor erkennen, maar moet het geschouwde in relatie stellen tot de overige opgemerkte factoren en zo tot een inzicht komen in de gecompliceerdheid van het gehele organische wezen en haar verschillende relaties. Er is in het *Nederlandsch Theologisch Tijdschrift* een interessante discussie ontstaan tussen twee classici, over de betekenis van wat ik de intuïtieve kennis in de wetenschap zou willen noemen (vgl. N.T.T. 1947, blz. 129 vv., 321 vv.), waarin van de ene zijde op de gevaren, van de andere zijde op het onvermijdelijke van de subjectieve benadering der oude literatuur wordt gewezen. Ik denk er niet over hier als scheidsrechter op te treden, maar meen, dat met de opmerkingen van beide zijden rekening gehouden moet worden; naar mijn gevoelen vullen beide opvattingen elkaar aan: de erkenning van het subjectieve element, dat voert tot erkenning van de beperktheid der wetenschappelijke praktijk, is de ene zijde van de waarheid; het stellen van de eis van exact philologisch onderzoek en het ideaal ener objectief zich instellende wetenschap, is de andere zijde. Beide elementen behoren samen, zoals geduld en liefde bij den onderzoeker van de levende natuur. Enerzijds blijft er een subjectief element in elk wetenschappelijk waarderingsoordeel, anderzijds de noodzakelijkheid van voortdurende kritische contrôle. Naarmate het object van wetenschap meer geestelijk van aard is, zal het subjectieve een grotere rol spelen en de mogelijkheid om volstrekt objectieve

resultaten te bereiken kleiner zijn. Maar daarnaast is ook waar, dat elk verschijnsel, naarmate het meer geestelijk van aard is, veelzijdig is van structuur en meer dan één benadering toelaat. Dat betekent niet, dat er meer dan één waarheid is, maar dat de waarheid omtrent een bepaald verschijnsel in meer dan één oordeel — soms zelfs in paradoxale oordelen — zal moeten worden samengevat. Bv. in het O.T. kan men het boek Job of een figuur als Prediker van meer dan een zijde belichten; Prediker is als mens van zijn tijd en wereld nu eenmaal meer met een palimpsest dan met een eenzijdig beschreven papyrusrol te vergelijken. En zo is het wezenlijk met elk litterair document, dat een persoonlijkheid of (en) een geestelijke beweging achter zich heeft. Zoals men een organisme chemisch, biologisch, enz. kan bezien, zo nog meer een geestelijk document. De Jesajaanse geschriften zijn philologisch te beschouwen, maar ook historisch, godsdiensthistorisch, sociologisch, psychologisch, en evenzeer theologisch, christelijk theologisch, joods-theologisch, etc. Een verhaal als Gen. 2 v. biedt, is 'vieldeutig', het heeft een godsdiensthistorische achtergrond, ook een sociale, historische, etc., maar ook een bepaalde theologische: vanuit een bepaalde verhouding van God en mens is het geschreven en een bepaalde Godsverkondiging gaat er van uit.

Het is wel typisch voor een beschouwing als R. H. PFEIFFER geeft in zijn *Introduction to the O.T.* p. 162, die „the connection between the tree of knowledge and death entirely spurious" noemt. Hij ziet slechts een verwarring van mythologische gegevens in plaats van een geestelijk idee, een prediking, die de mythologische gegevens in haar dienst neemt en ze tot een nieuwe eenheid samensmelt. PFEIFFER doet erin, wat men niet mag doen: uitgaan van een bepaalde analyse van oorspronkelijke elementen zonder te trachten den auteur, die deze tot een eenheid heeft verbonden, werkelijk te verstaan. De schrijver of uitgever leverde z.i. zulk vals maakwerk, dat het zinloos is. Dit oordeel valt m.i. als een oordeel op PFEIFFER zelf terug. Er is door hem niet naar den schrijver, die deze combinatie schiep, werkelijk geluisterd, hij is geheel van zijn godsdiensthistorische analyse uitgegaan; inderdaad is het juist, dat andere oud-oosterse godsdiensthistorische parallelen het begrip dood in verband brengen met de levensboom (-plant, enz.); als de auteur van Gen. 2 v. dat niet doet, maar de dood in verband brengt met de boom van de kennis van goed en kwaad, is daarom deze verbinding nog niet *spurious*, misschien *curious*, maar deze ongewone verbinding kan juist een diepe zin hebben, die werkelijk door den schrijver bedoeld is. De afwijking van de godsdiensthistorische phænomena is hier sprekend en betekenisvol; daardoor krijgt het verhaal zijn bijzondere inhoud. Wat philologisch en godsdiensthistorisch niet redelijk is, kan in geestelijk verband zeer zeker zinvol zijn. Ook dit verhaal heeft meer dan één kant, het heeft een ætiologische achtergrond; het heeft godsdiensthistorisch een heel eigen karakter, het is sociaal bepaald, en heeft een eigen diepe theologische zin, ook al is men het over die zin nog helemaal niet eens in de tegenwoordige exegese. Pas wanneer men met al deze aspecten rekening houdt, kan men tot een verstaan komen. De philologie zal hierbij steeds moeten helpen, maar zij alleen kan niet alles doen; behalve allerlei andere hulpwetenschappen is zelfs ook intuïtie niet ontbeerlijk.

Bij het overzien van de weer stromende vloed van litteratuur over het O.T. overheerst de indruk van de veelzijdigheid en gecompliceerdheid van dit wetenschappelijk terrein, en men mag zeggen, dat de verschenen boeken meestal niet ijdel zijn geschreven; in het merendeel is toch wel een bepaalde zijde van het O.T. belicht; er worden allerlei krachtlijnen getrokken, die toelaten de krachten van het O.T. opnieuw te leren schatten. De baan die velen beschrijven, komt wel bij het O.T. uit. Dit zelf is krachtens zijn veelzijdigheid de oorzaak van zoveel benaderingspogingen; voor allerlei denkwijzen heeft het O.T. betekenis, historisch of actueel. Door al deze bewegingen rondom het O.T. kunnen wij iets leren over het O.T. zelf, zelfs van de meest extreme beschouwingen; een kern van waarheid bevatten ze bijna alle. De fout, die echter in vele geschriften gemaakt wordt, is dat de auteurs de krachtlijn, die zij beschrijven, gaan beschouwen als de beschrijving van het O.T. zelf; zij vergeten, dat zij slechts nu een klein lijntje hebben aangegeven, een van de krachtlijnen, die er van het O.T. uitgaan. Als men iets bescheidener was in de opvatting van de eigen verkregen resultaten, zou de veelheid van conceptie niet de indruk geven van verwarring,

die nu zo vaak wordt veroorzaakt door de bonte verscheidenheid van stromingen in de litteratuur over het O.T.

Het O.T. is een machtig bergmassief, een alprug, met zeer verschillende zijden en levensvormen, verschillende gesteenten, stroompjes, flora en fauna, gletschers, wouden en weiden, waarin van alles leeft en tiert; het heft zijn top in de ijlste luchtlagen en zijn voet verliest zich in de omringende bergketenen. Ieder ziet hier wat schoons en nieuws, maar ieder — de geoloog of bioloog, toerist of zelfs aviateur — ziet slechts een enkele zijde en mogelijkheid.

Dit is een der belangrijkste dingen, die ik — als men mij vraagt, naar wat ik geleerd heb over het O.T. in de laatste jaren — steeds meer zie: het massale en *einheitliche* en toch anderzijds het samengestelde en talloze aspecten biedende van het O.T. Hiermee rekening te houden is een der eerste eisen voor een wezenlijk leren kennen van het O.T.

Het gezicht op het O.T. is heel anders, of men in Zweden woont of in Zwitserland, in Amerika of in Duitsland, in Nederland of in Engeland; en dan nog weer anders in Uppsala en in Lund, Kopenhagen of Oslo, Leiden of Utrecht, Basel of Zürich, Oxford of Edinburgh, en zo zouden wij voort kunnen gaan. Van landen komen wij op scholen, van scholen op individuele onderzoekers.

Merkwaardig voor onze periode is, dat het Duitse gezichtspunt bijna geheel ontbreekt en daarvoor sommige kleine landen veel meer op de voorgrond treden en vooral naar Engeland en Amerika sterker het oog moet worden gericht.

SCANDINAVIË. — Toch heeft ieder van die landen weer een bijzonder charisma. Scandinavië is de wereld, die vooral de cultische gedachten gelanceerd en godsdiensthistorisch uitgewerkt heeft, met name MOWINCKEL en de Uppsala school, terwijl LINDBLOM in Lund met zijn leerlingen veel meer philologisch, psychologisch en theologisch heeft gewerkt; de philologie was door NYBERG in Uppsala trouwens ook sterk vertegenwoordigd. In Denemarken denkt men eerst aan het grootse, psychologische werk van PEDERSEN, terwijl het godsdienstvergelijkende boek van HVIDBERG, *Wenen en Lachen in het O.T.* in het Deens verscheen en daardoor minder de aandacht trok; ook BENTZEN van Kopenhagen publiceerde het meest in het Deens zijn verschillende exegetische studies (Jesaja, de Psalmen, Prediker) en zijn uitvoerige inleiding (die spoedig in het Engels te verwachten is); hij neemt in Scandinavië een middenpositie in. Een uitvoerig litteratuuroverzicht over Scandinavië verscheen in BiOr, 1946, en ik zal dit daarom niet herhalen. Slechts enkele studies kan ik op dit ogenblik toevoegen aan het toenmaals gegeven overzicht. Vooraf ga de vermelding van het werk van den Fin A. T. NIKOLAINEN: *Der Auferstehungsglauben in der Bibel und ihrer Umwelt.* Helsinki I (1944), II (1946), waarvan I zich, behalve met de wereld rondom Israël, ook met het O.T. bezig houdt. De Israëlietische opstandingsgedachte is wat erg positief getekend, hetgeen enerzijds samenhangt met de zeer ruime begripsbepaling van het woord opstanding, anderzijds met een al te positieve exegese van bepaalde teksten. Men legge er naast: Chr. BARTH: *Die Errettung vom Tode,* een gedegen godsdienst-vergelijkende studie.

Van MOWINCKEL zijn een paar korte studies verschenen, beide in 1946. De eerste is een studie over Jozua 13-19: *Zur Frage nach den dokumentarischen Quellen in Josua 13-19,* Oslo (Avhandlinger Norske Videnskaps-Akademi), waarin hij ALT's reconstructies der geografische documenten in Jozua aan een kritiek onderwerpt en pleit voor een terugkeer naar de oudere beschouwing, dat de P. schrijvers deze verzameling uit de traditie hebben bijeengebracht. In een ander boek, in dezelfde serie *Avhandlinger* verschenen: *Prophecy and Tradition,* verdedigt hij tegenover ENGNELL e.a., die sterk wijzen op de mondelinge overlevering bij het ontstaan der boeken van het O.T., het litteraire karakter der bronnen, met name bij de profeten. Er is een parallel te trekken tussen wat hij hierover schreef en de kritische bespreking dezer zelfde materie door Dr J. VAN DER PLOEG in de *Revue Biblique* van 1947, p. 5 ss: *Le rôle de la tradition orale dans la transmission du texte de l'Ancien Testament.*

Een werk van een geheel ander karakter, meer liggend op het gebied van de theologie en de godsdienstpsychologie is de uitvoerige studie van I. P. Seierstadt, *Die Offenbarungserlebnisse des Propheten Amos, Jesaja und Jeremia,* 1946 (Skrifter Norske Videnskaps Akademi). Het schijnt mij (de lezing ervan heb ik nog niet volbracht) een belangrijk werk, waarvan het thema — althans gedeeltelijk — parallel loopt aan het kleine boekje van J. Ridderbos, *Profetie en Ekstase,* Aalten, 1941. Seierstadt, die reeds in 1934 in de ZAW over dit onderwerp schreef en ook in zijn eigen land opstellen publiceerde, legt sterk de nadruk op het persoonlijke element in de prophetische religieuze ervaringen.

Een goede studie is B. Leivestad, *Guds straffende Rettferdighet* (1946, Beiheft tot het Noorsch Theologische Tijdschrift), waarin hij het gebruik van de woordstam *ṣdq* onderzoekt in verband met het Godsoordeel over Israël. Slechts op drie plaatsen ziet hij een verbinding Jes. 5 : 16; 10 : 22 en Zef. 3 : 5; eigenlijk steeds heeft de *ṣedaqa* van Jahwe te maken met het rechtsherstel van het volk; hij concludeert, dat het begrip *ṣaddiq* geen equivalent is van het latijnse *justus,* het heeft geen forensische betekenis en is niet juridisch van aard.

Niels Messel, *Ezechielfragen,* Oslo, 1945, verdedigt de stelling dat Ezechiël in Jerusalem werkte onder de uit Babel teruggekeerde ballingen ± 400 v. Chr. en zijn woorden werden verzameld door een redactor ongeveer een halve eeuw daarna.

Tot onze spijt konden wij geen kennis nemen van de bijbelstudies van A. S. Kapelrud over *Het auteurschap in het Ezra-verhaal* (1944; onlangs besproken door Humbert in BiOr), van Gerleman's *Zephanja* (diss. Lund, 1943), van A. Haldar, *Studies in the book of Nahum* (Uppsala, 1947), waarvan wij dus alleen de titels geven. Er is nog meer uit Zweden, dat de vermelding waard zou zijn, zoals de *Keret-studies* van Engnell, maar we moeten het hierbij laten.

Uit duitsland kwam tot 1944 steeds het *Zeitschrift für Alttestamentliche Wissenschaft,* zeker het belangrijkste orgaan der O.T.ische wetenschappelijke studie, dat wij node missen. Wel gaven de laatste jaargangen enige opstellen en opmerkingen van den uitgever (o.a. een gericht tot de redactie van de O.T.Studiën), die aantoonden, dat de politieke ideologie van het nazisme zich gelden deed in de redactie van het tijdschrift en die het daardoor minder aannemelijk maakten voor Nederlanders. Wij denken aan het opstel van R. Walz over *Die rassenpsychologische Deutung prophetischer Berufungserlebnisse* en de *Chronik* van den uitgever, Prof. Hempel, beide ZAW 1942/3.

Daar de beide laatste jaargangen (1942/3, en 1944), met name de laatste, niet algemeen bekend blijken te zijn noem ik kort de voornaamste inhoud. Lindblom schrijft in de eerstgenoemde jaargang over Ps. 8 en 17; Möhlenbrinck over Josua in den Pentateuch (buiten het boek Jozua dus), Sellin over de *steen van Zacharia* (3 : 8-11, 4 : 6 v; 4 : 8-10a), waarin hij een schenkingsoorkonde ziet, een bezitssteen zoals de Babylonische *kudurru.* Over de *bron van Ezra* publiceert F. Ahlemann een bijdrage en een uitvoerig opstel van M. Johannessohn behandelt *die biblische Einführungsformel* καὶ ἔσται; tenslotte volgen nog drie korte opstellen, waarvan wij noemen Rudolph's beschouwing over de plaats van het Hooglied in de Kanon en een artikel van A. Ungnad over het getal der door Sanherib gedeporteerde Judæers (men leze in het Sanheribprisma niet dat 200 150, maar 2150 Judæers gevangen genomen zijn). In de laatstverschenen jaargang 1944 stonden enige belangrijke opstellen van J. Begrich over *Berit,* van M. Noth *Israelitische Stämme zwischen Ammon und Moab,* van E. Sellin Juda-spreuken in Gen. 49 : 8-12 en Dt. 33 : 7. Alt schreef over *Megiddo* in den overgangstijd tussen de Kanaänietische en Israëlietische periode, W. Rudolph behandelde de litterair-kritische problemen van het *Jeremiaboek,* een voorstudie tot zijn Jeremia-commentaar, die inmiddels verschenen moet zijn (volgens de Book-list 1944 van *The Society for O.T.Study*), maar mij nog niet toegankelijk was, in het *Handbuch zum A.T.* van Eissfeldt; er staan in dit opstel enige belangrijke opmerkingen o.a. over Jer. 51 : 59-64.

Tenslotte eindigt deze aflevering met een studie van J. Ziegler over de *Septuaginta-*

text in het Dodekapropheton, en een beschouwing van F. Büchsel over het *Grieks bij de Joden* in de laatste eeuwen voor en de eerste eeuw na Christus.

De belangrijkste studies tijdens de oorlog in Duitsland verschenen, zijn reeds in BiOr besproken; ze liggen op het gebied van de inleidingsvragen en dragen meer een synthetisch dan analytisch karakter; het zijn Hölscher, *Die Anfänge der hebräischen Geschichtsschreibung,* 1942, waarin hij de eenheid van den Jahwist van Gen. tot 1 Kon. 12 bepleit; en de beide studies van M. Noth, *Die Gesetze im Pentateuch,* 1940, en vooral zijn *Überlieferungsgeschichtliche Studiën* I (1943), waarin hij de beide grote geschiedwerken van den Deuteronomist en den Chronist beschrijft in hun eigen aard.

Het *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament* kan ook sinds 1942 niet meer verschijnen, zodat het nog incompleet ligt; het kwam tot νωθρος. Er schijnen, naar mij werd meegedeeld, plannen te bestaan de eerste delen weer te herdrukken en dan het laatste deel daarna af te werken. Vele medewerkers zijn in de oorlogstijd omgekomen en de problemen van studenten en studiemateriaal zijn van die aard, dat van belangrijke wetenschappelijke publicaties in Duitsland in de eerste jaren nog niet veel zal komen.

De zwitserse O.T.ische wetenschap belooft op allerlei terrein van betekenis te worden met name door het werk van L. Köhler. Over het algemeen staat in Zwitserland de theologische bestudering van het O.T. op de voorgrond, al zijn Köhler, Baumgartner, en Stamm van de jongere garde, minstens evenzeer (of meer) philologisch ingesteld. Het blijft merkwaardig, dat de beide belangrijkste theologieën van het O.T., die van Eichrodt en Köhler, hier vandaan komen. Geen wonder in het land van Barth en Brunner. Wilhelm Vischer liet in 1942 het tweede deel van zijn *Christuszeugnis des A.T.* verschijnen, waarin het O.T. in zijn betrokkenheid op het Christelijk geloof wordt behandeld. Er verscheen ook een nieuwe praktisch-populaire commentarenreeks *Prophezei,* waarin o.a. Zimmerli van Zürich een goede behandeling gaf van *I Mose 1-11,* 2 dln, 1943, het praktisch-theologische op zuivere wijze verbindend met het wetenschappelijke. Balscheit richtte zich met *Der Gottesbund* (in het Ned. vertaald door Dr. H. Brongers, *Het verbond Gods,* 1947), een boekje dat een algemeen theologische inleiding wil zijn, ook tot een groter publiek. Met Eichrodt samen schreef hij een studie over *Die soziale Botschaft des A.T. für die Gegenwart,* z.j., waarin vooral de bijdrage van Eichrodt zeer lezenswaard is. Van W. Eichrodt, *Das Menschenverständnis des A.T.,* kwam juist een 2de druk uit, 1947; het bevat een boeiende beschouwing over het eigen karakter van de O.T.ische anthropologie, waarbij de nadruk valt op de persoonlijke waardering van den mens.

Ook de philologie is in Zwitserland voortreffelijk vertegenwoordigd door L. Köhler en W. Baumgartner. Van de eerste zijn gedurende vele jaren in allerlei periodieken reeds publicaties bekend op het gebied der lexicographie. Daaruit kwam o.a. voort het aardige boekje, met enige populaire opstellen over enkele woorden uit het O. en N.T.: *Kleine Lichter,* 1945. Het was reeds lang bekend, dat Köhler plannen had voor de uitgave van een nieuw Hebreeuws woordenboek; hij is nu zover met de voorbereiding gevorderd, dat het spoedig het licht zal zien bij Brill in Leiden als *Lexicon in Veteris Testamenti Libros*; hiervoor heeft Baumgartner meegewerkt door het Aramese materiaal voor zijn rekening te nemen; de onderneming dwingt respect af voor de activiteit van den bewerker en de betekenis van de Nederlandse Uitgeversmaatschappij Brill. Baumgartner heeft zich in de laatste jaren zeer veel bezig gehouden met vergelijkende studies over Ras Sjamra en het O.T., c.d. Wij noemden reeds *Ugaritische Probleme* u.s.w. (Theol. Zeitschrift Basel 1947, s. 81 ff); men vergelijke vooral ook van hem het belangrijke artikel in Theol. Rundschau 1940/1: *Ras Schamra und das A.T.,* en sommen verder op: *Israelitisch-griechische Sagenbeziehungen* (Schw. Archiv. f. Volkskunde 1944), *Das Nachleben der Adonisgarten auf Sardinien und im übrigen Mittelmeergebiet* (id., 1946); *Was wir heute von der hebräischen Sprache und ihrer Geschichte wissen* (Anthropos 1940/1, 593 ff).

Tussen beide richtingen in, de theologische en de philologische, met belangstelling voor

en gebruikmaking van beide staan ieder op hun wijze J. J. STAMM en in Frans Zwitserland Paul HUMBERT. De eerste onderzocht begrippen: verlossen en vergeven in het O.T. (1940) en publiceerde enige studies, o.a. een vergelijking tussen Job en een Babylonische dialoog in het vorige Jaarbericht E.O.L. Een dergelijke vergelijkende studie, maar dan op breder terrein uitgewerkt, verscheen in 1946, *Das Leiden des Unschuldigen in Babylon und Israel*, terwijl ons verder van hem onder ogen kwam *La prophétie d'Emmanuel* (Rev. de Theologie et de Philosophie, 1944), waarin de messiaanse interpretatie van Jes. 7 wordt ontkend. STAMM's belangstelling ligt voorlopig blijkbaar het meest in godsdienstvergelijkende richting, hoewel in zijn laatste boekje hier en daar duidelijk een theologische streep niet is te ontkennen.

Het werk van P. HUMBERT draagt een zeer bezonken karakter, in alle opzichten; hij werkt methodisch zeer veel met woordvergelijkende studies, dus litterair-critisch, waarvan niet alleen *Études sur le récit du Paradis et de la chute dans la Genèse* (1940, hierin ook een opstel over het beeld Gods) de kenmerken vertoont, maar vooral zijn uitvoerig *Problèmes du Livre Habacuc* (1944; dit boek wordt door hem als een liturgie van een cultische profeet beschouwd), en *La Terouca, analyse d'un rite biblique*, 1946 (de *terouca* is een religieuze rite van magische oorsprong, maar geeft later aan de persoonlijke religieuze gevoelens, met name in de Psalmen, uitdrukking) en twee korte studies over de woorden *Simcha* en *gil* (*R. H. et Ph. R.*) en *Zar* en *nokri* en de vreemde vrouw in Proverbia (*Mélanges syriens I offerts à M. R. Dussaud*) dragen daarvan de sporen.

De dissertatie uit Zürich van Hans WILDENBERGER, *Jahwewort und prophetische Rede bei Jeremia*, 1942, is te onzent weinig bekend geworden, hoewel ze het wel verdient. De vraag, die onderzocht wordt, is in hoever de profeet naast het woord van Jahwe ook eigen woord tot uitdrukking heeft gebracht in zijn profetieën, en hoe deze beide tot elkander staan. Het antwoord is, dat formeel de profeet ook een eigen woord laat gelden, maar dat men daarom geen materieel onderscheid mag construeren; de profeet is als drager van het Godswoord tegelijk de hermeneut daarvan.

In BELGIË hebben de Leuvense hoogleraren J. COPPENS en R. DE LANGHE de studie van het O.T. ieder op eigen wijze bevorderd. Het magistrale werk van den laatste noemden wij reeds (zie boven); hoewel het slechts een deel der R. Sjamrateksten behandelt, is het wegens zijn zelfstandigheid en bezonnenheid van grote waarde voor de verdere ontwikkeling van de vergelijkende studie tussen Ras Sjamra en het O.T. In een bijdrage over *Het Ugarietisch Keret-gedicht, Legende, Mythus of Mysteriespel* (Miscellanea historica Alberti DE MEYER, Leuven, 1946) verdedigt hij de historisch-legendarische opvatting van de tekst tegenover ENGNELL's verklaring van het gedicht als mysteriespel.

Ook J. COPPENS begaf zich op het gebied van R. Sjamra met een kleine studie *Les Parallèles du Psautier avec les Textes de R. Schamra-Ugarit*, Louvain, 1946 (Mélanges Lefort, Muséon, 1946). Maar voornamelijk hield hij zich in verschillende publicaties bezig met verschillende motieven in het Paradijsverhaal (bv. *Miscellanées bibliques* III-IV, Leuven, 1941, *Ephemerides Theologicae Lovanienses*, 1943). Een min of meer samenvattende studie gaf hij in een der Mededeelingen van de Koninklijke Vlaamsche Academie voor Wetenschappen, 1944 over *De kennis van goed en kwaad in het Paradijsverhaal*.

In het te Leuven verschijnende tijdschrift *Muséon* 1946 publiceerde J. VAN DER PLOEG een studie over het woord scheppen in het O.T., *Le sens du verbe hébreu bārā*.

In NEDERLAND is de studiebelangstelling het meest gericht op de exegese en de godsdienstgeschiedenis. Met name B. D. EERDMANS heeft in zijn krasse ouderdom veel van zich laten horen; behalve de Psalmenstudies, die hij reeds publiceerde in *O.T. Studiën* I (1942) gaf hij onlangs (1947) zijn grote Psalmencommentaar *The Hebrew Book of Psalms* in *O.T. Studiën* IV, een kloek deel van 614 pp. Na een uitvoerige inleiding, welke algemene problemen ter sprake brengt, waarin de schrijver zich o.a. kant tegen een eenzijdige cultische verklaring der Psalmen en tegen de *Gattungsforschung* van GUNKEL, en waarin nieuwe ideeën worden gelanceerd betreffende de oorsprong, titels en technische termen, volgt de

eigenlijke commentaar; hierin wordt steeds eerst een vertaling gegeven van de Masoretische tekst met slechts heel weinig correcties van het Hebreeuws en daarna de verklaring vers voor vers toegevoegd. Bovendien gaf EERDMANS een nieuwe bewerking van zijn Godsdienst van Israël (1947): *The religion of Israel*.

Van geheel andere zijde uit besprak F. M. Th. BÖHL de *Psalmen* in *Tekst en Uitleg* (deel I-II Ps. 1-89); in tegenstelling met EERDMANS wordt het cultische karakter ervan sterk naar voren gebracht en worden de Psalmen op den koning als sacrosant figuur betrokken. Ook de nadruk op de godsdiensthistorische parallelen, op metriek en strophiek doet de Psalmen bij BÖHL in een geheel ander licht verschijnen dan bij EERDMANS.

BRONGERS' dissertatie over *De scheppingstradities bij de profeten*, 1945, waarin aangetoond wordt hoe weinig de profetische prediking leeft uit de scheppingsidee (maar alles baseert op de geschiedenis van de redding uit Egypte) behoort hier vermeld te worden bij de grotere geschriften.

Deze boeken zijn de belangrijkste aanwinst van de paar laatste jaren. De publicaties op O.T.-isch gebied verschijnen nog niet vlot. Wel zijn er enige kortere of langere opstellen gepubliceerd in de *Kernmomenten* (1947): *Phasen uit de Geschiedenis van het joodse, historische bewustzijn* (SEELIGMANN), en een vergelijking van het *Tragische levensgevoel in Babel en Israël* (VRIEZEN); in *Revue Biblique* 1947: *Le rôle de la tradition orale dans la transmission du texte de l'Ancien Testament* (J. VAN DER PLOEG verzet zich daarin tegen de te grote betekenis toegeschreven aan de mondelinge overlevering door NYBERG en BIRKELAND; althans in de koningstijd is een spoedige schriftelijke fixatie van de liederen, verhalen en profetieën te verwachten), in het *Nederlandsch Theologisch Tijdschrift*: *Prediker en de achtergrond van zijn wijsheid* (VRIEZEN), *Genesis 32: 23-33* (P. A. H. DE BOER), *De verering van de rol van Abiša door de Samaritanen* (A. VAN SELMS) en *De profetie van Obadja* (A. H. EDELKOORT). Van den laatste verscheen een stichtelijke commentaar op Zacharia (1946), waarin uitgegaan wordt van de eenheid der profetie.

De inaugurele rede van M. A. BEEK, *Het twistgesprek van de mensch met God*, 1946, wees op het persoonlijk karakter van de verhouding van God en mens in Israëls godsdienst, waardoor deze zich steeds onderscheidt van de omliggende religies.

Het nieuwe *Gereformeerd Theologische Tijdschrift* 1947; 48-87 bevatte in zijn eerste aflevering een opstel van A. DE BONDT, *De uitdrukking „hij ontsliep met zijn vaderen"*, waarin deze het betoog van B. ALFRINK, *L'expression šakab ᶜim ᶜabotāw* in O.T. Studiën II, 1943, aanvalt. In dezelfde aflevering schreef F. J. BRUYEL een waardevol artikel over *Roofvogels in de Bijbel* (112-124).

In een weinig bekend geworden bundel, die aan wijlen Prof. Dr. W. J. AALDERS werd aangeboden na zijn aftreden als hoogleraar (in 1944 in Assen verschenen) getiteld *Geschiedenis* gaven de beide reeds overleden hoogleraren J. DE GROOT en L. H. K. BLEEKER een kort opstel, resp. over *Archæologie in het O.T.* en *De geschiedenis in het O.T.*; in het laatste wordt de betekenis der geschiedenis voor de O.T.ische religie geschetst en aangetoond, hoe de OT.ische Godsidee historisch is bepaald. Van R.K. zijde schreef A. VAN DEN BORN in *De Katholieke Kerk*, III, 1947, een vrij uitvoerige theologische behandeling over *De prophetie*. Van denzelfden auteur kwam ons juist in handen *Profetie metterdaad*, een studie over de symbolische handelingen der profeten, het onderwerp waarop de schrijver voor 12 jaar promoveerde.

Zeer waardevol is het *Bijbelsch Woordenboek*, onder redactie van Dr. B. ALFRINK e.a. verschenen en onlangs gecompleteerd. Het is een goede samenvatting van de gegevens op het terrein der O.T.ische wetenschap in zijn volle breedte.

Populair-theologisch zijn twee boeken van Ph. KOHNSTAM, *Het Oude Verbond* (1946) en *Staat in de vrijheid, Brieven over het O.T.* (1947), het laatste meer van ᶜreligionspädagogischeᵓ aard. Nu toch telkens de theologie van het O.T. is genoemd, is het wenselijk even te wijzen op het werk van A. A. VAN RULER, die min of meer in de theologische lijn van den KOHLBRUGGE, het O.T. en het N.T. zo sterk op elkaar betrekt, dat zij een volstrekt ondeelbare eenheid vormen. In een opstel in de *Vox Theologica* 1943 (zie ook *Religie en Politiek*,

1945) en in zijn dissertatie *De vervulling der Wet*, 1947, heeft hij zijn theologische gedachten daaromtrent uitgewerkt.

Bij het Nederlandse taalgebied sluit aan het AFRIKAANSE van Zuid-Afrika. De theologische Faculteit van Pretoria gaf sinds 1943 een nieuw tijdschrift uit, *De Hervormde Teologiese Studies,* waarin B. GEMSER enige bijdragen over *Amos* publiceerde. Ook gaf deze in het *Tijdskrif vir Wetenschap en Kuns,* 2e band, 1941, blz. 197 vv. een studie over het Hebreeuwse perfectum en imperfectum, onder de titel *Die merkwaardigste verskijnsel in die Hebreeuse taal en sy verklaring.* Onlangs publiceerde A. VAN SELMS in het eerstgenoemde tijdschrift een beschouwing over *Die Getalle-Trap-spreuk: 'n semitiese stijlfiguur.* De vermelding waard is, dat onder leiding van Prof. GEMSER in Pretoria promoveerde S. DU TOIT met een godsdienst-vergelijkend-theologische dissertatie *Bijbelse en Babilonies-Assiriese Spreuke,* Johannesburg, 1942.

Voor wij het vasteland van Europa verlaten nog een enkele opmerking over het FRANSE taalgebied. Behalve de *Revue Biblique,* die nu in volle omvang verschijnt, is ons uit Frankrijk niet veel onder ogen gekomen op het directe O.T.ische gebied. In R.B. 1947 vindt men behalve het genoemde opstel van J. VAN DER PLOEG een beschouwing van J. MAGNE, *Le texte du Psaume XXXV et l'hypothèse de sa transcription primitive sur deux colonnes,* waarin hij tracht enkele moeilijkheden te verklaren uit het feit, dat de psalm tekstcritisch moet worden verdeeld over oorspronkelijk twee kolommen, die later op niet juiste wijze werden samengevoegd.

Uit Frans-Zwitserland is, behalve de reeds genoemde studies van P. HUMBERT, te wijzen op de boeiende, samenvattende voordracht van M. A. VAN DEN OUDENRIJN, *Les fouilles de Lakiš et l'étude de l'Ancien Testament,* 1942, zojuist in het Nederlands verschenen in een vertaling verzorgd door J. COOLS.

De belangrijkste studie in de Franse taal op ons gebied, voorzover ik het materiaal kan overzien, schijnt mij het werk van E. JACOB, den opvolger van CAUSSE in Straatsburg, *La tradition historique en Israël,* 1946, waarin de ontwikkeling van de historiebeschrijving in Israël in verband met haar theologische waarde wordt besproken. E. JACOB, die eerst in Montpellier was, werd in het vorige jaar opgevolgd door W. VISCHER uit Basel; zijn vrij populaire inaugurale rede vindt men in *Études théologiques et religieuses,* Montpellier, 1946 en handelt over *La langue sainte source de la théologie,* een adstructie van de waarde van de kennis van het Hebreeuwse taaleigen voor het juiste verstaan van het O.T. door den theoloog [1]).

ENGELAND is het land van de bijbels-theologische studies. Er verschijnen nu aldaar veel onderzoekingen van exegetische-dogmatische aard, die zowel het O. als het N.T. betreffen. Ook wat de O.T.ische studies aangaat, hebben de Engelse O.T.ici een sterk uitgesproken theologische belangstelling. Wij verwijzen gaarne naar het beredeneerde bibliografische overzicht, dat in het *Ned. Theol. Tijdschrift* 1946/7, blz. 110 vv. van de hand van P. A. H. DE BOER verscheen. Wij kunnen het overzicht beginnen met te wijzen op de verschillende publicaties van H. H. ROWLEY, die een zeer vruchtbare pen heeft en zich vooral interesseert voor de geestelijke betekenis van het O.T. en zijn aparte boeken; uitvoerig daarover zijn zijn boeken *The relevance of the Bible,* 1941, in zijn *The rediscovery of the O.T.,* 1945; over bijzondere kanten van het O.T. handelen *The relevance of Apocalyptic* (waarin zowel de Joodse als Christelijke apocalyptiek wordt geschetst), 1943, en *The missionary message of the O.T.* 1944. Een godsdienstvergelijkende studie *Submission and Suffering, a comparative study of Eastern Thought,* 1943, betrekt ook het O.T. in de vergelijking. *The unity of the O.T.* is een opstel in *the Bulletin of the John Rylands Library,* 1946, waarin o.a. het probleem van de cultus in het O.T. wordt besproken en de eenheid van het O.T. ook

[1]) W. A. GOY gaf in het gedenkboek van het 100-jarig bestaan van de Theol. Fac. van Lausanne (*Centenaire de la Fac. de Theol.* 1947) een opstel over de hoofdperioden van Israëls religieuze ontwikkeling, onder de titel: *Israël à la recherche de Dieu* (blz. 15-50). (Noot bij correctie).
Men zie verder de aankondigingen in BiOr 3, 1946, 22, en 4, 1947, 116.

op dit gebied wordt gehandhaafd. In de *Harvard Theol. Review* 1947 verscheen ROWLEY's lezing op het O.T.ische congres te Cardiff van 1946 over *The marriage of Ruth,* waarin o.a. tegenover M. DAVID de mening wordt verdedigd, dat de plicht van het leviraatshuwelijk niet beperkt was tot den broeder van den overledene. Deze boeken zijn meest populair-wetenschappelijk, met volle aanvaarding van het litterair- en historisch-critische standpunt, maar met een in hoofdzaak theologisch gerichte belangstelling geschreven. Bij ROWLEY dreigt enigszins het gevaar, dat deze belangstelling meebrengt, nl. het reconstructieve element, dat aan theologische beschouwingswijzen betreffende het O.T. spoedig inhaerent is; de gedachte van de eenheid kan al te sterk overheersend worden.

Eveneens theologisch geïnteresseerd is het werk van C. B. NORTH, *The O.T.interpretation of history,* 1946, die de verschillende étappes van de Israëlietische geschiedbeschouwing, zoals die in de verschillende O.T.ische bronnen voorkomt, beschrijft en de betekenis dezer O.T.ische geschiedbeschouwing voor het heden naar voren brengt. Het boek vormt met dat van E. JAKOB en het opstel van SEELIGMANN in *Kernmomenten* een waardevolle reeks monografieën over dit zo belangrijke onderwerp.

De theoloog-O.T.icus van Engeland was vooral wijlen H. WHEELER ROBINSON, die tot in zijn laatste levensjaren zeer veel heeft gepubliceerd. Prachtige hoofdstukken over het profetische bewustzijn en de verlossingsgedachte in het O.T. bevat het meer algemeen theologisch beschouwelijke werk *Redemption and revelation,* London, 1944 (o.a. worden de termen *pada* en *ga'al* besproken). Helaas was zijn grote theologische inleiding van het O.T., posthuum uitgegeven in 1946, *Inspiration and revelation in the O.T.* zo spoedig uitverkocht in Engeland, dat wij er alleen nog maar recensies over konden lezen, maar het boek niet meer konden betrekken. Ook Engeland zucht over een groot tekort aan boeken. Wel is nu weer te krijgen de 7de druk van zijn reeds lang verschenen boek *Religious Ideas of the O.T.* Onder zijn leiding werd in 1940 uitgegeven een verzamelwerk *The Bible in its ancient and English version,* 1940, dat voor de geschiedenis van de Bijbelvertaling van grote waarde is.

Ook van theologisch gezichtspunt uit is geschreven *The distinctive ideas of the O.T.* door N. H. SNAITH, 1945, dat een onderzoek bevat naar verschillende, voor het religieuze denken van Israël en voor het bijbelse getuigenis in haar geheel belangrijke woorden en begrippen; met name de idee der heiligheid, gerechtigheid, verlossing, liefde, gunst en geest Gods. Van dezelfde auteur zijn een aantal korte uitgaven onder de titel *Study notes on Bible Books,* hulpboekjes voor studenten, o.a. introductie op Job, Psalmen, Amos (ook Hebr. tekst).

Bij WHEELER ROBINSON's *Redemption* sluit zich, ook theologisch, dicht aan C. RYDER SMITH, die een goed boek schreef over *The Bible doctrine of salvation,* waarin hij de verzoeningsgedachte van O. en N.T. haar terminologie en ontwikkeling beschrijft.

Het werk van A. G. HEBERT is geheel door theologische belangstelling beheerst, in zijn *The throne of David,* 1941, wordt de eenheid van O. en N.T., met name in de messiaanse prediking naar voren gebracht; de auteur, die het litterair-critische standpunt ten volle wil delen, wil anderzijds de theologische betekenis van het O.T. ten volle tot zijn recht laten komen. In een juist verschenen boek *The authority of the O.T.,* 1947, gaat de schrijver diep in op het theologische probleem aangaande het geestelijke gezag van het O.T. in verband met het gehele historisch-critische onderzoek. Het schijnt mij voor de christelijke theologie een werk van fundamentele betekenis.

Een sterk theologische gerichtheid, zij het in een geheel andere zin dan de tot hiertoe opgesomde boeken, beheerst ook M. BUBER's *Moses,* Oxford, 1946, dat wij reeds eerder noemden; het gebruikt veel van de tot nu toe voor legendarische gehouden bronnen als uitgangspunt voor een schets van de geestelijke ontwikkeling en taak van Moses ten aanzien van de Israëlietische religie; het is een werk van grote geestelijke diepte, brede educatie en met verrassende litteraire en godsdiensthistorische exposé's, maar niet vrij van constructies op grond van wat wij in het begin van onze beschouwingen aanduidden als het intuïtieve standpunt.

Als overgang tot een reeks andere geschriften kan het beste dienen de waardevolle bijbelintroductie, uitgegeven door den N.T.icus R. W. MANSON, *A companion to the Bible,*

Edinburgh, 1945, met uitvoerige litteraire, geografische, archæologische, historische en godsdiensthistorische samenvattende schetsen op O.T.isch gebied, o.a. van ROWLEY, *Introduction to the O.T.*; OESTERLEY, *Apocrypha;* Phythian ADAMS, *Geografie*; T. H. ROBINSON, *Geschiedenis*; WHEELER ROBINSON, *Godsdienst*.

Ook voor breder publiek, maar veel meer godsdiensthistorisch en niet-theologisch gericht is het boek van J. N. SCHOFIELD, *The religious background of the Bible*, 1944; het is hier en daar wat wild, maar zeer vlot geschreven en goed geïllustreerd. Stanley COOK gaf in de bekende goedkope serie Pelican Books *An Introduction to the Bible,* 1945, waar heel veel in kort bestek in staat, ook dingen, die men niet verwacht, bv. over heilige boeken in het algemeen; het behandelt niet alleen het O.T., maar ook het N.T. en niet alleen het ontstaan, maar ook de geestelijke ideeën van de Bijbel.

Een populair overzicht over de geschiedenis, litteratuur en het geestelijk leven van het Jodendom in het hellenistische tijdvak geeft W. O. E. OESTERLEY in zijn *The Jews and Judaism during the Greek period: the Background of Christianity,* 1941. Door zijn vele publicaties op dit gebied was hij de autoriteit voor een dergelijke samenvatting voor een breder publiek.

A. R. JOHNSON gaf twee interessante korte studies: *The one and the many in the conception of God,* 1942, waarin hij op grond van de door WHEELER ROBINSON geformuleerde idee van de *corporate personality* het probleem van het polytheïstische element in Israëls monotheïsme beziet; en een tweede studie: *The cultic prophet in Ancient Israel,* 1944, waarin hij opkomt voor het cultische karakter van het profetisme en de hand reikt aan de Skandinaafse geleerden, die hun ideeën in dezelfde richting lanceerden. In the *Expository Times* van 1946 (Dec.) en 1947 (152; 305) komt een discussie voor over het onderwerp *De O.T.ische profeten en de cultus* tussen SNAITH en ROWLEY.

Op het gebied van het recht voeren ons de studies van E. NEUFELD, *Ancient Hebrew marriage laws,* 1944, dat de huwelijkswetgeving van Israël behandelt mede in verband van de verdere Oud-oosterse rechtsinstituten (het boek is belangrijk, maar moet desniettegenstaande met voorzichtigheid gebruikt worden) en van D. DAUBE, *Studies in biblical law,* 1947, waarin bepaalde juridische begrippen worden onderzocht (o.a. loskoping, vergoeding, verantwoordelijkheid), niet alleen naar hun oorspronkelijke betekenis en naar het woordgebruik, maar in het brede verband van de hele antieke wereld. De schrijver begeeft zich daarmee op heel glad ijs; hoewel hier en daar merkwaardige parallellen worden aangewezen, is het geheel van het boek te weinig kritisch opgebouwd en nogal rijk aan fantasie.

Van de zuiver archæologische litteratuur hebben wij nog slechts weinig onder ogen gehad; wij noemen de artikelen van A. GUILLAUME, *The Habiru, Hebrews and the Arabs,* waarbij de eenheid van stam van deze drie woorden en van deze volkeren wordt bepleit (*Palestine Exploration Quarterly* 1946). D. Winton THOMAS schreef in hetzelfde tijdschrift over *Jerusalem in the Lachish Letters.* Deze auteur behandelde in *The Prophet in the Lachish Ostraca,* 1946, de vraag, of de profeet in deze brieven te identificeren is en komt daarbij terecht tot een negatief resultaat.

AMERIKA neemt in allerlei opzicht de wereldleiding, en ook, wat de studie van het Oude Oosten en ten dele zelfs wat het Oude Testament betreft, de plaats van Duitsland in. Vooral de archæologie en studie der Semietische talen staan hierbij op de voorgrond; maar daarnaast wordt een grote belangstelling getoond voor de religieuze en theologische zijde van het Oude Testament. Gedurende de oorlogstijd is in Amerika, naast de Skandinaafse landen, het wetenschappelijk werk ten aanzien van het Oude Testament het best doorgezet. Dit is natuurlijk te danken aan de bijzondere positie, die Amerika in de oorlog innam als een land, dat op geen enkele wijze direct door de oorlog bedreigd of beschadigd werd — de Amerikaanse boeken zijn naar het uiterlijk wel bijzonder gaaf —, maar toch ook aan een zekere bewustheid de leiding te moeten nemen, daar zoveel andere landen uitgesloten waren van rustige wetenschappelijke arbeid. Dit laatste blijkt wel uit de openingsvoordracht, die J. MORGENSTERN in 1941 hield voor *The Society of Biblical Literature and Exegesis* (gepubliceerd J.b.L. 1942), waarin hij wijst op de achterstand van de wetenschappelijke bijbelstudie in Amerika, vooral in vergelijking met de ontwikkeling der overige, speciaal technische en physische wetenschapsgebieden. Van de Europese landen verwachtte hij alleen iets belangrijks van Zwitserland en Zweden. Hij laat dan volgen (a.w., p. 5): „It follows from all this, that, for the present and the immediate future, America, i.e. the U.S. and Canada, must become the major centre of biblical research”. Men kan inderdaad zeggen, dat hieraan, tot op zekere hoogte, gevolg is gegeven, al heeft MORGENSTERN de toestand in Europa althans wat Engeland en de bezette gebieden betreft, enigszins te donker ingezien. Trouwens, Duitsland heeft tot 1944 toe nog steeds meegewerkt; al verscheen niet zoveel, er werden toch wel enige heel waardevolle geschriften gepubliceerd, al zou ik alleen de naam van Martin NOTH in herinnering brengen; een boek van het gehalte van diens *Überlieferungsgeschichtliche Studien* kan de vergelijking met alles wat in de Angelsaksische landen verscheen, glansrijk doorstaan.

De belangrijkste Amerikaanse boeken op ons terrein zijn geschreven door ALBRIGHT en PFEIFFER. ALBRIGHT is gekomen met een paar voortreffelijke overzichtswerken, waarin hij zijn meesterschap op archæologisch terrein toont; hij blijft echter niet bij zijn enge vakterrein, maar stelt zijn geweldige kennis ten dienste van een meer religieus-theologisch doel; de belichting van de eigen aard van het O.T. Met name zijn eerste werk, dat in 1940 verscheen (4e dr. 1946), *From the Stone age to Christianity* draagt dit stempel zeer sterk; hij komt hier krachtig op voor het eigen karakter van Israëls godsdienst, dat in het Mozaïsche monotheïsme zijn oorsprong en betekenis vindt. Er is tegen dit, vooral op archæologisch gebied zoveel bevattende werk, van meer dan één zijde een aanval gedaan. Heel scherp deed dit T. J. MEEK in J.b.L. 1942 blz. 21-43 in een artikel *Monotheism and the religion of Israel,* die het niet minder dan „a strange compound of orthodoxy and liberalism, of old-time traditionalism and modern criticism” noemt. Hoe men ook over de hoofdstelling denke — ondergetekende meent, dat ALBRIGHT niet ver van de waarheid is in dit opzicht, daar hij immers de inhoud van dit woord zeer begrenst, maar acht het gebruik van het woord monotheïsme niet houdbaar: er kan ten aanzien van het Mozaïsme zelf alleen van een monojahwisme gesproken worden, al impliceert dit het latere monotheïsme dat in Israel niet toevallig het eindpunt der ontwikkeling werd — en hoezeer men ook bezwaren mag hebben tegen sommige constructies, men kan niet anders dan het boek als een grote aanwinst beschouwen door de geweldige hoeveelheid materiaal, die de auteur hier in kort bestek bijeengebracht heeft en door de opgave van zo goed als alle nieuwe litteratuur.

Van niet minder betekenis is ALBRIGHT's *Archaeology and the religion of Israel,* 1942, waarin een schets wordt gegeven, op grond van de jongste vondsten, van het Kanaänietischgodsdienstige leven en Israëls ontwikkeling te midden daarvan, en het conflict, dat daaruit voortkwam; de samenhang van Israël met zijn omgeving en de eigen religieuze zelfstandigheid worden hier op voortreffelijke wijze getekend. Ook al moge men hier en daar wel weer eens vraagtekens zetten, men kan zich niet losmaken van bewondering voor de ongelooflijk veelzijdige kennis van den schrijver.

Op het gebied der *Bijbelse Archæologie* heeft Amerika verschillende bijdragen gegeven. Wij denken behalve aan BASOR aan het kleine goedkope tijdschriftje *The biblical Archaeologist* (New Haven) met zijn voor niet-vakmensen zo waardevolle bijdragen op allerlei terrein der bijbelse archæologie, aan Nelson GLUECK's boeken *The other side of the Jordan,* 1940, en *The river Jordan,* 1946 (zie bespr. BiOr Mei 1947), aan populaire mooie uitgaven als J. FINEGAN, *Light from the ancient past,* 1946, C. H. GORDON, *The living past,* 1941, C. C. MCCOWN, *The ladder of Progress in Palestine,* maar vooral ook aan de door G. G. WRIGHT en F. V. FILSON uitgegeven *The Westminster historical atlas to the Bible,* 1946, met uitvoerige archæologische besprekingen. Na GUTHE's atlas, die reeds lang niet meer te krijgen is, is dit een over het algemeen zeer betrouwbaar studiemiddel, alhoewel het kaartenmateriaal zeker niet tegen dat van GUTHE opweegt. Daarentegen zijn de breedvoerige beschrijvingen en prachtige platen zeer waardevol.

Een interessante studie betreffende de Palestijnse godinnenfiguren is J. B. PRITCHARD, *Palestine Figurines in relation to certain goddesses known through literature,* 1943, welke ook de Ras-Sjamra litteratuur in het onderzoek betrekt.

Bijzonder de vermelding waard, naast de boeken van ALBRIGHT, is het werk van H. and H. A. FRANKFORT, John A. WILSON, Thorkild JACOBSEN and William A. IRWIN, *The intellectual adventure of Ancient Man,* Chicago, 1946 dat nog juist bijtijds kwam om het in dit overzicht op te nemen; de studies over Egypte, Mesopotamië en *the Hebrews* staan op buitengewoon hoog peil, terwijl Prof. en Mevr. FRANKFORT algemene godsdienst- en cultuurvergelijkende beschouwingen bieden als inleiding en slotbeschouwing, welke gedragen worden door een uitgesproken humanistische geestesbeschouwing: tegenover de *geestelijke* moed der Hebreeën, die door hun kennis van een absoluten God de oude Oosterse mythe van immanente goden overwon, maar tevens de nieuwe mythen schiepen van de wil Gods (het Koninkrijk God der toekomst) stellen zij als de hoogste vorm van geestesleven de *intellectuele* moed der Grieken, die in het denken de mythe geheel overwon (blz. 373). Er is ten aanzien van Israëls godsdienstbeschouwing, zoals deze op blz. 370 v. wordt gesteld, welke volgens deze schrijvers als complement heeft de verkiezing Israëls (Dt. 32: 10b), nog wel iets op te merken; alleen dit: *het* hoogtepunt van het O.T. is niet Ex. 19 of Dt. 32, maar Deuterojesaja cap. 42, 49, 52 v. Van hieruit ware nog iets meer te zeggen dan alleen, dat de mens in het O.T. kreeg 'een nieuwe vrijheid en een nieuwe last van verantwoordelijkheid' en dat het O.T. morele moed toont. In Deuterojesaja wordt heengewezen naar een moed der uiterste zichzelf voor de zonde offerende liefde, waar Oosterling noch Griek ooit over heeft gepeinsd. Jammer, dat in dit diepe veelzeggende boek dit *laatste* niet gezegd werd. Dan zou waarschijnlijk ook niet gezegd zijn, dat de Hebreeuwse gedachte God alleen kende als strenge vader en de diepte en intimiteit miste, die in het oude moeder-godinsymbool aanwezig was. Want hierin bestaat o.i. juist het geheim der Hebreeuwse religie, dat de kracht èn de intimiteit (of hoe men het ook anders zeggen wil) beide volkomen zuiver bewaard zijn.

Van A. HEIDEL zijn er twee boeken, die ook voor den O.T.icus waarde hebben, nl. *The Babylonian Genesis,* 1942, en *The Gilgamesh epic and O. T. parallels,* 1946. Hij geeft hierin een nieuwe vertaling van het volledige tekstenmateriaal uit Babel, en een uitvoerige bespreking van de parallele bijbelse teksten. Bij de vergelijking van het materiaal is hij niet altijd even gelukkig, daar hij door dik en dun de zelfstandigheid van de Bijbelse gegevens (ook van het Zondvloedverhaal) ten opzichte van de Babylonische wil handhaven. In het laatstgenoemde werk is de verzameling van het Babylonische materiaal over de dood en het leven na dit leven wel het belangrijkste; wat Israël betreft, mag zelfs 1 Sam. 28 niet als bewijs gelden voor het geloof van Israël aan een onderwereld (blz. 189 vv.).

Met de *Canaanite Parallels in the Book of Psalms* houdt zich de dissertatie van J. H. PATTON (1944) bezig, hij somt verschillende parallele verschijnselen in versificatie en woordgebruik op, en komt tot de conclusie van een directe invloed van het Canaänietisch van Ugarit op de compositie van de hebreeuwse Psalmen (blz. 48).

Een groots opgezet werk, de eerste wetenschappelijk kritische Amerikaanse Inleiding in het O.T., is R. H. PFEIFFER, *Introduction to the O.T.,* 1941; het mag na KUENEN's *Onderzoek* en STEUERNAGEL's *Einleitung* wel de eer hebben het uitvoerigste boek over dit onderwerp te zijn (916 blz.). Het draagt een heel eigen karakter onder de Amerikaanse boeken, daar het zo goed als alle archæologische en litteraire gegevens van buiten-israëlietische oorsprong weglaat en zich tot het O.T. zelf beperkt. Er is een rijkdom aan materiaal door den auteur bijeengebracht, zoals bv. blijkt uit het rijke hoofdstuk over de oude vertalingen. Een van de typerende opvattingen van den schrijver is de — reeds eerder in de Z.A.W. verdedigde — conceptie van een S- (= *Seïr,* dus Zuid-israëlietisch-Edomietisch) document, dat voor het grootste deel overeenkomt met de z.g. L.-bron (*Laienquelle*) van EISSFELDT of de oudste J. bron van andere critici. Voor een uitvoerige bespreking van dit boek zij verwezen naar een der volgende nummers van BiOr. In elk geval kan de verschijning van dit werk voor Amerika een evenement genoemd worden.

Voor de geschiedenis der exegese en der vertalingen is van belang het onderzoek van C. T. FRITSCH, *The anti-anthropomorphism of the Greek Pentateuch,* 1943, waarin aangetoond wordt, hoe de neiging tot opheffing van anthropomorfismen in het O.T. — reeds begonnen in de latere Israëlietische wereld — in de Griekse vertaling doorwerkt, en wel zeer versterkt door de invloed van het Hellenisme.

De innerlijke ontwikkeling van de wijsheid in het O.T. tot in Jodendom en Christendom, wordt in *Revelation in Jewish Wisdom Literature* door J. C. RYLAARSDAM, Chicago, 1946, verdienstelijk geschetst, maar brengt niet veel nieuws.

Met de wijsheid in Israël hield zich ook R. GORDIS bezig, in HUCA 1944, p. 77 ss. (*Social background of Wisdom Literature*), die uit de politiek-sociale gezichtspunten besluit tot het (niet verrassende) resultaat, dat de wijsheidslitteratuur voortkomt uit de hogere klassen van de maatschappij; zij verraadt een geest, die zich later als Sadduceïsme kristalliseert; hierdoor wordt verklaarbaar, dat verschillende karakteristieke inzichten van de bijbelse prediking worden gemist, als de opvatting van God als God der geschiedenis, de hartstocht voor het recht in het leven der gemeenschap en de onvoldaanheid met de wereld, zoals zij is.

Van de theologische werken (hoewel meer verschenen is) kunnen wij slechts een enkele noemen; het is met groot genoegen, dat wij de titel van G. E. WRIGHT, *The challenge of Israel's Faith,* 1944, dat heel populair, maar tevens zeer zuiver is geschreven, theologisch en wetenschappelijk volkomen verantwoord, noemen. Vooral voor jongere theologen en belangstellende 'leken' is dit een fijn suggestief boekje.

Uitvoerige artikelen, die in een enkel geval zelfs tot boek uitgroeiden, op godsdiensthistorisch en exegetisch gebied bood de HUCA. Vooral J. MORGENSTERN heeft een welversneden pen en leverde verschillende boeiende studies, die van even grote kennis als combinatievermogen getuigen, maar over welker zo welsprekend voorgedragen conclusies men zich nog wel eerst bezinnen moet; allereerst noemen wij zijn *Amosstudie* van 1940, voortzetting van vroegere studies, welke ook apart zijn uitgegeven in *Amos Studies,* 1941, waarin o.a. de gedachte wordt uitgewerkt, dat Amos zijn profetieën sprak op een bepaald feest in Bethel in 651 v. Chr. Een ander uitvoerig onderzoek is gewijd aan *The ark, the ephod and the tent of Meeting* (1942/3; 1944); volgens hem zijn de in de titel genoemde heilige voorwerpen verschillende voorstellingen van eenzelfde verschijnsel in Israëls religie: de behuizing van de *betylen,* welke door de *kohen* werden ondervraagd voor orakelgeving en welke in de oorlog werden meegenomen.

Interessant, maar stout in zijn conclusies, is ook J. LEWY's studie *The old West-semitic Sungod Hamma,* oorspronkelijk thuis in Coele-Syrië, waar ook de Hammurabi-dynastie van stamde en Cham (Gen. 10) oorspronkelijk mee in verband stond.

Van betekenis (hoewel sommige bronnen wel zeer laat daterende) is het opstel van S. H. BLANK, *The dissident Laity in early Judaism* (1945/6), waarin een schets wordt gegeven van de verschillende bewegingen, die zich verzetten in de eerste tijd na de ballingschap tegen een overheersing van de Jerusalemse tempel en priesterschap. Dit verzet kwam van degenen, die vasthielden aan de rechtmatigheid der landelijke heilige plaatsen, van degenen in wie de profetische cultuskritiek doorwerkte en van degenen die in hun religieus leven demokratisch voelden en niets wilden weten van vaste godsdienstautoriteit.

Het is natuurlijk niet mogelijk alle belangrijke tijdschriften de revue te laten passeren, omdat dit artikel te lang zou worden en de schrijver dezes niet in staat was van alle volledig kennis te nemen. Enkele opstellen, die hem opvielen en boeiden om de nieuwe inzichten of althans nieuwe wegen die zij trachten in te slaan, kan hij evenwel noemen, maar het is een vrij willekeurige keuze. Over de Filistijnen schreef G. BONFANTE een zeer geleerd, maar voor een niet-philoloog moeilijk controleerbaar artikel *Wo where the Philistines* (Am. Journal of Archaeology 1946, p. 251-62); van het leviraathuwelijk en daarmee samenhangende kwesties zijn waardevolle studies van BURROWS, *Levirate Marriage in Israel* (oorspronkelijk idee van het leviraat is het verwekken van een zoon voor een zonder kinderen overledene) en *The marriage of Boaz and Ruth* (het huwelijk van Boaz en Ruth vertegenwoordigt een stadium van volksgewoonte in Israël, die ouder is dan de wetten in de Pentateuch betreffende erving,

lossing en leviraatshuwelijk), beide J.b.L. 1940 (23 en 445). In hetzelfde tijdschrift staan enige studies van H. G. MAY, *The patriarchal Idea of God* (1941, 113 ss., de patriarchen vereerden El, het west-semiet. hoofd van het pantheon: *terafim* = *elohim* uit Ex. 21:6; 22:6-8) en *Towards an objective approach to the book of Jeremiah: The biographer* (1942, 139 ss.; de Jeremia-biograaf leefde niet voor de eerste helft van de vijfde eeuw). Th. H. GASTER bespreekt de mysteriën, waarop Ezechiël 8 v. zinspeelt, in verband met wat de oud-oosterse, met name de Ras Sjamra-litteratuur over de vruchtbaarheidsmysteriën zegt (*Ezechiel and the Mysteries*, J.b.L. 1941, 289 ss.). Zeer belangrijk is Albrecht GOETZE, *The Nikkal Poem from Ras Shamra* (id. 353), die een prachtige, vloeiende vertaling van dit gedicht laat volgen. Tenslotte nog W. F. ALBRIGHT (J.b.L. 1944), *The oracles of Balaam*, waarin de authenticiteit van de orakels van Bileam (een profeet uit Noord Syrië, die zich eerst bij Israël had aangesloten, maar later met de Midianieten tegen de Jahwisten streed) wordt verdedigd; en twee opstellen over maten in de Joodse wereld: H. LEWY, *Assyro-Babylonian and Israelitic measures of capacity* (JAOS 1944) en A. SEGRE, *A documentary analysis of ancient Palestine units of measure* (J.b.L. 1945) (de *bat-epha* 21.8 l).

Vooral ten aanzien van de Amerikaanse litteratuur draagt dit overzicht een vrij willekeurig karakter. Maar dit kan bij de huidige omstandigheden nog niet anders. Er wordt heel wat belangrijk en minder belangrijk studiemateriaal geboden door de Angelsaksische wereld.

Aan het einde gekomen van de taak dit overzicht te schrijven, komt Pred. 12:12 voor den geest. Het zou echter van weinig vitaliteit getuigen, om hier te zeer de nadruk op te leggen. Er is een reden tot dankbaarheid, dat zoveel op het O.T.-isch gebied in verschillende richting gewerkt wordt. Het spijt den overzichtschrijver, dat hij wegens tijdsgebrek en door de overladen stof niet in staat was zijn opstel meer systematisch te rangschikken, zoals men na de Inleiding mocht verwachten. Daarbij waren de richtingen van onderzoek beter tot hun recht gekomen. Nu is de aandacht soms wat meer gevallen op de onderzoekers dan op de stof. De kennis van vele nieuwe gezichtspunten moge vooral een prikkel zijn tot zelfstandig onderzoek in ons eigen land.

Groningen, Aug.-Nov. 1947. Th. C. VRIEZEN

RECENTE PEŠIṬTA-STUDIES (SINDS 1927)

De vertaling van het Oude Testament in gebruik bij de Syrische Kerk heet in het Syrisch *Pešiṭta* (door de West-Syriërs *Pešitto* uitgesproken). Dit woord beteekent ofwel 'Eenvoudige (vertaling)', *versio simplex*, ofwel 'Verbreide (vertaling)', *versio vulgata*. Welke van deze twee verklaringen de voorkeur verdient, is nog steeds niet met zekerheid uit te maken. Een kritische uitgave van den geheelen tekst bestaat niet (W. E. BARNES gaf den Pentateuch en het Psalterium uit, resp. in 1904 en 1914) en alles wijst er op, dat deze voorloopig ook niet is te verwachten. Het Pauselijk Bijbelinstituut te Rome schijnt het voornemen te hebben gehad voor een zoodanige uitgave te zorgen, maar daarbij is het tot dusver gebleven. Ook het *Oriental Institute* der Universiteit van Chicago heeft groote plannen (gehad?) met betrekking tot de Pešiṭta. Het Pešiṭta-project [1]) van W. CR. GRAHAM, later grootendeels overgenomen door M. SPRENGLING, beoogde een reconstructie van den tekst die ten grondslag heeft gelegen aan de huidige Pešiṭta, o.a. door het verzamelen en collationneeren van alle bij kerkelijke schrijvers gevonden citaten. Al wat in verband hiermee door GRAHAM en SPRENGLING is uitgegeven, zijn Bar Hebraeus' Scholia op Genesis en Samuel, met uitleg, in één deel. Men zie verder nog W. C. GRAHAM, *Harvard codices of the scholia of Barhebraeus*, in AJSL 41, 1924/25, 102-135; 42, 1925/26, 26-63.

Later zijn nog vijf Phil. Doct.-dissertaties in het kader van dit project geschreven, die nooit zijn uitgegeven, doch in handschrift in Chicago te vinden zijn. Het zijn de volgende vijf studies over Dionysius Bar Salibi:

[1]) Voor het Pešiṭta-project zie men M. SPRENGLING in AJSL 45 1928/29, 146.

1. Dion. B. Sal. op het boek Job, door Thorkild JACOBSEN (1929);
2. Dion. B. Sal. op Genesis, door Watson BOYES (1930);
3. Dion. B. Sal. op een aantal historische boeken (Recht., Jozuë, I-II Samuel), door Daniel SCHULZE (1930).
4. Dion. B. Sal. op het boek Micheas, door Shlomo MARENOF (1932);
5. Dion. B. Sal. op de Psalmen, door Walter ROEHRS (1937).

Voor het oogenblik heeft men het heele Pešiṭta-project opgegeven, en er schijnt weinig kans te zijn, dat het wordt hervat [2]).

In 1927 heeft L. HAEFELI een samenvattende bibliographische studie doen verschijnen, die oorspronkelijk bedoeld was als een voorstudie op de kritische uitgave van de Pešiṭta: *Die Peschitta des Alten Testaments mit Rücksicht auf ihre textkritische Bearbeitung und Herausgabe* (= Atl. Abh. XI, 1), 1927. Ondanks de onvolkomenheden, die aan een boek van een dergelijk formaat vanzelf eigen zijn (het is o.a. niet geheel volledig, en vermeldt in hoofdzaak slechts studies die *ex professo* over de Pešiṭta handelen), is het toch een zeer goede samenvatting en een onontbeerlijk hulpmiddel voor ieder, die zich in de stof wil inwerken. De bedoeling van den schrijver is geweest, alle studies te bespreken, die hij over den tekst van de Pešiṭta van het Oude Testament heeft kunnen vinden. Zijn conclusie met betrekking tot de uitgave van een kritischen Pešiṭta-tekst luidt niet zeer gunstig; een dergelijk werk is volgens hem zeer moeilijk tot stand te brengen, terwijl het bereikbare resultaat de groote moeiten, om van de kosten niet eens te spreken, niet zal loonen (blz. 113-116). Met deze conclusie zijn recensenten van het boek het eens geweest, en het lot van de Pešiṭta-projecten, zoowel van het Pauselijk Bijbelinstituut, als van het *Oriental Institute*, schijnt haar wel te bevestigen. A. BAUMSTARK heeft er echter tegen geprotesteerd; hij is van meening dat een kritische uitgave van de Pešiṭta een der belangrijkste en dringendste desiderata van het Oud-Testamentisch tekstonderzoek is, dat den er aan te besteden tijd en moeite ten volle waard is (*Or. Christ.* 1933, blz. 218). Daarom heeft hij, en later ook zijn leerling C. PETERS, in den loop der jaren een aantal studies over de Pešiṭta het licht laten zien, terwijl ook andere onderzoekers zich niet hebben laten afschrikken. De bedoeling van dit artikel is, de litteratuurlijst van HAEFELI aan te vullen met de belangrijkste studies, die sinds het verschijnen van zijn boek (1927) zijn verschenen, voor zoover zij tenminste binnen mijn bereik hebben gelegen. Ik ben mij bewust, dat ik hierbij geen volledigheid heb kunnen bereiken; oorlogs- en na-oorlogsweeën mogen hiervoor als verontschuldiging gelden.

De auteurs die zich sinds HAEFELI het meest met het Pešitta-vraagstuk hebben bezig gehouden zijn zonder twijfel A. BAUMSTARK en zijn leerling C. PETERS [3]). Beiden beroepen zich herhaaldelijk op het werk van P. KAHLE, die er naar heeft gestreefd te bewijzen, dat de Arameesch-Joodsche Targums oorspronkelijk geen eenheid, maar een veelheid hebben gevormd, waaruit onze tegenwoordige Targumteksten zijn voortgekomen. KAHLE bespreekt het Pešiṭtaprobleem nergens breedvoerig en *ex professo*; in zijn *Masoreten des Westens* (= BWANT, L, 1930), blz. 3* geeft hij als zijn meening te kennen, dat de Pešiṭta, zelf Oost-Arameesch, terug gaat op een West-Arameeschen grondvorm. De verbindingsschakel tusschen beiden, d.w.z. tusschen Targum en Pešiṭta, heeft mogelijk wel te Adiabene gelegen, een gebied dat nauwe betrekkingen onderhield met Jerusalem, daar zijn vorsten tot het Jodendom waren overgegaan.

Over het Pešiṭta-vraagstuk heeft BAUMSTARK de volgende studies geschreven:

1. *Pešiṭta und Palästinisches Targum*, Bibl. Zeitschr. 1931, blz. 257-270;
2. *Das Problem der Bibelzitaten in der syrischen Übersetzungsliteratur*, Or. Chr. 1933, blz. 208-225;
3. *Neue orientalische Probleme biblischer Textgeschichte*, ZDMG 1935, blz. 89-118 (speciaal blz. 91-95);
4. *Das Problem des christlich-palästinischen Pentateuchtextes*. Or. Chr. 1935, blz. 201-224;
5. *Pseudo-Jonathan zu Dt. 34, 6 und die Pentateuchzitate Afrahats*, ZAW 1942/43, blz. 99-111.

[2]) Bovenstaande mededeelingen kreeg ik, op verzoek, van mijn confrater Prof. R. T. MURPHY O.P., River Forest, Illinois (U.S.A.), dien ik hiervoor hartelijk dank.

[3]) Gefusilleerd op 7 Dec. 1943 in de duinen te Scheveningen, wegens zijn poging zich aan den Duitschen krijgsdienst te onttrekken. PETERS was Duitscher.

In al deze artikelen, alsook in de artikelen van PETERS, die straks zullen worden aangehaald, wordt, hier en daar genuanceerd, één hoofdstelling verkondigd: de onderzochte teksten der Pešiṭta blijken alle terug te gaan op een West-Arameeschen, Joodschen Targum, die later aan den Oost-Arameeschen taalvorm is aangepast en zoo door de Syrische Christenhield, zij het na eenige accomodaties en vereenvoudigingen, is overgenomen.

In het eerstgenoemde artikel wijst BAUMSTARK er op, dat men reeds vroeg de nauwe betrekkingen tusschen Pešiṭta en Targum heeft ontdekt, doch dat men later met deze ontdekking geen rekening schijnt te hebben gehouden. Inzooverre is dus zijn these niets nieuws. J. PERLES had reeds soortgelijke opvattingen verkondigd in zijn *Meletemata Peschittoniana*, Breslau, 1859, en J. PRAGER had in zijn dissertatie *De Veteris Testamenti Versione quam Peschitto vocant*, Göttingen, 1865, verkondigd dat de Pešiṭta een Joodsche Targum is uit de eerste, of zelfs tweede eeuw vóór Christus. In zijn bekende *Geschichte der Syrischen Literatur* (Bonn, 1922) had BAUMSTARK deze opvatting, als te ver gaande, verworpen, maar kort daarna heeft hij minstens zeer verwante ideeën verkondigd in de *Bonner Zeitschrift für Theologie und Seelsorge* 1927, blz. 24-34. De bekende publicaties van P. KAHLE (vooral diens *Masoreten des Westens* II) hebben volgens BAUMSTARK met volkomen zekerheid het bestaan van een volledigen Palestijnschen Targum van den Pentateuch aangetoond, die onderscheiden was van dien van Onkelos. Deze Targum had een neiging tot haggadische (d.i. moraliseerende, enz.) paraphrase, en hieruit is de Pešiṭta van den Pentateuch voortgekomen. Hierbij zijn volgens schrijver drie phasen te onderscheiden: *a.* een nog vlottende, geen vasten vorm aangenomen hebbende Arameesch-Palestijnsche overlevering; *b.* — een recensie van dezen oer-Targum kwam in het Mesopotaamsche Oosten terecht en werd daar met inheemsche Arameesch-Syrische letters (estrangelo?) geschreven; hiervan ontstonden twee nieuwe, uiteenloopende bewerkingen of tekstvormen, waarbij de neiging tot paraphrase werd onderdrukt; de oudste dezer vormen is de Pešiṭta, de jongste Onkelos; *c.* — in het Westen ontwikkelde de oertekst zich verder; de door KAHLE bestudeerde fragmenten van de genizah van Kairo vertegenwoordigen een vroegeren, de *Targum Jerušalmi* een lateren vorm van deze ontwikkeling. *Targum Pseudo-Jonathan* is een laatste bewerking, verwant met Onkelos. Schrijver merkt ten slotte op, dat hij heel deze ingewikkelde theorie voorloopig met de noodige reserve voordraagt en dat zij slechts betrekking heeft op den Pentateuch, d.w.z. op de teksten, die door hem zijn bestudeerd.

In het tweede artikel, *Das Problem der Bibelzitate in der syrischen Übersetzungsliteratur*, behandelt BAUMSTARK de vraag of de Syrische vertalers van Grieksche werken ook de Bijbelcitaten, die zij in deze werken aantroffen, zelfstandig in het Syrisch vertaalden, of dat zij daarvoor een bestaanden tekst gebruikten, d.w.z. de Pešiṭta. In een aantal gevallen is volgens schrijver het laatste geschied, in een aantal andere gevallen zijn de vertalers sterk door den Pešiṭta-tekst beïnvloed. Deze twee soorten citaten zijn dus belangrijk voor de kritiek van den Pešiṭtatekst.

In het derde artikel *Neue orientalische Probleme biblischer Textgeschichte* houdt BAUMSTARK zich bezig met het probleem van het Diatessarron, maar ook met dat van ontstaan en overlevering der Targums. Met een beroep op KAHLE betoogt schrijver, dat aan het begin der Targum-overlevering een veelvoud van teksten moet hebben gestaan. De Pentateuch van de Pešiṭta is niets anders dan de codificatie, in het Oost-Arameesch, van een bepaald stadium van de Palestijnsche Targum-overlevering.

In het vierde artikel *Das Problem des christlich-palästinischen Pentateuchtextes* wordt dezelfde opvatting omtrent het ontstaan van de Pešiṭta van den Pentateuch gehandhaafd. Op soortgelijke wijze zou ook de Christelijk-Palestijnsche tekst van den Pentateuch zijn ontstaan; ook deze zou op een vorm van Targum-overlevering teruggaan. Het behoeft dan ook niet te verwonderen, aldus schrijver, dat de Pešiṭta en de Syrisch-Palestijnsche tekst veel gemeen hebben; zeer veel daarvan gaat zeker terug op een gemeenschappelijken oorsprong (Targum).

In het vijfde artikel *Pseudo-Jonathan zu Dt. 34, 6 und die Pentateuchzitate Afrahats*, schrijft BAUMSTARK: Dass die P(eschitta) zum Pentateuch aus einem — etwa auf dem

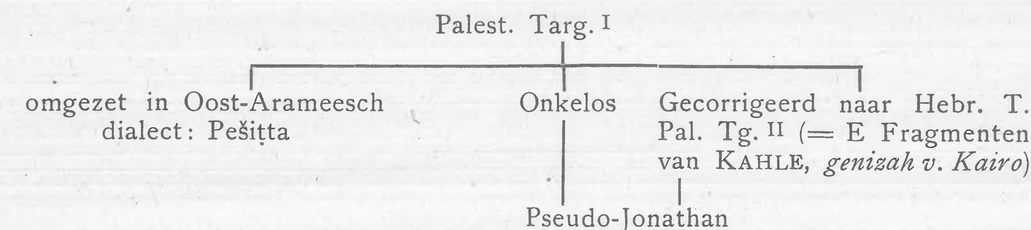
Boden der Adiabene in der Zeit der Bekehrung ihres Fürstenhauses zum Judentum — in ostaramäische Sprachform umgegossenen ältesten palästinischen Targum hervorgegangen ist, kann heute keinem Zweifel mehr unterliegen (blz. 101). Wat aanvankelijk nog theorie was, is voor schrijver dus, na ongeveer tien à elf jaar, tot zekerheid geworden. Afrahat (midden 4de eeuw) citeert het Oude Testament zeer nauwkeurig, en dus volgens B. niet uit het geheugen. Bij de citaten van den Pentateuch is echter 'Wildheit' van den aangehaalden tekst de regel. Een onderzoek van enkele citaten bewijst, dat Afrahat een Pentateuchtekst moet hebben gebruikt, die afwijkt van de tegenwoordige Pešiṭta. Deze tekst vertoonde Targumische eigenschappen, d.w.z. veel 'vulgaire' lezingen, aanvullingen overgenomen uit parallelplaatsen, dubbele vertalingen, enz. [4]).

C. PETERS is in de voetstappen van zijn meester getreden en heeft over het Pešiṭta-vraagstuk de volgende studies geschreven:

1. *Targum und Praevulgata des Pentateuchs*, Or. Chr. 1935, blz. 49-54;
2. *Peschitta und Targumim des Pentateuchs*, Le Muséon 1935, blz. 1-54;
3. *Pešiṭta-Psalter und Psalmentargum*, Le Muséon 1939, blz. 275-296;
4. *Vom Palästinischen Targum und seiner Geschichte*, Palästinahefte des deutschen Vereins vom Heiligen Lande, 24/27 1940, blz. 9-22;
5. *Zur Herkunft der Pešiṭta des ersten Samuel-Buches*, Biblica 1941, blz. 25-34.

In het eerste artikel begint hij met te verwijzen naar BAUMSTARK, die in een artikel *Aramäischer Einfluss im altlateinischen Text von Habakuk* 3 (Or. Chr. 1931, blz. 163-181) heeft willen aantoonen, dat ook in de Vetus Latina de invloed van de Joodsch-Targumische overlevering zou zijn te bespeuren. Deze invloed moet dan uitgeoefend zijn via een Griekschen tekst, die nog sterker targumischen inslag vertoonde dan de ons bekende teksten der Septuaginta. Zoo wordt ook het targumische, d.i. interpreteerende en paraphraseerende karakter van de Septuagint steeds meer duidelijk, en dit is weer een frappante analogie van de menigvuldigheid der vormen van den Arameeschen Targum, waarvan de Pešiṭta dan weer een uitlooper zou zijn.

In het tweede artikel, *Peschitta und Targumim des Pentateuchs*, tracht PETERS aan te toonen, dat de Pešiṭta op een aantal plaatsen overeenstemt met de geheele targumische overlevering, en daarmee afwijkt van den Hebreeuwschen tekst (blz. 3-21), terwijl zij op een aantal andere plaatsen met enkele targumvormen overeenstemt, tegen den Hebreeuwschen tekst. Hieruit volgt dan, dat de Pešiṭta van den Pentateuch oorspronkelijk een Arameesche Targum is geweest, in later tijd bewerkt en van zijn targumisch karakter ten deele ontdaan, waardoor hij weer werd aangepast aan den Hebreeuwschen tekst. Van een *constante* betrekking van de Pešiṭta tot een specialen Targum kan echter geen sprake zijn. In sommige gevallen is de afhankelijkheid als door onderstaand schema wordt voorgesteld (p. 46):

In andere gevallen liggen de verhoudingen echter anders.

In zijn derde artikel, *Pešiṭta-Psalter und Psalmen-Targum*, haalt schrijver een aantal voorbeelden aan die moeten bewijzen, dat er oorspronkelijk verschillende Psalmentargums hebben bestaan, of minstens verschillende vormen van dezen Targum; uit een daarvan is de Pešiṭta voortgekomen. De talrijke paraphraseerende afwijkingen van het Hebreeuwsch, die we in de Pešiṭta van Psalmen aantreffen, zijn derhalve resten van een oudere targumische

[4]) BAUMSTARK's artikelen over den Armenischen Psaltertekst en zijn verhouding o.a. tot de Pešiṭta (Or. Christ. 1925-1927) zijn voor ons onderwerp van geen belang.

overlevering. De Psalmentekst van Efrem wijkt soms op zoodanige wijze af van de Pešitta, als door de Septuagint niet is te verklaren; ook hier hebben wij dus weer te maken met resten van een ouden Targum. Hetzelfde is te zeggen van twee Psalmcitaten bij Arabische auteurs.

De vierde hierboven genoemde studie van PETERS, *Vom Palästinischen Targum und seiner Geschichte* is geen technische studie. Schrijver houdt er in vast aan zijn reeds vroeger uiteengezette opvattingen omtrent de Pešitta van den Pentateuch en spreekt van een „an die Sicherheit mathematischer Beweisführung erinnerender Evidenz" van zijn opvatting omtrent het ontstaan van deze Pešitta uit een West-Palestijnschen Targum (blz. 15). Deze Targum zou waarschijnlijk reeds in de eerste eeuw vóór onze jaartelling naar Oost-Syrië zijn gebracht (l.c.). De Pešitta der Psalmen is zeker op dezelfde wijze ontstaan en mogelijk ook die van andere boeken. Niet overal is dit echter te bewijzen, bij Amos is dit b.v. geheel onmogelijk.

Het vijfde artikel, *Zur Herkunft der Pešitta des ersten Samuelbuches,* is onder meer een reactie op de kritiek door P. A. H. DE BOER in diens nog te noemen dissertatie op PETERS' artikelen uitgeoefend. PETERS vindt DE BOER's (voorloopige) schets der Pešitta van I Samuel (zie beneden) onbevredigend, daar deze volgens hem geen helder en scherp beeld van het eigen karakter van den Syrischen tekst doet ontstaan. DE BOER heeft herhaalde malen overeenstemming van Pešitta en Targum, in afwijking van den Hebreeuwschen tekst vastgesteld, hetgeen echter niet op samengaan en onderlinge onafhankelijkheid zou wijzen. PETERS is ervan overtuigd, dat die afhankelijkheid wèl bestaat, al geeft hij toe, dat het bewijsmateriaal nu niet juist overweldigend is. Het komt volgens hem echter niet aan op het aantal der parallelplaatsen, maar op hun kwaliteit. De Targum van I Sam. is volgens hem in later tijd ʿin allerstärkstem Masseʾ naar den Hebreeuwschen tekst bewerkt (sic). Het valt moeilijk te zeggen, in welken graad der zijlijn Pešitta en Targum van I Samuel verwant zijn; waarschijnlijk is de verwantschap slechts van dien aard, dat beide teruggaan op verschillende vormen van oud-Joodsche Targums.

Sch. WOHL, een leerling van P. KAHLE, heeft in zijn dissertatie *Das palästinische Pentateuch-Targum, Untersuchungen zu den Genizahfragmenten und ihrem Verhältnis zu den übrigen Targumen und der Peschitta* (1935, 30 blz.) de resultaten van KAHLE's onderzoekingen willen bevestigen. Schrijver citeert een aantal teksten ten bewijze dat de Pešitta van den Pentateuch een West-Arameesche Targum is, in Oost-Arameeschen taalvorm omgezet. Hij onderscheidt:

blz. 9-10 een aantal gevallen, waarin Peš. = letterlijk geniza-fragmenten
10-11 een aantal gevallen, waarin Peš. = letterlijk Pseudo-Jonathan
11 enkele gevallen, waarin Peš. + Ps. Jon. = Palest. Targ.
11-12 enkele gevallen, waarin Peš. wat den inhoud betreft overeenkomt met Pal. Targ.
12-13 enkele gevallen, waarin Peš. afwijkt van de Halacha.

Schrijver meent te hebben bewezen, dat de Pešitta nog dichter bij den Palestijnschen Targum staat dan BAUMSTARK heeft aangetoond.

In zijn bekende werk *Die aramäistische Forschung seit Theodor Nöldekes Veröffentlichungen* (1939) heeft F. ROSENTHAL kritiek uitgeoefend op de theorieën van BAUMSTARK-PETERS (blz. 199-206). Hij meent, dat o.a. twee taalkundige bewijzen van BAUMSTARK, genomen uit Dt. 1, 19, 31 (vgl. BZ 19, 1931, 257-270) ʿglattʾ weerlegd kunnen worden, en dat ook het argument, dat P. KAHLE in zijn *Masoreten des Westens* II (1930), blz. 3 vv. naar voren heeft gebracht, geen steek houdt. KAHLE had n.l. gewezen op de merkwaardigheid, dat in Gen. 1, 1 in den Syrischen tekst de *nota accusativi j a t* (= Hebr. את) gebruikt wordt, terwijl zij verderop niet meer voorkomt; het woord zou slechts zijn te verklaren als een relict van een ouderen Targum, waarin dit *jat* nog wel werd gebruikt. Volgens ROSENTHAL kan het woord echter even goed van een oorspronkelijken Syrischen vertaler afkomstig zijn, die het gebruik ervan nog kende en het eerste vers van Genesis plechtstatig wilde doen klinken. Dit lijkt zeer wel mogelijk. Het probleem der Bijbelvertalingen is

vogens ROSENTHAL ʿderart überladenʾ dat de hoop op een mathematisch zekere oplossing zeer gering is. Al moet men in deze uitspraak bezwaar maken tegen het woord mathematisch (vroeger reeds door PETERS gebruikt), toch geloof ik, dat ROSENTHAL het hier bij het rechte eind heeft. Ook lijkt het juist, dat hij wijst op de mogelijkheid van parallele ontwikkelingen ter verklaring van de opvallende overeenstemming van sommige plaatsen van Targum en Pešitta. Het taalgevoel der Oost-Arameërs was nauw verwant aan dat der West-Arameërs, en ook heeft de exegetische overlevering van het Westen natuurlijk die van het Oosten beïnvloed. Wat wonder dus, indien hier en daar overeenkomsten zijn te constateeren tusschen beide teksten. In het algemeen gesproken lijkt de theorie van BAUMSTARK en PETERS te ingewikkeld: West-Arameesch werd Oost-Arameesch en dit werd weer sterk besnoeid naar het Hebreeuwsch, hetgeen slechts uit een betrekkelijk gering aantal relicten van het Oud-Arameesch zou blijken. Hoe ingewikkelder een hypothese, hoe moeilijker zij te bewijzen is, vooral op het gebied van de philologie. Een zekere samenhang van de Pešitta van sommige boeken van het Oude Testament met een Targum is niet altijd te loochenen, men denke b.v. aan dien van Spreuken. Maar daar is de samenhang ook voor iedereen evident en zijn de bewijsplaatsen niet enkele, maar vele. In menig ander geval lijkt het echter de moeite waard zich af te vragen of een bepaalde overeenstemming, indien zij niet aan het toeval of aan parallele ontwikkeling kan worden geweten, niet eenvoudig toe te schrijven is aan een beïnvloeding van den Syrischen vertaler door Joodsche traditie. Het zelfde kan men b.v. ook in de Vulgaat van S. Hieronymus constateeren, zonder dat deze daarom terug gaat op een Joodschen Targum. Dat men in het Syrische Oosten vooral gedurende de eerste eeuwen sterk Joodsche invloeden heeft ondergaan, lijdt geen twijfel; men leze er maar eens de *Demonstrationes* van Afrahat op na (midden IVde eeuw), en bestudeere de geschiedenis van het Christendom in deze streken, die een tijd lang het cultureele centrum van het Jodendom zijn geweest.

In een artikel *Peschitta und Onkelos*, in *Jewish Studies in Memory of G. A. Kohut* (New York 1935), blz. 554-64 geeft A. SPERBER, een der voorstanders van de oorspronkelijke veelvuldigheid van de Grieksche vertalingen van het Oude Testament, toe dat een Joodsche Targumtekst later met Syrische letters kan zijn geschreven; hij heeft echter bezwaren tegen de theorie, dat men niet alleen het schrift, doch ook de taalvorm zou hebben gewijzigd en den tekst ook nog zou hebben aangepast aan het Hebreeuwsch. In zulk een geval, meent hij, zou een oorspronkelijke vertaling het eenvoudigste zijn geweest. Toch meent ook hij enkele plaatsen te kunnen aanwijzen, waar de Onkelostekst bestaat uit een samenvoeging van twee afwijkende recensies, waarvan dan soms een enkele, en niet toevallig, overeenkomt met de Pešitta.

C. MOSS schreef over *The Peschitta Version of Ezra* in *Le Muséon* 1933 blz. 55-110. Schrijver heeft in een handschrift uit de VIIIste eeuw (Brit. Mus. Or. 8732) een zeer interessanten Syrischen tekst van Esdras-Nehemias gevonden. Hij sluit zich aan bij de opvatting van BARNES en PINKERTON, die hebben bewezen, dat in de Syrische Kerk twee hoofdtypen van Pentateuch-teksten hebben bestaan: een tekst, die gekenschetst is door getrouwe reproductie van den Hebreeuwschen tekst, en een andere, die zich onderscheidt door groote vrijheid van vertaling, door uitvoerigheid en door ʿgladheidʾ (vgl. JTS XV, blz. 33). Het genoemde handschrift uit het Britsche Museum levert nu het bewijs, aldus schrijver, dat het met de Pešitta van Esdras-Nehemias evenzoo was gesteld. De vollere Syrische tekst van dit boek is blijkbaar een verder ontwikkelde vorm van een ouderen tekst, die vrijwel overeenkwam met den Hebreeuwschen tekst. Schrijver besluit met twee conclusies. 1 — Codex Ambrosianus (Ceriani) en Br. Mus. Or. 8732 zijn twee verschillende recensies van de Pešittavertaling van Esdras-Nehemias; 2 — Cod. 8732 vertegenwoordigt het meer letterlijke teksttype, overeenkomend met onzen Masoretischen tekst, vertoont echter ook enkele toevoegingen en afwijkingen van M die de andere handschriften kenschetsen. Tot slot voegt schrijver een kritisch apparaat toe (blz. 101-110).

P. A. H. DE BOER heeft in zijn dissertatie *Research into the Text of I Sam. I-XVI* (1938), en in het vervolg hierop *I Sam. XVII, Notes on the Text and the Ancient Versions*

(OTS I, 1942, 79-103) een groot aantal varianten uit verschillende vertalingen, o.a. uit de Pešitta, naast elkaar gezet en naast den Masoretischen tekst gezet, zonder zich te veel aan conclusies te wagen. Ten opzichte van de Pešitta vindt men er echter enkele op blz. 40-43 van het proefschrift. De Pešitta van I Sam. I-XVII, aldus schrijver, tracht voortdurend verklarend en verhelderend te zijn. Ten aanzien van verschillen, weglatingen en toevoegingen, is er herhaaldelijk overeenstemming met den Targum. De reden van de *overeenstemming* schijnt te liggen in het feit, dat zoowel Targum als Pešitta vertalingen zijn in nauw verwante dialecten, beide veel jonger dan het Hebreeuwsch van I Samuel. Wat de verschillen aangaat, meent DE BOER, dat de Pešitta meer dan de Targum haar best doet om moeilijke teksten in vertaling weer te geven, hoewel de vertaler het niet noodig heeft gevonden letterlijk en precies te zijn. De Pešitta is een eenvoudiger vertaling dan de Targum; achter beide staat een oude mondelinge overlevering [5]), die gebonden was aan een vasten vorm, beter gezegd vaste norm, namelijk de Hebreeuwsche tekst, die den mondelingen Targum altijd heeft vergezeld, daar deze oorspronkelijk niets anders was dan een vertolking van het Hebreeuwsch in de synagoge. Er is geen spoor van een Arameeschen tekst, waaruit de Pešitta is voortgekomen; de targumische elementen liggen in het karakter van de Pešitta en zijn niet ontleend aan eenigen ons bekenden Targum. De Pešitta van I Samuel is een christelijke vertaling, ten behoeve van Christenen gemaakt.

Over Pešittakwesties hebben zich ook uitgesproken H. S. NYBERG, in zijn *Studien zum Hoseabuche* (1935), en G. GERLEMAN in zijn *Zephanja, textkritisch und literarisch untersucht* (1942). De laatste heeft ook de verschillende uitgaven van de PEšitta op Zephanja onderzocht en zich niet tevreden gesteld met het alleen maar citeeren van b.v. LEE. Hij kon echter tusschen LEE, de polyglotte van WALTON en den bekenden codex Ambrosianus (VIde eeuw) maar weinig afwijkingen constateeren, die dan bovendien nog slechts zelden van belang zijn voor den tekst. Dit wijst op de zorgvuldigheid waarmee de Syriërs dezen hebben overgeleverd. NYBERG en GERLEMAN zijn beiden van meening, dat de Pešitta, gelijk ook de Septuagint, een 'vulgaire' versio is, vergeleken met den als regel, hoewel natuurlijk lang niet altijd, beteren en veel zorgvuldiger overgeleverden Hebreeuwschen tekst in de recensie der Masoreten. GERLEMAN meent zelfs, dat de Syrische vertaler (dus niet: bewerker) herhaaldelijk de Septuagint heeft geraadpleegd voor het verklaren van moeilijke plaatsen in den Hebreeuwschen tekst. Vaak is zijn vertaling een compromis van M. en G. Men kan dit alles vinden op blz. 87-93 van het aangehaalde werk van GERLEMAN, waarin ook een collatie wordt gegeven van den Syrischen tekst. De Targum wordt niet ter sprake gebracht.

Juist na het beëindigen van dit artikel deelde Prof. J. VOSTÉ O.P. mij nog mede, dat hij twee artikelen ter perse had, die van belang zijn voor de Pešitta, n.l. een in den zesdeeligen Feestbundel voor kardinaal MERCATI, inmiddels verschenen in de *Studi e Testi* van de Vaticaansche bibliotheek, getiteld *La Pešitta de Mossoul et la révision catholique des anciens versions orientales de la Bible* en een ander in Biblica 1947, 281-286, *Projet d'une édition critico-ecclésiastique de la Pešitta sous Léon XIII*. Beide artikelen, maar vooral het zeer uitvoerige eerste, zijn van bijzonder belang vanwege de officieele positie van den schrijver, die al vele jaren lang in speciale relatie staat tot verschillende groepen van geünieerde Syriërs, en die tevens secretaris is van de Pauselijke Bijbelcommissie.

Noemen wij hier ten slotte nog enkele studies van minder belang, die voor mij helaas niet alle bereikbaar waren.

J. BLOCH schreef een artikel over 'Ο ΣΥΡΟΣ *and the Peschitta*, in *Jewish Studies in Memory of Israel Abrahams*, New York 1927.

M. RAGGI schreef in het Arabisch een artikel over het *Psalterium van de Pešitta*, uitgaven van Qozbayya en van Cambridge, in *El Mašriq* 1934, blz. 337-361.

N. PIGOULEWSKI beschreef in de *Revue Biblique* 1937 vv. een aantal Syrische Bijbelhandschriften, onder welke zich zeer belangrijke moeten vinden, en enkele artikelen, getiteld *Les manuscrits Syriaques bibliques de Leningrad*.

[5]) Over de mondelinge overlevering vergelijke men mijn artikel *Le rôle de la tradition orale dans la transmission du texte de l'A.T.*, Rev. Bibl. 1947, blz. 5-41.

R. ABRAMOWSKI schreef over *Eine spätsyrische Überlieferung des Buches Ruth*, in *In piam Memoriam A. von Bulmerincq*, Riga. 1938.

O. LÖFGREN voegde aan zijn *Studien zu den arabischen Danielübersetzungen mit besonderer Berücksichtigung der christlichen Texte* (1936) een *Beitrag zur Kritik des Peschittatextes* toe (blz. 84-88), uitsluitend bestaande uit collatie.

M. J. WIJNGAARDEN schreef een kleine dissertatie over *The Syriac Version of the Book of Daniel* (Pennsylvania Universitas, 1923), die volgens het boven aangehaalde werk van LÖFGREN geen bijdrage levert tot de 'innersyrische Textkritik' (LÖFGREN, blz. 84).

In het boek van H. WH. ROBINSON, *The Bible in its Ancient and English Versions* (1940), komt een hoofdstuk voor over *The Syriac Bible* (blz. 83-99), dat van geheel algemeenen aard is en voor de studie der Pešitta van geen belang. Schrijver maakt geen gewag van de studies van BAUMSTARK c.s., en gaat blijkbaar van de veronderstelling uit, dat de Pešitta een oorspronkelijke vertaling is uit de eerste of tweede eeuw A.D., echter niet van één hand.

Het is duidelijk, dat in het vraagstuk der Pešitta het laatste woord nog niet is gezegd en het is de vraag of het wel ooit gezegd zal kunnen worden. Litteraire teksten zijn nu eenmaal geen scheikundige stoffen die men door middel van bepaalde bewerkingen zuiver van elkaar kan scheiden. Daarom is het bij litteraire en tekstkritiek zoo moeilijk om tot zekerheid te komen als de zaak waarom het gaat niet heel duidelijk is. Bij de Pešitta is zij dat niet. Het vraagstuk wordt bovendien nog gecompliceerd door het feit, dat elk Bijbelboek afzonderlijk moet worden behandeld, daar lang niet alle boeken van één hand zijn. Dit neemt echter niet weg, dat iedere nieuwe studie te begroeten is, daar ons inzicht er in den regel door wordt verrijkt, zelfs in het geval dat de stelling, die er in wordt verkondigd, onjuist is.

Rome, 26 November 1946 J. VAN DER PLOEG O.P.

ACADEMIE DES INSCRIPTIONS & BELLES LETTRES

DÉCHIFFREMENT DES INSCRIPTIONS PSEUDO-HIÉROGLYPHIQUES DE BYBLOS

Le 2 août 1946. — Je suis heureux de présenter à l'Académie des Inscriptions la primeur d'une découverte qui fera époque dans l'histoire de l'écriture, de l'alphabet, de toute la civilisation du Proche Orient. Je veux parler du déchiffrement des inscriptions qualifiées de pseudo-hiéroglyphiques par M. M. DUNAND dans le docte ouvrage qu'il a publié, à Beyrouth, en 1945, sous le titre de *Byblia Grammata, Documents et recherches sur le développement de l'écriture en Phénicie*. Ces inscriptions sont ainsi annoncées: „La découverte la plus inattendue faite au cours des fouilles de Byblos fut celle d'une série d'inscriptions en écriture d'aspect hiéroglyphique, indépendante, autant qu'on en puisse juger, de tout système d'écriture connue. Ces inscriptions, gravées sur pierre ou sur bronze sont au nombre de dix. Pour simplifier le jeu des références, nous les désignerons par les dix premières lettres de l'alphabet, selon l'ordre de leur découverte" (p. 71). L'inscription *a* (stèle première) avait été publiée dans *Syria*, 10, 1929, p. 1-10. Les inscriptions *c* et *d*, petite et grande tablette de bronze avaient fait l'objet d'une communication de l'auteur au congrès des Orientalistes, à Rome, en septembre 1935. Les autres textes se trouvent sur des spatules (*b, e, f, i*) ou sur des fragments de pierre (*g, h, j*). Les inscriptions sont reproduites en excellentes copies et phototypies. C'est ainsi qu'elles me sont tombées sous les yeux au printemps dernier, quand M. DUNAND a eu la délicate pensée d'offrir à son ancien maître un exemplaire de sa publication. Ajoutons que ces inscriptions ont été longuement étudiées par l'auteur qui nous donne une analyse des caractéristiques de chaque texte, une liste des signes groupés en catégories (animaux, végétaux, ciel, eau, bâtiments, etc....), une minutieuse comparaison de ces signes avec les écritures

égyptienne, minoenne et chypriote, sinaïtique, pour conclure à „l'influence directe de l'Egypte" (p. 130). Le nombre de caractères en usage dans les inscriptions pseudo-hiéroglyphiques est de 114. DUNAND les a tous repérés, il en a examiné les fréquences et les séquences, pour chercher à arracher le secret de ces images mortes, mais il déclare, en fin de compte, que „dans nos recherches nous avons retenu le postulat du caractère sémitique du langage exprimé par cette écriture. C'est peut-être là une des causes de l'insuccès de nos efforts de déchiffrement" (p. 121). De là un regard interrogateur vers l'Egyptien, l'Accadien, et même le Khourrite (suprême ressource des causes désespérées) pour savoir si ce n'est pas „un de ces groupes étrangers" qui, s'inspirant du système égyptien, aurait „créé une écriture pour l'expression de sa langue" (p. 121).

Eh bien! J'affirme aujourd'hui, et je suis en mesure d'en donner la preuve irrécusable: la langue des inscriptions pseudohiéroglyphiques est du phénicien le plus pur, proche parent de celui de Ras Shamra, de Byblos, de toutes les anciennes villes de Phénicie, étroitement allié à l'hébreu, au cananéen, à l'araméen, aux autres idiomes ouest-sémitiques. Les inventeurs de l'alphabet utilisent, dans ces textes, une écriture à la fois alphabétique et syllabique; mais ils ne recourent à aucun système idéographique. Ces signes, précurseurs, non par leur forme, mais par leur mode d'emploi, de l'alphabet dont nous avons hérité, sont une manifestation nouvelle, et imprévue, de ce besoin qu'éprouvaient les Sémites de l'Ouest, du Sinaï à la Phénicie septentrionale, d'arriver à un système moins compliqué que les hiéroglyphes ou les cunéiformes pour sauver de l'oubli leurs faits et gestes, pour exprimer aux dieux leurs besoins et leur reconnaissance, pour suppléer à la parole dans les relations entre les individus et les peuples. C'est pourquoi je me suis dit, de prime abord, que ces textes de Byblos devaient sauvegarder le langage du pays. Je ne m'étais pas trompé. Je n'ai eu pour me guider ni inscription bilingue ni texte dont les mots sont séparés par des barres ou des points. J'ai travaillé sur des textes en écriture continue et ce qui m'a sauvé, c'est que je ne me suis pas laissé guider par l'aspect des signes pour en fixer la valeur syllabique ou alphabétique.

Je m'attachai à l'un des textes les mieux conservés, à la tablette *c*, que je pourrais appeler la tablette „cobaye" ainsi décrite par M. DUNAND: „Tablette de bronze rectangulaire, aux angles très adoucis. Longueur: 0,155; largeur: 0,11; épaisseur moyenne: 0,001. Quinze lignes de texte, treize au recte, deux sur le verse... Le texte est gravé parallèlement aux longs côtés et se lit de droite à gauche et de haut en bas.... Le texte compte 217 signes dont 53 différents et se termine pas le signe 1 sept fois répété" (p. 74 ss.). La tablette est reproduite en phototypie à la pl. IX, en copie à la p. 75 (fig. 28).

Je me suis arrêté à cette tablette non seulement à cause de son état de conservation, mais aussi parce qu'elle ne comptait que 53 signes différents, alors que la tablette de bronze *d*, plus grande et tout aussi bien conservée, compte 64 signes différents sur 461 qu'elle comporte. Je m'empresse d'ajouter que j'ai reporté au fur et à mesure de mes découvertes, les valeurs obtenues pour chaque signe et que ces valeurs se sont avérées exactes. J'aurai l'occasion de donner de ce texte une traduction continue quand j'aurai identifié les signes qui lui sont propres.

Revenons à la tablette *c*. La dernière ligne de cette tablette se termine par un signe répété sept fois. En réalité, les trois premiers de ces sept signes sont plus courts que les quatre suivants, en allant de droite à gauche. J'ai supposé qu'il ne pouvait s'agir que d'un chiffre. Comme les Sémites ont toujours usé du système décimal, j'ai attribué la valeur I aux trois premiers signes, la valeur 10 aux quatre suivants, ce qui me donnait $3 + 40 = 43$. Les quatre caractères qui précèdent ce nombre, m'ont semblé devoir exprimer la date. plus précisément „en l'année". Comme les Phéniciens employaient le pluriel pour exprimer les datations, j'obtenais ainsi la formule *b-š-n-t* „dans les années". J'avais donc ainsi quatre consonnes, plus exactement quatre syllabes, abstraction faite de la voyelle. Or dans les anciens textes phéniciens, comme dans les autres textes sémitiques, hormis l'accadien, les valeurs consonantiques sont les seules exprimées et nous traduisons ces inscriptions sans le secours des voyelles, puisque dans les langues sémitiques l'essence du mot est représentée par la racine

composée de consonnes. Je me suis dit qu'il me suffirait de retrouver dans les inscriptions le substratum consonantique, en attendant de le vocaliser. En d'autres termes, je devais rencontrer plusieurs syllabes commençant ou finissant par *b* (*ba*, *bi*, *bu* ou peut-être *ab*, *ib*, *ub*) mais il fallait déterminer avant tout la consonne et cela ne pouvait se faire qu'en reportant partout la valeur consonantique du signe identifié et en la confrontant avec les

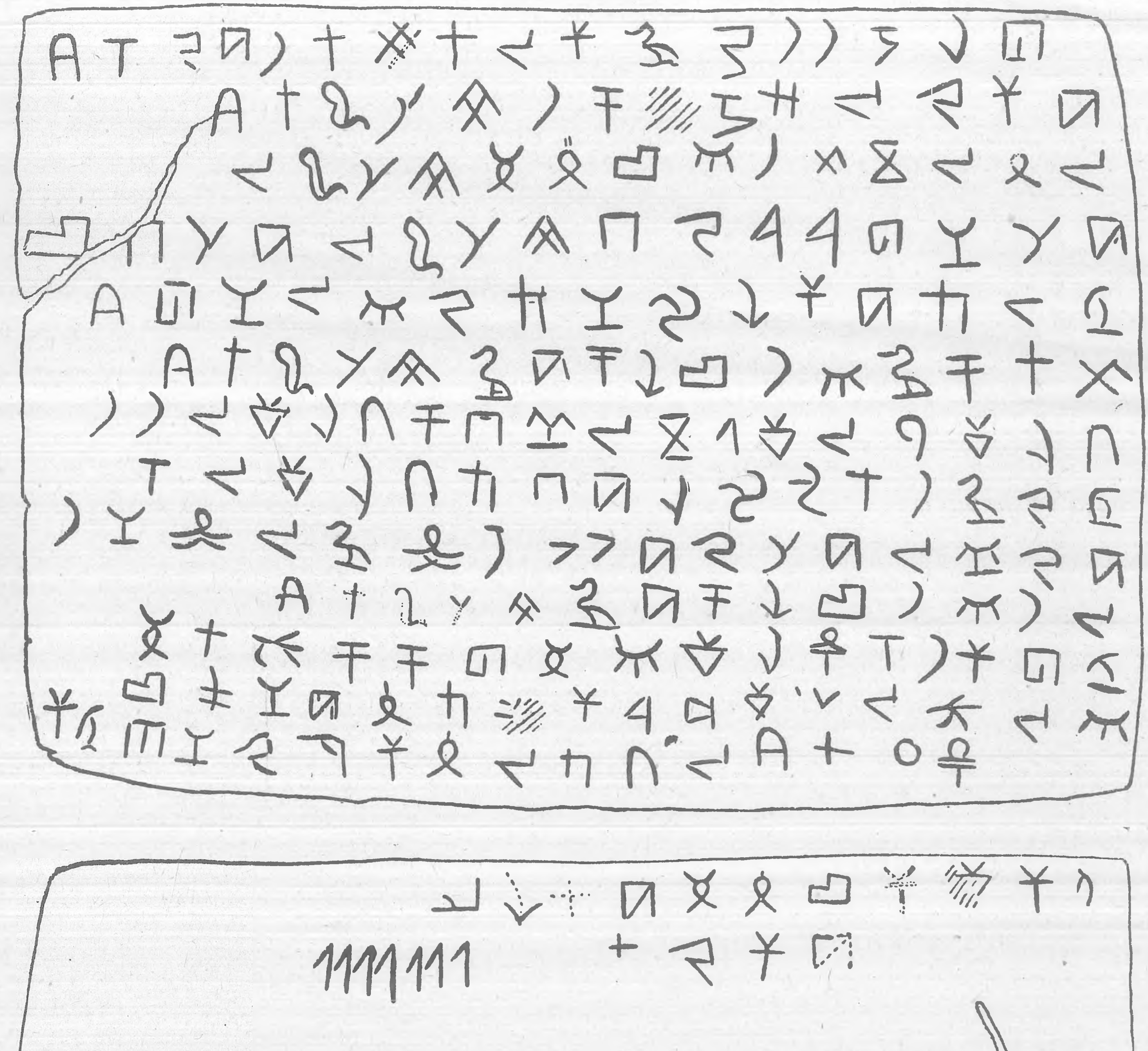

Fig. 37. Tablette de bronze *c*. Copie de M. DUNAND, p. 75

autres valeurs. Pour éviter toute confusion, j'ai marqué d'un indice la consonne dotée d'une valeur syllabique propre et chaque fois que se présentait une hypothèse, j'insérais cette hypothèse dans les séries déjà acquises. Je ne dirai point par quels avatars a passé chacun des signes avant d'arriver à sa valeur définitive. Armé d'une gomme et d'un crayon, je me suis livré à un labeur obsédant de jour et de nuit sur cette toile de Pénélope, certain d'aboutir parce que mon point de départ s'avérait chaque jour plus sûr. La ligne 15 marquait bien l'année de la tablette.

En effet, en transportant les valeurs *b*, *š*, *n*, *t* dans les autres lignes de la tablette, j'eus le bonheur de rencontrer dans la première ligne les signes *n* et *š* encadrant un signe que je supposai être le *ḫ*, le mot attendu étant *nḫš* „cuivre" ou „bronze". Cette lettre ou cette

syllabe nouvelle me fournit le mot *mzbḥ* „autel" aux lignes 6 et 10. Quelle ne fut pas ma joie, en reportant la valeur *m* à la ligne 14, avant l'indication d'année, d'obtenir *btmz* „en Tammouz", c'est à dire la fixation du mois. Au début de cette ligne 14, j'avais deux *š* séparés par un signe que je crus d'abord une syllabe contenant *l*, ce qui m'aurait donné *šlš* „trois" suivi de la désignation du jour. En réalité, le mot n'était pas *šlš*, mais *šdš* „six", devenu plus tard *šš*. L'arabe *sâdis* „sixième" a gardé le type le plus ancien de ce nombre. Devant le nom de mois j'obtenais *šdš* ym_4m_1 „sixième jour".

Tout cela ne s'est pas fait aussi rapidement que mon exposé le laisserait à entendre. Il m'a fallu „vingt fois sur le métier remettre mon ouvrage, ajouter quelquefois et souvent effacer", mais chaque hypothèse heureuse était génératrice de nouvelles trouvailles, et c'est ainsi que peu à peu les syllabes ou les lettres se sont regroupées d'elles-mêmes, les phrases en pur phénicien se sont alignées, le sens est apparu. Je n'ai cherché ni le nom de Byblos ni les mots de dieu ou de roi, ni les récits de conquêtes ou d'œuvres pies. J'ai trouvé le texte d'un artiste graveur qui raconte ce qu'il a fait, avec ses collègues, pour l'ornementation du temple où il a travaillé. La tablette *c*, comme d'ailleurs la tablette *d*, est une inscription commémorative. En même temps que j'élucidais ce texte, j'établissais mon syllabaire, alignant en regard de chaque consonne de l'alphabet phénicien ou hébreu les signes correspondant aux syllabes dont cette consonne était l'armature. Le syllabaire ainsi obtenu est confirmé par l'application du système aux autres textes. Il ne me reste plus qu'à mettre les voyelles, mais, je l'ai dit, elles offrent un intérêt secondaire dans l'interprétation des textes, puisque les Phéniciens eux-mêmes les ont négligées dans l'établissement définitif de leur alphabet.

Le 27 Septembre 1946. — Dans ma communication du 2 août dernier, j'ai annoncé à l'Académie que j'avais réussi à percer le mystère des inscriptions de Byblos appelées pseudo-hiéroglyphiques par M. M. DUNAND qui les a découvertes et publiées. J'ai exposé comment, sans le secours d'une bilingue, sans même l'indication d'une coupure entre les mots, j'étais parvenu à reconnaître la vieille langue phénicienne dans l'idiome exprimé par cette écriture jusqu'ici indéchiffrée et comment j'avais reconstitué l'alphabet syllabique de plus de cent signes grâce auquel il m'était possible de déchiffrer et de traduire les textes. J'ai ensuite expliqué l'un de ces textes, la tablette de bronze *c* que j'avais choisie comme tablette „cobaye". Elle comptait 15 lignes, 13 au recto, 2 au verso, à lire de droite à gauche, le nombre des caractères étant de 217, dont 53 différents. L'inscription rappelait l'œuvre d'un graveur sur cuivre et de ses collègues pour le temple égyptien de Byblos. Elle se terminait par la date où fut effectué ce travail et c'est grâce au chiffre indiquant l'année que j'avais pu reconstituer d'abord la formule chronologique puis les autres mots du texte.

A mesure que les signes de cette tablette acquéraient, grâce aux recoupements suggérés par le vocabulaire phénicien, leur valeur définitive, j'avais soin de reporter ces acquisitions dans les textes rédigés dans la même écriture. Parmi ces textes il en est quatre qui sont gravés sur des spatules en plus ou moins mauvais état et quatre sur des pierres plus ou moins fragmentaires. Le plus important de toute la collection est sans contredit celui que porte la seconde tablette de bronze appelée tablette *d*. M. DUNAND la définit ainsi: „Grande tablette rectangulaire en bronze. Longueur: 0,21; largeur: 0,115; épaisseur de 0,001 à 0,0015. Les deux faces sont inscrites et comptent 41 lignes, 22 sur le recto, 19 sur le verso... Ce long texte ne livre que 64 signes différents sur 461 qu'il comporte." La tablette *d* est reproduite en photographie à la pl. X, en copie à la p. 77 des *Byblia Grammata*. C'est un document unique dans les trésors épigraphiques de l'ancienne Phénicie. Je m'y suis attaché avec la même ardeur qui m'avait permis, de la fin de juin à la fin de juillet, de découvrir la clef du système pseudo-hiéroglyphique de Byblos et d'interpréter, sans risque d'erreur grave, la tablette *c*. Voici le résultat de mon travail.

Ce texte, qui compte 64 signes différents, utilise des caractères qui lui sont communs avec la tablette *c* et les autres inscriptions, mais il en possède un certain nombre qui lui sont propres. Parmi ceux-ci, il en est qui sont d'une telle fréquence qu'ils représentent des syllabes, des consonnes, des voyelles, qui se rencontrent fréquemment dans la langue phénicienne de l'époque où nous situons cette écriture, c'est-à-dire vers le milieu du deuxième millénaire avant notre ère. Chacun des scribes ou des graveurs avait à sa disposition plus de signes qu'il n'en fallait pour représenter les mêmes sons. En d'autres termes, nous avons affaire à un syllabaire ou à un alphabet pléthorique. Alors que les écrivains de Ras-Shamra, modifiant à leur guise le syllabaire cunéiforme, le réduisent d'un seul coup à une trentaine

Fig. 38. Tablette de bronze *d*. Copie de M. DUNAND, p. 77

de caractères représentant les consonnes de l'alphabet sémitique primitif avec, en plus, les trois aleph vocaliques, les graveurs de Byblos ne sont pas encore arrivés à cette simplification. Leur écriture marque une étape entre le syllabisme pur et le pur alphabétisme qui trouvera son expression définitive dans les textes de Shapat-Baal et d'Akhiram. Nous avons dans les inscriptions pseudo-hiéroglyphiques une manifestation frappante de cette tendance, alors répandue chez les Sémites occidentaux, à restreindre le nombre des caractères pour aboutir à un système plus accessible que celui des hiéroglyphes ou des cunéifor-

mes. Il s'agissait de faire de l'écriture non plus le monopole de la classe des scribes, mais le bien commun des simples mortels. Et ce qu'il y a de plus singulier, c'est que les signes sont affublés de leur signification consonantique ou syllabique, sans tenir compte de la valeur qu'ils possèdent dans l'écriture d'où ils proviennent. C'est là ce qui a trompé ceux qui, avant moi, ont tenté de saisir le secret de ces textes. Ils ont cherché dans les écritures voisines, principalement dans les hiéroglyphes, des analogies incontestables, dans l'espoir d'en tirer profit pour l'explication des caractères. Cette voie menait tout droit à une impasse. S'il est un fait qui s'impose maintenant avec l'évidence d'un axiome, c'est que la valeur phonétique des signes est indépendante de leur origine. Les graveurs de Byblos ont décrété que telle figure représenterait tel son. Nous avons une nouvelle preuve de l'intervention du génie individuel dans les grands progrès de l'esprit humain. Peut-être aussi les inventeurs du système eurent-ils le souci de rendre leur écriture plus personnelle en n'empruntant que le signe et non la chose signifiée. Leur système devenait un système proprement phénicien, consacré à la langue phénicienne de Byblos, différente à la fois de l'assyro-babylonien des cunéiformes et de l'égyptien des hiéroglyphes. De toute façon, le principe de l'acrophonie, c'est à dire de l'attribution à un signe de la valeur exprimée par la première consonne du mot que représente le signe, ce principe n'est plus applicable aux origines de l'alphabet. C'est après coup seulement que les Sémites de l'Ouest ont désigné par des noms les lettres de leur écriture et l'on sait combien ces désignations sont souvent de vagues approximations. Ainsi la représentation de l'œil qui, dans l'écriture proto-sinaïtique, semble bien représenter un *ʿaïn,* apparaît sept fois dans notre tablette *d,* et nulle part ailleurs, pour exprimer une syllabe commençant par *shin.* Le rond, qui est la pupille de l'œil et qui exprimera le *ʿaïn* dans le premier alphabet, est employé dans nos textes pour représenter le *sin* ou le *samech.* Il me serait facile de multiplier les exemples de cet usage arbitraire des signes d'emprunt pour la constitution du syllabaire et de l'alphabet des Phéniciens de Byblos. Il y a cependant quelques coïncidences, par exemple pour le *ḫêth,* le *nûn,* le *rêsh.* Nous aurons à les expliquer dans notre étude d'ensemble.

L'examen approfondi de la tablette *d,* parallèlement à la tablette *c,* démontre que la tendance à l'orthographe purement consonantique est déjà très accusée à l'époque où ces textes furent rédigés. J'avais eu soin, dans ma première transcription, de réserver l'expression des voyelles, étant donné que nous sommes peu renseignés sur le vocalisme de l'ancien phénicien. Je me suis donc contenté, et je m'en félicite, de différencier par des indices les consonnes représentées par des signes divers, pour éviter de me prononcer sur la valeur syllabique de ces signes. Ainsi j'obtenais un texte dont les mots apparaissaient déjà sous la forme que leur donneraient plus tard les inventeurs de l'alphabet. Je pouvais de la sorte, comme on le fait couramment pour les inscriptions phéniciennes en écriture alphabétique, traduire les phrases sans les vocaliser. Je constatai que, dans certains cas, la voyelle pouvait être prononcée avant la consonne, comme dans le syllabaire cunéiforme où nous avons des signes pour *ab, ib, ub,* à côté des signes *ba, bi, bu.* Parfois aussi les consonnes faibles *aleph* ('), *waw* (w), *yodh* (y), ont été traitées comme de véritables *matres lectionis,* c'est-à-dire comme des voyelles de secours, ce qui obligeait à traiter comme une simple consonne le signe précédant cette voyelle. Les consonnes finales, si l'on se fie au mécanisme des langues sémitiques, hormis l'arabe, sont fréquemment dépourvues de voyelles, d'où la nécessité de traiter comme simples consonnes des signes placés de préférence à la fin des mots.

Pour faire toucher du doigt ce système d'orthographe, je vais transcrire ci-dessous trois lignes de la tablette *d,* les lignes 11-13 qui sont des plus significatives:

11. *š-w ʾ-s ʾ-*t_2*-n* l_1 m_3*-ʾ-r-k-*b_2
šu ʾis ʾaton el markabi
Shou, Isis, Aton sur le char (ou la barque);

12. *ʾ*$_3$*-*m_2*-*w_1*-n* *z-*b_2*-ḫ-*m_1 *ʾ-*m_3*-*n_4 *y-ʿ*$_2$*-š*
ʾamun zabiḫim ʾamana yaʿaš
Amon (qui) aux sacrificateurs protection fait;

13. *z ḫ-*n_4*-*r_1 *š*$_1$*-*n_4 *ḫ-*n_2*-s* *ʾ-*t_2*-n*
ze ha-nar šena ḫuns ʾaton
ces luminaires deux, Khonsou, Aton.

On voit comment certains mots sont rendus par des consonnes à l'aide de *matres lectionis,* tandis que pour d'autres il est nécessaire de donner aux signes une valeur syllabique. Le sens n'est pas douteux. Les divinités égyptiennes sont représentées sur le *markab,* qui est un char ou, plus probablement, une barque. Amon accorde l'*aman* (allusion à son nom) aux prêtres qui font un sacrifice. Les deux luminaires, Khonsou, dieu-lune, et Aton, disque solaire, figurent dans une autre scène, décrite aux ll. 14-15.

C'est en transportant dans la tablette *d* les valeurs acquises par le déchiffrement de la tablette *c* et en déterminant, par le contexte, les valeurs des signes non employés dans la tablette *c,* que j'ai pu aboutir à une transcription et à une traduction de ce texte de 41 lignes. Il a été conçu comme une plaque commémorative pour conserver à la postérité les noms de ceux qui ont élaboré l'ornementation sacrée du temple égyptien de Byblos. Les principaux artisans sont les artistes graveurs. Le verbe employé pour „graver" est *ptḫ,* comme dans la Bible, dans certains textes phéniciens et dans la tablette *c.* Le même verbe est usité pour signifier „ouvrir", qui est son sens ordinaire dans les langues sémitiques. Les opérations préliminaires sont exprimées par les racines *kbš* „fouler, fondre" (comme en latin *subigere metalla*), *zḫl* „glisser, serpenter", c'est à dire „faire glisser, serpenter" le métal en fusion dans les moules et par suite „mouler", *šnn* „aiguiser, polir" pour supprimer les aspérités du bronze. Les ll. 1-8 racontent comment on a procédé à la cuisson du métal. Le premier ouvrage gravé est un *ʾ-*p_1*-w-ʔ-d* (l. 10) que nous n'hésitons pas à rendre par éphod, en rappelant que dans la Bible, à côté de l'éphod vêtement, existait l'éphod idole qui était recouverte de métal précieux (Juges, VIII, 24 ss., XVII-XVIII; I Samuel, XXI, 9-10). On sait que le mot, sous la forme *ʾipd,* apparaît dans un texte de Ras Shamra (VIROLLEAUD, Syria 15, 1934, p. 309). Viennent ensuite (ll. 11-21) les travaux exécutés par toute une famille rattachée au graveur Lil qui est l'auteur de la tablette *c.* Les ll. 22-25 donnent les noms de ceux qui ont travaillé à la confection d'un Apophis, c'est à dire du fameux serpent ennemi du soleil. Enfin mention des fondeurs auxquels on doit d'autres divinités égyptiennes admises dans le temple: Bès, Noun, Sotekh. Les ll. 29-31 exaltent l'ardeur au travail de tout le personnel. Le texte finit par une sorte de doxologie qui exalte la beauté du temple et par une invocation à „notre seigneur" (ll. 32-41).

Parmi les artisans on en trouve quelques-uns, dont les noms décèlent une origine égyptienne, en particulier *Pi-saʾ* „celui de Saïs (*Sâ* dans les textes assyriens), l. 22; ...Anubis (écrit à l'égyptienne *ʾa-n-p*), l. 25; *Pa-war* „le grand", l. 28. Les autres noms sont phéniciens. Il est possible que les artisans soient venus à Byblos de l'île de Chypre, patrie du cuivre et de la métallurgie. La mention du disque solaire Aton à la l. 11 et à la l. 13, le nom du temple Aton-yahaki conservé dans la tablette *c,* l. 15, nous aiguille vers l'époque d'Aménophis IV-Akhnaton, le grand promoteur du culte d'Aton (1370-1349 av. J.C.). Mais il faut noter que la réforme de ce monarque excluait le culte d'Amon, alors que ce dieu figure en bonne place à la l. 12. La mention, à la l. 26, de Sotekh, le sosie asiatique du dieu Seth de haute Egypte, pourrait peut-être nous donner un point de repère dans la chronologie antérieure à Aménophis IV.

Paris, 1946. E. DHORME

ʿAŠTART ET ʿAŠTAR À RAS-SHAMRA

Le fragment mythologique de Ras-Shamra publié par M. Charles VIROLLEAUD sous le titre *Le dieu ʿAštar* [1]) permet de deviner que ce dieu est le doublet masculin de la déesse ʿAštart:

1° — ʿAštart, devenue Astarté et entrée en composition dans Atargatis, apparaît accompagnée d'un lion, ou de deux lions sur ses côtés; souvent son trône est formé de lions. Nous pensons qu'elle était primitivement adorée sous la forme d'une lionne et que c'est elle qu'à Ras-Shamra on désignait sous le terme ʿLa Lionneʾ dans le nom théophore *ʿbd-Lbet*, ʿServiteur de la Lionneʾ [2]). Le lion vainqueur du taureau est encore une allusion à la déesse [3]).

Dans le nouveau texte, ligne 20, ʿAštar est accompagné d'un lion dans sa descente au tombeau. Il était probablement à l'origine le dieu lion dans un couple divin lion et lionne.

2° — Au point de vue astral ʿAštart est essentiellement la planète Vénus; accompagnant le soleil dans sa course, cette planète est visible au couchant et au levant. Ce caractère n'apparaît pas dans la littérature de Ras-Shamra, mais est bien clair chez Ištar et Astarté.

Dans le nouveau texte, la déesse-Soleil, *Špš*, transmet à ʿAštar une des décisions du dieu ʾEl, père des dieux (l. 15-16). Le fait s'explique bien si ʿAštar accompagne le soleil dans la course.

En second lieu, ʿAštar doit ʿsortir au-devant du Prince de la merʾ, le dieu Yam (l. 16). Or pour les habitants de Ras-Shamra la mer et le dieu de la mer sont essentiellement à l'Ouest. Vénus s'élevant de l'Est au-dessus des montagnes de la Phénicie ʿsortʾ bien au devant du dieu de la mer [4]). Quand, d'autre part, ʿAštar dit qu'il va ʿdescendre dans le tombeauʾ, il fait allusion sans doute au coucher de l'astre (l. 20).

3° — ʿAštart, comme prototype d'Astarté est une déesse de vie et de résurrection. Sous la forme Ištar, elle, est l'héroïne du poème babylonien de la *Descente aux enfers*.

ʿAštar descend au tombeau (l. 20) comme c'est le cas général des dieux qui meurent, il sortira certainement du tombeau, vainqueur de la mort et deviendra ainsi un dieu de résurrection.

Ces comparaisons amènent à penser que la planète Vénus était représentée à Ras-Shamra par deux divinités masculine et féminine sans établir de distinction nette entre l'étoile du matin et l'étoile du soir. Il est probable cependant que c'est cette distinction qui est à l'origine de la dualité des personnes. Un texte assyrien qui représente une tradition ancienne nous dit que ʿVénus est femelle au coucher du soleil, et mâle au lever du soleilʾ [5]). Il est donc probable qu' ʿAštar était primitivement l'étoile du matin et ʿAštart l'étoile du soir. Le premier serait apparenté à l'Ištar guerrière, la seconde plus particulièrement à la déesse nue. On notera qu'Astarté a perdu tout caractère guerrier, et que par contre, Ištar a conservé un nom masculin.

Le groupe ʿAštart et ʿAštar, à rapprocher de ʾAšerat et ʾAšer, suggère qu'il a du exister dans la préhistoire religieuse orientale un groupe ʿAnat et ʿAn. Ce dieu ne s'est jamais encore rencontré à l'état natif, mais le nom d'homme, עבדען, ʿEbedʿan, à Ras Shamra, paraît bien signifier ʿServiteur de ʿAnʾ.

Paris, Décembre 1946.

Comte du MESNIL du BUISSON

1) III AB, C, dans *Syria*, 1944-1945, p. 1-12.

2) THUREAU-DANGIN, *Rev. d'Assyr.*, XXXVII, p. 116 l. 38 et p. 105.

3) Nous avons développé cette thèse dans une communication à la Société Nationale des Antiquaires de France et la publierons en détail dans notre catalogue des *Tessères et monnaies de Palmyre* en préparation.

4) Il faut remarquer que si on lit Yôm au lieu de Yam, et que l'on comprend: ʿle prince du jourʾ, ʿle dieu Yômʾ le sens n'est pas moins satisfaisant: Vénus ʿsortʾ de l'horizon, avant le lever du jour, ʿdevant le dieu Yômʾ. Nous nous empressons d'ajouter que c'est la lecture Yam, qui nous paraît la bonne. Comme l'a montré en effet M. VIROLLEAUD, *Ym* est constamment associé à *Nhr*, or ce mot ne peut vouloir dire que ʿFleuveʾ dans l'expression *špṭ Nhr* ʿLe Fleuve jugeʾ, allusion à la pratique de l'ordalie.

5) RAWLINSON, *Western Asia inscrip.*, III, pl. 53.

CAPITA SELECTA UIT DE HETHIETISCHE BESCHAVINGSGESCHIEDENIS

III. HETHIETISCHE MYTHEN EN LEGENDEN

Gedurende de oorlogsjaren heeft ook de wetenschap der Hethietologie niet stil gestaan. Zowel in Europa, als ook in de Verenigde Staten, maar daarnaast vooral in Turkije, waar uiteraard bijzondere belangstelling voor de oude Hethietische beschaving bestaat, is men voortgegaan de resultaten der archæologische expedities van vóór 1940 in historisch, philologisch en godsdiensthistorisch opzicht te verwerken. In Turkije bleek het zelfs mogelijk de opgravingen en onderzoekingen ter plaatse, zij het in bescheiden omvang, voort te zetten [1]). Op historisch terrein is het mogelijk geweest de chronologie van het Hethietische Imperium, en vooral van de daarvóór liggende periode, in aansluiting aan de verlaging van de Vooraziatische chronologie, nauwkeuriger dan tot dusverre het geval was, vast te stellen en de periode van de zogenaamde leemte in de bronnen naar het rijk der fabelen te verwijzen. Daardoor sluit thans de periode van het Hethietische Middenrijk (1800-1450) aan bij die van het Hethietische Imperium of Nieuwe Rijk (1450-1200) [2]).

Belangrijk is ook, dat de rol der Hethietische vazalstaten in Klein Azië en Noord Syrië door deze onderzoekingen duidelijker voor ons is geworden. Wij weten thans, dat er een nauw contact tusschen het Noordelijk en Zuidelijk rijksdeel heeft bestaan en dat de rol van dit Zuidelijk rijksdeel, oorspronkelijk een wingewest, in vele opzichten beslissend is geweest voor de ontwikkeling van het gehele Hethietische Imperium, toen dit mede door het politieke ingrijpen der Hiëroglyphische Hethieten tijdens de oorlogen met Egypte in de 14de en 13de eeuw vóór Chr. op het toppunt van zijn macht stond, en de hegemonie in Voor Azië wist te verkrijgen [3]).

Doch niet alleen in historisch en politiek opzicht zijn de Hethieten nader tot ons gekomen, ook hun godsdienstig leven en hun beschaving in het algemeen hebben in de laatste jaren in het centrum der hethietologische onderzoekingen gestaan. Dit is geen toeval, daar de geschiedenis der Hethieten al spoedig na de ontdekking der Koninklijke Hethietische archieven in hun oude hoofdstad, Ḫattušaš-Boğazköy, met behulp van synchronismen met de rijken van het Tweestroomenland en Egypte kon worden gereconstrueerd. De historische teksten zijn immers het eerst bij elkaar gezocht en gepubliceerd; pas daarna is men in het algemeen begonnen de andere teksten te bestuderen [4]).

Een stroom van hethietologische litteratuur is in de oorlogsjaren verschenen, zo rijk zelfs, dat de assyriologie, waaruit de hethietologie is voortgekomen, er jaloers op zou kunnen zijn; circa 50 op zich zelf staande werken, benevens nog een aantal tijdschriftartikelen zijn verschenen. Daarbij valt op, hoe vele dezer publicaties bronnenpublicaties zijn of de bronnen commentariëren. Wij hopen daarvan binnenkort in Bibliotheca Orientalis een beredeneerd en geclassificeerd overzicht te geven. Daarbij bevinden zich verscheidene publicaties op godsdiensthistorisch terrein. Nu is er van de godsdienst der Hethieten, sedert er in de zeventiger jaren der vorige eeuw van hen in wetenschappelijk opzicht sprake is, betrekkelijk weinig gepubliceerd, dat de toets der critiek ten volle kan doorstaan. Uitzonde-

1) K. BITTEL, *Archäologische Funde aus der Türkei im Jahre 1939, 1940, 1941*, Archäologischer Anzeiger 1940, 553-600; 1941, 251-318; 1942, 75-100; Hamit Zübeyr KOSAY, *Results of the Excavations Alacahöyük*, La Turquie Kemaliste 32-40, 1939-1940, 20-26; idem, *Les fouilles de Pazarli entreprises par la Société d'histoire turque*, Ankara, 1941; H. Th. BOSSERT, *Karatepe, A preliminary report on a new Hittite site*. Istanbul 1946; zie verder blz. 4...

2) A. A. KAMPMAN, *De historische beteekenis der Hethietische Vestingbouwkunde*, Leiden, 1945, 9-18; (= *Kernmomenten* 83-92); H. Th. BOSSERT, *Altanatolien*, Berlijn, 1942, 44-53.

3) A. A. KAMPMAN, *Hethietische Vestingbouwkunde*, 22 (= *Kernmomenten* 96).

4) Tekstpublicaties: *Keilschrifttexte aus Boghazköi* I-VI, Leipzig 1916-1921 (= KBo); *Keilschrifturkunden aus Boghazköi* I-XXXIV, Berlijn, 1921-1944 (= KUB).

ringen daarop vormen de werken van Albrecht GOETZE [5]), Guiseppe FURLANI [6]) en Louis DELAPORTE [7]). Deze publicaties hebben uiteraard nog weinig of geen gebruik kunnen maken van de onderzoekingen, die een gevolg zijn van de hervatting der opgravingen in de Hethietische hoofdstad in 1931 en volgende jaren door de Boğazköy-expeditie o.l.v. Kurt BITTEL. Het is daarom dan ook zeer verheugend te kunnen constateren, dat sedert 1939 een aantal werken is verschenen, waardoor het Hethietische *Pantheon* en de daarmede samenhangende godsdienstige gebruiken, mythen en legenden nader tot ons is gebracht. Op archæologisch terrein noem ik de prachtige publicatie van Kurt BITTEL over het Hethietische rotsheiligdom Yazılıkaya bij Ḫattušaš [8]), waardoor de onderlinge verhouding van een aantal Hethietische goden begrijpelijker voor ons is geworden. In hetzelfde opzicht is ook het boek van C. G. VON BRANDENSTEIN, *Hethitische Götter nach Bildbeschreibungen in Keilschrifttexten* (Leipzig 1943) van belang, omdat de door VON BRANDENSTEIN onderzochte spijkerschriftteksten met beschrijvingen der afbeeldingen van Hethietische goden ons in staat stellen een aantal reliëfs met godenbeelden te identificeren en nadere gevolgtrekkingen te maken omtrent de familieverhoudingen der goden en godenfamilies. Een goed overzicht van de Hethietische geschiedenis en beschaving vindt men in een woordenboekartikel van L. DELAPORTE, *Hittites* [9]); een zeer ruime plaats wordt in deze bijdrage gegeven aan de Hethietische godsdienst. DELAPORTE geeft ons hier een op overzichtelijke wijze samengestelde lijst van Hethietische goden, die in de staatsverdragen als getuigen worden aangeroepen. Niet minder dan 148 goden worden in deze lijst opgesomd met vermelding van de verdragen, waarin zij voorkomen. DELAPORTE was ook in de gelegenheid gebruik te maken van het grootste deel der opgravingsresultaten van Boğazköy-Ḫattušaš uit de jaren 1931-1939, maar de uit godsdiensthistorisch oogpunt belangrijke publicatie over Yazılıkaya kon hem nog niet bekend zijn. Zijn artikel steekt bijzonder gunstig af bij de bijdrage van Joh. DE GROOT in de *Godsdiensten der wereld* [10]), waar de Hethietische godsdienst wel op povere en minder gelukkige wijze is behandeld.

Het belangrijkst is echter het verschijnen van het XXXIIIste deel der *Keilschrifturkunden aus Boghasköi* geweest, waarin Heinrich OTTEN [11]), de epigraaf der Boğazköy-expeditie, ons de spijkerschrifttekst heeft gegeven van 124 fragmenten van mythische en magische teksten in het Hethietisch, die nu, nà hun bewerking te Berlijn, wederom in het archæologisch museum te Istanbul berusten. Na de publicatie van tabletten met fragmenten met de Telipinuš- en de Illujankaš-mythe in KUB VIII, XVII en XXIV worden in KUB XXXIII voor het eerst mythische teksten, systematisch geordend, gepubliceerd. In de eerste 21 teksten van deze publicatie worden de teksten van de Telipinuš-mythe in aansluiting aan KUB XVII, 10 volledig weergegeven. Van nog groter belang is de publicatie van de teksten geweest behorende tot de zogenaamde Kumarbi-cyclus. Met behulp van deze mythe is het mogelijk geweest de Hethietische theogonie te reconstrueren, waarbij samenhang met de Griekse theogonie duidelijk bleek te bestaan. Voorts is de Kumarbi-mythe van belang voor onze kennis van de reeds dikwijls gebleken Ḫurrietische invloed op de Hethietische godsdienst en litteratuur.

Het zijn vooral twee publicaties, die mij er toe hebben gebracht in dit Jaarbericht het een en ander over Hethietische mythen mede te delen. In de eerste plaats de bewerking van

[5]) A. GOETZE, *Kleinasien,* München, 1933, 122-160, in het *Handbuch der Altertumswissenschaft.*

[6]) G. FURLANI, *La religione degli Hittiti,* Bologna, 1936.

[7]) L. DELAPORTE, *Les Hittites,* Parijs, 1936, 241-277.

[8]) K. BITTEL, R. NAUMANN und H. OTTO, *Yazılıkaya, Architektur, Felsbilder, Inschriften und Kleinfunde,* Leipzig, 1941 (= WVDOG 61); zie mijn bespreking in JEOL II, No 8, 1942, 689-708.

[9]) L. DELAPORTE, *Hittites* in: *Supplément au Dictionnaire de la Bible,* Parijs, 1941, Tome IV, fasc. 18, 60-78.

[10]) Joh. DE GROOT, *West-Aziatische Religies: De Godsdienst der Hethieten* in *De Godsdiensten der Wereld I,* Amsterdam 1940, 254-257.

[11]) *Keilschriftkunde aus Boghasköi Heft* XXXIII: H. OTTEN, *Mythische und magische Texte in hethitischer Sprache,* Berlijn, 1943.

de Telipinuš-mythe van OTTEN [12]), ten tweede die van de Kumarbi-Cyclus van Hans Gustav GÜTERBOCK in 1946 te Ankara verschenen [13]). Het boek van OTTEN is ontstaan tegelijkertijd met en naar aanleiding van de door hem in KUB XXXIII uitgegeven Telipinuš-teksten, dat van GÜTERBOCK vormt een transcriptie, vertaling en commentaar op de Kumarbi-teksten door OTTEN in KUB XXXIII gepubliceerd. Wanneer men het in deze beide publicaties verwerkte tekstmateriaal vergelijkt met hetgeen G. FURLANI in 1936 en zelfs nog L. DELAPORTE in 1941 over Hethietische mythen wisten mede te delen, dan blijkt wel, hoe ook de hethietologie voor haar ontwikkeling op de verdere publicatie van het tekstmateriaal is aangewezen. Terwijl FURLANI in negen regels van de Kumarbi-mythe alleen weet mede te delen, dat dit een soort nationaal epos der Hethieten is en een weinig met *Enuma eliš* der Babyloniërs correspondeert [14]), bevat het boek van GÜTERBOCK over deze mythe, die een cyclus van minstens drie afzonderlijke stukken blijkt te zijn, een 160 bladzijden.

Uit het reeds vroeger bekende en in de laatste jaren gepubliceerde materiaal kan men thans opmaken, dat men bij de Hethieten onderscheid dient te maken tussen twee afzonderlijke groepen van mythen: ten eerste de groep van echte Hethietische mythen, die meestal met een godsdienstig feest samenhangen en hun overlevering danken aan de omstandigheid, dat ze tezamen met de rituele voorschriften door de tempelpriesters zijn opgetekend; ten tweede mythen, die meer litterair kunnen worden beschouwd en waarvan het niet vaststaat, dat zij een rol in de cultus hebben gespeeld. Daarbij is gebleken, dat deze mythen en heldendichten, voorzover bekend geworden, alle op niet-Hethietische originelen teruggaan, waarbij de Ḫurrieten de bemiddelaars van Oost naar West zijn geweest [15]). De Ḫurrieten zijn in de laatste twintig jaren in de historische gezichtskring getreden. Men vindt hun monumenten in Voor Azië verspreid van Mesopotamië tot de kust van de Middellandse Zee en van Anatolië tot Palestina. In de 16de eeuw v. Chr. stichtte een Indo-arische volkerenstam, de Mitanni, een belangrijk politiek centrum, het Mitanni-rijk, welks centrum in het brongebied van de Chaboer ligt. De Hethieten noemden dit volk de Ḫurrieten, de Babyloniërs de Subaræers. De opkomst van het Hethietische Imperium in de 14de eeuw v. Chr. geschiedt in strijd met en ten koste van het rijk der Ḫurrieten, dat een tijd lang als bufferstaat tussen de Egyptenaren en Hethieten fungeerde. Het gevolg is de ondergang van dit rijk en de inlijving van grote delen van Z.O. Klein Azië en Noord Syrië bij het Nieuwe Hethietische rijk onder koning Suppiluliumaš (1370). Cultureel hebben de Hethieten echter zeer veel van dit volk overgenomen: verering van Ḫurrietische goden, het gebruik van Ḫurrietische eigennamen en van religieuze Ḫurrietische teksten. Zo zijn van het Babylonische Gilgameš-epos in Boğazköy naast Akkadische en Hethietische ook brokstukken van een Ḫurrietische versie teruggevonden, zodat men eventueel kan aannemen, dat de Ḫurrieten de overbrengers van de litteraire producten van het Tweestromenland naar Klein Azië zijn geweest.

Tot de groep van teksten wier Ḫurrietische oorsprong blijkt uit de godennamen, plaats- of persoonsnamen of uit de aanwezigheid van Ḫurrietische versies in het kleitablettenarchief van Ḫattušaš, behoren de door OTTEN uitgegeven en door GÜTERBOCK getranscribeerde, vertaalde en gecommentarieerde mythen van de Kumarbi-cyclus, voorts de legenden van de slangendraak Ḫedammu, van koning Gurparanzaḫ, van den jager Kešši, van den rijkaard Appu en zijn tweelingzonen, de verhalen van Ištar en de berg Pišaiša en van het schreeuwen van de berg Vašitta. OTTEN geeft in KUB XXXIII alleen de Hethietische teksten van deze mythen; het tekstmateriaal in het Ḫurrietisch wacht nog op publicatie, terwijl van de omvang en de conserveringstoestand daarvan niets bekend is.

[12]) H. OTTEN, *Die Überlieferungen des Telipinu-Mythus,* Leipzig, 1942 (= MVAeG 46, 1: Hethitische Texte, VII).

[13]) H. G. GÜTERBOCK, *Kumarbi, Mythen vom churritischen Kronos aus den hethitischen Fragmenten zusammengestellt, übersetzt und erklärt,* Zürich, 1946 (= Istanbuler Schriften 16). Transcriptie van deze mythe in: H. G. GÜTERBOCK, *Kumarbi Efsanesi, Eticemetnin transkripsiyonce,* Ankara, 1946 (= Türk Tarih Kurumu Yayinlarindan VII. Seri, 11a).

[14]) G. FURLANI, *La religione degli Hittite,* 82.

[15]) A. GOETZE, *Hethiter, Churriter und Assyrer, Hauptlinien der vorderasiatischen Kulturentwicklung im 2. Jahrtausend v. Chr. Geb.* Oslo, 1936, 79-113.

Tot de groep van teksten van *zuiver Hethietische mythen* behoren o.a. de mythe van den Stormgod en de slang Ullujankaš, alsmede de mythe van het verdwijnen en weergevonden worden van den god Telipinuš, de zogenaamde Telipinuš-mythe. Er zijn nog enkele dezer zuiver Hethietische mythen bij name bekend, maar hun overlevering is zo fragmentarisch, dat er geen samenhangend verhaal van te maken is. De tot deze groep behorende teksten waren reeds langer bekend, doch dank zij de publicatie van OTTEN is er nu meer orde in de opeenvolging van de verschillende in de loop der opgravingen gevonden fragmenten van de Telipinuš-tekst gekomen. Uit de publicatie van OTTEN blijkt echter zeer duidelijk, dat bij de mythe van den verdwenen en weer teruggevonden god geen sprake is van een canonieke overlevering, maar dat de verschillende van deze mythe teruggevonden teksten veel eerder de indruk wekken, dat we hier te doen hebben met een bonte overlevering van mythen, opgetekend in parallelteksten, die veelvuldig van elkaar afwijken. A. GOETZE gaf in 1932 een vertaling van deze mythe, waarbij hij uitging van de gedachte alle brokstokken in een versie bijeen te kunnen voegen [16]). De onderzoekingen van OTTEN hebben echter aangetoond, dat wij met verschillende legenden te doen hebben en dat er in de Telipinuš-mythe zelf ook nog van elkaar afwijkende overleveringen voorkomen. Uit een drietal fragmenten valt het verhaal van de mythe ongeveer op te maken. Ik volg daarbij de vertaling van OTTEN:

TELEPINUŠ-MYTHE

(Fragment B I = KUB xvii, 10, I; KUB xxxiii, 5 en 8)

Toen Telipinuš verdwenen was, hebben runderen, schapen en mensen geen gemeenschap meer met elkaar en zelfs zij, die drachtig waren, kunnen niet voortbrengen. In het land ontstond een hongersnood. De grote Zonnegod richtte een feestmaal aan en nodigde de grote en kleine Goden uit; zij aten, werden echter niet verzadigd; zij dronken en lesten hun dorst niet. Toen sprak de de Stormgod tot de Goden: „Telipinuš is niet meer hier. Hij is vertoornd en heeft alle goede dingen medegenomen. Nu is er een hongersnood in het land ontstaan". De grote en kleine Goden begonnen Telipinuš te zoeken en vonden hem niet.

De Zonnegod zond de snel vliegende adelaar: „Ga, zoek overal!" De adelaar ging, overal zocht hij, de rivieren doorzocht hij en hij vond hem niet. Toen bracht hij den Zonnegod als boodschap: „Ik heb hem niet gevonden, den machtigen God Telipinuš".

De Godin Ḫannaḫanna zond de bij uit: „Ga, zoek jij den God Telipinuš. Wanneer je hem vindt, dan steek je hem in zijn handen en voeten en laat ze opstaan. Neem was en was hem af; reinig hem, heilig hem en breng hem bij mij".

De Stormgod sprak tot Ḫannaḫanna: „De grote Goden en de kleine Goden hebben hem gezocht en hem niet gevonden. Hoe zal deze bij hem vinden? Haar vleugels zijn zwak en zij zelf is zwak".

Ḫannaḫanna sprak tot den Stormgod: „Laat haar gaan. Zij zal gaan en hem vinden". De bij vloog weg en begon naar Telipinuš te zoeken. De ... doorzocht zij, de stromende rivieren doorzocht zij, de bronnen ...

In het tweede fragment, hier weer te geven, vinden we dan het vervolg van het verhaal:

(Fragment C II = KUB xxxiii, 9)

De bij vloog weg en doorzocht de hoge bergen, de diepe dalen en de blauwe watergolven ... Toen vond zij hem op een weide in het bos van de stad Liḫzina, stak hem in zijn handen en voeten en hij stond op.

Toen sprak Telipinuš: „Ik was toornig, waarom echter hebt jullie mij, terwijl ik sliep, terwijl ik toornig was, aan het spreken gekregen".

Uit het vervolg blijkt dan, dat er hongersnood heerst, dat de God mensen, runderen en schapen vernietigt. Uit een volgend fragment leren we dan het vervolg van het verhaal kennen: de toorn van den God vermindert, hij geeft de vruchtbaarheid, die hij meegenomen had, weer terug en tenslotte is hij geheel verzoend, zoals uit een der laatste door OTTEN behandelde fragmenten blijkt:

[16]) A. GOETZE, *Kleinasien*, 134-136.

(Fragment 12 A Z. iv = KUB xxxiii, 14)

In de koestal liet hij de runderen los, in de schaapskooi liet hij de schapen los, nu leidde de koe haar kalf en het schaap leidde haar lammeren. Ook gaf Telipinuš leiding aan den koning en de koningin, evenals aan het land der Hethieten en hij verzorgde hen met leven en gezondheid tot in eeuwigheid.

DE STORMGOD EN DE SLANG

Van de mythen in het Hethietisch afkomstig uit het archief te Ḫattušaš-Boğazköy voegen wij hier nog het verhaal van de strijd van den Stormgod tegen de slang Illujankaš en wel de oudste redactie ervan, waarin de goden nog als vals en verraderlijk worden voorgesteld, terwijl in de jongere versie ethische overwegingen een rol spelen, waardoor het verhaal aan oorspronkelijkheid verliest. De mythe werd opgetekend door Kellaš, een priester van den Stormgod van Nerik en is uit de grote tempel in Boğazköy afkomstig. Wij volgen de vertaling van GOETZE [17]).

(Tekst: KBo III 7; KUB xii 66; KUB xvii 5)

Toen de Stormgod en de slang Illujankaš in de Stad Kiškilušša tezamen kwamen, verwondde de slang Illujankaš den Stormgod. De Stormgod klaagde vervolgens daarover bij alle goden: „Bestraft haar!" Toen maakte Inaraš [18]) een feest. En hij bereidde alles schitterend voor. Hij vulde het wijnvat, het vat voor de *marnuwan*-drank, het vat voor de *walḫi*-drank, ook de andere vaten vulde hij. En Inaraš ging naar Zigaratta en hij ontmoette er den man Ḫupašijaš. Aldus sprak Inaraš tot Ḫupašijaš: „Zie, zo en zo is het mij vergaan. Nu moet jij mij bijstaan!" Aldus sprak Ḫupašijaš tot Inaraš: „Wanneer ik met jou mag slapen, zal ik komen en je wens vervullen". En hij sliep met hem. En Inaraš maakte zich mooi, daarna nodigde hij de slang Illujankaš uit uit zijn hol te komen: „Zie, ik maak een feest voor je. Komaan eet en drink". Toen kwam de slang Illujankaš met haar kinderen naar boven. En zij aten en dronken en ledigden het vat en stilden hun dorst. Toen konden zij niet meer in hun holen naar beneden. En Ḫupašijaš kwam en knevelde de slang Illujankaš met een koord. De Stormgod (de beledigde persoon dus) kwam en doodde de slang Illujankaš en de goden stonden hem bij.

Toen bouwde Inaraš op een rots een huis in de stad Tarukka. En hij gaf het huis ter bewoning aan Ḫupašijaš. En Inaraš gaf hem de volgende raad: „Vaarwel, ik ga nu weg, en jij moet niet uit het raam kijken. Wanneer je toch uit het raam kijkt, zal je je vrouw en je kinderen zien". Toen twintig dagen voorbij gegaan waren stootte hij het venster open en zag zijn vrouw en kinderen. Toen Inaraš weer van buiten terugkwam, begon Ḫupašijaš te smeken: „Laat mij naar huis!" Toen sprak Inaraš tot Ḫupašijaš aldus: „Je zult het venster niet meer openen. Voor straf zal ik je van het leven beroven". Hij verwoestte het huis, de Stormgod zaaide onkruid erop. En deze bezorgde hem een verschrikkelijk lot.

Wij zien deze mythe waarschijnlijk aanschouwelijk voorgesteld op een reliëf uit Malatya, in 1940 voor het laatst gepubliceerd door L. DELAPORTE [19]).

KUMARBI-CYCLUS

Het publiceren van de Hethietische teksten van de Kumarbi-cyclus door OTTEN in de KUB xxxiii, heeft de Hethietologie met een soort theogonie verrijkt. Daarvoor was slechts weinig van deze leer van de afstamming der Hethietische goden bekend [20]), die in vergelijkend godsdienst-historisch opzicht belangrijk kan worden geacht. De cyclus kan in drie op zich zelf staande, doch duidelijk op elkaar volgende secties worden verdeeld, n.l.:

1e. de mythe van het koningschap in de hemel, de eigenlijke theogonie;

[17]) A. GOETZE, *Kleinasien*, 131-132; H. ZIMMERN in LEHMANN-HAAS, *Textbuch zur Religionsgeschichte*, Tübingen, 1922, 339.

[18]) Inaraš is één der inheemse Protoḫattische, dus autochthone goden. Het geslacht van deze godheid is niet met zekerheid vast te stellen. Uit deze legende zou men ook tot de conclusie kunnen komen, dat Inaraš een godin is.

[19]) L. DELAPORTE, *Malatya, Arslantepe, La porte des lions*, plaat 22.

[20]) Enkele fragmenten gepubliceerd KUB viii: E. F. WEIDNER, *Hethitische Texte verschiedenen Inhalts*, Berlijn, 1924; en wel viii 62 vertaling door J. FRIEDRICH, ZA 39, 28; verder viii 63, xii 65 en xiii 7. Verder gaf E. O. FORRER in *Journal Asiatique* 217, 1930, 238 een inhoudsopgave van een fragment, en deelde een groot stuk in vertaling en transcriptie mede.

2e. een grote tekst van waarschijnlijk drie tabletten, genoemd *het lied van Ullikummi*; deze Ullikummi is de zoon van Kumarbi, die in opdracht van zijn vader den Stormgod en de overige goden bestrijdt;
3e. Kumarbi en de Zondvloedheld;
4e. enkele fragmenten, die momenteel nog niet onder te brengen zijn.

GÜTERBOCK geeft in zijn *Kumarbi*-publicatie eerst de transcriptie van de in KUB XXXIII gepubliceerde spijkerschrifttekst, daarna de vertaling der teksten, een philologische commentaar alsmede een uitvoerige bespreking van de inhoud der teksten. Hij stelt de partijen der goden, die met elkaar strijden tegenover elkaar en onderzoekt de topographie der theogonie, waarbij hij tot de conclusie komt, dat deze zich heeft afgespeeld in een gebied liggende tussen de Middellandse Zee en het stroomgebied van de Tigris. Daarna vergelijkt hij het Hethietische materiaal met de mythen van andere volken: Grieken, Babyloniërs en Phoeniciërs. Hier volgt nu het begin der Hethietische theogonie [21]) volgens GÜTERBOCK's bewerking:

De sterke goden moeten luisteren, Nara, Napšara, Minki, Ammunki moeten horen, Ammezzaddu ... vader en moeder moeten horen ... Išhara, vader en moeder moeten horen, Enlil ... welke sterke ... goden zijn.

Eens, in vroegere jaren was Alalu koning in de hemel. Alalu zit op de troon, en de sterke Anu, de eerste onder de goden, staat voor hem. Hij buigt zich neder tot aan zijn voeten en reikt hem de beker aan in de hand om te drinken.

Negen jaren lang was Alalu koning in de hemel. In het negende jaar leverde Anu een gevecht tegen Alalu; hij overwon hem, Alalu, en deze vluchtte voor zijn aangezicht. En hij verjoeg hem naar beneden naar de donkere aarde. Naar beneden ging hij (Alalu) op de donkere aarde, op de troon echter zette zich Anu. Anu zit op zijn troon, en de sterke Kumarbi geeft hem te eten. Hij buigt zich aan zijn voeten neder en reikt hem de beker in de hand om te drinken.

Negen jaren lang was Anu koning in de hemel. In het negende jaar leverde Anu een gevecht tegen Kumarbi: Kumarbi leverde in de plaats van Alalu tegen Anu een gevecht. Hij hield niet meer stand onder de ogen van Kumarbi, hij, Anu; hij onttrok zich aan de hand van Kumarbi, en hij vluchtte, Anu, als vogel vloog hij naar de hemel. Kumarbi stortte zich achter hem aan en pakte hem bij de voeten, hem Anu, en trok hem van de hemel naar beneden.

Hij (Kumarbi) beet in de knie [22]) van Anu; toen vloeide de manlijkheid van Anu in zijn binnenste. Toen het zich verenigde, toen Kumarbi de manlijkheid van Anu naar beneden slikte, toen verheugde zich deze en lachte schamper. Hij wendde zich tot hem, tot Kumarbi begon hij te spreken:

„Je verheugt je over je binnenste, omdat je mijn manlijkheid hebt opgeslokt. Verheug je niet over je binnenste. In je binnenste heb ik een lichaamsvrucht gelegd; ten eerste heb ik je zwanger gemaakt met den lastigen stormgod (?), ten tweede heb ik je zwanger gemaakt met de rivier Aranzaḫ (Tigris) ... en ten derde heb ik je zwanger gemaakt met den lastigen god Tašmišu. Drie vreselijke goden heb ik als vrucht in je lichaam gelegd. Je zult nog zover komen, dat je op het laatst met je hoofd tegen de rotsen van de bergen zult slaan".

Toen Anu zijn rede had beëindigd, toen vloog hij naar de hemel. En hij verborg zich. Uit zijn mond spuwde hij, Kumarbi, de verstandige koning. Uit zijn mond spuwde hij ...

Helaas is de rest van het tablet, bijna zevenachtste van zijn omvang, zo slecht bewaard, dat het niet mogelijk is van dit stuk een vertaling te geven. Indien de tekst bewaard was gebleven, dan zouden we een komplete Hethietische theogonie bezitten. Het schijnt, dat de aarde zwanger is geworden door het zaad, dat Kumarbi weer heeft uitgespuwd. De aarde baart minstens twee kinderen, waaronder een meisje en den Stormgod, vermoedelijk zelfs drie. Wat geschiedt er met het koningschap in de hemel? De opvolger van Kumarbi schijnt de Stormgod te zijn, een zoon van deze. De Stormgod vertelt namelijk, hoe zijn vader Kumarbi hem drie maal door zeven moeilijke taken tracht te vernietigen, doch dat hij, de Stormgod, voorzien van alle goede kwaliteiten, tenslotte overwinnaar blijft. Wij krijgen dus de volgende dynastie: Alalu, Anu, Kumarbi, Stormgod (= Tešub).

Het vervolg van het verhaal vinden we dan in de tweede acte, het zogenaamde Lied van Ullikummi. Kumarbi voert kwaad in zijn schild tegen den Stormgod en hij besluit uit zijn stad Urkiš op te breken. Impaluri, de bode van Kumarbi, voert een lang gesprek met de gepersonifiëerde zee. Deze zendt hem naar zijn meester terug met een uitnodiging voor Kumarbi om te komen. Deze doet dit. Na een drinkgelag zendt Kumarbi zijn vezier Mukišanu weg met een opdracht, waarvan de betekenis ons ontgaat. Dan krijgt Kumarbi een zoon, dien hij Ullikummi noemt en wien hij de opdracht geeft tegen de stad Kummiya, tegen den Stormgod en zijn trawanten te strijden en vernielingen aan te richten. Daarna zendt hij zijn bode Impaluri naar de Irširra-goden om dezen te ontbieden; zij komen naar Kumarbi, hij beveelt hun het kind naar de aarde te dragen, en op de rechterschouder van Upelluri te zetten. Deze voeren dit bevel uit. Maar eerst brengen zij het kind naar Enlil, waarbij wij vernemen, dat zijn lichaam van dioriet is. Op de schouder van Upelluri gezet, begint Ullikummi snel te groeien, en wel in de zee. Klaarblijkelijk draagt Upelluri niet alleen hemel en aarde, maar ook de zee. Ullikummi wordt zo groot, dat de zee slechts tot zijn middel rijkt.

Dan opeens ontdekt hem de Zonnegod; deze wordt zeer toornig. De Zonnegod bezoekt den Stormgod en vertelt, dat hij een gedrocht van steen heeft zien groeien. Andere goden worden er ook van in kennis gesteld en er volgt een vergadering der goden, waar deze zeer bang voor den stenen reus blijken te zijn. Er doen zich daarbij allerlei aardige toneeltjes voor. Na een slecht leesbaar stuk bevinden wij ons dan midden in den strijd van de goden tegen den reus Ullikummi, maar de goden zijn niet in staat veel tegen hem uit te richten. Tenslotte wordt Ullikummi door een list van Ea machteloos gemaakt. Een nieuwe strijd breekt los, waarin Ullikummi het onderspit tegen den Stormgod delft.

Het derde gedeelte van den cyclus *Kumarbi en den Zondvloedheld* is zeer slecht bewaard, en er valt geen samenhangend verhaal uit op te maken. In het verhaal is sprake van Kumarbi, Gilgameš en Ullu. Misschien dat de Ḫurrietische fragmenten, welke nog ongepubliceerd zijn, ons nadere bijzonderheden over deze episode geven.

Reeds FORRER heeft op de merkwaardige overeenkomst van de inhoud van de Kumarbitekst met de theogonie van Hesiodus gewezen. Bij Hesiodus is in het begin Chaos, daarna Gaia, de aarde. Deze laatste brengt de hemel Uranus voort. Het echtpaar Uranus en Gaia krijgen de Titanen tot kinderen, waarvan Kronos de laatste en belangrijkste is. Uranus haat zijn kinderen en zorgt ervoor, dat ze niet uit het lichaam van Gaia ter wereld komen. Kronos wordt dan door haar aangezet om wraak op zijn vader daarvoor te nemen. Hij ontmant daarop zijn vader Uranus. Uit het op de aarde vloeiende bloed ontstaan de Erinyen en de Giganten. Uit het schuim van de in zee geworpen penis Aphrodite.

In den Kumarbi-tekst is Anu reeds de tweede koning in den hemel. Zijn voorganger Alalu ontbreekt bij Hesiodus. Kumarbi, klaarblijkelijk de zoon van Anu, ontmant deze door het afbijten en naar binnen slikken van den penis. Doordat Kumarbi deze weer uitspuwt, wordt de aarde zwanger en worden drie goddelijke wezens geboren.

Bij Hesiodus verwekt Kronos daarop met Rhéa de Olympische goden, als laatste Zeus. Ook Kronos haat zijn kinderen en verslindt deze; alleen Zeus ontgaat dit lot, daar zijn moeder Kronos met een steen voor den gek houdt. Bij Hesiodus komt daarna de Titanomachie, de strijd tussen Zeus en zijn broeders tegen Kronos en de Titanen, nadat Zeus zijn vader gedwongen heeft de kinderen weer uit te spuwen. Gelijk bekend eindigt de Titanomachie met de overwinning van Zeus. Volgens GÜTERBOCK is de Typhœus-episode het best met het Ullikummi-epos te vergelijken.

Het ontmannen speelt zowel in de Hethietische als in de Griekse theogonie een belangrijke rol. Uit het zaad ontstaan in beide gevallen goden en halfgoden, en zowel bij de Hethieten als bij de Grieken is het de ᶜAardeᵓ, die zwanger wordt. Zo zijn er naast verschillen meer opvallende vergelijkingen. ᶜAnuᵓ der Hethieten is dus gelijk aan ᶜUranusᵓ der Grieken; ᶜde vader der godenᵓ, Kumarbi is gelijk aan Kronos, de ᶜvader der Olympische godenᵓ; de Hethietische Stormgod, die Kumarbi verslaat, is gelijk te stellen met Zeus.

Er komen ook Babylonische elementen in voor, vooral godennamen, maar de parallellen met Babylonië zijn betrekkelijk vaag, en van het Ḫurrietische vergelijkende materiaal is nog te weinig bekend om de overlevering van Oost naar West nauwkeurig te kunnen vast-

[21]) H. G. GÜTERBOCK, *Kumarbi*, 6-7.

[22]) In den tekst staat *ginuš*, hetwelk knie betekent. De mogelijkheid is niet uitgesloten dat met *ginuš* hier de penis bedoeld wordt.

stellen [23]). GÜTERBOCK wil ook vergelijkingen met de epen van Ugarit trekken. Hij wil daar in de theogonie tegenover de Hethietische volgorde Alalu, Anu, Kumarbi en Stormgod, de opeenvolging Eliun, Uranos, El, Baäl zien. Hoewel het nog niet gelukt is, — de teksten zijn daarvoor te fragmentarisch —, het Babylonische en Ḫurrietische gedeelte der Kumarbi-mythe duidelijk te scheiden, is er zeker reden aan te nemen, dat de Kronos-mythe van Oosterse oorsprong is, en dat de Phoeniciërs niet meer gelijk voorheen als de scheppers, doch wellicht slechts als bemiddelaars tussen de Oriënt en de Grieken in dit opzicht zijn te beschouwen.

Leiden, 23 September 1947 A. A. KAMPMAN

[23]) In een 1942 in het Turks verschenen artikel heeft B. LANDSBERGER de rol der Phoeniciërs als bemiddelaars tussen Ḫurrieten en Grieken nader uitgewerkt (*Ankara Universitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1940, I, 1, 85 vlg.

ON BABYLONIAN ASTRONOMY I

THE VENUS TABLETS OF AMMIṢADUQA

Contents: I—The astrological series *Enuma Anu Enlil*; II—The date of Ḫammurapi; III—The rising and setting of Venus; IV—Proposed sets of years for Ammiṣaduqa; V—Improved tablets for heliacal rising and setting of planets; VI—Berossos' List of kings; VII—Text dates compared with modern calculation; VIII—Temperature and harvest in Old-Babylonian times; IX—Climate through the ages; X—A primitive calculation of Venus phenomena.

I—THE ASTROLOGICAL SERIES ENUMA ANU ENLIL. Recently Otto NEUGEBAUER, in his most valuable survey of the *History of Ancient Astronomy* [1]) raised the question, whether the origin of astronomy is to be found in astrology. He denies it, and affirms on the contrary that "calendaric problems directed the first steps of astronomy".

I should prefer to say that both early astronomy and early astrology arise from one common root, viz. *the conviction that the motions of the great Gods: Sun, Moon and Planets, are of the greatest importance for human life, and hence must be studied most carefully*. The Old-Babylonian point of view may be expressed as follows. Just as the whole civil life depends on the regular succession of days, months and years, and hence on the course of Sun and Moon, just so the fate of kingdoms, peace and war, wealth and destruction depend on the Gods, who reside in Heaven, and the events at the firmament are tokens of their will. Hence the eagerness with which the heavenly phenomena were observed, recorded and interpreted: the risings and settings of Venus just as well as the annual risings of the fixed stars and eclipses of sun and moon.

We cannot tell which is older: astronomy or astrology. The oldest astrological text goes back, just as the oldest astronomical texts, to the First Dynasty of Babylon. It contains omens of the following kind:

"If the sky was dark (on the first day) the year will be bad. If the sky was clear when the new moon appeared, the year will be happy". [2])

Ancient Babylonian astrology is not concerned with the fate of individuals, but only with public matters, such as crops and weather prediction and the fate of nations and kingdoms. The particular meaning of any phenomenon was found either by analogy or by experience. If the middle, north or south part of the moon was eclipsed, this meant bad luck for Babylon or for the country north or south of it, etc. If, on the other hand, a great political event was preceded by an eclipse, this coincidence was noted as an "omen", e.g.:

[1]) O. NEUGEBAUER, JNES 4, 1945, 1.

[2]) V. ŠILEIKO, *Mondlaufprognosen aus der Zeit der ersten babyl.-Dyn.*, C. R. Acad. Sci. U.R.S.S.-B. 1927, 125.

if on Addaru 14th an eclipse took place, beginning at the south side (of the moon) and ending on the north side, beginning in the first night wake and ending in the third, the omen means the King of the World, devastation of Ur, destruction of its walls [3]).

The great astrological series Enuma Anu Enlil, consisting of at least 70 cuneiform tablets, contained about 7000 omina of this kind [4]). It was copied, commented upon and amplified from the Cassite until the Seleucid period.

One of its most remarkable parts is the 63th tablet, containing a complete list of observations of heliacal risings and settings of Venus during 21 successive years, with omens [5]). It begins as follows:

"If on Šabatu 15th Venus disappeared in the west, remaining from the sky 3 days, and on Šabatu 18th appeared in the east, catastrophes of kings; Adad will bring rains, Ea subterranean waters; king will send greetings to king".

One conclusion from this text is, that the identity of Morning and Evening Star was known in Old Babylonian times. As is well known, the Greeks ascribe this discovery to Pythagoras or Parmenides. I suppose the Ionians, perhaps Pythagoras himself, heard of it from Babylonian sources.

Concerning the date of the Venus-observations, Father KUGLER made the important discovery that the record for the year 8 is accompanied by the words "Year of the Golden Throne", which is the year formula of the 8th year of the reign of Ammiṣaduqa, of the First Dynasty of Babylon. Hence the Venus observations cover exactly the 21 years of the reign of Ammiṣaduqa, who began to reign 146 years after Ḫammurapi's accession.

II—THE DATE OF HAMMURAPI. The determination of the date of the great Ḫammurapi is one of the most important problems in ancient chronology. For if this problem were solved, we could not only draw up synchronic lists of Assyrian and Babylonian kings and study the friendly or hostile relations between them, but also the preceding Sumerian and Akkadian dynasties and the following Cassite and Hittite dynasties could be dated at least approximatively. This would also shed more light upon the history of Syria and Palestine, the relations of Babylon to Egypt, etc.

Now to fix the date of Ḫammurapi, we must chiefly rely on history, but astronomy has to play a part in this investigation as well. For if the historians can fix definite limits, between which the reign of Ammiṣaduqa must lie, astronomy can tell which years between these limits are more or less compatible with the Venus observations recorded in the tablets; and if an exact date is proposed, astronomy can tell whether this date is possible or not.

Twelve years ago, it was generally accepted that Ḫammurapi must have lived about 2000. Hence KUGLER, FOTHERINGHAM, THUREAU-DANGIN and WEIDNER have proposed different dates for the first years of Ammiṣaduqa, varying between -1976 and -1800, and compatible with the Venus tablets. But new researches have led to the conclusion that Ḫammurapi cannot have reigned before -1900, say, and hence Ammiṣaduqa not before -1750. The arguments are, in short, the following [6]).

[3]) See E. F. WEIDNER, *Studien bab. Himmelskunde* I, Rivista Studi Orientali 9, 1922, 288. It seems to be certain that this omen means the end of the third dynasty of Ur (about 2000 B.C.). C. SCHOCH (*Astron. Abh., Ergänz. zu Astron. Nachr.* 8, 1930, Nr 2) and other recent authors have tried to date this eclipse; but E. F. WEIDNER showed that these omina are probably composed according to a schematic arrangement by an author living in the beginning of the Cassite period, who used historical records, but had no ancient eclipse observations at his disposal.

[4]) Main publication: Ch. VIROLLEAUD, *Astrologie chaldéenne*. Comments: A. BEZOLD, *Astronomie, Himmelsschau und Astrallehre*, Heidelberg, 1918; P. HILAIRE DE WYNGHENE, *Les présages astrologiques*, Roma, 1932; E. F. WEIDNER, AFO 14, 1943, 172.

[5]) Most complete publication and discussion: LANGDON-FOTHERINGHAM-SCHOCH, *The Venus Tablets of Ammizaduga*, London, 1928. Critical comparison of different texts: A. UNGNAD, MAOG 13, 3, 1940.

[6]) A more detailed exposition of the reasons and historical consequences of the new chronology is given by A. ALT, *Die Welt als Geschichte* 8, 1942, 122.

There was a great king of Assyria, named Šamši-adad I, who reigned in any case later than -1900. The Chorsabad list of Assyrian kings leads, according to POEBEL [7]), to something like 1726-1694 for the reign of Šamši-adad, but slightly earlier dates are also possible, or (with a view to the Mari letters, to be discussed presently) even necessary. Now according to the old chronology, Ḫammurapi would have reigned some centuries before Šamši-adad. But there is a document from the 10th year of Ḫammurapi, in which an oath is sworn "by the God Marduk and the kings Ḫammurapi and Šamši-adad"; hence the two must have reigned simultaneously. This is now confirmed by new documents from Mari on the Euphrates, which show that a son of Šamši-adad reigned in this town for a considerable time and that some 20 or 30 years later Ḫammurapi added it (in the 32th year of his reign) to his empire. It follows, that Ḫammurapi is even younger than Šamši-adad [8]).

For these reasons, recent authors have proposed new dates for the reign of Ammiṣaduqa, varying between -1701 and -1561. In order to discuss these proposals, we must first consider the nature of the Venus phenomena in question.

III—THE RISING AND SETTING OF VENUS. The phenomena will be denoted as follows:

Mf = first appearance of Morning Star
Ml = last appearance of Morning Star
Ef = first appearance of Evening Star
El = last appearance of Evening Star.

These 4 phenomena return periodically, the period being the "synodic period" of Venus, 584 days, but only after 5 such periods, i.e. 8 years minus 2½ days, or 99 Babylonian months Star, disappear and remain invisible for about 2 months, be visible as Evening Star for 8 or 9 months, and disappear again for a few days or weeks. The duration of this short invisibility (from El to Mf) depends on the season: for Babylon it lasts only 1 or 2 days in February, but more than 2 weeks in September. Hence the phenomena are not exactly repeated after 584 days, but only after 5 such priods, i.e. 8 years minus 2½ days, or 99 Babylonian months minus 4 days.

By means of this 8 year period any record of successive risings and settings of Venus can easily be checked. For instance, if the Venus tablets give the following records for the years 1, 9 and 17 of Ammiṣaduqa:

Year 1: El XI 15, invisibility 3 days, Mf XI 8
year 9: El III 11, invisibility 9 months 4 days, Mf XII 15
year 17: El XII 11, invisibility 4 days.

we see at once that in the year 9 the month must be XII instead of III. For between the years 1 and 9 there are 2 intercalary months, so the interval between XI 15 (year 1) and XII 11 (year 9) is exactly 99 months minus 4 days, i.e. 5 synodical periods of Venus, and between XII 11 (year 9) and XII 11 (year 17) there are again 99 months. Thus by correcting III 11 into XII 11 the Babylonian records for the years, 1, 9 and 17 are brought to agree.

We may infer from this that the text dates are not sheer nonsense, but that only some of them must be corrected or eliminated. In the same way, if we consider the set:

Year 3: El VI 23, invisibility 20 days, Mf VII 13
year 11: El VI 26, invisibility 12 days, Mf VI b 8
year 19: El VI b 1, invisibility 15 days, Mf VI b 17

and if we take into account the 3 intercalary months between the years 3 and 11 (month VI), and the 2 intercalary months between 11 VI and 19 VI, we see that the data for the years 3 and 11 agree well for El and a little worse for an Mf, but that data for the year 19 are

[7]) A. POEBEL, JNES 1, 1942, 247 and 460; 2 1943, 56.

[8]) See *e.g.* F. M. Th. BÖHL, *King Ḫammurapi of Babylon in the Setting of his Time,* Mededelingen Kon. Ned. Akad. Wet. Amsterdam, Afd. Letterk. 9, 1946, Nr 10.

quite impossible, being about 19 days too early. Hence, if we want to compare the Babylonian record with modern calculation, we have to leave the data for year 19 out of account as being erroneous.

In the same way, I have compared all other sets of 2 or 3 text records with intervals of 8 years, with the following results:

Year 5: Mf II 17 or 18 cancel	Year 9: Ef (III 2) cancel
year 8: El IV 25 cancel	year 12: Ml and Ef cancel
year 9: El III 11 read XII 11	year 13: Ml IX 20 or 21 read X 21
year 13: El II 5 cancel	Ef XI 21 or 11 read XII 21
year 14: El VII 10 or 11 cancel	year 15: Ef VIII 5 or IX 5 read VIII 5
year 17: Mf (XII 15) cancel	year 17: Ef III 21 or 24 cancel
year 19: El and Mf cancel	year 20: Ef VI 24 cancel.

These corrections are quite independent of any chronological hypothesis. All I have done is to remove inner contradictions from the text.

Now if we try to bring the remaining data into accordance with a definite chronological hypothesis, *e.g.* by supposing that the year 1 of Ammiṣaduqa lies between -1600 and -1500 [9]), we can start with the remark that in the text the very short interval of invisibility in the year 1 is followed by an extremely long interval between El and Mf in the year 3. The same is true, of course, for the years 9 and 17. Now this succession of a short and a long interval is only possible, if the phenomena El and Mf of the year 1 are identified with those in February [10]) of one of the years -1596, -1588, -1580, -1572, etc., and those of the year 3 with the same phenomena in September of the next years (-1595, -1587, etc.). This conclusion is confirmed by the Babylonian month names; the months XI and XII mentioned by the text for the years 1, 9 and 17, can well be identified with February, but not with April/May or December of the Julian calendar.

Thus we see that the phenomena El and Mf of the year 1 Ammiṣaduqa can only be identified with those of February -1580 plus or minus a multiple of 8 years. Other years in this century are astronomically impossible.

But there is still another point to be noted, viz. the relation of the recorded phenomena to the beginning of the Babylonian month, *i.e.* to the new moon. Mf of the year 1 takes place, according to the text, on the 18th day of a month, *i.e.* 17 days after the night of first visibility of the new moon. Modern calculation gives for -1580 the date Mf Febr. 21, and the preceding moon's crescent is visible on Febr. 2 at night, hence Mf would take place on the 19th of a Babylonian month. The difference between the date (XI) 18 given by the text and XI 19 by modern calculation is without importance, because the day of first visibility cannot be predicted exactly: it depends on the weather and on the eyes of the observer. But if we should shift the year -1580 by a multiple of 8 years, the agreement would be disturbed: in -1572 Mf would take place on the 15th, and -1564 on the 11th of a Babylonian month, because 5 synodical periods of Venus are not exactly 99 months, but 99 months minus 4 days.

This shift of 4 days has the following consequence. If we adopt for the reign of Ammiṣaduqa the years -1581 till -1561, we find reasonably good agreement between text and calculation for nearly all 21 years of Ammiṣaduqa, as we shall see presently. But a shift of 8 years would increase all differences by 4 days, and a shift of 16 or 24 years would entirely disturb all coincidences. The only possibility to get an accordance again is to make a shift of 7 or 8 times 8 years, so that the shift of 4 days becomes 28 or 32 days, *i.e.* nearly 1 month. This means: *56 or 64 years before or after the years -1581-1561 we shall find again a set of years giving reasonable agreement between text and calculation, and 56 + 64 = 120 years before we find again such a set. Other sets, however, are astronomically impossible.*

[9]) -1500 (astronomical notation) means 1501 B.C.

[10]) During the years -1620 till -1544, all Mf of Venus take place in the months February, Sept./Oct., Apr./May, December and July. In February, the interval of invisibility is shortest, in September longest of all.

In fact, if one finds a systematic difference of 4 or 8 days between text and calculation, instead of random differences varying between -3 and +3 days for El and Mf, the only possible conclusion is that the assumed chronology is wrong.

Thus it is explained, why the different sets of years proposed by modern authors for the reign of Ammiṣaduqa, differ alternately by 56 or 64 years, as is seen from the following list.

IV—PROPOSED SETS FOR AMMIṢADUQA.

KUGLER 1912:	-1976 till -1956
FOTHERINGHAM:	-1920 till -1900
THUREAU-DANGIN:	-1856 till -1836
KUGLER 1923:	-1800 till -1780
SIDERSKY [11]):	-1701 till -1681
UNGNAD [12]) and Sidney SMITH [13]):	-1645 till -1625
CORNELIUS [14]) and ALBRIGHT [15]):	-1581 till -1561

Between KUGLER's latest set and SIDERSKY's there is a century in which no chronology whatever can bring the Venus Tablets into agreement with modern calculation. After -1500 there would follow again such a gap. The set -1637 till -1617, differing by 8 years from UNGNAD's set, might perhaps be possible as well, and so might be the set -1525 till -1505, but other sets between -1780 and -1425 are impossible.

As we have seen already, the chronologies of KUGLER, FOTHERINGHAM and THUREAU-DANGIN are incompatible with the firmly established synchronism between Ḫammurapi and Šamši-adad. The chronologies entering most seriously into competition are those of UNGNAD and CORNELIUS. Now which is preferable from the astronomical point of view?

Nearly all modern authors have checked their hypotheses by means of SCHOCH's tables for heliacal rising and setting of planets [16]). But I am sorry to say that these tables are not reliable, even if one starts with the same assumed *arcus visionis* as SCHOCH did. The *arcus visionis* is defined as the minimum height of the sun under the horizon, afforded for visibility of a planet, calculated for the moment when the planet reaches the horizon, neglecting refraction. Taking, just as SCHOCH did, 6° for this *arcus visionis* in the case of Venus, Ml and Ef, and 5,2° for El and 5,7° for Mf, I found that the Morning Star was still visible in Babylon on -1578 June 7, whereas SCHOCH's table gives May 30 for Ml.

For this reason, I have prepared new tables.

V—IMPROVED TABLES FOR HELIACAL RISING AND SETTING OF PLANETS [17]). By the aid of these tables I have calculated anew the first and last visibility of Venus during the 21 years of Ammiṣaduqa according to the proposals of SIDERSKY, UNGNAD, and CORNELIUS, and I have compared the results with the data given by the Venus tablets.

But here a further difficulty arises. The *arcus visionis* of Venus cannot be exactly determined, because it depends on the season, the weather, and the observer's eye and skill. FOTHERINGHAM and SCHOCH (*l.c.*) have calculated several values of the *arcus visionis* from later Babylonian observations. They turned out to vary between 2,3° and 8,4° for El and Mf, and between 4,9° and 11,2° for Ml and Ef. Even if the exceptional value 11,2°, which might be due to careless observation or to a scribe's error, is left out, we must in any case reckon with frequent deviations from the calculated data up to 2^d for Ml and Ef, and up to 8^d (say) for Mf and El.

[11]) D. SIDERSKY, R. Ass. 37, 1940, 45.
[12]) A. UNGNAD, Mitt. altorient. Ges. XIII, Heft 3, 1940.
[13]) Sidney SMITH, *Alalakh and Chronology*, London, 1940. (cf. dit Jaarb. p. 479 vlg. RED.)
[14]) F. CORNELIUS, *Klio* 35, 1942, 1.
[15]) W. F. ALBRIGHT, BASOR 69, (Dec. 1942), 18.
[16]) In LANGDON-FOTHERINGHAM-SCHOCH, *Venus Tablets of Ammizaduga*, London, 1928.
[17]) B. L. VAN DER WAERDEN, Ber. sächs. Akad. Wiss., math.-phys. Kl., 94, 1943, 23. Photocopies of the tables can be had from the author.

Accordingly, I evaluated the agreement between text and calculation as "good", if the difference between calculated date and text date did not exceed 2^d for Ml and Ef, 8^d for Mf and El. Of course, the modern data had to be reduced to the Babylonian calendar, each Babylonian month beginning at the moon's crescent. The crescent calculation was accomplished by SCHOCH's tables (*l.c.*). Thus I found:

for SIDERSKY's set 26 out of 50, *i.e.* 52 % "good agreement",
for UNGNAD's set 27 out of 50, *i.e.* 54 % "good agreement",
for CORNELIUS' set 29 out of 50, *i.e.* 58 % "good agreement".

Thus CORNELIUS' set gives the best agreement. This is a strong argument for accepting it, because CORNELIUS found the lifetime of Ḫammurapi and Ammiṣaduqa from a historical source independent of the Venus tablets. All of his predecessors started with a larger time interval considered as historically possible, and sought to determine within this interval a succession of 21 years leading to good agreement with the Venus tablets. CORNELIUS, on the contrary, took as his point of departure a list of Babylonian kings from the Flood till Tiglath-pileser III given by Berossos in his *Babyloniaca*. It runs as follows:

VI—BEROSSOS' LIST OF KINGS:

1st	dynasty	86 kings,	reigning	34 090 years
2nd	,,	8 or 21 Marians	,,	224 ,,
3rd	,,	11 kings	,,	48 ,,
4th	,,	49 Chaldaeans	,,	458 ,,
5th	,,	9 Arabs	,,	245 ,,
6th	,,	1 Assyrian and 45 kings	,,	526 ,,

If to these 35 591 years are added the 409 years from Tiglath-pileser III to Alexander the Great, under whose reign Berossos lived, the total is 36 000 years, which is certainly intended by Berossos. Hence copying errors affecting this total can be excluded.

Previous authors have regarded Berossos' list as fantastic, but CORNELIUS shows that it can be interpreted so as to agree with Babylonian tradition.

The 1st dynasty consists mainly of mythical kings; the numbers of kings and years agree well with Babylonian tradition.

The 2nd dynasty consists of the 21 kings of Gutium in Media, reigning 124 years. Instead of "Marians" CORNELIUS reads Medians, correcting 224 into 124 and adding 100 to the 48 years of the next dynasty in order to restore the total number of years.

The 3rd dynasty consists of 3 Sumerian dynasties, viz. the 4th and 5th dynasty of Uruk and the 3rd dyn. of Ur. As a matter of fact, these dynasties count together 11 kings, reigning 148 years.

The 4th dynasty is composed of 4 Semitic dynasties, with 52 kings according to cuneiform texts, which is only 3 more than Berossos counts.

The "9 Arabs" represent the Cassite reign. The number 9 is corrupt.

The 6th dynasty consists of the Assyrian Tukulti-ninurta and the 45 kings following him, according to cuneiform lists, until 732 B.C. Hence the 1st year of Tukulti-ninurta would be 1257 B.C., in exact agreement with the best Assyrian records.

The remaining divergences between Berossos' list and other Babylonian lists of kings are explained by assuming that Berossos counts only chronologically relevant kings, whereas it is certain that the other lists enumerate simultaneous local dynasties as if they were successive.

CORNELIUS derives from Berossos' list the following data:

Dynasty of Ḫammurapi	1830-1531 B.C.
Ḫammurapi	1728-1686 B.C.
Ammiṣaduqa	1582-1562 B.C.

As we have seen already, this set agrees with the Venus Tablets. Esarhaddon's statement, that Šamši-adad I reigned 739 years before his own reign, *i.e.* until 1692, also agrees with this chronology, for Šamši-adad was a contemporary of Ḫammurapi. As we saw already, the Chorsabad King list leads to nearly the same date for Šamši-adad I, which is again a strong argument in favour of CORNELIUS' case.

Still, the agreement of only 58 % of the data from the Venus tablets might be considered as rather poor. For this reason, I have made a new comparison for the sets of UNGNAD and CORNELIUS, starting from the corrected text dates as established before and leaving out of account all obvious mistakes. The results are contained in the following two lists. The roman numerals always mean Babylonian months. The modern dates are in the Julian calendar.

VII—TEXT DATA COMPARED WITH MODERN CALCULATION.

I. *El and Mf* (Differences up to 2 or 3 days are unimportant)

Cuneiform Text		UNGNAD and SMITH			CORNELIUS and ALBRIGHT		
Year	Date	Year	Date	Diff.	Year	Date	Diff.
1	El XI 15	—1644	Mar. 8 = XI 17	—2	—1580	Feb. 19 = XI 18	—3
	Mf XI 18		Mar. 11 = XI 19	—1		Feb. 21 = XI 19	—1
3	El VI 23	—1643	Sep. 30 = VI 28	—5	—1579	Sep. 9 = VI 24	—1
	Mf VII 13		Oct. 19 = VII 16	—3		Sep. 29 = VII 13	0
5	El II 2	—1641	May 16 = II 1	+1	—1577	Apr. 28 = I 30	+2
6	El VIII 28	—1640	Dec. 25 = VIII 28	0	—1576	Dec. 4 = VIII 25	+3
	Mf IX 1		Dec. 30 = IX 3	—2		Dec. 11 = IX 1	0
8	Mf V 2	—1638	Aug. 6 = IV 27	[+5]	—1574	July 19 = IV 25	[+7]
9	El XII 11	—1636	Mar. 6 = XII 14	—3	—1572	Feb. 16 = XII 13	—2
	Mf XII 15		Mar. 9 = XII 16	—1		Feb. 19 = XII 15	0
11	El VI 26	—1635	Sep. 28 = VI 24	+2	—1571	Sep. 7 = VI 20	+6
	Mf VIb 8		Oct. 16 = VIb 12	—4		Sep. 27 = VIb 10	—2
13	Mf II 12	—1633	May 25 = II 7	[+5]	—1569	May 5 = II 5	[+7]
14	Mf VIII 28	—1632	Dec. 28 = VIII 29	—1	—1568	Dec. 9 = VIII 27	+1
16	El IV 5	—1630	July 18 = IV 7	—2	—1566	July 1 = IV 7	—2
	Mf IV 20		Aug. 4 = IV 23	—3		July 17 = IV 22	—2
17	El XII 11	—1628	Mar. 3 = XII 9	+2	—1564	Feb. 14 = XII 9	+2
21	El I 27	—1625	May 12 = I 23	+4	—1561	Apr. 24 = I 23	+4
	Mf II 3		May 23 = II 3	0		May 2 = I 30	+3

The text data for the years 8 and 13 are erroneous in either chronology. Leaving them out of account, we find that for UNGNAD's set, 7 out of 17 differences are above 2, and 4 above 3; but for CORNELIUS' set only 6 out of 17 are above 2, and only 3 above 3.

For UNGNAD's set, 2 out of 19 differences are above 7, and 1 even above 8, whereas for CORNELIUS' set no difference exceeds 7.

From both lists we see, that the agreement between text and calculation is considerably improved by our preceding correction of the text dates. On adopting CORNELIUS' hypothesis, the agreement is distinctly better than on UNGNAD's, but not so much that this alone would decide the question.

There is, however, another remarkable fact which has till now escaped attention. Of the differences found for CORNELIUS' set, there are 13 positive, 8 negative and 5 zero, which is about what would be expected from a random distribution. But on adopting UNGNAD's set, only 9 positive, 25 negative and 2 zero differences are found. So large a deviation from

the expected mean values 15½, 15½, 5 would occur by chance only in 1 out of 100 cases, as I found by applying the theory of probability. This seems a very strong argument against UNGNAD's and in favour of CORNELIUS' hypothesis.

Combining the different probability arguments, one can argue as follows: If UNGNAD's hypothesis were true, it would be pure chance that the date for Ammiṣaduqa found from

II. *Ml and Ef* (Differences up to 7 or 8 days unimportant)

Cuneiform Text		UNGNAD and SMITH			CORNELIUS and ALBRIGHT		
Year	Date	Year	Date	Diff.	Year	Date	Diff.
2	Ml VIII 11	—1644	Dec. 2 = VIII 20	—9	—1580	Nov. 13 = VIII 18	—7
	Ef X 19	—1643	Jan. 27 = X 18	+1	—1579	Jan. 10 = X 19	0
4	Ml IV 2	—1642	July 1 = IV 5	—3	—1578	Juin 7 = III 29	+3
	Ef VI 3		Aug. 31 = VI 8	—5		Aug. 10 = VI 5	—2
5	Ml IX 25	—1640	Feb. 4 = IX 27	—2	—1576	Jan. 19 = IX 28	—3
	Ef XI 29		Apr. 5 = X 1	—1		Mar. 18 = XI 29	0
7	Ml V 21	—1639	Sep. 17 = V 28	—7	—1575	Aug. 28 = V 26	—5
	Ef VIII 2		Nov. 20 = VIII 3	—1		Nov. 2 = VIII 4	—2
9	Ml XII 25	—1637	Apr. 4 = XII 30	—5	—1573	Mar. 18 = I 2	—7
10	Ml VIII 10	—1636	Nov. 30 = VIII 17	—7	—1572	Nov. 11 = VIII 15	—5
	Ef X 16	—1635	Jan. 25 = X 15	+1	—1571	Jan. 7 = X 14	+2
13	Ml X 21	—1632	Feb. 2 = X 24	—3	—1568	Jan. 17 = X 26	—5
	Ef XII 21		Apr. 3 = XII 27	—6		Mar. 16 = XII 27	—6
15	Ml V 20	—1631	Sep. 14 = V 23	—3	—1567	Aug. 25 = V 21	—1
	Ef VIII 5		Nov. 18 = VII 30	+5		Oct. 31 = VII 29	+6
17	Ml XII 25	—1629	Apr. 2 = XII 27	—2	—1565	Mar. 16 = XII 27	—2
20	Ml III 25	—1626	Juin 25 = III 26	—1	—1562	May 31 = III 18	+7
21	Ml X 28	—1624	Jan. 31 = X 20	+8	—1560	Jan. 15 = X 21	+7
	Ef XII 28		Apr. 1 = XII 24	+4		Mar. 14 = XII 23	+5

Berossos' list agrees to any degree with the Venus tablets; this would occur only 4 times in 200 years: probability $\frac{1}{50}$. Again it would be pure chance that for CORNELIUS' set the differences are, in list I as well as in II, on the whole smaller than for UNGNAD's; this probability is much less than ½ for each list. Lastly, it would be pure chance that only 9 our of 36 differences for UNGNAD's set are positive and only 2 zero; this probability is, as I said before, $\frac{1}{100}$. The probability that all these things may occur together by chance would thus be smaller than

$$\frac{1}{50} \cdot \frac{1}{2} \cdot \frac{1}{2} \cdot \frac{1}{100} = \frac{1}{20.000}.$$

It follows that CORNELIUS' hypothesis is by far more likely to be true than UNGNAD's. But now another difficulty arises:

VIII—TEMPERATURE AND HARVEST IN OLD-BABYLONIAN TIMES.

FOTHERINGHAM has compiled, in his work on Ammiṣaduqa, quite a number of dated contracts from the Ḫammurapi dynasty, in which delivery of dates in a certain month is contracted, and lists of labourers hired for harvest, of wages paid, etc. Now if the chronology of CORNELIUS is adopted, the data of these documents can be reduced to the Gregorian calendar, and one sees *e.g.* that on March 6, on March 13 and on March 11 labourers for

barley harvest arrived. Now from contracts from the Persian time we know, that barley harvest took place in classical times just as nowadays in Iraq between April 10 and May 15, so our Old-Babylonian labourers would arrive 3 or 4 weeks too early. In the same way the wage lists and date delivery contracts lead to the conclusion that the date harvest took place 2 or 3 weeks earlier. For in Persian times dates were harvested just as nowadays between September 15 and October 15, but the term of delivery in Old-Babylonian contracts ends in most cases already in September.

If CORNELIUS' chronology is definitively adopted, there is only one possible conclusion: Climate in Old-Babylonian times must have been such that barley and dates ripened about 3 weeks earlier than in Persian times and nowadays. Is this possible?

IX—CLIMATE THROUGH THE AGES. As a matter of fact, radical climatic changes do occur. It is well known, that to the European glacial period corresponds a pluvial period in Asia and Africa, in which the lakes in both continents were much more extensive than at present; the Sahara and the Libyan desert had a rich vegetation and many lakes.

In spite of these undeniable facts, most historians suppose that the climate of the historical past was nearly that of to-day. The main argument seems to be a remark of ARAGO: The date cannot ripen its fruit in a mean annual temperature below 21° C., the vine cannot abide a temperature above 22° C.; since both date and vine flourished in ancient Palestine, the mean annual temperature must have been 21° C., which is also its present value [18]).

I will not discuss ARAGO's strict limits, being incompetent in this matter. But in any case his remark proves nothing about temperatures in Near Asia before 1000 B.C., and nothing about rainfall.

There is a lot of evidence pointing towards a moister climate in Mediterranean countries, during the millenium from, say, 800 B.C. to A.D. 200. The niveau of the Caspian was probably above the present level [19]). The Dead Sea seems to have been higher than to-day [20]), as is seen from the frontier line of the tribes Juda and Benjamin described in Joshua 14: 2-6 and 18: 10. The semi-arid settlement of Anau, in Northern Persia, which had been occupied during the pluvial period and again from 5000 onward, was abandoned about 2000 in a period of intense drought, but was re-occupied about 750 [21]). A great number of observations made by Professor BUTLER [22]) concerning Roman ruins in Syria, including bridges and baths, indicate a greater rainfall in the past.

However, upon critical examination the case for climate transformations proves less strong than it might seem at first sight. All cases mentioned before have been doubted by other scholars.

Take the case of Palmyra. This oasis in the Syrian desert was once the splendid capital of the Empire of Queen Zenobia, who had an army of 70.000 men at her disposal (Zosimus I 44, 1). The area of the town was comparable to that of Damascus; the number of inhabitants amounted, according to Th. FISCHER [23]), to some hundreds of thousands. According to Ptolemy (*Geogr.* v 14, 7) there was a river (*potamos*) near the town. To-day, there is only a brook of one foot depth and 2-3 feet breadth, vanishing in the sand after a course of 500 m, after having taken up another still smaller brook. Could such a brooklet be the potamos of Ptolemy? J. PARTSCH [24]) asserts it, adding that it has as much right to the name of potamos as the Ilissos and other famous Greek rivers. PARTSCH proves from inscriptions that Palmyra had, before Hadrian's water works was built, only two springs, clearly the same as the

18) ARAGO, *Œuvres complètes*, T. 8, Paris, 1858.
19) L. BERG, *Das Problem der Klimaänderung in geschichtl. Zeit,* Geogr. Abh. herausg. A. Penck, Heft 2 (1914).
20) CLERMONT-GANNAU, *Recueil d'Archéologie orientale* 5, 1903, 267.
21) H. J. E. PEAKE, *The Bronze Age and the Celtic World,* London, 1922.
22) E. HUNTINGTON, *Palestine and its Transformation,* 1911, Ch. XIII.
23) Th. FISCHER, *Ergänzungsheft zu Peterm. Mitt.* 58, 42.
24) J. PARTSCH, *Palmyra.* Ber. sächs. Akad. Wiss. Leipzig, Hist. Kl. 72, 1920, 1.

two existing ones. The water of these springs was sold for 800 *denarii per annum* to passing caravans. Hence water was A.D. 137 nearly as scarce as nowadays in Palmyra.

Another test case is the famous weather journal of Ptolemy [25]) (about A.D. 150). The record states clearly that the observations were made at Alexandria. The climate was quite different from nowadays: no N, NE and E. winds are recorded, whereas nowadays 42 % of the winds come from these directions. At present there is practically no rain-fall in June-September, but Ptolemy records 6 days of rain and 7 days of "fine rain" during these months, and 3 days of thunder in July-September (at present none) and 8 days of "great heat" in July (at present none).

HELLMANN discusses the possibility that the observations were, in spite of Ptolemy's positive statement, made in Northern Greece; but it is clear that this conclusion can only be drawn if one knows beforehand that the climate in Egypt was in the 2nd century the same as to-day. BROOKS [26]), however, points out that the scanty evidence from Nile floods and from the Oasis Kharga confirms Ptolemy's statements.

The attitude towards such evidence depends mainly on whether one considers climatic changes as a normal occurence or as very improbable. Most *historians* seem to start with the assumption that there have been no climatic changes in historical times, and they look out for another explanation if evidence for climatic changes is brought. On the other hand, most *climatologists* know that climatic changes are quite normal; so they use the historical evidence, to get indications in which direction the climate has changed.

Now which of these attitudes is the right one? Can we find irrefutable evidence for climatic changes in other periods, showing that these are by no means exceptional? I think yes.

Professor VENING MEINESZ told me that in the rocks above Aden a water-reservoir exists, built by the Arabs, which is absolutely worthless now, because practically no rain comes into it. About A.D. 700 rainfall must have been higher than nowadays.

Icelanders settled in Greenland in the 10th century A.D. Cattle and sheep were successfully reared at first, and they even grew some grain, but before long the colonies became dependent on supply from Norway. The visits of ships became fewer, and in the 15th century they ceased altogether. HOVGAARD [27]) who excavated the Eastern Settlement and its churchyard, found that the soil, now frozen solid throughout the year, must have been thawed for a time in summer, because the coffins were penetrated by the roots of plants. The early coffins were even buried deeply. After a time these early remains were permanently frozen, and later burials lie nearer to the surface. At last the colonists had no wood for coffins any more, their health deteriorated, their teeth especially appear much worn. Finally, at least 500 yars ago, the ground became permanently frozen. About 1600 A.D. the Alpine glaciers made a sudden advance [28]). Also from observations of Tycho BRAHE during the years 1582-1597 follows a lower temperature for the months February and March, compared with present times. The prevailing wind was SE, whereas at present SW prevails at Oranienburg in Denmark [29]).

Now these are small changes for short periods, but what about large changes during long periods?

I have already mentioned the glacial period and the corresponding pluvial periods in Africa and Asia. After the end of the glacial period the European climate remained cold for some time, after 6000 B.C. it became warmer than to-day. The BLYTT-SERNANDER theory of successive moist and dry periods (boreal, atlantic, subboreal and subatlantic) seems less certain, at least it is not certain whether these periods extend to the whole continent, but the "post-glacial temperature maximum" is generally admitted [30]).

25) G. HELLMANN, *S.-B. preuss. Akad. Wiss.* 13, 1926.
26) C. E. P. BROOKS, *Climate through the Ages,* London, 1926, p. 374.
27) W. HOVGAARD, *The Norsemen in Greenland,* Geogr. Rev. 15, 1925, 605.
28) BRÜCKNER, *Klimaschwankungen seit 1700,* Vienna, 1890.
29) N. EKHOLM, *Quart. J. Roy. Met. Soc.* 1901, p. 1.
30) A. WAGNER, *Klimaänderungen und Klimaschwankungen,* Braunschweig, 1940.

How far into Asia did this warm climate extend? Generally, there is a large correlation between the climate of Europe and that of Asia [31]). The variations of niveau of the Caspian generally go parallel with those of the Dead Sea and of Central Asiatic lakes [32]). *Hence it seems highly probable, that before* 1000 B.C. *the climate was warmer than now, not only in Europe where it is certain but also in Near Asia.*

This conclusion is confirmed by two facts, both mentioned by MEISSNER [33]). In a place too cold for dates to ripen nowadays, date psalms were planted according to an old Babylonian document. And secondly, palm leaves with ripe dates are used as an ornament in Nineveh, where dates do not ripen any more.

Thus it is seen that there is nothing impossible in the conclusion, drawn from CORNELIUS' chronology, that the warmer climate in Old-Babylonian times made barley and dates ripen 3 weeks earlier than in Persian times and to-day.

X—A PRIMITIVE CALCULATION OF VENUS PHENOMENA. The Babylonians were not only interested in the astrological interpretation of Venus phenomena, but also in their calculation. This is seen from an astronomical fragment, inserted in one copy of the Venus Tablet, from Assurbanipal's library. This fragment contains calculated data for the rising and setting of Venus, accompanied by omens, as follows:

"If on the 2nd of Nisannu Venus appeared in the east, distress will be in the land. Until the 6th of Kislimu she will stand in the east; on the 7th of Kislimu she will disappear, and, having remained about 3 months in the sky, on the 8th of Adaru, Venus will shine forth in the west; king will declare hostility against king".

That these phenomena are not observed, but calculated, becomes quite clear from the following list of text data:

Mf	Ml	invisible	Ef	Ef	El	invisible	Mf
I 2	IX 6	3 months	XII 7	II 3	X 7	7 days	X 15
III 4	XI 8	3 months	II 9	IV 5	XII 9	7 days	XII 17
V 6	I 10	3 months	IV 11	VI 7	II 11	7 days	II 19
VII 8	III 12	3 months	VI 13	VIII 9	IV 13	7 days	IV 21
IX 10	V 14	3 months	VIII 15	X 10	VI 15	7 days	VI 23
XI 12	VII 16	3 months	X 17	XII 13	VIII 17	7 days	VIII 25

Three numbers in the first line and two in the last line have been corrected by KUGLER in order to restore the regular succession of numbers.

In every column both the month and day numbers are increased by 2 in arithmetical progression. The duration of visibility is always 8 months 5 days. The duration of invisibility is 3 months between Ml and Ef, and 7 days between El and Mf.

KUGLER supposes that these durations are calculated as mean values from the Ammiṣaduqa-observations, between which the fragment is inserted. The duration of the first invisibility (3 months) is somewhat too long; this might be explained by the absurdly long intervals of invisibility recorded for the years 12 and 17 of Ammiṣaduqa (5 months 16 days and 3 months 9 days respectively), which must have raised the mean.

It is true that the calculating scheme, adopted by the text, is primitive and imperfect. But two main ideas, which became of fundamental importance in later Babylonian astronomy, are already embodied in this text: first, *the idea that celestial phenomena return periodically*, and secondly *the calculation of these phenomena by means of arithmetical progressions of numbers.*

Laren (N.H.), 20 Febr. 1946 B. L. VAN DER WAERDEN

[31]) J. GLASSPOOLE, *British Rainfall*, 1925.

[32]) E. HUNTUNGTON, *The Pulse of Asia*, Boston, 1907.

[33]) B. MEISSNER, *Babylonien und Assyrien* I, p. 203.

LETTRES DE MARI

TRANSCRITES ET TRADUITES [1])

3

dŠamši-dAdad demande à son fils que les hommes qui portent du vin à Mari s'arrêtent cinq jours pour fortifier deux villes; d'autres doivent faire un travail dont il ne précise pas la nature.

a-na Ia-ás-ma-aḫ-dAdad	A Iasmaḫ--dAdad
qí-bí-ma	dis ceci:
um-ma dŠamšiši-dAdad	Ainsi parle dŠamši-dAdad,
a-bu-ka-a-ma	ton père
ṣa-bu-um ša karânam a-na Ma-ri-imki	Les hommes qui portent du vin à Mari,
i-na-aš-šu-ú ṣa-bu-um šu-ú	que ces hommes
u d 5 - k a m *li-ik-[ka]-li-ma*	soient retenus cinq jours;
Ma-aš-mi-a-na-am	qu'ils fortifient
ù Ša-al-lu-ur-ri-yaki	Mašmianum
li-da-an-ni-nu	et Šallurum.
ù ṣa-bu-um šà Uš-ta-gi-e-?	Quant aux hommes d'Uš-ta-gi-e-?
ša i-na Ka-bi-it-tim	qui résident
wa-aš-bu	à Kabittum
i-na mu-uš-te-er-tim [2])	à (leur) retour
ši-ip-ra-[am]	qu'ils fassent le travail,
li-pu-úš [3]) *ù i-na mu-ši-im*	et, la nuit,
ma-aṣ-ṣa-ar-ta-šu	qu'ils montent
li-iṣ-ṣu-ur [3])	leur garde.
iš-tu a-la-ni-e an-nu-tim	Après qu'on aura restauré [4])
uk-ta-aṣ-ṣi-ru	ces villes
ṣa-lu-um ša karânam i-na-aš-šu-ú	que les hommes qui portent du vin
[karânam] a-na Ma-ri-imki li-iš-ši [3])	portent [ce vin] à Mari.
ù ṣa-bu-um ul-lu-um a-na ma-aṣ-ṣa-ar-ti-šu	Quant aux autres hommes, qu'à leur garde
li-tu-úr [3])	ils retournent.

[1]) Des circonstances indépendantes de ma volonté ne permittant pas encore la publication de ma traduction intégrale des lettres de Mari que j'ai fait paraître en autographie, en 1941, au tome II des *Archives royales de Mari*, j'en offre quelques numéros aux lecteurs de l'*Annuaire de la Société orientale Ex Oriente Lux*.

[2]) Subst. (*târum* III 1); formation analogue à *muttêrtum*.

[3]) Parf. pour Imparf.

[4]) *kaṣârum* „lier, assembler, réparer".

5

Que Iasmaḫ-dAdad envoie à son père 100 Ḫanéens comme hommes de troupe, à Qaṭanum où ils demeureront avec ceux de Sumuniḫum, lequel devra exécuter les instructions de Iasmaḫ-dAdad. Que Iasmaḫ-dAdad fasse prendre ces hommes et les messagers de Qaṭanum que son père lui envoie.

Le reste est inutilisable.

a-na Ia-ás-ma-aḫ-d[Adad]	A Iasmaḫ-d[Adad]
qí-bí-ma	dis ceci:
[um-ma d]Šamšiši-dAdad	[Ainsi parle] dŠamši-dAdad
[a-bu-ka-a]-ma	[ton père].
[...] *ṣa-ba-am* 1 *me* awil*[Ḫa]nê*	[Comme] hommes de troupe, 100 Ḫanéens
[šu-ta]-aṣ-bi-it-ma	fais prendre;
[it]-ti Zi-im-ru i-[...	[a]vec Zimru]....
a-na Qa-ṭá-nimki ṭú-ru-ud [...	envoie[-les] à Qaṭanum [5]).

ṣa-bu-um šu-ú i-na Qa-ṭá-nim^{ki}	Ces hommes de troupe à Qaṭanum
ú-ša-ab	demeureront.
it-ti ṣa-bi-im ša Su-mu-ni-ḫi-im	Avec les troupes de Sumuniḫum
li-ne-ni-mi-id [6]) *ša pí-i*	qu'ils se rassemblent. D'après mes instructions
ta-qa-bi-e Šu-mu-su-ni-ḫi-im [6])	que tu (lui) diras, Šumusuniḫum
i-pí-eš	agira.
a-nu-um-ma mâri^{meš} *ši-ip-ri-im*	Or çà, j'ai fait prendre
ša Qa-ṭá-nim^{ki}	les messagers
ú-uš-ta-aṣ-bi-it-ma	de Qaṭanum
aṭ-ṭà-ar-da-šu-nu-ti	pour (te) les envoyer.
ṣa-ba-am ša-a-ti	Ces troupes
it-ti mâri^{meš} *ši-ip-ri-im*	avec les messagers
ša Qa-ṭá-nim	de Qaṭanum
šu-ta-aṣ-bi-sú-nu-ti-ma	fais-les prendre et
ṭú-ru-sú-nu-ti	envoie-les.
šum-ma la-ma tup-pí i-k[a-aš-ša]-du	Si, avant que ma tablette soit arrivée,
ṣa-ba-am ša-a-ti ta-aṭ-ṭà-ra-ad	tu envoies ces troupes,
[ṣ]a-ba-am ta-ak-[..] ba [...	tu[....] les troupes
[..] mâri^{meš} *[....*	[.... messa]gers]....
Tr. [ ] *ta* [....	[......
[..]-ab-la-mu ṭú-ru-ud	].....] envoie.

[5]) Un des rois de Qaṭanum, à cette époque, était Amut-pî-El. Voir le texte publié par G. DOSSIN dans *Syria* XX (1939), p. 109. Cette ville serait probablement Qaṭna, d'après DOSSIN (RA XXXV, 117 note).

[6]) Pour le sens, voir A. UNGNAD dans ZA XXXVIII (1929), 139, *in* 42. — Ce *-su-* est un lapsus du scribe.

6

Iasmaḫ-^{d}Adad avait renoncé à un voyage projeté avec son père. Celui-ci lui demande de revenir sur sa décision: qu'il vienne; qu'il séjourne quelques jours ... (cassures.)

^{d}Šamši-^{d}Adad dit à son fils de se rendre à Mari, puis à Šubat-^{d}Enlil, et de nouveau à Mari. Un peu plus tard, il retournera à Šubat-^{d}Enlil et fera un voyage avec son père, tandis que son frère demeurera 'à la ville'.

a-[na] Ia-ás-ma-aḫ-^{d}*Adad*	A Iasmaḫ-^{d}Adad
q[í]-bí-ma	dis ceci:
um-ma ^{d}*Šamši*^{ši}*-*^{d}*Adad a-bu-ka-a-ma*	Ainsi parle ^{d}Šamši-^{d}Adad, ton père.
tup-pa-ka ša tu-ša-bi-lam eš-me	J'ai entendu [7]) ta tablette que tu m'as envoyée.
aš-šum a-la-ki-ka a-na ṣe-ri-ia	Au sujet de ton voyage vers moi,
ta-aš-pu-ra-am	tu as écrit
ki-i a-na ṣe-ri-ia la ta-al-la-kam	que tu ne viendrais pas auprès de moi.
tu-ša-ma i-na Šu-ba-at-^{d}*Enlíl*^{ki}*-ma*	Vraiment! A Šubat-^{d}Enlil
wa-aš-ba-ku	je réside,
ù a-na ṣe-ri-ia	et vers moi
ta-al-la-kam-ma	tu viendras,
u d 15 k a m *mi-im-ma ma-aḫ-ri-ia*	le 15 (du mois). Auprès de moi quelque peu
tu-uš-ša-ab	tu demeureras.
[i-n]a-an-na i-na re-eš ^{waraḫ} *ki-nu-nim*	Maintenant, vers le début du (mois) kinunum
[.] *a-al-la-ak*	[....] j'irai
[... *a-*] *Ma-ri*^{ki} *a-li-ik*	[...] à Mari va!
[...] *a-na ṣe-ri-ia*	[...] vers moi

a-[na Šu-]ba-at-^{d}*En-líl*^{ki} *ta-ka-aš-ša-dam*	à Šubat-^{d}Enlil tu te rendras;
a-na Ma-ri^{ki} *ta-ka-aš-ša-[da]m*	puis, à Mari tu te rendras.
u.ku.uš^{meš}*-ka ù* g i r - s i g$_5$ - g a^{meš}*-ka*	Que tes gendarmes et tes *girsiqqû* [8])
i-na bîtâti$^{ḫi-a}$*-šu-nu li-nu-ḫu*	se reposent chez eux,
ù at-ta bît-ka wa-e-er	et toi, va chez toi.
[..]*-mi-im li-ga-me-ir-ma*	[..].. qu'il termine.
i-na re-eš ^{waraḫ} *ki-nu-nim a-[ša]-ap-pa-ra-ak-kum*	Au début du mois kinunum, je t'écrirai.
a-na ṣe-ri-ia a-na Šu-ba-at-^{d}*En-líl*^{ki}	Tu viendras chez moi,
ta-al-la-kam-ma	à Šubat-^{d}Enlil, puis
it-ti-ia a-na ḫarrânim ta-al-la-ak	avec moi tu feras un voyage
ù aḫu-ka i-na a-lim-ma^{ki}	et ton frère à la ville
úš-ša-ab	demeurera.

[7]) La tablette était lue au distinataire; il ne la lisait pas, il l'*entendait* lire.

[8]) *girsiqqu* „mignon". Voir LANDSBERGER, dans ZDMG, t. 69, p. 520. Dans RA XXI, p. 21, THUREAU-DANGIN ne traduit pas. Ici, et *35*, 5, 12, 14; *54*, 6; *87*, 37; *129*, 5, le mot paraît désigner une sorte de fonctionnaire.

32

Ibâl-pî-El à son seigneur. Par une lettre venant de chez lui, ^{d}Adad-naṣir a appris qu'on s'est emparé d'un champ qu'il avait reçu de son seigneur à titre inaliénable et qu'on l'a livré à Mût-salim. ^{d}Adad-naṣir a porté plainte. Ibâl-pi-El en informe son seigneur.

a-na be-lí-ia	A mon seigneur
qí-bí-ma	dis ceci:
um-ma I-ba-al-pí-Ìl	Ainsi parle Ibâl-pi-El,
warad-ka-a-ma	ton serviteur.
tup-pu-um a-na ṣe-er ^{d}*Adad-na-ṣir iš-tu bîti*^{ti}*-[šu]*	Une tablette est parvenue à ^{d}Adad-naṣir, provenant de sa maison,
ik-šu-dam um-ma-a-mi eqlam Dûr^{ki} *Ia-aḫ-du-um-li-im*	ainsi (conçue): „Le champ de Dûr-Iaḫdunlim
ša i-nu-ma be-el-ka iš-tu An-da-ri-ik^{ki}	„que t'avait livré ton seigneur, quand
i-tu-ra-am-ma id-di-na-kum i-ki-mu-nim-ma	„il revint d'Andarik, on s'en empara
a-na Mu-ut-sa-lim id-di-nu-šu	„et on le livra à Mût-salim;
ù eqlam ša i-na at-lu-ki-ka	„et (pourtant) c'est le champ dont, à ton départ,
be-el-ka iq-bi-kum ú-ul id-di-nu-nim	„ton seigneur t'avait dit qu'on ne le livrerait à personne."
an-ni-tam iš-tu bîti^{ti}*-šu iš-pu-ru-ni-šum-ma*	Voilà ce qu'on lui a écrit de chez lui.
ki-ma ṣí-eḫ-ri-im ir-tu-ub	Il trembla comme un enfant.
ba-ka-am um-ma šu-ma a-di [....	Il se plaignit en ces termes: „Jusqu'[...
a-na eqel te-er-ti-tim [9]) *ša be-l[í*	„pour le champ (objet) de l'ordre que mon seigneur [....]"
a-na ^{awil} *ša(?)-pí-tim* [10]) *ip-qí-d[a?-am?-ma?]*	Au juge(?), il a confié la charge (?)
a-na-aṭ-ṭà-l[u] eqel li-la[...	que je regarde le champ [11]) [....
ša i-nu-ma be-li iš-tu An-da[-ri-ik^{ki}*]*	de sorte que, lorsque mon seigneur d'Andarik
Tr. *i-tu-ru ù qí-iš-ti*	sera revenu et que l'(affaire de ce) don [12])
ma-ḫa-ar [be]-lí-ia	devant mon seigneur

aš-ku-un-ma e[qlam ša-]a-ti	j'aurai exposé, ce [ch]amp
Rev. *it-ti be-lí-ia* [...	avec mon seigneur [....
i-na-an-na a-na-ku [....	Maintenant, moi [....
be-lí wa-as-ba-a-ku ù ul [...	ô monseigneur, je demeure et ne [...
eqlam i-ki-m[u-nim]-ma a-na M[u-ut-sa-lim]	„On s'est emparé du champ; à Mût-salim
id-di-nu-šu an-ni-tam dAdad-na-[ṣir	„on l'a livré. „Voila ce qu'dAdad-na[ṣir,
iš-tu û-mi-im ša ṭe$_4$-em eqlim	depuis le jour où j'ai appris l'affaire du champ,
eš-mu-ú ka-ia-an-tam i-pa-[...	me ré[pète] continuellement.
mu-ru-uṣ li-ib-bi warad be-lí-[ia	La peine du cœur du serviteur de mon seigneur
ša eš-mu-ú a-na ṣe-er be-lí-ia	qui j'ai apprise, à mon seigneur
aš-pu-ur [13]	j'écris.

9) Lapsus du scribe; lire *tertim*.
10) *ša-pí-tim* est très incertain. Dans *Syria*, 1938, p. 111: awîl *Ša-pí-tú* „le juge" (Dossin).
11) que j'étudie l'affaire de ce champ.
12) Le *don*; la *faveur*.
13) Parf. pour Imparf.

73

Iarim-dAdad à son seigneur. Ḫammurabi devait envoyer sans escorte des [...] des messagers élamites à leur seigneur; mais, la veille du jour où ils auraient dû partir, semble-t-il, ils ne se rendirent pas au palais. Iarim-dAdad n'a pas décidé s'il les enverra ou non. Il réglera leur affaire et enverra un rapport complet à son seigneur.

A la fin, il rapporte un bruit relatif au *sukkal* d'Elam.

[a-na be-lí-i]a qí-b[i-ma]	[A m]on seigneur di[s ceci]:
[um-ma] Ia-ri-im-d[Adad]	[Ainsi parle] Iarim-d[Adad],
warad-ka-a-ma	ton serviteur.
i-nu-ma šu-ut I-ba-al-pí-Il	Lorsque les gens [14] d'Ibâl-pî-El [15]
i-na Bâb-ilimki wa-aš-bu Ḫa-am-mu-ra-bi	demeuraient à Babylone, Ḫammurabi
a-wa-tam ki-a-am iq-bi um-ma šu-ú-ma	exposa une affaire en ces termes:
[ ]šu-nu-ma mârimeš ši-ip-ri E-la-mi-i	„Ces [ ] des messagers élamites
ba-lum a-li-ik i-di-im	„sans escorte
a-na ṣe-er be-lí-šu-nu a-ṭà-ar-ra-as-sú-nu-ti	„je les envoie à leur seigneur."
an-ni-tam Ḫa-am-mu-ra-bi iq-bi	Voilà ce que dit Ḫammurabi.
i-na ša-ni-im û-mi-im ša šu-ut I-ba-al-pí-Il	La veille du jour où les gens [14] d'Ibâl-pî-El
a-na ṣe-er be-lí-ia	chez mon seigneur
it-ta-al-ku-nim mârumeš ši-ip-ri E-la-mi-i	arrivèrent, les messagers élamites
ik-ki-šu-ma a-na ba-ab e[kallim]	s'éloignèrent; de la porte du palais
ú-ul i-sa-an-ni-[qú]	ils n'approchèrent pas.
i-ma bîtâtḫi-a na-ap-ṭà-ri-š[u-nu	Dans les maisons de leur rachat [16]
[.] ša šarrum i-na-aṣ-ṣa-ru-šu-[nu-ti	[?] le roi les garde.
Rev. *a-di-ni ṭe$_4$-em ṭà-ra-di-šu-nu*	Jusqu'à présent, l'affaire de leur envoi
ú-la <la> ṭà-ra-di-šu-nu	ou de leur <non> envoi
ú-ul ú-ki-in-ma	je n'ai pas décidé et
a-na ṣe-er be-lí-ia	à mon seigneur
ú-ul aš-pu-ra-am	je n'ai pas écrit.
[i]-n[u]-ma awîlêmeš šu-nu-ti i-ṭar$_4$-ra-du	Lorsqu'on enverra ces hommes,
ṭe$_4$-em-šu-nu ú-ka-an-nam-ma	je réglerai leur affaire.
ṭe$_4$-em-šu-nu g[a-am-ra-am	Un rapport [complet] à leur sujet
a-na ṣe-er <be-lí-ia> a-ša-ap-pa-ra-am	j'enverrai à <monseigneur>.
ša-ni-tam i-na a-ḫi-ti-ia ki-a-am al-ma-ad	Autre chose. De mon côté, j'ai appris

um-ma-a-mi aš-šum sukkal Elamtimtim	(qu'on parlait) ainsi au *sukkal* d'Elam:
i-na Eš-nun-naki wa-aš-bu-ma a-di[...]-ti-šu	„A Ešnunna ils demeurent jusqu'à [....
la ip-ṭú-ru ṣa-bu-um š[a	„ils n'ont pas délivré; les troupes de [....

14) *Ceux de*.
15) Ambassadeur de Zimri-Lim, semble-t-il. On connaît un roi d'Ešnunna du même nom. (Dossin, *Syria*, 1939, p. 109).
16) Ungnad, *Babyl. Briefe*, 202, 6: *bît na-ap-ṭa-ri-ia* „la maison rachetée par moi"; TCL XVIII, 13: *bît na-ap-ṭa-ri-ia ú-da-ab-ba-bu* „ils soulèvent des réclamations au sujet de la maison rachetée par moi". Voir Kraus, *Altbabyl. Briefe*, p. 79-80.

79.

Zakira-Ḫammu écrit à son seigneur que des troupes se dirigent vers lui. D'après une lettre de Qarni-Lim, on a volé des moutons de Iamutbal. — Les lignes suivantes sont fragmentaires.

A la fin, on demande que les responsables soient jugés. Zakira-Ḫammu répond que cette affaire ne relève pas de lui; elle est du ressort de son seigneur. Il a reçu une lettre de Qarni-Lim; après l'avoir scellée, il l'envoie à son seigneur.

a-na be-lí-ia	A monseigneur
qí-bí-ma	dis ceci:
um-ma Za-ki-ra-ḫa-am-mu-ú	Ainsi parle Zakira-Ḫammu
warad-ka-a-ma	ton serviteur.
a-lum Qa-at-[t]u-na-anki ù ḫa-al-ṣa-um ša-lim	La ville de Qattunan et son territoire vont bien.
2 li-im ṣa-bu-um ša Ḫa-li-su-mu-ú	2.000 hommes de Ḫalisumû [17]
ù Šu-up-ra-am a-na Qa-at-tu-na-anki [..	et Šupram à Qattunan [...
I *Ṣu-ḫa-at-ni a-li-ik pa-an sá-bi-im*	I Ṣuḫatni, chef des troupes,
a-na ṣe-er be-lí-ia pa-nu-šu-nu ša-ak-nu	vers mon seigneur se dirigent.
ša-ni-tam Qar-ni-li-im a-na ṣe-ri-ia	Autre chose. Qarnilim m'a écrit
ki-a-am iš-pu-ra-am um-ma-a-mi	en ces termes:
I *I-ba-ás-si-ir* awîl*n[aqidum?]*	„I Ibassir, le p[âtre],
ù Ša-pí-Il awîl*Ḫa-nu-ú*	„et Ša-pí-El, le Ḫanéen,
immêratimḫi-a ša Ḫa-a-sú-Il	„ont enlevé [18] les moutons de Ḫâsu-El,
awîl*Ia-mu-ut-ba-lim*	„(individu) de Iamutbal.
im-šu-ḫu i-na Aš-na-[....	„A Ašna-[....
wardidi meš-*ia* a-na ṣ[e-er	„me serviteurs à [....
Rev. *aṭ-ṭà-ar-dam awîlêmeš Ḫa-[nu-ú*	„j'envoie. Les Ḫa[néens
ù Ia-du(?)-dAdad awîl[....	„et Iadu(?)-dAdad [....
it-ti wardidi meš-*ia šu-[....*	„avec mes serviteurs [...
a-na ṣe-er a-ḫi-ia tu-ru-d[i-im]	„env[oie] à mon frère;
a-ḫi di-nam li-ša-ḫi-is-su-n[u-ti	„que mon frère fasse rendre leur jugement."
an-ni-tam Qar-ni-li-im iš-pu-r[a-am	Voilà ce que m'a écrit Qarni-Lim.
a-na-ku awîl*ṣuḫar Qar-ni-lim ki-a-am a-p[u-ul*	Moi, au valet le Qarni-Lim j'ai répondu
um-ma a-na-ku-ma awîl*naqidu*meš *i-na qa-ti-ia*	en ces termes: „Les pâtres ne „vont" pas
ú-ul i-il-la-ku ṭe$_4$-em awîlêmeš šu-nu-ti	„en mon pouvoir; l'affaire de ces hommes
i-na qa-at be-lí-ia i-ba-aš-ši an-ni-tam	„est au pouvoir de mon seigneur." Voilà
awîl*ṣuḫar Qar-ni-li-im a-pu-ul*	ce que j'ai répondu au valet de Qarni-Lim.
i-na-an-na a-nu-um-ma mar ši-ip-ri-im	Or ça, maintenant, un messager
ša Qar-ni-li-im a-na ṣe-er be-lí-ia [i]k-šu-dam	de Qarni-Lim est arrivé chez mon seigneur

ù tup-pí Qar-ni-li-im ša a-na ṣe-ri-[ia]	et une lettre de Qarni-Lim qui m'est
il-li-kam ak-nu-kam-ma a-na ṣ[e-er]	parvenue, je (l')ai scellée et à
be-li-ia ú-ša-bi-lam	mon seigneur je (l')envoie.

17) Le roi de I-la-an-ṣu-ra-a, sans doute. Cf. *Syria*, 1939, p. 109.

18) Voir Landsberger, ZDMG, 69, p. 525, *in* 220.

120

Puqaqum à son seigneur. Il est allé à Iablia, chez Atamrum, et il s'est rencontré avec trois individus qui ont parlé de leur affaire, dont on ne dit pas la nature. Il a interrogé Atamrum au sujet de son voyage, et il a répondu: Nous irons jusqu'à Sagaratum où nous nous consulterons. Un certain Kaṣam, accompagné de troupes, doit s'y rendre aussi, en suivant la rive du fleuve.

a-na be-lí-ia qí-bí-ma	A mon seigneur dis ceci:
um-ma Pu-qa-qum warad-ka-a-ma	Ainsi parle Puqaqum, ton serviteur.
ḫal-ṣum ša-lim a-na Ia-ab-li-ia^{ki}	Le district va bien. Je suis allé à Iablia,
a-na pa-an A-tam-ri-im	chez Atamrum.
al-li-ik-ma itti Zi-im-ri-e-^{d}*Adad*	Avec Zimri-^{d}Adad,
itti Me-er 19)*-ri-im ù Ki-ib-sí-e-*^{d}*Adad*	avec Merrum et Kibsi-^{d}Adad
an-na-me-ir-ma ṭe$_{4}$*-em-šu-nu id-bu-bu-nim-ma*	je me suis rencontré, et ils ont discuté leur affaire avec moi.
et-ḫi-ma A-tam-ra-am	Je me suis approché d'Atamrum
ki-a-am a-ša-al u[m-m]a [a-n]a-ku-ma	et je l'ai interrogé en ces termes:
[aš-šum] a-la-ki-ka	„[Au sujet] de ton voyage
[-m]a ta-<ki>-it-tam 20)	„[ ] complètement (?)
[a-na ṣe-er be]-lí-ia	„[à] mon[sei]gneur
[aš-pu-]ur	[j'écri]vis."
Rev. I*[A-tam]-ru-um ki-a-am*	I[Atam]rum me répondit
i-pu-la-an-ni um-ma šu-ma	en ces termes:
a-di Sa-ga-ra-tim^{ki} *ni-la-ak-ma*	„Nous irons jusqu'à Sagaratum;
i-na Sa-ga-ra-tim^{ki}	„à Sagaratum
ni-iš-ta-al-ma	„nous nous consulterous."
šum-ma a-na Ma-ri^{ki} *a-la-ak*	Si je vais à Mari
šum-ma Ka-ṣa-am-ma	et que je rencontre 21)
a-ba-as-sa-ar	Kaṣam,
ta-ki-it-tam ni-ša-ap-pa-ar	(un rapport) complet(?) nous (t')enverrons.
Ka-ṣa-am-ma a-aḫ na-ri-im i-la-ak	Kaṣam suivra la rive du fleuve
i-na Sa-ga-ra-tim^{ki} *ṭe*$_{4}$*-em a-la-(?)ki* 22)*-šu*	vers Sagaratum, objet de son voyage(?)
an-ni-tam la an-ni-tam	Cela ou autre chose
a-na ṣ[e-e]r be-lí-ia	à mon seigneur
a-[ša]-ap-pa-ra-am	j'écrirai.
ša-ni-tam śa-ba-am ša it-ti-šu i-la-[ku	Autre chose. (Des hommes) qui vont avec lui
am-šu-uḫ-ma 23) *6 li-mi ?-ma-ṣi*	j'en) ai pris 6.000.

19) Ce signe est écrit *ni*.

20) Voir l. 22; *26*, 11: *ta-ki-it-ta*, 13: *ta-ki-ta*; *122*, 16: *ta-ki-it-tam*, 21: *ta-ki-it-ti*.

21) بصر „voir"; 4e forme „apercevoir quelqu'un; observer".

22) *-ki-* est écrit *-di-*; objet, c'est-à-dire *but*.

23) Landsberger a signalé autrefois (ZDMG, 69, p. 526 *in* 220) un verbe *mašâḫu* „wegnehmen".

Paris, 1946.

Charles-F. Jean

NASCHRIFT VAN DE REDACTIE

Tot dusver zijn van de volgende brieven uit TCL xxiii een transcriptie en vertaling verschenen:

1 —	Jean,	RÉS et Bab. 1941, 105-6.
3 —	Jean,	JEOL III/10 (1947), 425
4 —	Jean,	RA 39 (1942-44), 63.
5 —	Jean,	JEOL III/10 (1947), 425.
6 —	Jean,	JEOL III/10 (1947), 426.
13 —	Thureau-Dangin,	RA 38 (1942), 41-43.
22 —	Jean,	RA 39 (1942-44), 64-5.
28 —	Jean,	RA 39 (1942-44), 65-7.
32 —	Jean,	JEOL III/10 (1947), 427
33 —	Jean,	JCS 1947, 149-152.
40 —	Jean,	RA 39 (1942-44), 67-8.
43 —	Jean,	JCS 1947, 152-155.
48 —	Jean,	RA 39 (1942-44), 68-9.
51 —	Jean,	RA 39 (1942-44), 69-70.
53 —	Jean,	RA 39 (1942-44), 70-1.
57 —	Jean,	RA 39 (1942-44), 71-2.
66 —	Jean,	RÉS et Bab. 1941, 107-8.
73 —	Jean,	JEOL III/10 (1947), 428
75 —	Jean,	JCS 1947, 155-156.
76 —	Jean,	JCS 1947, 157-159.
79 —	Jean,	JEOL III/10 (1947), 429
81 —	Jean,	JCS 1947, 159-161.
92 —	Thureau-Dangin,	Orientalia N.S. xii (1943), 110-12.
95 —	Jean,	JCS 1947, 161.
101 —	Jean,	RA 39 (1942-44), 72-4.
105 —	Jean,	JCS 1947, 161-162.
106 —	Jean,	RA 39 (1942-44), 74-5.
107 —	Jean,	RA 39 (1942-44), 75-6.
112 —	Jean,	RÉS et Bab. 1941, 109.
113 —	Jean,	RÉS et Bab. 1941, 109-11.
115 —	Jean,	RÉS et Bab. 1941, 106 note 2.
116 —	Jean,	RÉS et Bab. 1941, 107.
117 —	Jean,	RÉS et Bab. 1941, 108.
118 —	Jean,	RA 39 (1942-44), 76-7.
120 —	Jean,	JEOL III/10 (1947), 430
122 —	Jean,	RA 39 (1942-44), 77-8.
123 —	Jean,	RA 39 (1942-44), 79-80.
132 —	Jean,	RA 39 (1942-44), 80.
135 —	Jean,	RA 39 (1942-44), 80-1.
136 —	Jean,	RA 39 (1942-44), 81-2.
139 —	Jean,	JCS 1947, 162-163.

Afkortingen: JCS: *Journal of Cuneiform Studies*; JEOL: *Jaarbericht Ex Oriente Lux*; RA: *Revue d'Assyriologie*; RÉS et Bab.: *Revue des études sémitiques et Babyloniaca.*

MARDUK-APAL-IDDINA II, ZIJN TIJD EN ZIJN GESLACHT *

§ 1. INLEIDING. — § 2. DE KALDEEËRS. — § 3. DE HERKOMST DER KALDEEËRS. — § 4. DE GESCHIEDENIS VAN BABYLONIË IN DE ACHTSTE EEUW. — § 5. DE VERHOUDINGEN IN BABYLONIË IN DE ACHTSTE EEUW. — § 6. SCHRIFTELIJKE BRONNEN UIT DEN TIJD VAN MARDUK-APAL-IDDINA EN DIENS GENEALOGIE. — § 7. DE KUDURRU. — §. 8. DE SCHENKING AAN BĒL-AḪḪĒ-ERIBA. — § 9. TEMPELBOUW. — § 10. DE BINNENLANDSCHE POLITIEK VAN MARDUK-APAL-IDDINA. — § 11. HET GEZANTSCHAP NAAR HIZKIA. — § 12. HET NAGESLACHT VAN MARDUK-APAL-IDDINA.

§ 1. INLEIDING. — Marduk-apal-iddina II, de uit het Oude Testament bekende Merodach-baladan, speelde in Babylonië een belangrijke rol, toen het Nieuw-Assyrische rijk op het toppunt van zijn macht was. De geschiedenis van dit tijdperk wordt in den regel geschreven van Assyrisch gezichtspunt en dit is geen wonder; immers, eenerzijds spreekt de geschiedenis van een wereldrijk tot der menschen verbeelding, anderzijds zijn de Assyrische bronnen, in tegenstelling tot de Babylonische, zeer overvloedig en vol van historische mededeelingen. Die Assyrische bronnen stellen Marduk-apal-iddina voor als een misdadig tyran en een lafaard. Een goed strateeg was hij inderdaad niet: in iederen slag kwam hij te laat of nam hij de vlucht. Daartegenover stond, dat hij een bekwaam diplomaat was en door deze eigenschap is hij in Babylonië aan het bewind gekomen en heeft hij het land rustig kunnen regeeren. Wij moeten hem ons evenwel niet voorstellen als een vreedzaam Babyloniër. Hij was in de oogen van vele Babyloniërs een vreemdeling, een usurpator, en een belangrijke kring der Babylonische maatschappij, de priesterschap, was fel tegen hem gekant. De indruk, dien de Assyrische annalen van hem geven, is niet onjuist, evenwel eenzijdig, want zijn vreedzame werken — zorg voor landbouw, handel en tempelbouw — komen daarin niet tot uiting [1].

§ 2. DE KALDEEËRS. — Marduk-apal-iddina is de eerste exponente figuur uit de volkerengroep der Kaldeeërs, die in de annalen der Sargonieden zulk een belangrijke plaats innemen. Voor het eerst worden deze Kaldeeërs genoemd in de annalen [2]) van Aššurnaṣirpal II (884-859): Toen hij Babylonië had veroverd „wierp de gloed van zijn wapens het land Kaldu neer". Kort daarna (851/0) brachten de vorsten van dit land tribuut aan Salmanassar III. Het bleek toen verdeeld te zijn onder naar stamvaders genoemde stammen, die in Zuid-Mesopotamië staatkundige eenheden hadden gevormd: *Bīt-Dakkūri* onder den vorst Adinu, aan wien tijdelijk hetzij geheel *Bīt-Dakkūri*, hetzij een deel daarvan den naam *Bīt-Adini* [3]) ontleende, *Bīt-Amukkāni*, waarvan Mušallim-Marduk [4]) vorst was, en een stam onder Iakinu,

*) P.S. Dit opstel is geschreven in 1944 en 1945. Met de tijdens den oorlog in het buitenland verschenen litteratuur kon daardoor slechts in zeer beperkte mate, in hoofdzaak in enkele latere toevoegingen, rekening worden gehouden.

1) Algemeene litteratuur o.a. in D. D. LUCKENBILL, *Ancient Records* (1926) (aangehaald AR) en *The annals of Sennacherib* (1924), Sidney SMITH in *Cambridge Ancient History* III (1925) (CAH III) en *The first campaign of Sennacherib* (1921), A. T. OLMSTEAD, *History of Assyria* (1923) (Olmstead), diverse artikelen in *Reallexikon der Assyriologie* (RLA), B. MEISSNER, *Könige Babyloniens und Assyriens* (1926), L. W. KING, *Chronicles concerning early Babylonian Kings* (1907) (CEBK), F. HOMMEL, *Ethnologie und Geographie des Alten Orients* (1926) (Hommel), onderscheidene artikelen in PAULY WISSOWA's *Reallexikon des klassischen Altertums* (PW), M. STRECK, *Assurbanipal* (VAB VII) (1916), F. M. Th. BÖHL, *Der Babylonische Fürstenspiegel*, MAOG XI (1937), 3 (Vorstenspiegel, in het bijzonder bij § 3), Th. BAUER, *Die Ostkanaanäer* (1926) en de artikelen naar aanleiding hiervan in ZA, en F. ROSENTHAL, *Die aramaistische Forschung* (1939). Voorts zijn de gebruikelijke aanhalingen in acht genomen. De aanhalingen uit de annalen van Sanherib zijn uit het prisma te Chicago. Voor de geographie van Zuid-Babylonië zie men de kaart op p. 494 van dit Jaarbericht.

3) Niet te verwarren met het hoogerop langs den Euphraat gelegen landschap van denzelfden naam met de hoofdstad Til-Barsip Cf. Fr. DELITZSCH, *Wo lag das Paradies* (1881), 263 sq. j° 202 en RLA II, 33 sq. Volgens Th. C. VRIEZEN, *Onderzoek naar de Paradijsvoorstelling* (1937) 134 (cf. 60-63) is ook elke vergelijking met Bēt-Eden in Genesis te vermijden. Wel is dit Bīt-Adini wellicht te identificeeren met Bēt-Eden in Amos 1 : 5.

4) Deze wordt ook genoemd in een *kudurru* uit het tweede regeeringsjaar van Marduk-zākir-šumi I (858-824) (F. THUREAU-DANGIN, RA XVI (1919) 117 sqq.).

koning van het Zeeland, die den naam gaf aan *Bīt-Iakin* [5]). Later kwamen daar nog eenige andere *bītāti* bij (*Bīt-Šaʾalla, Bīt-Šilani* e.a.).

De ligging van deze stamgemeenschappen, welke slechts voor den tijd der Sargonieden aan de hand van de in de annalen genoemde steden dezer *bītāti* eenigszins is vast te stellen, is beschreven door Sidney SMITH, *First Campaign*, p. 19 sqq., HOMMEL, p. 414 sqq. en UNGER, RLA II, 38 etc.: *Bīt-Dakkūri* ter weerszijden van den Euphraat ten Zuiden van Babylon en Borsippa met als hoofdstad onder Salmanassar III het ten Westen van den Euphraat gelegen E n - z u - d i (= Sin-mušallim?). Later, onder Sanherib, strekte het zich waarschijnlijk verder Oostwaarts, tot over den Tigris uit en telde toen 33 steden, waaronder Marad, ten Westen van Nippur. Ook wordt melding gemaakt van de stad Bīt-Dakkuri, waarschijnlijk niet ver van Uruk. Ten Zuiden hiervan lag Bīt-Amukkāni, met ten tijde van Sanherib 39 steden, waaronder Sapia, de hoofdstad, en Larak (dat ten tijde van Tiglatpileser III nog een eigen vorst had, Nadinu). Tot Bīt-Iakin, de stam waaruit Marduk-apaliddina was gesproten, behoorde in Sanheribs tijd allereerst het land langs den benedenloop van den Euphraat ongeveer van Larsa af tot aan de nār*Marrātum* [6]), het noordelijk deel van de Perzische golf met de aangrenzende lagunen in het mondingsgebied van Euphraat en Tigris, die toen nog een afzonderlijke monding hadden. Daar moet ook de stamburcht Dūr-Iakin hebben gelegen, waarschijnlijk niet ver van de nār*Marrātum* in de nabijheid van den Euphraat; immers toen Sargon [7]) in 710/09 de stad kwam belegeren, werden inundaties gemaakt met water uit den Euphraat. In Sanheribs tijd lagen daar in Bīt-Iakin verder de steden Bīt-Zabidia, Larsa, Kullab (de zusterstad van Uruk), Eridu, Kisik, Nimid-Laguda en Kār-Nabū [8]). Op de ʻwereldkaartʼ, gepubliceerd in CT XXII, 48 [9]), is de situatie van Bīt-Iakin aangegeven: De Euphraat stroomt uit in een moeras (*apparu*), dat naar links (in westelijke richting) door een kanaal (*bitqu*) en naar rechts door een rivierarm, waarin de inscriptie helaas niet leesbaar is, in verbinding staat met den de aarde omgevenden stroom, hier nār*Marrātum* (doch gewoonlijk *apsu*) [10]) genoemd. Boven, dus kennelijk ten Westen van de *bitqu*, waarin wellicht een kunstmatige arm van den Euphraat is te zien, staat geteekend *Bīt Ia-ki-nu*. Hieruit zou de gevolgtrekking zijn te maken, dat Bīt-Iakin ten Westen van den benedenloop van den Euphraat lag. Zooals BÖHL in *Stemmen des Tijds*, 1916, 437, heeft gesteld, kan ook het land langs de Westzijde van de Perzische golf zeer wel hebben behoord tot Bīt-Iakin. Hiervoor pleit de mededeeling van Sargon, dat hij Bīt-Iakin veroverde tot aan den grens van Dilmun, een rijk, welks centrum men op het eiland Bahrein zoekt [11]).

5) *Gate-inscription*, AR I § 625, *Black Obelisk*, AR I § 566.

6) Uit de door THUREAU-DANGIN (RA XXIII, 1926, 23) besproken teksten Br. M. 81-7-1, 98 en CT XVI 11 blijkt dat oorspronkelijk *marru*, bitter, van zeewater noch zoetwater, van Euphraatwater noch Tigriswater, van bronwater noch kanaalwater werd gezegd. De vertaling met brakwater ligt dus voor de hand. Later hield men niet vast aan de eigenlijke beteekenis van *nār marrātum* en *tāmtum*, zee: Met *tāmtum* werd ook het Vanmeer (*tāmtum ša mātNairi* (annalen van Aššur-bēl-kala I 13, Weidner AfO VI 80/81) aangeduid en *nār marrātum* werd niet alleen gebruikt voor de lagunen in het mondingsgebied der rivieren, maar ook voor de Perzische golf, die de Assyrische koningen in hun annalen ook noemden *tamtum ša māt Kaldi* (inscripties van Salmanassar III, bv. Layard-inscription, AR § 641 en KAH II nr. 100, AR § 703, *tāmti ša māt Kaldi ša nār marrātum iqabušini*) en *tāmtum šaplītum*, al dan niet met de toevoeging *ša ṣīt šamši*. Uit de door Campbell THOMPSON bij zijn opgravingen in 1927-1931 in Ninive gevonden en in *Iraq* VII (1940), 87 onder n° 1 gepubliceerden cylinder van Sargon II blijkt, dat *nār marrātum* toentertijd een synoniem was van *tāmtum*: *ina tukultiti ilānimeš rabūti mešat-ta-lak-ma nišēmeš nār mar-ra-ti elītata a-di nār mar-ra-ti šaplītata ki-i išti a-bil-ma.*

7) Annalen 320 sqq.

8) Kār-Nabū was een havenstad aan de *nār marrātum*, blijkbaar niet ver van de monding van den Tigris daarin; immers, Sargon noemt dezelfde stad in verband met de verovering van Dūr-Atḫara, dat dichtbij den Surapi lag (annalen II 283). Een ander Kār-Nabū lag dichtbij het tegenwoordige Bagdad (DELITZSCH, *Paradies*, 206).

9) Beschreven door F. E. PEISER in ZA 4 (1886), 361 sqq. en E. UNGER, *Babylon* (1931), 20 en 254-258, afb. 3 en 4; ook afgebeeld bij MEISSNER, *Babylonien und Assyrien* II (1925) 378. De reconstructie van deze wereldkaart door UNGER is opgenomen als fig. A op p. 493 van dit Jaarbericht.

10) Deze begrippen zijn overigens niet identiek, *marrātu* is bitter, brak water, *apsu* zoet water. Cf. BURROWS, Or I (1932), 231.

11) Bijna algemeen identificeerde men Dilmun met de Bahrein-eilanden. S. N. KRAMER, BASOR 96 (1944), 18, kan zich hiermede niet vereenigen en meent dit land te moeten zoeken in ZW. Iran ten Zuiden van Elam, doch zijn betoog is niet zeer overtuigend. Daartegen thans weer P. B. CORNWALL in BASOR 103 (1946) 3-11.

Ook maakte waarschijnlijk het aangrenzende bergachtige deel van Oost-Arabië deel uit van Bīt-Iakin. Immers het tribuut, dat Marduk-apal-iddina aan Tiglatpileser III bracht, bestond uit een groote hoeveelheid goud (ʿhet stof van zijn gebergteʾ), gouden voorwerpen, gouden halskettingen (?), kostbare steenen, voortbrengselen van de zee, verschillende houten plantensoorten, gekleurde kleeren, kruiden, vee en schapen [12]). Eenige producten kwamen kennelijk uit het laagland langs den Euphraat en de Perzische golf, doch goud kwam uit zijn bergen en hier is slechts te denken aan het Arabische hoogland, waar inderdaad in het land der Gerrhaeërs [13]) en in het nu nog welvarende (paardenfokkerij) hoogland van Nejd goud voorkwam [14]). Ook welriekende kruiden zijn een typisch Arabisch product [15]). Ten tijde van Sargon behoorde bovendien nog het land langs den Tigris en den Surapi aan de Noordoostzijde van de nār*Marrātum* tot Bīt-Iakin; in dien tijd, doch slechts toen, was sprake van *Bīt-Iakini eliš u šapliš* [16]), dat tezamen met zekere gebieden van Elam door Sargon werd onderworpen [17]), waarna het werd verdeeld onder de Assyrische gouverneurs van Babylon en de langs en ten Oosten van den Tigris gelegen provincie Gambulu. In die streek lag ook de stad Dūr-Atḫara die door Marduk-apal-iddina in 710 tegen Sargon werd verdedigd en na de verovering hoofdstad werd van evengenoemde provincie Gambulu [18]).

Tot de conclusie, dat de genoemde streken tot Bīt-Iakin behoorden kwamen ook Hommel (421) en R. P. Dougherty in zijn artikel *The Sealand of Arabia* [19]). Een andere naam, veel voor Bīt-Iakin gebruikt, was namelijk *māt tāmtim*; bv. wordt reeds Iakinu „koning van het Zeeland" genoemd [20]) en ook Marduk-apal-iddina draagt in de annalen van Tiglatpileser III denzelfden titel. Deze naam is door de ʿdynastie van het Zeelandʾ algemeen bekend in de periode na Ḫammurabi. Toentertijd vormde het een politieke eenheid. Later werd de term gebruikt ter aanduiding van een landstreek en wel die van Zuid-Mesopotamië en het aangrenzende laagland langs den Noordrand van de Perzische golf [21]). Uiteraard was Bīt-

12) AR I § 794.
13) Strabo xvi 4, 22 p. 780.
14) R. J. Forbes, JEOL III/9 1939, 243.
15) Cf. ook Arrianus, *Ind.* 41, 42.
16) *Display-inscription* 137-139. Indien de stad Nagiti, genoemd in BM 113203, 43, identiek is met de stad, die bij Sanherib's zesden veldtocht een rol speelde, behoorde ten tijde van Sanherib die streek en het aangrenzende land langs de Oostzijde van de Perzische Golf tot Bīt-Amukkāni.
17) Annalen II 63/64.
18) Cf. E. Forrer, *Provinzeinteilung* (1920), 97.
19) JAOS 50 (1930), 5. Gecensureerd door P. Schnabel, ZDMG 89 (1935), 260.
20) Gate-inscription van Salmanassar III.
21) Tot een andere conclusie komt Dougherty in zijn evengenoemd artikel: Volgens hem is het Zeeland altijd een politieke eenheid gebleven, die zich uitstrekte over het noordelijk deel van Arabië van de Roode zee (golf van Aqaba) tot aan de Perzische golf. Terecht heeft F. A. Weissbach (ZA 43 (1936), 276-288) zich tegen deze voorstelling verzet, daar geen der aangevoerde argumenten steekhoudend is: In de annalen van Aššurbanipal (III 97) wil Dougherty de woorden *ultu āl4qaba adi ālBāb-Salimeti* ten onrechte slechts betrekken op *māt tāmtim,* daarbij de stad Aqaba localiseerend in de omgeving van de golf van dien naam. *Māt Kaldu* is steeds een deel van Zuid-Mesopotamië, *māt Aramu* is veeleer langs en ten Oosten van den Tigris te zoeken. *Māt tāmtim* moet ook een kleinere, waarschijnlijk even vaag omlijnde landstreek zijn, grenzend aan de voorafgaande. Aššurbanipal omschrijft de vier landstreken van Zuid-Mesopotamië Akkad, Kaldu, Aramu en *māt tāmtim* en daar dit een vage aanduiding is, wordt deze nader gepreciseerd door de Noordelijkste en Zuidelijkste plaats. Dougherty's argument, dat Sargon van Akkad op zijn terugtocht van Dilmun *šallašunu ina māti tāmti ušebira* (CEBK I 1-26) houdt geen steek, daar — zoo al Dougherty's uitlegging van de desbetreffende tekst juist is — de rechte weg van Dilmun naar Akkad leidde langs de Perzische golf en niet door midden-Arabië of langs de Roode Zee. Als belangrijk bewijs voor zijn stelling voert Dougherty aan, dat nu nog een deel van Arabië, en wel de lage kuststrook tusschen de Roode Zee en de bergen, Tiḫama heet (= Hebr. *teḫom,* zee en Bab. *tiāmtu*). Zoo deze woordassociatie al juist moge zijn, dan is in dezen naam m.i. toch veeleer een herinnering te zien aan een vroegere grootere uitgestrektheid van de Roode Zee, waaraan ook het Exodus-verhaal de herinnering bewaart, en heeft deze naam nimmer meer aangeduid dan bedoelde strook lands. Met meer recht had Dougherty kunnen wijzen op de mededeeling van R. Campbell Thompson in CAH I (1924) 555, dat op sommige kaarten in de buurt van Bismaya een landstreek Teḫoma staat geteekend. Dat Arabië vroeger minder droog is geweest en daarom dichter bevolkt is geweest, zegt op zich zelf niets.

De historische feiten, die Dougherty op grond van zijn conclusie meent goed te kunnen verklaren, zijn ook anders goed te verklaren: zoo is bv. Dougherty's meening, dat het gezantschap van Marduk-apal-iddina naar Hizkia (zie § 11) slechts belang zou hebben gehad als het Zeeland zich ver Westelijk uitstrekte niet te aanvaarden. Marduk-apal-iddina zocht bondgenooten tegen Sanherib; of deze aan zijn gebied grensden was van geen belang, als zij maar Sanherib, en dat liefst in den rug, konden aanvallen en dat kon juist Hizkia zeer goed. Zeer beslist tegen de stelling van Dougherty pleit de naam Zeeland. Dougherty voelt dit bezwaar, doch zijn supposities ter overbrugging ervan zijn wel zeer gezocht.

Iakin niet van den aanvang af in omvang gelijk en dus identiek aan het Zeeland [22]). Eerst toen de stam van Iakinu het Zeeland beheerschte, werd zijn naam voor het geheele gebied gebruikt. Toen de dynastie van Iakinu op het hoogtepunt van haar macht was, waren Māt tāmtim en Bīt-Iakin synoniem; daarna, bij het afnemen van die macht, werd de naam Bīt-Iakin weer verdrongen door Māt tāmtim. In de annalen worden ook wel Māt tāmtim en māt*Kaldu* als gelijke begrippen gebruikt. *Māt-tāmtim* omvatte echter alleen Bīt-Iakin, māt*Kaldu* omvatte meestal alle *bītāti,* soms echter niet Bīt-Iakin. māt*Kaldu* was een ethnographisch begrip, *māt tāmtim* een geographisch en soms staatkundig begrip, Bīt-Iakin, Bīt-Dakkūri, etc. staatkundige begrippen.

§ 3. De herkomst der Kaldeeërs. — De naam Kaldu trad voor het eerst op in de negende eeuw. In de Assyrische koningsinscripties is naast en in verband met de Kaldu-stammen telkens sprake van Aramu. Ook deze bleken het platteland van Babylonië te bevolken; hun stamgemeenschappen waren in den tijd der Sargonieden gevestigd langs en ten Oosten van den Tigris, dus langs den grens van Elam [23]). De volgende punten kunnen eenige aanwijzing bevatten omtrent de herkomst van beide volken:

a. De eerste Arameeërs, die in de bronnen genoemd worden, waren gevestigd langs de oevers van den Euphraat, rechts tusschen het Bešri-gebergte en Babylonië, links beneden Anat, vanwaar zij sedert 1116 een bedreiging voor het Assyrische rijk vormden. Tiglatpileser I heeft daar in 1112 te maken met Arameesche Aḫlami [24]). De Assyrische koningen, die opkwamen in hun macht, verzetten zich standvastig tegen deze Arameesche stammen, die hun rijk poogden binnen te dringen, en van toen af liep als een roode draad door de Assyrische geschiedenis een eindelooze reeks van veldtochten tegen deze vijanden in het Westen. Anders in Babylonië. Ongeveer in denzelfden tijd traden ook daar Arameeërs op. Daar regeerden echter de laatste zwakke vorsten uit de Kassietendynastie en hun even zwakke opvolgers uit de vierde Babylonische Dynastie en al spoedig wisten Arameeërs daar de heerschappij in handen te krijgen (Itti-Marduk-balāṭu 1100-1092, Adad-apal-iddina 1083-1062). Hoe hun dit gelukt is, is niet bekend; van invallen en strijd wordt in de bronnen niet gerept. De koningen voerden goed Babylonische namen. Overigens is uit hun tijd niet veel over Babylonië bekend.

b. Als met de opkomst van Assyrië de bronnen rijkelijker beginnen te vloeien, valt het op, dat zoowel in het door de Kaldu als in het door de Aramu langs en ten Oosten van den benedenloop van den Tigris bewoonde gebied talrijke namen voorkwamen met den typisch West-Semietischen imperfectum-vorm aanvangend met *ia-*. Allereerst denken we aan het hypocoristicon *Iakinu* (stam kwn). Hommel [25]) spreekt het vermoeden uit, dat *Dakkūri* een hypocoristicon is van een naam in den trant van *Iadkur*-il. In Bīt-Dakkūri lag de stad Iaqimuna, en in de kudurru van Šamaš-šum-ukin wordt voorts als een der steden van Bīt-Dakkūri genoemd āl*La-ba-ši ša Bīt-Ia-*...... In Bīt-Šilani lag ten tijde van Tiglatpileser III de stad Iaballu. Langs en ten Oosten van den benedenloop van den Tigris, in het gebied der Arameeërs, zijn de gevallen talrijker: Een blik in het naamregister van Hommels *Ethnologie und Geographie* leert, dat de meeste namen, waarin dit imperfectum schuilt, in dat gebied, in West-Elam en voorts in Palestina met aangrenzende gebieden thuisbehoorden. In Babylonië, het Tigrisgebied en West-Elam kwamen eigennamen van dezen vorm reeds sedert de dynastie van Larsa en de eerste Babylonische dynastie in grooten getale voor, in Babylonië aanvankelijk het meest in het zuidelijke rijk van Larsa [26]), sedert Sumu-la-ilu ook in Sippar en elders [27]).

22) Bv. ADD 888.
23) Cf. Hommel 426 sqq.
24) Prisma v 47.
25) 187 noot 4.
26) Bauer, *Die Ostkanaanäer,* 89.
27) Terloops zij opgemerkt, dat ook toen reeds, en wel onder koning Manana de persoonsnaam Iakunu(m) voorkwam. Bauer (Die *Ostkanaanäer,*

c. Reeds ten tijde van de Eerste Dynastie kwamen de namen van enkele der door de Sargonieden genoemde Arameeërstammen in het gebied ten Oosten van den Tigris voor, namelijk de Dumunu, Rapiqu en Paqudu [28]). Ook de Aḫlami ten Westen van den Euphraat kwamen reeds, voordat de naam Arameeërs ten tooneele verscheen, voor als vijanden van den Assyrischen koning Budi-ilu (omstr. 1350). Toentertijd maakten deze deel uit van een stammengroep, die de Assyriërs toen nog met den naam van Amorieten aanduidden en die het restant vormde van de machtige stam, waaruit de dynastie van Ḫammurabi was voortgekomen [29]). Van de oorspronkelijke taal van deze Amorieten is heel weinig bekend. Wel bekend is, dat het imperfectum gevormd werd met het praefix *ia-*.

d. Veelomstreden is de vraag, waar de bakermat van de Amorieten was gelegen [30]). Tijdens de dynastie van Larsa en de Eerste Dynastie van Babylon (de Amorietische!) waren zij en andere West-Semieten verspreid over geheel Mesopotamië en naburige gebieden: In Mari (de vorsten Iagitlim en Iaḫdulim), in Carchemis (koning Iatar-ami) [31]) in Assyrië, in Tell Chagar Bazar [32]) en, voor ons vooral van belang, in Zuid-Mesopotamië met de aangrenzende gebieden ten Westen van den Euphraat en ten Oosten van den Tigris. Tot deze West-Semietische stammengroep behoorde ook de stam der Hebreeërs. Op de vraag of deze identiek waren met de in Babylonische en Assyrische bronnen sedert de dynastie van Larsa voorkomende *ḫabiri* (id. SA. GAZ) willen we niet ingaan [33]). Hier behoeven we slechts te constateeren, dat Abraham uit Zuid-Mesopotamië stamde; dat zoowel bij de daar gevestigde Amorieten als bij den stam van Abraham de namen met *ia-* voorkwamen (Jacob!); dat aan die van den stam van Abraham parallele verplaatsingen of verbreidingen voorkwamen bij de Arabieren en de Nabateeërs. De eerste (amēl *Urbi*) kwamen nog ten tijde der Sargonieden voor zoowel in Babylonië als ten Westen van den Euphraat en ten Oosten van den Tigris [34]). Van de laatsten zijn in Sargons en Sanheribs tijd sporen in Babylonië [35]) ten Oosten van den Tigris [36]) en ten Zuidoosten van Palestina. De oorzaak van de verhuizingen van deze stammen is wel ten deele te zoeken in de invallen der Mitanni en andere Indo-Germaansche stammen, die behalve den stam van Abraham ook de Amorieten [37]) van den midden-Euphraat verdreven. Sedertdien kwamen in Palestina ook veel namen voor aanvangend met *ia*. In het bijzonder zij gewezen op den Kanaänietischen god Iakin [38]) en den naam van een der zuilen van Salomo's tempel [39]).

Naast deze punten is nu de Bijbelsche overlevering te stellen: Terach met zijn beide zoons Abraham en Naḫor worden in Genesis vermeld als de stamvaders van de West-

28) geeft ten onrechte den naam van een stad *Ia-ku-nim* (of *uš*) reeds in den tijd van Rīm-Sin (VS XIII 104 r. II 6): Het laatste teeken is niet *nim* (of *uš*) doch *du*; en van een stad Iakudum wordt ook elders melding gemaakt (BRM IV 49, 47).

[28]) Cf. reeds SCHEIL, *Recueil* XX, 70. HOMMEL, 189, etc.

[29]) Zie voor de Amorieten o.a. Sidney SMITH, *Early History of Assyria* (1928), 176 sqq. en H. FRANKFORT, *O.I.C.* 13 (1932) 28 sqq.

[30]) Zie HOMMEL, 132, BAUER, ZA 38 (1929), 152, RLA I 99.

[31]) Cf. o.a. F. M. Th. BÖHL, BiOr I (1944) 55 sqq., G. DOSSIN, *Symbolae Koschaker* (1939), 112 en 116, W. F. ALBRIGHT, BASOR 78 (1940), 30.

[32]) C. J. GADD, *Iraq* IV (1937) 178 sqq.

[33]) Zie hiervoor J. DE KONING, die in zijn *Studiën over de El-Amarna-brieven en het Oude Testament* (1940) de litteratuur (o.a. F. M. Th. BÖHL, *Genesis* (1923), 127, J. LEWY, OLZ 1927, 738 sqq. en 825 sqq., Sir Leonard WOOLLEY, *Abraham* (1935)) uitvoerig bespreekt. DE KONING schijnt echter geen kennis genomen te hebben van de opvatting van E. DHORME (*Revue de l'histoire des religions* 118 (1938), 170-187 en *Actes du XXe Congrès intern. des Orientalistes* (1940) 123/4). DHORME leidt Hebreeër en Ḫabiru van verschillende stammen af; Hebreeërs is een ethnisch begrip, *ḫabiru*, niet alleen voorkomend in Zuid-Babylonië, doch ook in Mari, Ališar en Nuzu, beteekent niet anders dan ᶜgebondeneᵓ, ᶜkrijgsgevangeneᵓ. Daarna is het probleem weer in drukke discussie geweest in Amerikaansche tijdschriften, J. W. JACK en H. H. ROWLEY in PEQ 72 (1940), E. G. KRAELING in AJSL 58 (1941, 237-253 en J. LEWY in *Hebrew Union College Annual* 14 (1939), 587-623, en 15 (1940), 47-58, etc.

[34]) Sanherib, prisma I 39 en III 39 en RLA I 126². Ook zij, in wier taal ook nu nog de vorming van het imperfectum met het praefix ia- voorkomt, voerden toentertijd met *ia-* beginnende namen (bv. Ia'tie, Iauta of Iata, ook wel Uaite).

[35]) Kudurru van Marduk-apal-iddina IV 17 en 19.

[36]) Sanherib, prisma I 48.

[37]) F. M. Th. BÖHL, *Das Zeitalter Abrahams,* 40, zegt m.i. ten onrechte Arameeërs.

[38]) HOMMEL 163 jo. 123.

[39]) 2 Kron. 3: 17.

Semietische volken. Van Naḫor wordt wel niet vermeld, dat hij mede wegtrok uit Ur, doch kennelijk is dit wel het geval geweest [40]). Hij bleef echter in Ḫarran, verwekte daar bij Milka acht zonen, waarvan de Arameesche stammen, evenals de Israëlieten van Abraham, hun afkomst afleidden [41]). Deze zonen personificeerden de sedert 1100 ten Westen en Zuid-Westen van Assyrië optredende Arameeërs. Een van hen was Kesed, die den stam der Kaldu personificeerde [42]). Een sifflant gevolgd door een dentaalklank verandert in het Babylonisch dikwijls in *l*, terwijl daarentegen noch in het Babylonisch, noch in eenige andere Semietische taal de *l* voor een dentaal in een anderen klank overgaat [43]). Daar de *Kaldu* in den Bijbel [44]) *Kasdim* genoemd worden, zal hun oorspronkelijke naam dan ook wel *Kasdu* zijn geweest. Hieruit volgt, dat zij eerder met Israëlitische stammen in aanraking zijn gekomen, dan met de Babyloniërs en hun bakermat dan ook niet ver van die der Israëlieten is te zoeken in het gebied ten Westen van den Euphraat. Hierop wijst ook het verhaal van Job: Deze behoorde tot de Armeeërstam van Ūz, een andere zoon van Naḫor, welke later gevestigd was in het zuidelijk gedeelte van de Syrisch-Arabische woestijn [45]) en niet ver daarvandaan moeten de Kasdim gewoond hebben; immers, door hen werd Job een der rampen toegebracht.

Het Bijbelverhaal, en de vier hierbovenvermelde punten, aangevuld met het reeds eerder geconstateerde feit, dat de Kaldu-rijken van Dakkūri en Iakinu zich aan weerszijden van den Euphraat uitstrekten, wijzen er op, dat de in de elfde en negende eeuw in en om Babylonië opduikende Arameeërs en Kaldeeërs — twee nauw aan elkaar verwante onderdeelen van de West-Semietische (of met BAUER: Oost-Kanaäneesche) volkerengroep — in nauw verband stonden met, wellicht nazaten waren van, de Amorieten, die sedert de intrede der Arameeërs in de geschiedenis niet meer als staatkundige eenheid optraden [46]), maar, opgenomen in andere staatsverbanden (Zeeland) of onder andere namen, in Noordoost-Arabië, Zuid-Mesopotamië en het gebied ten Oosten van den beneden-Tigris waren blijven voortbestaan. De naam *Kaldu* (*Kasdim*) zal zijn ontleend aan een roemrijk stamhoofd (Kesed), evenals later met Bīt-Dakkūri en Bīt-Iakin het geval was. Na het optreden der Kaldu deden dan ook — met name blijkens de eigennamen — geen nieuwe goden hun intrede in het Babylonische pantheon. De hoofdgoden bleven Marduk en Nabū. Wel ging de laatste, die bij alle West-Semietische volken een hoofdgod was [47]), een steeds belangrijker plaats innemen.

§ 4. DE GESCHIEDENIS VAN BABYLONIË IN DE ACHTSTE EEUW. — Aanvaardt men het betoog in de vorige §, dan is verklaarbaar, dat de Arameeërs zonder dat te voren ooit sprake was van invallen van hen of strijd tegen hen zonder schokken in Babylon aan het bewind konden komen. Immers, zij waren reeds in het land. Sedert den val van de Kassietendynastie volgden Babyloniërs, Arameeërs en tenslotte ook Kaldeeërs elkaar in bonte afwisseling op den troon van Babylon op. Na koning Marduk-balāṭsu-iqbi (827-815) volgde een periode, waarvan weinig bekend is en waarin een groot aantal koningen, welker chronologie niet eens vast staat, elkaar na korte regeeringen opvolgden [48]). Een van hen, Ba'u-aḫ-iddin, werd door Adad-nirāri III (809-782) gevankelijk naar Assyrië gevoerd; laatstgenoemde trok daarna naar het land Kaldu en ontving daar tribuut van de vorsten. Het eind van de synchronistische geschiedenis [49]) wijst er op, dat Adad-nirāri later vrede sloot met Babylon en er

[40] Cf. Böhl, *Genesis* I, 107. Zijn naam wordt in verband gebracht met de stad Naḫur in Noord-Mesopotamië (E. DHORME, *op. cit.* 175 noot 4).

[41]) Genesis 22 : 20.

[42]) BÖHL, *Genesis* I, 153 en BAUMSTARCK, PW i.v. *Chaldaioi.*

[43]) RIJCKMANS, *Grammaire* § 81 en BROCKELMANN, *Semitische Grammatik* §§ 16b. 29a en 47a.

[44]) Bv. Genesis 11 : 28 en 31, waar Terachs geboorteland *Ur Kasdim,* ᶜUr der Chaldeeënᵓ, wordt genoemd en Job 1 : 17.

[45]) Job 1: 17 en 1, cf. Genesis 10: 23 en 22: 21 en BÖHL, *Genesis* I, 153.

[46]) Als zoodanig wordt Amurri voor het laatst waarschijnlijk nog in de annalen van Tiglatpileser I genoemd in 1112, als land waarin Tadmar (Palmyra) lag. Daarna wordt met den naam slechts de landstreek, Syrië en de landen langs de Oostkust van de Middellandsche zee, aangeduid. In een inscriptie van Ramses III zou Damascus (Timasq) volgens HOMMEL (191) en vroegere auteurs reeds voorkomen in de Arameesche uitspraak Tirmask, doch hierbij baseeren zij zich op een onjuiste lezing van de desbetreffende plaats. Zie hierover uitvoerig F. ROSENTHAL, *Die aramaistische Forschung,* 15 sqq.

[47]) Hommel 133, A. T. CLAY, *Amurru* (1909), 144

[48]) Cf. RLA I 377.

[49]) KB I (1889), 194 sqq.

een verzoening tot stand kwam. Eerst uit de regeering van Eriba-Marduk, die na een interregnum van een niet met zekerheid leesbaar aantal (12? [50])) jaren aan het bewind kwam, zijn weer met zekerheid feiten bekend [51]). Hij was een zoon van Marduk-šākin-šum, in wien wel de landvoogd van Bīt-Iakin zal moeten worden gezien, die voorkomt als schenker van een zegel, dat in de ᶜverzameling Southeskᵓ is [52]). De transcriptie en vertaling, die Pinches van het opschrift van dit zegel heeft gegeven, zijn niet juist. In de plaats daarvan zij de volgende gesteld:

[1]*ša* I il *Marduk-šākin-šumi* [2]*apal* I il *Marduk-zēr-uballiṭ* (of *balāṭi*) [3]*liplipi* [4] I *Ia-ki-na* [5]n i g . b a *U-ṣur-*il *Marduk* [6]i n - r a - r u, hetgeen Marduk-šākin-šum, de zoon van Marduk-zēr-uballiṭ (of balāṭi) de (achter)kleinzoon van Iakinu, als geschenk aan Uṣur-Marduk heeft geschonken.

Ook uit een fragment van een koningslijst [53]) blijkt, indien althans de door Johns voorgestelde lezing van l. 6 juist is, dat Eriba-Marduk uit de in het Zeeland heerschende dynastie stamde. Hoewel in dit fragment een duidelijk onderscheid wordt gemaakt tusschen *māt Kaldi* en *māt tāmtim*, mag worden aangenomen, dat hij van Kaldeeschen bloede was [54]). Niet denkbaar is, dat Adad-nirāri III dezen usurpator uit het Zeeland op den troon van Babylon zou hebben gelaten, zoodat we wel mogen aannemen, dat zijn regeering eerst na 782 onder de zwakke opvolgers van Adad-nirāri, die in eigen land met opstanden hadden te kampen, is aangevangen. Ook al omdat te weinig ruimte wordt gelaten voor de opvolgers van Marduk-balātṣu-iqbi, is dus niet met Meissner [55]) zijn regeering te stellen van 802 tot 763, doch evenmin is met Unger [56]) aan te nemen, dat hij eerst omstreeks 763 de regeering in Babylon aanvaardde, zoodat hij slechts zeer kort, hoogstens een paar jaar, zou hebben geregeerd; immers, hij heeft den tijd gehad in Babylonië geordende toestanden te herstellen: Arameeërs, die uit Šigiltu en Šubartu waren binnengevallen en den bewoners van Babylon en Borsippa hun bezit hadden ontnomen, versloeg hij en hij gaf de landerijen aan hun vroegere bezitters terug. Hij verrichtte werkzaamheden in Esagila en Ezida en voorts heeft hij zich met den cultus der goden in Uruk bemoeid [57]). Bovendien, ware hij een onbeteekenend vorst geweest, die slechts een jaar regeerde, dan had niet Marduk-apal-iddina zich op zijn afstamming van hem beroemd. Slechts één inscriptie uit zijn regeering is bekend, op een steenen gewicht in het Britsch Museum.

In 762 of 761 werd Eriba-Marduk opgevolgd door Nabu-šum-iškun, een Kaldeeër van den stam van Dakkūri [58]), onder wiens regeering er alom burgeroorlog was. Zijn opvolgers (Nabū-nāṣir = Nabonassar 747-734, Nabū-nādin-zēri 733-732, Nabū-šum-ukin 732, Ukin-zêr 732-731) hadden weinig macht en behalve tegen het onder Tiglatpileser III weer machtig geworden Assyrië voortdurend te strijden tegen opstandelingen en Kaldeeërstammen. Reeds in 745 stelde Tiglatpileser orde op zaken in Babylonië in dier voege, dat Nabū-naṣir niet veel meer dan zijn vazal bleef en, toen na diens dood in Babylonië een chaotische toestand was ontstaan, trok hij in 731 ten tweeden male naar Babylonië op. De koning Nabū-mukin-zēr, Ukin-zēr in de Assyrische bronnen, een sjeik van den stam van Bīt-Amukkāni, die in 732 den troon van Babylon had bemachtigd, vluchtte naar zijn stamland. Tiglatpileser trok verder, veroverde de hoofdsteden van de Kaldustammen Bīt-Šilani, Bīt-Ša'alla en Bīt-Amukkāni (Sapia) en ontving in laatstgenoemde stad het reeds beschreven tribuut van den vorst van Bīt-Iakin, Marduk-apal-iddina. Vervolgens besteeg Tiglatpileser zelf in 729 onder den naam

[50]) Cf. A. Ungnad, AfO II (1924-25) 26.

[51]) CEBK II 66-68. King (I 205) stelde ten onrechte de regeering van Eriba-Marduk in het tijdvak tusschen 689 en 681. In zijn *History of Babylon* (1915) (264) is King op deze dwaling teruggekomen. Johns, PSBA 40 (1918), 125 sqq. gaat echter nog van deze onjuiste praemisse uit.

[52]) Lady H. Carnegie, *Catalogue of the Collection Southesk* (1908) (met medewerking van Th. G. Pinches) II 82 n° Q β 39.

[53]) Br. M. 81-7-27, 117, ADD 888. Hierbij Johns, PSBA 40 (1918) 125 en C. J. Gadd, JRAS 1922, 396.

[54]) Zie § 3.

[55]) BuA II 448/9.

[56]) *Babylon* 31.

[57]) Zie § 9.

[58]) H. Winckler, *Altor. Forschungen* I (1893) 256; dus niet een zoon van Eriba-Marduk, zoo Olmstead 175 en Meissner, *Könige*, 158. Deze verwarden hem met Nabū-šum-ukin I (900-886), die een zoon was van zijn voorganger Šamaš-mudammiq. Cf. ook ADD 888 en de reconstructie van Johns, PSBA 40 (1918), 125 sqq.

Pulu den troon van Babylon en werd in 725 door zijn zoon Salmanassar V onder den naam Ululai opgevolgd. Na diens dood maakte Marduk-apal-iddina zich van Babylon meester en werd met nieuwjaar 721 door het grijpen van de handen van het Mardukbeeld koning [59]). Terstond sloot hij een bondgenootschap met koning Ḫumbanigaš van Elam en in 720 leverden de bondgenooten bij Dēr slag tegen den inmiddels aangerukten koning Sargon van Assyrië; beide partijen schreven zich de overwinning toe, doch het gevolg was, dat Sargon, hoewel hij in het bezit bleef van Dēr en het noordelijk deel van het land ten Oosten van den Tigris tot beneden de Diyala, terugtrok naar Assyrië. Marduk-apal-iddina regeerde nu ongestoord 12 jaar in Babylonië. Eenmaal ondernam hij een militaire expeditie, waarbij hij een landstreek verwoestte en plunderde. De naam van deze landstreek is in de Babylonische kroniek verminkt, doch algemeen neemt men aan, dat het Bīt-Dakkūri was [60]). Eerst in 710 trok Sargon opnieuw op tegen Marduk-apal-iddina, die volgens hem tegen den wil der goden in Babylon regeerde [61]). Eenerzijds trok een Assyrisch leger langs den Tigris en veroverde de door inundatie met water van den Surapi verdedigde stad Dūr-Atḫara, waarbinnen de bewoners van het land Gambulu een toevlucht hadden genomen, en het gebied van de in de nabijheid van de Uknu gevestigde Arameeërstammen, die op Marduk-apal-iddina steunden. Anderzijds trok een uit het Westen gekomen Assyrisch leger ter hoogte van Bīt-Dakkūri den Euphraat over. Marduk-apal-iddina hoorde dit alles in zijn paleis in Babylon, vluchtte met medeneming van gijzelaars naar zijn ouden bondgenoot Elam en ging vandaar naar een stad Iqbi-bēl. De inwoners van Babylon en Borsippa haalden Sargon, volgens diens mededeelingen, met vreugde binnen en hij ontving tribuut van de noordelijke Kaldu-stammen. Met nieuwjaar 709 vatte hij de handen van het beeld van Marduk in Babylon; koning noemde hij zich niet, doch slechts *šakkanakku* van Babylon.

In het volgend jaar trok hij naar het Zuiden. Marduk-apal-iddina had zich inmiddels, na bewoners van Ur, Uruk, Eridu, Larsa, Kisik en Nimid-Laguda meegenomen te hebben, verschanst in en bij de stamburcht Dūr-Iakin, die hij door een inundatie met water uit een zijkanaal van den Euphraat had beveiligd. Niettemin veroverden de Assyriërs Dūr-Iakin en verwoestten het grondig [62]). Marduk-apal-iddina, die, zooals ook later blijkt geen groot strateeg was, kon volgens een lezing, hoewel gewond, nog vluchten [63]), doch werd volgens een andere lezing [64]) tezamen met zijn familie gevangen genomen. De als gijzelaars meegenomen burgers van Sippar, Nippur, Babylon en Borsippa werden bevrijd, Sargon herstelde de vrijheid van de andere genoemde steden en bracht hun goden, waaraan Marduk-apal-iddina zich blijkbaar had vergrepen, terug. Bewoners van Bīt-Iakin werden gedeporteerd naar Kalḫu en het land verdeeld onder de gouverneurs van Babylon en Gambulu. Zekere Nabū-lī'u trad op als GU . EN . NA (prefect?) van Bīt-Iakin [65]). Een tekst, waarop Sidney Smith [66]) zich baseert, zou er op kunnen wijzen, dat Marduk-apal-iddina aan Sargon de kenteekenen van zijn heerschappij overgaf en daarop van hem vergiffenis kreeg. Hoe dan ook, na verloop van tijd is hij weer naar zijn land teruggekeerd om daar het verzet tegen de Assyrische heerschappij te organiseeren. Een brief [67]), waarin een Assyrisch ambtenaar aan Sargon berichtte over bewegingen der troepen van Bīt-Iakin in samenwerking met de hoofden van Bīt-Dakkūri, die zich in verbinding hadden gesteld met Marduk-apal-iddina, dateert wellicht uit

[59]) Een duidelijk overzicht van de geschiedenis van Marduk-apal-iddina is ook te vinden in *The first Campaign of Sennacherib* van Sidney Smith, p. 7 sqq.

[60]) O.a. F. H. Weissbach in RLA I 378[2].

[61]) (*Marduk*) *ipšet māt Kaldì limnēti ša izizzu ipuk*, de schanddaden van de Kaldeeërs, die Marduk vervloekte.

[62]) Hoewel Dūr-Iakin later is herbouwd en, indien Ungers reconstructie van de tekst (*Babylon* 286 en 292) van den ᶜStaatsalmanakᵓ van Nebukadnezar juist is, onder Nebukadnezar II nog de zetel was van een opperpriester, is het niet, zooals sommigen (F. C. Andreas, PW i.v. Aginis) meenen, gelijk te stellen met Aginis. Immers door Arrianus, *Ind.* 41, 42 wordt Aginis een κώμη τῆς Σουσίδος genoemd en lag het blijkbaar nabij de monding van den Eulaios aan de *nār marrātum* (λίμνη). Dūr Iakin lag nabij den Euphraat, dus Westelijker.

[63]) A. G. Lie, *The Inscriptions of Sargon II*, part I (1929) 60/61 l. 411 sqq., AR II § 39.

[64]) *Display-inscr.*, AR II § 68.

[65]) H. 542.

[66]) *First Campaign* 9, CAH III 50. Cf. Lie, *op. cit.* 63 noot 6, AR II § 38.

[67]) H. 542, L. Waterman, *Royal. Corr.* (1930) n° 542 en R. H. Pfeiffer, *State letters* (1935), n° 1.

deze jaren. Zoodra Sargon in 705 was gestorven, ging Marduk-apal-iddina naar Babylon, verdreef zekeren Marduk-zākir-šum, die zich daar inmiddels reeds tot koning had opgeworpen, en kreeg ten tweeden male de heerschappij over Babylonië. Wederom sloot hij een bondgenootschap met den koning van Elam, Šutruknaḫunte II, —volgens Sanherib kocht hij hem om — en deze zond hem tegen den spoedig aanrukkenden Sanherib een leger van 80 000 man te hulp. Sanherib, wiens veldtocht uitvoerig is beschreven in het door Sidney SMITH in *The First Campaign of Sennacherib* bewerkte prisma van het Britsch Museum (n° 113203), veroverde Kuta en versloeg de bondgenooten bij Kiš, waarna hij Babylon binnentrok en daar een omvangrijken buit uit het paleis van Marduk-apal-iddina haalde. Deze was zelf bijtijds gevlucht naar de moerassen bij Guzummanu in het gebied van Bīt-Dakkūri. Vervolgens veroverde Sanherib onder meer 88 steden in het land der Kaldeeërs, en de Arabieren, Arameeërs en Kaldeeërs, die in Uruk, Nippur, Kiš en Ḫarsagkalamma woonden, tezamen met burgers, die tegen hem partij hadden getrokken, voerde hij gevankelijk mee. Tenslotte bestrafte hij de Arameeërstammen langs en ten Oosten van den Tigris en op zijn terugweg maakte hij Bēl-ibni, een voornaam Babyloniër, koning van Babylon.

Niettemin bleven Bīt-Dakkūri en Bīt-Iakin onafhankelijk; het eerste onder Mušezib-Marduk (Šuzubi de Kaldeeër), het tweede onder Marduk-apal-iddina, en ook Bēl-ibni schijnt niet een gedwee vazal van Sanherib te zijn gebleven. In 700 trok Sanherib opnieuw naar het Zuiden, versloeg Mušezib-Marduk bij Bittūtu en verwoestte en plunderde Bīt-Iakin. Marduk-apal-iddina had het niet op een slag laten aankomen en was met medeneming van de godenbeelden, doch met achterlating van zijn volk en zijn geheele familie per schip naar *Nagiti-(rakki) ša qabal tāmtim* (gelegen midden in zee), toen behoorend tot Elam, gevlucht. Sanherib zette nu Bēl-ibni af en maakte zijn eigen oudsten zoon Aššur-nādin-šum koning van Šumer en Akkad. In 694 trok Sanherib ten derden male naar het Zuiden, zoowel te land als te water (over den Euphraat) om definitief met de Kaldustammen af te rekenen en tevens Elam te bestraffen. De bewoners van Bīt-Iakin waren weer naar Elam gevlucht, doch nu vervolgde Sanherib hen met een vloot van ^{iş}*elippēti*^{meš} ^{māt}*Ḫatti* [68]), schepen van op de Middellandsche zee gebruikelijk type, dus zeeschepen [69]), nam hen gevangen, en voerde hen naar Assyrië. Marduk-apal-iddina werd bij deze krijgsverrichtingen niet meer genoemd; we mogen aannemen, dat hij inmiddels — na ongeveer 35 jaar de politiek van Assyrië gedwarsboomd te hebben — was overleden. We zullen echter zien, dat zijn nageslacht nog gedurende meer dan een halve eeuw zijn politiek heeft voortgezet. Terwijl Sanherib nog in het uiterste Zuiden werd bezig gehouden, had inmiddels de koning van Elam, Ḫallušu, een inval in Akkad gedaan en een Babyloniër, Nergal-ušezib (Šuzubi de Babyloniër) op den troon van Babylon geplaatst (694). Deze werd spoedig door Sanherib gevangen genomen en nu werd (691) Mušezib-Marduk (Šuzubi de Kaldeeër) weer koning in Babylon. Onder zijn leiding kwam nu een groote coalitie tegen Sanherib tot stand, waaraan onder meer Elam, Nabū-šum-iškun, een zoon van Marduk-apal-iddina, en eenige Kaldustaten deelnamen. In den slag bij Ḫalule (691) werden zij verslagen. Nabū-šum-iškun werd gevangen genomen en Šuzubi trok zich in Babylon terug. Sanherib veroverde Babylon en verwoestte het nu grondig (689) [70]).

§ 5. DE VERHOUDINGEN IN BABYLONIË IN DE ACHTSTE EEUW. — We mogen aannemen, dat het platteland van Zuid-Babylonië, het oude land Šumer, bevolkt was door Kaldeeërs. De namen met *Bīt*- samengesteld wijzen er op, dat zij oorspronkelijk gemeenschappen vormden, welke geconcentreerd waren om het huis van een heer. Werd de heer machtig, dan kon zulk een nederzetting uitgroeien tot een stad (bv. Dūr-Iakin) en een vorstendom, een verschijnsel dat zich ook reeds vroeger, in den Kassietentijd, had voorgedaan [71]). Op den duur vestigden zich ook in de oude Babylonische steden Arameeërs en Kaldeeërs metterwoon en tenslotte

[68]) Prisma IV 37.

[69]) A. SALONEN, *Wasserfahrzeuge Babyloniens*, St. Or. VIII, 4.

[70]) Al deze veldtochten, waarmede de Assyrische koningen zich roem verwierven, zijn uitvoerig beschreven in hun annalen en plastisch geïllustreerd in de reliëfs in hun paleizen. Zie bv. PATTERSON, *The Palace of Sinacherib* en WEIDNER, *Die Reliefs der Assyrischen Könige* I (AfO, Beiheft).

[71]) Cf. UM I/2, 18 en 78, H. WASCHOW, MAOG X I (1936): *pi-ḫat Bīt-Bēriki*, *pi-ḫat Bīt-Sin-magir*.

werden sommige dezer steden in het staatsverband van de Kaldustaten opgenomen. Ten tijde van Sanherib woonden Kaldeeërs (en Arameeërs) in Uruk, Nippur, Kiš, etc. en behoorden onder de steden van Bīt-Iakin Larsa en Eridu [72]). Het nabij Eridu gelegen Ur, dat stellig ook toen nog een belangrijke stad was, was blijkbaar nog niet in Bīt-Iakin opgenomen [73]).

De oude steden waren de centra van den cultus der goden. Van oudsher hadden de tempels met hun priesters daar groote macht en zij bezaten veel van het land rondom de steden. Dit landbezit zal evenwel aan een voortdurende bedreiging der veelal nomadiseerende Arameeërs en Kaldeeërs hebben blootgestaan. Deze waren dan ook de natuurlijke vijanden van de oude steden. Daarentegen had de priesterschap van de groote macht in het Noorden, Assyrië, minder te vreezen: Babylonië was de bakermat van de Assyrische beschaving en de Assyrische koningen wisten heel goed, wat zij aan Babylonië hadden te danken en wat zij er nog van konden overnemen. Zij regeerden een volk van goede soldaten, doch begrepen wel, dat zij een wereldrijk niet konden handhaven zonder zich deze hoogstaande beschaving eigen te maken. De Assyriërs streefden er dan ook niet naar Babylonië te vernietigen, doch door zich invloed te verwerven op het bestuur er van dit centrum der beschaving in hun macht te hebben. Telkenmale heeft Assyrië zich dan ook wel met de troonsopvolging in Babylonië bemoeid, maar aanvankelijk geen pogingen gedaan, Babylonië in te lijven. Wel kwam het zeer dicht bij een inlijving, toen Assyrische koningen, soms onder een anderen naam, zelf den troon van Babylon bestegen (Tiglatpileser III en zijn opvolgers). Eerst Sanherib heeft later in zijn regeering met deze politiek gebroken, doch Asarhaddon is daarop al weer teruggekomen. Daar de Assyriërs in Babylonië de bakermat van hun cultuur zagen, beschermden zij ook de dragers van die cultuur: de steden en met name de priesterschap in die steden. Dier natuurlijke vijanden waren de Kaldeeërs en zoo zien we dan telkens priesterschap (steden) en Assyriërs samengaan tegen Kaldu-stammen. Als de Kaldeeërs opdrongen, zagen de priesters in den Assyrischen koning hun redder. Reeds Salmanassar III werd in 851/0 bij den strijd van Marduk-zākir-šum tegen zijn opstandigen broer Marduk-bēl-usāte in Babylon groots ontvangen en hij bracht hulde aan Marduk en Nabū. Vervolgens leidde hij een strafexpeditie naar de Kaldu-landen [74]). De synchronistische geschiedenis deelt mede, dat Šamši-Adad V na zijn expeditie in Babylonië (812 en 811) offers bracht in Babylon, Kuta en Borsippa [75]). Adad-nirāri III (810-783) had in een duisteren tijd der Babylonische geschiedenis eerst moeilijkheden in Babylon, doch de synchronistische geschiedenis wijst er op, dat hij tenslotte een verdrag met Babylonië sloot. Zijn vereering voor de Babylonische goden ging zelfs zoo ver, dat hij in Kalaḫ een repliek van Ezida in Borsippa liet bouwen. Zoodra na de inzinking van Assyrië onder de opvolgers van Adad-nirāri III — toen, zooals we reeds zagen, Babylonië o.a. geregeerd werd door den Kaldeeër Eriba-Marduk, die zelfs den Ištar-cultus in Uruk onderdrukte — Tiglatpileser III koning was geworden, trok hij (in 745) naar Babylonië tegen de stammen langs den Tigris. Op zijn tocht ontving hij bezoek van de priesters van Babylon, die hem als bevrijder beschouwden. Op zijn tweeden veldtocht naar Babylonië bestreed hij de Kaldu-stammen, maar in de oude steden [76]) bracht hij offers aan de goden.

De macht van de priesterschap en de steden, door de Assyriërs bevorderd, werd buiten dezen bevoorrechten kring met leede oogen gezien en zoo bestond ook in de steden, zooals telkens in de Babylonische geschiedenis, een anticlericale, nu ook anti-Assyrische partij, die allicht bij tijd en wijle steun zocht bij de vijanden van Assyrië, de Kaldu-vorsten. Lang hoort men niet van deze oppositie, doch, daar Nergal-ušezib en wellicht ook Bēl-ibni uit dezen kring voortkwamen, mogen we aannemen, dat deze reeds geruimen tijd had bestaan.

§ 6. SCHRIFTELIJKE BRONNEN UIT DEN TIJD VAN MARDUK-APAL-IDDINA EN DIENS GENEALOGIE. — Onder de regeering van Marduk-apal-iddina werd de groote lijn der geschiedenis

[72]) Annalen I 39. Cf. LUCKENBILL, *Annals of Sennacherib*, p. 53, l. 48.

[73]) Voor Ur in het bijzonder zie C. J. GADD, *History and monuments of Ur* (1929) 209 sqq.

[74]) *Gate-inscription*, AR I § 624 sq.

[75]) Cf. CHA III 22/23.

[76]) *Second Nimrud tablet*, AR I § 815.

niet verbroken. Weliswaar berust onze kennis aangaande hem in hoofdzaak op hetgeen de Assyrische koningen in hun annalen omtrent hem mededeelen en daaruit bleek, dat hij zeker niet een vorst zonder macht was. Dat hij zijn voorgangers in belangrijkheid overtrof en in het land de orde herstelde blijkt alreeds hieruit, dat — dit in tegenstelling met den tijd van zijn voorgangers, die slechts weinig sporen van hun bestaan hebben nagelaten — uit zijn tijd uit Babylonië verscheidene teksten tot ons zijn gekomen:

1e. De bekende *kudurru* uit het zevende regeeringsjaar van Marduk-apal-iddina, gevonden op Cyprus en thans (?!) in het Berlijnsche museum. Deze kudurru, de eerste sedert die van van Marduk-zākir-šum I (851-828) is geheel van het oude type. 's Konings kleeding is eenvoudiger, doch overigens ongeveer gelijk aan die van vroegere koningen. Zijn hoofddeksel is niet meer de sedert de Kassieten gebruikelijke cylindervormige tiara, doch evenals bij Marduk-zākir-šum een eivormige. Boven den koning staat: Beeltenis van Marduk-apal-iddina, koning van Babylon. Voor den koning, veel kleiner van gestalte, staat Bēl-aḫḫē-eriba, de *šākin-ṭēmi* van Babylon, aan wien blijkens de tekst een groote schenking werd gedaan. De *kudurru* is afgebeeld op plaat II van de Kalender *Ars Antiqua* III, 1947, en daar toegelicht door J. C. Kern. Voorts is de kudurru beschreven door F. X. Steinmetzer, *Die Babylonische kudurru (Grenzsteine) als Urkundenform* (1922), 80-82. Transcriptie en vertaling van den tekst zijn gegeven door Fr. Delitzsch in BA II (1894) 258-273 [77], F. E. Peiser en H. Winckler in KB III (1892), 1, 184-193, en A. Ungnad in H. Gressmann, *Altorientalische Texte und Bilder zum alten Testament*[1] (1909) I, 134-138.

2e. Tichelsteenen van Eanna in Uruk met inscripties (I R 5 xvii, getransscribeerd en vertaald door Peiser en Winckler in ZA 7 (1892), 182, A. Schott, *Ausgrabungsbericht Uruk-Warka* I (1930), 45 sqq.)

3e. Inscriptie met opdracht aan Ninlil in Ḫursagkalamma (bewerkt door S. Langdon in *Excavations at Kish* III (1930)).

4e. Een tablet met opsomming van gewassen in den tuin van Marduk-apal-iddina (Br. Museum, beschreven door B. Meissner in ZA 6 (1891), 289 sqq.).

5e. Eenige contracten uit Nippur en Babylon (O. Krückmann, *Neubab. Rechts- und Verwaltungs-Texte*, TMHC II/III (1935), n° 8, handelend over den koop van een stuk land, en F. M. Th. Böhl, *Meded. Leidsche verz.* III (1936), 7, handelend over den verkoop van inkomsten van den Marduktempel in Babylon). Daarbij komen nu nog de drie door A. Götze [78]) genoemde contracten uit Uruk en Babylon in Amerikaansche verzamelingen uit het vierde, achtste en elfde regeeringsjaar van Marduk-apal-iddina (NBC 4848, YBC 7422 en YBC 11383/11386).

6e. Een brief uit Uruk (YBT III, 74).

7e. Een aantal slavenmerken met inscripties uit het negende tot twaalfde jaar van Marduk-apal-iddina (J. Oppert, *Dour Sark.*, 27 sq. en J. Oppert et J. Menant, *Doc. jur.* (1877), 168 sq., Peiser, KB iv, 166/7, Meissner, BuA I, 382 en *Actes du 8me congrès intern. des Orientalistes en 1889 à Stockholm* II, Aut. n° 1).

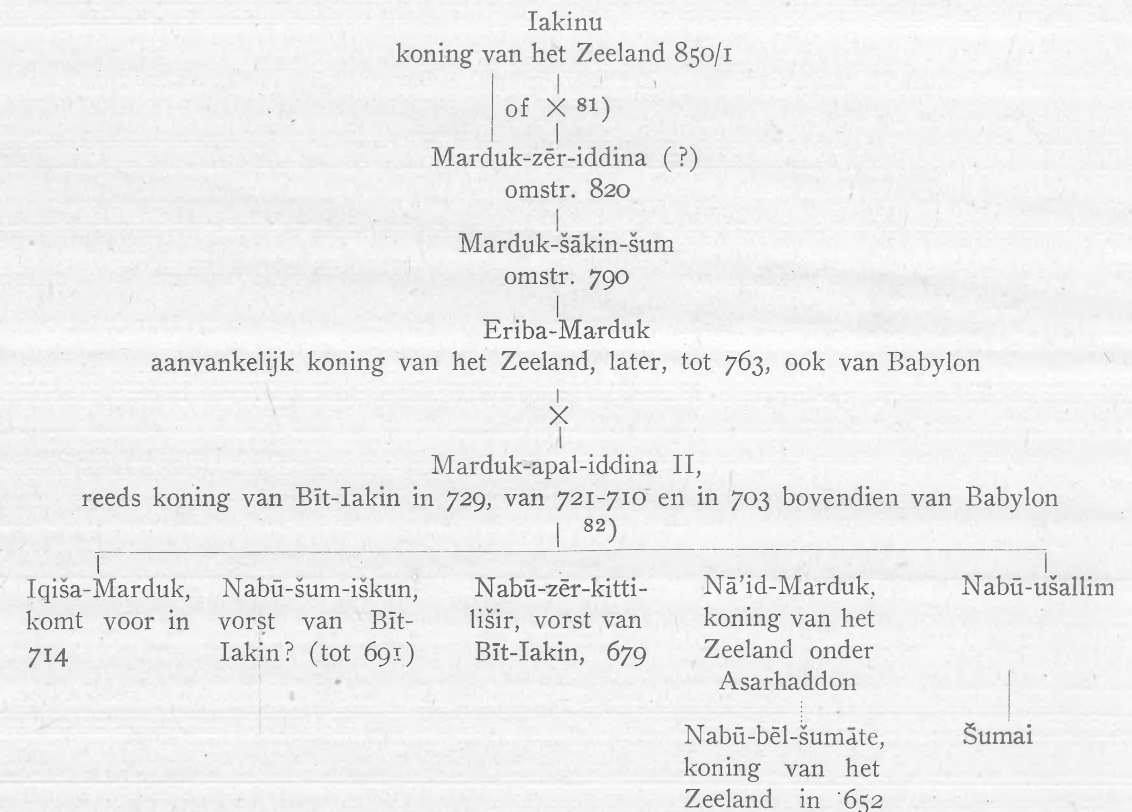
8e. Indien de veronderstelling van Prof. Böhl dienaangaande juist is, de „Babylonische Vorstenspiegel" (MAOG xi (1937) 3).

Marduk-apal-iddina noemt zich zelf met trots spruit uit een oeroud koningsgeslacht en nakomeling van Eriba-Marduk, koning van Babylon [79]). Sommigen achten niet onmogelijk, dat Marduk-apal-iddina een zoon was van Eriba-Marduk. Deze mogelijkheid zouden we willen uitsluiten, zoowel op grond van de aangehaalde teksten — immers, in de kudurru-inscriptie wordt eerst den niet met name genoemden vader eer bewezen en daarna wordt de roemrijke voorouder genoemd, en voorts zou in dat geval in plaats van *ilitti* en *zēr* wel een woord voor zoon zijn gebruikt — als omdat Eriba-Marduk, waarschijnlijk wel niet op jeugdigen leef-

[77]) Cf. F. E. Peiser en H. Winckler in ZA 7 (1892), 182 sqq.
[78]) JNES III (1944), 43.
[79]) *Kudurru* II 40-44: *zēr šarrūti dāru, mudammiq zikir abi alidišu, ilitti Eriba-Marduk šar Babili*; I R 5 xvii; *zēr Eriba-Marduk*.

tijd, is overleden in 762 en Marduk-apal-iddina eerst omstreeks 695 is overleden. Veeleer is met F. H. Weissbach [80]) e.a. aan te nemen, dat Marduk-apal-iddina, hoewel hij wellicht reeds tijdens het leven van Eriba-Marduk, immers zooals we zullen zien (§ 12) in ieder geval voor 755 is geboren, een kleinzoon was van den laatsten, die, zooals vermeld, eveneens uit Bīt-Iakin kwam. Terecht wijst Weissbach (*l.c.*) er op, dat in de inscriptie van Tiglatpileser *mār Iakini* het stamhuis aanduidt (cf. *Nabū-šum-iškun mār Dakkūri*).

Daar een generatie op ongeveer 30 jaar is te stellen, kunnen we nu de stamreeks van het huis van Iakinu opstellen:

Waarom Marduk-apal-iddina den naam droeg van den van 1187-1175 regeerenden op twee na laatsten koning uit de Kassieten-dynastie, is, hoewel van dezen koning verscheidene inscripties, voornamelijk op kudurru's, bekend zijn, niet te bevroeden.

In zijn beide regeeringsperioden resideerde Marduk-apal-iddina in Babylon en uit de annalen van Sanherib [83]) blijkt, dat hij daar een grooten staat voerde. Zijn residentie was toegerust met tuinen, die zoo bijzonder waren, dat zij de beschrijving waard waren [84]). Wellicht hebben we hier een praecedent van de hangende tuinen van Nebukadnezar. Op te merken is, dat er onder de opgesomde planten eenige zijn met duidelijk West-Semietische namen: *iaququnu* en *iarqanu* [85]). Marduk-apal-iddina was van den aanvang af [86]) een rijk vorst, zijn schatten — goud, zilver, edelsteenen, etc [87]) en landerijen [88]) — waren reeds bijeengebracht door zijn voorouders. De Vorstenspiegel gaat er van uit, dat de koning buiten de hoofdstad vertoefde; daarbij zou gedacht kunnen zijn aan zijn verblijf in Dūr-Iakin, toen Sargon hem in 710 in het nauw bracht.

[80]) ZA 43 (1936), 278.
[81] In de tekst van het zegel van Uṣur-Marduk (zie § 4) moet *liplipu* wel kleinzoon of misschien achterkleinzoon beteekenen.
[82]) Zie § 12.
[83]) I 29 sqq.
[84]) Meissner, ZA vi (1891) 289, Olmstead 523.
[85]) III 8 en 9.
[86]) Cf. het tribuut aan Tiglatpileser III.
[87]) Annalen van Sargen, Lie 62/63.
[88]) *Kudurru* III 51.

§ 7. DE KUDURRU. — Neemt men de kudurru nader in beschouwing, dan blijkt deze, hoewel in de eerste plaats op de legitimiteit van het bewind van Marduk-apal-iddina de nadruk wordt gelegd, eenigszins een beeld te geven van diens positie en bestuur. Daarom volge hier de vertaling.

(I) TOEN MARDUK,
[2] de groote heer, [3] de scherpzinnige onder de goden, [4] de koning van het heelal, [5] de alleenheerscher der Igigi [6] en Anunnaki, [7] de volmaker van den eeredienst, [8] de wijze van geheel den hemel [9] en de aarde, de leider van de goden, [10] zijn verwekkers, de heer van de boven- [11] en de onderwereld, [12/13] die de menschheid in rechte banen leidt, [14] wiens uitspraak [15] niet gewijzigd [16] en wiens bevel niet veranderd kan worden,
[17] voor Akkad, [18] waarvan hij zich in toorn had afgewend, [19] (weer) genegenheid had opgevat, [20] had omgekeken naar de massa van alle [21] volkeren, had acht geslagen op de stervelingen [22] en temidden van al de zwarthoofdigen [23] op alle plaatsen [24] genadig zijn blik had geworpen, [25] (op) Marduk-apal-iddina, [26] koning van Babylon, zijn uitverkorene, [27] den landvoogd van Šumer en Akkad, [28] die zijn goddelijkheid eerbiedigt,
[29] met vreugde zijn oog had gevestigd [30/31] en zijn heerschappij te verheffen beloofd had (met de woorden): [32] ᶜZiedaar toch de herder, [33] die de verstrooiden bijeenbrengtᵓ, [34] hem een rechtmatig schepter [35] en voor de menschen zegenrijken koningsstaf [36] had toevertrouwd [37] en (zoodoende) het bestuur over Šumer [38] en Akkad en de beslissing over [39] alle menschen [40] aan zijn oordeel had onderworpen, [41] (en) zijn gezag [42] temidden van de vorstenvergadering had doen uitblinken —
[43] TOEN (HEEFT) MARDUK-APAL-IDDINA.
[44] de koning van Babylon, [45] de bezonnen vorst, [46] de koning van Šumer en Akkad,
(II) die eer bewijst aan Nabū en Marduk, [2] de twee (goden) van Esagila [3] en Ezida, [4] die hun adyta prachtig maakt, [5/6] die alle tempels doet schitteren, [6/7] die allerwegen de heiligdommen vernieuwt

I, 1. „Toen" wordt weer opgevat in l. 17. Van 1 tot 42 is Marduk subject, van I 42 tot III 35 is Marduk-apal-iddina subject van den voorzin. In III 35 begint de hoofdzin. — 5/6. Igigi zijn in het algemeen hemelsche, Anunnaki aardsche goden. Met het wisselen van dag en nacht verkeerden hun rollen en daarom kunnen bv. in de door E. F. WEIDNER, AfO XI (1936/7) 72 sq. gepubliceerde tekst ook hemelsche goden met den laatsten naam genoemd worden. De Anunnaki noemen daar Marduk hun heer (*bēlu*). — 7. *ga-mir šú-luḫ-ḫi*. *Šuluḫḫu* is ontleend aan het Sumerisch = handwassching, cultus, rite (ŠL 354, 274). M. WITZEL, Or IV (1935) 93, vertaalt „heiligdom". Cf. B. LANDSBERGER, AfO II (1924-25), 68, — 8. De wijze: *apkal*. Cf. ZA 42 (1934), 9-11. — 10. *za-ri-i-šú*. — 10/11. *e-la-ti u šap-la-a-ti*, het hooge en het lage, hemel en aarde, echter ook boven- en onderwereld. Cf. K. TALLQVIST, *Namen der Totenwelt*, St. Or. V 4 (1934), 13. — 15. *uš-te-bil-lu* is hier waarschijnlijk niet op te vatten als III/II 2 van *bēlu* (בא$_4$ל) beheerscht, onderdrukt worden, laat staan als III 2 van *(w)abālu*, daar dit actieve beteekenis heeft: laten brengen, zenden, etc., maar met BEZOLD (*Glossar*) als III/II 2-vorm van (*pēlu*, פא$_4$ל), onderdrukt, veranderd worden. — 17/19. *itti* mât*Akkadi*ki *ša ki-mil-tuš is-bu-su ir-ša-a sa-li-me*. Cf. V R 60 col. III 13 sqq. (*kudurru* van Nabū-apal-iddina): (*Šamaš*) *itti* mât*Akkadi*ki *ik-me-lu is-bu-su ki-šad-su ina palē* il *Nabū-apal-iddina šar* KA . DINGIR . RA . KI *sa-li-ma ir-ši-ma*. — 20/21. *ib-re-e-ma kul-lat kāl nišē* meš. — 21. Stervelingen: *apāti*. Cf. W. VON SODEN, ZA 41 (1933), 163. Eig. de omwolkten, dan: de stervelingen, de menschheid. — 23. Plaatsen: in de beteekenis van „Ortschafte", Akk.: *dadmē*. Vide B. MEISSNER, Beiträge I (1931), 36. — 26. Babylon: hier geschreven [cuneiform] . [cuneiform] = 60, het getal van Anu, ([cuneiform]) [cuneiform] = il*Anu* = *ilu reštu*, in de rangorde der goden de hoogste en als zoodanig de personificatie van het begrip god, waardoor het teeken voor zijn naam tevens in het algemeen ᶜgodᵓ kan beteekenen (Cf. ŠL n° 480, 18 en III/2, p. 19 en RLA I 115). — 26/27. Zijn uitverkorene: *ti-ri-iṣ qa-ti-šú*. Cf. J. NOUGAYROL, RA XXXVI (1939) 33 noot 5, sub 2°. — 27. Landvoogd. *šakkanakku*. De vertaling ᶜstadhouderᵓ is wegens de oorspronkelijke beteekenis van dat woord te vermijden, daar hier juist de beide landen het object vormen. — 30/31. Met de woorden: Ondanks het ontbreken van het partikel *ma-a* aan het begin van l. 32, zijn l. 32 tot en met 33 als *oratio directa* op te vaten. — 33. *mu-pa-aḫ-ḫi-ru sapḫāti* meš (id. BIR). Cf. inscr. van Šamaš-šum-ukin, vR 62, 39a: *a-na pu-uḫ-ḫur nišē* meš *sap-ḫa-ti ša* mât*Ak-ka-di-i*. — 34. Schepter: iṣ*ḫaṭṭu*, als symbool van de handeling. K. F. MULLER, Das *assyrische Ritual* (MVAeG 41, 3 (1937), 38 sub d) vertaalt *ḫaṭṭu išartu* „gerades Szepter" („als Inbegriff innen- und aussenpolitischen Erfolges"). Cf. CH rev. XXIV 44/45, waar EILERS vertaalt: „dessen Stab gerade ist", en een inscriptie van Marduk-apal-iddina I (VS I 34 rev. 4): iṣ*ḫaṭṭa i-šar-ta ni-ši-šu a-na re-e-im id-nu-šum-ma*, en de overige door MULLER genoemde plaatsen. De bedoeling moet wel zijn: een gezagsuitoefening, bestuur volgens vaste rechtvaardige richtlijnen, m.a.w. rechtszekerheid. — 35. *ši-bir-ru mu-šal-lim*. lett. stok, staf (DELITZSCH, HWB en P. HAUPT, ZDMG 64, 708; evenals iṣ*ḫaṭṭu* symbool der handeling) van den het welzijn handhavende. — 40. Oordeel: *ūrtu* van den stam דאר, II/1 - leiden, regeeren. — 41. Heerschappij: *e-nu-us-su* = *ēnūt-su*. — II, 2. De twee. [cuneiform]. DELITZSCH, BA II 272 leest *ilāni*. Cf. de aanteekening bij I 26. — 4. Adyta: *šigaru*, grendel < deur,

[8] en (deze) in Sippar, [9] Nippur en Babylon ([8]) inwijdde, [10] die hun cultus in stand houdt, [11] de bouwer van godshuizen, [12] heiligdommen en kapellen [13] in de groote heilige steden, [14] die er op bedacht is jaarlijks zijn zware schatting, [15] het tribuut van het uitgestrekte Zeeland, [16] een overvloedige opbrengst (?), [17] als inkomsten en geschenken [18/19] snel voor den oppersten god te brengen, [20] die voor den heer der goden [21] zijn koningschap (?) ter beschikking stelde (?), [22] wiens aandacht er op gericht is de heiligdommen te vernieuwen, [23] de heilige steden te bevolken [24] en de plaatsen van den cultus intact te houden,
[25] de getrouwe herder, [26] die [27] al gaande [26] met den bijstand der groote goden [27] de overwinning heeft behaald, [28] die de verstrooide menschen en woonplaatsen [29] weer bijeen heeft gebracht [30] en op hun plaatsen heeft hersteld,
[31] de verheven vorst, aan wien in macht [32] en kracht (?) [33] zijns gelijke niet bestaat, de krachtige held, [34] voor wien bij de klank van zijn naam [35] zijn vijanden in ellende [36] verdreven worden en sidderen, [37] die ontzagwekkend is in zijn gang, die met de geweldige kracht van Bēl [38] al wat zijn hart begeert [39] bereikt, die bekleed (?) is [40] met de overwinning,
spruit uit een oeroud koningsgeslacht, [41/42] die den naam van zijn vader, zijn verwekker eer aandoet, [43] nakomeling van Eriba-Marduk — [44] den koning van Babylon, die de grondslagen van het land had gelegd, [45] die in het heiligdom van de stad [46] der groote goden pracht had gebracht —,
[47] de doortastende vorst, [48] een ruime geest, een kundige heerscher, [49] die van alle werk op de hoogte is, een loyale geest [50] met een scherpzinnig verstand, [51] die met zichzelf te rade gaat, [52] dien Ninmenna, de godenverwekster, [53/54] in zijn geboorte geweldig heeft gemaakt en dien tot het herderschap [55] over de zwarthoofdigen (III) de koning van hemel en aarde, [2] de opperste heer, [55/1] genadig met zijn naam heeft beroepen, [2] voor de wijsheid [3] van wiens handelen ([8]) Nin-igi-kù(g), [4] het kundige verstand van Ea, [5] de alles voortbrengende god der rede, [6] heeft geschonken en veelomvattend denken [7] heeft verleend, [8] die voor de tempels van Nabū [9] en Marduk, zijn meesters, [10] zorg droeg,

dan ook < adyton, welke laatste beteekenis het gelet op de volgende regels hier wel zal hebben. Cf. H. WEIDHAAS ZA 45 (1939), 125. *D/ṭaḫādu* wordt zowel gezegd van heele gebouwen (*ešrēti*), als van onderdeelen; cf. inscr. van Nabonidus (vR 65, 13b), waar het object *nigulla* is, dat oorspronkelijk olie, dan ook drempel en deur (slot) beteekenend (HWB), in die inscriptie blijkens den dualis en het verband niet anders dan ᶜdeurenᵓ beteekent. — 8. Inwijdde: *muš-ta-ru-u* van *šarū* I 2. — 10. Hun: d.w.z. van die steden. — 10. Cultus: M. WITZEL (*Festschrift Hommel* I, MVAeG 21 (1916), 199 sqq. *Was bedeutet Parṣu*? en Or. IV (1935) 93 en B. LANDSBERGER AfO II (1924-25) 64 sqq. — 12. Heiligdommen: *kiṣṣi*. Zie UNGER, *Babylon* 356a en A. SCHOTT, ZA 40 (1931), 11. Kapellen: *simāku*, eig. ᶜGründungskapselᵓ, bestaande uit 6 tichelsteenen (UNGER, *Babylon*, 355b), doch naar W. VON SODEN heeft aangetoond (ZA 41, 1933, 171) kan het ook een ruimere beteekenis hebben Ongetwijfeld zullen alle hier gebruikte en als synoniemen vertaalde termen *šigaru, ekurri, ešrēti, kummu, kiṣṣi, simāku, kidūdu* (l. 24), etc. een speciale beteekenis hebben gehad, doch de nuances ontgaan ons. *Kummu* en *kiṣṣu* zijn bepaalde onderdeelen van de *zikkuratu*; cf. A. SCHOTT, ZA 40 (1931), 11. — 15. Zeeland: In den regel worden met *ḫiṣib tāmtim* de producten der zee bedoeld (visschen, schelpen, koralen, etc.) (W. VON SODEN, ZA 45, 1939, 79/80), doch hier zal, evenals bv. in K 2639, col. IV 9 (E. J. HARPER BA II, 1894, 429 en 487), *tāmtim* staan voor *māt tāmtim*, daar niet aannemelijk is, dat de schatting alleen uit de producten van de zee zou hebben bestaan en niet uit de juist voor den godendienst belangrijke voortbrengselen van het Zeeland (geurige kruiden, etc.), opgesomd in de inscriptie van Tiglatpileser III. Voor *ḫiṣbu* = opbrengst, tribuut (syn. *biltu*) zie W. J. MARTIN, St. Or. VIII 1 (1938) 18. — 16. Overvloedige opbrengst. *ṣur-šu bar-ru-ḫu*. Onzeker! — 17. Inkomsten: *ir-ba*. Cf. W. J. MARTIN, *l.c.* — 20/21. [*it?*]-*ti bēl ilāni*meš *iš-ḫu-ṭu* [*šarrūt*ut?-] *su*. *Šaḫātu* = eig. aftrekken, hier afleggen bij, voor, in de beteekenis van: ter beschikking stellen? — 24. Plaatsen van den cultus: *kidūdu*, zie WITZEL, *Festschrift Hommel I* 201, noot 4 en Or. IV 100. — 32. Kracht. [*gaš*]-*ru-ut* (DELITSCH). Of wellicht [*šar*]-*ru-ut*, koninklijkheid? — 37. Die ontzagwekkend is in zijn gang: *āliku rašbu*. Het eerste teeken is wel DU. — 39/40. Die bekleed is met de overwinning: *tal-bi-iš ina li-ti*? (Onzeker). — 44. sqq. Niet geheel duidelijk is, welke van de volgende apposities bij Eriba-Marduk behooren; m.i. de eerste drie, daar de inhoud hiervan reeds van Marduk-apal-iddina is gezegd en deze uit den toon der voorgaande en volgende vallen. — 48. Geest: lett. ooren. — Heerscher: Onzeker is, of *mas-su* dan wel *bar-su* moet worden gelezen; cf. ŠL 74, 325 en i.v. *barsu* (dat zou kunnen samenhangen met *parāsu*, besluiten) en *massu*, eig. een hoofddeksel. Thureau-Dangin (RA XI, 1914, 152 ad l. 6) leest *massu* op grond van tabletten uit prae-Sargonischen tijd, toen de teekens MAS en BAR nog te onderscheiden waren. De beteekenis is wel: eerste in rang, vorst, notabele. — 49/50. *ṣur-ru šad-lu kár-áš ši-tul-ti*, lett. een wijd hart en een binnenste van inzicht (שאל). Cf. inscriptie van Šamši-Adad II, I R 32 I 22. *(Ninurta) ṣur-ru šun-da-lu ka-raš nik-la-a-ti*. — 52. Ninmenna: DEIMEL, *Pantheon* 2659 en p. 101, eig. vrouwe van de kroon, d.i. Damkina, de vrouw van Ea en moeder van Marduk. — III, 8. Nin-igi-kù(g). Deimel, Pantheon 2586 = *Ea ša nemeqi*. — 5. Rede of wijsheid: MUMMU; eig. de diepte der zee als zetel van Ea, de god der ondoorgrondelijke wijsheid. Ook bijnaam van Marduk, cf. F. M. Th. BÖHL, AfO XI

([14]) wiens aandacht er op gericht is [10/11] om landerijen te geven aan de *ṣābē kidinni,* [12] inwoners van Sippar, Nippur [13] en Babylon en van de (overige) steden [14] van Akkad, en [15] de oude landerijen van de inwoners van Babylon,

[16] die een vijandige legermacht tot een toonbeeld van verwoesting [17] had gemaakt en die bij gebreke van bestuur vreemdelingen [18] als schapen hadden afgegraasd — [19] hun grenzen waren vergeten, [20] de afscheidingen waren niet meer ter plaatse en [21] de landerijen en terreinen [22] waren veranderd en niet meer geploegd —

[23] weer terugbracht in perceelen [24] en ze beleende aan de *ṣābē kidinni,* inwoners [25] van Babylon en Borsippa, [26] daarbij geen enkelen man oversloeg, [27] de kleine en de groote (stukken) [28] een voor een in bezit deed nemen, [29] de akkers afpaalde en [30] deze grooter maakte dan vroeger, [31] hun (der beleenden) harten verblijdde en de *ṣābē* [32] *kidinni,* zoo vele er waren, [33] bescherming verleende, [34] hen met geschenken begiftigde en [35] de aandeelen verdeelde,

TOENTERTIJD DUS HEEFT [39] Marduk-apal-iddina, [40] de koning zijn heer, [36] Bēl-aḫḫē-eriba, den *šākin-ṭēmi* van [37] Babylon, den hem eerbied bewijzenden dienaar, [38] zijn uitverkorene, [40] met stralende gelaatstrekken
41 evenals een god met vreugde [42] aangezien:

(een stuk land met) [43] de lange bovenzijde van 16 600 ellen [44] in het Zuiden, grenzend aan Bēl-ana-mātišu [45] en het 50-tal der Babyloniërs, [46] de lange onderzijde van 16 600 ellen [47] in het Noorden grenzend aan [48] het 50-tal der Babyloniërs [49] en het Suru-kanaal, [50] de rechter korte zijde van 1200 ellen in het Westen, [51] gelegen aan het benedeneinde van het aandeel [52] van Eriba-Marduk, koning van Babylon, en [53] de linker korte zijde van 1200 ellen [54] in het Oosten grenzend aan den (IV) bandijk (?), [2/3] tezamen, wanneer men op 1 *iku* in het maatsysteem van de groote el 30 *sila* rekent, land, waarvoor 50 (*gur*) graanzaad benoodigd is, [4] land (in het waterschap) van het Suri-kanaal;

[5] (een stuk land met) de lange bovenzijde van 10 000 ellen [6] in het Westen [7] grenzend aan Nabū-gāmil [8] uit de familie van Karēa [9] en het veld van de plaats Bīt-Ašani', [10] de lange onderzijde van 10 000 ellen

(1936/7) 206. — 18. Als schapen: *parganiš.* BEZOLD, *Glossar,* geeft op: vreedzaam, doch dit is stellig niet juist. Bedoeld is een vergelijking met een dier, dat de weide vernielt, en dat doen schapen. Cf. HWB en B. LANDSBERGER, AfO X 152, noot 54 ᶜschapen der weideᵓ (*pargāniu*). — 22. Niet geploegd: *la mu-uḫ-ḫu-ṣa.* Cf. *eqlam maḫāṣu,* ploegen (CH XIII 13). — 27. *ṣiḫra u ra-ba-a* moet wel slaan op de velden en niet op de bedeelden (arm en rijk of zwak en machtig). — 28. Bezit: Waarschijnlijk hebben we hier te maken met een rechtsverhouding, die nader bij ons begrip van „bezit", dan bij dat van eigendom komt. In wezen is hier wellicht sprake van gedeelden eigendom, een begrip ontwikkeld door P. KOSCHAKER in *Über einige griechische Rechtsurkunden aus den östlichen Randgebieten des Hellenismus,* Abh. der sächs. Ak. der. Wiss., phil. hist. Kl. 42, 1 (1931): De beleende kreeg wel de meeste den eigendom inhaerente rechten, doch de beleener behield zich enkele eigendomsrechten voor. — 29. De akkers afpaalde: *ú-kin kudurru,* eig. de grenzen vaststelde. — 35. De aandeelen verdeelde: *us-siq is-qí-e-tú. Esēqu* = eig. ingriffen, *isqu* het door ingriffen afgescheide, bestemde aandeel. Bij een dergelijke afscheiding denkt men in de eerste plaats aan perceelen land en deze beteekenis moet hier aan *isqu* worden gehecht. In nieuw-Babylonischen tijd beteekent het 1° prebende, inkomsten verkregen als belooning voor periodieke werkzaamheden in den tempel uit het vermogen van den tempel, uit de offerontvangsten, etc. (SAN NICOLÒ en UNGNAD, *Glossar* en NRW I 87 sq. en zeer uitvoerig M. SAN NICOLÒ, *Archiv Orientalni* VI (1934) 179 en VII (1935) 25) en 2° onroerend vermogen, dat met zekere waardigheden was verbonden (O. KRÜCKMANN, *Diss.* 1931, 75 noot 3). De eerste beteekenis kan zich uit de laatste hebben ontwikkeld. Aanvankelijk perceelen (tempel)land, dan ook bepaalde personen toekomende inkomsten uit het door den tempel op dat land uitgeoefende bedrijf, tenslotte ook inkomsten uit andere door den tempel uitgeoefende bedrijven. Aldus zou zijn te verklaren, dat voor den koop en verkoop van een *isqu* het formulier voor koopcontracten van onroerend goed werd gebruikt (Anders H. PETSCHOW, *Die neubab. Kaufformulare* (1939) 1). Of aan de door Marduk-apal-iddina vergeven landerijen ook bepaalde waardigheden waren verbonden (de *kidinnūtu* ?), is niet te zeggen. UNGNAD vertaalde (bij GRESSMANN) *„die Tempelrechte neu einsetzte",* doch dit past niet in het verband en *isqu* is geen ᶜTempelrechtᵓ. — 45. 50-tal: een bepaald college onder een *rab* 50 (RLA I 457[1]). — 49. Suru-kanaal: Zie HOMMEL 286 en BÖHL, JEOL 7 (1940), 467. — 51. *še-pi-it zu-'-uz-tú. Šēpītu* fem. bij *šēpū,* aan het voeteneinde gelegen; als subst.: ondereinde (van een bed, kleedingsstuk, etc.). Of het hier als adjectief, dan wel als substantief is gebruikt, is moeilijk uit te maken. Het slaat niet op het geschonken stuk land, doch op het aangrenzende aandeel van Eriba-Marduk; immers, hier wordt de *pūtu elū* (bovenzijde) van het geschonken stuk — die dus *pūtu šaplu* (de benedenzijde, het voeteneinde) van het aandeel van Eriba-Marduk vormt — omschreven en voorts kan het wegens de plaatsing slechts op een zijde slaan en niet op het geheele geschonken stuk (benedenste deel van het aandeel van Eriba-Marduk), daar het in dat geval na IV 2 zou hebben moeten staan. Dat het stuk land overigens wel deel uitmaakte van het kroondomein, blijkt uit IV 49. Te vertalen is dus of: gelegen aan het benedeneinde van, of: (welke zijde) het benedeneinde is van, hetgeen in feite hetzelfde is. — IV, 1. Bandijk: *tam-li ta-mi* (?). Indien *tami* afgeleid is van *Tamū,* zou hier sprake zijn van een merkwaardige gelijkheid in terminologie. — 9. Bīt-Ašani': ligging onbekend. — 17. Nabātu. Noch door

[11] in het Oosten grenzend aan Kudurru [12] uit de familie van Egibi en Aḫu-iddina, [13] zoon van Mušallim-apla, de rechter korte zijde [14] van 1600 ellen in het Noorden grenzend aan het koningsdomein, [15] de linker korte zijde in het Zuiden [16] langs den oever van het kanaal van Aḫḫe-šullim [17] tegenover de plaats Nabatu, [18/19] tezamen, wanneer men op 1 *iku* in het maatsysteem van de groote el 30 *sila* rekent, land, waarvoor 54 gur, 2 PI en 6 *sila* graanzaad benoodigd is, land in de gemeente Nabatu;

[20] 2 gur *land,* op 1 *iku* in het maatsysteem van de groote el 30 *sila* gerekend, [21] dadelpalmentuin, land in Dunni-ṣēri [22] aan den oever van het Koningskanaal met de lange bovenzijde [23] van 3300 ellen in het Zuiden langs den oever van het Koningskanaal, [24] de lange onderzijde van 3300 ellen [25] in het Noorden onmiddellijk grenzend aan zijn (Bēl-aḫḫē-eriba's) landerijen [26] en grenzend aan het bosch van (zekeren) Marduk, [27] lid van het notarisgilde, de rechter korte zijde van 400 ellen [28] in het Westen grenzend [29] aan den tuin van Bēl-amma, lid van het weversgilde, [30] en de linker korte zijde van 30 ellen in het Oosten, [31] waarvan de helft gelegen is langs den oever van het Koningskanaal, en 3 *gur,* [32] op 1 *iku* in het maatsysteem van de groote el 30 *sila* gerekend, bouwland [33] tegen en voor den bovensten tuin [34] van zijn (Bēl-aḫḫē-eriba's) landerijen [35] met een lange bovenzijde in het Zuiden grenzend [36] aan den tuin, een lange onderzijde in het Noorden [37] onmiddellijk grenzend aan zijn (Bēl-aḫḫē-eriba's) landerijen, [38] de rechter korte zijde in het Westen grenzend [39] aan het veld van Nammūa, [40] de zoon van den Adad-priester, de linker korte zijde [41] in het Oosten grenzend aan Marduk, [42/43] tezamen 5 *gur,* op 1 *iku* in het maatsysteem van de groote el 30 *sila* gerekend, bouwland, een tuin met [44] het terrein aan de voorzijde van den tuin, [45] land in de gemeente Dunni-ṣēri langs den oever van het Koningskanaal;

alles tezamen, [47/48] wanneer men op 1 *iku* in het maatsysteem van de groote el 30 *sila* rekent, land waarvoor 99 *gur,* 2 PI en 6 *sila* graanzaad benoodigd is, landerijen [49] van het kroondomein, heeft Marduk-apal-iddina, [50] koning van Babylon, aan Bēl-aḫḫē-eriba, [51] den *šākin-ṭēmi* van Babylon, zijn dienaar, [52] genadig geschonken en, opdat revindicatie [53] niet zal kunnen plaats vinden, heeft hij (de schenking) met het zegel, [53/54] waarin zijn naam staat geschreven, bezegeld; [55] ten eeuwigen dage heeft hij ze hem gegeven.

[56] Bij het zegelen van deze oorkonde zijn [57] Iqiša-Marduk, de zoon des konings, (V) Ninurta-bēlšunu, zoon van Nazi-Enlil, [2] Marduk-zākir-šumi, [3] zoon van Arad-Ea, *bēl-paḫāti,* [4] Nabū-balāṭsu-iqbi, [5] Ina-qibi-Enlil, [6] *ḫazannu* van Babylon, [7] Nabū-ḫamatū'a, *nāgir-ekalli,* [8] Labaši-Marduk, zoon van Dābibi, [9] *šatammu* van Esagila, [10] Nabū-lē'u, zoon van Arkāt-ilāni-damqāti, [11] de *šākin-ṭēmi* van Borsippa, [12] Išum-bāni, zoon van Sin-amāt-šarri-išme, [13] de *šākin-ṭēmi* van Kuta, [14] en Nabū-nīr-dābibi, [15] de hofschrijver, tegenwoordig geweest.

[16] Te Babylon op 23 Dumuzi [17] van het zevende regeeringsjaar van Marduk-apal-iddina, [18] koning van Babylon.

HOMMEL, noch door BOUDOU vermeld. Cf. een benaming als [al]*Amurru* (M. 42, HG 727). Cf. § 3. — 21. Dunni-ṣēri: ligging onbekend. — 22. Koningskanaal: Zie HOMMEL 284 sqq. — 25. *libbu-ú eqli*: Cf. F. X. STEINMETZER, *Archiv Orientalni* VI (1934) 203 sqq. en F. NÖTSCHER, Or. IV (1935) 175 sqq. — 26. Bosch: TIR = *kištu.* — 27. Lid van het ...... gilde: Zie voor deze vertaling I. MENDELSOHN, JAOS 60 (1940), 69. — 29. *Bēl-amma:* Cf. ŠL 170, 30 en 31. — 31. De helft: *nu-tas-su* = *mutassu* = *mut(t)atsu.* Voor *muttattu* zie LANDSBERGER AfO X (1935) 147 noot 34. — 33. Tegen en voor: *ṣēr u pa-na-at.* — 41. Marduk: persoon, cf. l. 26. — 44. Terrein: *ṭabti,* cf. BEZOLD, *Glossar.* — Aan de voorzijde: cf. l. 33. — 46 sq.: 99 *gur*: De opsteller van de tekst moet zich ergens hebben vergist: IV 2: 50 *gur,* IV 18: 54 *gur* 2 PI en 6 *sila* en IV 42. 5 *gur* = 109 *gur* 2 PI en 6 *sila. Gur* is een inhoudsmaat en geeft, indien gebruikt ter aanduiding van de oppervlakte, de hoeveelheid graanzaad aan, die volgens een vasten maatstaf benoodigd is om het veld te bezaaien. 1 *gur* = 7, 9388 ha; 1 PI = 1, 3877 ha; 1 PI = 60 *sila* (QA); 1 *gur* = 10 *iku* = 300 *sila;* 1 *iku*: 1 *sila* = 0,7938 ha: 0,02646 ha = 30; 1 *ammatu* = 49,5 cm, cf. ŠL I 38*, F. THUREAU-Dangin, *Journal Asiatique* 1909, 99 en RA XV (1918) 59, W. SCHWENZNER, MVAG 19 (1914), 3, 54, L. W. KING, *Boundary Stones* (1912) XIII. De maten zijn niet juist opgegeven: Berekend naar de opgegeven lengte en breedte zou het eerste stuk (16600 × 0.495 m) × (1200 × 0,495 m) = 488 ha groot zijn, berekend naar de opgegeven oppervlakte 50 × 7,9388 ha = 396,9 ha; het tweede stuk: (10 000 × 0,495 m) × (1600 × 0,495 m) = 392 ha of 54 × 7,9388 ha + 2 × 1,3877 ha + 1/10 × 1,3877 ha = 431,6 ha; het derde stuk; (3300 × 0.495 m) × ($\frac{400 + 30}{2}$ × 0,495 m) + 2 × 7,9388 ha = 17,4 ha + 15,9 ha = 33,3 ha of 5 × 7,9388 ha = 39,7 ha. Het totaal zou groot zijn, berekend naar de opgegeven oppervlakte: 99 × 7,9388 ha + 2 × 1,3877ha + 1/10 × 1,3877 ha = 788,9 ha of 109 × 7,9388 ha + 2 × 1,3877 ha + 1/10 × 1,3877 ha = 868,2 ha, berekend naar de opgegeven lengten en breedten (bij het tweede deel van het derde stuk is de oppervlakte in aanmerking genomen): 488 ha + 392 ha + 33,3 ha = 913,3 ha. — 55. Eeuwig: PEISER en WINCKLER lezen wel terecht *ṣa-a-tu*; cf. III R 43 col. I 13: *a-na ṣa-ti i-re-en-šu.* —

WIE IN DE TOEKOMST, [19] zij het een koning, zij het een *qīpu,* [20] zij het een *šākin-ṭēmi,* zij het een *šatammu,* zij het een *ḫazannu,* [21] dien de groote heer Marduk met zijn naam zal beroepen en die in Akkad [22] gezag zal uitoefenen, [22/23] in zijn hoofd haalt om deze stèle te breken [23] of in eenig opzicht een listigen streek verzint [24/25] of eenig ander daartoe brengt of stuurt, een vreemdeling, een doove, [26] een idioot, een die niet kan luisteren, een die zijn oogen niet kan gebruiken, een onverstandige, [27] een domkop, een verachter der groote goden met boos opzet op haar loslaat, [28] haar van standplaats verandert, haar in het water werpt, [29] haar onder het stof bedelft, met vuur vernielt, [30] met een steen stukslaat, [31/32] haar verbergt, haar zet op een plaats, waar ze niet is te zien, [32] de er op geschreven naam uitwischt [35] of er op bedacht is, [32] zich te vergrijpen aan het land, [33] dat als een schenking Marduk-apal-iddina, koning van Babylon, [34] aan Bēl-aḫḫē-eriba, den šākin-ṭēmi van Babylon, [35] heeft geschonken en ter hand gesteld, [36] dien man mogen Anu, Enlil en Ea, [37] de groote goden, een onverzoenlijken vloek, [38] blindheid der oogen, doofheid der ooren, verlamming der leden [39] bescheren, [40] moge hij zich ellende op den hals halen, mogen Marduk [41] en Ṣarpanītum, de heerschers, de lotsbeschikkers, [42] hem als zijn zwaren straf [43] waterzucht laten krijgen [44] en door opzwellen (?) van het vleesch moge zijn lichaam te gronde gaan. [45] Mogen de groote goden, zoovele [46] wier namen op deze stèle vermeld zijn, zijn naam en (dien van) zijn nakomelingschap en zijn nageslacht [47] uit de taal der menschheid delgen en zijn voortbestaan afsnijden.

[48] Met het officieele zegel des konings, [49] dat zekerheid geeft tegen terugkomen (op de schenking) en revindicatie, [50] is de oorkonde gezegeld.

V, 20. Dezelfde titels als die der getuigen! — 23. Verzint: *i-ban-nu-u,* van *banū.* — 26. Een die zijn oogen niet kan gebruiken?: *la na-ṭil ša īni-ša?* — 27. Loslaat op: *u-ma-'a-ru,* eig. zendt. — 29. Met vuur vernielt: *ušarapu,* eig. aansteekt. — 30/31. Verbergt: *pu-uz-ru ú-ša-ḫa-zu.* Gewoonlijk: *puzra šuḫzu.* — 31. Zet: *išakanu* meš : plur., hoewel overigens het subject in sing. is; cf. l. 36. *amēlu šu-a-tú.* — 33. Schenking: PEISER en WINCKLER vertaalden ten onrechte *rimūt* met leen. Uit IV 48 sqq. en V 44 blijkt duidelijk, dat het land in vollen eigendom werd geschonken. — 37. Onverzoenbare vloek: AŠ (= *arrat*) *la nap-šu-ru;* dus niet: niet te stuiten (minderen) uitdrooging. — 43. Waterzucht: *a-ga-lá-til-la.* — Laten krijgen: GA . TU = *lišiš.* — 44. Opzwellen. *ši-ḫaṭ.* — 47. Zijn voortbestaan afsnijden: *likkisu* (of een ander woord voor afsnijden, cf. ŠL 12) *arkāt-su.* — 48. Officieele: *šiprēti* kan niet iets zijn als secretarie, kanselarij, daar instanties geen zegel voerden. Het moet het zegel zijn, dat gebruikt werd voor officieele koninklijke brieven of zendingen (*mār šipri* of *mār šiprāti* = bode, gezant). Zoo ook DELITZSCH BA II 271. Cf. voorts de uitdrukking *gabri kunuk ša šiprēti* (I R 66, col. II, 19). — 49. Revindicatie: DELITZSCH leest *tam-šil,* PEISER en WINCKLER twijfelen tusschen *tam-šil* en *ut-tar.* Het laatste is juist: *Tāru* en *paqāru* zijn geregeld in combinatie in vrijwaringsclausules voorkomende woorden. Cf. M. SAN NICOLÒ, *Die Schlussklauseln der altbab. Kauf- und Tauschverträge* (1922) 50 sq. en 138 sqq. — 50. Gezegeld: *bar-mu,* cf. M. SCHORR, UAR, p. XXXVIII.

§ 8. DE SCHENKING AAN BEL-AḪḪE-ERIBA. — Met veel ophef wordt melding gemaakt van de weldaden van Marduk-apal-iddina tegenover de *ṣābē kidinni.* Over de positie van deze *ṣābē kidinni* is in den feestbundel voor Prof. VAN OVEN een en ander medegedeeld [89]). Of de begiftigde in de *kudurru* ook zulk een *ṣāb kidinni* was, blijkt niet. Wel was hij een wereldlijk machthebber, de *šakin-ṭēmi* van Babylon, de tevens met rechtspraak belaste gouverneur des konings in de stad[90]). Naast dien van Babylon worden in de *kudurru* nog als getuigen genoemd die van Borsippa en Kuta en in de onder 3° genoemde tekst komt die van Kiš voor. Ook de overige getuigen van de schenking waren alle wereldlijke autoriteiten. Deze werden door Marduk-apal-iddina begunstigd en zij waren de uitvoerders en steun van zijn gezag.

De schenking aan Bēl-aḫḫē-eriba werd in tegenstelling tot de toewijzingen aan de *ṣābē kidinni* niet gedaan uit in beslag genomen landerijen, doch uit het kroondomein. Uiteraard behoeft dit niet te zeggen, dat de landerijen niet eenmaal aan burgers der steden ontnomen waren, doch een aanwijzing, dat dit *in casu* niet was gebeurd, ligt in de vermelding van de belending aan een erfdeel van Eriba-Marduk. De stamhoofden in Mesopotamië plachten reeds sinds den Kassietentijd landerijen te bezitten. Hoe zij deze verwierven is uitvoerig uiteengezet door E. CUQ in zijn studie over het grondbezit in Babylonië [91]). Oorspronkelijk was het land

[89]) W. F. LEEMANS, Kidinnu, *Un symbole de droit divin babylonien,* Symbolae van Oven, 1946, 36-61.

[90]) Cf. § 10 en RLA I 455², M. San Nicolò, Sitzungsber. d. Bayer. Ak. d. Wiss. 1941 II 2, 21/22 en E. F. Weidner, AfO XIII (1939/40) 54/5.

[91]) *Études* (1929), chap. VI, met name p. 103 e.a.

gemeenschappelijk bezit van den stam en, nadat deelen daarvan in het bezit van het stamhoofd waren gekomen, deed deze hieruit weer schenkingen aan gunstelingen. Deze schenkingen werden beschreven en vastgelegd in de waarschijnlijk in tempels opgestelde gedenksteenen, die bekend zijn onder den naam van *kudurru* [92]). Ook het stamhuis van Bīt-Iakin bezat blijkbaar zulk een kroondomein en daarom kon Marduk-apal-iddina dit bezit niet vervreemden zonder medewerking van het toekomstig hoofd van het huis. Want dit is de beteekenis van den koningszoon als getuige: Daardoor betuigt hij zijn instemming met de vervreemding van het familiebezit en doet hij afstand van zijn rechten op het vervreemde goed [93]).

In nieuw-Babylonischen tijd speelde in het economische bestel van Babylonië het grootkapitalisme een belangrijke rol. Hoe groote particuliere vermogens ontstonden, leert ons bv. de schenking aan Bēl-aḫḫē-eriba. Een leidende functie in het economische leven van de zesde eeuw vervulde het machtige handelshuis Egibi. De grondlegger van dit huis moet in den tijd van of reeds voor Marduk-apal-iddina hebben geleefd: Šula leefde van omstreeks 635 tot 581, zijn vader Nabū-zēr-ukin van omstreeks 660 tot 590, diens vader Bēl-eṭir van omstreeks 690 tot 610. Egibi zelf leefde dus voor dien tijd. In de *kudurru* (IV 11/12) treedt vermoedelijk reeds een telg uit zijn geslacht als landbezitter op (*Kudurru mār Egibi*) [94]). Dit vormt een aanwijzing, dat de familie ook toen reeds grootgrondbezitster was. Een machtig handelshuis ontstaat niet in tijden van armoede. Daarom moet er in het einde van de achtste eeuw een toenemende welvaart, met name ook wat handel en verkeer betreft, in Babylonië zijn geweest. Ook andere symptomen wijzen hierop. Uit de voorafgaande eeuwen zijn geen of bijna geen contractsoorkonden bekend, maar dan, met de hierboven in § 6 onder 5e genoemde oorkonden, begint de vloed van oorkonden, die onder de nieuw-Babylonische vorsten zijn hoogtepunt bereikte. Voorts spreekt de brief YBT III, 74 over den graanhandel van Uruk. Ook voor tempelbouw waren er middelen beschikbaar.

§ 9. TEMPELBOUW. — Uit de *kudurru* blijkt, dat Marduk-apal-iddina door allerlei werken aan tempels uit te voeren wel heeft getracht de priesterschap voor zich te winnen. De Vorstenspiegel zou toonen, dat hem dit niet is gelukt. Van zijn werkzaamheid op dit gebied zijn bij de opgravingen te Warka en Kiš de getuigenissen tevoorschijn gekomen.

De drie voornaamste goden, die in nieuw-Babylonischen tijd in Uruk vereering vonden, waren Anu-Antum in het Bīt-reš, Inanna of Innina in Eanna, waarvan zij van oudsher de vrouwe was, en Nanā in een ten tijde van Asarhaddon en Aššurbanipal binnen het gebied van Eanna gelegen tempel Eḫilianna en een in Seleuciedischen tijd in de plaats van Eanna getreden tempel Irigal [95]). Inanna en Nanā waren verschillende godinnen [96]); de eerste, de vrouw van Anu, werd gelijkgesteld met de Semietische godin Ištar en was de beschermvrouwe van Uruk (*bēlit Uruk*), de tweede was de dochter van Anu. In nieuw-Babylonischen tijd werd Innina's naam bewaard in talrijke persoonsnamen, doch in de zegewensch in den aanhef van brieven werd zij toen steeds *bēlit Uruk* of Ištar genoemd en stond dan naast (meestal voor) Nanā op dezelfde wijze als Bēl (= Marduk) en Nabū [97]). Nanā was, evenals Nabū, de tweede in rang en in Ezida werd zij als diens echtgenoote vereerd [98]). In omgekeerde volgorde worden beide godinnen genoemd in een brief [99]), handelend over de terug-

[92]) Voor een algemeene beschrijving van deze steenen zie men F. X. STEINMETZER, *Die babylonische Kudurru (Grenzsteine) als Urkundenform* (1922), voor de afleiding van het woord W. EILERS, OLZ 1931, 928 noot 1.

[93]) Cf. M. SAN NICOLÒ, *Beiträge zur Rechtsgeschichte im Bereiche der Keilschriftlichen Rechtsquellen* (1931) 133 sqq.

[94]) Cf. A. UNGNAD, AfO XIII (1939) 54 en WEINGORT, *Das Haus Egibi.*

[95]) A. FALKENSTEIN, *Topographie von Uruk* I (1941) 30 sqq en E. HEINRICH, *Vorl. Ausgrabungsber. Uruk* V (1934) 34 en de daar vermelde litteratuur.

[96]) F. THUREAU-DANGIN, TCL I (1910) 62 en SCHOTT, l.c. 49. In een contract uit het 14e regeeringsjaar van Nebukadnezar (SCHEIL, RA XXIV, 1927, 38) worden naast elkaar genoemd Innini, Ištar en Nanā.

[97]) E. EBELING, *Neubab. Briefe aus Uruk* en H. F. LUTZ, *Selected cuneiform texts* I, *Neobabylonian documents from Erech.*

[98]) RLA I 420², *Gate-inscr.* van Salmanassar III (AR I § 624) en „Grotefend cylinder", I R 65 col. II 23 en 34 (H. WINCKLER, KB III/2, 34/35).

[99]) Ebeling = YBT III 86.

vaart der godinnen van het Nieuwjaarsfeest in Babylon[100]). In den Seleuciedentijd was Eanna verlaten, doch Irigal was toen nog in gebruik. Wellicht heeft de verhouding tusschen Inanna en Nanā zich op dezelfde wijze ontwikkeld als die tusschen Marduk en Nabū en heeft ook Nanā in lateren tijd de hoofdgodin verdrongen[101]).

Nebukadnezar[102]) en Nabonidus[103]) beweren om strijd Eanna en den eeredienst van Innina te hebben hersteld. De eerste spreekt over het terugbrengen van *šīdu* en *lamassu*, de laatste over herstel van Innina zelf. Waarop dit herstel betrekking heeft, leert ons de laatste inscriptie: Ten tijde van Eriba-Marduk hadden de bewoners van Uruk den dienst van Innina veranderd en haar verblijfplaats en attributen geweld aangedaan. Daarnaast liet de vorst den tempel van Nanā vernieuwen[104]). Bij de opgravingen is gebleken, dat de priestervriend Sargon in Eanna aanzienlijke bouwwerken heeft laten uitvoeren. Echter ook zijn tegenstander Marduk-apal-iddina heeft blijkens eenige baksteenen met in het Sumerisch gestelde inscripties aan Eanna gebouwd, waarschijnlijk in zijn tweede regeeringsperiode[105]). Merkwaardigerwijze beroemt hij zich in een dezer inscripties er op een nakomeling te zijn van Eriba-Marduk, de koning onder wiens regeering de dienst van Innina onderdrukt zou zijn:

> Voor Inanna, de vrouwe der landen, zijn meesteres, heeft Marduk-apal-iddina, koning van Babylon, nakomeling van Eriba-Marduk, koning van Šumer en Akkad, Eanna, haar geliefden tempel gebouwd."

Wat nu ten tijde van Eriba-Marduk in Uruk is gebeurd, blijft duister. Marduk-apal-iddina had echter alle reden pogingen aan te wenden om zich in Uruk bemind te maken; Sargon was daar gezien, doch hij moet daar wel, zooals uit den in de volgende § te bespreken brief voortvloeit, gehaat zijn geweest.

In Kiš heeft Marduk-apal-iddina „van Babylon, koning van Šumer en Akkad" blijkens de hierboven in § 6 onder 3e genoemde tekst E-kur, den tempel van Ninlil in Ḫursagkalamma, laten restaureeren en verfraaien, volgens LANGDON waarschijnlijk in zijn eerste regeeringsperiode. Het werk werd kennelijk uitgevoerd onder leiding van een plaatselijk bestuurder, den *šaknu*[106]).

De priesterschap, draagster van de Babylonische wetenschap, begon in het laatst der achtste eeuw een geestesvernieuwing te ondergaan. Bij de beoefening der wetenschap begon men zich los te maken van den godsdienst en met name de astronomie was men blijkens de mededeelingen van Strabo en Plinius sedert Nabonassar op wetenschappelijke wijze gaan bestudeeren, dus niet meer alleen met het oog op waarzeggingen: de astronomie begon los te komen van de astrologie[107]). Symptomen hiervan uit den tijd van Marduk-apal-iddina zijn de opteekening van drie maansverduisteringen in diens eerste en tweede regeeringsjaar[108]) en de reeds behandelde kaart, die we, daar onder de weinige met name genoemde landen en plaatsen Bīt-Iakin figureert, wel in dezen tijd mogen dateeren; vroeger was Bīt-Iakin niet zoo belangrijk en later was de naam *māt tâmtim* weer meer gebruikelijk.

§ 10. DE BINNENLANDSCHE POLITIEK VAN MARDUK-APAL-IDDINA. — Het voorgaande bevat gegevens om eenigszins een beeld te krijgen van het beleid van Marduk-apal-iddina. De omstandigheden brachten mede, dat de in § 5 geschetste ontwikkeling werd voortgezet. Marduk-apal-iddina was nu eenmaal een Kaldeeërvorst en zijn gezag steunde in de eerste

[100]) Over soortgelijke tochten met godenbeelden, doch over land, zie men W. ANDRAE, *Alte Feststrassen im nahen Osten* (1941), 51.

[101]) WINCKLER kende het onderscheid nog niet en transscribeerde ten onrechte in de Grotefend-cylinder II 52: *Nana bi-li-it Uruk* inplaats van *Innina Uruk*[ki] *be-e-li-it Uruk*[ki], Innina van Uruk, de vrouwe van Uruk. Zoo ook S. LANGDON in zijn vertaling van de stèle van Nabonidus (*Die neubab. Königsinschriften,* (VAB) 274/5, beter vertaald door LUTZ, *op. cit.* 3): Col. III 11-40 handelen over Innina, in l. 41 wordt een nieuw onderwerp aangeroerd: Ištar, die in Susa vertoeft. Dit is kennelijk Nanā; immers, haar beeld was door Šutruk-Naḫunte geroofd, naar Susa gebracht en werd 1635 (volgens een andere lezing 1535) jaar later (sic!) door Assurbanipal na de verovering van Susa teruggebracht in haar heiligdom binnen de temenos van Eanna. (annalen VI 107-124).

[102]) Grotefend-cylinder II 50-59.

[103]) Stèle III 11-40. Voor de vertaling zie M. WITZEL, Or. IV (1935) 99.

[104]) YBT I 40, 13.

[105]) SCHOTT, *l.c.* 55 en I R 5 XVII.

[106]) Elders (zie de *kudurru*) *šākin-ṭēmi*. Cf. § 10.

[107]) MEISSNER, BuA II 416.

[108]) Cl. Ptolemaeus, *Almagest,* ed. Heiberg IV 5.

plaats op zijn macht als vorst van Bīt-Iakin. In de oude Babylonische steden had hij een soort gouverneurs, de *šakin-ṭēmi*[109]). Dit waren gezagsdragers, die, zooals kan blijken uit de opdracht aan Ninlil van Ḫursagkalamma, waarschijnlijk een betrekkelijk groote zelfstandigheid genoten. Deze opdracht ging uit van Iddina-Nergal, den *šaknu* van Kiš. Hij begint met een loftuiting aan den koning, maar laat daarop een zegewensch voor zich zelf volgen. Deze *šākin-ṭēmi* hadden hun positie te danken aan den koning en omgekeerd moest de koning op hun trouw kunnen rekenen. Vandaar groote schenkingen aan hen, maar het behoud van het geschonkene zal wellicht in feite afhankelijk zijn geweest van het blijven van den koning. De *šaknu* van Kiš spreekt dan ook, wanneer althans zoo de gehavende tekst juist wordt gelezen, den wensch uit, dat hij lang „dezen" koning mag dienen. Door deze gedragslijn werden dus zoowel de positie van den koning, als die van den *šaknu,* althans voorloopig[110]), versterkt.

De priesterschap met haar grooten invloed in de oude steden bleef in de oppositie. Marduk-apal-iddina probeerde wel door tempels te vernieuwen en te verfraaien zijn bewind ook voor de priesters acceptabel te maken, maar niettemin bleef hij in de oude steden vele vijanden houden. Immers, wanneer hij door de Assyriërs naar het Zuiden werd teruggedrongen, nam hij uit die steden gijzelaars mede en dit zou hij niet hebben gedaan, als deze hem niet vijandig gezind waren geweest. De Assyriërs zorgden, dat deze gijzelaars werden bevrijd en naar hun steden terugkeerden. Van de gezindheid van die steden, met name Sippar, Nippur en Babylon, en 's konings beleid tegenover die steden zou volgens BÖHL's opvattingen[110a]) de Vorstenspiegel een beeld geven. Dit stuk houdt een aanklacht in van de priesters in de evengenoemde steden tegen den koning en zou kunnen dateeren uit den tijd, waarin Sargon Marduk-apal-iddina uit Babylonië verdreef. Sargon werd daarna bij zijn inkomst in Babylon door de priesters met vreugde begroet. De priesters waren Assyriophiel gebleven en zouden dit — zooals later blijkt — ook nog in den toekomst blijven. De gegrondheid van hun bezwaren tegen Marduk-apal-iddina is tengevolge van het geringe aantal documenten niet goed te controleeren. Die bezwaren hielden in hoofdzaak in, dat de koning vreemden (lees Kaldeeërs?) voortrok boven burgers, dat hij zich aan allerlei rechtsverkrachtingen schuldig maakte, dat hij de burgers opriep voor allerlei diensten, dat hij hun bezittingen afnam (en aan vreemdelingen gaf), etc. en dat ook 's konings ambtenaren zich aan soortgelijke daden schuldig maakten. Twee van deze ambtenaren traden in de *kudurru* als getuigen op, de *nāgiru* (*nāgir ekalli*)[111]) en de *šatammu*[112]), een waarschijnlijk door den koning aangesteld en hem ondergeschikt tempelambtenaar, die tevens een wereldlijke taak had. Deze ambtenaren blijken dus inderdaad zijn directe medewerkers te zijn geweest. *Kudurru* en Vorstenspiegel sluiten op dit punt bij elkaar aan.

In de jaren, waarin Marduk-apal-iddina niet in Babylon het bewind uitoefende, behield hij in het Zuiden, in het mondingsgebied van den Euphraat, zijn invloed en van daaruit ageerde hij tegen de Babylonische steden o.a. door hun handel te belemmeren. Een aardig beeld van zulke activiteit geeft de door CLAY gepubliceerde brief[113]), waarin een graanhandelaar zich tegenover de autoriteiten van Uruk beklaagt, dat bij Bāb-Ḫarri (of Ḫurri), een stad in het gebied van Marduk-apal-iddina, 300 schepen onder 41 gezagvoerders (?) hem de vaart blokkeerden en 's nachts de havenmeester (*rāb kāri*) van Bāb-Ḫarri met 20 handlangers zijn schip had overvallen en geplunderd. Het schip van den aanvaller heet *sa-pi-na-ṭum,* een Arameesch woord, waarschijnlijk ter aanduiding van een bepaald scheepstype, bij de stammen van Zuid-Mesopotamië in gebruik, ter onderscheiding van het normale Babylonische schip,

[109]) Cf. noot 90.

[110]) Denk aan het verloop van het Middeleeuwsche leenstelsel.

[110a]) Volgens Sidney SMITH heeft dit stuk betrekking op Assyrische toestanden (BSOAS XI, 1945, 457 noot 6).

[111]) L. 25 BÖHL (Vorstenspiegel p. 18) betoogt in tegenstelling tot RLA I 456[1], dat de *nagiru* een hoog ambtenaar was.

[112]) L. 55. Cf. RLA I 449[2] en M. SAN NICOLÒ, *Sitzungsber. der Bayer. Ak. der Wiss.* 1941 II 9 en 26. In de nieuw-Babylonische brieven uit Uruk (bv. de hierna te noemen brief YBT III 74) blijkt de *šatammu* zich met allerlei wereldlijke zaken bezig te houden. Cf. ook A. SALONEN, *Nautica Babyloniaca,* 7.

[113]) *Neobabylonian letters from Erech,* YBT III n° 74., getransscribeerd en vertaald door E. EBELING in *Neubab. Briefe aus Uruk* (1930-34) 74.

elippu, van den graanhandelaar. Niet juist is de opmerking van SALONEN [114]), dat het afwisselend, kennelijk is bedoeld als synoniem, wordt gebruikt met *eilippu.* SALONEN brengt het woord in verband met ספן, ‹bedekken›, dus een schip met een dek.

EBELING leest ten onrechte in ll. 9 en 10 41 (?) *mu-tu ša 41* (?) ^{iṣ}*sa-pi-na-tum.* In l. 9 staat duidelijk 41 en in l. 10 300. EBELING meent blijkbaar, dat beide getallen gelijk moeten zijn, doch waarom zouden 300 schepen niet onder slechts 41 (eskader)commandanten hebben kunnen staan? Eskaders van 5 tot 7 schepen onder één commandant kwamen reeds in oud-Babylonischen tijd voor [115]). SALONEN [116]) leest in plaats van *mu-tu*: *akil* (u g u l a - m á). In l. 31 leest EBELING *pir-*[*ku*], een overigens onbekend woord. Veeleer is te lezen *qir-śu,* dat o.a. wordt opgegeven door BEZOLD (*Glossar*) en eveneens ‹laster› beteekent.

§ 11. HET GEZANTSCHAP NAAR HIZKIA. — Van het Zuiden van Mesopotamië uit bleef Marduk-apal-iddina voortdurende activiteit in zijn buitenlandsche politiek ontplooien. Hij was een slecht strateeg, doch een handig diplomaat en door zijn diplomatieke gaven kon hij de leider van het verzet tegen de Assyrische machtsuitbreiding zijn. Wij zagen reeds, dat hij niet alleen telkens het amalgama van stammen in Zuid-Mesopotamië in een coalitie wist te vereenigen, doch dat hij ook bij voortduring in Elam een trouwen bondgenoot vond, die hem belangrijke hulptroepen zond. Ook nog verder richtte hij zijn blik: Uit 2 Koningen 20 en Jesaja 39 blijkt, dat hij in relatie stond met koning Hizkia van Juda: Hij zond hem een gezantschap met een brief en een geschenk. De gezanten werden goed ontvangen, doch van eenige gevolgen van het gezantschap vernemen we niet, zoodat we met WEISSBACH [117]) wel mogen aannemen, dat het deze niet heeft opgeleverd. De vraag is nu, wanneer dit gezantschap heeft plaats gevonden. WEISSBACH (*l.c.*) wil het in 714 stellen, kort na de troonsbestijging van Hizkia (716 of 715 [118])). Het zou dan een soort felicitatiedeputatie kunnen zijn geweest. Ik meen echter, dat aan het gezantschap wegens de uitdrukkelijke vermelding daarvan een bijzondere beteekenis moet worden gehecht. Een bijzondere reden voor een gezantschap bestond in 714 echter niet. Veeleer is het dan ook met Sidney SMITH en MORET [119]) te stellen in 704 of 703. Immers, hoe liggen de feiten? Hizkia was in 716 of 715 zijn vader Aḫaz opgevolgd. De laatste had niet gedaan „wat recht was in het oog van Jahwe" [120]), hij had namelijk Baäl gediend, en was in feite niet veel meer dan een vazal van de Assyrische koningen geweest. Hizkia daarentegen „deed wat recht was in het oog van Jahwe", „kwam in opstand tegen den koning van Assyrië en was zijn onderdaan niet" [121]). Vermoedelijk heeft hij dit laatste echter niet terstond bij den aanvang van zijn regeering gedaan, daar hij toen wel geheel zal zijn bezighouden door zijn binnenlandsche hervormingen. Met Sargon, die trouwens tot 713 gebonden was door den strijd tegen Urartu en stammen ten Noorden en Noordwesten van zijn rijk en na zijn troonsbestijging geen veldtochten meer naar het Westen heeft ondernomen, is hij niet in botsing gekomen en van een opstand in Palestina is in de bronnen niets te vinden. Anders werd dit, toen Sanherib in 705 den troon had bestegen. Deze, het niet eens met de politiek van zijn vader, koesterde kennelijk reeds lang het plan Egypte te veroveren — immers, zoodra hij na zijn troonsbestijging met binnenlandsche opstandelingen en Marduk-apal-iddina had afgerekend, gaf hij uitvoering aan dit plan en trok naar Egypte op. Om zijn doel te bereiken moest hij Palestina in zijn macht hebben en nu werd Hizkia voor de vraag gesteld, of hij zijn vroegere politiek, tevens die van zijn vader, zou volgen en als gedwee vazal Sanherib bij zijn expeditie zou steunen, dan wel zich tegen diens suprematie zou verzetten. Welbekend koos hij het laatste en met succes. Wetend, dat Hizkia voor deze keuze zou worden gesteld, bestond voor Marduk-apal-iddina gereede aanleiding zich met hem in verbinding te stellen, waarschijnlijk voordat Hizkia zijn toekomstige politiek had bepaald, dus voor 701. Een aanduiding, dat het gezantschap omstreeks

[114]) A. SALONEN, *Die Wasserfahrzeuge in Babylonien,* St. Or. VIII 4 (1939), 19.

[115]) F 52 = HG 1936.

[116]) A. SALONEN, *Nautica Babyloniaca* (1942) 9.

[117]) RLA I 378².

[118]) E. R. THIELE, JNES III (1944), 178, en P. VAN DER MEER, *The ancient chronology of Western Asia and Egypt* (1947), 51. Tot dusver werd de regeering van Hizkia gesteld van 725/4-697/6.

[119]) Sidney SMITH, *First Campaign* 11, A. MORET, *Histoire de l'Orient* (1936) 686.

[120]) 2 Kon. 15.

[121]) 2 Kon. 18. Zie voor de strijd tusschen Hizkia en Sanḫerib uitvoerig J. LEWY in OLZ XXXI (1928), 150-163.

703, of nog later, heeft plaats gehad, ligt ook hierin, dat het in het Bijbelsche verhaal niet bij de troonsbestijging van Hizkia is vermeld, maar na en in verband met diens ernstige ziekte, later in zijn regeering (Hizkia overleed in 687 of 686 [118])) is te stellen; in dit verhaal toch vormt het het einde van de geschiedenis van koning Hizkia en deze was reeds doodelijk ziek geweest.

§ 12. HET NAGESLACHT VAN MARDUK-APAL-IDDINA. — De politiek van Marduk-apal-iddina werd voortgezet door zijn nageslacht; wel had dit niet meer de leiding van den strijd tegen Assyrië — die was op Elam overgegaan —, doch een belangrijke rol speelde dit wel en veelal vormde het een object der woede van de Assyrische koningen. De bestaande tegenstellingen bleven: LANDSBERGER en BAUER [122]) wezen hierop: De priesterschap bleef ondanks de wandaden van Sanherib haar hoop gevestigd houden op de Assyriërs: de orakels, vanuit Babylon door de priesters gegeven, voorspelden, dat Asarhaddon Babylon en Esagila zou herbouwen [123]). Zij kregen gelijk; Asarhaddon begon terstond na zijn troonsbestijging met het herstel van Babylon en zijn opvolgers beijverden zich eveneens de tempels te begunstigen. Tegenstanders van Assyrië bleven de nationale partij in Babylonië en de Kaldustammen, beide evenals van oudsher gesteund door Elam. LANDSBERGER en BAUER [124]) plaatsen de Arameeërs aan de zijde der Assyriërs. In zijn algemeenheid is dit niet juist. Zooals we reeds hebben gezien, bestreden Sargon en Sanherib evenzeer de Kaldeeërs als de Arameeërs en over het algemeen werden zij door de Assyriërs met de Kaldeeërs over een kam geschoren en bv. in den opstand van Šamaš-šum-ukin tegen Assurbanipal kozen zij met de Kaldeeërs en Elam de zijde van den eersten [125]).

De naam van de echtgenoote van Marduk-apal-iddina weten wij niet. In den slag bij Kiš nam Sanherib een zoon van haar (blijkbaar niet van Marduk-apal-iddina) gevangen, luisterend naar den waarschijnlijk West-Semietischen naam Adinu [126]).

Vijf zoons van Marduk-apal-iddina zijn bekend [127]):

Iqīša-Marduk, die voorkomt als eerste getuige in de *kudurru*-inscriptie. Daar de inscriptie uit 714 is, mogen we aannemen, dat hij op zijn laatst in 734 is geboren. Marduk-apal-iddina was in 729 reeds vorst van Bīt-Iakin — diens geboorte mogen we derhalve voor 755 stellen. Een tweede zoon was Nabū-šum-iškun, die tijdens den achtsten veldtocht van Sanherib genoemd wordt onder de bondgenooten van Elam ná eenige stammen in het oostelijk bergland en vóór eenige der bekende „bītāti". Sanherib nam hem in den slag bij Ḫalule gevangen [128]). Zoodra Sanherib dood was en in Assyrië troebelen waren ontstaan, roerde zich een derde zoon Nabu-zēr-kitti-lišer. Van Bīt-Iakin uit trok hij naar het Noorden en belegerde den Assyrischen stadhouder in Uruk. Bij de troonsbestijging van Asarhaddon stuurde hij geen gezanten met geschenken. Weldra trokken de Assyrische legers tegen hem op, hij vluchtte naar Elam, waar de koning, Ḫumbanḫaldaš II, hem liet vermoorden (679).

Zijn broer Nā'id-Marduk, die blijkbaar was meegegaaan naar Elam, voelde zich daar nu niet meer veilig en kwam zich in Ninive aan Asarhaddon onderwerpen. Deze ontving hem en maakte hem koning van het Zeeland. Verder hooren we niet meer over hem, zoodat we mogen aannemen, dat hij een gedwee vazal van Assyrië is geweest, die echter in het afgelegen Zuiden wel een betrekkelijk zelfstandig bewind zal hebben kunnen voeren.

Een vijfde zoon van Marduk-apal-iddina was Nabū-(u)šallim [129]) (niet te verwarren met een naamgenoot, zoon van Belāsu, die door Asarhaddon vorst van Bīt-Dakkūri werd gemaakt). Ook deze was kennelijk voor Sanherib naar Elam gevlucht.

[122]) ZA 37 (1927), 72.

[123]) H 1216 l. 14 sq.

[124]) 96.

[125]) Aššurbanipal, annalen III 98.

[126]) Cf. BM. 113203, 28, WEISSBACH ZA 43 (1936), 289. Ook een der vorsten van Bīt-Bakkūri heette zoo; zie § 2.

[127]) Cf. hierbij M. STRECK, *Assurbanipal I* (1916), CDLXXI.

[128]) Sidney SMITH (CAH III 68) noemt hem blijkbaar bij vergissing Sam'una, de — trouwens door het determinatief *amēl* voorafgegane — naam van den stam, voor den zoon van Marduk-apal-iddina genoemd in de coalitie tegen Assyrië (Sanherib, Annalen V 16, VI 16.). In de annalen van Sargon komt een stad van dien naam voor, gelegen dichtbij de grens van Elam (LIE 52/53, 64/65 en 68/69.

[129]) Annalen van Aššurbanipal, cyl. B VI 61.

[130]) Cf. H 576, L. WATERMAN, *Royal Corr.* 576 en R. H. PFEIFFER, *State Letters* 20.

Onder Asarhaddon en Aššurbanipal bleef het nu gedurende eenige decennia rustig in Zuid-Mesopotamië. De Assyrische koningen hielden beide partijen te vriend door eenerzijds een Kaldu (Nā'id-Marduk) te herstellen en anderzijds regelmatig offers te brengen aan de Babylonische goden en hun tempels te herstellen [130]). Uit H 839 [131]) kan worden opgemaakt, dat Nā'id-Marduk werd opgevolgd door Nabū-bēl-šumāte, kleinzoon van Marduk-apal-iddina. Aanvankelijk toonde deze zich onderdanig aan den Assyrischen koning, maar, toen in 652 de broederstrijd tusschen Aššurbanipal en Šamaš-šum-ukin ontbrandde, hielden slechts enkele steden (Ur, Uruk, Eridu) de zijde van den eersten, doch al wat Kaldeeër en Arameeër was, koos met Nabū-bēl-šumāte de partij van den laatsten. Na den ondergang van Šamaš-šum-ukin vluchtte Nabū-bēl-šumāte naar Elam om van daaruit, zooals uit de correspondentie van de Assyrische koningen blijkt, met den steun van de koningen van Elam tegen de Assyriërs te blijven intrigeeren [132]). Na de verwoesting van Susa zond Aššurbanipal daarheen boden om hem te pakken te krijgen, maar voordat het zoover kwam, liet hij zich door een dienaar doodsteken en Aššurbanipal kon zich slechts wreken op het lijk, dat Ummanaldaš, de koning van Elam, hem ingelegd in zout uitleverde. Van wien Nabū-bēl-šumāte een zoon was, wordt niet medegedeeld; STRECK [133]) neemt wel terecht aan, dat hij niet alleen de opvolger, maar ook een zoon van Nā'id-Marduk zal zijn geweest.

Ook een zoon van Nabū-ušallim, Šumai, werd door een koning van Elam, Ummanigaš, aan Aššurbanipal, levend, uitgeleverd [134]). Daarmede schijnt de rol van de familie van Marduk-apal-iddina uitgespeeld te zijn. Haar streven evenwel, de verdrijving der Assyriërs uit Babylonië en de heerschappij der Kaldu's in Babylonië, bleef de politiek van hen, die nu in Babylonië de leiding hadden en reeds spoedig werd dit streven met succes bekroond en beleefde Babylonië zijn laatsten grooten bloeitijd.

Die leiding kreeg nu Nabū-apal-uṣur (Nabopolassar), die in 626 koning van Babylon werd en aldus de stichter werd van de Chaldeesche dynastie. Over zijn herkomst is niets met zekerheid bekend. OLMSTEAD [135]) geloofde, dat Bēl-ibni, die in 703 zetkoning van Sanherib in Babylon werd, tot het geslacht van Marduk-apal-iddina behoorde. Waarschijnlijk is dit echter niet, daar hij een Babyloniër was, vermoedelijk de zoon van een bouwmeester. OLMSTEAD identificeerde hem met een Bēl-ibni, die in 682 in Assyrië voorkwam, doch hield er geen rekening mede, dat Bēl-ibni een zeer verbreide naam was. In 650 werd landvoogd van het Zeeland de Assyrische veldheer Bēl-ibni, waarschijnlijk een zoon van Nabū-kudurri-uṣur, die voor hem landvoogd over het Zeeland was [136]). Deze Bēl-ibni speelde in de volgende jaren in den strijd tegen Nabū-bēl-šumāte een belangrijke rol. OLMSTEAD gelooft, dat ook hij een spruit was uit het geslacht van Iakinu, genoemd naar zijn familielid den 'puppet-king' van Sanherib. Van dezen Bēl-ibni zou Nabū-apal-uṣur, aanvankelijk ook bestuurder in het Zeeland, volgens OLMSTEAD een zoon zijn geweest en de groote Nebukadnezar zou aldus naar zijn overgrootvader zijn genoemd. OLMSTEAD legt de filiaties onder meer op grond van de namen; het kwam echter zelden voor, dat een kind naar zijn vader of grootvader werd genoemd [137]) en men mag zelfs betwijfelen of bij de naamgeving het ons zoo vertrouwde begrip van 'noemen naar' een rol van eenige beteekenis speelde. Wel namen koningen dikwijls den naam van een roemrijken voorganger aan, doch zij deden dit niet, omdat die koning een voorouder was, maar omdat zij hem als voorbeeld voor oogen wenschten te houden. Met recht noemt SCHAWE [138]) de opvatting van OLMSTEAD historisch wel zeer interessant, doch voorshands niet te bewijzen.

Volgens een fragment van Abydenos bij Eusebius, Chron. 18, 16 sqq. zou Nabopolassar een legeraanvoerder in Assyrischen dienst zijn geweest, die door Sin-šar-iškun (Saracos) uitgezonden om uit het Zeeland aanrukkende opstandelingen te bedwingen, zelf de leiding van den opstand op zich nam. In een door THUREAU-DANGIN in *Rituels accadiens* gepubli-

[131]) PFEIFFER 16.
[132]) Bv. H 289, 460.
[133]) *Assurbanipal* I, CDLXXI.
[134]) Annalen, cyl. B VI 61.
[135]) 288, 453 sqq. en 633.
[136]) Zie voor dezen Bēl-ibni RLA I 477² sqq.
[137]) Wel b.v. twee maal in de familie Murašu (Cf. J. AUGAPFEL, Babylonische Rechtsurkunden aus der Regierungszeit Artaxerxes I und Darius II (1917), IV.
[138]) RLA I 479¹.

ceerden tekst uit Uruk [139]) wordt Nabopolassar *šar māt tāmtim* genoemd. P. SCHNABEL [140]) meent dan ook, dat Nabopolassar aanvankelijk koning van het Zeeland was en van daaruit zijn heerschappij over heel Babylonië heeft uitgebreid. Deze meening wordt nog gesteund door een plaats bij Berossos [141]), die Nabopolassar Βαβυλῶνος καὶ χαλδαίων βασιλέα noemt en de omstandigheid, dat de door hem gegrondveste dynastie ook de 'Chaldeesche' heet. SCHNABEL (*l.c.*) uit het vermoeden, dat in de tekst van Abydenos voor „Busalossoron" κατὰ is uitgevallen, zoodat zou moeten worden vertaald: Zond hij (Saracos) ijlings zijn generaal tegen Nabopolassar naar Babylon; hetgeen chronologisch ook beter zou uitkomen. Het vervolg van de Grieksche tekst — οὗτος στρατηγος ὑπὸ Σαρακὸς τοῦ χαλδαίων βασιλέως σταλείς, κατὰ τοῦ αὐτοῦ Σαρακὸς εἰς Νίνον ἐπιστρατέυει — pleit niet voor dit vermoeden, het beloop der historie wel. Toch zou, aannemend, dat Nabopolassar aanvankelijk een Assyrisch vazal is geweest en als zoodanig — wellicht gedwongen — aan het Assyrische hof verkeerde, waar hem, nadat hij het vertrouwen van den Assyrischen koning had weten te winnen, strategische opdrachten werden verstrekt, de mededeeling van Abydenos in de overgeleverde tekst wel zijn te vereenigen met de gegevens omtrent het aanvankelijk koningschap van Nabopolassar over het Zeeland. Sin-šar-iškun, voor en bij zijn troonsbestijging, vermoedlijk in 629 [142]), in allerlei moeilijkheden verwikkeld, zou hebben kunnen speculeeren op den trouw van Nabopolassar. De interpretatie der teksten wordt bemoeilijkt doordat de chronologie van de laatste Assyrische koningen nog niet nauwkeurig vaststaat [143]).

Nabopolassar is dus wel een vorst uit het Zeeland geweest. Nu rijst de — zooals reeds gezien door OLMSTEAD bevestigend beantwoorde — vraag, of hij dan ook stamde uit het aloude vorstenhuis van Iakinu en wellicht een nakomeling was van Marduk-apal-iddina. Die mogelijkheid bestaat zeer zeker, maar eenig bewijs is er niet. Wel wijst de reeds genoemde tablet uit Uruk uit de eerste eeuw voor Chr., waarin wordt gesproken over tabletten, die Nabopolassar, koning van het Zeeland, uit Uruk had weggehaald, er op, dat hij aanvankelijk een, geheel in de lijn der vorsten van Bīt-Iakin liggende, de Babylonische steden vijandige politiek zou hebben gevoerd.

In het algemeen past de hier gegeven beschrijving van den gang van zaken in het raam van die van W. H. DUBBERSTEIN in zijn nieuwe artikel in JNES III (1944), 41. Hij komt tot de volgende conclusie: Nabopolassar was door Sin-šar-iškun aangesteld tot gouverneur („administrator") van het Zeeland; als zoodanig plunderde hij Uruk; na den dood van Kandalanu [144]) in 626 heeft hij gebroken met Assyrië en zichzelf tot koning van Babylon verheven. In Uruk regeerde hij van Mei 625 af; hij heeft de stad dus vóór dien tijd geplunderd.

Eenmaal koning werd Nabopolassar door alle kringen der Babylonische maatschappij geaccepteerd. Van den aanvang af had hij de priesterschap van Babylon en Borsippa op zijn hand en gedurende zijn geheele regeering beijverde hij zich in het vernieuwen en verfraaien van de tempels. Anderzijds bloeiden handel en verkeer op — groote handelshuizen beleefden een ongekenden bloei — en van eenig onderscheid, laat staan strijd, tusschen Babyloniërs en Kaldeeërs is geen sprake meer: Nabopolassar heeft oude tegenstellingen, die reeds door verloop van tijd en den alom ondervonden Assyrischen druk waren uitgesleten, voor goed weten te overbruggen en geheel Babylonië weer tot eenheid kunnen samenvoegen. Eén herinnering aan zijn vaderland bleef, ook nog onder zijn opvolger, gehandhaafd: De gouverneur van het Zeeland werd genoemd als eerste der rijksgrooten [145]).

Arnhem, 1945

W. F. LEEMANS

[139]) AO 6451, rev. 47.
[140]) OLZ 1925, 346, nagevolgd door LANDSBERGER en BAUER (ZA 37, 1927, 84), WEISSBACH (in PW XVI 1492) en UNGER (RLA I 334/5).
[141]) Joseph. *c. Apion.* I 19, § 131.
[142]) Cf. M. SAN NICOLÒ, *Sitzungsber. der Bayer. Ak. der Wiss.* 1941, II 2, 71, voorts W. H. DUBBERSTEIN, JNES III (1944), 41 sqq. en R. A. PARKER and W. H. DUBBERSTEIN, *Babylonian Chronology 626 BC—AD 45.*
[143]) Cf. WEIDNER, AfO XIV (1944) 369.
[144]) W. H. DUBBERSTEIN heeft in zijn meergenoemd artikel uiteengezet, dat Kandalanu niet identiek was met Assurbanipal. Na den ondergang van Šamaš-šum-ukin in 648 heeft Assurbanipal Kandalanu onderkoning van Babylon gemaakt. Hij regeerde daar 21 of 22 jaar, tot 626, dus nog ongeveer 6 jaar na den dood van Assurbanipal.
[145]) Ea-daiānu omstr. 570; cf. RLA II 44.

SUMEROLOGIE EN ASSYRIOLOGIE *)

Dat wij de titel van ons overzicht in tweeën hebben gedeeld, geeft reeds de splitsing aan, die zich in de laatste tien jaar heeft voltrokken. Want werd voorheen het bestuderen van de Sumerische taal en litteratuur slechts beschouwd als een nuttige bezigheid van de Assyriologen, de vlucht, die deze hulpwetenschap heeft genomen, maakt, dat de Sumerologie een autonome wetenschap is geworden en niet meer afhankelijk is van de oude interlineaire Accadische vertalingen van Sumerische teksten. Dit is de eerste indruk, die men krijgt als men de ontwikkeling van het afgelopen decennium overziet. Wat de Assyriologie zelve betreft, kan men enige onderdelen waarnemen, die in de bijzondere belangstelling van haar beoefenaars hebben gestaan. Wij noemen in de eerste plaats (gezien vanuit het standpunt der ontdekking) Nuzi, zij het met enige aarzeling. Dit is een afzonderlijk hoofdstuk, waarmede men zich te onzent nog weinig heeft beziggehouden. Mari is het andere onderdeel, dat meer belangstelling ontving, omdat het nieuw licht werpt op de periode van Ḫammurabi. Daarnaast staan de teksten van economische en iuridische inhoud, die, naar wij hopen, eerlang door een specialist zullen worden besproken. Verder zijn er weinig eerste uitgaven van belangrijke teksten te noemen; men bepaalt zich bij het bestuderen van bepaalde tekstsoorten en brengt ook wel een bewerking van een reeds bekende tekst, die deze in nieuw licht stelt, maar de periode van verrassingen is hier (voorlopig) gesloten. Men zal zich door grammaticale en lexicographische verfijning tevreden moeten stellen met dieper in de bijzondere spheer van een reeds bekende tekst door te dringen. Dit alles zal op de duur ook zijn uitwerking op de initiërende litteratuur moeten hebben.

Om met het laatste te beginnen. Nog altijd ontbreekt een woordenboek van wetenschappelijke opzet. Wel heeft Br. MEISSNER zich over BEZOLD's *Glossar* (het noemde zich ten slotte niet anders) laatdunkend uitgelaten [1]), maar tot een afsluiting van zijn eigen materiaal is het niet gekomen. Slechts een negental letters is gereed. Daar W. VON SODEN in de Orientalia [2]) gelijksoortige studies publiceert als MEISSNER in de jaren twintig en dertig als voorstudie op zijn woordenboek, zal wel de hoop van menig Assyrioloog op hem zijn gericht om dit woordenboek tot een gelukkig einde te brengen. Naar verluidt, zal het *Chicago Assyrian Dictionary*, wel in bescheiden omvang, in 1950 uitkomen.

De bestudering van de grammatica heeft een paar successen te boeken, die aan de opbouw der zinnen meer reliëf geven en hun betekenis preciseren. Daar is vooreerst de studie over het partikel *ša*. RAVN [3]) maakt terecht onderscheid tussen het „*ša* of nominal connection", waarmede hij bedoelt het gebruik van *ša* als schakel tussen nomen en afhankelijke genetivus en het „*ša* of verbal connection", waarmee hij aanduidt het gebruik van *ša* als schakel tussen het nomen en een afhankelijke of relatieve bijzin. In beide gevallen is *ša* ᶜrepresentantᵓ van het voorafgaande nomen of het complex van voorafgaande nomina. *ša* kan ook voor een genitivus of aan het begin van een relatieve bijzin staan, zonder dat er een nomen aan voorafgaat. Dan is *ša* volgens RAVN ᶜonbepaaldᵓ en ᶜgeneraliserendᵓ en zo komt hij tot zijn definitie „*ša* is a pronominal particle of a generalizing character". GOETZE [4]) maakt bezwaar tegen het derde en voornaamste element van deze definitie, de term *generalizing*. Na een uitvoerig betoog komt hij wat dat betreft tot precies het tegenovergestelde resultaat. Hij definieert *ša* als een pronominaal verwijzingspartikel, dat een bepaalde persoon of een bepaalde zaak nader specificeert.

*) In het navolgende overzicht is een keuze gedaan uit de belangrijkste litteratuur. Voor een zo goed als volledige lijst zij verwezen naar de *Keilschriftbibliographie* van A. POHL e.a. in Orientalia N.S. 14 (1945), 83-90; 15 (1946), 105-122; 16 (1947), 85-102, 491-505.

1) *Beiträge zum assyrischen Wörterbuch* I (1931), 4-5.

2) N.S. 15 (1946), 423-431; 16 (1947), 66-84, 437-458.

3) *The So-Called Relative Clauses in Accadian or the Accadian Particle ša*, Kopenhagen 1941.

4) JCS I (1947), 73-80.

Van hoe grote betekenis het resultaat van dit onderzoek is voor tekstvertaling en -interpretatie, moge blijken uit een enkel voorbeeld. In § 8 van de Codex Ḫammurabi wordt bepaald dat een dief het x-voudige van het gestolene zal moeten terugbetalen. Het wetsartikel eindigt met „wanneer de dief niet heeft *ša nadānim*, dan zal hij ter dood gebracht worden". Gewoonlijk vertaalt men „iets om mee te betalen", maar dat kán niet juist zijn. De wet is er niet bij geïnteresseerd of de dief geld heeft ja dan neen, maar of hij in staat is de bepaalde, vastgestelde x-voudige strafsom te voldoen. De vertaling moet daarom luiden „wanneer de dief de volledige strafsom niet kan betalen", enz. Als er werkelijk „iets om mee te betalen" wordt bedoeld, dan spreekt de wet van *mimma ša nadānim* (zo bv. in CḪ § 66). Studies als die van RAVN en GOETZE scherpen ons taalgevoel voor het Accadisch en bewaren ons voor onnauwkeurige vertalingen.

In een opstel over *The asyndeton Clause in the Code of Hammurabi* [5]) komt Th. J. MEEK tot de conclusie, dat de asyndetische bijzinnen, die volgen op *šūmma* [6]) voor het merendeel ᶜcircumstantialᵓ zijn ten opzichte van de daarop volgende bijzin, die logisch subject van *šūmma* en in de vertaling wat wij noemen de protasis is, die de apodosis waarmede de wetsartikelen gewoonlijk eindigen inleidt (vgl. bv. CḪ § 144). Niet alleen voor een juist verstaan van de CḪ, maar ook voor een beter begrip van de *t*-vormen is deze conclusie belangrijk. Op het laatstgenoemde probleem zal in een afzonderlijk artikel over „tijd en wijs" in het Accadisch in een volgend Jaarbericht uitvoerig worden teruggekomen.

Dergelijke detailstudies zullen ons op de duur in staat stellen een historische grammatica te schrijven, die tevens de verwantschap met de andere Semietische talen laat uitkomen. Hoe deze moet worden opgebouwd, heeft Ed. DHORME ons in zijn inaugurele oratie aan het *Collège de France* [7]) duidelijk aangegeven.

Van de nieuwere bewerkingen noemen wij LANDSBERGER's verhandeling [8]) over de stèle van Nabonidus uit Eski-Harran, die in 1907 voor het eerst werd gepubliceerd door POGNON en die sinds 1912 bekend staat als „Nabonid nr. 9" in de uitgave van LANGDON, VAB IV. Deze studie zal des te meer de aandacht trekken, omdat LANDSBERGER in navolging van F. M. Th. BÖHL [9]) aan de transcriptie en vertaling cultuur- en religieushistorische conclusies heeft verbonden. Uit het opschrift blijkt, dat de moeder van Nabonidus geen priesteres van de Maangod is geweest. Deze vrouw, geboren en getogen in Ḫarrān heeft op de zoon niet alleen haar liefde voor de god van deze plaats overgebracht, maar tevens een piëteitvolle waardering voor het koningshuis van Assur, in welks gunst zij zich in haar jeugd mocht verheugen. Nabonidus noemt niet voor niets met trots Assurbanipal zijn voorganger.

Hoewel de opzet van de *Yale Oriental Series* is het publiceren van teksten uit de *Yale Collection*, is het nieuwe nummer daarin, no. 10, *Old Babylonian Omen Texts* (New Haven 1947) door A. GOETZE uitgegroeid tot een behandeling van het genus. Want niet alleen brengt het enkele analoge teksten uit andere verzamelingen, maar ook geeft de auteur een inleiding, de andere publicaties en bovendien een lijst van de *termini technici* in de verschillende phasen van de Babylonisch-Assyrische cultuur.

Wat Nuzi betreft, wij volstaan hier met de vermelding van de volgende uitgaven, die ons eerst na de oorlog bereikten: E. R. LACHEMAN (1939), *Joint Expedition with the Iraq Museum at Nuzi, Miscellaneous texts*, New Haven (= American Schools of Oriental Research. Publications of the Baghdad School. Texts: Vol. VI) en R. H. PFEIFFER and E. R. LACHEMAN (1942), *Miscellaneous Texts from Nuzi, Part I* (Excavations at Nuzi, Vol. IV), Cambridge (= Harvard Semitic Series, XIII).

5) JNES V (1946), 64-72.

6) Volgens MEEK 3de pers. *masc.* perm. van *šjm* II/1 + explicatief *-ma*: ᶜit is determined, namely = it is determined that or it being determinedᵓ.

7) *L'écriture et la langue assyro-babylonienne*, RA 40 (1945-46), 1-16.

8) *Die Basaltstele Nabonids von Eski-Harran*, In Memoriam Halil Edhem Vol. I (Ankara 1947), 115-151; 3 afb.

9) *Die Tochter des Königs Nabonid*, Festschrift Koschaker (Leiden 1939), 151-178.

Hoewel de publicatie van de Mari-brieven door de gevolgen van de oorlog maar langzaam vordert [10]), belooft dit corpus toch minstens zo belangrijk te worden als dat van de Amarna-brieven. Alleen de diplomatieke correspondentie al zal volgens mededeling van A. PARROT niet minder dan negen delen in beslag nemen. Het blijft te betreuren, dat de transcriptie en vertaling slechts drupsgewijze gaat (vergelijk dit Jaarbericht p. 424). Verheugend is het dat de bewerker Ch. F. JEAN zich ook reeds bezig houdt met de bestudering van het West-Semietisch karakter van het Mari-dialect. Men vergelijke zijn *Notes sur l'amorrite des lettres de Mari* (L'ethnographie N.S. 38, 1946, 33-38) [11]).

Nauw verbonden met Mari blijft het probleem van de chronologie van die periode. Onze Leidse Assyrioloog F. M. Th. BÖHL wijdde daaraan een monographie [12]). Het laatste woord daarover is nog niet gesproken. P. VAN DER MEER behandelt het in zijn tractaat over de chronologie van het Naburige Oosten [13]) en men zie in dit Jaarbericht de artikelen van de heren KERN en VAN DER WAERDEN (p. 481 en 429).

Het onderwijs in het Assyrisch zal, nu F. M. Th. BÖHL [14]) zulk een verrassend materiaal bracht, uit schier alle gebieden van de Accadische letterkunde gekozen en op zulk een fraaie wijze in autographie gebracht, op een hoger niveau kunnen komen, vooral nu met al deze nieuwe gegevens en fijnere nuanceringen in het tweede toegezegde deel rekening kan worden gehouden.

Over het Sumerisch te schrijven gaat niet zonder de naam van S. N. KRAMER te noemen, die door een twintigtal publicaties in enkele jaren meer dan iemand anders de aandacht voor de Sumerische epen [15]), hymnen en klaagliederen gevraagd heeft, ook van hen, die buiten de enge kring der Sumerologen staan. In 1934 publiceerde Ed. CHIERA († 20 Juni 1933) [16]) ruim tweehonderd litteraire teksten en fragmenten uit het *University Museum of Philadelphia* (Pennsylvania), afkomstig uit Nippur. Sommige van hen vonden direct een bewerker, ook al was hun overlevering lacuneus. Nu bevonden zich in de musea te Istanbul en Philadelphia tal van kleinere fragmenten, die CHIERA's autographieën soms verrassend aanvulden. Het zal de verdienste van KRAMER blijven, dat hij deze fragmenten heeft gecopieerd en ze heeft weten in te voegen in het corpus van CHIERA. De resultaten van zijn omvangrijke arbeid wil hij nu samenvatten in een serie, waarvan het eerste inleidende deel is verschenen: *Sumerian Mythology. A Study of Spiritual and Literary Achievement in the Third Millennium B.C.*, Philadelphia 1944 (= Memoirs of the American Philosophical Society, Vol. XXI). Hij geeft hierin een beschrijving der bronnen en der mythologische concepties vanuit een zeer persoonlijk standpunt. Het geheel is bedoeld als een algemene oriëntatie. In

10) Ch. F. JEAN (1941), *Archives royales de Mari, II Lettres,* Paris (= TCL XXIII) en G. DOSSIN (1946), *Archives royales de Mari, I Lettres,* Paris (= TCL XXII). — Over TCL XXIII vergelijke men vooral het grote artikel van JEAN in RÉS et Bab. 1941, 77-132: *Contenu général des „Lettres de Mari" du Tome II des Archives royales.* Een zeer beknopt overzicht van de inhoud van de brieven uit TCL XXII is te vinden in een recensie van dit deel door G. RYCKMANS in Le Muséon 60 (1947), 191-194.

11) Dat wij in de Mari-brieven te doen hebben met een (Westers) dialect van het Oud-Babylonisch, blijkt o.m. uit de vormen van het permansief van de *verba tertiae infirmae.* Zo is met de uitdrukking *lu-ú ḫa-di-ID* bedoeld: *lu-ú ḫa-di-it* (TCL XXII 4, 22; 124, 11; 131, 17; 138, 12), één keer *lu-ú ḫa-di-e-it* (TCL XXII 92, 16). *ḫadīt* staat hier voor *ḫadāt(à)* en is 2de pers. masc. sing. perm. van *ḫdw* I 1. De uitdrukking betekent dus „moge gij verheugd zijn!" Men vergelijke de soortgelijke voorbeelden bij JEAN (p. 38) en de parallelle uitdrukking in TCL XXIII 118, 23 *be-lí lu-ú ḫa-di-i.* — J. P. L.

12) *King Hammurabi of Babylon in the setting of his time,* MKAW NR Dl. 9, no. 10, Amsterdam, 1946. — Ten onrechte wordt in de noten 17 en 34 gesproken over ᶜGelb's calculationᵓ. Zoals GELB in het ᶜPrefaceᵓ op zijn *Hurrians and Subarians* (p. VI) meedeelt, is de hierbedoelde berekening van ALBRIGHT.

13) *The Ancient Chronology of Western Asia and Egypt,* Documenta et Monumenta Orientis Antiqui, Vol. II, Leiden 1947.

14) *Akkadian Chrestomathy, Vol. I,* Leiden 1947.

15) In dit verband wijzen wij op de studie van F. M. Th. BÖHL over *Het Gilgamesj-epos bij de oude Sumeriërs* in de Kernmomenten (MVEOL no. 7, Leiden 1947), 145-177.

16) *Sumerian Epics and Myths* (OIP XV) en *Sumerian Texts of Varied Contents* (OIP XVI), Chicago. — Beide delen werden voor de druk gereed gemaakt door S. N. KRAMER.

de volgende delen hoopt KRAMER een corpus te geven van alle Sumerische litteraire vormen, in hoofdzaak dus CHIERA's teksten plus de door hem gevonden aanvullingen in transcriptie en vertaling. Voor zover de aanvullingen nog niet in autographie zijn verschenen, komen ze in deze delen. In deel VII komt hij dan nog eens terug op de algemene religieuze gedachten.

Dit geheel belooft een ware verrijking van onze kennis van deze oude cultuur te zullen worden; eindelijk krijgen wij binnenkort een volledig materiaal, ook in autographie door zulke bekwame copiïsten als CHIERA en KRAMER samengesteld. Nu bovendien de bestudering van de Sumerische grammatica zulke grote vorderingen maakt, is het te verwachten, dat door de vereende krachten der Sumerologen een bewerking kan worden aangeboden, die men ook de niet-Sumeroloog met vertrouwen in handen kan geven. Volledige overeenstemming is op het grammaticale gebied echter nog niet bereikt, zelfs niet tussen KRAMER en JACOBSEN, die beiden uit de school van POEBEL komen. Door zijn grotere grammaticale belangstelling weet JACOBSEN in zijn vertalingen KRAMER vaak te verbeteren. Zelfs komt hij daardoor tot lezing van passages, die voor KRAMER nog raadsels waren. Zo leest JACOBSEN in een recensie *Sumerian Mythology: A review article* (JNES V, 1946, 128-152) op p. 131 n. 7 het begin van de zgn. Sumerische ᶜParadijsᵓ Mythe [cf. GADD, *Sum. Reading-Book,* p. 136 sqq.; VRIEZEN, *Paradijsvoorstelling,* p. 22 sqq. en nu vooral S. N. KRAMER (1945), *Enki and Ninḫursag,* New Haven (= BASOR Suppl. Studies no. 1)] als volgt:

[k i k ù - g] a e - n e - b a - à m m e - e n - z é - e n
[... k u r] d i l m u n k i k ù - g a - à m
[k i k ù] - g a e - n e - b a - à m m e - e n - z é - e n
[... k u r d i l] m u n k i k ù - g a - à m.

De verbaalvorm e - n e - b a - à m analyseert hij aldus: a.ene.ba.am, 2de pers. plur. van het actieve perfectum van de a-stam van b a = *zâzu* (over het type a-LAL zegt hij een aparte studie toe) en hij vertaalt:

„Toen gijlieden bezig waart de reine aarde (met Uw broedergoden) te verdelen, gijlieden!
„was het land Dilmun reine aarde.
„Toen gijlieden bezig waart de reine aarde (met Uw broedergoden) te verdelen, gijlieden!
„was het land Dilmun reine aarde.

Volgens deze opvatting worden wij dus verplaatst naar het begin der tijden, waarin de wereld en de verschillende steden en stadstaten onder de goden werden verdeeld. Enki en Ninḫursag, die Dilmun als hun deel ontvingen, worden hier aan het begin van de mythe aangesproken in de 2de persoon. Daarna gaat de verhaler over tot de gewone verhaaltrant.

Men ziet uit het bovenstaande, dat vooral de beschouwing over het verbum de cardinale punt vormt voor de bestudering van deze teksten. JESTIN wijdde er twee monographieën aan: in 1943, *Le verbe sumérien. Déterminations verbales et infixes,* Parijs (= Études Orientales VII) en in 1946, *Le verbe sumérien. Préfixes, particules verbales et noms verbaux,* Parijs (= zelfde serie IX), werken van 407 en 426 pagina's. JESTIN noemt het Sumerische verbum „le mécanisme mental le plus archaïque que l'on connaisse" (deel I, blz. 306). Het tweede deel is het belangrijkste, omdat de praefixen daarin aan de orde komen; een derde deel, dat de syntaxis zal behandelen, kan nog worden verwacht. De auteur heeft geprofiteerd van raadgevingen en beschouwingen van THUREAU-DANGIN. In hoeverre deze grootmeester der Assyriologie echter achter het werk staat, is niet geheel duidelijk. De boeken laten zich niet gemakkelijk lezen. Belangrijk is wat hij medegedeelt over de fundamentele verbaalpraefixen m u- en e/i-. Het gehele systeem van de praefixen denke men zich, aldus JESTIN, oorspronkelijk ten nauwste verwant aan het systeem van determinatieven. m u en e/i- duiden volgens hem oorspronkelijk een verschillend domein aan: m u- de religieuze, de gewijde of hogere spheer; e/i- de profane spheer van het alledaagse leven.

Deze opvatting staat of valt echter met de opvatting die men heeft over het praefix i m-, dat dikwijls met m u- wisselt. Is dit een variant van m u-, dan klopt JESTIN's theorie in grote lijnen; ziet men er echter het praefix e/i- in (i m- < * i- + b; cf. POEBEL, *GSG,* §§ 67,

503, 531 en 562), dan komt JESTIN's oplossing op losse schroeven te staan. Wij zijn door zijn betoog nog niet geheel overtuigd.

Merkwaardig is, dat JESTIN's opvatting steun schijnt te krijgen door een opmerking van F. R. KRAUS in een belangrijk opstel over de oud-Mesopotamische 'kleispijkers' [17]. Zoals hij aantoont, gaat het hier om een apart litteratuur-genre. De kleispijkerinscriptie, naar de vorm een rechtsprotocol, kan het best worden gekarakteriseerd als een sacrale bouwoorkonde; zij dient te worden onderscheiden van de zgn. wijinscriptie. De gewoonte om deze kleispijkers in tempelmuren aan te brengen, herinnert aan het gebruik uit de Lagaš-periode om bij verkoop van onroerend goed of van slaven een houten pin (Sumerisch ⊱, k a k) in de wand te slaan. Was deze houten pin een eigendomsmerk, de kleispijker zou men in verband met de daarop voorkomende inscriptie een sacraal eigendomsmerk kunnen noemen. KRAUS merkt nu op, dat in die inscripties uitsluitend het praefix m u- wordt gebruikt, en niet *e/i-*. Een verklaring weet hij daarvoor niet te geven. Wellicht brengt JESTIN's opvatting hier de oplossing. Door de tempel — het gaat in de kleispijkerinscripties altijd om slechts één gebouw — in het opschrift tot het eigendom van de god(in) te verklaren, kwam het gebruik in de religieuze spheer en zou het praefix m u- verklaarbaar zijn. Hier zou een verband tussen religieus eigendom bij een tempel en het stoffelijk iuridisch eigendom van een huis te constateren zijn.

Zo ziet men, dat naast de rationele methode der vormanalyse ook nog religieus-traditionele elementen in de bestudering van de grammatica een rol moeten spelen. De analyse blijft echter gebiedende eis. Het is verheugend, dat zulks meer en meer wordt ingezien: de wijze waarop FALKENSTEIN [18]) dit reeds voor verschillende meer of minder zeldzame praefixen heeft gedaan, moge als model dienen ook voor de meer gangbare.

L e i d e n, 9 Februari 1948

J. P. LETTINGA
B. A. VAN PROOSDIJ

17) *Altmesopotamische Tonnägel mit Keilschriften.* In Memoriam Halil Edhem Vol. I (Ankara 1947), 71-113.

18) *Untersuchungen zur sumerischen Grammatik* 1. *Der Plural des Kohortativs*; 2. *Das richtungsanzeigende Infix* -ra- (ZA 45, 1939, 169-194); 3. *Das affirmative Präformativ* na- (ZA 47, 1942, 181-223); 4. *Das affirmative Präformativ* ši-/ša- (ZA 48, 1944, 69-118).

VOORAZIATISCHE ARCHÆOLOGIE

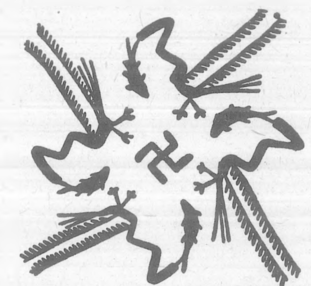
BIRDS AND FISHES

Figures A-S (= 39-57)

When we study the ornamental motives of remote antiquity in Hither Asia we are again and again struck by the fact that several of them for some reason or other persisted for several thousands of years. The bird-and-fish was one of those motives that could not die. Some people will be inclined to explain its popularity by the fact that the bird with the fish was a very common sight in the ancient days when the larger birds of prey were still numerous, and that somehow people found it more striking than, let us say, the eagle catching a bird, or the kestrel clutching a mouse or a locust. But when we compare the other motives of prehistoric oriental art it becomes difficult to believe that in the bird with the fish we are to see a scene from real life, for such hardly occur in decorative art until very much later. Another argument against a naturalistic explanation is the fact that the bird and fish are sometimes represented close to one another, but not in actual contact. We may therefore assume that the combination had a special meaning, as to which we shall somewhat hesitatingly make a guess later on.

Long-used motives are often very valuable, because they may tell us something about the current of civilisation and about the influence going out from certain countries in certain periods. The study of them should be considered just as important as that of weapons and implements. People seem sometimes to be afraid of the subject, because some authors have let their fantasy run away with them when they came to speak about ancient symbols. That is however no reason why their history should not be inquired into, just as we study that of types of axes, brooches or horsebits, so that they can tell us in their own way something about the cultural relations in the ancient world.

The bird-and-fish is one of the oldest symbols known. On the pottery of Samarra in Upper Mesopotamia it is already present. Samarra ware belongs to one of the first painted pottery cultures centring in Iran; some authorities date it as early as the 6th millennium B.C., and no one seems to put it later than the 5th. Fig. A shows the decoration of one of the Samarra bowls: birds with a fish in their bill walk round a swastika [1]). The next time we meet a bird and a fish they occur on a sherd from the Ubaid layer of Tell Arpachiyah, and they are put in different panels of the same band of decoration [1a]).

A

Then we see the motive again on the somewhat later ware of Susa II. Bird and fish are not actually combined, but they are more than once represented in each other's vicinity. So we see on a Susa II sherd two fishes, the one behind the other, and a small bird painted above the head of the second [2]). The Susa II culture is rather difficult to date, but falls at any rate before 3000 B.C., as it has several elements in common with Jemdet Nasr.

On Jemdet Nasr pottery we also meet the emblem; this time it is again the bird that carries a fish in its bill. I know two instances of it on the not very abundant painted pottery [3]). This pottery unmistakably belongs to the Iranian group; its closest relatives are the polychrome wares of Tepe Musyan and Susa II, which however may be somewhat earlier because their ornament shows less degeneration [4]).

Towards the end of the 3rd mill. B.C. we meet birds perched on very big fishes on a

1) E. HERZFELD, *Die Ausgrabungen von Samarra*, v, pl. VI.

1a) *Iraq* II, 1935, p. 56, fig. 35, 3.

2) *Mém. de la Délég. en Perse* XIII, p. 49, fig. 174

3) E. MACKAY, *Report on Excavations at Jemdet Nasr*, 1931 (Field Mus. Anthrop. Memoir, I, 3), pl. LXXX, 2; Ill. London News, Sept. 26, 1936.

4) MACKAY, *op. cit.*, p. 287.

few squat pots with white-filled designs, some of which were found at Susa [5]) and others at Lagash in Sumer [6]) (fig. B).

In the middle of the 2nd mill. B.C. we see a curious thing happen, on which several well known scholars have already commented: on the painted ware from Palestine, Syria and Cyprus, which at that time is a new feature in those regions, there suddenly appear some motives well known from the Iranian province. One of them is the bird-and-fish; either it is the bird standing on the fish [7]) (fig. C), or both animals are put in different panels of the same shoulder decoration [8]). Somewhat later they also appear together in late Minoan and Mycenean art; fig. D gives an example taken from a larnax in the Heracleion museum [9]).

Already in 1912 POTTIER drew attention to the similarity of motives between ancient Elam and Mesopotamia on the one hand, and the Aegaeis on the other [10]). He hesitated to

B C D

pronounce an opinion on this "delicate question", but seemed inclined to accept influence from the East on the West. VINCENT was more positive with regard to the connexion between "chaldeo-elamite" and Palestinian art [11]), the latter of which was a "late renaissance" of the former. The author also put the question as to where the motives had persisted in the meantime. He suggested that they came from Asia Minor, where they were introduced when a Semitic colony was founded in Cappadocia "some time between 3000 and 2000 B.C.". But we have no proof that they belonged to the repertory of the colonists, nor can we consider them to belong to Mesopotamian art, and likely to be among the baggage of those Semitic settlers.

Other suggestions are due to Mr. SCHAEFFER, who had found the bird-and-fish on Ras Shamra pottery [12]). He was sure that the fish was generally represented as lying on its back, that it was therefore a dead fish, washed ashore, on which heron or crane were feasting, and that the whole was simply a scene from nature, "un petit tableau de genre", which needs not keep us guessing about its probable meaning. The dead fish theory does not convince me; when the fish is drawn in a summary way it may be difficult to make out whether it is lying back or on its belly, and the potters from Palestine did not draw from nature. Personally I have not yet seen on the vases in question a fish of which I was sure that it was lying on its back. Nor do I believe that cranes and herons much enjoy big dead fish. The crane is no fish-eater, and the heron prefers live fish of a small size which he can swallow in one gulp. More to the point is another remark of Mr. SCHAEFFER's: he still believes in a connexion between the early examples and the later ones, and supposes that the praehistoric pottery of Northern Syria had already known the motive, that it

[5]) *Mém. de la Mission en Susiane,* XXV, pl. XI, and p. 211.

[6]) CROS-HEUZEY, *Les nouvelles fouilles de Telloh,* pp. 38 ff., p. 236 and pl. IV, 2.

[7]) *Palest. Quarterly,* VIII, pl. VIII, c; pl. X, c, e, g; pl. XIV, h; pl. XXII, h; C. SCHAEFFER, *Mission en Chypre,* 1932/5, p. 54, fig. 23.

[8]) SCHAEFFER, *op. cit.,* p. 50, fig. 21; *Palest. Quart.* VIII, pl. VIII, g; pl. X, h; pl. XI, h; pl. XIV, f; *Syria,* 1924, pl. XLIV.

[9]) A. EVANS, *Palace of Minos,* IV, p. 338, fig. 281. For other examples see *Excav. at Phylacopi,* p. 121; *Brit. Mus. Cat. of Vases,* I, 1, p. 150, fig. 201; EVANS, *Palace* IV, p. 337, fig. 280 b.

[10]) *Mém. de la Délég. en Perse,* XIII, 1912, p. 87.

[11]) VINCENT, *La peinture céramique palestinienne,* Syria, 1924, p. 186 ff.

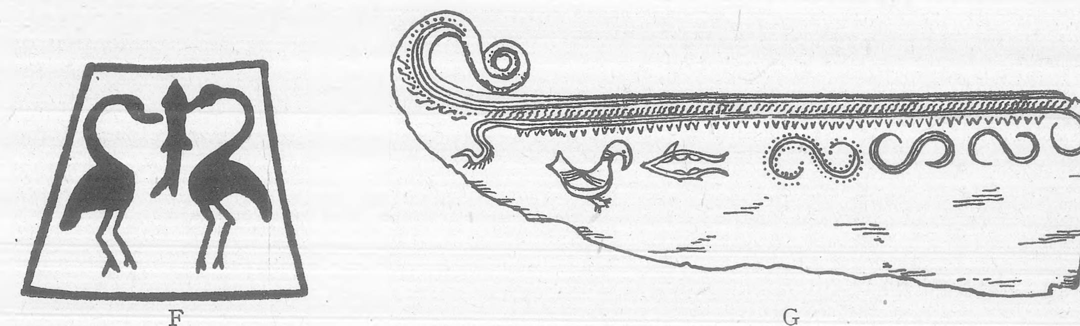
[12]) SCHAEFFER, *op. cit.,* p. 52 ff.

remained in use in those parts, and re-emerged when Egyptian influence waned during the Hyksos rule, to hide itself anew when Egypt regained its position in Western Asia. Although the motive is still unknown to us from the early Syrian pottery, which does not always use the same symbols as that of the eastern districts, this was in itself not impossible.

At the time when most of these theories were put forward, there was still an immense distance of time and place between the early instances of the motive in the east, and the later ones in the West. Afterwards the excavations at Tell Billa in northern Iraq showed, that on the pottery of stratum 3, as SPEISER pointed out [13]), the repertory of bronze-age Palestine is also present. Stratum 3 is put by SPEISER between 1600-1400 B.C., so it is about contemporary with the painted pottery of the West coast. The author believes that the Billa people who made those vases came from the north east and were the precursors of those Anatolians who put an end to the Hammurabi dynasty, though when the new dating of Hammurabi is right one can hardly call them precursors any more. So SPEISER attributes the analogies in Palestine to a movement of peoples from the East to the West, for he believed the motives of Tell Billa to be earlier than those from Palestine. The priority of the Billa ware in question however seems to be doubtful [14]). Fig. E shows the bird with the fish from a Billa 3 sherd [15]).

E

HEURTLEY had quite another view of the question. Having the opportunity to study the Palestinian pottery from close by he came to the conclusion that most of those painted vases, whether found in Palestine, in Syria or on the east coast of Cyprus, were the work of one vase painter [16]) for whom birds and fishes were especially characteristic, and whose

F G

workshop he places at Megiddo. If he is right, the foreign influence might mean nothing more than the immigration of one potter from the East, or the buying of one foreign slave. For the time being we must leave the matter here and proceed.

It is a remarkable fact that whereas from the beginning scholars have been inclined to see a connexion between Iranian prehistoric pottery and Palestinian ware of some two thousand years later, classical archaeologists always defended Greek geometric art against the suspicion of being influenced by the east. It is either called pure Greek or pure 'nordic', or people were inclined to consider it as a revival of L.M. III art. All the same the motive of the bird and the fish occurred in geometric art just as well. We have two variants of it. The animals can be put in one another's neighbourhood [17]), or the birds can form an antithetic group with one or two fishes between (fig. F) [18]). As far as I know the bird sitting on

[13]) SPEISER, *The pottery of Tell Billa,* Mus. *Journ.* XXIII, 1932, p. 249 ff.

[14]) HUTCHINSON in *Iraq* II, p. 221.

[15]) SPEISER, *op. cit.,* pl. LXIV, 4.

[16]) *Palest. Quart.* VIII, 1938, pp. 21 ff.

[17]) On a geometric fibula: HAMPE, *Frühe griech. Sagenbilder in Böotien,* 1936, p. 30, fig. 12; on a sherd from Argos: ROES, *Greek geom. Art,* 1933, p. 60, fig. 47; on the geom. vase Brit. Mus. A. 390.

[18]) On a pyxis in Würzburg: E. LANGLOTZ, *Griech. Vasen,* pl. 5, 63; on a vase from Eleusis: *Eph. arch.,* 1898, pl. 5, 2a. Each of two antithetic birds carries a fish on an Argive vase in the museum of Nauplia: Roes, *Oorsprong der geom. Kunst,* diss. Utrecht, 1931, p. 57, fig. 13.

the fish does not occur, so Greek geometric pottery does not seem to depend on that of Palestine or of Crete.

Even into Hallstatt art the motive must have penetrated together with many others we also find in Greece in the same period. We do not know it from central Europe, but it occurs on a couple of late bronze age razors from southern Sweden. Scandinavian razors of that time were often adorned with symbolic ornaments, such as horses drawing the solar wheel or disc, and ships that probably are ships of the Sun. Fig. G shows such a razor found in Skåne [19]); another from Bohuslän has the same ornament [20]).

Geometric motives do not live on in archaic orientalizing art; they were at that time a thing of a past with which potters had completely broken. All the same the emblem of the fish flanked by two birds reappears on an italo-ionic vase (fig. H) [21]). But they appear in a new form: the birds became sirens. Apparently this is not the fantasy of just one potter: in the geometric layer of the temple of Artemis Orthia was found an ivory seal with a human-headed bird and a fish before him [22]). The description speaks of a 'pomagranate bud', but the drawing clearly shows the fins, mouth and eye of the fish. According to MATZ such ivory seals came from Asia Minor [23]). So apparently the pattern had become 'modernised' somewhere in the East, and came again to Greece in this new version.

H

In the classical period we meet it again in a new form. Just as in the combination of bird and serpent, which in a way seems to share the fortunes of its mate [24]), the bird became an eagle; the fish is now a dolphin, which of course no sea-eagle in his senses would dream of attacking, as it would draw him under water before he could disengage his claws. A big pike once caught with a pair of eagle's claws still sticking in its back, showed the fate that befalls an eagle who has gripped more than he can carry away. And of course a dolphin is much heavier and stronger than the biggest pike. I add these particulars because there are always people who believe that an eagle attacking a dolphin is or was a common sight on the seafront. The eagle-and-dolphin was the device of the coins of several Greek colonies: namely Sinope, Cyzicus, Istrus and Olbia [25]). Of all these coins those of Sinope are considered to be the oldest [26]) and as the device takes the same form on all the coins (eagle and dolphin facing the left) the others are probably imitations of the Sinope device.

We have now come to the period about which we have much literary information. Therefore we may inquire: do we know anything about the combination of the two animals which, as I tried to show, was not a natural one? Unfortunately no texts mention the subject. Yet we have perhaps an indication that some meaning was attached to it. On the so-called *cista praenestina* a man is represented as offering on an altar; he holds a long sceptre in the form of a fascis, which is crowned by the dolphin with the eagle perched upon it [27]). It is difficult not to believe that here it had some significance; being part of the sceptre of a

[19]) C. A. ALTHIN, *Studien zu den bronzezeitl. Felszeichnungen von Skåne,* 1945, I, p. 224, fig. 113 a, c. I owe this drawing to the kindness of Mr. H. Arbman.

[20]) FORNVÄNNEN, 1935, p. 346, fig. 3.

[21]) J. SIEVEKING, *Die Münchener Vasensamml.,* pl. 37, 851.

[22]) R. M. DAWKINS, *The sanctuary of Artemis Orthia,* p. 229 and pl. CLXVIII, 3, b.

[23]) F. MATZ, *Frühkret. Siegel,* p. 65 ff.

[24]) Compare ROES, *Greek geom. art,* 1933, p. 56 ff.

[25]) E. BABELON, *Traité* II, pl. 177, 28; III, pl. CX, 1-19; pl. CXI, 1-8; B. PICK, *Die ant. Münzen Nordgriechenlands,* I, pl. 20 ff.

[26]) Cyzicus took over the devices of the coins of many important towns; the coins of Olbia are later in date than those of Sinope. One might hesitate between Istrus and Sinope, but the latter already in the 6th cent. struck coins with a dolphin underneath an eagle's head, which are earlier than the coins of Istrus.

[27]) *Monum. dell'Inst.,* x, pl. 29.

man who officiates as priest it can hardly have been mere ornament. Now the country where birds and fishes were sometimes spoken of in one breath was Syria. Already Xenophon mentioned the fact, that both were considered sacred in that country, being consecrated to the goddes Atargatis [28]). Other authors confirm this fact later on. But the Syrian fish were freshwater fish from the sacred ponds of the goddess and the birds were pigeons. Nor do we ever see them combined in Syrian art, so it is not very probable that our symbol had anything to do with the Atargatis cult.

A Roman tombstone, once in a private collection but now lost, may give an indication. Below the picture of the sun an eagle is sitting peacefully on a big fish, the whole being surrounded by a wreath [29]). We know why eagles appear so often on late Roman tombstones: they were the bird of the Syrian sungod who was believed to guide the souls of the dead to their ultimate abode in heaven [30]). Generally the eagle holds a wreath, a gift to the dead who had fulfilled his task on earth, or he holds a serpent, of which we do not know the meaning. This time he holds a fish. Does this mean that the bird with the fish also was a solar bird, or was the combination somebody's mistake? As we only have this one instance, it is perhaps dangerous to draw conclusions from it. In itself it would not be surprising to meet the bird-and-fish in the same cult as the bird-and-serpent; they occurred on the same prehistoric painted pottery, we meet them both again on bronze age Palestinian vases and they are still together in the repertory of Greek geometric art. In archaic art they too have undergone a change: the birds became sirens or cocks, but the serpent remained.

Without pressing the point too much we may add that there is perhaps another indication of the bird-and-fish being a solar emblem. On a Mithras relief from Numidia Cautes, who symbolises the rising sun, is flanked by a lion and a scorpion, whereas Cautopates, who stands for the setting sun, is flanked by an eagle and a dolphin [31]). I suggest that the fish may stand for the nightly phase of the sun, for the sun sunk into the sea, whereas the eagle symbolises the sun in the sky [31a]). We shall return to this question at the end of this article.

The bird on the fish was also an early Christian symbol: we meet it on a few gems [32]) (fig. I). The bird seems to be a pigeon; of the fish we can only say that it was not a dolphin. Doubtless the meaning, whatever that was, had now completely changed: the fish had become the principal part of the combination, as it stood for Christ himself, and the pigeon may have represented the human soul. A gnostic gem in the *Cabinet des Médailles* has the same emblem, while the reverse shows the well-known lion-headed serpent [33]).

I

Thus much about the motive in Greek and Roman art; I left out of account some few wide-spread instances of it in provincial Roman decorative art, which do not tell us anything new. Now we are faced with the question: from what part of the Orient did the Greeks take it over? I think we can safely presume that it was not from Mesopotamia; when in the early days it occurred in Sumer and in Assyria it was always in an art that was connected with Iran or Elam. Nor does it seem to be at home in Anatolian or Syrian art, apart from the bronze age painted pottery in which every one sees foreign influence. In Iran it originated in prehistoric times. And not only that, but it remained popular there. In the grave of a Parthian found at Ur a number of seal impressions were discovered, evidently from seals which the owner had collected during his lifetime. Some of them are Greek, others are Achaemenid. Fig. J shows part of an Achaemenid stamp seal: in the middle a king is represented with bow and baresman, on the border round the centre the motive of the bird on the fish is repeated several times. Exactly the same design occurs alone on one of the

[28]) *Anabasis,* I, 4, 9; Cf. DÖLGER, ΙΧΘΥΣ, II, pp. 161 ff.

[29]) DÖLGER, *op. cit.,* IV, pl. 165; CIL III, 4575.

[30]) CUMONT, *Etudes syriennes,* pp. 108 ff.

[31]) CUMONT, *Textes et Monuments,* I, p. 208 and II, p. 407, fig. 332.

[31a]) Compare *B. M. Cat. Jewell.,* 2108 (chariot of sungod decorated with two dolphins).

[32]) DÖLGER, *op. cit.,* III, pl. XCVII 6, 10.

[33]) Cabinet des Médailles, n° 4367.

other seals [34]. The antithetic birds with the fish between them occur on a couple of stamp seals which probably are also influenced by Achaemenid art [35]. Achaemenid art is often represented as being the creation of foreign artists whom the Great Kings brought over to Persia because they had no indigenous art to appeal to. But when we look deeper, we always find that certain Persian motives had been known in the country for thousands of years, and that the picture of Persia as a country completely barren in the artistic sense of the word must be totally wrong.

J

In Scythian art eagle and fish were a favorite design for rhyta [36] and for the gold plaques that are supposed to have been fastened on drinking horns [37]. The fish belongs to an uncertain species; at any rate it is no dolphin. But as both animals are invariably turned towards the left, it is still probable that the design was copied from the Olbian or Sinopean coins, the dolphin being changed into some freshwater fish better known to inland people. Only once we see on a Scythian cup a horned eagle with a fish hanging from its bill [38]; in this case we can be sure of a Persian prototype, for the classical Greeks never used this design, and the horned eagle was well known to Iranian art [39]. As to the bird and the fish on the coins of Sinope, it is difficult to make out the origin of the device; it does not occur elsewhere in Greek art, so it might be an Iranian motive. The Greek colonies always seem to have been more open to oriental symbolism than the homeland.

But the motive penetrated still farther. In the Han period there were relations between Iran and China, which started towards the end of the 2nd century B.C. These relations brought full-blood Persian horses to China [40], and silk to the West, but curiously enough they meant no Chinese influence on Parthian art; on the other hand Chinese art was thoroughly changed under the influence of the foreign objects the expeditions brought home [41]. Part of that import consisted of Eurasian horse-trappings; the remainder must have consisted of Iranian products. The influence exercised by Eurasian art on that of China is too well-known than that we need speak about it here; the Iranian influence is less known because scholars still find it difficult to make out what really were Iranian motives. One of them was the bird-and-serpent, the other was the bird with a big fish dangling from its bill [42]. Apparently the Chinese attached some meaning to the combination, for once we meet with the group of a fish carrying a very small bird on its snout [43]; the idea of a naturalistic group seems to have been far from the mind of the artist who made this bronze.

Nor does the combination of the two animals seem to have become devoid of meaning in Iran itself. On a late Arsacid seal in the possession of Mr. HERZFELD, who kindly allowed me to publish it, a bird is standing on an altar, on one side of which a fish is represented head upwards, while on the other side a similar fish points downwards (fg. K). The design immediately recalls the numerous early Christian gems on which an anchor or a cross is flanked by two fishes placed vertically; in most cases they also face opposite directions [44]. DÖLGER in his very learned work on the fish in cult and religion has collected all those

34) *Antiq. Journ.* 1932, p. 390.
35) *Arch. Mitt. Iran,* 1938, p. 23, fig. 171; L. LEGRAIN, *Culture of the Babylonians,* pl. LIII, 802.
36) E.S.A. 1938, p. 47, fig. 38.
37) Paris, Bibl. Nat., n° 228/9; Coll. Khanenko, *Antiq. de la Région du Dnièpre,* pl. XXVI, 439; SABATIER, *Souvenirs de Kertsch,* pl. VI, 11; REINACH, *Antiq. du Bosphore cimm.,* pl. XX, 12; LASZLO, *Contributi ai rapporti antichi dell'arte industr. dell'epoca avara,* pl. VII, 2; pl. VIII, 1.
38) *Wiener Beitr. zur Kunst- u. Kulturgesch. Asiens,* 1934, p. 49.
39) Cf. ROES, *Der Hallstattvogel,* IPEK. 1940, p. 81.
40) YETTS, *The horse a factor in early Chinese history,* ESA, 1934, p. 231 ff.
41) KARLGREN, *Bull. Mus. Far Eastern Antiq.,* 1937, p. 111.
42) On bricks: JANSE, *Briques de l'époque des Han,* pl. II, 4; SIREN, *Hist. of early Chin. art, II,* pl. 3; Brit. Mus. invent. 1912, 12-31; 66.
43) SIREN, *op. cit.,* II, pl. 28.
44) DÖLGER, ΙΧΘΥΣ, IV, pl. 170; pl. 210, 9; III, pl. XXXVI, 9; pl. XCVII, 4, 11.

gems [45]; he quoted 29 examples of anchor and fishes, and 7 others in which the cross formed the central part. Sometimes the anchor has one or two birds perched upon it, which makes the similarity between the Christian design and the Arsacid seal still more striking [46]. The meaning of the Christian symbol of anchor and fishes is, as DÖLGER declared, still uncertain. It cannot stand for Christ himself, for in that case there would be but one fish. Another late Arsacid gem shows the same bird on an altar adorned with ribbons, but two equilateral crosses take the place of the two fishes—and again we are reminded of early Christian symbolism [47].

K

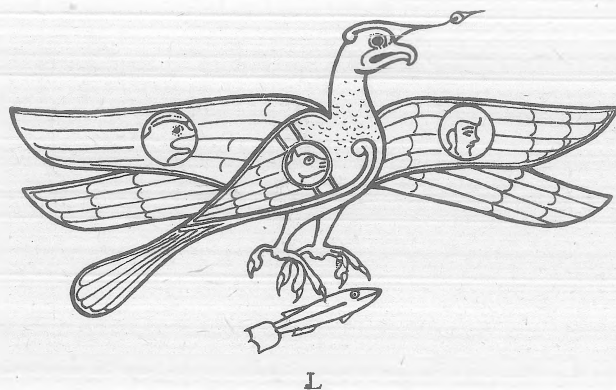
Both the eagle on the fish and the bird with a big fish dangling from its bill were taken over by Byzantine art. To quote a few examples: the first motive adorns a church in Daghestan [48]; the other a plate found at Corinth [49]. From Byzance it may have reached Western Europe in the period of Romanesque art: we see a crude version of the eagle and the fish on a capital from KNECHTSTEDEN [50].

But long before it put up a timid appearance in Romanesque sculpture we see it appear in the art of the migration period. I shall give some instances: on a bracteate, probably from Denmark, bird and fish confront one another [51]. A buckle found at Faversham (Engl.) is decorated with two eagles having a fish between them [52]. A clasp found in France has the form of an eagle sitting on a fish [53]. Two strapends from Hungary have a similar decoration [54]. A very curious combination of the two animals can be seen in a couple of brooches in the form of an eagle on whose body a fish has been projected [55], also a French find. In Teutonic art we have two possibilities: the more spectacular motives either go back on Eurasian prototypes or in course of time they crept in from south eastern Europe. The recently discovered treasure of Sutton Hoo shows that purely Byzantine designs, such as the man between two quadrupeds and the eagle with the duck [56] penetrated as far as England at a time when the art of the migration period was still flourishing; they were by no means confined to Switzerland and the adjoining part of France. They never were numerous. The original repertory on the other hand contained several motives once popular with the Scythians and their successors, such as the eagle, the griffin's head and the S-shaped ornament that generally ended in two animal's heads [57]. As both the Scythians and the Byzantines were acquainted with the motive of the bird-and-fish, it may seem dubious whence it penetrated into Teutonic art. I am inclined to see Byzantine influence here. In the first place we have no indication that in Eurasian art it survived the Scythians; the silver bracelet from Kief in the British Museum, one of the panels of which is ornamented with an eagle on a fish [58], is Byzantine throughout. In the second place there was only one version of the combination used in Scythian art, whereas in England we even meet the antithetic birds with the fish between them. We might of course still doubt about the Avarian examples from Hungary, which show the Scythian version of the motive. But an Avarian buckle has two antithetic birds placed above the eagle and the fish [59]; they give away the provenance of the whole decoration.

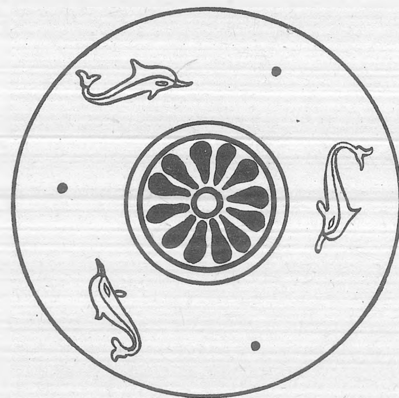
On manuscripts from Merovingian times there is suddenly a veritable outburst of birds and fishes, used separately or together. We meet all the different combinations: bird

45) *Op. cit.* V, p. 293 ff.
46) *Op. cit.,* III, pl. XCVII, 8.
47) LEGRAIN, *Culture of the Babylonians,* pl. XLVIII, 1047.
48) BALTRUSAITIS, *L'art en Géorgie et en Arménie,* p. 54, fig. 87 and pl. LXXXIV, 142.
49) BRÉHIER, *Sculpture et arts mineurs byzant.,* pl. LXXVIII, 2.
50) DIEPEN, *Roman. Bauornamentik,* pl. XXI, 1. See also H. KARLINGER, *Deutsche Volkskunst,* pl. 131.
51) *Brit. Mus., Anglo-Saxon Guide,* 1923, p. 161, fig. 213.
52) *Op. cit.,* p. 44, fig. 42.
53) H. KÜHN, *Vorgeschichtl. Kunst Deutschlands,* fig. 454, 3-4.
54) F. HAMPEL, *Altert. des frühen Mittelalters in Ungarn, I,* p. 276, fig. 649.
55) IPEK, 1935, pl. 20, 89, 90.
56) *Brit. Mus. Quart.,* XIII, 1939, pl. XLIII (facing p. 116).
57) ROES, *Tierwirbel,* IPEK, 1936/7, p. 100 ff.
58) *Brit. Mus., Anglo-Saxon Guide,* p. 174, fig. 232.
59) LASZLO, *Contributi ai rapporti antic. dell'arte industriale dell'epoca avara,* 1935, pl. VI, 1.

carrying fish, bird sitting on fish, two birds with fish between them [60]); they are used for the forming of initials. STRZYGOWSKY says that the introduction of parchment and the vogue for this kind of ornament came at the same time; but he seeks the origin of the latter somewhere in inner Asia [61]), which, as we have seen, is wrong. ZIMMERMANN [62]) thinks that it developed somewhere in the West, but we have seen too many examples of it in the East to believe him. Scotland and Ireland followed the fashion set by the continental mss. Fig. L shows a curious example from the famous Book of Armargh, an Irish manuscript [63]). By the medallions arranged on the wings of the eagle we can see that for the artist the bird symbolised St. John, whom in this original way he tried to combine with the other evangelists. The fish may stand here for the human soul; this would be in keeping with the explanation the mediaeval Physiologus gave of this emblem: "God came into the world to obtain possession of our souls, and He draws us towards Him by right, as the eagle catches the fish". Only in this case the Gospel has taken the place of an intermediary between God and men. By that time the early IXΘΥΣ symbolism had already been forgotten, in consequence of which the symbol had changed its meaning. It is not only in the mss. that it can be found, but also on Irish and Scottish sculptured crosses, which show a number of curious devices unknown to continental sculptors of the same period [64]).

L

We might end here the history of a symbol that was used for more than four thousand years and is in fact one of the oldest we know. But I should like to add some particulars connected with it, which may help us to understand its meaning. On the Samarra bowl of which fig. 1 gave the central decoration the four birds are surrounded by a row of fishes swimming in the direction indicated by the birds [65]). So we have here a very complicated whirl pattern: in the middle is the swastika, itself a whirl symbol, then we have the four birds marching in the same direction, and finally the movement is still more intensified by a row of eight fishes. Whatever the whirl symbol stood for seems also to be connected with the fish. If we knew for certain that it had already a solar meaning on this pottery we could also be certain that the fish was connected with the sun. But although this is probable, we cannot consider it as certain. So let us see if we can find other examples of the fish whirl; if we can, some of them may perhaps help us to understand the nature of this symbol a little better.

M

Several years ago DEONNA published a Gnathian vase which because of its decoration he called the "bowl of the sun" [66]). The centre of it is formed by a rosette, surrounded by three dolphins swimming towards the right; a dot is placed between each two of them

[60]) For instance ZIMMERMANN, *Vorkarol. Miniaturen,* II, pl. 128, 132.
[61]) STRZYGOWSKY, *Altslav. Kunst,* p. 276; p. 282.
[62]) ZIMMERMANN, *op. cit.,* III, p. 3.
[63]) TWINING, *Symbols and emblems of early Christ. art,* 1885, pl. 51, 1; ZIMMERMANN, *op. cit.* III, pl. 206, a; pl. 207, a; pl. 209, a.
[64]) CRAWFORD, *Handb. of carved Irish ornament,* pl. XL, 120; p. 65; *Ulster Journ. of Archaeol.,* VIII, 1860, pl. IV, p. 304; Romilly ALLAN, *Early Christ. Symb. in Great Britain and Ireland,* p. 384, fig. 148.
[65]) HERZFELD, *Ausgrab. von Samarra,* V, p. 13. fig. 6.
[66]) DEONNA, *La coupe d'Hélios,* Rev. d'Ethnogr. et des Traditions populaires, I, 1920, p. 29 ff.

(fig. M). DEONNA considered the whole decoration as a solar emblem because of the rosette, the whirling movement of the fishes which according to him were connected with Apollo, and the three dots which he believed to be a solar sign in themselves [66a]).

We will not use DEONNA's view as an argument for our own, but rather see what we can learn from other instances, for the decoration of the bowl does not stand alone in classical Greek art. More than once we find three or four dolphins turning round a centre, which may be either a human bust [67]), a rosette or a circle. Beautiful exemples can be seen on certain coins of Melos, on which three dolphins surround a circle [68]). On the coins they alternate with the triskeles formed by three human legs. Now we know this to be a solar symbol, for on Lycian coins it is sometimes carried by the solar eagle and on those of Aspendos by the solar lion [69]). That the fish whirl alternates on the coins with this curious device does not necessarily mean that it had the same meaning. Still there appears to have been some relation between the two. On an unpublished black figured bowl in Heidelberg they are combined, both moving in the same direction (fig. N). Just as on the Samarra bowl we here find the fish whirl forming part of a solar emblem.

N

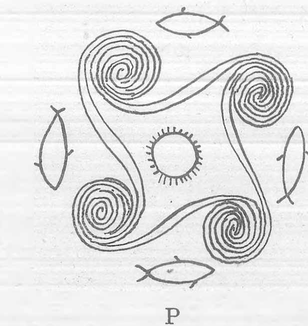
The number of fishes forming the pattern may also be larger. An omphalos bowl from Delos is adorned with 25 dolphins converging towards the centre [70]) and DUGAS who published it mentioned another such bowl with nine dolphins in Vienna [71]). In all the examples quoted above there was always a certain movement in the fish, suggesting a whirl pattern. There are however others in which the fish head straight towards the centre like the spokes of a wheel. As they are sometimes surrounded by other fish swimming in one direction they apparently belong to the same category as the fish whirls. At Taranto two Laconian bowls were found, one of which shows eight dolphins round a rosette, while the other had five fishes as a central motive, encircled by a row of swimming fish [72]). Fig. O shows the centre of another Laconian bowl [73]); it is not by the same hand as the others, for the fish are of a different type and the composition is less regular.

O

So the fish whirl and the fish rosette seem to be well established in Greek decorative art, the first examples dating from the sixth century. Must we consider them as a Greek creation or was there a link connecting them with the invention of those painted pottery people who put their mark on thousands of years of symbolism and ornamental art? If we had only the Samarra bowl and the Greek devices we might hesitate, or promptly decide for the originality of the latter, although whirl patterns do not seem to be indigenous in Greece. But in the second millennium B.C. there are also examples of it. On a so-called ᶜfrying panᵓ from Naxos, a curious type of Cycladic vase, the use of which is still unknown, we see the sun, surrounded by a huge swastika ending in spirals, along the sides of which four fishes are swimming (fig. P) [74]). This kind of ware dates from the middle of the

[66a]) Cf. DEONNA, *Les trois points solaires,* Rev. Et. anc., 1916, p. 1 ff.
[67]) For inst. *Corpus Vas., Pays-bas* I, IV, D, c; pl. 2, 4.
[68]) E. BABELON, *Traité de Numism.,* pl. CCXLII, 11, 12; SELTMAN, *Greek Coins,* pl. XXXVIII, 11.
[69]) MACDONALD, *Cat. of the Hunt. Coll.,* II, pl. LVIII, 1; BABELON, II, pl. XXIII, 20, 21; REGLING, *Die ant. Münzen,* pl. XII, 273.
[70]) *Rev. arch.* 1913, II, p. 185, fig. 6; cf. *Brit. School Ann.,* 1933/4, pl. 30 b.
[71]) *Rev. Arch.,* 1913, p. 189.
[72]) *Brit. School Ann.,* 1933/4, pl. 20, a and pl. 25 e.
[73]) J. SIEVEKING, *Die Münchener Vasensamml.,* pl. 13, 385.
[74]) H. FRANKFORT, *Studies in early Pottery,* II, pl. VI, 2.

second mill. B.C.[75]). Again we have a solar symbol in the middle, and the fishes turning round it. In about the same period similar motives all of a sudden appear on Egyptian bowls under the first dynasties of the New Kingdom. KRÖNIG published a large number of those fayence bowls[76]), intending to write a history of the motive, but he lost himself in speculations about the art and the purpose of the potters, and as a study of a motive the well-illustrated article is disappointing. There are a great number of variants in the decoration. Sometimes four or six fishes turn round a central square or a rosette[77]), then again we have three or four fishes heading straight towards the centre of the bowl. When there are three they merge into one head. A fish rosette with other fishes turning round it also occurs. The design of two fishes, the one alongside the other, but each going in a different direction is not rare either; it is a motive we also meet in Greek art, as a device on shields and on the coins of Argos[78]).

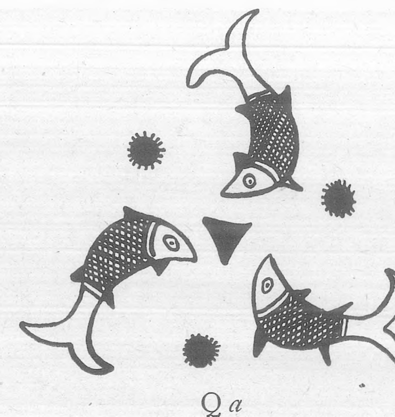

P

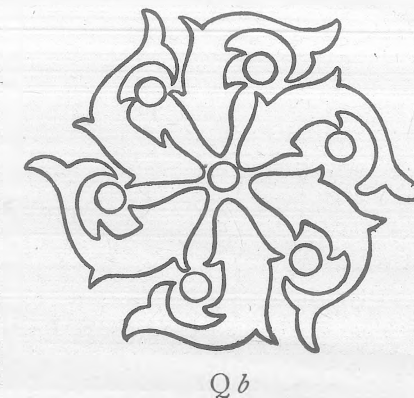
KRÖNIG followed GLANVILLE[79]) in seeking a natural explanation for these motives; apparently he did not know that they also occurred elsewhere at different periods. GLANVILLE had published two Egyptian drawings of fish heading towards a circle, one of which was praedynastic and the other contemporary with the designs we are speaking about. He tried to connect them with Herod. II, 93, in which the author tells how shoals of Egyptian fish swim down the Nile towards the sea in the spawning season. The story is fantastic in many details; he believed that on their way towards the sea the females swallowed the seed that the males swimming before them had dropped; on the way back, when the females had become pregnant through eating that seed they led the way, and scattered their eggs, a few at a time, κατ'ὀλίγους, most of which were swallowed by the males that followed them. GLANVILLE considers the fish motives to be an illustration of this tale, the expression κατ'ὀλίγους being a mistake of Herodotus, for the designs showed a big ball of food in the midst of the fishes. But why call in the help of such a tale if one seeks a natural explanation for the motive? Why not say that it was based on fish being fed in a pond: that at least would be a sight familiar to most people whereas the other proceeding, if true, could only have been observed by a few. Now GLANVILLE, speaking only about the two drawings he published, may have been right when he considered them as pictures of fish gathering round some food, for in both cases the centre was formed by a circle, and the fish are represented with their mouth touching it. An Assyrian relief of the time of Sennacherib seems to show the same scene in the water that surrounds some ships[79a]). The bowls shown by KRÖNIG, however, always have a rosette or a square for a centre and the fish seem to swim round it; when they point to the same centre they have a common head. So there is not the slightest reason to connect the motive of the bowls with a scene taken from nature, even if the Greek examples did not exist.

If the Egyptian bowls were contemporary with the Greek vases, and Greek potters had ever been inspired by Egyptian motives, one would not hesitate to consider their appearance in Greece as a strong proof of Egyptian influence, even though the type of fish is completely different. But not only is there a big difference in time between them, there is also the undeniable fact that 'orientalizing' art is not based on Egyptian motives. The only explanation for a similarity too great to be accidental is that both derived them from the same source, a source that preserved them unchanged through many centuries.

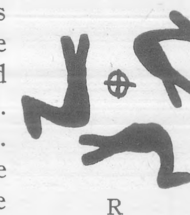
The same source preserved them still longer. In the Islamic art of Persia of the 13th and 14th cent. they all of a sudden regained their popularity, and appeared in numbers on pottery and metal bowls. All the old acquaintances are again present: two fishes following one another's tail[80]), four fishes circling round a rosette[81]), three or six fishes pointing towards the same centre (fig. Q), rows of fishes circling round a fish whirl. We see the Egyptian variant of three fishes merging into one head, and we also meet the Greek particularity that the individual fishes are separated by dots (cf. fig Q). All the fish motives became popular in Egypt too, and penetrated at the same time into European art and heraldry. Now what has been the country where they persisted all the time? Judging from the place where they originated and from which they re-emerged in the Middle Ages, and from the fact that all whirl motives seem to be of Iranian origin[82]), I think it may have been Persia. Perhaps later discoveries will show.

75) C. DUGAS. *La Céramique des Cyclades,* p. 104.
76) KRÖNIG, *Aeg. Fayence-Schalen des Neuen Reiches,* Mitt. des deut. Inst. für Aeg. Altertumsk., Kairo, v, 1934, p. 144 ff.
77) Compare also the gold bowl in the Louvre; MATZ, *Frühkret. Siegel,* p. 47, fig. 12.
78) BABELON, *Traité,* pl. CCXV, 11-17.
79) GLANVILLE, *A note on Herod.* II, 93, Journ. Eg. Arch., 1926, p. 75 ff.
79a) GADD, *Stones of Assyria,* p. 165.

Q *a*

Q *b*

The Samarra bowl showed that fish whirls came from the same school of symbolism that created the bird-and-fish, and that their meaning was connected with it, for both could appear in the same symbol, turning with the swastika or, later on, with the sun and the triskeles. May we not expect bird whirls as well as fish whirls if both animals can accompany the solar emblem? We need not look for them in vain. On another Samarra bowl three birds turn round a four-spoked wheel (fig. R)[83]). On bowls from Susa rows of flying birds turn round a central cross[84]). The instances in which two birds stand or fly on two sides of a central motive in opposite direction are fairly numerous, especially on Susa pottery[85]); they may be compared with the motive of the two fishes in Egyptian, Greek and Islamic art. Egyptian art of the New Kingdom took over the fish but not the birds. I know of only one instance in which three fishes alternate with three birds[86]) but the latter may be a purely Egyptian addition, as are the vegetable elements sometimes added to this kind of pattern.

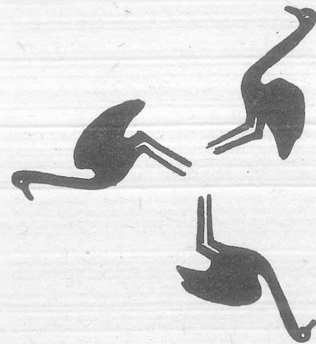

R

In Greek geometric art the birds are sometimes placed between the spokes of a wheel, the arms of the swastika[87]) or the leaves of a quarterfoil[88]). But in keeping with the rigid character of this art they do not turn round with the emblem they accompany and are all facing the same direction. There are also one or two instances of bird whirls in Greek archaic

80) *Bull. Amer. Inst. of Persian art and Arch.,* 1935, p. 17, fig. 1; BAALBEK, *Ergebnisse,* pl. 24, 67.
81) *Survey of Persian art,* V, 769A.
82) ROES, *Tierwirbel,* IPEK, 1936/7, p. 85 ff.
83) HERZFELD, *Die Ausgrab. von Samarra,* v, p. 60, fig. 125.
84) *Mém. de la Délég.,* XIII, pl. XVIII.
85) *Op. cit.* pl. XVII, 5; pl. XVIII, 5; pl. XLII, 2, 4.
86) *Mitt. deut. Inst. Arch. Inst. in Kairo, 1934,* pl. XXIII b.
87) IPEK, 1936/7, p. 86, fig. 3 b; p. 87, fig. 4 b.
88) FURTWÄNGLER, *Aegina,* pl. 125, 5; *Ath. Mitt.,* 1918, pl. 1, 2.

art; here it is again merry-go-round of four birds, sometimes placed between the spokes of a wheel [89]).

After the passing away of Greek art they too remained hidden for a very long time. They turn up again in Persian Islamic art. I will quote a few examples: on a Transoxiana plate three rows of birds walk round a central bird [90]). Bowls of early lustre-painted ware show three birds each drawn within a circle [91]). Elsewhere a geometric whirl pattern is surrounded by five birds [92]). Fig. S shows the decoration of a slip-painted Transoxiana bowl [93]). A 14th cent. fayence plate from Hama shows three graceful birds flying round three big dots [94]).

S

So we ha-e a great number of whirl patterns, consisting of birds and of fishes, while on the earliest of them all, that on the Samarra bowl, the bird-and-fish itself helps to make the whirl. Consequently the question whether the fish was not a solar symbol as well as the bird certainly deserves to be considered. For when we suppose them to be the symbols of air and water, as some have done [95]), it remains unexplained why they were both used in whirls, which, whenever we have some indication as to their meaning, always seem to express the rapid movement of the sun across the sky [96]).

Huis ter Heide, 1947. ANNA ROES

ARCHÆOLOGIE VAN PALESTINA

DE DRIE MUREN VAN JERUSALEM

Waarschijnlijk is er wel geen gebiedsdeel in het Nabije Oosten aan te wijzen, waar sinds geruimen tijd de omstandigheden ongunstiger zijn geweest voor archæologische werkzaamheden dan Palestina. Nadat reeds in de laatste vóór-oorlogsche jaren de Arabische onlusten het aantal expedities sterk hadden verminderd en andere in haar aktiviteit hadden belemmerd, maakte de oorlog, waarin Palestina o.a. het achterland werd van de in Syrië opereerende legers, aan alle werkzaamheden een einde. De nieuwe onlusten, die sinds *V-day* in Palestina zijn uitgebroken en nog volop voortduren, staan een terugkeer der vreedzame archæologen in den weg. Nauwelijks meer dan bij geruchte weten wij van eenige beperkte nieuwe ondernemingen, die der Zionisten in *ḫ. kerak* aan het Meer van Tiberias en van de *Ecole Française* (thans onder leiding van Père DE VAUX) in *tell el faraᶜ* (meestal gehouden voor het bijbelsche Tirsa). Van de oudere ondernemingen schijnt nog geen enkele weer op gang te zijn gekomen. Uit een persoonlijke informatie is mij bekend, dat de Lachisj-expeditie praktisch is opgegeven.

Niettemin zijn de oorlogsjaren zelf voor de Palestijnsche archæologie niet zonder beteekenis geweest. Het is daarbij opvallend, ofschoon zeer begrijpelijk, dat in de moeilijke omstandigheden de aandacht weer eens gericht werd op de aloude problemen van Jerusalem, en het is verheugend te kunnen vaststellen, dat hier inderdaad enkele niet onbelangrijke vorderingen zijn gemaakt. Het zal dus wellicht eenig nut hebben om, waar een „Overzicht van

[89]) IPEK, 1936/7, p. 87, fig. 5; *Corpus Vas. Danem.* 2, II D, pl. 76. 1.

[90]) *Survey*, v, 560 B.

[91]) *Op. cit.*, 576 A, C.

[92]) *Op. cit.* 625.

[93]) *Op. cit.*, 563 A; cf. Flinders PETRIE, *Buttons and designs scarabs* III, 158.

[94]) *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark*, København, 1943, p. 58, fig. 22.

[95]) CUMONT, *Textes et Monuments*, I, p. 211.

[96]) In the case of the three hares attached by the ears, a motive well known in Europe during the Middle Ages (cf. DEONNA, *Rev. arch.*, 1930, I, p. 29 f.), we have probably to do with a moon symbol. Cf. LE COQ, *Buddh. Spätantike*, VI, p. 77.

de Palestijnsche archæologie" momenteel geen zin heeft, de onderzoekingen te Jerusalem met enkele woorden te belichten.

Bij alle archæologische onderzoekingen, die Jerusalem betreffen, moet men voor oogen houden, dat deze steeds in zeer sterke mate, vaak zelfs exclusief, gericht zijn op de oplossing van topografische problemen, hetzij deze betrekking hebben op de ligging van individueele bouwwerken e.d., hetzij — en dit is meer gewoonlijk het geval — zij in verband staan met het komplex, dat men kan aanduiden onder het hoofd: Groei en Ontwikkeling van de Stad Jerusalem. Praktisch staat dit laatste meestal gelijk met het probleem der opeenvolgende muren, hun onderscheiden loop en dateering, en het is juist hier, dat er eenig nieuws te melden valt.

Gelijk men weet onderscheidt Flavius Josephus drie opeenvolgende muren van Jerusalem aan de noordzijde der stad, overenkomende met drie stadia in haar ontwikkeling. Hij duidt deze muren aan als den „oudsten", den „tweeden" en den „derden muur" (*B.J.*, V IV 1-4). Omtrent alle drie valt er iets te melden.

Sinds onder den druk der archæologische resultaten op tal van plaatsen in Palestina de eeuwenoude meening, dat de oudste nederzetting van Jerusalem gelegen heeft op den zg. Oostheuvel (Zuidoostheuvel) algemeen ingang heeft gevonden, is, om mij zoo uit te drukken, de archæologische waardeering voor den Westheuvel steeds gedaald. De oorspronkelijk door MAUNDSLAY (1874) ontdekte en later (1894-1897) door BLISS en DICKIE extensief onderzochte muur langs de beide deelen van het Hinnomdal geldt nu algemeen als geheel en al Hellenistisch van oorsprong met als mogelijke uitzondering de voortzetting van dezen muur die bij Siloë het Tyropoeondal afsloot (voor den loop van dezen muur zie afb. 59). Ook bewoningsresten van ouderen dan Hellenistischen datum werden op den Westheuvel niet aanwezig geacht. Alleen een zeer bescheiden vondst van prae-exilische ceramiek door HAMILTON in 1933 op het terrein der Bishop Gobat-school aan den zuidwesthoek doorbrak eenigszins de algemeenheid dezer stelling.

Toch was reeds vóór den jongsten oorlog de grondslag gelegd voor een ander perspectief en dit heeft tijdens den oorlog zelf nu een vasteren vorm aangenomen, ofschoon het inderdaad blijft bij een nieuw perspectief, de mogelijkheid van een nieuwe opvatting, en men niet of nog niet kan spreken van een decisieven ommekeer. Ik doel hier op de in de jaren 1934 tot 1940 door Mr. C. W. JOHNS uit naam van het *Department of Antiquities* uitgevoerde opgraving (vgl. Fig. 58) in de binnencour der Citadel bij de Jaffapoort [1]).

Het is gebleken, dat het bouwwerk der Kruisvaarders, waarop deze burcht uit den tijd der Mamelukken en Turken is gebouwd, reeds was voorafgegaan door andere, oudere verdedigingswerken, nl. (in omgekeerd historische volgorde) een Romeinschen of Byzantijnschen stadsmuur, een muur van Herodes den Groote met verschillende torens (o.a. ᶜPhasaëlᵓ, waarvan de Herodiaansche onderbouw bewaard bleef in den zg. ᶜToren van Davidᵓ), een muur uit de Hasmoneesche periode (ca. 100 v. Chr.), een Makkabeeschen muur (150 v. Chr.?), en tenslotte een nog verder in de oudtestamentische periode teruggaanden muur. De datum van dezen laatste kon nog niet worden vastgesteld, maar ceramische vondsten dicht bij den rotsbodem bewezen, dat deze stadshoek reeds bewoond is geweest vanaf ca. 800 v. Chr.

Ongetwijfeld heeft Mr JOHNS hier het eerste fragment aan het licht gebracht van het noordelijke deel van wat Josephus den „oudsten muur" noemt, waarvan hij den bouw toeschrijft aan de eerste Judeesche koningen, inclusief zelfs David en Salomon (*B.J.*, V IV 2).

Ofschoon de datum van de oudste verdedigingswerken in de Citadel, gelijk gezegd, nog niet kon worden vastgesteld en er geen enkele reden bestaat om deze zelfs tot David en Salomon te doen teruggaan, heeft door deze opgraving de meening, als zou de Westheuvel reeds lang vóór de Ballingschap in het ommuurde Jerusalem zijn ingesloten, eindelijk uitzicht gekregen op een mogelijk archæologisch fundament. De zg. één-heuvel-theorie, waarvoor o.a. de recente *Westminster Atlas* (vgl. BibOr. 3, 1946 34 vlg.) weer een lans breekt, is in

[1]) Voor gedetailleerde gegevens zie vooral QDAP V en VI en — meer definitief — PEQ 72, 1940, 36 vlg.

dezelfde mate onwaarschijnlijk geworden, indien zij zelfs, tenminste in den extremen vorm dien GERMER-DURAND er destijds aan gegeven heeft, ooit het praedikaat van waarschijnlijkheid serieus heeft verdiend. Ook het door Kurt GALLING in de dertiger jaren meermalen verdedigde schema van een ontwikkeling van Jerusalem langs lijnen van logica

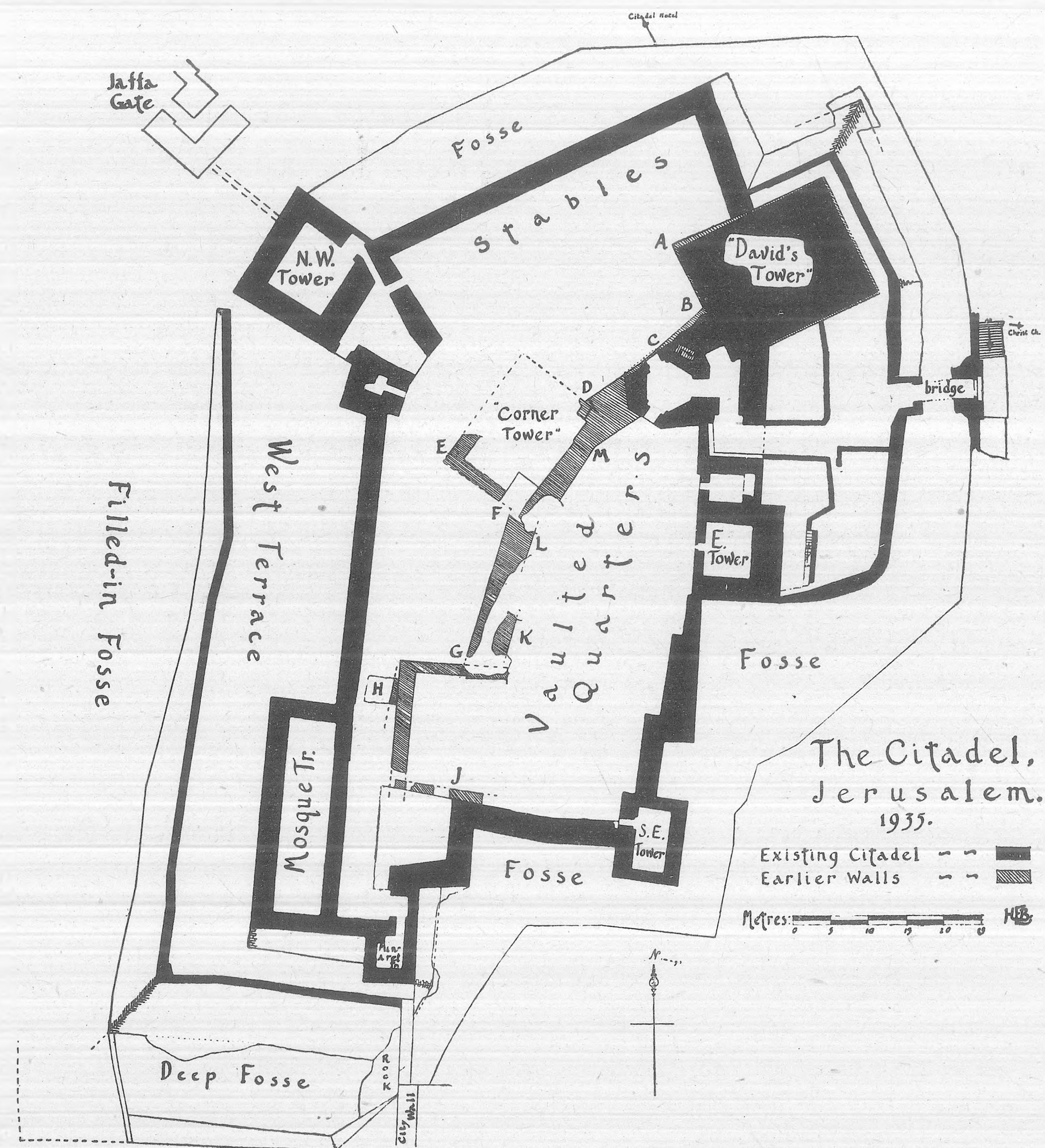

Fig. 58: Opgravingen in de binnencour der Citadel (naar PEQ 72, 1940, fig. 1).

en geleidelijkheid, waarin de Westheuvel eerst in den Hellenistischen tijd deel ging uitmaken van de ommuurde stad, heeft door JOHN's bevindingen crediet verloren.

Het meest omstreden vraagstuk omtrent het oude Jerusalem is de loop van Josephus' „tweeden muur", die een reeds tijdens de monarchie in het Noorden ontstane buitenwijk bij de stad trok en nog in Christus' tijd een gedeelte van de noordgrens der stad vormde. Het mag wellicht als bekend worden verondersteld, dat de bizondere belangstelling, welke

het tracé van dezen muur geniet, voortkomt uit de beteekenis hiervan voor een ander probleem, nl. het al of niet authentiek zijn van het traditioneele Hl. Graf (*rās golgotha*). Hoezeer beide problemen inderdaad verbonden zijn, is opnieuw gebleken uit enkele studies over den „tweeden muur", die tijdens en sinds den oorlog verschenen in het *Palestine Explor-*

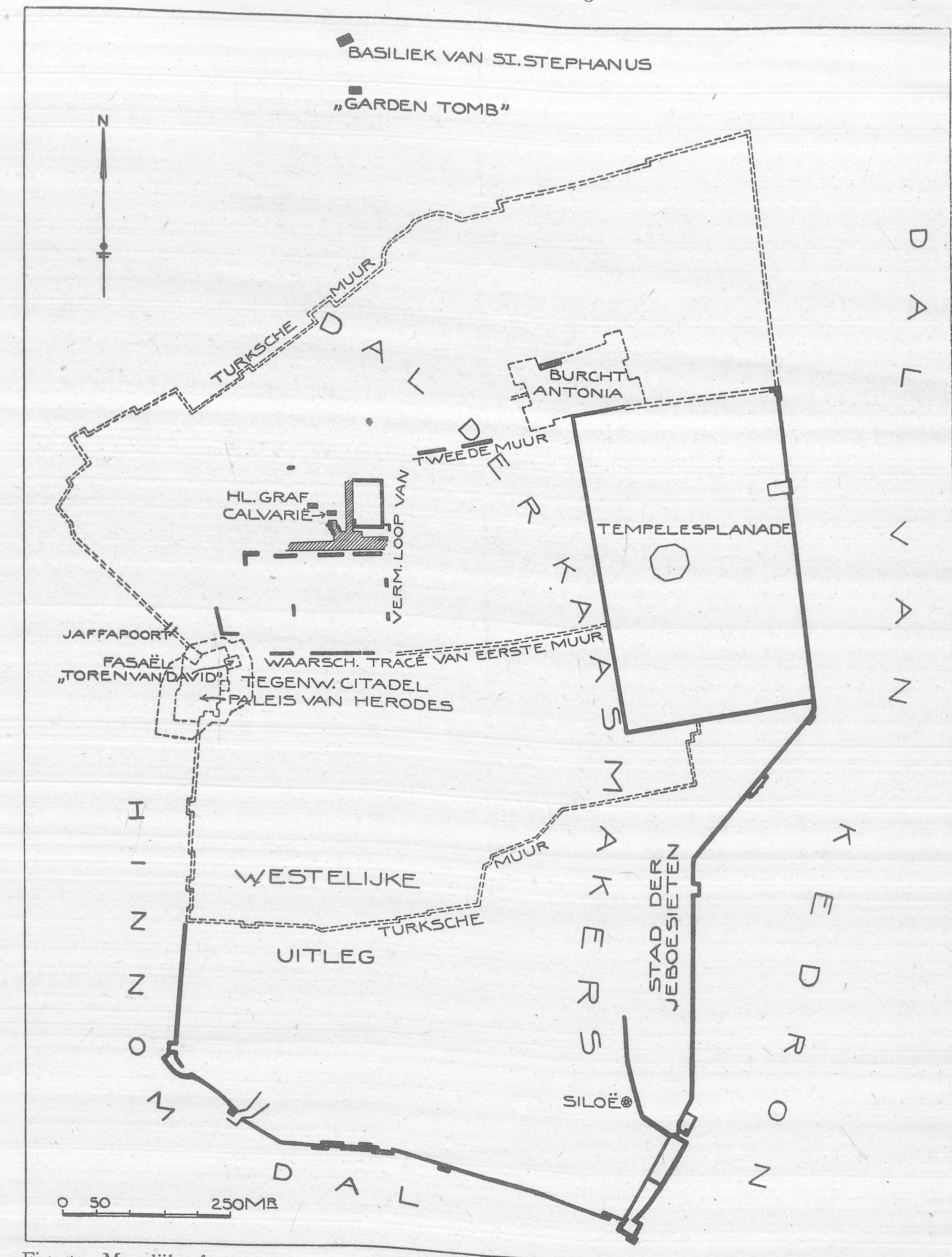

Fig. 59: Mogelijke fragmenten van stadsmuren tusschen de Citadel en het emplacement van den burcht Antonia, met hun resp. ligging ten opzichte van het traditioneele Golgotha (naar E. T. RICHMOND, *The Sites*, etc.)

N° 10

JAAR-
BERICHT

EX
ORIENTE
LUX

1945-
1948

1945-1948

JAARBERICHT N° 10

VAN HET VOORAZIATISCH-EGYPTISCH GENOOTSCHAP

EX ORIENTE LUX

INHOUD

REDACTIONEEL: **1.** Ter inleiding (225); **2.** Belangstelling voor het Nabije Oosten in Nederland (226); **3.** Lijst van geschriften van L. K. H. BLEEKER † (231); **4.** Idem van A. NOORDTZIJ † (233); **5.** Idem van J. L. PALACHE † (236).

EGYPTISCHE PHILOLOGIE: **6.** De Bentresj-stele (237); **7.** Egyptische Philologie 1940-1947 (244); **8.** De stijl van de Egyptische kunst vergeleken met den stijl van de Egyptische taal (281); **9.** Necrologie der Egyptologen (293).

EGYPTISCHE ARCHÆOLOGIE: **10.** Archæologisch overzicht over de opgravingen in Egypte 1938-1946 (295); **11.** Over de opgravingen te el-Kâb (329); **12.** Een bezoek aan Gebel Silsilah (337).

EGYPTE ONDER PERZEN EN GRIEKEN-ROMEINEN: **13.** Cambyses en Egypte (339); **14.** Papyrologie sinds 1941 (350).

EGYPTE EN HET AZIATISCH NABURIGE OOSTEN: **15.** Over de figuur achter den zegevierenden Pharao (355); **16.** Een nieuwe geschiedenis der Kunst van het Naburige Oosten (369); **17.** *The social and economic history of the Hellenistic world* by M. ROSTOVTZEFF (371).

VOORAZIATISCHE PHILOLOGIE: **18.** Bezinning op het Oude Testament (377); **19.** Recente Pešitta-studies (sinds 1927) (392); **20.** Déchiffrement des inscriptions pseudo-hieroglyphiques de Byblos (399); **21.** ᶜAštart et ᶜAštar à Ras-Shamra (406); **22.** Hethietische mythen en legenden (407); **23.** The Venus-tablets of Ammiṣaduqa (414); **24.** Lettres de Mari (425); **25.** Marduk-apal-idinna, zijn tijd en zijn geslacht (448); **26.** Sumerologie en Assyriologie (456).

VOORAZIATISCHE ARCHÆOLOGIE: **27.** Birds and fishes (461); **28.** De drie muren van Jerusalem (472); **29.** Archæologie der Hethietische rijken (479); **30.** Primum monumenta, deinde chronologia; Alalakh (thans Tell Atsjana), Hammurabi 1792-1750 (461); **31.** Babylon, de heilige stad (491); **30.** Etemenanki, de toren van Babel (526); **33.** Van stedeling tot tentbewoner (537).

TOCHARISCH: **34.** Overzicht van de Tochaarse letterkunde (561).

HET RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN: **35.** Aanwinsten. Publicaties (571).

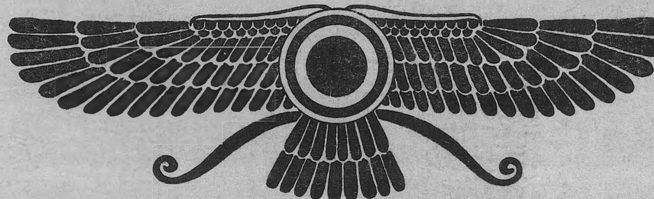
CONGRESSEN: **36.** International Association of Egyptologists (573).

FINANCIEEL OVERZICHT: **37.** 1942-1947 (575).

Platen XVI-XXXII, Figuren 30-97. Een bijlage bij pag. 244-280.

ALPHABETISCHE LIJST DER MEDEWERKERS: F. M. TH. BÖHL, **31**; A. DE BUCK, **6**; TH. BUSINK, **32**; W. COUVREUR, **34**; E. DHORME **(20)**; J. JANSEN, **7, 9, 11, 12, 36**; CH.-F. JEAN, **24**; H. C. JELGERSMA, **8**; A. KAMPMAN, **22, 29**; C. KERN, **30**; A. KLASENS, **13**; J. H. KRAMERS, **5**; W. F. LEEMANS, **25**; J. P. LETTINGA, **4, 26**; J. MELLAART, **10**; J. VAN DER PLOEG, **19**; B. A. VAN PROOSDIJ, **2, 16, 26, 33**; G. SCHNEIDER-HERRMANN, **15**; J. SIMONS, **28**; K. SPREY, **17**; E. VISSER, **14**; TH. C. VRIEZEN, **18**; B. L. VAN DER WAERDEN, **22**; W. D. VAN WIJNGAARDEN, **35**.

ation Quarterly (ROSS: 74, 1942; CLARKE: 76, 1944; NORRIS: 78, 1946). Helaas moeten wij hieraan toevoegen, dat de twee eerstgenoemde schrijvers in deze aangelegenheid een ontstellend tekort aan wetenschappelijke objectiviteit en een te-veel aan hartstochtelijk *parti-pris* ten toon spreiden, niet minder doorzichtig dan dat van enkele Amerikaansche archæologen uit de XIXde eeuw, aan wie door hun landgenoot, prof. ALBRIGHT, hierom nog onlangs een posthume afstraffing werd toebedeeld (vgl. BASOR 81, 1941, 7). Vooral de heer CLARKE maakt zich schuldig aan een stijl en een terminologie, die niets anders bewijzen dan zijn vooringenomenheid ten opzichte van het traditioneele Hl. Graf, terwijl William Ross zich toch eigenlijk belachelijk maakt door van den zg. *Pool of Hezekiah* bij de Jaffapoort den hoeksteen te maken van een theorie, die hem veroorlooft den 'tweeden muur' zoo te reconstrueeren, dat het Hl. Graf binnen de stad van Herodes lag en dus onmogelijk authentiek kan zijn.

De positie die ten opzichte van dit vraagstuk wordt ingenomen door den reeds vermelden *Westminster Atlas*, is evenmin bevredigend. Het tracé zooals geteekend op pl. XVII B en C van dit werk laat Golgotha binnen de stad van Christus' tijd vallen, ofschoon de begeleidende tekst erkent, dat dit gedaan is '*with considerable hesitation*' en slechts bij wijze van '*conjecture*' (blz. 99). Het lijkt mij inderdaad met het oog op Josephus' beschrijving van de bestorming van den noordmuur door Titus (*B.J.*, V IX 2; XI 4) onverantwoord de Gennathpoort te plaatsen tusschen Hippicus en Phasaël, m.a.w., nabij het westelijke eindpunt van den 'oudsten muur'. Daarentegen komt geen uitgangspunt of tracé van den 'tweeden muur' beter overeen met den genoemden tekst van Josephus en met diens beschrijving van het tracé (*B.J.*, V IV 2) dan de reeds door DALMAN uitgestippelde lijn (*Jerusalem und sein Gelände*, Kaart). Het is niet in te zien, waarom dit tracé, gelijk de auteurs van den *Atlas* zeggen, een te klein gebied zou insluiten. Uit de uiterst korte beschrijving van den muur door Josephus (in opvallende tegenstelling met zijn beschrijvingen van den 'oudsten' en 'derden muur') volgt integendeel, dat het tracé van den 'tweeden' zeer kort was en derhalve het daardoor ingesloten terrein overeenkomstig klein moet zijn geweest.

Van den anderen kant kan men instemmen met de opmerking van de auteurs van den *Westminster Atlas,* dat het meest aangehangen tracé met zijn dubbelen rechten hoek en meer dan noodig is over laag gelegen terrein (men zie voor deze opvatting bv. de kaart van Jerusalem in den *Guide Bleu* van Syrië-Palestina) *„a queer course”* is. Ook in archæologisch opzicht is dit tracé niet waarschijnlijker geworden, sinds Mr JOHNS een gegrond vermoeden heeft uitgesproken, dat van de muurfragmenten ten Noorden der Citadel, die de précaire basis van dit tracé plachten te vormen (*„some debated remains of walls”*, zegt de *Atlas*), minstens een gedeelte van Romeinschen oorsprong is, aansluitend bij een soortgelijk fragment, dat hij vond tegen den Herodiaanschen onderbouw van den „Toren van David” (zie PEQ 72, 1940, 54). In ieder geval is de aangeduide archæologische basis van het tracé-met-twee-hoeken beslist te zwak om daarvoor Josephus' uitdrukkelijke verklaring, dat de „tweede muur” uitging van een punt *in* den „oudsten muur” (*B.J.*, V IV 2), terzijde te schuiven.

Voor wie zich van de archæologische vondsten in Jerusalem, welke een rol spelen in het probleem van den „tweeden muur” en zijn verband met het traditioneele Hl. Graf, een idee wil vormen onder leiding van een erkend deskundige gids (vgl. Fig. 59), moge ik nog wijzen op een *twopence*-publicatie van E. T. RICHMOND, den voormaligen leider van het *Department of Antiquities in Palestine*, onder den titel: *The Sites of the Crucifixion and the Resurrection* (London, 1934). Dit uitstekende pamflet kwam mij eerst sinds den oorlog in handen en is, in ons land althans, vrijwel onbekend gebleven, ofschoon nooit overtuigender bewijs werd geleverd van de stelling, dat een goed boek geen behoefte heeft aan *„eine gewisse Dicke”*.

Tenslotte waag ik het ook nog de hoop uit te spreken, dat men in de discussie over den „tweeden muur” van Jerusalem eindelijk eens zal ophouden met zooveel belang te hechten aan militaire consideraties over het al of niet verdedigbaar zijn van een bepaald tracé. Zulke consideraties — wel een erfenis uit den tijd, dat de Palestijnsche archæologie hoofdzakelijk een hobby was van Engelsche militairen — zijn van zeer betrekkelijke waarde, waar wij

immers niet op de hoogte zijn van bijzondere versterkingen, waarmee eventueele zwakke of moeilijke plekken van een bepaalden muur beschermd waren. Er is nu trouwens in den persoon van Captain NORRIS eindelijk ook een militair ten tooneele verschenen die met alle paraphernalia van de militaire wetenschap betoogt, dat het korte tracé van den „tweeden muur” destijds zeer goed verdedigbaar moet zijn geweest (PEQ, 78, 1946, 19 vlg.).

Hiermede kom ik tot den „derden muur”, waarop niet alleen recente publicaties maar ook tijdens den oorlog gedane vondsten en onderzoekingen weer de aandacht hebben gevestigd.

De kwestie van wat Josephus den „derden muur” noemt, begonnen door Herodes Agrippa (40-44 na Chr.) en dertig jaar later door de Joodsche opstandelingen in groote haast voltooid, is reeds in de XIXde eeuw veel besproken geweest, vooral naar aanleiding van Edw. ROBINSON's vondsten (echte of vermeende) van fragmenten van dezen muur ten Zuidwesten van het zg. Graf der Koningen (het mausoleum van koningin Helena van Adiabene). Het dispuut had echter in de eerste decennia van onze eeuw een zeker rustpunt bereikt, doordat ROBINSON's 'vondsten' hardnekkig aan alle verificatie ontsnapten. De meening, dat de „derde muur” veel minder noordelijk liep en hetzelfde tracé volgde als de nog bestaande Turksche muur van Soliman den Prachtlievende uit de XVIde eeuw, werd langzamerhand algemeen, totdat de plotselinge — en natuurlijk toevallige — ontdekking van uitgestrekte muurresten ter hoogte van de *American School of Oriental Research* in 1925-1927 de groote meerderheid der deskundigen weer van de *communis opinio* losrukte (vgl. Fig. 60). Praktisch bleef, meen ik, alleen VINCENT hieraan vasthouden. Wie diens betreffende pleidooien in de *Revue Biblique* (1925, 1927, 1928) nog eens doorleest, zal er zich rekenschap van geven, dat, gelijk steeds met de problemen rond Jerusalem het geval is, ook hier weer met felheid gestreden werd. Het is niet mogelijk het vóór en tegen der beide opinies hier nog eens weer te geven of zelfs maar samen te vatten. Alleen verdient te worden opgemerkt, dat twee nieuwe fragmenten, aan de oostzijde aansluitend bij den in 1925-1927 blootgelegden muur, tijdens den oorlog voor den dag zijn gekomen (zie PEQ 76, 1944, 145 vlg.; vgl. de Inzet van fig. 60 bij dit artikel). De loop van dezen muur, die volgens de meesten dus de door Agrippa begonnen 'derde muur' van Josephus is, volgens VINCENT echter een aan Bar-Kocheba (131 na Chr.) toe te schrijven 'vierde muur', is nu bekend over een lengte van ruim 750 m. SOLOMIAC beproefde in BASOR 89, 1943, 2 vlg. op grond van enkele oude kaarten in combinatie met de aanduidingen van ROBINSON het tracé ook aan de Westzijde te vervolledigen, maar een al te groote waarde moet aan deze poging zeker niet worden toegekend. In ieder geval zou het voor de hand liggen deze aanvulling vooraf archæologisch te testen, zij het ook maar in een bescheiden sector van het nu dichtbebouwde betreffende stadskwartier.

Overziet men de historie van dit langgerekte dispuut over den 'derden muur' van Jerusalem, dan valt het op welk een groote, ofschoon wisselende, rol daarin gespeeld wordt door het tracé van de huidige Turksche omwalling. Na in de XIXde eeuw onder invloed van ROBINSON, PATON en MERRILL te zijn geïdentificeerd met Josephus' „tweeden muur” (hierin speelde de kwestie van het Hl. Graf, dat in deze suppositie niet authentiek kon zijn, een groote rol), is bij het verlaten der Amerikaansche theorie hetzelfde Turksche tracé vereenzelvigd gaan worden met dat van Josephus' „derden muur”. Het is daarom in hooge mate toe te juichen, dat het *Department of Antiquities* eindelijk een energieke poging heeft gedaan om den Turkschen muur zelf grondig te onderzoeken.

Deze delikate archæologische opgave is uitgevoerd door Mr R. W. HAMILTON in een serie van 'steekproeven' rond de huidige Damaskuspoort en Herodespoort in de jaren 1937-1938, doch zijn conclusie werd eerst in het begin van den oorlog gepubliceerd (QDAP, X). ALBRIGHT en CROWFOOT hebben ze reeds als definitief aanvaard, ofschoon, naar verluidt, VINCENT ook nu nog zijn oude meening blijft aanhangen. Voor den laatstgenoemde zou HAMILTON's conclusie inderdaad een streep door de rekening zijn, want zij luidt, dat langs het tracé van den Turkschen muur aan de noordzijde der oude stad geen

stadsmuur bestaan heeft ouder dan die van de Romeinsche kolonie Aelia Capitolina. Zelfs zou de Romeinsche muur eerst geruimen tijd na de stichting dezer kolonie (135 na Chr.) zijn gebouwd (ca. 300 na Chr.). Er zou derhalve geen sprake meer zijn van een muur van Agrippa in het midden der eerste eeuw langs hetzelfde tracé en daaruit zou wel onvermijdelijk moeten worden geconcludeerd, dat de in 1925-1927 ontdekte meer noordelijke muur inderdaad Agrippa's muur is.

Het is te hopen, dat Vincent zich in de naaste toekomst de moeite zal gunnen aan

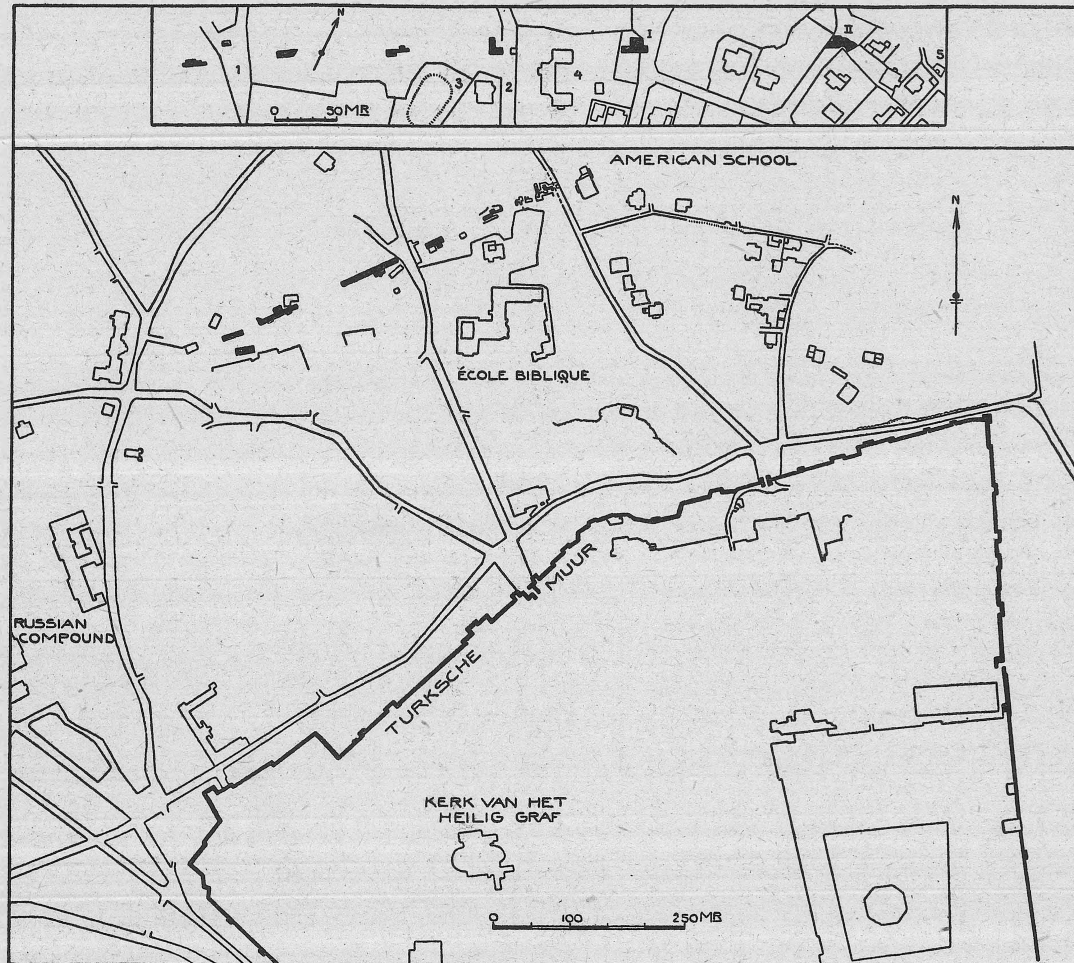

Fig. 60: Het tracé van den vermoedelijken „derden muur", voorzoover bekend bij het afsluiten van de opgravingen van 1925-1927 (naar Sukenik and Mayer, *The Third Wall of Jerusalem,* Sheet I). De twee meest rechtsche fragmenten, die op den Inzet zijn ingeteekend, werden eerst tijdens den oorlog gevonden (naar PEQ 76, 1944, blz. 147). Een ander fragment ligt waarschijnlijk nog onder de St. Annakerk in den noordoosthoek der Turksche stad, waar deze muur het Kedrondal naderde.

Hamilton's werk nog een kritische studie te wijden. Nauwelijks iemand is voor de beoordeeling van een zoo 'technisch' geval als deze opgraving geweest is, meer gekwalificeerd. Het is echter ook te hopen, dat men het onderzoek van den Turkschen muur aan de Noordzijde der stad zal laten volgen door een soortgelijk onderzoek van denzelfden muur aan de Zuidzijde. Men vermoedt reeds lang, dat deze ook hier het tracé volgt van den muur van Aelia Capitolina, en indien mocht blijken, dat ook in het Zuiden deze Romeinsche muur dateert van ca 300 na Chr., zou Hamilton's werk aan de Noordzijde daaraan een nieuw crediet ontleenen.

Leiden, 6 Febr. 1947. J. Simons

Sinds het bovenstaande geschreven werd, is bijna een vol jaar verloopen, waarvan de Schrijver het grootste deel te Jerusalem zelf doorbracht ter voorbereiding van het tweede deel van zijn „Opgravingen in Palestina", dat zich uitsluitend met de hoofdstad bezighoudt. Het lijkt thans wel nuttig er op te wijzen, dat sommige passages van bovenstaand artikel voor aanvulling of correctie vatbaar zijn. Ik beperk mij tot enkele zeer korte opmerkingen: De identiteit van „Phasaël" met den zoogen. 'Toren van David' — thans algemeen aangenomen — lijkt mij door Johns' opgravingen twijfelachtig geworden, terwijl de vroegere meening 'Toren van David' = Hippicus meer kans heeft. — Het schijnt, dat Johns na voortgezette onderzoekingen de mogelijkheid van een vóór-exilischen stadsmuur op het terrein der Citadel toch heeft opgegeven. Deze conclusie is teleurstellend maar daarom niet minder belangrijk. — Vincent heeft zijn inzichten over de kwestie van den „derden muur" opnieuw uiteengezet in *Rev. Bibl.* 54, 1947, blz. 90 vlg. en houdt daarin ook rekening met de sondages van Hamilton langs den turkschen muur.

Tenslotte zij nog vermeld, dat de *Ecole Biblique* een zeer succesvolle campagne maakte in Tell el fara' (zomer 1947). De Zionistenuniversiteit heeft het plan opgevat dit jaar een groote opgraving te beginnen ten Zuiden van Tiberias. Of er iets van komen zal? *Inter arma silent Musae ...*

27 Jan. 1948. J. S.

ARCHÆOLOGIE DER HETHIETISCHE RIJKEN

Wel moest ook in de Turkse Republiek de archæologische activiteit worden verminderd, — terwijl de Duitse expeditie in Boğazköy-Ḫattušaš en de Franse *mission archéologique* in Malatya hun werkzaamheden geheel staakten, — maar gedurende de oorlogsjaren waren de Turken in staat hier en daar met behulp van buitenlandse professoren, verbonden aan de Turkse universiteiten, hun onderzoekingen regelmatig voort te zetten. Het gevolg daarvan is, dat nà de oorlog Turkije in archæologisch opzicht gereed was en er van de opgravingsterreinen belangrijke resultaten verwacht kunnen worden. Het ligt in onze bedoeling in het volgend Jaarbericht een meer gedetailleerd overzicht van de opgravingen in Klein Azië en Noord Syrië te geven, voorzover deze althans met de geschiedenis der Hethietische rijken samenhangen. Nu willen wij slechts de belangrijkste opgravingen vermelden en een overzicht geven van de archæologische litteratuur, gedurende 1939-1947 verschenen. In de *Archäologischer Anzeiger* van de jaren 1940 (553-600), 1941 (251-318) en 1942 (75-100) vinden we van de hand van K. Bittel uitvoerige mededelingen over *Archäologische Funde in der Türkei,* welke overzichten min of meer worden voortgezet door Halet Çambel in *Orientalia* 15, 348-357 en 16, 263-270: *Archäologischer Bericht über Anatolien.* Een uitvoerig historisch overzicht over de opgravingen in Turkije werd gepubliceerd door Remzi Oğuz Arik, *Les fouilles en Turquie républicaine* (= *In Memoriam Halil Edhem,* 249-272, XVI pl., Ankara, 1947), met zeer uitvoerige litteratuuropgave.

Gedurende de oorlogsjaren heeft de *Türk Tarik Kurumu,* het Turkse Historische Genootschap een groot aantal archæologische reizen in het Noorden en Noordoosten van Anatolië laten ondernemen, verder ook in het Hatay-gebied, rondom Alexandrette. Groot is het aantal praehistorische vondsten, hetwelk daarbij aan de dag is gekomen. Ook uit de tijd der Phrygiërs en later is veel gevonden. Van de vondsten op het gebied der Hethietische beschaving noemen wij de volgende:

1. In 1939 werd in het Vilayet Adana bij Hanyeri een Hethietisch rotsreliëf gevonden, een koningszoon uit de 14de-13de eeuw voorstellende.

2. De opgravingen van de *Türk Tarih Kurumu* in Alaca Hüyük, waar vanaf 1935 gegraven wordt, zijn ook gedurende de oorlogsjaren regelmatig voortgezet, terwijl inmiddels ook de opgravingsrapporten van de opgravingen 1935-1940 zijn verschenen.

3. Bij de opgravingen op de Soğuksutepe (Yumektepe) bij Mersin onder leiding van J. GARSTANG en M. BURKITT werden in 1939 Hethietische vestingwerken met bastions en torens ontdekt.

4. Sir Leonard WOOLLEY en C. J. GADD graven sedert Maart 1946 weer in Tell Açana, in het Hatay-gebied, waarbij aan de onderzoekingen van vóór 1940 werd aangesloten. Tell Açana heeft gedurende het Hethietische Imperium en daarna een rol van betekenis gespeeld. De werkzaamheden beperkten zich in hoofdzaak tot de tempel en het paleis (zie blz. ...).

5. De Franse opgravingen op de Arslantepe bij Malatya (1932, 1933, 1938) zullen waarschijnlijk onder leiding van Cl.-F. SCHAEFFER worden voortgezet. De chef van deze expeditie Louis DELAPORTE vond in 1944 de dood in een Duits concentratiekamp. Van groot belang is de eerste uitvoerige opgravingspublicatie dezer expeditie: *Malatya, fouilles de la mission archéologique française:* L. DELAPORTE, *Arslantepe, I. La porte des lions,* Parijs, 1940. Direct daarbij sluit aan E. AKURGAL, *Remarques stylistiques sur les reliefs de Malatya,* Istanbul, 1946, op welke publicaties in een uitvoerig artikel: *Zur Chronologie der Skulpturen von Malatya* in *Felsefe Arkivi,* 2, 1946, door H. Th. BOSSERT in chronologisch opzicht scherpe kritiek is uitgeoefend.

6. In 1940 en 1941 groef de *Türk Tarih Kurumu* op de Dündartepe, 3 km ten Zuidoosten van Samsun. In deze ruïnenheuvel werden drie lagen vastgesteld: Chalcolithicum, Bronzentijd en Hethietische periode. De Hethietische laag (1500-1200) kon door een stempelzegel worden gedateerd, terwijl de ceramiek uit deze periode zich vrijwel niet onderscheidt van die van Boğazköy, Kultepe, Alişar en Alaca uit dezelfde periode.

7. De Tell-Halaf ceramiek van Yunus in de nabijheid van Kargemis door Sir L. WOOLLEY reeds in 1913 gevonden, werd door S. DIRVÂNA gepubliceerd in *Belleten* 8, 1944, 403 vlg., pl. 67-85. DIRVÂNA meent dat Yunus een vindplaats is van het randgebied van de Tell-Halaf cultuur.

8. In 1942 groef R. O. ARIK (zie *Belleten* 8, 1944, 341 vlg., pl. 49-65) korte tijd op de hüyük van Bitik, 42 km ten Noordwesten van Ankara. Daar werd ook een uit twee bouwperioden bestaande Hethietische laag met grote vestingmuren van de burcht gevonden.

9. Zeer belangrijk voor de Hethietische periode beloven waarschijnlijk de onderzoekingen en opgravingen van het *Institute for Research in Ancient Oriental Civilisations* van de Universiteit Istanbul op de Karatepe bij Kadirli onder leiding van H. Th. BOSSERT uit de jaren 1946 en 1947 te worden. Naast zeer belangrijke bouwwerken, waaronder een goed bewaarde burcht, vond deze expeditie talrijke Hethietische reliëfs, alsmede grote oud-Phoenicische en Hiëroglyphen-Hethietische inscripties. De Karatepe-(heuvel) ligt aan de Ceyhan in het Noordoosten van Cilicië, dus in het gebied van de overgang van het Noordelijk naar het Zuidelijk rijksdeel der Hethieten, een gebied, waar na de ondergang van het Imperium, dus nà 1200 v. Chr. de Hethietische beschaving zich nog eeuwen lang heeft weten te handhaven. BOSSERT publiceerde de resultaten van zijn onderzoekingen op zeer snelle wijze in twee voorlopige rapporten: *Karatepe, a preliminary report on a new Hittite site,* Istanbul, 1946, en: *Karatepe, Kadirli and its environments,* Istanbul, 1947.

De opgravingen in Boğazköy-Ḫattušaš zijn geheel tot stilstand gekomen sedert het vertrek van de Duitse expeditie onder leiding van K. BITTEL in de zomer van 1939. K. BITTEL is thans hoogleraar aan de universiteit te Tübingen. Van de hand van H. G. GÜTERBOCK verscheen een *Guide to the Hittite Museum in the Bedesten at Ankara,* Istanbul, 1946.

Leiden, 1 Februari 1948. A. A. KAMPMAN

PRIMUM MONUMENTA, DEINDE CHRONOLOGIA

ALALAKH (THANS TELL ATSJANA), HAMMURABI 1792-1750

Sidney SMITH, *Alalakh and Chronology.* Londen, 1940.

De archæologie is de wetenschap die de overblijfselen der oudheid wil verklaren in hun onderlingen samenhang. Daarvoor is het noodig de afzonderlijke stukken naar plaats en tijd te ordenen. Dat geldt voor de oudheidkunde van Egypte al net evenzeer als voor die van West-Azië, en van de klassieke landen. Maar de verwezenlijking van dit doel gaat niet altijd even gemakkelijk. Vooral niet wat de chronologie betreft. Op dat gebied is alles dikwijls nog dermate onzeker, dat men op dateeringen geen staat kan maken. Soms op geen eeuwen na, om nog maar niet het ergste te noemen. Wat hebben we niet in de vorige eeuw een verschuivingen binnen het kader van de moderne wetenschappelijke reconstructie van de geschiedenis der pharao's gezien. Toch behoort die onzekerheid voor Egypte wel grootendeels tot het verleden. De voornaamste stadia van de geschiedenis van het oude Nijlland zijn nauwkeurig en betrouwbaar te vatten: het kan eens jaren, maar nauwelijks tientallen van jaren van de werkelijke data afwijken. Voor West-Azië zijn we er veel slechter aan toe. Maar, zoo zal men zeggen, indien we de ontwikkeling der beschaving van West-Azië op een of andere manier met Egypte in bewijsbaar verband brengen, moet die onzekerheid toch verdwijnen? Inderdaad is de oplossing in die richting te zoeken, ofschoon zij ons allesbehalve wordt opgediend. We kiezen om dit duidelijk te maken de chronologie van de Eerste Dynastie van Babylon, waar in de laatste jaren het noodige over te doen is geweest.

De groote vraag is wanneer de regeering valt van den koning en wetgever Hammurabi, als zesde koning in de reeks van elf der gansche dynastie. De regeering van Hammurabi van Babylon is immers rijk aan gewichtige constellaties van voorvallen, die synchronismen opleveren voor staten in het rond. Van één vast punt komen er dan schielijk veel meer. Zekerheid omtrent de regeeringsjaren van Hammurabi van Babylon zou beteekenen, dat wij de archæologie van West-Azië van het eerste historische begin tot den tijd van de Amarna-archieven (± 1400-1350, vast op de Egyptische geschiedenis verankerd) zouden kunnen opbouwen. De relatieve verhouding tot de regeering van Hammurabi van Babylon is in tal van gevallen bekend, vaak met geringe kans op verrassingen, maar het uitgangspunt om alles exact en absoluut vast te leggen ontbreekt. Al jaren en jaren heeft men op epigraphisch, philologisch en archæologisch gebied alles in het werk gesteld, om dit euvel te verhelpen. Maar de dateeringen bleven voorstellen, te bewijzen was niets, noch met koningslijsten en teksten in spijkerschrift, noch met getuigenissen der beeldende kunst. Het spreekt vanzelf dat enkele dateeringen, door uitblinkers in het vak geopperd, eenigen tijd zijn meegegaan. We noemen die van den in 1941 overleden Engelschen Assyrioloog R. Campbell THOMPSON, welke, al berekenend en combineerend, Hammurabi van Babylon 2123-2081 stelde [1]).

Velen voelden zich met deze vroege dateering al sinds jaren niet erg op hun gemak, en wilden op het gevoel afgaande tot 2000 à 1850 omlaag [2]). Maar er is meer voor noodig

[1]) R. Campbell THOMPSON. CAHI, 1928, 487 en 658. Voor een staaltje van ook in Engeland sporadisch conservatisme op dit gebied: J. W. JACK, *New Light on the Habiru-Hebrew Question,* PEQ 72, 1940, 108, noot 4, waar voor de Eerste Dynastie van Babylon nog de jaren 2169-1870 voorkomen.

[2]) C. J. GADD, *History and Monuments of Ur,* Londen 1929, onderschrift bij plaat XXVI (about 1920): een kenmerkende manier om een intuïtief inzicht te verkondigen. L. DELAPORTE, *Geschichte der Babylonier, Assyrer, Perser und Phöniker,* Freiburg im Breisgau 1933, 340: Hammurabi van Babylon 2003-1961. A. PARROT, *Syria* XVI, 1935, 13 en G. DOSSIN, *Syria* XIX, 1938, 105: Hammurabi van Babylon ± 2000. Sidney SMITH was er reeds in het begin van 1937 van overtuigd dat Hammurabi van Babylon niet goed vóór het einde van de XIIde Dynastie in Egypte: ± 1800 kon hebben geregeerd (particuliere mededeeling van Sidney SMITH in een met diepe dankbaarheid ontvangen brief van 7 Augustus 1945). Zulks sprak SMITH nadien ook uit in zijn opstel: *A preliminary account of the tablets from Atchana,* The Antiquaries Journal XIX, 1939, 38-48 met 1 plaat, voor chronologie inzonderheid 46-47. We zouden deze lijst van terloops geopperde herzieningen naar omlaag van de chronologie van Hammurabi van Babylon naar wensch kunnen uitbreiden. Nog een hoogst enkel voorbeeld W. ANDRAE, *Die Kunst des Alten Orients — Propyläen Kunstgeschichte* II, 3e druk, Berlijn 1942, 749: Hammurabi van Babylon omstreeks 1850, of eventueel JEOL 7, 1940, 446: Hammurabi van Babylon 1ste helft XIXde eeuw.

dan alleen een gevoel, om dit vraagstuk aan te kunnen. Bovenal vertrouwdheid met teksten en ongeschreven monumenten uit West-Azië, liefst uit de eerste hand. Aan deze hooge eischen beantwoordt slechts een hoogst enkele onderzoeker. Het komt immers behalve op veelzijdigheid en combinatie-zin, voor den onderzoeker ook zeer aan op de mogelijkheid, zich rechtstreeks toegang tot stukken en gegevens te verschaffen. Een begenadigde enkeling, die zoowel de talenten als de faciliteiten daartoe bezit, in de eerste plaats wel Professor Sidney SMITH, de beheerder der Egyptische en Assyrische afdeeling van het *British Museum*. Philoloog en archæoloog voor het geheele oude Nabije Oosten, kunstproever, boeiend schrijver, alles tegelijkertijd. Een man met voortreffelijk kritisch inzicht, knap als geen ander in de keuze en de uitwerking van methode en systeem. (Hoe meesterlijk bijv. SMITH's recent artikel *A colossal statue of the nineteenth dynasty,* JEA 25, 1939, 145-147, plaat XVII). Dé autoriteit, om ons van de dateeringsperikelen rondom Hammurabi's regeering te verlossen. Aller aandacht zij dus gevestigd op het baanbrekende boekje dat in 1940 van de hand van Sidney SMITH is verschenen: *Alalakh and Chronology*. Vijf bange jaren hebben wij hier in Nederland aldoor tevergeefs naar dit werk uitgezien. Het kon hier tengevolge van den oorlog niet komen. 't Boekje bereikte ons pas na de verandering van getij in de lente van dit jaar, dank zij de innemende vriendelijkheid van den auteur zelf. (*Alalakh and Chronology* is niet verschenen vanwege een instituut of een genootschap, maar op initiatief van den schrijver alleen, die ook de onkosten heeft gedekt. In het ontzettende oorlogsjaar 1940 zijn in Engeland ook op wetenschappelijk gebied nooit zoo velen aan zoo weinigen onuitsprekelijken dank verschuldigd). Nu het boekje er is, haasten we ons het nader te bekijken.

De titel van een boek bevat dikwijls een gelofte aan een leidende gedachte of bedoeling, welke den schrijver hebben bezield; bij *Alalakh and Chronology* ook. Alalakh is de plaats van beteekenis in de Westaziatische geschiedenis van het tweede millennium v. Chr., welke door de Engelschen onder Sir C. Leonard WOOLLEY in de jaren 1936-1939 is opgegraven [3]). Voorzoover zij niet door de met kunde en veine gehanteerde spade tot nieuw leven is gewekt, sluimert de stad Alalakh thans in het ruïnengebied van Tell Atsjana. Alalakh (Tell Atsjana) ligt in Noord-Syrië vlak beoosten den Orontes, in de Amqvlakte. Niet ver van de plaats waar de Orontes definitief naar het Westen buigt, om langs Antiochië de Middellandsche Zee te bereiken. De vondsten, ter plaatse van het oude Alalakh door de Engelsche opgravers gedaan, overtreffen de fraaiste verwachtingen. Zelden heeft men in West-Azië de ontwikkeling van de geschiedenis en de beschaving over eenige eeuwen in het tweede millennium v. Chr. zoo scherp en duidelijk kunnen aflezen! Naar het bezonnen oordeel van S. SMITH hebben de opgravingen ook voldoende houvast gegeven voor een niet exact-bewijsbare, maar toch wel voorloopig aannemelijke oplossing van de dateering van Hammurabi van Babylon. SITMH's brochure gaat dus over archæologische zaken: *Alalakh,* tot heil van de onderzoekingen inzake de *Chronology*. Een opzet, die behalve in den titel, ook zoo fijnmenschelijk wordt beleden in de dedicatie aan de nagedachtenis van H. R. H. HALL † 1930 [4]), blz. II: Viri Historia Antiquissima Periti Collegis Cari H. R. H. Hall Anno Post Obitum Decimo Commemoratio. Een roerende posthume hulde aan een grooten meester en voorganger. (HALL's genialiteit in het verwerken van oudheidkundige bouwsteenen — zoowel uit Egypte, als uit het Nabije Oosten, Kreta, Mycene, Hellas — tot een historisch complex heeft

[3]) Voor enkele beknopte, doch zeer veelzeggende opgravingsberichten: Sir Leonard WOOLLEY. *Excavations near Antioch in 1936,* AJ XVII, 1937, 1-15, 14 platen, waaronder een mooie kaart van Alalakh. Idem, *Excavations at Atchana-Alalakh,* AJ XVIII, 1938, 1-28, met 17 platen. Idem, *Excavations at Atchana-Alalakh,* AJ XIX, 1939, 1-33 met 17 platen. (*Appendices* van R. D. BARNETT en B. HROZNY, 33-37, over Hethietische verschijnselen in Alalakh). Sidney SMITH, *A preliminary account of the tablets from Atchana,* AJ XIX, 1939, 38-48, met 1 plaat. Men raadplege ook voor het vaatwerk van Alalakh vóór 1400: Sir Leonard WOOLLEY, JHS 56, 1936, 125-132, platen VI-VIII en 3 fig. Sir Arthur EVANS, JHS 56, 1936, 133-134 met 1 afb. Nuttig ook de overzichten van Peter THOMSEN AFO 11, 1936-1937, 175-176; AFO 12, 1937-1939, 89-91, 397-399; AFO 13, 1939-1941, 257, 261. (Weliswaar slechts uittreksels en soms citaten van Engelsche berichten, doch makkelijk bij elkaar). Van een definitieve publicatie is door den oorlog natuurlijk niets gekomen. Droeve overmacht.

[4]) Harry Reginald Holland HALL is den 13en October 1930 in den bloei zijner jaren overleden. Voor een in memoriam: Hugh LAST, JEA 17, 1931, 111-116, met portret (plaat XIV).

de gecombineerde wetenschap archæologie-oude geschiedenis geweldig vooruit geholpen. Het is de wetenschap, die onder de levenden, naast Sidney SMITH, nog in een M. I. ROSTOVTZEFF (zie p. 371) en een enkeling meer, zulk een eminenten vertegenwoordiger heeft gevonden). —

Het is bovenal de methode van aanpakken, welke *Alalakh and Chronology* tot een onschatbaar belangrijke bijdrage verheft. SMITH wil geen getheoretiseer *a priori* over de chronologie. De archæologie moet ons wegwijs maken, vervolgens moeten we op grond van de oudheidkundige gegevens de chronologie opbouwen. De lezer zal vragen hoe de schrijver dit weet te bereiken. Om dit uiteen te zetten zijn eigenlijk alle details noodig, welke in het werk worden besproken. Het zou ons evenwel te ver voeren, zoo we dit wilden doen. Bovendien wordt het dan toch nooit meer dan een schim van het oorspronkelijke boekje. Toch zou ik willen voorstellen, het werk op de m.i. belangrijkste punten lettend, op den voet te volgen. In de beknopte voorrede zet de schrijver de redenen uiteen, welke hem tot het doen uitgeven van zijn brochure hebben bewogen. Tengevolge van den oorlog is er voorloopig geen kans op publicatie van de teksten in spijkerschrift, door Sir Leonard WOOLLEY in 1938 en 1939 ter plaatse van het oude Alalakh gevonden. En dat terwijl ze, in archæologisch verband (lagen, bijvondsten), allerbelangrijkste gegevens en steunpunten, teneinde exactheid te verkrijgen inzake Hammurabi's regeering, bevatten. Vandaar de stap tot een particuliere bijdrage, op de definitieve uitgave, tot onbekenden datum uitgesteld, vooruitloopend. Na een technisch vademecum, in den vorm van een statige lijst van afkortingen, begint de schrijver aan zijn onderwerp. De wetenschap hunkert naar een fixeering van de regeering van Hammurabi van Babylon. Eenige klaarheid, aldus Smith, in 1940 schrijvend, is er in deze zaak wel gekomen door de Fransche opgravingen van het oude Mari (thans Tell Hariri) aan den Euphraat, in Oost-Syrië. Wat hebben de aldaar opgedolven archieven uit den tijd van koning Zimrilim, den tijdgenoot van Hammurabi van Babylon ons geleerd? Dat koning Shamsi-Adad I van Assyrië in de latere jaren van zijn bewind met het begin van de regeering van Hammurabi van Babylon gelijktijdig was. Natuurlijk zeer belangrijk, en door wijlen F. THUREAU-DANGIN onomstootelijk bewezen: SMITH, blz. 2, noot 2. Maar helaas nog slechts een relatieve chronologische aanwijzing, geen absolute. Nu zou men zich misschien verbaasd afvragen, of de regeering van Shamsi-Adad I van Assyrië dan niet vastligt.

Over het algemeen is de Assyrische geschiedenis beter bekend dan de geschiedenis van eenig ander volk of land in het Nabije Oosten. Organisatie van staat en leger — tevens van de heiliging voor beiden, den godsdienst — was iets dat de Assyriërs wonderwel verstonden. Hun geesteshouding had naast den fijnen zin voor schoone kunsten en monumentaliteit [5]), iets zakelijk-militairs, iets van nauwgezetheid, waar het dienstig was. In sommige opzichten doen de Assyriërs denken aan een Oostersche præincarnatie van de Romeinen. Assyrische chronologische indices zijn meestal betrouwbaar. Maar ongelukkigerwijze heeft Shamsi-Adad I te lang vóór den Amarna-tijd geregeerd, om op de chronologie zijner regeering aan te kunnen. De door de Amerikanen van het *Oriental Institute of Chicago* in den Nebotempel te Dur-Sharrukin [6]) de burcht van Sargon II 722-705, ontdekte koningslijst in spijkerschrift was in 1940 na jaren van popelende verwachting nog niet gepubliceerd. Bovendien is het met oud-Oostersche koningslijsten altijd een heele toer, om het systeem, dat er naar oud-Oosterschen trant aan ten grondslag ligt, te ontdekken, en voor ons pasklaar te

[5]) Soms houdt men de Assyriërs voor weerzinwekkend wreede onderdrukkers van de ongelukkige overwonnenen, waar zij hun heerschappij over hadden gevestigd. Lieden, wier beschaving door hun gruweldaden werd overwoekerd. Dat is zeker geen billijk oordeel, wanneer men het zoo stelt. Vooral niet, zoodra de vergelijking van de Assyriërs met de Duitschers van het Derde Rijk doelbewust wordt getrokken. Zoo in het opstel van T. FISH, *Letters from the war front in Ancient Mesopotamia,* BJRL 26, 1942, 287-306 (echt geforceerd actueel; *Reich, Gauleiter,* enz., volkomen door hartstocht vertrokken). Aan de universiteit van Manchester schijnt het mos te zijn, op de rauwheid der Assyriërs te wijzen. Vgl. E. ROBERTSON, *Assyrian Warfare,* JMOS XXI, 1937, 25-36. (E. ROBERTSON is hoogleeraar, T. FISH lector in de oud Semietische talen te Manchester).

[6]) Het heet nu Khorsabad. Voor een handig overzicht van de opgravingen: B. MEISSNER, *Die französischen und amerikanischen Ausgrabungen in Khorsabad,* ZDMG 98, 1944, 28-43, 6 afb. (Er worden in dit artikel Amerikaansche tijdschriftedities van 1942 en 1943 vermeld, die wij hier nog steeds niet bezitten!)

maken. Vandaar dat koningslijsten zich al te goed leenen voor een aprioristische, a.h.w. terugwerkende werkwijze, waarbij de onderzoeker meer zijn eigen ingevingen en overtuiging, dan de ingegrifte schriftteekens laat spreken. Wat restte Sidney SMITH dus in 1940 anders dan het vastgeraakte onderzoek over een anderen boeg te gooien? Dat geschiedt te beginnen met blz. 3-10 van zijn brochure: *The Evidence of Pottery.* Aardewerk wordt gebruikt om de relatieve chronologie van eenige vindplaatsen in het Nabije Oosten, bovenal van Alalakh, in het tweede millennium v. Chr. te bepalen. Daar is aardewerk ook mooi voor te gebruiken. Het gaat om de ontwikkeling en opeenvolging van de vormen van aardewerk, tusschen den tijd van de Eerste Dynastie van Babylon met Hammurabi als den grootsten koning, en de volstrekt vaststaande periode van ± 1400. Zoowel in Mesopotamië (Ur, Uruk) als Syrië (Ras Sjamra, Alalakh) kan deze ceramische ontwikkeling op grond van stratographie en andere gegevens bezwaarlijk op meer dan vier eeuwen worden geschat: bij Alalakh de lagen VII tot IV. SMITH's uiteenzettingen zullen niet nalaten een ieder te overtuigen. De schrijver haalt ook niet te veel uit de vondsten van aardewerk: geen theorieën over ras en volk, iets wat in de laatste jaren helaas veel werd gedaan [7]). Neen, uitsluitend een benaderende chronologie, en die klinkt aannemelijk. Op die manier kunnen we laag VII vroeg in de XVIIIde eeuw laten beginnen. En nu komen de in laag VII gevonden kleitafels, met name van koningen die toen ook over Alalakh regeerden, ons op wonderbaarlijke wijze te hulp. Het blijkt, dat Alalakh in die dagen behoorde tot het koninkrijk van Jamkhad, in Noord-Syrië met Aleppo tot hoofdstad. Een der heerschers over Alalakh, Yarim-Lim, is dank zij den archieven van Mari aan den Euphraat volstrekt zeker als tijdgenoot van Hammurabi van Babylon thuis te brengen, SMITH 10-13. De eerste helft van de XVIIIde eeuw wordt dus voor Hammurabi van Babylon wel zeer waarschijnlijk. De ontdekking van Egyptische voorwerpen in Syrië of op Kreta, op plaatsen waar ook zegels of afrollingen van zegels van de Eerste Dynastie van Babylon werden gevonden, verhoogt deze waarschijnlijkheid aanmerkelijk. De zegelafrollingen op kleitafels uit laag VII in Alalakh, helaas door den oorlog evenmin als de tabletten allemaal gepubliceerd of afgebeeld, maken een sterk Egyptischen indruk. Men zou zeggen dat de stijl de nawerking — niet het begin — van de vestiging van Egyptische factorijen in Syrië onder de koningen der XIIde Dynastie, de Amenemhets en de Sesostris, d.w.z. 2000-1800, verried. De Egyptische beschaving vertoont een sterk eigen karakter. Vandaar dat een Egyptische bijzonderheid — symbool, kunstvorm, gedachtenidioom — in Syrië ten eerste meteen te herkennen valt, en bovendien ook nooit toevallig, maar *per se* door contact met het Nijlland in Syrië moet zijn gekomen. Tusschen de XIIde Dynastie (het Midden Rijk) en de XVIIIde Dynastie (1580-1350, het begin van het Nieuwe Rijk) maakte Egypte de tweede intermediaire periode door. Ruim twee eeuwen waarin het land nauwelijks kracht en beteekenis had. Van Egyptische politiek en kolonizeering in Syrië is geen sprake. Als er in laag VII in Alalakh nog verrassend Egyptisch aandoende zegelafrollingen worden gevonden, kan het haast niet anders, of ze moeten uit den tijd van de XIIde Dynastie of vlak nadien stammen. Ook dat zou met een dateering van 1775-1750 voor laag VII in Alalakh prachtig uitkomen. Natuurlijk zouden wij het liefst zekerheid willen hebben. Maar ... dat is bij dit onderwerp te veel gevraagd. Er is nog niets te bewijzen, verder dan de waarschijnlijkheid van zijn opvatting aan te toonen, kan geen onderzoeker komen. SMITH is de eerste om dit eerlijk te bekennen. Hij doet zulks op een toon van ridderlijkheid en bescheidenheid, die niet zullen nalaten op den lezer een buitengewoon plezierigen indruk te maken.

[7]) Alsof een volk steeds één eigen soort, of eventueel soorten van aardewerk bezat. Natuurlijk loopt dat in het oude Nabije Oosten, met zijn gemengde volkeren, die van elkaar overnamen en aan elkaar overdeden, en bovendien aldoor assimileerden naar gelang van wisselende woonplaats, allemaal door elkaar heen. Vandaar dat termen als Hyksos-aardewerk of Hurrietisch vaatwerk ongewenscht speelgoed zijn. Men begrenze liever naar tijd en plaats, dan naar volk en ras. Zeer leerzaam in dit verband het geval van het boekje van Robert M. ENGBERG, *The Hyksos Reconsidered,* Chicago 1939 = SAOC 18, en zooals dit door Sidney SMITH op principieelen grondslag is bekritiseerd, PEQ 72, 1940, 64-74. ENGBERG's betoogtrant is te ethnographisch en leidt tot de vluchtigste vermoedens, zonder grond, doch welhaast als feiten gegeven. De aanwezigheid van Hyksos is niet door ceramisch materiaal aan te toonen. Wat is kennelijk van de Hyksos?

We vervolgen den gang van SMITH's betoog, na de paragraaf *The XIIth Dynasty in Syria* (13-16). In het volgend gedeelte van zijn brochure toetst de schrijver zijn benaderende plaatsing van de Eerste Dynastie van Babylon 1900-1600 verder op haar waarde. Komt deze dateering uit met de geschiedenis der Klein-Aziatische Hethieten? Zelfs uitstekend, aldus SMITH. Het einde der Eerste Dynastie van Babylon moet zijn veroorzaakt door een plundertocht van den Hethietischen koning Muršiliš I uit Anatolië tot in de stad Babylon. Deze wilde raid past in de Hethietische geschiedenis goed ± 1600.

Zooveel over de Hethietische indices, nu de Babylonische. Het is bijna een karaktertrek van de Babylonische geschiedenis, dat zij vaak eeuwen van dreinerige en gezapige ontwikkeling laat zien, slechts nu en dan door het optreden van een opmerkelijken monarch opgeflikkerd (*mutatis mutandis* in de kunst ook zoo). De teekening wordt er bij de Babylonische geschiedenis soms minder door de gebeurtenissen van binnen aan gegeven, dan door invallen van buitenaf. Indien we dit op de geschiedenis van Babylon ± 1900—± 1600 betrekken, denken we meteen aan het opdringen der Kassieten. De Kassieten waren een volk, waar we nog maar bitter weinig van af weten. Uit namen meent men te kunnen opmaken, dat zij inzonderheid in hun regeerende volkslaag Indo-Europeesche elementen in zich hadden. Uit Iran zijn ze in het Tweestroomenland binnengedrongen, dat in cultureel opzicht de indringers geheel heeft geabsorbeerd [8]). Kassietische namen komen reeds voor op Babylonische kleitafels van de vroege Eerste Dynastie, evenwel bij wijze van verdwaalde uitzondering. Tot en met de regeering van Hammurabi wijst niets op een inval der Kassieten in Babylonië. Dat wordt anders in het achtste jaar van de regeering van Hammurabi's opvolger Samsu-iluna. Dan moeten de Babyloniërs zich krachtig tegen de invallende Kassieten verdedigen. De tweede helft van de geschiedenis der Eerste Dynastie van Babylon is het relaas van den niet altijd met succes gevoerden afweerstrijd tegen de Kassieten. De strijd kende vele wisselvalligheden, maar het slot was toch dat de Eerste Dynastie van Babylon bezweek.

Nu is er om het einde van de Eerste Dynastie van Babylon te bepalen, wat aan te vangen met waarnemingen van de planeet Venus. De Babyloniërs zijn steeds sterk geweest in het waarnemen van hemellichamen, al deden ze het vaak volgens een systeem, dat voor ons tegenwoordig niet dadelijk te vatten is. Men vraagt zich af, waarom speciaal de Babyloniërs zoo naar de sterren keken. Of dat kwam omdat de heldere hemel hun blik voor het hemelsche schrift = de sterren ontvankelijk maakte? Het zou best kunnen. Zooveel is zeker, waarnemingen doen, opteekenen van berekeningen e.d. zijn kenmerkende eigenschappen van den Babyloniër. De heele beschaving der Babyloniërs heeft iets angstvallig-berekenends, vergeleken met de meer beweeglijk en speelsche richting van Syrië, en de uit natuurlijke aandrift experimenteerende van Assyrië. Zoo hebben zij ten tijde van koning Ammi-zaduga, op één na den hekkesluiter der Eerste Dynastie, scherp acht geslagen op de planeet Venus. SMITH heeft geprobeerd deze waarnemingen uit Ammi-zaduga's regeering te gebruiken, teneinde verdere chronologische zekerheid te verkrijgen. Hij genoot hiertoe den steun van brigade-generaal J. W. S. SEWELL voor de astronomische zaken. Men moet als leek SEWELL's korte mededeeling, blz. 26-27 nemen voor wat zij geeft. De tabellen achterin de brochure, blz. 50-52 moeten voor niet-astronomen heelemaal openbaringen van hooger hand blijven.

[8]) Zie Kassietische zegelcylinders. De elementen van samenstelling zijn Sumerisch-Babylonisch, de rangschikking en vulling hebben iets aparts. Bij Kassietische zegelcylinders hebben de figuren een neiging tot vereenzaming, de schriftteekens daarentegen om zich tot dichtere en verdere kolommen aaneen te sluiten. Een kenmerkend stuk van cornalijn is in 1935 door de Denen in Hama aan den Orontes in Midden-Syrië gevonden, en thans in het Deensche Nationale Museum te Kopenhagen. Afgebeeld in het bericht van den leider der opgravingen H. INGHOLT, *Rapport préliminaire sur sept campagnes de fouilles (1932-1938) à Hama, Syrie,* Kopenhagen 1940, pl. XXV, 1. Philologisch onderzocht door O. E. RAVN, *A Kassite seal from Hama,* Berytus VI, 1939-1940, 19-25, pl. IV, 1. Het stuk kan op 1400-1200 worden geschat. De laag van Hama, waar het in werd gevonden is sub-myceensch, XIIde tot XIde eeuw. Waarschijnlijk dus een erfstuk.

Samenwerking tusschen archæologen en menschen der exacte wetenschappen is een schitterend ding, veelal heilzaam voor beide betrokken partijen. Er moet nog veel meer in die richting worden gedaan. Maar de groote moeilijkheid van samenwerking is natuurlijk hoe de aansluiting zal zijn. Wie vraagt aan wien, en met welke, d.w.z. wiens bedoeling voorop? SEWELL beheerscht het terrein van SMITH niet, en zelfs SMITH kan er met zijn alomvattend begrip van zaken niet de astronomie bij doen. In het geval van *Alalakh and Chronology* is het zoo gegaan: Op een zeker punt van zijn onderzoek beland, heeft SMITH aan SEWELL gevraagd, of een datum van ± 1648 voor het eerste jaar van Ammi-zaduga met de Venus-waarnemingen uitkwam. Waarop SEWELL op grond van zijn astronomische berekening 1646 als het jaar van Ammi-zaduga's troonsbestijging bepleitte. Deze overeenstemming op luttele jaren na is verblijdend, maar blijft de stuwkracht van dit astronomisch-bevestigend onderzoek niet geheel de visie van SMITH? Als men *Alalakh and Chronology* leest zou men zeggen van niet, met zooveel hulde en hoffelijkheid laat SMITH aan SEWELL de eer. Maar, me dunkt, al geef ik deze indruk voor beter, dat de *British modesty* van SMITH ons ten onrechte zou doen vergeten hoe de volgorde der onderzoekingen is: eerst het archæologisch-historische onderzoek van SMITH, daarna de astronomische bevestiging op een bepaald punt.

Maar we zijn al te dikwijls en te breedsprakig op de methode van SMITH en allerlei technische bijzonderheden teruggekomen. De bedoeling van *Alalakh and Chronology* is tot nauwkeurige dateeringen voor de koningen der Eerste Dynastie van Babylon te geraken. De door SMITH opgestelde lijst komt op blz. 29 bovenaan, voorafgegaan en gevolgd door enkele toelichtende paragrafen. Het 43-jarig bewind van Hammurabi valt daar 1792-1750, met ongeveer het midden van de dynastie, die begint met Sumu-abu 1894-1881 en eindigt met Samsu-ditana, 1625-1595. Daarmede is de belangrijkste bijdrage van SMITH's brochure geleverd. Wat er te beginnen met blz. 31 tot het addendum blz. 48-49 komt, is een poging de geschiedenis van Alalakh van circa 1780 tot 1190 (lagen VII tot I) neer te schrijven. Dat is alles ook machtig interessant, en we bewonderen de manier, waarop SMITH in weerwil van de grootste raadsels en vraagstukken kans heeft gezien, een spannend en binnen hypothetisch kader sluitend relaas samen te stellen. Hij put hierbij uit een schat van kennis, en werkt met combinatietalenten, die steller dezes, behalve tot het besef van eigen onwetendheid en gebrekkige ervaring, tot de dankbaarste verrukking hebben gestemd. Mijn opstel was evenwel niet in de eerste plaats over Alalakh bedoeld. Het ging mij hierom, den algemeenen lezer in Nederland in te lichten over opzet en inhoud van SMITH's bijdrage tot de oplossing van de chronologie van Hammurabi van Babylon. Zooals gezegd, door den oorlog kwam *Alalakh and Chronology* vijf jaren later dan normaliter hier. Mijn poovere regels zijn niet meer dan een achterstallige bekendmaking. Gewoon zou zijn geweest, SMITH's publicatie van 1940 in datzelfde jaar te hebben aangekondigd. Maar nu we in 1945 leven, is het toch wel noodig in het kort na te gaan, hoe SMITH's opvatting staat tegenover soortgelijke pogingen van anderen in 1940-'45 te melden. (Natuurlijk kan ik alleen spreken van het weinige dat mij op dit gebied niet is ontgaan, van het meeste heb ik geen glimp gezien of geen taal of teeken gehoord). Het belangrijkste daarbij is dat SMITH's dateering van Hammurabi van Babylon geheel overeenkomt met die van den beproefden Duitschen deskundige Arthur UNGNAD uit Berlijn-Falkensee: in beide gevallen 1792-1750. Buiten SMITH om, en langs een anderen weg, ofschoon ook in samenwerking met een astronoom, concludeerde UNGNAD in 1940 zwart op wit 1792-1750 [9]), na er reeds in een voorafgaand opstel dicht bij te zijn gekomen 1801-1759 [10]). Nauwelijks te gelooven zoo fraai als die oplossingen overeenkomen: de beste entente van ver en toch van nabij tusschen twee onderzoekers, die men zich kan voorstellen.

Bijna even prachtig was de overeenstemming die, ook in 1940, tusschen den beproefden Amerikaanschen opgraver van het Nabije Oosten William F. ALBRIGHT en SMITH werd

9) A. UNGNAD, *Die Venustafeln und das Neunte Jahr Samsuilunas* (1741 v. Chr.). Leipzig 1940 = MAOG XIII. Band Heft 3.

10) A. UNGNAD, *Eine neue Grundlage für die altorientalische Chronologie,* AFO 13, 1939-41, 145-146.

bereikt. De onderzoekingen van beide deskundigen loopen grootendeels parallel. ALBRIGHT is krachtens zijn kennis van de taal en de beschavingen van het oude Nabije Oosten in het tweede millennium voor Christus, en zijn doordringenden speurzin zeker in één adem met SMITH en UNGNAD te noemen voor de oplossing van het probleem der chronologie. In het begin van 1940 bleef ALBRIGHT met de plaatsing van Hammurabi's regeeringsjaren nog luttele jaren boven die van SMITH: *New Light on the History of Western Asia in the Second Millennium B.C.*, BASOR 77, Februari 1940, 20-32; 78, April 1940, 23-31. In het najaar van 1940 was ook dit kleine verschil weggeslonken, men leze de korte bespreking van SMITH's *Alalakh and Chronology* door ALBRIGHT, BASOR 79, October 1940, 36. Later in de aflevering van December 1942 van hetzelfde Amerikaansche tijdschrift, ging ALBRIGHT evenwel, mede naar aanleiding van de publicatie van de koningslijst uit Khorsabad door A. POEBEL in hetzelfde jaar, ver met zijn dateering omlaag. Hammurabi kwam 1728-1686, naar ALBRIGHT. POEBEL wilde zelfs nog later komen. Vgl. ALBRIGHT in BASOR 88, December 1942, 28-33, met verwijzing naar A. POEBEL.

We zien hoe de ideale harmonie in 1940 tusschen SMITH, UNGNAD en ALBRIGHT, in 1942 door wat er in Amerika over de chronologie van Hammurabi van Babylon is verschenen, geheel is verstoord. Doch we moeten nog even terugkomen op de Europeesche literatuur sedert 1940 over dit onderwerp. In dit verband noemen wij de studie van D. SIDERSKY, uit 1940 [11]). Hammurabi van Babylon heeft volgens SIDERSKY, die het astronomische ritueel voor de staving zijner dateering schroomvallig in acht heeft genomen, van 1848 tot 1806 geregeerd. De resultaten der onderzoekingen van SMITH, UNGNAD en SIDERSKY zijn in 1942 door F. THUREAU-DANGIN aan een kritisch-vergelijkende nabespreking onderworpen [12]). Helaas heeft THUREAU-DANGIN van de recente Amerikaansche bijdragen op dit gebied bijv. van ALBRIGHT in 1940, in het geheel geen nota genomen. THUREAU-DANGIN werkt meer met spijkerschriftteksten, die rechtstreeks of zijdelings een mededeeling inzake den tijd van Hammurabi bevatten, dan met archæologische of astronomische gegevens. Bovendien houdt hij zich zeer op de vlakte, wanneer hij aan het slot van zijn betoog de eindrekening opmaakt, welke chronologie het waarschijnlijkst is. De oplossing van SMITH en UNGNAD levert, aldus THUREAU-DANGIN, onoplosbare moeilijkheden op, aangezien de verhouding van de Eerste Dynastie van Babylon tot de heerschappij der Kassieten dan niet met de gegevens in overeenstemming is. Bij de dateering van SIDERSKY is dat beter, al zou het overmoedig wezen, deze oplossing historisch waarschijnlijk te achten. Mogelijk is zij, meer niet. Hoe SIDERSKY's dateering door andere vakmenschen is beoordeeld, onttrekt zich aan mijn kennis. In 1941 moet in Istanbul een bundel met verhandelingen over het oude Nabije Oosten zijn verschenen, waar ook een opstel van een Turkschen geleerde, Kemel TURFAN, een leerling van B. LANDSBERGER, in staat over de chronologie. De slotsom van TURFAN's betoog was dat Hammurabi van Babylon omstreeks 1830 moet hebben geregeerd [13]).

Met de oplossingen van SIDERSKY en TURFAN bleven we dus boven de dateering 1792-1750, van welker juistheid, met een hoogst enkel jaar van speling, SMITH, UNGNAD en ALBRIGHT, — de laatste zooals hij scheef in 1940 — schrijver dezes hebben overtuigd. Natuurlijk is dat bij mij meer een aanvoelende indruk, dan een beredeneerd oordeel. Maar om met gezag over dit vraagstuk mee te praten, moet men zoowel spijkerschriftteksten kunnen lezen, als van nabij met archæologisch ter zake dienstig materiaal vertrouwd zijn. Voorwaarden, die maken dat ik mij als buitenstaander te gedragen heb. Er zijn evenwel sedert 1940 ook stemmen opgegaan om Hammurabi van Babylon later te plaatsen dan 1792-1750. In Duitschland o.a. F. CORNELIUS, die Hammurabi ± 1700 wil hebben. Hij doet dit op grond van een erg theoretisch en schetsmatig betoog, waarbij hij op krampachtige en

11) D. SIDERSKY, *Nouvelle étude sur la chronologie de la dynastie hammurabienne,* RA XXXVII, 1940, 45-54, tabel 53.

12) THUREAU-DANGIN, *La chronologie de la première dynastie babylonienne* (Examen critique des solutions récemment proposées), Parijs 1942 = Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Extrait des Mémoires de l'Académie, Tome XLIII, 2e Partie (30 blz.).

13) Een bijzonderheid, die ik met de inspiratie en aanmoediging tot het neerschrijven van mijn opstel, te danken heb aan Sidney SMITH persoonlijk. (Schrijven van 7 Augustus 1945).

doorgedraafde wijze van de late en verworden overlevering van Berossos (in den vroeger tijd der Seleucieden) voor wel heel vroege tijden wonderen verwacht [14]). Het schijnt, dat er zich ook in Amerika, na de publicaties van A. POEBEL en W. F. ALBRIGHT in 1942, voorvechters van een jongere dateering dan die van SMITH en UNGNAD in het strijdperk begeven. A. POEBEL meende in het kader van de hopeloos langen tijd uitgestelde bekendmaking van de koningslijst uit Khorsabad, thans in het *Oriental Institute* te Chicago, de regeering van Shamsi-Adad I van Assyrië te kunnen fixeeren op 1726-1694. De lijst uit Khorsabad bevatte, aldus POEBEL, daar de zoo goed als bewijskrachtige aanwijzingen voor [15]). W. F. ALBRIGHT herzag zijn chronologie van 1940 en plaatste Hammurabi van Babylon in 1942 aanmerkelijk later. De nieuwe jaartallen luidden: 1728-1686 [16]). Sidney SMITH hield evenwel aan zijn oude dateering vast, en maakte zijn redenen hiervoor bekend in een artikel dat zoo juist in 1945 is verschenen. Zijn onderzoek beweegt zich ook thans, na de niet geheel bevredigende publicatie van de koningslijst, in Khorsabad gevonden, door A. POEBEL, weer voornamelijk op archæologisch gebied. Het is nogmaals een phlegmatiek *primum monumenta, deinde chronologia*: eerst wat de opgravers ons te vertellen hebben, dan pas de chronologische reconstructies [17]). In SMITH's opstel van 1945 wordt de regeering van Sjamsi-Adad I van Assyrië op (bij benadering) 1812/1-1780/79 en die van Hammurabi van Babylon op 1792-1750 bepaald [18]). We moeten er eigenlijk niet langer meer over praten, de eerste helft van de XVIIIde eeuw is de spanne tijds, waar verschillende pogingen tot fixeering langs afzonderlijke wegen van onderzoek toe zijn geraakt. We zouden van de literatuur, die er met betrekking tot dit onderwerp in Nederland is verschenen sedert 1940, het artikel van Professor P. E. VAN DER MEER kunnen noemen uit 1944 [19]). Een knap stuk werk, met trefzekere bibliographische verwijzingen, waar ook Sidney SMITH's *Alalakh and Chronology* niet onder ontbreekt. Inderdaad een betoog op een hoog wetenschappelijk peil, rustig wikkend en wegend, duidelijk en overzichtelijk. Het resultaat van de prachtige studie van VAN DER MEER is een plaatsing van de regeering van Hammurabi van Babylon, bijna precies gelijk aan die van SMITH, UNGNAD en — toentertijd in 1940 — ook van ALBRIGHT.

Het wordt tijd deze bespreking snel af te sluiten, voorzoover de lezer zulks al niet eerder heeft gedaan. Een kleine brochure met zooveel omhaal en zwaarwichtigheid te bespreken, is eigenlijk niet goed te praten. Het kunnen en mogen slechts SMITH's eigen groote wetenschappelijke eigenschappen zijn, die ons den weg moeten wijzen. Elke indirecte weergave is aanranding. *Alalakh and Chronology* verdient met liefde en toewijding te worden bestudeerd. Vooral waar de betoogtrant, aldoor zoo menschelijk en zoo sympathiek blijft, ook daar waar bundels van namen en cijfers den lezer duizelig dreigen te maken. Bovendien zijn met name de noten — 't zijn er 120 in het heele boekje — vaak treffend om hun humor en hun kenschetsing van SMITH's zienswijze ten aanzien van belendende kwesties [20]). Ver-

[14]) F. CORNELIUS, *Berossos und die altorientalische Chronologie,* Klio 35, 1942, 1-16. Idem, *Die Chronologie des älteren Orients,* FuF 20, 1944, 75-76. In ons land is Professor F. M. Th. BÖHL geneigd de dateering van Hammurabi van Babylon 1728-1686 te aanvaarden: BibOr I no. 4; Juli 1944, 56-57.

[15]) A. POEBEL, *The Assyrian Kinglist from Khorsabad,* JNES I, 1942, 247-306 en 460-492; JNES II, 1943, 56-90. Vgl. ook E. F. WEIDNER, AFO 14, 1944, 362-369.

[16]) Nog even voor de oude en de nieuwe chronologie van W. F. ALBRIGHT de noodzakelijkste verwijzingen: W. F. ALBRIGHT, *New Light in the History of Western Asia in the Second Millennium B.C.,* BASOR 77, Februari 1940, 20-32; 78, April 1940, 23-31; 79, October 1940, 36 (aankondiging van Sidney SMTH, *Alalakh and Chronology).* Vervolgens in 1942 W. F. ALBRIGHT, *A Third Revision of the Early Chronology of Western Asia,* BASOR 88, December 1942, 28-33 (overzicht op blz. 32). Het is wel karig om slechts met afleveringen van BASOR te werken, maar de noodige jaargangen uit den oorlogstijd van de groote tijdschriften *American Journal of Archaeology* en *Journal of Near Eastern Studies* zijn hier nog niet, helaas.

[17]) Sidney SMITH, *Middle Minoan I-II and Babylonian Chronology,* AJA XLIX, 1945, 1-24. Dat ik van dit prachtige artikel een overdrukje van Sidney SMITH mocht ontvangen, stemt mij tot diepe dankbaarheid.

[18]) Sidney SMITH, t.a.p. 23. Voor Shamsi-Adad I staat er bij vergissing 1812/1-1790/89 afgedrukt. Dat moet zijn 1812/1-1780/79 (schriftelijke correctie van Sidney SMITH).

[19]) P. VAN DER MEER, *Chronologie der Assyrisch-Babylonische Koningen,* JEOL 9, 1944, 137-145, 192.

[20]) De noten zijn inderdaad, geloof ik, de juiste plaats voor meer persoonlijke en intieme beschouwingen van den kant van den schrijver. Ik denk

makelijk en schamper is SMITH's kritiek tegen een neiging bij sommige Assyriologen teksten te verbeteren in dier voege, dat de inhoud beter uitkomt met der onderzoekers opvatting. Moderne geleerden weten niet zooveel als de oude schrijvers van het spijkerschrift [21]). Men kan ook wàt schik hebben in SMITH's zinsnede „als epigraphie een wetenschap is", die tot twee keer toe in geducht-philologisch verband voorkomt [22]). Noten, waar de schrijver hoogst interessante eigen opvattingen in naar voren brengt, zijn er ook genoeg. Meteen al noot I onder blz. I-2, waar SMITH als zijn meening te kennen geeft, dat de Hyksos niet meer dan enkele jaren voor 1720 in Egypte met man en (horde) macht zijn binnengedrongen [23]). Een hoogst origineel denkbeeld oppert SMITH enkele bladzijden verder in zijn brochure [24]). Het betreft de door SMITH gevoelde waarschijnlijkheid, dat er in Syrië in de XVde eeuw menschen zijn binnengedrongen die bekend waren met het gebied der Myceensche en Minoïsche beschaving. SMITH meent de route waarlangs zij kwamen nog te kunnen aanduiden, over Egypte [25]) en door Palestina naar Syrië. Inderdaad zijn er in de Syrische kunst van de XVde eeuw — en lang niet alleen langs de kust, maar ook dieper het binnenland in — trekken te bespeuren, die op het Myceensch-Minoïsche schijnen te reageeren. Doch het Myceensch-Minoïsche is dan vaak in die mate met Egyptische West-Aziatische elementen vermengd, dat een penetratie over land Egypte-Palestina en door naar Syrië, is aan te nemen, naast de bewezen komst over zee van Griekenland meteen naar Syrië, van andere groepen. SMITH schrijft hier neer, wat vaag bij onderzoekers voor hem opkwam, zonder dat die zulks durfden te zeggen, bij gebrek aan bewijzen. SMITH durft in het voorbijgaan eigen veronderstellingen te uiten, nochtans nimmer vergetend, dat hij zich op hypothetisch terrein beweegt. Hij dient zijn voorstelling van zaken altijd vrijblijvend op: men mag SMITH gelooven, maar dat hoeft niet. Nooit een zweem van aanmatiging of doordrijverij om aanhang te verkrijgen. Bescheidenheid en hoffelijkheid, bv. bij het bepalen van zijn standpunt tegenover de denkbeelden van anderen in de volmaakt door hem beheerschte vakliteratuur, maken een van de grootste charmes uit van SMITH's wetenschappelijk œuvre. Maar als SMITH van iets is overtuigd, zegt hij dat duidelijk en kordaat.

Hoe het zij, het is zoo abstract en oncontroleerbaar als men over de menschelijke kwaliteiten schrijft, die uit SMITH's publicaties spreken. Men neme *Alalakh and Chronology* zelf ter hand. Het boekje zal een ieder, die wat van de geschiedenis van het oude Nabije Oosten in het tweede millennium wil weten, wetenschappelijk verkwikken. De brochure is

onwillekeurig aan het Duitsche woord *Unterkellerung.* Een soort van afstapje voor ongedwongener en gemoedelijker gedachtenuitwisseling. Noten moeten niet altijd wetenschappelijke verantwoording zijn, ook wel eens (eventueel) te rechtvaardigen opwellingen.

[21]) SMITH, *Alalakh and Chronology,* 32 noot 91 onderaan.

[22]) SMITH, a.w. 14, noot 49, en blz. 49.

[23]) Eenige tientallen van jaren later dan wordt aangenomen bijv. door G. FARINA, *Il Papiro dei Re restaurato,* Rome 1938 = Pubblicazioni Egittologiche del R. Museo di Torino I, 67: Hyksosdynastie in Egypte 1752-1645. Geheel met SMITH eens op dit punt, ofschoon zonder kennis van SMITH's opvatting schrijvend, Hanns STOCK, *Studien zur Geschichte und Archäologie der 13. bis 17. Dynastie Ägyptens unter besonderer Berücksichtigung der Skarabäen dieser Zwischenzeit,* Glückstadt 1942 = Ägyptologische Forschungen, München, Heft 12, inzonderheid 70. Naar aanleiding van STOCK's werk F. W. VON BISSING, OLZ 47, 1944, 85-92, inzonderheid 86. Algemeen over de Hyksos o.a. Pahor Cladios LABIB, *Die Herrschaft der Hyksos in Ägypten und ihr Sturz,* Berlijn 1936, (begin Hyksos-heerschappij daar 1730 gesteld op blz. 22). F. W. VON BISSING, *Das angebliche Weltreich der Hyksos* AFO 11, 1936-1937, 325-335. Kurt GALLING, *Hyksosherrschaft und Hyksoskultur,* ZDPV 62, 1939, 89-115. R. M. ENGBERG, *The Hyksos reconsidered,* Chicago 1939 = SAOC 18. Naar aanleiding van ENGBERG's bijdrage Sidney SMITH, PEQ 72, 1940, 64-74.

[24]) SMITH, *Alalakh and Chronology,* 7 noot 22.

[25]) Rechtstreeksche betrekkingen Griekenland-Egypte v.v. hebben er in het 2de millennium voortdurend bestaan. Er is soms zelfs van wederzijdsche invloeden in de kunst te spreken. Soms is er een botanisch bewijs voor contact tusschen beide landen te leveren. In een Egyptische sarcophaag uit het late Nieuwe Rijk, thans in Stockholm, is bij wijze van verpakking *Zostera marina* L. (zeegras) gevonden, dat niet in de Egyptische wateren voorkomt, wel noordelijker om en bij Griekenland, vgl. Vivi LAURENT-TÄCKHOLM, *A mummy coffin in the Egyptian Museum, Stockholm, and its plant remains,* Svensk Botanisk Tidskrift 34, 1940, 141-161, met 7 afb. (Ik ken dit artikel door de vriendelijkheid van Mevrouw Vivi LAURENT-TÄCKHOLM, die mij een overdrukje deed toekomen, waarvoor mijn diepen dank).

in staat ons van de radeloosheid, wat met onvindbaar-verspreide en weerbarstige gegevens aan te vangen, te bevrijden, en om ons een samenhangende en verantwoorde voorstelling a.h.w. een *tableau des questions* voor oogen te tooveren. Eén voorstelling, die logisch in elkaar zit, en een eenheid is. Men vindt alles gauw en handig terug in SMITH's brochure. Ook daar waar de problemen ingewikkeld genoeg zijn, en de oplossing over tal van literatuurkruispunten moet worden geleid. Alle factoren werken mee, ook de technische uitvoering. Er is haast geen drukfout blijven staan [26]), ook niet in titels van boeken en opstellen in het Duitsch en het Fransch, waar menige Engelschman het niet zoo nauw mee neemt. De uitgeversmaatschappij *Luzac and Company* te Londen heeft van haar kant alles gedaan, om de uitvoering in overeenstemming met het gehalte van SMITH's uiteenzettingen te verzorgen. Laten wij tot besluit de nu weer gewettigde hoop uitspreken, dat het aan Sidney SMITH in de naaste toekomst vergund zal zijn een groote bewerking van het Alalakh-materiaal in druk uit te geven. Teksten, zegels, aardewerk uit het Alalakh van ± 1780 tot ± 1190, bij elkaar genoeg om de Noord-Syrische stad, in het kader van de geschiedenis dier dagen, tot nieuw leven te wekken. Moge er voor Sidney SMITH op dit gebied vol beloften een schoone taak zijn weggelegd. Reeds het voorloopige werk stemt tot bewondering en sympathie!

Leiden, 31 October 1945 C. KERN

[26]) En wat geeft een inconsequent AJA naast A.J.A. op een regel, 47 noot 112? De bedoeling en gang van het betoog ondervinden er geen hinder van.

P.S. Sedert het bovenstaande werd neergeschreven zijn er weer negen maanden verloopen. In dien tijd hebben we hier de laatste jaargangen van AJA en JNES tot onze vreugde ontvangen. Indirecte ontleening van wat er in de bewuste tijdschriften gedurende de laatste jaren is verschenen, is dus gelukkig niet langer meer noodig. Een interessant antwoord op het artikel van Sidney SMITH in AJA XLIX, 1945, zie boven, schreef W. F. ALBRIGHT: *An Indirect Synchronism between Egypt and Mesopotamia, cir. 1730 B.C.*, BASOR 99, October 1945, 9-18, inzonderheid 10, noot 9. ALBRIGHT betoogt in zijn artikel dat wij teksten hebben die bewijzen dat Yantin-'ammu de vorst van Byblos, Zimrī-Lim de koning van Mari, en tenslotte Neferhotep koning der XIII[de] Dynastie van Egypte in denzelfden tijd hebben geleefd. Dat is zeker zoo, maar daarmee hebben we nog geen absolute dateering. Daarvoor kiest ALBRIGHT de regeering van Neferhotep van Egypte voornoemd tot uitgangspunt. Neferhotep was volgens hem 1740-1729 aan het bewind. Deze laatste jaartallen zijn evenwel niet zeker. Men bestudeere de aanmerkelijke vroegere data, zooals die worden bepleit, o.a. door H. STOCK, *Studien zur Geschichte und Archäologie der 13. bis 17. Dynastie Aegyptens unter besonderer Berücksichtigung der Skarabäen dieser Zwischenzeit*, Glückstadt 1942, Aegyptologische Forschungen , Heft 12, vgl. de besprekingen door A. BEA, *Orientalia*, N. S. 13, 1944, 183-186 en de verhandeling van P. E. NEWBERRY, *Coregencies of Ammenemes III, IV and Sebknofru*, JEA 29, 1943, 74-75. Het is te betreuren dat ALBRIGHT in noot 9 op blz. 10 slechts zeer oppervlakkig op Sidney SMITH's archæologische argumenten ingaat. Mijns inziens moet de dateering van de typische Hammurabi zegelcylinders, gevonden in Tholos B te Platanos, Mesara vlakte (Zuid-Kreta) ongeveer 1775 luiden, en daarmee een stevigen hoeksteen vormen voor Sidney SMITH's reconstructie. Doch ook hier valt niets te bewijzen, voorloopig.

Enkele besprekingen van *Alalakh and Chronology* die ik over het hoofd had gezien, mogen alsnog schielijk worden vermeld: C. J. M. WEIR, BSOS 10, 1940, 791-792, O. NEUGEBAUER, *The chronology of the Hammurabi Age*, JAOS 61, 1941, 58-61, W. F. ALBRIGHT, AJA XLVII, 1945, 491-492. Misschien is het beter met deze enkele retouches te volstaan, dan op allerlei andere nalatigheden en tekortkomingen van mijn opstel terug te komen.

Zie nu ook het voorgaande artikel van Professor VAN DER WAERDEN.

Leiden, 31 Juli 1946

BABYLON, DE HEILIGE STAD

Zie PLATEN XXIV-XXVII en Fig. A-K (= 61-73)

De titel is ontleend aan het boek van Eckhard UNGER [1]). Hij komt niet overeen met de voorstelling, die men zich van Babylon pleegt te maken. Naast Jeruzalem is Babylon de eenige stad van het oude Oosten, waarvan de naam in het dagelijksch spraakgebruik is blijven leven. Terwijl men met Jeruzalem onwillekeurig de voorstelling verbindt van het hemelsche Jeruzalem met zijn straten van goud, zijn muren versierd met edelgesteenten, en zijn poorten uit paarlen [2]), verbindt men met Babel die van zonde en ontucht, van hoogmoed en verwarring, waarvan de toren van Babel het zinnebeeld is. In den Bijbel verkrijgt Babylon wel geheel andere praedicaten dan juist dat van heiligheid [3]).

Voor de oude Babyloniërs zelf echter was Babylon het middelpunt van een eeredienst, die zijn aanhangers en belijders tot ver buiten de grenzen van het kleine land telde: de ᶜnavelᵓ der wereld, het heiligdom van den god Marduk, den Heer van hemel en aarde [4]). Volgens een beschrijving van de stad, die op een oorkonde in spijkerschrift uit de dagen van koning Nebukadnezar II is teruggevonden, telde Babylon in die dagen niet minder dan 53 tempels der groote goden, 955 kleinere bedeplaatsen, die men als kapellen kan aanduiden, en 384 straataltaren [5]). Vergelijkt men deze getallen met die van de oude Assyrische hoofdstad Assur, waar een soortgelijke oorkonde is bewaard gebleven, die men oneerbiedig het ᶜgodenadresboekᵓ heeft genoemd, dan maakt deze stad met haar slechts 34 tempels en kapellen en drie tempeltorens een eenigszins pooveren indruk [6]). Maar Babylon in de dagen van koning Nebukadnezar was dan ook de grootste metropool der toenmaals bekende wereld [7]). Op de oudste wereldkaart, die wij straks nader zullen bekijken, vindt men de illustratie van dat trotsche woord, dat de Babyloniërs eens aan koning Assurbanipal hebben geschreven: Van

[1]) Eckhard UNGER, *Babylon, die heilige Stadt, nach der Beschreibung der Babylonier*, Berlijn en Leipzig, 1931. Een uittreksel hieruit in het artikel *Babylon*: Reallexikon der Assyriologie (afgekort: RLA) I, blz. 330-369.

[2]) Vgl. over het hemelsche Jeruzalem: Galat. 4 : 26; Hebr. 12 : 22; Openb. 3 : 12; 21 : 2 vv. en vooral vs. 15 vv.

[3]) Vgl. over den val van het hoogmoedige en ontuchtige Babylon (Babel): Gen. 11:9; Psalm 137:8; Jez. 13:9 vv.; 14:22 v.; 21:9; 47:1 vv.; Jer. 50:2 vv.; 51:7 vv.; en Openb. 15:8; 16:19; 17:5; 18:2, 10, 21. Nog in het nieuwe Engelsche Woordenboek (*Odhams Dictionary of the English Language*, Londen, 1946) verschijnt Babylon als „capital of Babylonia, notorious for the vice and luxury of his citizens ...; (*fig.*) a sinful city".

[4]) De voorstellingen omtrent de ᶜnavelᵓ als de band, die hemel en aarde verbindt, zijn ver verspreid, zie A. J. WENSINCK, *The Ideas of Western Semites concerning the Navel of the Earth*, Amsterdam, 1917. Ook de stad Assur heet bij gelegenheid (bij Sargon II, zie H. WINCKLER, *Sammlung von Keilschrifttexten* II, n° 1, 30) *mar-ka-a*[*s mātāti*]. Bekend zijn de vermeldingen van Palestina en Jeruzalem als ᶜnavelᵓ en middelpunt der wereld: Deut. 32 : 8; Jez. 24 : 13; Ezech. 5 : 5 en vooral 38:12. Voor den god Marduk als ᶜHeer van de verheven navelstrengᵓ (de 37ste van zijn 50 namen) zie de gegevens bij BÖHL, Archiv f. Orientforschung (AOF) XI, 1936/7, 207.

[5]) ᶜStadsbeschrijvingᵓ(VAT 441), sectie *H*, regel 16-24. Men onderscheidde *maḫāzu, papaḫu, parakku* en *manzazu*, zie UNGER, a.w., blz. 119 vv. en 244. Van de *manzazu* of ᶜstraat-altarenᵓ zijn slechts een stuk of tien opgegraven.

[6]) *Keilschrifttexte aus Assur verschiedenen Inhalts* (KAV) n° 42 en 43; V. SCHEIL, RA XIV 171 v.; vgl. UNGER in: *Der Alte Orient* 27/3, 1929, 11 vv.

[7]) Nog Aristoteles (*Politeia* 3, 1) betuigt van Babylon, dat het een omvang had, die eerder aan een geheel volk deed denken dan aan een enkele stad. — De in de klassieke wereld gebruikelijke naam Babylon moet worden verklaard als *Bāb-ilān*, d.w.z., poort der goden of eerder als dualis: Poort der dubbele godheid. Men zie voor het *Janus*-karakter van den god Marduk de beschrijving in het Epos der Wereldschepping, Zang I, de verzen 91-100, vertaald in het *Jaarbericht E.O.L.* No. 9, 1944, blz. 151. Deze vorm van den naam zal door de Grieken overgenomen zijn van de Phoeniciërs, daar de klankwijziging van *ā* in *ō* een eigenaardigheid is van het Phoenicisch (evenals ook van het Hebreeuwsch). Op de uitspraak van de beide laatste lettergrepen zal echter ook het Grieksche woord *pylon*, „πυλών, de poort" invloed hebben geoefend.

alle landen is Babylon de oorsprong en het middelpunt [8]). Babylon was — want dat beteekent de naam — *de poort Gods* of *de poort der goden*, de plaats, waar de hemelsche en de aardsche wereld elkaar raakten [9]). In een loflied ter eere van Babylon lezen wij:

> O Babylon, wie u aanschouwt, is vervuld van gejuich,
> Wie in Babylon woont, vermeerdert zijn leven.
> Wie van Babylon kwaadspreekt, is als iemand, die zijn moeder vermoordt.
> Babel is als een zoete dadel, waarvan de vrucht liefelijk is te aanschouwen [10]).

Het centrum van al die heerlijkheid was de beroemde, meer dan 90 meter hooge toren, de ˹Toren van Babel˺, die door de Babyloniërs ˹het huis der grondvesting van hemel en aarde˺ werd genoemd en die dan ook in het middelpunt van onze uiteenzetting verdient te staan [11]). Deze ˹toren van Babel˺ is een geweldig bouwwerk geweest, dat met zijn ruim 91 m hoogte in de Oostersche oudheid slechts door de beide grootste pyramiden van Gize werd overtroffen, die weliswaar nog weer ruim 50 m hooger zijn [12]). In 479 v. Chr., ongeveer vijftien jaar voordat Herodotus de stad Babylon bezocht, werd dit heiligdom bij gelegenheid van een opstand der Babyloniërs tegen koning Xerxes verwoest en ontwijd. Vandaar meer dan één onnauwkeurigheid in de anders toch zoo uitvoerige en aanschouwelijke beschrijving van dezen toren door den vader der geschiedkunde [13]). Vandaar ook, dat niet deze tempeltoren door de Grieken tot de zeven wereldwonderen werd geteld, maar een ander bouwwerk in Babylon, de zoogenaamde hangende tuinen van Semiramis [14]).

Wat is er heden van al die heerlijkheid over? Als men in de tegenwoordige hoofdstad Bagdad den ochtendtrein neemt, die daar ongeveer om acht uur vertrekt — Bagdad en Basra zijn sedert het eind van den eersten wereldoorlog door een spoorlijn verbonden [15]) — dan komt men na ongeveer drie uur bij een stopplaats, die met een van de open wachtkamers van onze trams kan worden vergeleken. Wijd en zijd is geen huis te bekennen, met uitzondering van het zoogenaamde *rest-house*, het primitieve hôtelletje der spoorwegmaatschappij,

[8]) R. F. HARPER, *Assyrian and Babylonian Letters*, vol. IX n° 878 Vz. 8. De uitdrukkingen luiden in het oorspronkelijk: *zêr mātāti*, letterl. zaad der landen, en *rikis mātāti*, letterl. band (navel) der landen. Eenigszins anachronistisch is de vertaling van R. H. PFEIFFER, *State Letters* n° 62: „a cosmopolitan race" en „the melting pot of the nations". De voorkeur verdient m.i. de opvatting: *kullat māt*[ki] *Bābili rikis mātāti* het geheele landschap (gebied) van Babel is de band (d.w.z., het middelpunt) der landen.

[9]) De heilige poort was oorspronkelijk de ingang tot het sacrale terrein van den tempeltoren. De naam *Babel* wordt in Genesis 11:9 niet met deze poort in verband gebracht, maar bij wijze van volksetymologie met woorden, die ˹verwarring, verstrooiing˺ beteekenen, vgl. mijn artikel over *Die Etymologie von „Babel", Genesis 11, 9*, in: Zeitschrift f. d. alttestamentl. Wissenschaft (ZAW) 36, 1916, 110 vv. De Babylonische dichter (in het in noot 10 aangehaalde loflied) geeft om begrijpelijke redenen aan een andere assonantie de voorkeur: als de lievelingsstad van haar god is Babel *bibil libbišu*, zijn hartelijk beminde.

[10]) E. EBELING, *Keilschrifttexte aus Assur relig. Inhalts* (KAR) I n° 8 Vz. 9-14 en (door ons ingelascht) Az. 6-9. In Vz. 14 zal *ana dagāli ṭābu* moeten worden aangevuld; in Az. 7 v. lees wellicht *munirti* en k á m - m a - š á = *alittiša*; de rest is onduidelijk.

[11]) Vgl. Fr. WETZEL en F. H. WEISSBACH, *Das Hauptheiligtum des Marduk in Babylon, Esagila und Etemenanki* (WVDOG 59), Leipzig, 1938; Th. A. BUSINK, *De toren van Babel*, Batavia, 1938; en ook BÖHL, *De Toren van Babylon*, BiOr I/1, 1943, 13-16.

[12]) De pyramide van Cheops is thans 137,18 m hoog en die van Chefren 136,40 m. In de oudheid waren deze maten waarschijnlijk 146,59 m en 143,5 m; vgl. G. STEINDORFF in de *Baedeker* van Egypte, 8ste ed., 1928, blz. 130 en 135.

[13]) Vgl. O. E. RAVN, *Herodotus' description of Babylon*, Kopenhagen, 1942; Fr. WETZEL, *Babylon zur Zeit Herodots*, in: Zeitschrift f. Assyriologie (afgekort ZA), 48, 1944, 45-68 (vgl. over dit nummer noot 64).

[14]) De wereldwonderen zijn: De pyramiden, de hangende tuinen, het Mausoleum, de Artemistempel in Efeze (vgl. Hand. 19:35), de Colossus van Rhodos, het standbeeld van Zeus in Olympia en de Pharos in Alexandrië. De volgorde staat niet vast; in plaats van n° 7 worden bij gelegenheid ook het paleis van Cyrus of de toren van Babylon vermeld. De toren (*ὁ τοῦ Βήλου τάφος*) wordt door Diodorus en Strabo duidelijk van de hangende tuinen (*ὁ κρεμαστὸς κῆπος*) onderscheiden. Een identificatie is dus onmogelijk, ook afgezien van de onwaarschijnlijkheid, dat de terrassen ooit met heesters beplant zouden zijn geweest.

[15]) Vgl. *Maps of ˹Iraq with notes for visitors*, Baghdad, 1929, blz. 8 v.: *The 'Iraq Railways*.

waar ik meer dan eens gelogeerd heb. Op het bord van de halte staat met groote letters in 't Arabisch en in 't Engelsch de trotsche naam BABYLON en daaronder de mededeeling, dat de trein slechts op verzoek stopt: *Babylon Halt. Trains stop here to pick up passengers.* Wie hier uitstapt en de situatie nader bekijkt, komt tot de ontdekking, dat de ingenieurs, die de spoorlijn hebben aangelegd, zich langs dit stuk de bouw van een spoordijk hebben kunnen besparen. De trein loopt over den ouden dijk, aangelegd door koning Nebukadnezar (Nabuchodonosor), tusschen de oude fundamenten van den buitensten en den binnensten stadsmuur. De ruïnes van de stadspoort, die naar de godin *Ištar* (Astarte) genoemd was, zijn van hier slechts tien minuten verwijderd.

De ruïnes werden indertijd opgegraven door een expeditie onder leiding van Robert KOLDEWEY, in opdracht van de *Deutsche Orientgesellschaft*. Het werk begon in 1899 en duurde vrijwel onafgebroken tot 1917. Toen moest het tengevolge van de verovering van het land door de Engelschen onder generaal MAUDE worden gestaakt. Het is sindsdien nooit hervat (met uitzondering van opruimingswerk tot blootlegging van de Isjtar-poort door het *Department of Antiquities* in Bagdad), en slechts een klein, maar belangrijk gedeelte van het geheel is feitelijk onderzocht [16]).

Wij beschreven zooeven Babylon als de wereldstad, de heilige stad, het middelpunt en de ˹navel˺ der landen. Voor het tijdperk van koning Nebukadnezar II, in het begin der zesde eeuw vóór Chr., geldt dit ten volle. Wij herinneren ons allen het verhaal in het bijbelboek Daniël: hoe de groote Nebukadnezar op het dak van zijn paleis in Babylon wandelt en zich vol trots en zelfverheffing beroemt: Is dit niet het groote Babel, dat ik gebouwd heb tot een zetel mijns koninkrijks door de sterkte mijner macht en ter eere mijner heerlijkheid? [17]). Ook ten tijde van Ḫammurabi, den grooten koning en wetgever, omstreeks 1700 v. Chr., dus elf eeuwen vóór Nebukadnezar, werd Babylon reeds het middelpunt van een machtig rijk. In al de eeuwen daartusschen lag zijn beteekenis meer op sacraal dan op politiek terrein, ongeveer te vergelijken met de beteekenis van Rome in de middeleeuwen. Maar zelfs in dit opzicht hadden andere steden, in het Zuiden van het land, veel oudere brieven. Voor de begrippen der Sumeriërs, der oudste bewoners van het land, is Babylon een jonge stad geweest en vergeleken bij steden als Ur, Eridu of Uruk een stad, die nauwelijks kwam kijken. Al wordt de stad volgens een latere en onzekere traditie reeds vermeld ten tijde van Sargon van Akkad, omstreeks 2300 [18]), haar roem had zij te danken aan Ḫammurabi, die naar de nieuwste onderzoekingen waarschijnlijk van 1728-1686 v. Chr. regeerde. Hij pas heeft Babylon gemaakt tot een middelpunt van een groot rijk, en den dienst van den god Marduk tot wereldgodsdienst. Het rijk ging te gronde, de eeredienst bleef nog vele eeuwen langer bestaan [19]).

[16]) Het beste overzicht biedt R. KOLDEWEY, *Das wiedererstehende Babylon*, 4de ed., Berlijn, 1925. Een belangwekkend overzicht over *The City and its Remains* bij L. W. KING, *A History of Babylon*, Londen, 1915. Een praktische en overzichtelijke gids door de ruines: J. JORDAN, *Guide through the ruins of Babylon and Borsippa*, Baghdad, 1937. Een goed overzicht vindt men ook in het nieuwe boek van A. PARROT, *Archéologie mésopotamienne*, Parijs, 1946, blz. 176-200. Een Engelsche vertaling van het boek van KOLDEWEY werd bewerkt door Agnes S. JOHNS. In het *Realwörterbuch der Vorgeschichte* (I, 308 vv.) is het artikel over Babylon van de hand van O. SCHROEDER. In de prachtuitgaven van de *Wissenschaftliche Veröffentlichungen* van het vermelde gezelschap werden uitvoerig behandeld: *Die Pflastersteine* (1901); *Die Tempel* (1911); *Das Ischtar-Tor* (1918); *Die Innenstadt (Merkes)*, 1926; *Die Stadtmauern* (1930); *Die Königsburgen* (I 1931; II 1932); *Das Hauptheiligtum des Marduk* (1938). De bewerkers van de latere deelen zijn O. REUTHER, Friedr. WETZEL en F. H. WEISSBACH.

[17]) Daniël 4:29 v. Behoorde het eten van gras buiten de stad en buiten het heiligdom oorspronkelijk tot de mysteriën van het nieuwjaarsfeest? Ook in het (nog niet volledig gepubliceerde) ritueel K. 7268 (BEZOLD, *Catalogue* II 841) is sprake van een ongelukkige, die gras eet als een rund.

[18]) Volgens apokriefe kronieken werden Sargon (van Akkad), Narām-Sin en ook latere koningen als Utuḫegal en Šulgi (Dungi) gestraft, omdat zij zich aan Babylon en aan het heiligdom van Esagila hebben bezondigd, vgl. H. G. GÜTHERBOCK, ZA 42, 1934, 54 vv. Volgens de dateeringen heeft Šar-kāli-šarri in Babylon twee kleinere tempels (niet van Marduk) gesticht, vgl. UNGNAD, *Datenlisten*, RLA II 133 n° c. Uit den tijd van Ur III zijn de namen van priesterkoningen van Babylon overgeleverd.

[19]) Vgl. mijn verhandeling over *King Ḫammurabi of Babylon in the setting of his time* in de *Mededeelingen der Kon. Nederl. Akademie van Wetenschappen*, Amsterdam, 1946.

Van deze oudste stad van koning Ḫammurabi zijn bij de opgravingen door Koldewey slechts enkele sporen teruggevonden. Wat wij van Ḫammurabi en zijn tijd weten, is van andere plaatsen afkomstig. Ook de beroemde stèle, waarop zijn wetten staan ingegrift (thans in het Louvre te Parijs), werd niet in zijn hoofdstad Babylon teruggevonden, maar in Susa, waarheen een Elamietisch veroveraar dit stuk in het jaar 1171 v. Chr. had weggesleept. Dat in Babylon oudere vondsten ontbreken, heeft een dubbele reden: ten eerste de verandering van den loop en de bedding van den Eufraat, die een verhooging van het peil van het grondwater ten gevolge heeft gehad. De oudste laag — ook die uit de periode van Ḫammurabi en de zijnen — ligt thans beneden dit peil en is voor ons onherstelbaar verloren. Maar ook van de jongere lagen vóór de zevende en zesde eeuw v. Chr. is slechts weinig meer over. Te grondig waren ten tweede de plunderingen en verwoestingen, die de stad in den loop der eeuwen heeft moeten ondergaan. Vooral de radicale verwoesting door koning Sanherib in het jaar 689 v. Chr. heeft ook voor onze oudheidkundige kennis de meest funeste gevolgen gehad.

Op zichzelf zou men dus kunnen aarzelen, of juist de keus van deze oude hoofdstad met haar reusachtigen omvang voor een opgraving wel zoo gunstig is geweest. Want Babylon werd door Sanherib zoo grondig verwoest, dat men slechts weinig ongeschonden voorwerpen en stellig geen bouwwerken uit den tijd vóór 689 mocht verwachten. Wat men opgegraven heeft, is in de eerste plaats het Babylon uit den tijd van koning Nebukadnezar II. Dit evenwel is belangwekkend genoeg. Wij kunnen als het resultaat van deze opgravingen de stad met haar paleizen en tempels uit de dagen van den grooten koning Nebukadnezar reconstrueeren. Wij verkrijgen een aanschouwelijk beeld van de straten, die de bijbelsche profeet Daniël moet hebben betreden. Maar gaarne hadden wij daarnaast iets meer opschriften en kleinere kunstvoorwerpen gehad, vooral ook uit de oudere periode. In dit opzicht viel de rijke oude wereldhoofdstad tegen. De verwoesters en de plunderaars zijn te grondig te werk gegaan. Hoe grondig Sanherib te werk ging, verhaalt hijzelf in zijn opschriften [20].

Hoe zag de stad er dan uit, met haar paleizen en tempels, in de dagen van koning Nebukadnezar? Dit willen wij illustreeren en toelichten, vooral met behulp van eigen opnamen uit de jaren 1932 en 1939; voorts door enkele photo's, ons indertijd vriendelijk ter beschikking gesteld door prof. Walter Andrae, den directeur der Vooraziatische afdeeling van het Berlijnsche Museum; en ten slotte door reconstructies en reproducties uit de reeds aangehaalde publicaties van E. Unger en R. Koldewey. De afbeeldingen op plaat xxii-xxv en in den tekst zijn slechts een keus uit de 58 lichtbeelden (zelf weer een keus uit een nog grootere collectie), waarmede wij lezingen over dit onderwerp illustreerden [21].

In het nu volgend overzicht zijn de afbeeldingen in den tekst en die op de platen xxii-xxv niet achtereenvolgens, maar door elkaar gerangschikt. Men lette dus op de opschriften TEKST of PLAAT en op de letters.

TEKST FIG. A. — Wij beginnen met een *kaart*, natuurlijk een Babylonische en direct van de geheele wereld. *De wereldschijf, omgeven door den oceaan*: zoo hebben zich de Babyloniërs evenals de Grieken in den ouden tijd de wereld voorgesteld. Reeds Herodotus spot in het vierde boek (IV 36, vgl. ook V 49) met dit primitieve soort landkaarten. Het origineel van onze teekening is ingegrift op een kleitablet (thans in het Britsch Museum), met bijschriften in spijkerschrift en met een uitvoerig onderschrift. Hetgeen in dit onderschrift in het Babylonisch wordt verteld, is op onze reconstructie door teekeningen aanschouwelijk gemaakt. Deze reconstructie is ontleend aan het werk van E. Unger [22].

Wij zien hier de stad Babylon, gelegen in het midden van de ronde aardschijf als het

[20]) De teksten vindt men het gemakkelijkst bijeen bij L. W. King, *Records of the Reign of Tukulti-Ninib*, blz. 110-121.

[21]) Zie de lijst der afbeeldingen aan het eind.

[22]) E. Unger, *Babylon* (zie noot 1), plaat 3, afb. 4 bij blz. 24. Hier op afb. 3 ook een foto van het origineel. Beste publicatie van het origineel: CT XXII 48. Vgl. ook B. Meissner, *Babylonien und Assyrien* (afgekort BuA) II, 378 v., en *Klio* XIX, 1923, 97 vv.

centrum of de navel van de moederlijke aarde. Zij is gelegen aan den Eufraat, die het geheel in twee helften verdeelt, en daaromheen liggen — door hun namen in kringetjes aangeduid — de overige landen en steden. Hetgeen binnen den kring van den oceaan (de *nāru marratu* of 'bittere rivier') is gelegen, is het cultuurland of de bewoonde wereld. Natuurlijk beseften reeds de oude Sumeriërs, dat de wereld veel grooter is dan Mesopotamië. Daarom zijn de streken aan de overzijde van den oceaan, die in den vorm van driehoekige eilanden uitsteken,

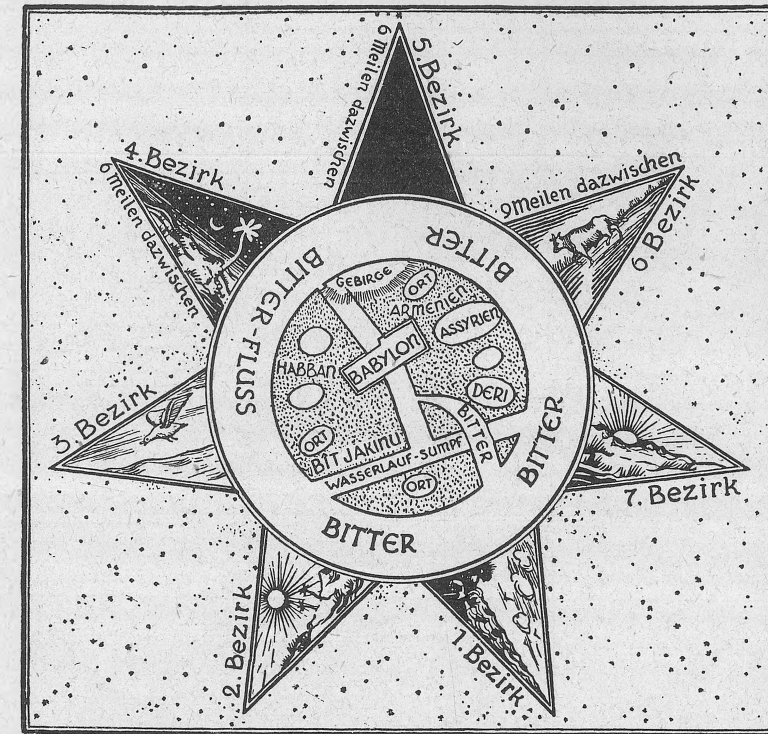

Fig. A. De wereld naar de voorstelling der Babyloniërs

voor ons van het grootste belang. In het Oosten zien wij het land, waar de zon opgaat; in het Noorden de streek, waar het altijd donker is — zouden de Babyloniërs reeds eenige notie hebben gehad van den poolnacht? —; voorts in het Westen de uitgestrekte woestijn als de streek, waar zelfs de vliegende vogel (zijn nest) niet kan voltooien; en in de bergen van het Noord-Oosten een streek, waar een wilde stier den reiziger bedreigt.

De teekening is uit het Nieuw-Babylonische tijdperk, toen men natuurlijk de omliggende landen reeds zooveel beter kende. Het wereldbeeld, dat daaraan ten grondslag ligt, gaat echter terug tot in veel ouder tijden. Het geheel is primitief, bijna kinderlijk gedacht en toch een eerste poging tot een wereldbeeld, waarvan men de kracht van conceptie slechts kan bewonderen en dat, door de Grieken overgenomen, tot aan het eind der middeleeuwen van kracht is gebleven [23]. Ook het Israëlietische wereldbeeld was in principe niet anders. De juistere voorstellingen der Alexandrijnsche geleerden van de aarde als kogel en van de juiste verhouding der aarde tot de zon zijn pas sedert het begin van den nieuwen tijd weer het gemeengoed geworden van de beschaafde menschheid.

[23]) Ook blijkens de namen kan de kaart in haar tegenwoordigen vorm niet te oud zijn. In plaats van Sumer met zijn beroemde steden vindt men hier reeds den lateren naam *Bît-Jakin*. Ook de naam *Uraš*[*ṭu*] = *Urarṭu* = Armenië zou, als deze opvatting juist is, wijzen op de periode na 1000 v. Chr. *Dêr* (thans Badrah) ligt in de streek van Jamutbal, het centrum der oudere Kassieten. Opvallend is de naam *Ḫabban* voor de streek, waar men in de oudere periode Mari en Ḫana zou verwachten. De weg naar Bît Ḫabban staat ook op de plattegrond blz. 497, afb. D. Het ligt feitelijk in het N-O, bij Namri.

TEKST FIG. B. — Met behulp van een *moderne kaart* [24]) wordt de situatie duidelijker. De uitgestrekte ruïnes zijn gelegen aan den Oostelijken oever van den linkerarm van den Eufraat, die zich thans bij den stuwdam van Hindyah in tweeën splitst, en wel 95 km ten Zuiden van Bagdad en 8 km ten Noorden van de provinciestad Hilla, die zoo goed als geheel van de oude uit de ruïnes weggehaalde baksteenen is gebouwd. Langs den weg naar Hilla bewaren palmgaarden de herinnering aan de oude vruchtbaarheid. Elders zou het moeilijk

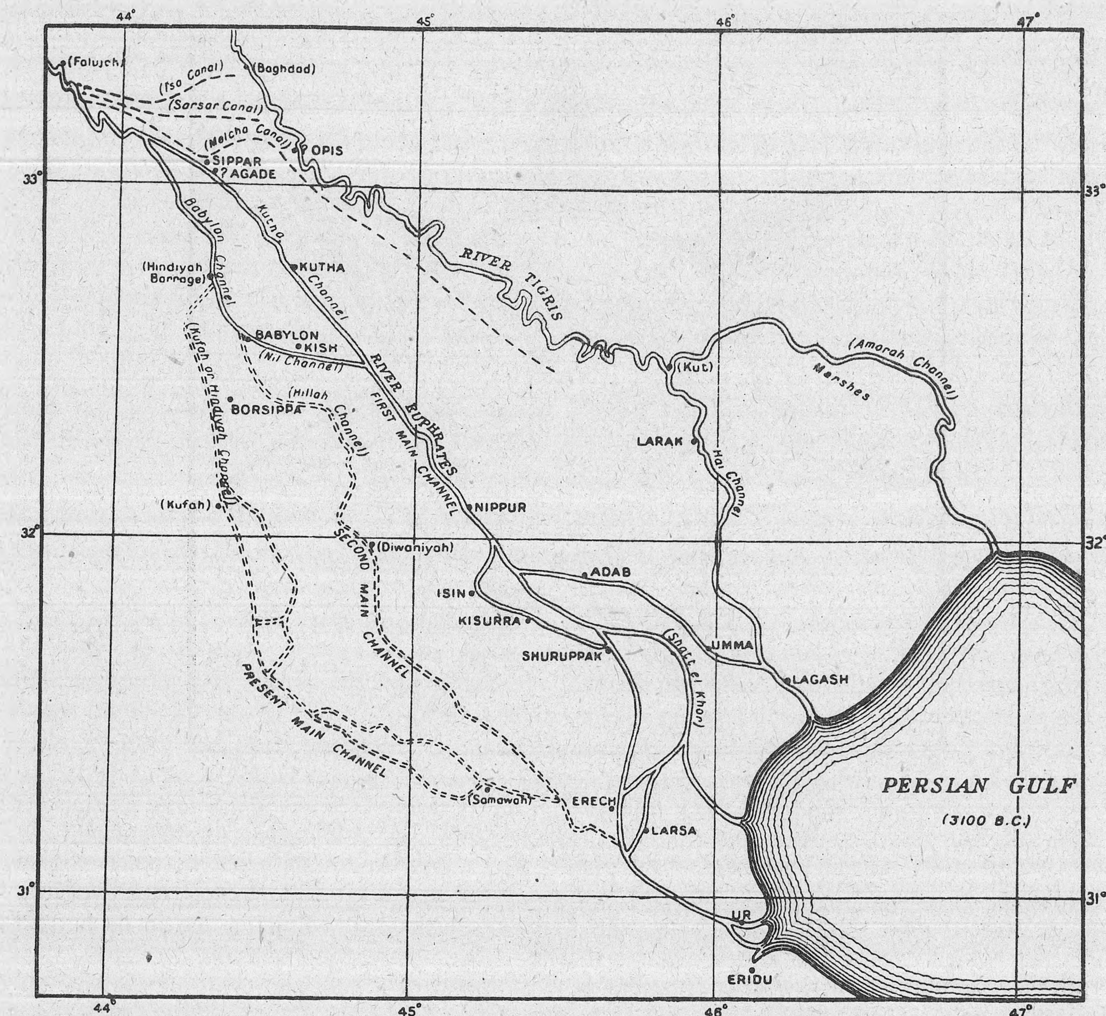

Fig. B. Reconstructie der oude rivieren en kanalen

zijn daarvan een indruk te verkrijgen, want de oude glorie is vergaan, de kanalen zijn verzand en verdwenen, zelfs de bedding van de rivier is gewijzigd. De reconstructie van den ouden toestand — al is het op papier — is niet gemakkelijk, en nevensgaand kaartje is slechts een poging [25]). Wij zien daar, dat de stad van alle kanten door het water beschermd is geweest, vooral tegen het Noorden en Noord-Oosten, vanwaar het gevaar van een aanval in de eerste plaats dreigde. Hier moet bij Sippar een kunstmatig meer met een uitgestrekt moeras geweest zijn, met behulp waarvan in geval van nood de streek tusschen de kanalen ten Zuiden daarvan onder water kon worden gezet. Koning Nebukadnezar bericht in zijn opschriften, dat hij de stad Babylon ter bescherming tegen vijandelijke aanvallen „met groote

[24]) Aanbeveling verdient BARTHOLOMEW's *Map of the Middle East.* Vgl. ook de schetskaart van mijn reis in Jaarbericht n° 8, 1942 (kaart 4).

[25]) Ontleend aan het in noot 15 vermelde werk: bijkaartje bij kaart n° 8; vgl. 18 vv.: *The ancient Irrigation of 'Iraq.*

wateren zooals met de golven der zee" heeft omgeven, en deze tegen het gevaar van een doorbraak met dijken en muren heeft beschermd. Terecht kon hij dus spreken van een „vesting Babylon", die door een inundatie kon worden beveiligd [26]). Dat deze inundatie bij den aanval der Perzen in 539 v. Chr. niet functioneerde, was vermoedelijk aan verraad te wijten. De beschrijving bij Herodotus is uitvoeriger, maar in bijzonderheden aan kritiek onderhevig [27]).

TEKST FIG. C. — *De groote plattegrond* uit het boek van KOLDEWEY (zie noot 16) biedt

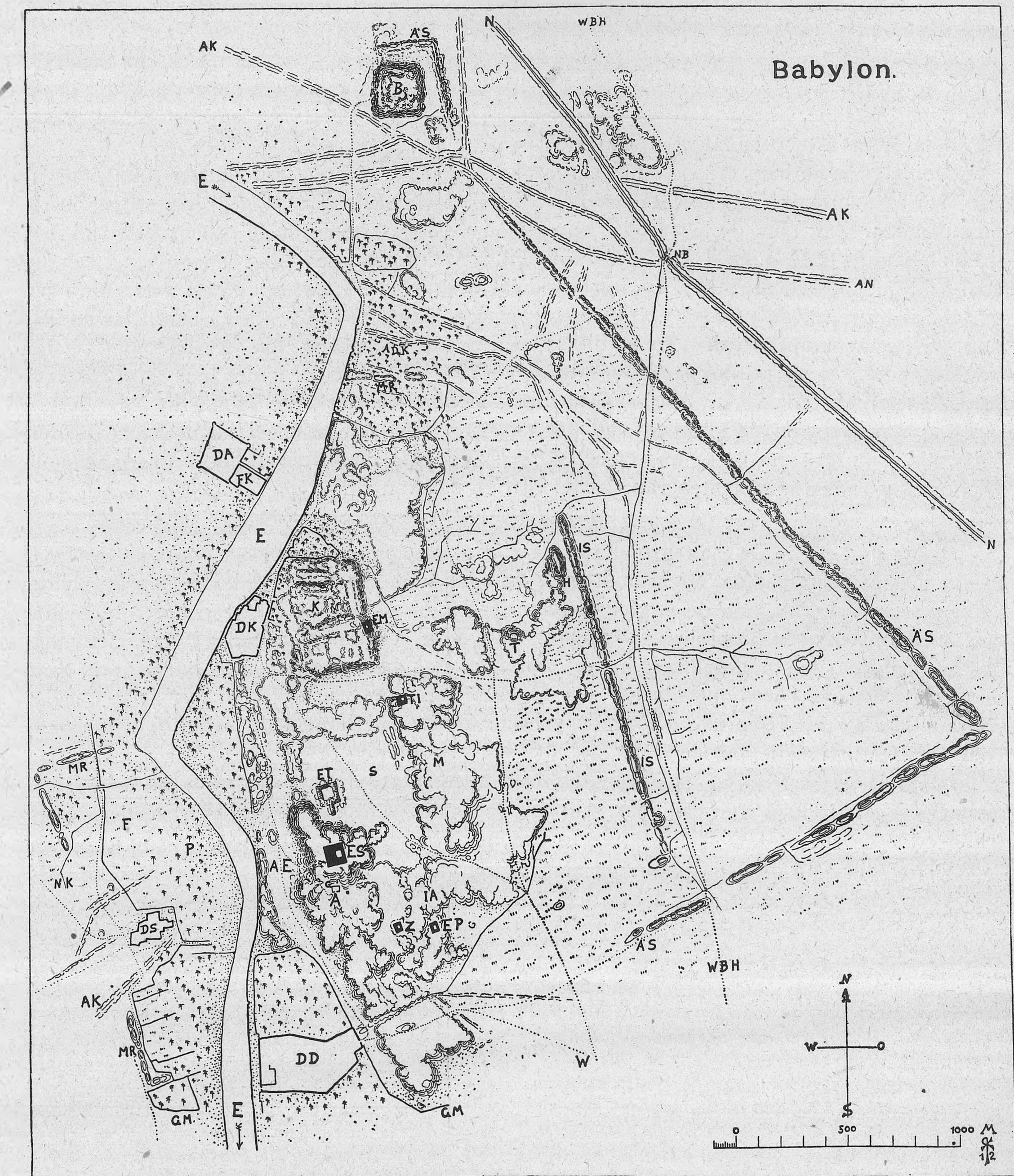

Fig C. Plattegrond van de ruïnes

[26]) *East India House Inscription*, bij LANGDON, VAB IV, p. 135 (n° 15, regel 39-56).

[27]) Herodotus I 185 v., vertaald door UNGER, *a.w.*, blz. 327 v. Vgl. hierover vooral het hoofdstuk over *Inundation* bij O. E. RAVN (zie noot 13), blz. 38-42.

een overzicht over het uitgestrekte opgravingsterrein, voor zoover dit rechts van de rivierarm (die ten tijde van Nebukadnezar trouwens niet Eufraat maar *Araḫtu* heette) was gelegen, dus zonder de ᶜNieuwe stadᵓ aan den rechteroever. Het belangrijkst is hier de onderscheiding van vijf groepen van puinheuvels: 1) — in het Noorden de heuvel *B* = *Babil* (met het zomerpaleis); 2) — in het midden links *K* = de heuvel *Kaṣr* (met de paleizen, de Ištar-poort en den tempel *EM* = *Ê-mach*); 3) — ten Zuiden daarvan *S* = *Sachn* en de heuvel *A* = *Amran* (met de beide heiligdommen *ET* = *E-temen-an-ki* en *ES* = *Esagila,* waar de rivier *AE* in de oudheid langs den Z.-W. tempelmuur stroomde); 4) — ten N.-W. daarvan *M* = *Merkes* (de woonbuurt, waar ook tempels stonden, zooals *TI* = *de tempel van Ištar* en *EP* = *Ê-Paṭutila*); en ten slotte 5) — de heuvel *H* = *Homera* (met *T* = het Grieksche theater). Door de met *D* beginnende afkortingen zijn de hedendaagsche dorpen aangeduid, die in de buurt van de rivier verspreid liggen en waarvan *DK* = *Kweireš* voor ons het belangrijkste is, omdat daar het voormalige expeditiehuis staat.

Duidelijk is de loop van de muren, vooral van den geweldigen buitenmuur (*ÄS*), terwijl van den binnenmuur (*IS*) slechts een betrekkelijk klein stuk werd opgegraven. Over beide ommuringen vindt men de beste toelichtingen bij de opgravingen in de opschriften van den grooten koning zelf, terwijl Herodotus in zijn uitvoerige beschrijving den omvang van de stad schromelijk overdrijft [28]). In werkelijkheid bestond de buitenmuur zelf weer uit twee geweldige muren (van 7 m en 7,80 m dikte) en een tusschenruimte van 12 m, en bovendien nog een ᶜescarpmuurᵓ (van 3,30 m dikte), d.w.z., de bekleeding van het binnentalud der vestinggracht. De lengte van deze buitenste ommuring (die langs de rivier niet doorliep) was 15 kilometer; het daardoor omsloten terrein bedraagt 13 vierkante kilometer. Met dezen omvang was Babylon de grootste stad der antieke wereld, grooter zelfs dan Rome in den keizertijd. Om de ruim 50 m was er een toren; het aantal van deze torens bedroeg volgens Diodorus 250; de fundamenten van slechts vijftien daarvan zijn opgegraven [29]).

TEKST FIG. D. — De plattegrond van de *binnenstad,* ontleend aan het boek van UNGER, maakt dit alles duidelijker. Hier vindt men de oude namen uit den tijd van koning Nebukadnezar en hier kan men de ligging nagaan van al de gebouwen, paleizen en tempels, die wij straks uitvoeriger bespreken. Vergelijkt men deze kaart met de vorige, dan ziet men, dat hij, behalve den noordelijken heuvel *Babil* en den buitenmuur, alles omvat wat daar onder de punten 2-5 was opgenoemd, dus de puinheuvels en overblijfselen van Kaṣr, Sachn, Amran, Merkes en Homera: d.w.z., de geheele Oude stad binnen de beide binnenmuren, voorts aan de overzijde van de rivier de Nieuwe stad, die nog te weinig is onderzocht. Deze afbeelding is naast Plaat XXII *d* een der meest leerrijke. Hetgeen wij hier bij wijze van plattegrond horizontaal zien, zal daar, van een bepaalde standplaats uit gezien, verticaal verschijnen. Deze standplaats is het torentje van de Isjtar-poort („*Ischtar Tor*"), dat in het noordelijke stuk van den stadsmuur bij den ingang van de processie-straat is geteekend. Als men voor deze poort staat, met het gezicht naar de stad, dan heeft men ter rechterhand den

[28]) De stad werd reeds door koning Darius I direct aan 't begin van zijn regeering ontmanteld. Herodotus heeft dus de muren (evenmin als den tempeltoren) niet meer in ongerepten toestand kunnen zien. Vgl. hierover RAVN, *a.w.,* blz. 31 v. en 93 v. Volgens Herodotus zou de lengte van den buitenmuur niet minder dan 95 km geweest zijn, en de omvang van de stad dus — zooals DELITZSCH indertijd opmerkte — ongeveer zoo groot als Londen en Parijs samen. Waarschijnlijk bedoelde hij de geheele ᶜvesting Babylonᵓ: dus al hetgeen binnen de dijken van het voormalige inundatieterrein was gelegen. Wie de situatie kent, weet hoe moeilijk het voor den leek is, om de dijken der uitgedroogde kanalen te onderscheiden van de overblijfselen der oude stadsmuren. Bij de dijken ontbreken de scherven, die bij de stadsmuren meestal in grooten getale worden aangetroffen. Dat Herodotus in Babylon geweest is, is naar de uiteenzetting van RAVN, *a.w.,* blz. 84 vv. nauwelijks twijfelachtig. Maar dat hij dit verschil zou hebben opgemerkt, is meer dan onwaarschijnlijk.

[29]) Zie: F. WETZEL, *Die Stadtmauern von Babylon* (WVDOG 48), Leipzig, 1930. Over het aantal inwoners waag ik geen gissing. De straten in de eigenlijke woonbuurten (die nog te weinig onderzocht zijn) waren nauw, en de huizen hadden meer dan één verdieping.

ᶜHoofdburchtᵓ met het ᶜMuseumᵓ. Gaat men door de poort de stad binnen, dan ziet men links den kleinen tempel van de godin *Nin-mach,* die op de vorige kaart (Fig. C) met zijn naam *Ê-mach* (*EM*) was aangeduid, en rechts de magazijnen en gewelven met de beroemde ᶜhangende tuinenᵓ. Gaan wij verder, dan krijgen wij rechts de omvangrijke groep van zalen en vertrekken, die samen den zuidelijken burcht (het *Stadtschloss*) vormen.

Fig. D. Plattegrond van de Binnenstad ten tijde van koning Nebukadnezar II

Verlaten wij deze buurt der paleizen en gaan wij langs de processie-straat verder in zuidelijke richting, dan komen wij bij het terrein der beide groote heiligdommen van den god Marduk, en wel eerst bij de ᶜPoort der godenᵓ of ᶜHeilige poortᵓ, waaraan de geheele stad waarschijnlijk haar naam *Babylon* heeft ontleend. Treden wij deze poort binnen, dan staan wij voor het meest indrukwekkende gebouw: de geweldige ᶜToren van Babelᵓ met zijn zeven verdiepingen of terrassen, de ᶜToren der grondvesting van hemel en aardeᵓ. Gaan wij van hier verder en verlaten wij de voorhoven van dit heiligdom, dan komen wij te staan op een soortgelijk tempelplein voor den ingang van den Hoofdtempel van den god Marduk, den beroemden tempel *Esagila,* het ᶜHuis met den verheven topᵓ. Hij is gelegen in een park, met den naam waarvan eveneens bij gelegenheid de geheele stad kon worden aangeduid (in het Sumerisch D i n - t i r ᶜlevensboschᵓ).

Hetzelfde geldt van de buurt ten Z. daarvan, die (waarschijnlijk naar een bepaald godensymbool) de ᶜHemelsche handᵓ heette (in het Sumerisch Š u - a n n a). Hier lag de tempel van den god Ninurta, die op de vorige kaart als *É-Paṭutila* was aangeduid. In het Oosten en N.-O. van dit heilige terrein waren de woonbuurten van de Binnenstad. Het noordelijke gedeelte daarvan, langs het oude kanaal en bij den ouden tempel van de godin Isjtar van Akkad, was het oudste gedeelte van de Binnenstad, waaraan men den naam ᶜGoden-poortᵓ of *Babylon* bij uitstek heeft toegekend [30].

Belangwekkend is vooral ook de binnenste ommuring, die evenals de buitenste uit twee muren bestaat, waarvan de namen vaak in de opschriften vermeld zijn. Deze namen beteekenen ᶜEnlil is goedgunstigᵓ en ᶜzetelᵓ (eigenlijk: standplaats) van den god Enlil [31]. Deze binnenste ommuring telt, de nieuwe stad incluis, negen (of volgens de traditie slechts acht) stadspoorten, die naar de namen der groote goden zijn genoemd. Hier is de opgraving (zooals de vorige kaart aantoont) nog onvolledig; nader onderzocht zijn slechts de Isjtar-poort en het zuidelijke gedeelte bij de Uraš- en de Enlil-poort [32]. Opmerkelijk is nog de brug, die van het tempelterrein over de rivier naar de Nieuwe stad leidt en waarvan enkele indrukwekkende pijlers zijn teruggevonden.

PLAAT XXIV *e*. — Het *expeditiehuis*, waar KOLDEWEY en zijn medewerkers vele jaren bijna onafgebroken hebben gewoond, is een groot gebouw, gelegen in een palmentuin, die in de kale omgeving als een verkwikkende oase aandoet. Deze foto van de palmen is afkomstig van Prof. W. ANDRAE, uit den tijd, dat deze — de latere opgraver van Assur — nog assistent van KOLDEWEY in Babylon was.

PLAAT XXIV *f*. — Dit is een eigen foto van het *gebouw*, opgenomen in Maart 1939. In de jaren vóór den eersten wereldoorlog, toen er nog geen auto's of vliegmachines ter beschikking stonden, moest ook in de gloeiende zomermaanden worden doorgewerkt en was dus ruime en koele huisvesting voor de expeditie onmisbaar. Thans dient dit groote gebouw als school voor de Arabische dorpsjeugd. Toen ik daar kwam, liepen de jongens naar buiten om zich te laten fotografeeren, al is dit aan Mohammedaansche kinderen eigenlijk verboden.

PLAAT XXIV *c*. — Wij naderen de stad nu langs den grooten autoweg *vanuit het Noorden*, zooals ik, komende van Bagdad, meer dan eens heb gedaan. De eerste groote puinheuvel van Babylon, die wij dan zien (de noordelijkste op de kaart, Fig. C) is de groote heuvel *Babil*. In dezen naam is de oude benaming van de stad tot op onze dagen bewaard gebleven. Ik heb een lichtbeeld van een oude teekening van D. THOMAS, van ruim een eeuw geleden. Daarop is de vorm van den heuvel nog plat en vierkant, zoodat men de contouren van het oude gebouw nog kon onderscheiden. Mijn opname in het voorjaar 1939 bood een ander beeld: hier is alles tot een reusachtige puinhoop ineengestort. Dit is niet alleen het gevolg van de opgraving, maar helaas ook van het feit, dat de omwoners de overblijfselen van de paleizen van den grooten Nebukadnezar tot den jongsten tijd toe als een soort steengroeve voor baksteenen hebben beschouwd, tot eigen baat, maar niet tot vreugde van den archæoloog. De opgravingen zijn hier dan ook onbevredigend geweest. Het eenige interessante waren hier de talrijke leemen ventilatiebuizen, op grond waarvan KOLDEWEY dit groote gebouw als het *zomerpaleis* heeft gekenschetst. De omvang van dit paleis, dat ook in de opschriften vermeld wordt, komt vrijwel overeen met dien van den zuidelijken burcht [33].

[30]) Reeds door het feit, dat deze naam zuiver Akkadisch is (want K á - d i n g i r a is slechts een ideografische spelling), wordt de jongere oorsprong van de stad en haar heiligdom aangetoond.

[31]) Imgur-Enlil en Nimitti-Enlil (beter: Nēmēd-Enlil). De god Enlil of Ellil was als de god van Nippur de hoofdgod der Sumeriërs. De naam staat in dit verband in de plaats van Marduk.

[32]) Vgl. over de groote en de kleine stadspoorten: UNGER, *Babylon* (zie noot 1), hoofdst. VII en VIII. De namen zijn in sectie *G* van de ᶜstadsbeschrijvingᵓ opgeteld.

[33]) Zie: R. KOLDEWEY en F. WETZEL, *Die Hauptburg und der Sommerpalast Nebukadnezars im Hügel Babil* (= *Die Königsburgen von Babylon*, deel II, WVDOG 55), Leipzig, 1932. Voorts KOLDEWEY, *Das wiedererstehende Babylon*, 4de ed., blz. 6 vv.

TEKST FIG. E. — Gaan wij van hier (ongeveer 2 km in de rechte lijn) verder in de richting van de oude stad, dan komen wij bij den uitgestrekten heuvel *Ḳaṣr*, die thans door een — evenwel voorspoediger — opgraving eveneens van gedaante veranderd is. Op onzen plattegrond, ontleend aan het boek van KOLDEWEY zien wij weer (en nu op grooter schaal dan op Fig. C) de Isjtar-poort (buiten- en binnenpoort) en daaraan aansluitende den tempel van de godin *Nin-mach* en de gewelven met de ᶜhangende tuinenᵓ. Het belangrijkste op deze plattegrond is de zuidelijke burcht met haar talrijke binnenpleinen, zalen en vertrekken en met haar geweldige bolwerken naar de zijde van de rivier. Ten Zuiden van het hoofdplein

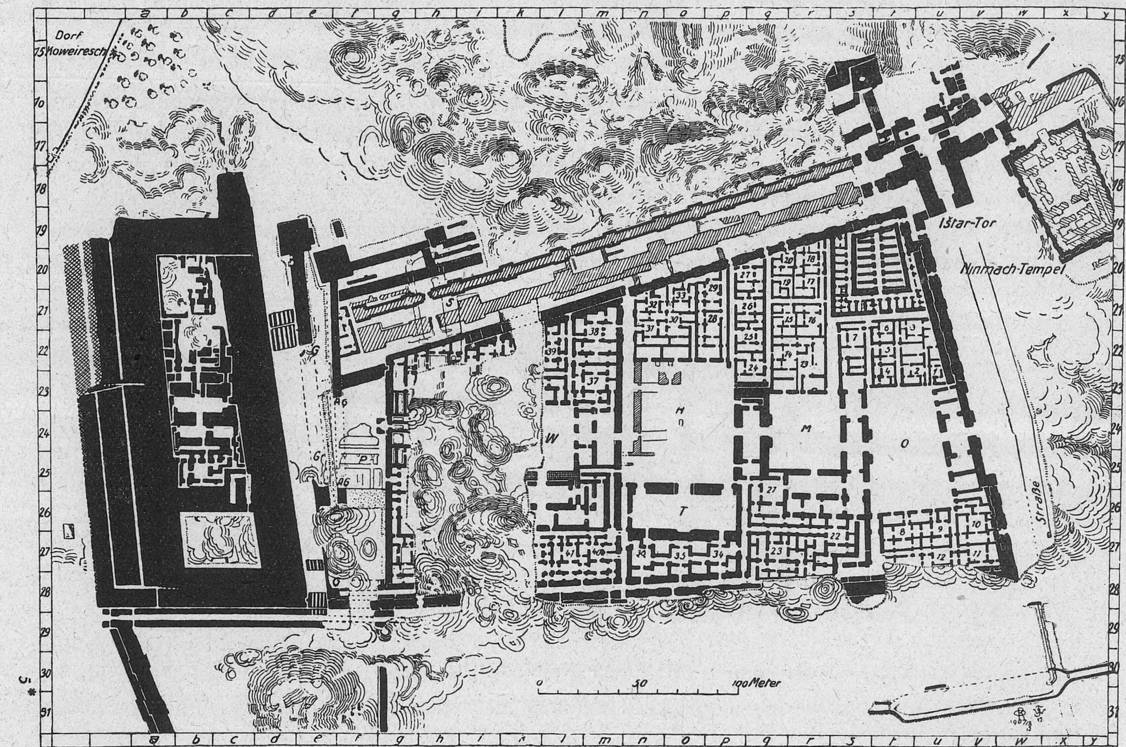

Fig. E. Plattegrond van den zuidelijken burcht

(H) was de beroemde troonzaal (T), die wij ons als het schouwtooneel moeten denken van het beruchte gastmaal van koning Belsazar in Daniël, hoofdstuk 5, zoo aanschouwelijk beschreven. Voordat wij hierop verder ingaan, willen wij eerst de stadspoort en de beide andere gebouwen nader bekijken.

PLAAT XXIV *d*. — De *Isjtar-poort* met haar veelkleurige afbeeldingen van leeuwen, stieren en draken heeft het gebrek aan museumstukken bij de opgraving van deze oude wereldhoofdstad ten volle vergoed. Deze reconstructie van de situatie ten tijde van koning Nebukadnezar vormt de gekleurde titelplaat van het boek van UNGER. Zij kan aanspraak maken op wetenschappelijke betrouwbaarheid. Wij betreuren bij onze afbeelding daarvan de kleine schaal en het ontbreken van de kleuren. De kleuren zijn feitelijk onder de verblindende zon van het Oosten onmisbaar. De bouwwerken werden opgetrokken uit (ongebrande) tichels met een omhulsel van gebrande en ook wel geglazuurde baksteenen. De bedoeling nu was, dat men op den eersten blik zou kunnen waarnemen, met wat soort gebouw men te doen had. De stadsmuren waren geel geverfd, de stadspoorten hemelblauw, de paleizen rose en de tempels wit. Wat op onze reconstructie is afgebeeld moet den feestelijken intocht van den

koning met zijn gevolg in de stad voorstellen. Aan de binnenzijde zien wij weer links den witten tempel van de godin Nin-mach en rechts de zgn. 'hangende tuinen', die (ook volgens de traditie) niets anders dan een weelderig park zijn geweest, aangelegd op het platte dak van een onderdeel van het paleis. Het zooeven vermelde binnenplein met den ingang tot de troonzaal is op onze afbeelding nog juist zichtbaar; en tegen den achtergrond ziet men het geweldige gebouw van den tempeltoren met zijn étages. Deze reconstructie vult dus de plattegrond van Fig. D op aanschouwelijke wijze aan. Het standpunt van den beschouwer is op deze plattegrond door een fictief uitkijktorentje bij de Isjtar-poort aangeduid. Een andere aanvulling vinden wij op afb. *s*: het gezicht op de beide heiligdommen (toren en tempel), van de andere zijde gezien, vanuit de 'nieuwe stad' aan de overzijde van den Eufraat, eveneens naar de reconstructie van E. UNGER.

TEKST FIG. F. — Over de *Isjtar-poort* zelf vindt men alle maten en gegevens met vele afbeeldingen in een eigen prachtwerk, van de hand van den opgraver R. KOLDEWEY, waarin ook talrijke gekleurde platen worden aangetroffen [34]). Aan dit werk is onze reconstructie ontleend, waardoor de geheele situatie nog weer duidelijker wordt gemaakt. Wij zien hier de kleinere buitenpoort, die met behulp van echte bestanddeelen in het *Pergamon-Museum* te Berlijn weer werd opgebouwd, en de grootere binnenpoort, waarvan groote stukken nog

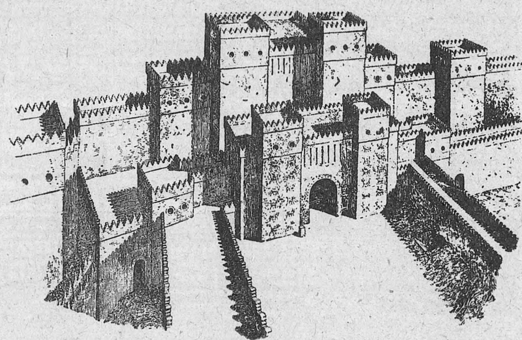

Fig. F. De Isjtar-poort

ter plaatse zelf zijn blijven staan. De kleinere der beide poorten werd te Berlijn nauwkeurig naar het origineel gereconstrueerd, met behulp van meer dan 10 000 brokstukken van de heilige dieren, die deze poort en haar ingang zoo indrukwekkend versierden. Niemand, die dit bouwwerk daar heeft bewonderd, zal den indruk vergeten [35]). Het Museum, waarin zich vooral ook het beroemde groote altaar uit Pergamon (vgl. Openb. 2:13) bevindt, is bij de verwoesting van Berlijn in het laatste oorlogsjaar weliswaar geenszins onbeschadigd gebleven, maar de Isjtar-poort is ongerept blijven staan. Nog onlangs, 23 Januari 1947, schreef mij Prof. W. ANDRAE in antwoord op mijn vraag: „... Das Ischtar-Tor steht noch, auch die Prozessionsstrasse. Aber unversehrt ist das Pergamon-Museum mit nichten..." ...

PLAAT XXV *g*. — Aan de vriendelijkheid van denzelfden geleerde heb ik dan ook te danken een aantal lantaarnplaatjes uit den tijd der opgravingen zelf, waardoor de verschillende stadia der opgraving van dit indrukwekkende bouwwerk nog iets duidelijker worden geïllustreerd dan in het vermelde werk van wijlen R. KOLDEWEY. Door papiernood en plaatsgebrek is de reproductie daarvan thans niet mogelijk geweest. Wij beperken ons dus tot de reproductie der opname van *de grootere der beide poorten*, die de opgravers te Babylon ter plaatse hebben laten staan. Deze photo is van mijn eerste reis in Maart 1932. Door het

[34]) R. KOLDEWEY, *Das Ischtar-Tor in Babylon* (WVDOG 32), Leipzig, 1918.

[35]) Vgl. *Führer durch die Vorderasiatische Abteilung*, Berlijn, 1937; *Zehn Bilder*, Berlijn, 1930.

jongetje, dat op mijn verzoek naar boven klom (wat van de achterzijde niet zoo moeilijk was) worden de afmetingen aanschouwelijk onder de oogen gebracht.

PLAAT XXV *h*. — Door de goede zorgen van het *Department of Antiquities* in Bagdad werd dit geheele *poortgebouw* in de jaren daarna van het puin gereinigd en blootgelegd. Sindsdien kan deze Isjtar-poort ook ter plaatse zelf als een monument worden bewonderd. Op deze opname van Maart 1939 heb ik gepoogd een indruk te geven van den tegenwoordigen toestand, die vergeleken bij den vorigen wel zeer is verbeterd. Het belangwekkendst echter zijn de veelkleurige dieren, waarmede de poort versierd is geweest. Van de kleuren en het kunstig glazuur is ter plaatse niets meer over. Evenwel kan men, behalve in het voormalige *Pergamon-Museum* te Berlijn, ook in het 'Iraq-Museum te Bagdad en in Europeesche musea, zooals te Lund, enkele van deze dieren bewonderen. Het zijn in 't geheel niet minder geweest dan 575, waarvan echter die der acht onderste lagen bij de ophooging van het terras met aarde bedekt en onzichtbaar en waarschijnlijk nooit in kleuren uitgevoerd zijn geweest.

PLAAT XXV *i*. — De beide nu volgende afbeeldingen zijn kleine reproductie van groote foto's uit het *Pergamon-Museum* te Berlijn. Ook hier betreuren wij in de eerste plaats het ontbreken van de kleuren, die ons bij de lichtbeelden wel ter beschikking stonden. De *leeuwen* met hun vuurroode (!) [36]) manen zijn de bewakers van den toegang tot de poort aan beide zijden van de straat. Zij hebben er voor te zorgen, dat geen vijand de processiestraat betreedt. Dit was de wensch, die door den Babylonischen naam van deze straat werd uitgedrukt [37]).

Een moeilijk probleem, waarover mij de vakkennis ontbreekt, is de techniek van het email en de kleuren, die nog heden even onvergankelijk schitteren als in de dagen van den profeet Daniël en van koning Nebukadnezar. Zooals men weet, hebben de Perzen deze techniek overgenomen en toegepast, zooals de opgravingen van de paleizen der Achaemeniden te Persepolis hebben aangetoond. Over de bijzonderheden vindt men de noodige inlichtingen vooral op blz. 18 vv. van het groote werk van KOLDEWEY. Het glazuur met de reliëfs werd trouwens niet, zooals de leek zou vermoeden, als geheel tegen den baksteenen muur aangehecht. Veeleer werd elke baksteen afzonderlijk eerst van zijn reliëfstuk voorzien en het geheel daarna bij wijze van legkaart samengesteld [38]).

Opmerkelijk is het feit, dat ook de dieren der acht benedenste — onder den grond bedolven — lagen, zoowel van de poort als van den toegang, zorgvuldig geconserveerd bleven. Zij werden blijkbaar verondersteld, hun taak van afweer der vijanden ook onder de aarde en onzichtbaar te kunnen verrichten. Van de 575 dieren waren feitelijk slechts 152 in hun volle pracht zichtbaar gebleven. Dit strekt wel tot bewijs, dat het hierbij niet in de eerste plaats aankwam op den aesthetischen indruk, maar op de magische kracht, die ook onzichtbaar kon werken. Ook de stichtingsoorkonden werden onder de fundamenten der gebouwen ingemetseld, waar niemand die kon lezen, en ook de reliëfs der Egyptische graftomben bleven volgens de bedoeling verscholen voor elk nieuwsgierig oog.

PLAAT XXV *j*. — Op deze afbeelding uit het *Pergamon-Museum* te Berlijn ziet men de stieren en de draken, waarmede het eigenlijke poortgebouw is versierd. Van indrukwekkende kracht is hier de *wilde stier*. Hij is het heilige dier van den god, dat ieder met zijn horens bedreigt, die ongenood binnentreedt. Door het ontbreken van het perspectief schijnt hij slechts één horen te hebben. Het is niet onmogelijk, dat de vele legendarische verhalen over den '*Eenhoorn*' mede hun oorsprong vinden in dergelijke afbeeldingen. Evenwel verschijnt de

[36]) De roode kleur werd door oxydatie tot een geelachtig groen; vgl. KOLDEWEY, *Babylon*, blz. 106.

[37]) *Ai ibur šābū*. Geen aanbeveling verdient de opvatting: De verdrukker moge niet sterk zijn! Het werkwoord is *'ebēru*, doorheentrekken, passeeren.

[38]) Vgl. verder over de techniek en de moeizame reconstructie: KOLDEWEY, *Ischtar-Tor*, blz. 30 v., en *Babylon*, blz. 28 vv., 104 v. Het aantal brokstukken, die moesten worden uitgezocht en gerangschikt, was aanmerkelijk meer dan 10 000.

Eenhoorn in later tijden bij voorkeur in de gedaante van een paard, zooals bv. de *Unicorn* in het Engelsche wapen [39]).

Het andere dier, de *draak*, in het Babylonisch *Mušruššu* genaamd, is het heilige dier van den god Marduk bij uitnemendheid. KOLDEWEY dacht hierbij aan een der reuzenhagedissen uit het geslacht der Sauriërs, en wel aan den *Iguanodon* uit de krijtperiode, waaraan de herinnering nog in het oude Babylonië bewaard zou zijn gebleven [40]). Dit is meer dan onwaarschijnlijk. Bovendien is deze draak te duidelijk een samengesteld wezen met het lichaam van een slang, de voorpooten van een leeuw, en de achterpooten voorzien van arendsklauwen. De slangenkop met zijn gespleten tong en zijn ééne rechtopstaande horen doet weer denken aan de legendarische figuur van den Eenhoorn. In werkelijkheid zijn het ook in dit geval twee horens geweest, zooals de afbeelding Fig. M (op blz. 521) aantoont. De nek- en rugharen doen denken aan die van den stier.

Zooals men weet, speelt deze draak een rol in een der apocriefe toevoegsels bij het boek Daniël: het verhaal van den *Bêl en de Draak te Babel*. Deze draak werd volgens deze legende in den tempel van den god Bêl of Marduk (Merodach) vereerd en de priesters beweerden, dat hij kon eten en drinken. Toen maakte de profeet Daniël een soort koekjes uit pek, vet en haar en wierp die het afgodenbeeld in de keel, zoodat het (blijkbaar na de ontsteking van deze brandbare stoffen) uiteenbarst, waarop Daniël tot de beschaamde priesters zegt: Zie, dat zijn uwe goden! [41]).

PLAAT XXIV *a*. — Wij blijven nog buiten de poort bij de uitgestrekte puinhoopen van den ᶜHoofdburchtᵓ. Nebukadnezar II heeft gedurende zijn lange regeering (605-662 v. Chr.) drie groote burchten of paleizen in Babylon doen optrekken, waarvan één binnen en twee buiten de ommuring van de Binnenstad waren gelegen. Hiervan hebben wij het Zomerpaleis (onder den puinheuvel *Babil*) reeds behandeld. Het tweede complex van gebouwen (even buiten de Isjtar-poort) werd door KOLDEWEY terwille van zijn omvang de *Hauptburg* en door UNGER *Zentralpalast* genoemd. Deze benaming zou aanleiding kunnen geven tot het misverstand, als ware dit paleis belangrijker geweest dan de binnen de oude stad gelegen *Südburg* (het *Stadtschloss* volgens UNGER). Het laatstgenoemde bleef met zijn indrukwekkende troonzaal steeds het middelpunt van alle praal en staatsie. Ook J. JORDAN in zijn *Gids* (zie noot 16) onderscheidt de drie paleizen als het *Summer Palace, Principal Palace* en *Southern Palace*. Feitelijk is het tweede van die drie slechts een zeer aanzienlijke uitbreiding geweest van het derde. Met een schromelijke overdrijving beroemt Nebukadnezar zich in zijn opschriften, deze uitbreiding in vijftien dagen tot stand te hebben gebracht [42]).

Deze *Hoofdburcht* of dit ᶜ*centrale paleis*ᵓ nu was zeer uitgestrekt, maar werd reeds door de opgravers in zoodanig verwoesten toestand aangetroffen, dat de wetenschappelijke oogst slechts gering is geweest. Gelukkig maakte een bepaalde groep van vertrekken hierop een uitzondering: het ᶜ*Museum van Oudheden*ᵓ, dat de groote koning zelf in dit gedeelte van het paleis heeft laten inrichten. In deze eerste helft der zesde eeuw v. Chr. was de Babylonische beschaving reeds zoo oud, dat men de geschiedenis van eigen volk ging bestudeeren en antieke voorwerpen ten toon stelde: *ana tabrāt nīši* „ten aanschouwen van de menschen", zooals Nebukadnezar zelf het in zijn opschriften heeft uitgedrukt.

[39]) Vgl. M. HÜFFER, *De eenhoorn,* in: Stud. 135, 1943, 57-65; 126-133.

[40]) KOLDEWEY, *Ischtar-Tor,* blz. 29: *Iguanodon bernissartensis*. Een reusachtige hagedis van 2 m lengte en ongeveer 60 cm hoogte zag mijn vriend Wilhelm KÖNIG in Juli 1933 in de woestijn tusschen Bagdad en Damaskus; zie de levendige beschrijving in zijn boek *Im verlorenen Paradies* (Baden (bij Weenen), 1940), blz. 132 v., en de foto van deze *Riesenechse* bij blz. 144.

[41]) In 't Nederlandsch o.a. in de Luthersche vertaling van den Bijbel, Amsterdam, 1935, blz. 1230 v., en in de Canisius-vertaling, deel IV, blz. 542 vv. Volgens het andere verhaal strooit de profeet asch op den grond en wijst hij den koning daarna de voetsporen der priesters, die de spijs in 't geheim hebben weggehaald.

[42]) Vgl. S. LANGDON, *Neubabylonische Königsinschriften,* blz. 139, n° 15, r. 64 vv. Over de opgraving zie in het in noot 33 aangehaalde deel van KOLDEWEY en WETZEL.

Hier werden voorwerpen en kunstwerken gevonden van den meest uiteenloopenden aard, die in onze wetenschap elk op zijn plaats bekend zijn geworden, vaak zonder dat men de vindplaats beseft. O.m. werden hier opgegraven: een opschrift van den ouden koning Šulgi (of Dungi) van Ur; voorts een standbeeld van koning Puzur-Ištar van Mari; een reliëf met een afbeelding van den Hethiethischen (of Noord-Syrischen) god Tešup; reliëfs met afbeeldingen van de koningen Assurbanipal en zijn broer Šamaš-šum-ukin; en tenslotte nog een stèle, die ook uit cultuur-historisch oogpunt belangwekkend is, omdat in het opschrift voor het eerst de bijenteelt vermeld wordt [43]).

PLAAT XXIV *a* EN *b*. — Het grootste en meest opvallende stuk, dat hier werd gevonden, is thans op een van alle kanten zichtbare plaats, op den hoogsten top van dezen puinheuvel, bij wijze van monument opgericht: *de beroemde bazalten Leeuw*. Deze ᶜLeeuw van Babylonᵓ is nu het eerste monument, dat zich aan de bezoekers opdringt als een zinnebeeld van deze beroemde stad. Van oudheidkundig standpunt gezien is dit echter onjuist. Dit groote en indrukwekkende — hoewel onvoltooide — kunstwerk is stellig niet uit Mesopotamië afkomstig, waar de voorstelling van een overwinning op den mensch door het dier in de beeldende kunst onbekend en ongebruikelijk is geweest. Om deze reden wil een geleerde als André PARROT dit stuk van het tijdperk van Nebukadnezar II losmaken en aan een jongere periode en aan een Chineesche analogie uit de Han-dynastie (2de eeuw v. Chr.) denken. E. UNGER dacht indertijd zelfs aan de middeleeuwsche Mongolen. Evenwel zijn de Noord-Syrische analogieën m.i. te duidelijk, al ontbreekt daar het vermelde motief der meerderheid van het dier. Het stuk zal door Nebukadnezar uit noordelijk Syrië van een van zijn veldtochten bij wijze van zegeteeken of trophee zijn meegebracht. Terwille van de in 't oog loopende plaats, die dit monument thans inneemt, hebben wij onze beide opnamen (van 1932 en 1939) aan het hoofd geplaatst van de platen [44]).

TEKST FIG. G. — Gaan wij nu door de beide poorten de stad binnen, dan zien wij links

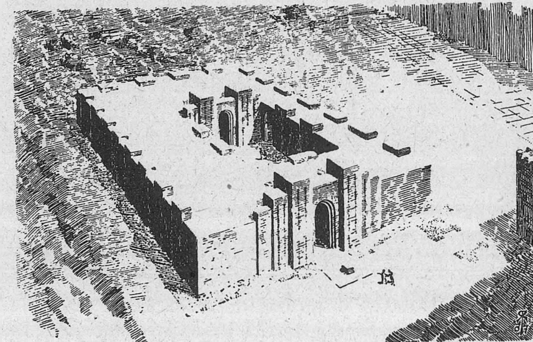

Fig. G. De tempel van Nin-mach

eerst *den kleinen witten tempel van de godin Nin-mach*: den tempel *É-mach*, d.w.z. ᶜhet verheven huisᵓ. Hiervan zijn de fundamenten en muren nog uitstekend bewaard gebleven,

[43]) Vgl. E. UNGER, *Babylon,* Kap. XXIII: *Das Schlossmuseum,* en de afbeeldingen aldaar.

[44]) Vgl. A. PARROT, *Archéologie mésopotamienne,* Parijs, 1946, blz. 184: „Oeuvre étrange, considerée parfois comme hittite et dont l'inspiration (la bête superieure à l'homme) n'a rien de mésopotamien. Il faut en tout cas la rapprocher d'une sculpture chinoise d'èpoque Han (IIe siècle av. J.-C.) où un cheval de granit foule un barbare". Vgl. ook E. UNGER, *Babylon,* blz. 225 v. Een Syrische analogie (evenwel slechts van den bazalten leeuw, zonder den overwonnen vijand) staat in het Asem Pasja-Museum te Damaskus. Een der beide (2,50 m hooge) steenen leeuwen, die den toegang tot de stad Til-Barsib moesten bewaken, droeg blijkens de daarop ingegrifte inscriptie den naam: ᶜGeweldige stormwind, waarvan men den aanval niet kan weerstaan, die de opstandigen ter aarde neerwerpt...ᵓ. Waarom zou men dit niet ook hebben afgebeeld? (Vgl. F. THUREAU-DANGIN en M. DUNAND, *Til-Barsib,* Paris, 1936, p. 148: *ûmu ezzu, tibu lā maḫru, mušamqit lā māgiri*...).

zoodat men ook dit gebouw zonder veel moeite zou kunnen reconstrueeren [45]). Slechts de versieringen van het dak, waarvan niets bewaard bleef, leveren moeilijkheden op. Als men dit voorstel tot reconstructie vergelijkt met dat van UNGER op PLAAT XXII *d* — waarop links achter de poort hetzelfde gebouw te zien is — dan valt bij nauwkeurige beschouwing op, dat daar overal een grooter getal tinnen en kanteelen zijn verondersteld.

PLAAT XXV *k*. — Tegenover dezen tempel, dus rechts van de poort aan de binnenzijde, stond een eigenaardig gebouw, dat reeds op de Grieken een geweldigen indruk moet hebben gemaakt. Het omvatte veertien hooge en ruime overwelfde vertrekken, die ruimte bieden voor uitgestrekte magazijnen, boven een grooten put en met een geheel bevloeiingsstelsel van leemen buizen. Reeds de opgraver KOLDEWEY nu heeft dit 'gewelf-gebouw' op goede gronden in verband gebracht met de bekende verhalen der klassieke schrijvers [46]) over een der wereldwonderen: de '*hangende tuinen*' van koningin Semiramis.

Inderdaad zouden deze vermaarde tuinen, indien ergens op het opgravingsterrein, slechts op deze plaats kunnen worden gezocht. KOLDEWEY toonde aan, dat op het platte dak van dit gebouw inderdaad een park met kunstmatige bevloeiing aangelegd moet zijn geweest en dat men voor de uitdrukking 'hangende tuinen' (wellicht met verschillende terrassen) met zulk een daktuin kan volstaan. Natuurlijk is er van de boomen niets meer over, en ook met de historische Semiramis — de moeder van koning Adad-nirāri III — heeft dit gebouw niet het minste te maken. Evenwel vinden wij een in dit opzicht betere overlevering reeds bij Diodorus, wiens bericht steunt op Ktesias en Berossos: dat niet de vermaarde Semiramis, maar een der latere Babylonische koningen de tuinen deed aanleggen, en wel ten gerieve van zijn gemalin, die heimwee had naar de Perzische bergen, waar zij geboren was. Bedoeld zijn koning Nebukadnezar II en de ook door Herodotus vermelde koningin Nitokris. Op onze opname (van 1939) ziet men duidelijk de gewelven. Het water werd door leemen buizen uit de put naar het platte dak gepompt. Ook hiervan zijn de sporen teruggevonden.

PLAAT XXV *l*. — Deze wijze van architectuur en bevloeiing, was in het oude Babylonië, zooals KOLDEWEY opmerkt [47]), eenig in haar soort. Sedert enkele jaren echter is dit gebouw nog om andere redenen belangwekkend geworden dan enkel door zijn merkwaardigen daktuin. Niet alleen de schildering van klassieke auteurs, zooals Berossos, Ktesias, Strabo en Curtius Rufus, maar ook een belangrijk hoofdstuk uit de bijbelsche geschiedenis vond door de opgraving een welkome toelichting. Deze ruime gewelven, die door het opgepompte water geregeld koel werden gehouden, waren bijzonder geschikt als bewaarplaatsen voor graan, olie, vruchten, specerijen, enz. Onder het trapportaal van een der gewelfkamers werd indertijd een groot aantal kleitabletten opgedolven, waarvan de inscripties betrekking bleken te hebben op deze daar opgestapelde voorraden. Lijsten en kwitanties van dit soort zijn er zoo vele, dat tientallen jaren lang niemand de moeite heeft genomen, deze onaanzienlijke documenten te ontcijferen. Eindelijk heeft E. F. WEIDNER (in een bundel ter eere van den Franschen geleerde R. DUSSAUD) ten minste vier van deze oorkonden gepubliceerd. Een nauwkeuriger onderzoek was door de tijdsomstandigheden onmogelijk. Dit is zonde en jammer. Want reeds deze vier oorkonden bleken van het grootste belang te zijn voor de geschiedenis der Joden gedurende de Babylonische ballingschap. Voor het eerst krijgen wij hier ook van de zijde der Babylonische verdrukkers inlichtingen over het lot van den ongelukkigen Joodschen koning *Jojachin* (of Joachin, Jechonias, zooals zijn naam in de Vulgaat wordt gespeld) [48]).

[45]) Zie WVDOG 15 (KOLDEWEY, *Die Tempel von Babylon und Borsippa*), 1911, blz. 4-17.

[46]) Deze verhalen vindt men bijeen in het boek van KOLDEWEY, blz. 95 vv., en in vertaling bij UNGER, blz. 329 vv. Opmerkelijk is, dat Herodotus hierover zwijgt. Vgl. ook noot 14.

[47]) KOLDEWEY, *a.w.*, blz. 94 v. Juist in dit gebouw werd ook gehouwen steen als bouwmateriaal toegepast, naast en in de plaats van de gewone baksteenen en tichels.

[48]) Vgl. hierover mijn artikel: *Nebukadnezar en Jojachin*, in: Nieuwe Theol. Studiën (NTS) xxv, 1944, blz. 121-125, waarnaar ik voor bijzonderheden kan verwijzen.

Zooals wij uit den Bijbel weten, zat deze koning niet minder dan 37 jaren lang in Babylon gevangen, en werd hij pas na den dood van Nebukadnezar door diens opvolger vrijgelaten (zie II Kon. 25: 27 vv.; Jerem. 52: 31 vv.). Deze vier oorkonden nu zijn als het ware de distributiebescheiden voor hem en zijn naaste omgeving. Al deze vele oorkonden bevatten trouwens kwitanties betreffende de levering van bepaalde hoeveelheden olie, gerst en ook dadels en specerijen uit het koninklijke magazijn ten behoeve van aanzienlijke gevangenen met hun gezinnen en hun hovelingen of bedienden, die hen in de ballingschap waren gevolgd. De naam van Jojachin als den voormaligen koning van het land Juda wordt in de vier oorkonden vijf keer vermeld. Als ex-koning krijgt hij grooter toewijzingen dan de anderen, al is zelfs zijn toewijzing olie niet meer dan vijf liter in de maand. Wij lezen voorts van vijf van zijn zonen — dus van prinsen uit het huis van David — en van acht voorname Judæers, en ook de zuiver Hebreeuwsche namen van vijf andere Judæers, die de gevangenschap van hun koning hebben gedeeld.

De overige oorkonden bevatten volgens de mededeelingen van WEIDNER een schat van verdere gegevens over menschen uit Askalon, Tyrus, Byblos, Arwad, Elam, Medië, Perzië en uit de Ionische steden in het Westen van Klein Azië; meestal kunstenaars en ambachtslieden, die blijkbaar, van hun vrijheid beroofd, in Babylon aan het werk waren gesteld en uit de koninklijke magazijnen moesten worden onderhouden. Door de publicatie van het geheele materiaal zou men vermoedelijk een overzicht verkrijgen over alle door Nebukadnezar veroverde landen en steden.

TEKST FIG. H. — Direct aansluitende aan deze gewelven en tuinen vindt men een uitgestrekt en ingewikkeld complex van gebouwen, zalen en vertrekken, die samen den *zuidelijken burcht* vormden. Deze reconstructie van het oostelijke gedeelte uit het boek van KOLDEWEY geeft hiervan een indruk [49]). Een kleiner paleis van zijn vader Nabopolassar, waarvan

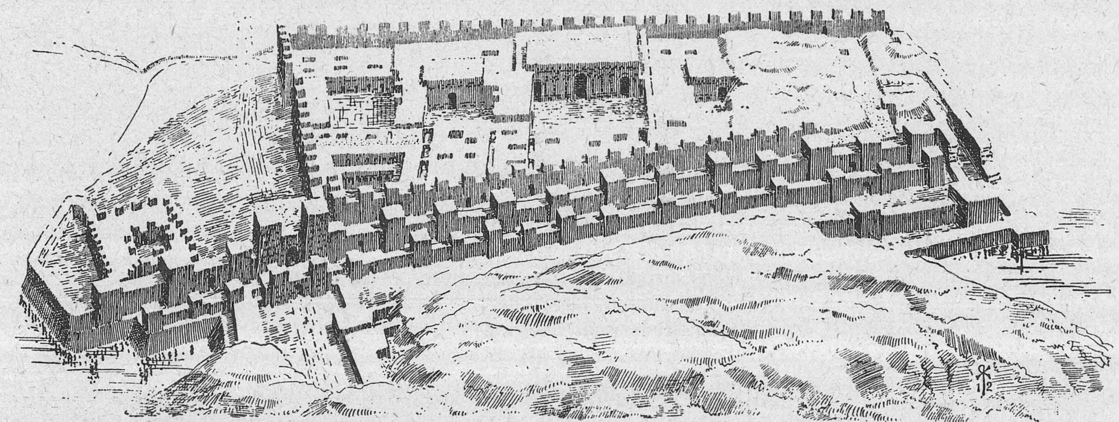

Fig. H. Reconstructie van den zuidelijken burcht

de fundamenten eveneens zijn opgegraven, heeft Nebukadnezar door dit veel grootere gebouw willen vervangen. Dit is dus dezelfde afbeelding, vertikaal gezien, waarvan wij de plattegrond reeds naar aanleiding van Fig. E (blz. 499) hebben behandeld. Alleen met dit verschil, dat het standpunt van den beschouwer hier buiten de Isjtar-poort is gelegen, zoodat men de plattegrond ter vergelijking zou moeten omkeeren. Men lette daarop, dat de opgraving onvoltooid bleef; voorts dat Nebukadnezar in Babylon nog twee andere paleizen ter beschikking had (de noordelijke burcht en het zomerpaleis onder den puinheuvel Babil). Anders zou de omvang gering lijken, als men het wilde vergelijken bv. met het door de Fransche expeditie

[49]) Zie: R. KOLDEWEY, *Die Königsburgen von Babylon*, I: *Die Südburg*, WVDOG 54, 1931.

onder A. PARROT opgegraven paleis te Mari (ruim 800 vertrekken), dat elf eeuwen vóór de voltooiing van dezen zuidelijken burcht van Babylon werd verwoest [50]). Deze burcht was echter de oudste en meest centrale van de drie. Of op deze plaats reeds de groote Ḫammurabi, de verwoester van Mari, heeft geresideerd, is weliswaar moeilijk uit te maken. Waarschijnlijk was diens stad en residentie dichter bij den Tempeltoren gelegen, in het noordelijke gedeelte van den heuvel Merkes, waar sporen van huizen uit dien ouden tijd, bedekt met een dikke laag asch zijn teruggevonden.

Voor Nebukadnezar en zijn opvolgers bleef deze zuidelijke burcht de officieele residentie, waar alle groote plechtigheden hebben plaats gehad. Het middelpunt was de *troonzaal,* die niet minder dan 52 meter lang, 17 meter breed en 20 meter hoog is geweest. Op onze afbeelding in 't midden zien wij deze zaal met zijn drie ingangen achter het groote binnenplein. Deze geweldige zaal moet het tooneel zijn geweest van een der meest dramatische gebeurtenissen, die in het bijbelboek Daniël zijn verhaald: het gastmaal van koning Belsazar. Wij lezen in Dan. 5, hoe Belsazar voor zijn duizend rijksgrooten een maaltijd aanricht en hoe zij in hun dronkenschap de heilige vaten uit den tempel te Jerusalem ontwijden en hun afgoden prijzen. Daar verschijnt op den muur een schrijvende hand en schrijft op het pleister van den wand van den troonzaal, tegenover den kandelaar, geheimzinnige teekens, die niemand kan lezen noch verklaren. Eindelijk wordt, op raad van de koningin, de wijze Daniël ontboden en hij leest de raadselachtige teekens, waardoor aan Belsazar de ondergang wordt aangekondigd: MENÉ MENÉ TEKÉL UPÁRSIN.

Dit beroemde verhaal werd ook door de poëzie vereeuwigd. Wij denken aan Lord BYRON's *Vision of Belshazzar,* waarvan het begin luidt:

The King was on his throne,
  The Satraps throng'd the hall:
A thousand bright lamps shone
  Over that high festival.
A thousand cups of gold
  In Judah deemed divine —
Jehovah's vessels hold
  The godless Heathen's wine ...

En het slotvers:

Belshazzar's grave is made,
  His kingdom pass'd away,
He, in the balance weigh'd,
  Is light and worthless clay;
The shroud his robe and state,
  His canopy the stone;
The Mede is at his gate!
  The Persian on his throne! [51])

En nog korter en dramatischer Heinrich HEINE, waarvan wij eveneens enkele verzen overschrijven:

Die Mitternacht zog näher schon;
In stummer Ruh' lag Babylon.
....
....
„Jehovah! dir künd' ich ewigen Hohn, —
Ich bin der König von Babylon!"
....
....
Und sieh! und sieh! an weisser Wand
Da kams hervor wie Menschenhand;

[50]) De 230 vertrekken, die van dit paleis tot nog toe zijn blootgelegd, zijn slechts een vierde deel van het geheel.

[51]) *The Poetical Works of Lord Byron* (The „Albion" Edition), p. 80.

Und schrieb und schrieb an weisser Wand
Buchstaben von Feuer, und schrieb und schwand.
....
....
Belsazer ward aber in selbiger Nacht
Von seinen Knechten umgebracht [52]).

Ik kan de verleiding niet weerstaan, hier op dit *Mene-tekel* nog nader in te gaan: niet op het wonder, maar op de geheimzinnige inscriptie zelf volgens de bedoeling van den bijbelschen auteur. Gewoon spijkerschrift kan niet bedoeld zijn, want dat hadden de Babylonische geleerden en waarzeggers kunnen begrijpen. Het moet een figuurraadsel of rebus geweest zijn, waarvan slechts Daniël de oplossing weet te vinden. Door het beeldschrift werden de namen uitgedrukt van Babylonische gewichten, die echter door den profeet werden gelezen en opgevat als een volzin in het Arameesch.

De gewichten bij de oude Babyloniërs hadden den vorm van *zwanen* of *eenden.* Zulke gewichten uit zware steen (liefst de zwarte ijzersteen of haematiet) zijn in grooten getale teruggevonden. Ook in onze Leidsche collectie bevindt zich een eendvormig gewicht van een halve *mina* (een *parsu* in 't Babylonisch, d.w.z., ongeveer een half pond); een der weinige voorwerpen, bij den Tempeltoren opgegraven, was een zwaar gewicht van één talent (bijna 30 kg). Een groote steenen eend (of zwaan) was dus een *mina,* een kleinere een *parsu* (= ½ mina), een nog veel kleinere een sikkel (= 1/60 mina). Wij denken ons de gewichtsnamen, hetzij in ideografisch spijkerschrift of eerder in den vorm van zulke eenden, op den witten muur geteekend: twee mina's, één sikkel en twee *parsu.* Deze gewichtsnamen kon dus iedereen zonder veel bezwaar lezen en begrijpen. In het Babylonisch zou het ongeveer moeten luiden: *Manê, manê, šiqil u parsān.*

Maar nu begint pas de moeilijkheid. Wat zouden deze bekende gewichtsnamen moeten beteekenen? Hier staan de Chaldeeuwsche wijzen en waarzeggers voor een onoplosbaar raadsel, en hier is het slechts de profeet Daniël, die door een goddelijke ingeving de juiste lezing en opvatting vindt. Want pas Daniël vindt de oplossing, door deze namen (met een andere vocalisatie) op te vatten als woorden in de taal, die ook in Babylonië als volkstaal ruime verspreiding had gevonden: het Arameesch. De door hem gelezen Arameesche woorden luiden in vertaling Geteld, geteld ... gewogen ... brokstukken, waarbij dan het laatste van deze woorden (*u parsîn*) tevens een zinspeling bevat op de dreigende vijanden, de *Perzen.* Bij het doodengericht, zooals wij dit kennen uit het 125ste hoofdstuk van het Egyptische Doodenboek, behoorde in de eerste plaats het 'tellen der harten' in de onderwereld, d.w.z., het revideeren en het onderzoek van de zielen der afgestorvenen; voorts de weegschaal, waarop het hart van den doode werd gewogen. Van den uitslag van deze 'psychostasie' hangt het lot van den doode af. Wordt hij te licht bevonden, dan maakt een hellemonster, dat veel op den Griekschen Cerberus lijkt, zich van hem meester.

Mogen wij hier soortgelijke voorstellingen veronderstellen (in een periode van beginnend religieus synkretisme), dan beteekent deze dreiging, dat de dood van Belsazar en zijn veroordeeling door het doodengericht onmiddellijk aanstaande zijn. Nu wordt in de Talmudische en Rabbijnsche literatuur (bv. in den *Midrasj Kohelet* 2:9) de waarde van een mensch, vergeleken met die van zijn vaders, weleens door gewichten (als mina's en halve mina's) aangeduid. De bedoeling van het oorspronkelijk beeldschrift zou dus (zooals indertijd reeds Fr. HOMMEL vermoedde) ook kunnen zijn, dat Belsazar en zijn vader, koning Nabonidus, veel lichter en verachtelijker zijn dan hun volwichtige voorgangers op den Babylonischen troon, nl. koningen als Nabopolassar en Nebukadnezar. Hun overwinnaar, Cyrus (*Koreš*), is weer volwichtig, maar wordt als de vertegenwoordiger der Meden èn Perzen niet als één volle, maar als twee halve mina's (= *parsān*) gerekend.

In de uitlegging van deze woorden, zooals die door Daniël (5 : 25-28) is geformuleerd, is alleen nog maar sprake van het vonnis, dat de zondaar en met hem zijn hoofdstad en

[52]) H. HEINE, *Buch der Lieder,* Berlijn, 1922, blz. 72 vv.

zijn geheele rijk zal moeten ondergaan. Ter toelichting diene nog, dat het Babylonische woord *šiqil* in het Arameesch als *tiqil* of *teḳel* werd uitgesproken. Zulke rebussen of figuurraadsels zijn, evenals de woordspelingen, voor den ouden Oosterling geen onderhoudend of tijdverdrijvend spel geweest, maar hadden veeleer een diepen en ernstigen zin. Het schrift was immers voor hem (evenals de taal) rechtstreeks van de goden en uit de bovenzinnelijke wereld afkomstig, en het geschreven (evenals het gesproken) woord had magische kracht [53].

PLAAT XXVI *m.* — Ook de veelkleurige ornamenten, die aan den buitenmuur van deze troonzaal waren aangebracht, zijn hoogst belangwekkend en terecht in ruime kringen bekend geworden, in niet mindere mate dan die van de Isjtar-poort. De buitenzijde was versierd met leeuwen, die (evenals bij de *Via sacra* onmiddellijk vóór de poort) den toegang aan onbevoegden dreigende moesten beletten, en daarboven met een *fries,* waarvan de ornamenten tot de meest bekende kunstmotieven behooren. In de vestibule van ons *Instituut voor het Nabije Oosten* te Leiden ziet men een groote reproductie in kleuren. De techniek is dezelfde als bij de gekleurde email-tegels van de Isjtar-poort. Terwijl de afbeeldingen daar echter zijn ontleend aan de wereld der dieren, zijn de motieven hier — hoezeer gestileerd — behalve uit het dierenrijk ook uit het plantenrijk. De achtergrond is in beide gevallen donkerblauw. Boven een reeks van leeuwen ziet men het hier afgebeelde ornament. Door de stileering doen de ornamenten in de onderste reeks, waarmede vermoedelijk lotusbloemen bedoeld zijn geweest, denken aan korinthische zuilen. De pilaren zijn geel, de kapiteelen lichtblauw, onderling verbonden door ranken en palmetten. Ter beoordeeling van den aesthetischen indruk mag men niet vergeten, dat hetgeen thans groen is geworden in de oudheid schitterend rood is geweest [54]). Daar zuilen en kapiteelen in de inheemsche Babylonische kunst vrijwel onbekend zijn, moeten wij ook in dit geval denken aan ontleening uit het Westen. Echt Babylonisch zijn deze motieven in geen geval. Maar juist daarom komen zij dichter te staan bij onzen Westerschen smaak.

PLAAT XXVI *n.* — Deze laatste opmerking geldt ook van de volgende afbeelding. De Perzische kunst, zooals wij die vooral kennen uit Persepolis, stond dichter bij onzen smaak dan de Babyonische. Dit gebouw, dat in de Perzische periode op de puinhoopen van den Zuidelijken burcht werd opgetrokken, vertoont den geest van een anderen tijd. Om een bepaalde reden mag deze reconstructie in onze reeks niet ontbreken [55]). Hier moet op 13 Juni 323 v. Chr. een gebeurtenis hebben plaats gehad, die van beslissenden invloed is geweest op den loop der historie: de ziekte en de dood van Alexander den Groote, in den bloei der jaren, op slechts 33-jarigen leeftijd. Hier moeten de Macedonische veteranen zwijgend langs zijn getrokken, om afscheid te nemen van hun stervenden koning. Men weet, hoe weinig zijn eerste opvolgers — de Diadochen — in staat zijn geweest, zijn wereldrijk in zijn geest te handhaven. Ook voor de stad Babylon beteekende deze tragische gebeurtenis

[53]) Zie hierover reeds mijn artikel *Daniël* in het *Reallexikon der Assyriologie* (RLA) II, 1938, blz. 118, waar voor het eerst aan een beeldschrift in den vorm van eenden of zwanen (als de gebruikelijke vorm der gewichten of geldswaarden) werd gedacht. Van de oudere literatuur verdienen H. GUNKEL en H. BAUER vermelding, die eveneens aan een woordspeling op de namen dier gewichten of geldswaarden hebben gedacht, waarvan den wijzen de pointe ontging, terwijl Daniël haar begreep (vgl. H. W. OBBINK, *Daniël,* Groningen, 1932, blz. 93). Over het Egyptische doodengericht zie in 't kort: G. VAN DER LEEUW, *De godsdienst van het oude Egypte,* Den Haag, 1944, blz. 106. Een Rabbijnsche analogie voor de verhouding van vader en zoon als één mina tot een halve mina: Aug. WÜNSCHE, *Der Midrasch Kohelet,* Leipzig, 1880, blz. 31.

[54]) Zie noot 36 en 37.

[55]) De reconstructie is ontleend aan het in noot 49 aangehaalde prachtwerk (*Perserbau*). In dit werk wordt ook een reconstructie aangetroffen van de buitenkant van de Troonzaal. Evenwel mag men hierbij niet over 't hoofd zien de kritische opmerkingen van Th. DOMBART, OLZ 35, 1932, col. 114 vv., evenmin als bij de identificatie van de ᶜhangende tuinen⁾ met het ᶜgewelf-gebouw⁾.

[56]) Over den dood van Alexander den Groote in Babylon zie: J. G. DROYSEN, *Alexander de Groote,* Den Haag, 1946, blz. 530 v.; en J. GREGOR, *Alexander de Groote* (vertaald door A. J. HASSOLDT), Amsterdam, 1943, blz. 353 v.

het eind van haar glorie. Het plan van den grooten Alexander om haar tot wereldhoofdstad te verheffen, viel in duigen; en reeds de eerste der Diadochen, Seleucus I, stichtte de nieuwe hoofdstad, Seleukia, die met haar gunstiger ligging aan de Tigris het oude Babylon spoedig in de schaduw zou stellen.

TEKST FIG. I. — Thans verlaten wij de buurt der paleizen en gaan langs de processiestraat verder naar de buurt der beide groote heiligdommen van den hoofdgod der stad, Marduk. Modern uitgedrukt: Wij verlaten den puinheuvel *Ḳaṣr* en gaan in zuidelijke richting door het dal *Sachn* naar den heuvel *Amran,* waarvan de top door de graftombe van een

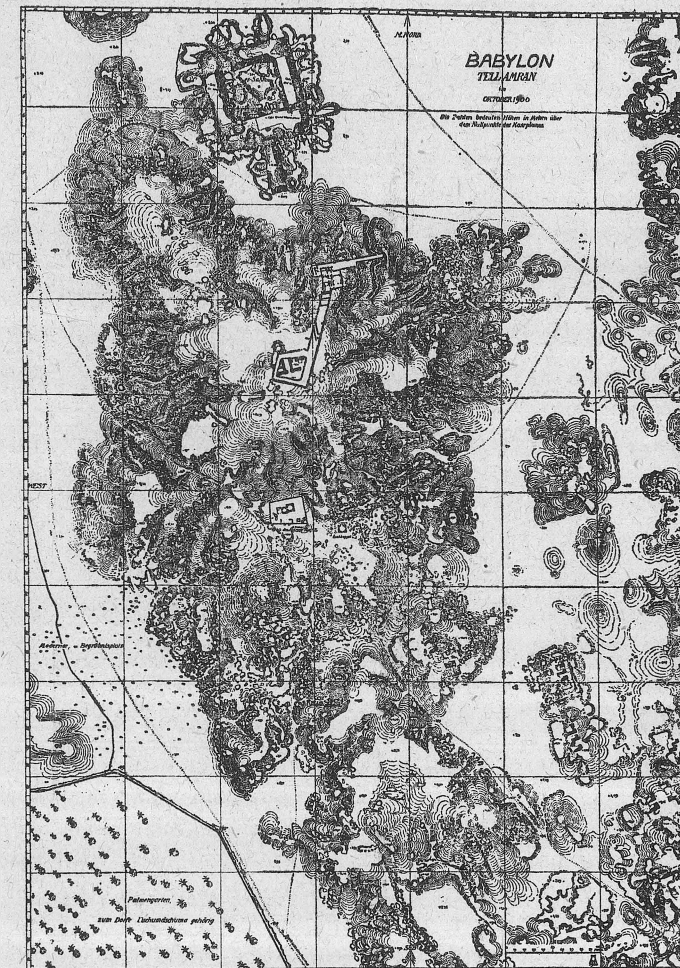

Fig. I. Plattegrond van den heuvel Amran

Mohammedaanschen heilige (*Weli*) van dien naam wordt bekroond. Elke steen van de straat draagt in spijkerschrift de waarschuwing, dat geen vijand haar mag betreden [57]). Op den plattegrond uit het boek van KOLDEWEY zien wij de tegenwoordige situatie, en komen wij er van onder den indruk, hoe weinig de opgravers door de buitengewoon ongunstige omstandigheden juist in deze buurt hebben kunnen verrichten. Dit geldt zoowel van

[57]) Zie: R. KOLDEWEY, *Die Pflastersteine von Aiburschabu in Babylon,* Leipzig, 1901. Vgl. noot 37.

de overblijfselen van den tempel *Esagila* in het midden van den plattegrond, alsook van den tempeltoren of de Zikurrat, die als vierhoekig muurwerk bij den bovenrand is geteekend.

Er zijn verschillende aanleidingen geweest tot deze teleurstelling: ten eerste de talrijke verwoestingen van de stad en den tempel reeds van de grijze oudheid af; voorts de verhooging van het waterpeil, waardoor de belangrijkste fundamenten onder het grondwater kwamen te liggen; het weghalen van de baksteenen door de omwonende bevolking; en tenslotte ook de noodzakelijkheid, het graf van Amran te ontzien.

TEKST FIG. J. — Desondanks heeft men den plattegrond van beide heiligdommen kunnen nagaan en reconstrueeren, hierbij geholpen door de litteraire traditie. Op dezen plattegrond uit het boek van UNGER zien wij in de eerste plaats, zwart geteekend, de vierhoekige funda-

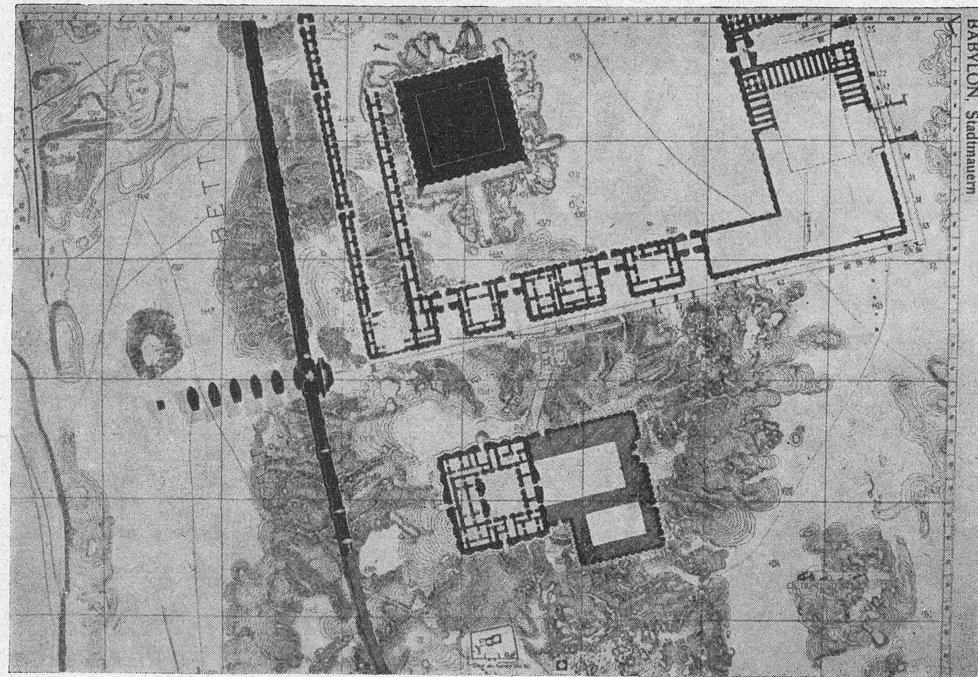

Fig. J. Plattegrond der beide heiligdommen van Marduk

menten van het benedenste terras van den geweldigen tempeltoren. Rechts daarvan zien wij de poort, die van het oudste stadsgedeelte den toegang naar het voorhof en naar het heiligdom verleende. Dit is de *Heilige poort,* die aan de stad haar naam heeft gegeven. In de verlenging van dezen weg naar de zijde van de stad zou men waarschijnlijk het oudste paleis, dus dat van Ḫammurabi, moeten zoeken. De voorhoven zijn omgeven door vertrekken voor de priesters en door magazijnen. Het heiligdom was het middelpunt niet alleen van het religieuze, maar tevens van het economische leven, waar ook alle tienden en wijgeschenken werden opgestapeld.

Vergeleken bij den toren lijkt de eigenlijke tempel, ten Zuidoosten daarvan, een onaanzienlijker gebouw. Evenwel zien wij op onzen plattegrond slechts het middenstuk; de voorhoven en bijgebouwen konden niet nader worden onderzocht.

PLAAT XXVII *s.* — De reconstructie van UNGER, gezien vanuit de nieuwe stad, maakt dit alles weer duidelijker. Op den voorgrond zien wij hier de brug over den Euphraat, daar achter de stadsmuur en de muur van het heilige terrein, daarachter links de terrasvormige tempeltoren, en rechts het eigenlijke tempelgebouw. Ook de heilige poort kan achter den toren nog worden onderscheiden.

PLAAT XXVI *o.* — Wij beginnen, evenals indertijd de opgravers, met den hoofdtempel *Esagila*: een der meest beroemde heiligdommen in het oude Oosten. Wat van de fundamenten en muren nog over is gebleven, bleek niet minder dan 21 m te liggen beneden het oppervlak van den heuvel. Door de moeilijke opgraving werd aangetoond, dat het tempelgebouw vrijwel vierkant is geweest, met een lengte van ongeveer 80 m, slechts weinig minder dan de benedenverdieping van den toren, en dat het een groot binnenplein heeft omvat. Het binnenste heiligdom, waar het beroemde standbeeld van Marduk stond, moet aan de westelijke zijde van dit voorhof worden gezocht. Naar de oostelijke zijde werd de tempel, vermoedelijk door Nebukadnezar, door een aanmerkelijke uitbreiding meer dan verdubbeld. Hier kon echter geen nader onderzoek worden ingesteld, en de kansen op hervatting van de opgraving zijn ten gevolge van het intusschen weer gerezen grondwater slechts gering [58]).

PLAAT XXVI *p.* — Op deze foto zien wij de tegenwoordige toestand van dit terrein, zooals ik het in 1932 heb gefotografeerd. Alles is weer met aarde en puin bedekt en slechts met moeite zou men iets van de lijnen van het gebouw kunnen onderscheiden. Meer dan eens in zijn inscripties beschrijft Nebukadnezar de pracht en weelde van dit heiligdom, met zijn vergulde wanden, waar alles schitterde van goud, zilver, edelgesteente en de kostbaarste houtsoorten [59]). Vergelijkt men deze beschrijvingen met het toonbeeld van verwoesting op onze foto, dan komt men er wel van onder den indruk, hoe letterlijk de dreigingen der profeten van Israël juist hier zijn vervuld.

PLAAT XXVII *u.* — Nog dieper wordt deze indruk, als wij de plaats bekijken, waar eenmaal de *Tempeltoren* van den god Marduk verrees. Deze 'Toren van Babel' is volgens het bijbelsche verhaal in Genesis 11 het waarschuwende zinnebeeld geweest van den overmoed der oudste menschheid en van de verstrooiing en de spraakverwarring daarna. In Babylon althans was er geen ander gebouw en geen andere ruïne, die hiervoor in aanmerking zou kunnen komen, en in Babylon is dit verhaal met volle duidelijkheid gelocaliseerd. De strekking daarvan moet dan echter geweest zijn, niet alleen den oorsprong, maar vooral ook de oorzaak der (algeheele of gedeeltelijke) verwoesting van de stad Babylon en van dit reusachtige gebouw te verklaren. De menschen bouwen het, om met behulp daarvan (want dit moet toch wel de bedoeling zijn van Genesis 11:4) den hemel te beklimmen, en God verstrooit hen en geeft den toren en de stad prijs aan de verwoesting tot straf voor dezen overmoed. Is dit juist, dan moet dus het verhaal ontstaan zijn in een tijd, dat de stad Babylon en vooral ook de toren (waarvan in dit bijbelsche verhaal naar mijn overtuiging, ondanks de meening van O. E. RAVN, stellig sprake is) verwoest en de bevolking weggevoerd en verstrooid is geweest.

Op grond van deze overweging zou een gissing mogelijk zijn naar den tijd van ontstaan van het bijbelsche verhaal in Genesis 11 : 1-9. De Amerikaansche geleerde W. F. ALBRIGHT dacht in zijn belangwekkend werk *From the Stone Age to Christianity* (Baltimore, 1940, blz. 113) in dit verband aan een m.i. te vroege periode: nl. aan de vermeende verwoesting van Babylon door den Hethietischen koning Muršiliš I. Zijn argument was, dat de stad daarna gedurende vele generaties woest moet hebben gelegen, daar bij de opgravingen zou zijn gebleken, dat de strata uit de Amarna-periode bijna onmiddellijk boven die der eerste Babylonische dynastie schijnen te liggen. Dit argument vervalt echter op grond van de chronologie, waarvan wij de laatste 'revisie' aan ALBRIGHT zelf (in het *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* No. 88, Dec. 1942, blz. 28-36) hebben te danken. Wij weten slechts, dat Babylon toen, omstreeks 1534 v. Chr., geplunderd werd en dat het standbeeld van Marduk bij deze gelegenheid naar Ḫana werd weggevoerd, vanwaar het door den

[58]) Zie: R. KOLDEWEY, *Die Tempel von Babylon und Borsippa* (= WVDOG 15, Leipzig, 1911), hoofdst. 5, blz. 50 vv.

[59]) Vgl. S. LANGDON, *Die neubabylonischen Königsinschriften,* blz. 125 en 127 (*Steinplatteninschrift*).

Kassietischen koning Agum II naar Esagila werd teruggebracht. Wij zullen aan een latere verovering moeten denken, die tevens duidelijk met een verwoesting gepaard ging.

Naar onze meening kan voor den oudsten en oorspronkelijken vorm van dit bijbelsche verhaal slechts de verovering en verwoesting van de opstandige stad Babylon door den Assyrischen koning Tukulti-Ninurta I in het jaar 1227 v. Chr. in aanmerking komen: dus in het Mozaïsche tijdperk der Israëlieten of in den begintijd van Israëls volksbestaan in Kanaän. Deze periode beteekende ook voor Babylonië en Assyrië een der hoogtepunten der epische poëzie; de heldendaden juist van dezen koning werden in tal van dichtwerken bezongen [60]). Meent men daarnaast nog aan een jongeren vorm of aan een laatste redactie van het korte verhaal te moeten denken, dan komt daarvoor in aanmerking de periode na 689 v. Chr., dus na de algeheele verwoesting van Babylon door den Assyrischen koning Sanherib: eveneens in een bloeitijd der letterkunde in beide landen.

Buitengewoon treffend is de tegenwoordige toestand van de plaats, waar eertijds dit beroemde heiligdom en dit symbool van den overmoed der menschheid heeft gestaan. Hetgeen eertijds een der hoogste torens ter wereld is geweest, waarvan de hoogte van ruim 91 meter slechts door twee der Egyptische pyramiden werd overtroffen, is heden ten dage het tegendeel van een toren: het is een vijver of poel, die in den overstroomingstijd gedurende het voorjaar boordevol met water is gevuld. In plaats van een stichtelijke overdenking pogen wij liever de vraag te beantwoorden, hoe deze treffende verandering is te verklaren [61]).

PLAAT XXVII *u* en *v*. — Op onze beide opnamen — een keuze uit een grooter aantal foto's — zien wij dezen vijver van twee kanten, en wel tijdens hoogen waterstand in Maart. Juist in die dagen werd in het oude Babylon het nieuwjaarsfeest gevierd, waarbij dit gebouw in het middelpunt stond van de schitterendste plechtigheden. Ter eere van dit feest kwamen de godenbeelden uit het geheele land in plechtige processie hier bijeen. Op beide foto's kan men nog juist een hoek van de benedenste der zeven étages onderscheiden, en dat is dan ook het enige, wat van dit gebouw boven den grond nog over is.

Deze treffende wijziging moet zoowel door natuurlijke alsook door historische oorzaken worden verklaard. De natuurlijke aanleiding was vooral de verhooging van het waterpeil door de verandering van de rivierbedding. De aanleg van den stuwdam bij Hindyah, nu 35 jaar geleden, heeft de vruchtbaarheid van de omstreken verhoogd, maar nog verder gewerkt in die richting. De historische redenen zijn de opzettelijke verwoestingen van het gebouw in de oudheid. Hiervan moet men twee soorten onderscheiden: algeheele en gedeeltelijke. Opzettelijke verwoestingen, waarbij met man en macht werd gewerkt, om het geweldige massieve bouwwerk met den grond gelijk te maken, zijn er slechts twee geweest: die door den Assyrischen koning Sanherib (Sennacherib) in 689 v. Chr., en die door Alexander den Groote bij zijn poging tot herbouw in 323 v. Chr. Hoe grondig Sanherib te werk is gegaan, hebben wij reeds vermeld. Weliswaar heeft reeds zijn zoon en opvolger Asarhaddon de stad en ook de heiligdommen provisorisch hersteld en heeft reeds diens opvolger Assurbanipal na zijn troonsbeklimming het standbeeld van den god Marduk uit Nineve naar Babylon teruggezonden. De eigenlijke herbouwer is echter pas Nebukadnezar II geweest, en aan dezen vermaarden koning was dan ook de bouw van den Tempeltoren in zijn grootsten omvang en in zijn meest indrukwekkende pracht te danken.

[60]) Vgl. over dezen koning vooral: E. F. WEIDNER, *Studien zur Zeitgeschichte Tukulti-Ninurtas* I, AOF 13, 1940, 109-124. De stad Babylon werd toen twee keer veroverd; de tweede verovering in 1227 ging gepaard met een ontwijding van het heiligdom en de wegvoering van het standbeeld van den god Marduk naar Assyrië. Toen werden ook zeer talrijke Babyloniërs (vooral van de hoogere klassen der bevolking) naar het Assyrische rijk overgebracht, waar zij op religieus en cultureel terrein veel invloed hebben gewonnen. Deze ‘verstrooiing’ der Babyloniërs was één van de redenen, dat de Assyrische koning ten slotte in een opstand onder leiding van den kroonprins werd vermoord. Den tijd van deze tweede verovering van Babylon door Tukulti-Ninurta I (1243-1207 v. Chr.) berekenen wij naar de lijst der Assyrische koningen uit Chorsabad, vgl. WEIDNER, AOF 14, 1944, 368. Ook de Babylonische koning Kaštiliaš werd toen in de ballingschap naar Assyrië weggevoerd. Deze gebeurtenissen hebben stellig ook indruk moeten maken in het ‘Westland’.

[61]) Vgl. ook: H. GRESSMANN, *The Tower of Babel,* New-York, 1928. Naar de meening van O. E. RAVN, *Der Turm zu Babel,* ZDMG 91, 1937, 352-372, zou met den ‘toren’ feitelijk bedoeld geweest zijn de burcht of vesting van Babylon. Maar de poging om den hemel te bereiken, dus de hoogte van het bouwwerk, is de pointe van het verhaal.

Bij de verwoestingen, plunderingen en ontwijdingen van het tweede soort heeft men zich niet de moeite van algeheele slooping getroost. Slechts het heiligdom op den top met zijn kostbaarheden werd geplunderd en gesloopt, en de toegang zal zijn onmogelijk gemaakt door de hoofdtrap met de beide zijtrappen af te breken. Voor verwoestingen van dit oppervlakkiger soort komen in aanmerking die door de Hethieten onder hun koning Muršiliš in 1534 v. Chr.; de zooeven reeds vermelde verwoesting door de Assyriërs onder hun koning Tukulti-Ninurta I in 1227 v. Chr. en die onder koning Assurbanipal na den ongelukkigen broedertwist in 648 v. Chr. Telkens werden spoedig daarna pogingen tot herstel in 't werk gesteld.

Ook in de Perzische periode moet men rekening houden met een ernstige gedeeltelijke verwoesting, hoewel nog niet direct aan het begin daarvan. Want Cyrus (*Kores*) heeft Babylon niet verwoest, maar is in 539 v. Chr. onder den jubel van de priesters en van de bevolking de stad binnengetrokken. Ook Darius I heeft na zijn troonsbeklimming in 521 v. Chr. — na een ernstigen opstand onder een Pseudo-Nebukadnezar — slechts de vestingwerken en vooral de poorten gesloopt. Zijn zoon Xerxes echter heeft nog geen halve eeuw later naar een soortgelijke aanleiding ook het heiligdom niet ontzien. Over deze verwoesting van den geweldigen tempeltoren lezen wij zelfs nog bij Strabo en er is geen aanleiding, dit feit in twijfel te trekken [62]).

Deze ontwijding en gedeeltelijke verwoesting geschiedde weinige jaren vóór het bezoek van den ‘vader der geschiedschrijving’ Herodotus aan Babylon. Ook dit bezoek zouden wij niet in twijfel willen trekken. Maar Herodotus heeft den tempeltoren niet meer in zijn oude glorie gezien en zijn — anders aanschouwelijke — beschrijving heeft slechts betrekkelijke waarde. Het boventerras met het kleine heiligdom op den top lag toen vermoedelijk in puin en de trappen waren gesloopt. Aldus zijn de onnauwkeurigheden alleszins verklaarbaar, waardoor de voorstellingen omtrent dit gebouw de eeuwen door werden vertroebeld [63]). Hij meende acht terrassen of étages te moeten tellen in plaats van zeven; hij gaat de hoofdtrap en de andere opgangen met stilzwijgen voorbij; hij laat bij zijn beschrijving van het heiligdom op den top van het gebouw aan zijn verbeelding vrij spel; en hij overdrijft ook schromelijk den omvang van het grondvlak.

Daar wij ons in hoofdzaak willen bepalen bij de beschrijving van Babylon ten tijde van koning Nebukadnezar II, vemelden wij hier slechts terloops de belangwekkende verhandeling van Fr. WETZEL over ‘Babylon ten tijde van Herodotus’, die in Maart 1944 is verschenen, maar voor de meesten van onze lezers voorloopig wel onbereikbaar zal blijven [64]). Ook volgens WETZEL is het feit, dat de groote geschiedschrijver Babylon werkelijk heeft bezocht, niet aan twijfel onderhevig. Dit bezoek valt tusschen de jaren 470 en 460 v. Chr., dus ruim een eeuw na den bloeitijd der stad onder Nebukadnezar II en ongeveer tien of vijftien jaar na de verwoesting door Xerxes, die volgens hem in 479 v. Chr. heeft plaats gehad. In deze periode was reeds — zooals WETZEL door twee aanschouwelijke schetsen duidelijk maakt — het geheele stadsbeeld door een wijziging van den loop der rivier grondig veranderd. De Eufraat stroomde toen niet meer ten Westen van het Ḳaṣr, maar was in oostelijke richting afgeweken, om tusschen de beide heuvels Ḳaṣr en Amrān (dus tusschen de terreinen der paleizen en der tempels) door weer in westelijke richting naar zijn oude

[62]) Strabo, *Geogr.* cap. 138. De tempeltoren wordt daar (naar de analogie der Egyptische pyramiden) ‘het graf van Bêlus’ genoemd. De twijfel, door Th. A. BUSINK, *a.w.* (zie noot 74) met beroep op PERROT en CHIPIEZ geopperd, slaat slechts op een algeheele verwoesting.

[63]) Vgl. R. FRITZ, *Die Darstellungen des Turmbaues zu Babel in der bildenden Kunst*: MDOG 71, 1932, 15-22. Veel invloed op de latere voorstellingen omtrent de vorm en gedaante van den ‘toren van Babel’ heeft ook de beroemde oude minaret van Samarra gehad met zijn spiraalvormigen opgang.

[64]) F. WETZEL, *Babylon zur Zeit Herodots*: ZA 48, 1944, 45-68. De oplaag werd bij de bombardementen op weinige exemplaren na vernietigd.

bedding terug te keeren. In de bocht, die aldus ontstaan was, lag het Ḳaṣr met zijn paleizen. Uitdrukkelijk vermeldt Herodotus, dat de Eufraat de stad in tweeën deelde en dat in het één van deze (afzonderlijk ommuurde) stadsdeelen de koninklijke burcht was gelegen en in het andere het heiligdom van 'Zeus-Belos', d.w.z., van Marduk. In het eerstgenoemde van deze beide stadsdeelen waren de regeeringsgebouwen, de zetel van het Perzische gouvernement. Dit was verboden terrein voor de Babyloniërs, die aan den anderen oever in de benedenstad (Merkes) woonden, en ook voor de Grieksche handelaars en touristen, die de stad tijdelijk bezochten.

Dit is dus de reden geweest, waarom door Herodotus met geen enkel woord wordt gerept van de Isjtar-poort met haar versieringen, van de hangende tuinen, van de troonzaal, enz., daar hij daar niet mocht komen. Hij kwam te scheep stroomafwaarts direct naar de binnenstad en naar het tempelterrein, en zijn zegslieden gedurende het vermoedelijk slechts korte verblijf waren zijn landgenooten, die hij daar ontmoette. De groote buitenmuur was toen reeds vervallen, en ook de binnenmuur met haar acht poorten was voor het meerendeel (reeds door Darius I in 521 v. Chr.) verwoest: vandaar zijn onduidelijke en overdreven voorstellingen omtrent de hoogte en de afmetingen daarvan; van zijn getallen moet men afzien. Hetzelfde kan men opmerken van zijn beschrijving van het heiligdom. Xerxes had den Marduk-dienst verboden, het godenbeeld weggehaald, de heiligdommen ontwijd en gedeeltelijk verwoest. Als Herodotus van het heiligdom van 'Zeus-Belos' — en wel vooral met het oog op de Zikurrat en de belendende gebouwen — uitdrukkelijk zegt, dat het nog in zijn tijd bestond (καὶ ἐς ἐμὲ ἔτι τοῦτο ἐόν), dan volgt reeds hieruit, hoe bouwvallig de ruïne feitelijk geweest is, ondanks zijn bedriegelijk mooie beschrijving daarvan. Wat Xerxes hier gedaan had, was blijkbaar geen halve maatregel geweest. Natuurlijk leefden nog ontelbaren, die het heiligdom in zijn oude glorie hadden aanschouwd. Hetgeen de vreemdeling echter hiervan vernam was vervuld van overdrijvingen en onnauwkeurigheden.

Weer ruim 150 jaar later was het geheele gebouw verdwenen. Hetgeen Xerxes deed zou men bijkans een kleinigheid kunnen noemen, vergeleken bij deze laatste en nu definitieve verwoesting. Hoewel juist deze verwoesting — geheel anders dan de vorige — met de beste bedoelingen is geschied, was het gevolg daarvan toch de verdwijning van dit bouwwerk. Of en in hoever na de verwoesting door Xerxes weer herstel had plaats gehad, weten wij niet. In ieder geval is de moeilijkheid bij alle bouwwerken in de Babylonische vlakte (geheel anders dan in Egypte of Griekenland) deze, dat het verharde leem op den duur niet bestand is tegen weer en wind. Ook zonder opzettelijke verwoesting was ongeveer om de twee eeuwen een restauratie noodig, waarbij het gebouw van het fundament af moest worden vernieuwd [65]).

Dit nu heeft ook de groote Alexander willen doen, en wel zoo grondig mogelijk. Zooals reeds vermeld, heeft hij op het toppunt van zijn macht het plan gekoesterd, de heilige stad Babylon te maken tot het centrum van zijn wereldrijk. Met het doel van herbouw liet hij een begin maken om al wat van den grooten tempeltoren nog over was, af te breken. Het puin werd op een open terrein in het Noordoosten van de stad tot drie kunstmatige heuvels opgehoopt, die thans, terwille van hun roodachtige kleur, den Arabischen naam *Homera* dragen. De noordelijke van de drie is de hoogste (16 m) en steilste, samengesteld uit brokstukken van oude tichels en baksteenen, die met asfalt en mortel onderling verbonden zijn geweest. Verschillende van deze stukken vertoonen het stempel met den naam van den grooten Nebukadnezar; en ook fragmenten van diens bekende inscriptie betreffende den bouw van den tempeltoren van Etemenanki zijn hier gevonden. De middelste van deze drie puinheuvels is waarschijnlijk de plaats geweest van de prachtige brandstapel, die Alexander kort vóór zijn eigen ziekte en dood voor het lijk van zijn overleden vriend Hephæstion deed oprichten. Op dezelfde plaats had dan ook het reusachtige grafmonument, door den architect Dinocrates vervaardigd, moeten verrijzen, waarvan de voltooiing terwille van de hooge kosten na Alexander's dood werd stopgezet: een reusachtig gebouw (waarschijnlijk voorloopig slechts

[65]) Bijzonder duidelijk kan men dit nagaan bij den grooten tempel van den god Assur in de oudste Assyrische hoofdstad Assur.

van hout opgetrokken), dat met zijn verschillende verdiepingen en versieringen aan een nabootsing van de groote Zikurrat zelf deed denken. De zuidelijke van deze drie heuvels bevat de overblijfsels van een schouwburg uit de Hellenistische periode, waarvan men de plattegrond in zijn geheel heeft kunnen reconstrueeren en die (blijkens een daar gevonden Grieksch opschrift op een albasten plaat) door een zekeren Dioskurides werd gebouwd.

Prof. F. J. DE WAELE gaf onlangs in de *Mededeelingen der Kon. Vlaamsche Academie* (Klasse der Letteren VI/2, 1946) een overzicht over de vele en grootsche plannen, die door Alexander's vroegtijdigen dood in duigen zijn gevallen: niet slechts veroveringsplannen, gericht tegen Carthago en het Westen, maar ook bouwontwerpen van tempels en monumenten, die de wereldwonderen moesten evenaren. Hierbij behoorde o.a. het ontwerp, te Aegae voor zijn vader Philippos een grafmonument te doen oprichten, dat een nauwkeurige nabootsing zou zijn van de groote pyramide van Cheops. Terwijl dit een hersenschim is gebleven, werd het plan tot herbouw van het door Xerxes verwoeste heiligdom van den god Belus of Marduk te Babylon (blijkens de getuigenis van Arrianus III 16 en VII 17) onmiddellijk na den intocht in Babylon met energie aangepakt. Het geheele leger moet de opdracht hebben gekregen, dit werk te voltooien.

Het tragische was nu, dat ook dit groots opgezette plan door de ziekte en den dood van den grooten koning en de verwarring, die daarop volgde, niet kon worden uitgevoerd. Alleen de slooping werd aanvankelijk nog voortgezet. Gesloopt werden toen, zooals ook uit de berichten der klassieke schrijvers (o.a. Arrianus en Strabo), blijkt *beide* heiligdommen: niet alleen de tempeltoren, maar ook de tempel Esagila. Dit blijkt ook uit een korte oorkonde in spijkerschrift, die in het Britsch Museum bewaard wordt. Het is een kwitantie over een mina zilver, welk bedrag ter beschikking werd gesteld door een zekeren *Baruqa* ter verwijdering van de afbraak van den tempel Esagila. Deze oorkonde is gedateerd uit het zesde jaar van *Alexander* als koning van Babylon. Bedoeld is echter niet de groote koning, maar diens na zijn dood geboren gelijknamige zoon, die nooit het bewind heeft gevoerd; de oorkonde is dus uit het jaar 317 v. Chr. [66]). De stichter van het rijk der Seleuciden, Seleucus I, die daarna het bewind over de oostelijke helft van het rijk in handen nam, stichtte zijn nieuwe hoofdstad bij den Tigris en had voor Babylon verder geen belangstelling. Zijn zoon en opvolger Antiochus I Soter (280-260 v. Chr.) heeft daarna wel weer den herbouw van den tempel Esagila ter hand genomen, zooals een inscriptie van hem in spijkerschrift — geheel in ouden trant gesteld — aantoont [67]). Maar het nog overgebleven puin van den geweldigen tempeltoren Etemenanki bleef liggen, als een gemakkelijke prooi voor de omwonende bevolking, die de baksteenen als bouwmateriaal weghaalde. En het grondwater steeg telkens hooger. Op deze wijze is het te verklaren, dat op de plaats van den toren in den loop der eeuwen een waterpoel ontstond.

PLAAT XXVI *q*. — Is er dan ondanks dit alles voor ons nog eenige kans, de maten, de bouwtrant en ook de bedoeling van dit beroemde bouwwerk na te gaan? In den Bijbel is slechts de herinnering bewaard aan de buitengewone hoogte. De uitvoerige berichten der klassieke schrijvers, zelfs die van Herodotus, stellen, wat de bijzonderheden betreft, teleur. Ons onderzoek moet dus steunen op de opgravingen en op de berichten der oude Babyloniërs zelf.

De opgraving was door de diepe ligging der fundamenten nog moeilijker dan die van den tempel. Feitelijk is het werk slechts gedurende een kort seizoen mogelijk geweest, door toevallige, gelukkige omstandigheden, die zich niet meer zullen voordoen. In het jaar 1913 was het waterpeil door den bouw van den stuwdam te Hindyah gedurende enkele maanden buitengewoon laag en hiervan hebben KOLDEWEY en zijn medewerkers toen gebruik gemaakt. Het resultaat van hun moeizaam werk is op onze afbeelding te zien: achttien en zeven treden van elke der beide trappen, die van den beganen grond naar omhoog leidden. Bovendien kon men den loop van de muren, de bouwwijze en vooral den omvang daarvan nagaan. Het

[66]) *Cuneiform Texts* vol. IV, pl. 39 *c*.
[67]) Zie V Rawl. 66; vertaling: *Keilinschriftliche Bibliothek* III/2, 136 v. (een cylindervormige stichtingsoorkonde).

gebouw is een reusachtig vierkant geweest, met een lengte van 91,55 m. In een der voorraadskamers bij de muur rondom het voorhof werd een gewicht gevonden in den vorm van een eend [68]).

PLAAT XXVII *t*. — Onze kennis van den beroemde toren op grond van de opgravingen blijft dus beperkt tot den buitenmuur van het voorhof, voorts tot de fundamenten van het onderste van de zeven terrassen of étages en tot een aantal treden van twee der drie trappen.

Nu biedt hier de beschrijving der stad, geschreven in spijkerschrift in de dagen van Nebukadnezar, de meest gewenschte aanvulling. Deze beschrijving was een soort *Bædeker* van Babylon, met de optelling van alle tempels en kleinere heiligdommen, poorten, muren, kanalen en zelfs straten. Het geheel bestond uit tien kleitafels, die op weinige lacunes na zijn teruggevonden [69]). Op de laatste van deze tafels (No. *K*) zijn de maten der beide groote heiligdommen opgegeven. Dit is dus een belangwekkende oorkonde, waardoor de moeilijkheden echter niet zonder meer worden opgelost. Het kleitablet heeft, ook nadat het teruggevonden was, nog een eigenaardig lot gehad. Het kwam eerst terecht in het *British Museum*, waar de geniale George SMITH het reeds in 1876 voorloopig ontcijferde, maar hierover slechts min of meer vage mededeelingen deed. Daarna verdween het tot het jaar 1913, toen het door den Franschen geleerde P. V. SCHEIL in particulier Fransch bezit werd teruggevonden en gepubliceerd. Thans behoort het tot de schatten van het *Louvre*. De beste autographie van den tekst is te danken aan F. THUREAU-DANGIN, de beste vertaling en verklaring aan F. H. WEISSBACH [70]).

Dat het origineel ouder zou zijn dan de Nieuw-Babylonische periode (men heeft aan den tijd van Asarhaddon willen denken) lijkt twijfelachtig. In ieder geval is dit ‘Esagila-tablet’, zooals wij het thans bezitten, slechts een afschrift, en wel uit een heel jong tijdvak: van de hand van een zekeren *Anu-bēlšunu* uit het 83ste jaar van de aera der Seleucieden, dat is het jaar 229 v. Chr. Bovendien is dit afschrift niet uit Babylon, maar uit Uruk afkomstig. Toen was dus feitelijk van den tempeltoren vrijwel niets meer over. Maar de inhoud maakt door zijn nauwkeurigheid een alleszins betrouwbaren indruk.

Ondanks dezen indruk zijn de moeilijkheden groot, ook afgezien van lacunes in den tekst en van moeilijk leesbare schriftteekens. Hierbij komt de opzettelijke soberheid en donkerheid van den schrijver, die zijn mededeelingen slechts voor een kleinen kring van ingewijden heeft bedoeld en behalve zeldzame uitdrukkingen ook den (in zijn eigen tijd gebruikelijken) eigenaardigen vorm van berekening der vlaktematen heeft toegepast. Hij stelt de vlakken voor als bebouwd akkerland en geeft de hoeveelheden graan op, waarmede deze denkbeeldige akkers zouden kunnen worden bezaaid. Hierdoor wordt de berekening van het grondvlak noodeloos ingewikkeld. Bij nader toezien komen de opgaven echter nauwkeurig overeen met het resultaat der opgraving: ruim 91 m^2.

Een verdere moeilijkheid is, dat de maten der gebouwen en vertrekken van den hoofdtempel Esagila en die van het heiligdom op den top van den tempeltoren volgens deze oorkonde dezelfde schijnen te zijn. Dit lijkt op het eerste gezicht volstrekt onmogelijk. Voor een pendant van den reusachtigen tempel was op de bovenste étage van de Zikurrat eenvoudig geen plaats, hetzij men zich den toren als een reusachtigen kubus zou willen voorstellen, zooals KOLDEWEY dit, evenwel met handhaving der zeven terrassen, feitelijk gedaan heeft. Maar dit is onwaarschijnlijk en komt ook niet overeen met de analogie van de andere soortgelijke gebouwen, zooals die bv. in Ur en Uruk zijn opgegraven. De oplossing van dit raadsel heeft men te danken aan geleerden als F. H. WEISSBACH, W. ANDRAE en ook W. VON SODEN [71]). Het heiligdom op den top is op veel kleiner schaal een nauwkeurige nabootsing

[68]) Zie boven naar aanleiding van onze verklaring van Mene-tekel.

[69]) Bij de publicatie van deze *Stadtbeschreibung* door E. UNGER (*Babylon,* blz. 229 vv. en WVDOG 48, blz. 84 vv.) zijn de correcties door B. LANDSBERGER, ZA 41, 1933, 287 vv., van belang.

[70]) *Textes Cunéiformes du Louvre* (TCL) VI n° 32; WETZEL en WEISSBACH, *a.w.* (zie noot 11), blz. 49 vv.

[71]) F. H. WEISSBACH, ZA 41, 1933, 269 vv.; W. ANDRAE, MDOG 71, Nov. 1932; W. VON SODEN, *Göttinger Gel. Anzeigen* 1938, 516-526.

geweest van het groote heiligdom beneden. Het was als het ware het hemelsche Esagila, het voorportaal van den hemel, het pendant van den grooten aardschen tempel beneden. Opzettelijk zijn in onze oorkonde in dit geval de afmetingen enkel door cijfers opgegeven. Men kon de grootere of de kleinere maat invullen, naar gelang men het groote heiligdom beneden of het kleine op den top van den Toren bedoelde.

Dit heiligdom bestond uit twee verdiepingen. Opvallend is, dat bij de opgave der maten van de zeven verdiepingen de zesde étage ontbreekt. De bedoeling moet zijn, dat het kleine heiligdom op de vijfde étage stond en met zijn beide verdiepingen zelf de zesde en zevende étage vormde. De zesde étage is het hemelsche Esagila, de zevende het eigenlijke Saḫûru, het hemelsche voorportaal [72]).

Op grond van deze overwegingen heeft W. ANDRAE den toren gereconstrueerd, zooals wij hem op onze afbeelding zien. Het oorspronkelijke idee van den kubus blijft hierbij tot op

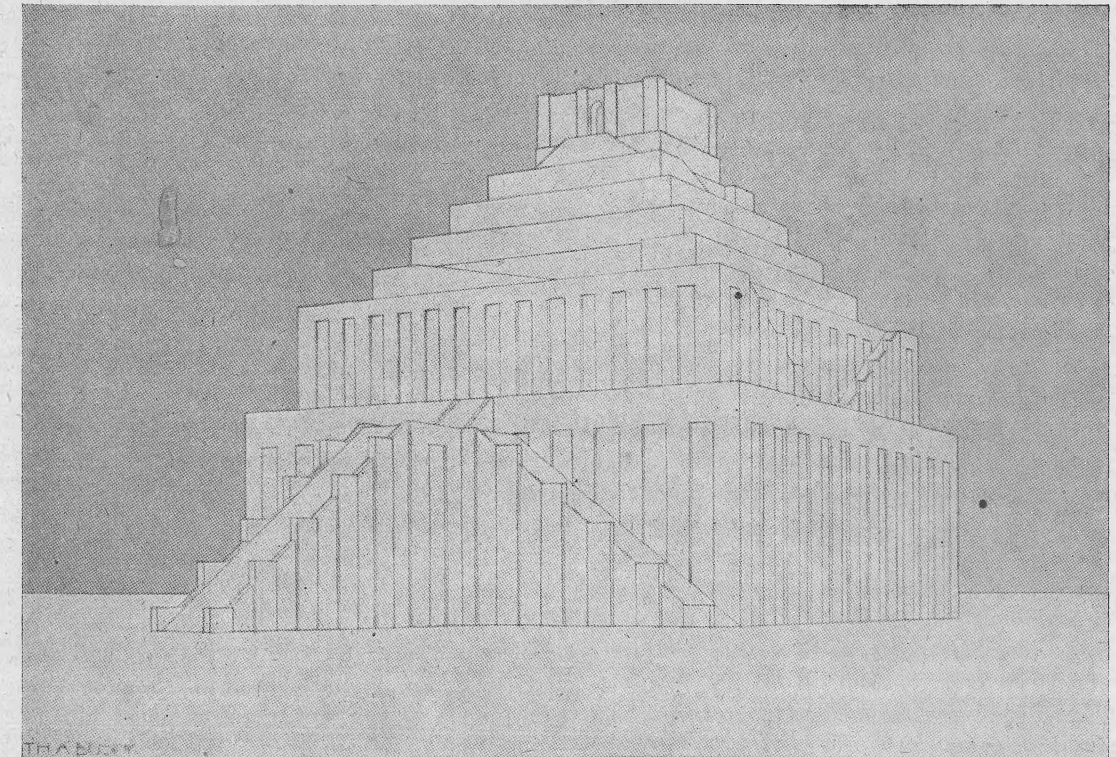

Fig. K. Tempeltoren, reconstructie Th. A. Busink

zekere hoogte bestaan doordat de hoogte van het geheel overeenkomt met de lengte van het benedenste zijvlak, maar door de verjonging naar boven verkrijgt het geheel den vorm eener trapvormige pyramide [73]).

TEKST FIG. K. — Dat hiermede nog niet alle moeilijkheden zijn opgelost, bewijst de volgende afbeelding van de hand van den Nederlandschen architect Th. A. BUSINK (1938) [74]). Een van de moeilijkste problemen blijft, zooals uit een vergelijking van deze reconstructie met de vorige blijkt, dat van de opgangen en trappen. Hieromtrent zal zekerheid niet zijn te verkrijgen, daar gegevens over dit punt ontbreken. In zijn mooi boek geeft BUSINK een overzicht over de pogingen van al zijn voorgangers. Het zijn er niet minder dan negen en

[72]) Zie hierover A. SCHOTT, ZA 40, 1931, 1-28.

[73]) In zijn toelichting (*Der babylonische Turm,* Berlijn, 1932) heeft W. ANDRAE het verouderde model in het *Pergamon-Museum* gecorrigeerd.

[74]) Th. A. BUSINK, *De Toren van Babel,* Batavia, 1938.

wij hopen de verdiensten van deze geleerden niet te kort te doen als wij hier volstaan met hun namen: RAWLINSON, CHIPIEZ, THUREAU-DANGIN, KOLDEWEY, ANDRAE, MARTINY, UNGER, DOMBART en MOBERG. Vooral Theodor DOMBART heeft zich in talrijke verhandelingen telkens weer met dit probleem bezig gehouden [75]).

Begrijpelijk is, dat de architecten bij het probleem der opgangen de voorkeur geven aan technische, practische en aesthetische overwegingen. Een groote middentrap, die rechtstreeks van den beganen grond naar de bovenste verdieping leidt, is duizelingwekkend en allesbehalve practisch. De gemakkelijke opgang langs omwegen, door BUSINK verondersteld, zou in de praktijk stellig de voorkeur verdienen. Evenwel heeft men ook volgens de reconstructie van ANDRAE naast de hoofdtrap twee zijtrappen voor het dagelijksch gebruik, die halverwege naar boven leiden. De duizelingwekkende hoofdtrap zelf werd slechts eens in het jaar gebruikt, als bij gelegenheid van het Nieuwjaarsfeest de hemelvaart van den god naar zijn hemelsch heiligdom symbolisch moest worden uitgebeeld.

Hiervoor zijn omwegen nauwelijks denkbaar. Deze trap moet rechtstreeks hebben geleid naar het kleine heiligdom op de vijfde verdieping, waar dan op den laatsten dag van het feest de ritueelen der lotsbepaling en der godenbruiloft hebben plaats gehad. Men zou kunnen tegenwerpen, dat men van den koning, die als de leider der processie optrad, het beklimmen van de steile trap niet kon verwachten. Evenwel was zijn aanwezigheid bij de ritueelen op de bovenste verdieping niet noodig. Ook de tegenwerping, dat het te moeilijk en gevaarlijk zou zijn geweest, de godenbeelden langs deze steile trap naar boven te sjouwen, gaat niet op, daar deze beelden — hoe kostbaar dan ook versierd — uit een houten kern bestonden en niet zoo groot kunnen zijn geweest dat hun gewicht veel bezwaar had kunnen opleveren. De 800 talenten goud, die Herodotus daaraan toeschrijft, beteekenen niet het gewicht, maar de vermeende waarde van het standbeeld en van het meubilair.

Over de architectonische bijzonderheden, buiten de interpretatie der overgeleverde bronnen om, zou ik mij geen zelfstandig oordeel willen aanmatigen. De Heer BUSINK werd tot mijn vreugde bereid gevonden, in aansluiting aan deze verhandeling zijn denkbeelden als architect omtrent het uiterlijk van dezen alouden ˹Toren van Babylon˺ uiteen te zetten.

Een voorloopige aanvulling van zijn werk over *De Toren van Babel* (Batavia, 1938) had deze geleerde bouwkundige reeds geboden in zijn boek over *Sumerische en Babylonische Tempelbouw* (Batavia, 1940), blz. 106-110 en blz. 192-194, noot 37-42. Mijn meening had ik voorloopig uiteengezet in een verhandeling over *De Toren van Babylon* (naar aanleiding van de werken van WETZEL en WEISSBACH, RAVN en LENZEN) in den eersten jaargang van het tijdschrift *Bibliotheca Orientalis* (I/2, October 1943, blz. 13-16). De maten der zesde étage waren vermoedelijk op het ˹Esagila-tablet˺ weggelaten omdat het heiligdom, dat op het vijfde terras stond en dat op kleine schaal een nabootsing schijnt te zijn geweest van het hoofdgebouw van den tempel Esagila, zelf de zesde étage heeft gevormd. Daarboven verhief zich als de hoogste verdieping het ˹hemelsche voorportaal˺ (*sahûru*), waarvan de maten niet zijn opgegeven, maar gemakkelijk kunnen worden berekend. De hoogte van het gebouw komt dan overeen met de lengte der vier zijden van het grondvlak.

Wat het aantal der terrassen of étages betreft, zoo was zeven een heilig getal bij de Babyloniërs (evenals in den Bijbel), terwijl drie en vijf de heilige getallen zijn geweest bij de oude Sumeriërs. Voor beide volken gold de stelregel, die later door den Romeinschen dichter onder woorden werd gebracht: „Numero deus impare gaudet" (Vergilius, *Bucol.* VIII 75). Zeven is het aantal der vijf planeten met zon en maan. Het zevental als het aantal der étages is bovendien betuigd door den naam van den tempeltoren in Borsippa. Het achttal schijnt in het naburige Elam van eenig belang te zijn geweest; voor Babylonië was het zonder kosmologische beteekenis (vgl. de schaarsche gegevens in het *Handbuch* van A. JEREMIAS, blz. 199 en 267). Ook in dit opzicht verdient de ˹vader der geschiedkunde˺ ondanks alle eerbied slechts weinig vertrouwen, als hij een achttal étages veronderstelt. Moeilijker is

[75]) Reeds in zijn proefschrift over *Zikurrat und Pyramide* (München, 1915) en vooral in zijn monographie over *Der Sakralturm*.

het probleem der trappen of opgangen. Hier kan de godsdiensthistoricus slechts herhalen, dat de hoofdtrap — als die inderdaad ten behoeve van de ˹hemelvaart˺ der godenbeelden diende — zonder omwegen naar boven zal hebben geleid, al mag men de bezwaren van zulk een duizelingwekkende vlucht geenszins onderschatten. Daarom had ik aan de reconstructie van ANDRAE de voorkeur gegeven, hoezeer dan ook bereid mij door bouwkundige overwegingen en argumenten te laten overtuigen.

PLAAT XXVII *r*. — Hiermede komen wij, eveneens met de noodige schroom, te staan voor de laatste en belangrijkste vraag: die naar de eigenlijke bedoeling en naar de beteekenis van dit reusachtige bouwwerk binnen het kader van den Babylonischen eeredienst. De afbeelding is ontleend aan het groote model van den tempel en den tempeltoren, bij wijze van reconstructie vervaardigd door W. STRUCK voor het Iraq-Museum te Bagdad. Beide gebouwen behooren bij elkaar en vullen elkaar aan. De verhouding van het eigenlijke tempelgebouw tot de Zikurrat kan echter, zooals reeds de afmetingen aantoonen, geenszins worden vergeleken met die van onze kerkgebouwen tot hun kerktorens noch met die van de moskee tot de minaret. Het betreft veeleer dezelfde verhouding, die typeerend is voor de wereldbeschouwing der oude Babyloniërs: het aardsche werd beschouwd als het spiegelbeeld van het hemelsche; de aardsche tempel Esagila werd beschouwd als het spiegelbeeld van zijn hemelsch pendant, den kleinen tempel boven op den top van de Zikurrat.

Nu is deze Zikurrat te Babylon noch de eenige noch ook de oudste in dat oude land. Opmerkelijk is het feit, dat de zooeven opgemerkte onderlinge overeenkomst van den kleineren tempel in de hoogte en den grooteren in de diepte (dus van *Hochtempel* en *Tieftempel* volgens de terminologie van W. ANDRAE) in geen geval ouder is dan het tijdvak der Kassieten. In de oudere, Sumerische periode kwam het in de eerste plaats aan op het hooge terras, dat de rol vervulde van een kunstmatig opgehoogden berg. Sedert de derde dynastie van Ur (koning Ur-Nammu, omstreeks 2050 v. Chr.) begon men met het bouwen van de terrasvormige tempeltorens, waarvan voor ons door de opgravingen in het oude Sumerië die te Ur en te Uruk het best bekend zijn geworden. H. J. LENZEN, een der meest verdienstelijke medewerkers bij de opgravingen te Uruk (Warka), heeft in een doorwrochte verhandeling over de ontwikkeling van deze oudste Zikurrat's met nadruk gewezen op de eigenaardige gelijkenis van deze torens met reusachtige brandofferaltaren [76]).

Deze overeenkomst blijkt ook bij een nadere beschouwing van de onderhavige reconstructie van de Zikurrat van Babylon in verband met het eigenlijke tempelgebouw. Het altaar, dat anders zou ontbreken, is hier weer geworden, wat het aanvankelijk steeds is geweest: een zelfstandig heiligdom, dat het eigenlijke tempelgebouw aan omvang en beteekenis overtreft. Op grond van deze overweging zou men den tempeltoren te Babylon, dus het best kunnen vergelijken met het groote brandofferaltaar in het voorhof van den tempel van Salomo te Jeruzalem.

Evenwel is ook deze overeenkomst slechts uiterlijk. De rol van het brandoffer in den Babylonischen eeredienst kan niet worden vergeleken met die in den Israëlietischen. Reeds door het feit, dat boven op het vijfde terras een klein tempelgebouw in twee verdiepingen was opgetrokken, wordt de meening weerlegd, dat van den top de rook van de brandoffers als ˹een liefelijke geur˺ ten hemel had kunnen opstijgen. Deze meening zou voor onze jongere periode even verkeerd zijn als de opvatting van de trapvormige pyramide als het graf van den goddelijken koning naar de Egyptische analogie. De vraag, of een bepaald onderdeel van dit bouwwerk (het *gigunû*) ooit als het graf werd beschouwd van den vegetatie-god, die in den winter in het doodenrijk afdaalde, om vandaar in het voorjaar te herrijzen, is bij gebrek aan duidelijke gegevens voor de oudste periode moeilijk bevestigend te beantwoorden; voor onze jongere periode moet het antwoord beslist ontkennend luiden.

De grondgedachte werd hier veeleer spoedig gecombineerd met andere gedachten-

[76]) H. J. LENZEN, *Die Entwicklung der Zikurrat von ihren Anfängen bis zur Zeit der III. Dynastie von Ur*, Leipzig, 1941. Verdere bijzonderheden, ook over het ˹Esagila-tablet˺, zijn te vinden in mijn artikel over *De Toren van Babylon*, in *Bibliotheca Orientalis* I/2, 1943, 13-16.

gangen, die dan ook wel de eigenlijke aanleiding zullen geweest zijn, dat in Israël altaren uit behouwen steenen met étages en trappen verboden werden (vgl. Exod. 20: 25 v.). De toren met zijn zeven étages werd als een afbeelding beschouwd van den hemel met zijn zeven sferen. Bij gelegenheid van het feest daalde de godheid van haar hemelsche woonplaats langs het hemelsche ‘voorportaal’ op den top van den tempeltoren naar haar aardschen tempel af, die aan den voet van dezen toren was gelegen. En vandaar trok de processie bij gelegenheid van het nieuwjaarsfeest dan verder, om langs de processiestraat het onderaardsche heiligdom buiten de stad te bereiken, waar zinnebeeldig (wellicht pantomimisch) de strijd met en de overwinning over de machten der onderwereld werd voorgesteld. Drie dagen vertoefde de god in het doodenrijk. Daarna keerde de optocht triomfantelijk naar het heiligdom terug, en nu langs de hoofdtrap naar de bovenste verdieping van den tempeltoren. Wat hiermede tot uitdrukking moest worden gebracht, was de troonsbeklimming en de hemelvaart van den god. Eerst echter hadden in het kleine tempelgebouw daarboven nog plaats de plechtigheid van de ‘lotsbepaling’, waardoor over leven en dood in het aanstaande jaar werd beslist, en die van de ‘godenbruiloft’, waardoor de vruchtbaarheid van het land werd gewaarborgd [77]).

Men moet dus feitelijk drie verschillende heiligdommen onderscheiden, waardoor de drie groote onderdeelen van den Kosmos moesten worden afgebeeld: de groote tempel Esagila als afbeelding of ‘pendant’ van de *aarde*; het ‘feesthuis’ (of *Bît akîtu*) buiten de stad als afbeelding van de *onderwereld*; en de kleine tempel op de hoogste verdieping van den tempeltoren als de afbeelding of het ‘voorportaal’ van den *hemel* met zijn zeven sferen. De oorsprong van deze kosmologische opvatting der drie cultische gebouwen zal moeten worden toegeschreven aan het tijdperk der derde dynastie van Ur (koning Ur-Nammu, ongeveer 2050 v. Chr.). Verklaarbaar wordt dan ook de opvatting van den tempeltoren als de ‘band tusschen den hemel en de aarde’ of als de ‘navel der wereld’.

TEKST FIG. L. — Ten Noordoosten van het tempelterrein strekt zich uit de heuvel

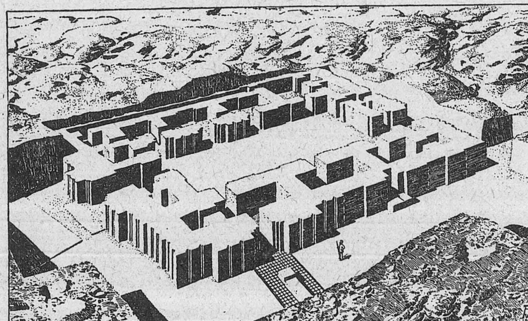

Fig. L. De tempel van Ninurta

Merkes. Dit is de eigenlijke stad en in de noordelijke helft van dezen heuvel zou men ook de sporen van het oudste Babylon moeten zoeken. De opgravingen zijn hier echter niet ver

[77]) Nadere bijzonderheden in mijn Leidsche oratie: *Nieuwjaarsfeest en Koningsdag in Babel en Israël,* Groningen, 1927. Slechts terloops wijs ik nog op de merkwaardige analogie van den droom van Jakob in Bethel. Met hetgeen de aartsvader blijkens Genesis 28: 12 in zijn droom ziet, is geen ladder bedoeld, maar een trapvormige toren: de tempeltoren, die eenmaal in Bethel zou verrijzen. Daarom noemt Jakob die plaats volgens vs. 17 ‘de poort des hemels’, dus analoog *Babylon* (zie noot 7). Maar bij de Palestijnsche tempels stond immers het groote brandofferaltaar in de plaats van den tempeltoren? Maakte soms Bethel hierop een uitzondering? Maar behoorde deze Zikurrat dan niet als onmisbare voorwaarde bij het ‘feest der troonsbeklimming van Jahwe’, zooals S. MOWINCKEL dit feest ook voor den tempel te Jeruzalem heeft willen reconstrueeren? Deze vragen zouden nader moeten worden onderzocht.

genoeg gevorderd [78]). KOLDEWEY heeft zich indertijd in hoofdzaak beperkt tot de fundamenten van enkele belangrijke particuliere huizen en van drie der kleinere tempels. De meeste vondsten van voorwerpen ook van kleitabletten, die in Babylon zijn gedaan, zijn uit deze buurt afkomstig. Hier werden ook de fundamenten opgegraven van een buitengewoon hoog en uitgestrekt woonhuis, waarvan men het uiterlijk en de plattegrond met zijn vele geriefelijke zalen en vertrekken tot in de bijzonderheden heeft kunnen nagaan. Dit huis, dat wel op een klein paleis lijkt, geeft ons een kijk op het peil, dat de burgerlijke cultuur onder de rijke kooplieden en bankiers (men denke aan de bekende bankiersfirma Egibi en Zonen, waarvan ontelbare documenten uit de Perzische periode zijn teruggevonden) in de hoofdstad reeds ten tijde van koning Nebukadnezar II had bereikt.

Van de tempels is de belangrijkste die van den Oorlogsgod Ninurta. Dit mooie gebouw, waarvan een reconstructie op onze afbeelding te zien is, heette *Epaṭutila,* d.w.z. het huis van den scepter van het leven. Deze tempel werd gebouwd door Nabopolassar, den vader van den grooten Nebukadnezar [79]). Een andere tempel in de noordelijke helft van dit oude stadsgedeelte was gewijd aan de godin Isjtar van Akkad.

TEKST FIG. M. — Maar de beteekenis van deze oudere goden verdween in het niet

Fig. M. Het beeld van den god Marduk

vergeleken bij die van *Marduk,* den ‘Heer der wijsheid’, den Schepper en Gebieder van hemel en aarde. Het standbeeld van dezen god, dat in het binnenste heiligdom van Esagila troonde, en dat de hoofdrol vervulde bij het ritueel van het nieuwjaarsfeest, is vergeten en verdwenen. Slechts op grond van een klein amulet uit goud en lapis lazuli kan men zich er een denkbeeld van vormen, hoe het er moet hebben uitgezien. Dit kleine kunstwerk, in het Merkes gevonden, is het eenige overblijfsel van de eertijds reusachtige tempelschatten [80]). Wij zien den god met zijn tiara en in zijn plechtig pronkgewaad; in zijn handen houdt hij de beide heilige symbolen, waaronder de sikkel of het sikkelvormige zwaard (de ‘Harpe’); en naast den god zijn heilig dier, de draak, hier duidelijk met twee horens. Het opvallendst is het groote oor van den god. Daar de god Marduk beschouwd werd als de barmhartige en

[78]) Zie: O. REUTHER, *Die Innenstadt von Babylon (Merkes),* Leipzig, 1926 (= WVDOG 47).

[79]) Over den eigenaardigen eeredienst bij dit heiligdom vgl. BÖHL, *Jaarbericht* EOL, deel II, blz. 728 en 785.

[80]) KOLDEWEY, *Babylon,* blz. 217, afb. 135.

genadige, die de gebeden verhoort en naar den smeekeling luistert, werd zijn oor afgebeeld in deze bovennatuurlijke afmeting. Vooral echter werd hij hierdoor ook aangeduid als de ᶜHeer der wijsheidᵓ, die de oplossing weet van alle geheimen en alle mysteriën [81]).

Wij eindigen met enkele verzen uit de hymne, die door de priesters den god Marduk en zijn gemalin Ṣarpanitu en andere godinnen bij hun plechtigen uittocht uit den tempel door de priesters werd toegezongen:

Trek uit uw tempel, Heer,
De koning wacht;
Gebiedster, trek uit uw tempel,
De koning verwacht u!
De Heer van Babylon gaat uit;
De landen liggen voor hem gebogen in het stof;
Zijn gemalin Ṣarpananitu gaat uit;
Welriekend reukwerk wordt voor haar ontstoken.
De godin Tašmêtum gaat uit;
Men ontsteekt op een wierookbekken cypressenhout.
Fluitspelers en muzikanten trekken op
Als geleiders der Babylonische Isjtar!
Elléea, Elleeáama! [82])

Voorts halen wij aan het slot van het groote mysterie-lied, waarin de dichter na zijn genezing zijn dank uitstort aan Marduk, de ᶜHeer der Wijsheidᵓ:

Zoover de aarde zich uitstrekt en de hemel zich uitbreidt,
de zon schijnt en het vuur wordt ontstoken,
het water vloeit, de wind waait —
en waarheen de schepselen, die uit leem zijn gevormd,
de levensdragers, hun schreden ook richten:
alles wat adem heeft love Marduk! [83])

En dan het slot van den mooien lofpsalm, die op den tweeden dag der maand Nisan, den tweeden dag van het nieuwjaarsfeest, den Oppergod Marduk door zijn hoogepriester werd toegezongen:

Heer der wereld, gij licht der hemelsche goden,
Die het goede beveelt —
Wie is er, die Uw huiveringwekkende daden
Niet zou vermelden,
Die niet zou spreken van Uw roem;
Uw heerschappij niet zou prijzen?
Heer der wereld, gij die in Uwen tempel woont,
En genadig aan den gevallene de hand reikt:
Ontferm U over Babylon, Uwe stad,
Wend Uw aanschijn weder tot Esagila, Uwen tempel;
En schenk de vrijheid aan Uwe beschermelingen,
De Babyloniërs. [84])

[81]) Vgl. de oratie, gehouden door Prof. C. J. BLEEKER bij zijn ambtsaanvaarding te Amsterdam op 25 November 1946: *De godsdienstige beteekenis van oog en oor (een phaenomenologische studie)*, Assen, 1946. In den Babylonischen godsdienst is, als ik het goed zie, de rol van het *oor* belangrijker dan die van het oog. Het woord voor het oor (*ḫasîsu*) beteekent tevens het verstand of het inzicht in de hoogere dingen; uitdrukkingen als *atra-ḫasîs* (eig., groot van oor) en *rapaš uzni* (ruim van oor) beteekenen niet alleen den scherpzinnige, maar ook den ᶜingewijdeᵓ of ᶜopper-wijsgeerᵓ. Bij de schriftelijke overlevering is het oog en bij de mondelinge het oor het belangrijkst. De diepste mysteriën werden *niet* opgeteekend en werden dus slechts mondeling aan den hoorder ingeprent door het oor. Hiervoor vinden wij een duidelijk voorbeeld aan het eind van deze verhandeling.

[82]) K. 9876, vgl. P. JENSEN, *Keilinschriftliche Bibliothek* (KB) VI/2, blz. 32 vv. De juichkreet aan het eind doet denken aan het Arabische *Hilâl* en aan het bijbelsche *Hallelûja*!

[83]) KAR I n° 10 Az., vgl. de vertaling bij E. EBELING, *Altorientalische Texte* (AOTB I), blz. 280 v., en F. M. Th. BÖHL, *De Psalmen*, I, Tekst en Uitleg, Groningen, 1946, blz. 24.

[84]) F. THUREAU-DANGIN, *Rituels accadiens*, Paris, 1921, blz. 129 vv. (IV Rawl. 40. 1), vgl. EBELING, *a.w.*, blz. 296 (regel 26-32).

Zoover het lied, dat in het voorhof voor de vergaderde gemeente weerklonk. Daarop volgen nog 21 regels, die niet zijn overgeleverd. De tekst bevat op deze plaats een lacune, met de vermelding: „Mysterie van Esagila, dat door den hoogepriester aan niemand mag worden meegedeeld".

Niemand van ons kent het daar verzwegen geheim.

Babylon, de heilige stad, met haar mysteriën, is te gronde gegaan. De stad is verwoest; de dreigingen der profeten en psalmisten van Israël zijn vervuld.

Maar haar glorie zal niet vergaan.

Leiden, November 1947. F. M. Th. BÖHL

LIJST DER AFBEELDINGEN (naar de volgorde van den tekst):

1) TEKST, FIG. A: Reconstructie der Babylonische Wereldkaart, naar E. UNGER, *Babylon*, plaat 3, bij blz. 24.
2) TEKST, FIG. B: Reconstructie der oude rivieren en kanalen, naar *Maps of Iraq* (zie noten 15 en 25).
3) TEKST, FIG. C: Plattegrond van de ruïnes, naar KOLDEWEY, *Babylon* (titelplaat).
4) Plattegrond van de Binnenstad ten tijde van Nebukadnezar II, naar UNGER, *Babylon*.
5) PLAAT XXIV *e*: Palmen bij het expeditiehuis, foto W. ANDRAE.
6) PLAAT XXIV *f*: Het expeditiehuis (thans school), foto BÖHL, Maart 1939.
7) PLAAT XXIV *c*: De heuvel Babil, foto BÖHL, April 1939.
8) TEKST, FIG. E: De heuvel Ḳaṣr, naar KOLDEWEY, *Babylon*.
9) PLAAT XXIV *d*: Gezicht op de Isjtar-poort en de Binnenstad ten tijde van Nebukadnezar II, naar de reconstructie van E. UNGER, *Babylon* (gekleurde titelplaat).
10) TEKST, FIG. F: Reconstructie van de Isjtar-poort in het *Pergamon-Museum*.
11) PLAAT XXV *g*: Binnenpoort, foto BÖHL, Maart 1932.
12) PLAAT XXV *h*: Isjtar-poort, foto BÖHL, Maart 1939.
13) PLAAT XXV *i*: Leeuwen van de processie-straat, foto *Pergamon-Museum*.
14) PLAAT XXV *j*: Buitenpoort met stieren en draken, foto *Pergamon-Museum*.
15) PLAAT XXIV *a*: De Leeuw van Babylon op de puinhoopen van den ᶜhoofdburchtᵓ, foto BÖHL, Maart 1939.
16) PLAAT XXIV *b*: De Leeuw van Babylon, foto BÖHL, Maart 1932.
17) TEKST, FIG. G: Reconstructie van den Nin-mach-tempel naar KOLDEWEY.
18) PLAAT XXV *k*: Het ᶜgewelf-gebouwᵓ, foto BÖHL, Maart 1939.
19) PLAAT XXV *l*: Reconstructie van het ᶜgewelf-gebouwᵓ met de hangende tuinen naar KOLDEWEY.
20) TEKST, FIG. H: Reconstructie van den zuidelijken burcht naar KOLDEWEY.
21) PLAAT XXVI *m*: Ornamenten van de buitenzijde van den Troonzaal, naar KOLDEWEY.
22) PLAAT XXVI *n*: Reconstructie van het Perzische paleis, naar KOLDEWEY.
23) TEKST, FIG. I: Plattegrond van den heuvel Amran, naar KOLDEWEY.
24) TEKST, FIG. J: Plattegrond der beide heiligdommen van Marduk, naar KOLDEWEY.
25) PLAAT XXVII *s*: Gezicht op de heiligdommen van het Z-O, naar de reconstructie van E. UNGER.
26) PLAAT XXVI *o*: Esagila, opgraving, volgens KOLDEWEY.
27) PLAAT XXVI p: Esagila, tegenwoordige toestand, foto BÖHL, Maart 1939.
28) PLAAT XXVII *u*: Tempeltoren, tegenwoordige toestand, foto BÖHL, Maart 1939.
29) PLAAT XXVII *v*: De ᶜtorenᵓ als vijver, foto BÖHL, Maart 1939.
30) PLAAT XXVI *q*: Opgraving van den tempeltoren, naar KOLDEWEY.
31) PLAAT XXVII *t*: Reconstructie van den tempeltoren, naar W. ANDRAE.
32) TEKST, FIG. K: Reconstructie van den tempeltoren, volgens Th. A. BUSINK.
33) PLAAT XXVII *r*: Model van den tempel en den tempeltoren in het *Iraq-Museum* te Bagdad.
34) TEKST, FIG. L: Reconstructie van den Ninurta-tempel, naar KOLDEWEY.
35) TEKST, FIG. M: Het beeld van den god Marduk, naar KOLDEWEY.

ETEMENANKI

DE TOREN VAN BABEL

Voor de reconstructie van den Toren van Babel staan ons in hoofdzaak drie bronnen ten dienste: 1) de door de opgravingen, uitgevoerd voor de *Deutsche Orientgesellschaft* onder leiding van KOLDEWEY, in 1913 aan het licht gebrachte ruïne; 2) de maten en andere data op het z.g. *Esagila-tablet*, waarschijnlijk uit den tijd van Assarhaddon (E. UNGER, ZAW 38, 1927, 165), waarvan de bewaarde copie (van Anubelšunu) dateert uit het 83e jaar der Seleuciden (229 v. Chr.); ten slotte 3) de beschrijving van Herodotus (I, 181) uit de vijfde eeuw v. Chr.

Aan de hand van deze gegevens (echter zonder de torenbeschrijving op het Esagila-tablet in aanmerking te nemen) [1]) heeft KOLDEWEY in 1918 een reconstructie ontworpen (MDOG 59, 1918, Abb. 8 p. 33; *Das Wiedererst. Babylon*, 1925, Abb. 121 b, p. 190), die vooral door DOMBART werd bestreden (zie lit. *Toren v. Babel*, p. 34 en noot 122), aanvankelijk door KOLDEWEY's medewerkers (ANDRAE, JORDAN, e.a.) niettemin als juist werd beschouwd, doch thans algemeen is prijsgegeven (vgl. LENZEN, ZA 46, 1940, 146). Het is dan ook te betreuren, dat KOLDEWEY's reconstructie, die den toren als een kubusachtigen bouw toont, nog onlangs in een werk over de kunst der Oudheid werd opgenomen (BYVANCK, *De Kunst der Oudheid*, 1946, fig. 80 p. 440). Alle onderzoekers reconstrueeren thans Etemenanki, den Toren van Babel, als een terrassenbouw, gevormd uit naar boven kleiner wordende étageblokken [2]).

Deze overeenstemming ontstond uit een nieuwe interpretatie der op het Esagila-tablet voorkomende beschrijving van den tempel Nuḫar, die door KOLDEWEY op den toren werd geplaatst. Berekend naar de gewone Babylonische el (kleine el; 50 cm) heeft de tempel afmetingen van 80 × 80 m, welke zeer globaal met die van het grondvlak van Etemenanki (91.50 × 91.50 m) overeenkomen, zoodat noodzakelijk een kubusachtige tempeltoren moest ontstaan. DOMBART, UNGER e.a. hielden zich aan de torenbeschrijving, waarin een torentempel van 22.90 × 24.40 m wordt vermeld [3]). Door WEISSBACH werd echter bekend gemaakt, dat de maten van Nuḫar met $^1/_5$ el kunnen worden berekend (ZA 41, 1933, 283 en noot 3; deze maateenheid werd het eerst door SCHNABEL voorgesteld), derhalve een tempel van veel kleinere afmetingen kan worden ontworpen, waardoor — ook onder aanname, dat Nuḫar op den toren heeft gestaan —, een reconstructie in den geest van DOMBART mogelijk werd [4]). De vroegere verdedigers van KOLDEWEY's reconstructie hebben de nieuwe interpretatie aanvaard, zoodat over het totaal-beeld van Etemenanki algemeene overeenstemming is ontstaan.

Verschil van meening bestaat nog aangaande: 1) aantal en opbouw der étages; 2) den opgang; 3) het heiligdom op den top; 4) de bestemming. De hoofdpublicatie over de opgravingen (WETZEL-WEISSBACH) brengt hierover weinig nieuwe gegevens. „In zeker opzicht is ook het groote werk van WETZEL en WEISSBACH een teleurstelling. Velen zullen nog nauwkeuriger inlichtingen over het uiterlijk en vooral ook over het doel van den be-

1) KOLDEWEY zag in de beschrijving niet den toren zelf, maar de ruïne, na de gedeeltelijke afbraak door Alex. d. Gr. (MDOG 59, 1918, p. 16 v.; *Das wiedererst. Bab.*, 1925, 190-191).

2) Klaarblijkelijk bedoelt BYVANCK in den tekst (*o.c.* p. 440) eveneens dezen opbouw, die toch voor KOLDEWEY's reconstructie niet past.

3) De maten zijn gegeven in g a r (1 G. = 6.10 m); de Babyl. maten zijn in dit artikel verder onvermeld gelaten.

4) Het is opvallend, dat de nieuwe maateenheid ($^1/_5$ el) zoo vlot werd aanvaard. ANDRAE en MARTINY ontwierpen onmiddellijk den tempel met deze nieuwe maateenheid ($^1/_5$ el = 10 cm), maar hebben klaarblijkelijk niet opgemerkt, dat WEISSBACH de groote el ($^1/_5$ el = 15 cm) waarschijnlijk achtte (ZA 41, 1933, p. 285). Daarna aanvaardde W., zonder naar het schijnt deze kwestie nader in beschouwing te nemen, de opvatting, dat in Nuḫar (met de maateenheid $^1/_5$ el = 10 cm) de torentempel wordt beschreven.

roemden tempeltoren hebben verwacht", aldus terecht prof. BÖHL (*Bibl. Orient.* I, 1943-1944, 14). DOMBART (OLZ 44, 1941, k. 110-116) toont eveneens, onder erkenning van de groote verdiensten der publicatie, teleurstelling over het eindresultaat van zooveel jaren van arbeid. De zakelijke inhoud van het werk buiten beschouwing gelaten, kan toch de publicatie met de grootschheid van den befaamden bouw moeilijk in overeenstemming worden geacht. HEEREN heeft in het begin der vorige eeuw, toen het monumentale werk *Description de l'Égypte* verscheen, er reeds op gewezen, dat de grootschheid van de monumenten der Oudheid een monumentale weergave vereischt, indien een indrukwekkend beeld ervan zal worden verkregen. Stellig biedt Oud-Mesopotamië geen grootsche ruïnes gelijk Egypte, maar ook monumentale reconstructies kunnen aan het verlangen voldoen. Zeker heeft echter KOLDEWEY zich de hoofdpublicatie wel in anderen vorm voorgesteld. BÖHL heeft het reeds aangegeven: de opgraving van Babylon heeft niet onder een gelukkig gesternte gestaan. (*l.c.*). Na zoovele jaren opgraven is ook het onderzoek van den toren en van den hoofdtempel Esagila nòg niet voleindigd (WETZEL-WEISSBACH, p. 8 en 31).

1) AANTAL ÉTAGES. — Uit de ruïne, nauwelijks meer dan het fundament bevattend (de plaats vormt thans door den hoogen stand van het grondwater een vijver of poel), kan het aantal étages niet worden afgeleid, terwijl de beschrijving van den toren op het Esagila-tablet verschillend wordt opgevat. Alleen Herodotus (I, 181) spreekt duidelijk van acht *purgoi*. Ofschoon Herodotus' bezoek aan Babylon wel buiten twijfel mag worden geacht (zie thans het uitstekende boek van RAVN, *Herodotus' Description of Babylon*, 1942) [5]), de beschrijving derhalve op autopsie berust, werd zij toch onlangs nog van betrekkelijke waarde genoemd. Prof. BÖHL meent, dat we geen recht hebben Strabo's bericht (C 738) over de verwoesting van den toren door Xerxes (ongeveer 20 jaar voor H.'s bezoek aan Babylon) te betwijfelen (*l.c.*). Herodotus zou derhalve een gedeeltelijk verwoesten toren hebben gezien. De Vader der Geschiedenis vermeldt de verwoesting echter niet, terwijl hij een goede beschrijving van den toren geeft. Deze, door een 400 jaar later levend schrijver naar overlevering verhaalde verwoesting, mag tot de legenden worden gerekend. Volgens Arrianus (1e eeuw n. Chr.) verwoestte Xerxes Esagila, voor SAYCE een der gronden om Herodotus' bezoek aan Babylon te verwerpen (H. verhaalt den tempel gezien te hebben) [6]). „To-day we know better; the temple, in spite of "destruction" existed as late as 127 B.C." (RAVN, p. 87 met verwijzing naar UNGER, *Babylon*, 1931, p. 168 en 319 vv.; LANDSBERGER, ZA 41, 1933, 298-9). WEISSBACH acht de verwoesting van den toren door Xerxes „nicht wohl möglich. Vielmehr wird der Bau noch Jahrhunderte lang gestanden haben ..." (WETZEL-WEISSBACH, p. 79). De meeste onderzoekers hebben dan ook Herodotus' beschrijving als een waardevol gegeven beschouwd en getracht hun reconstructie op een of andere wijze ermede in overeenstemming te brengen, of zij hebben gemeend haar in overeenstemming ermede te mogen beschouwen [7]). Dit betreft ook de acht étages. GRESSMAN echter achtte het mogelijk, dat Herodotus, daar op het Esagila-tablet slechts zeven étages worden vermeld, zich heeft vergist, zonder een reden voor deze vergissing aan te duiden (*The Tower of Babel*, 1928, p .13). RAVN acht eveneens een vergissing mogelijk, maar hij voegt een verklaring toe: Herodotus kan het hooge benedenblok, hetwelk voor een buiten het temenos staanden beschouwer slechts gedeeltelijk zichtbaar is geweest, voor twee étages hebben gerekend (*o.c.*, p. 56). Uitgesloten is dit uiteraard niet, maar wanneer werkelijk een étage aan het oog is onttrokken, zal deze bij de telling gemakkelijker worden vergeten dan medegerekend. Daar bovendien het tweede blok veel grooter hoogte heeft dan de volgende étages, kan er voor Herodotus toch geen aanleiding zijn

5) Vooral p. 92-93. — De meening, dat Herodotus Babylon nimmer bezocht, schijnt het eerst bij RAWLINSON te zijn opgekomen (*Journ. Royal Asiatic Soc.* 18, 1860-61, p. 18 noot 1). Zij werd daarna vooral door SAYCE verdedigd. WEISSBACH twijfelde nog in 1933 aan het bezoek (ZA 41, 1933, 263). BAUMSTARK heeft de meening reeds in 1896 verworpen (PAULY-WISSOWA, *Real-Enc.* Bd. II, art. *Babylon*, k. 2689); zij kan thans door de studie van RAVN als afdoende weerlegd worden beschouwd.

6) RAVN, p. 57.

7) Alleen MOBERG heeft voor de reconstructie Herodotus' beschrijving buiten beschouwing gelaten; zie TOREN VAN BABEL p. 36 v. en lit. aldaar.

geweest het benedendeel als twee blokken op te vatten. RAVN schijnt overigens zelf aan acht de voorkeur te geven, althans noemt hij het schema met zeven étages en een *šaḫuru* „added on the top" (p. 50 en 52) de beste oplossing [8]).

Over het aantal étages bij Herodotus kan blijkens het bovenstaande geen ernstig verschil van meening bestaan. Dit schijnt wel het geval met de beschrijving op het Esagila-tablet. Hierin worden de hoofdafmetingen en de hoogte der étages aangegeven, met de aanduiding, eerste, tweede, enz., doch de aanduiding ʿzesdeʾ wordt gemist (WETZEL-WEISSBACH, p. 52 vv., transcriptie en vertaling). Hieruit zou men reeds vermoeden, dat de zesde regel is uitgevallen hetgeen dan welhaast wordt bevestigd door de gegevens omtrent de hoogte van den toren. Alleen wanneer 6.10 m wordt toegevoegd (d.i. de hoogte van het derde tot vijfde blok), wordt de totale hoogte, in overeenstemming met het Esagila-tablet (WETZEL-WEISSBACH, p. 52-53 § 4, r. 19) gelijk aan de zijde van het grondvlak (91.50 m). Toch wordt, naar het voorbeeld van SCHOTT (ZA 40, 1931, 9 noot 1), door een aantal onderzoekers (ANDRAE, VON SODEN, MARTINY) aangenomen, dat de zesde regel niet mag worden toegevoegd, waarbij twee oplossingen werden voorgesteld om tot de hoogte van 91.50 m te komen: 1) op het bovenste étageblok (15.25 m) werd door ANDRAE een verkleinde tempel Nuḫar, met een hoogte van 6.10 m geplaatst (MDOG, 71, 1932, 1-11; zie diagram B); 2) op het bovenste étageblok (15.25 m), opgevat als den tempel Nuḫar, werd door MARTINY en VON SODEN een vertrek van 6.10 m hoogte geplaatst dat nauwelijks als étage kan worden aangemerkt (*Archæol. Anzeiger,* 1933, k. 743-747; *Gött. Gel. Anz.* 200, 1938, fig. 1 p. 522; diagram C). Het bewijs voor 2) meent men te zien in den term *šaḫuru* aan het slot van de beschrijving. Daar WEISSBACH, die volgens BÖHL (*Bibl. Orient.* I, 1943-1944, 15) de beste bewerking van het Esagila-tablet leverde, de oude opvatting, dat de zesde regel is vergeten onderschrijft (WETZEL-WEISSBACH, p. 80 noot 4: Die Zeile mit „sechste(n)s" ist auf der Esagila-Tafel bekanntlich ausgelassen, lässt sich aber mit Sicherheit ergänzen; ook p. 81 noot 3), en trouwens bezwaren tegen beide oplossingen kunnen worden aangevoerd, behoeft deze kwestie niet nader in beschouwing te worden genomen [10]).

Volgens het Esagila-tablet had de toren blijkens het bovenstaande zeven étages, Herodotus telde er echter acht. Op welke wijze een reconstructie kan worden ontworpen die aan beide bronnen beantwoordt toont diagram D: van den tempel (15.25 m hoog) wordt een onderbouw van 6.10 m afgesneden, welke tot den tempel moet worden gerekend (daarom niet behoefde te worden vermeld) en toch als een afzonderlijke étage kan worden opgevat (*Toren van Babel,* Pl. II-III). In hetzelfde jaar waarin deze reconstructie werd opgesteld (1938) is door WEISSBACH een oplossing bekend gemaakt, welke, ofschoon zij met Herodotus niet

[8]) De beschrijving van den toren eindigt met *kiṣṣu ēlu sibū šá-ḫu-ru.* Aanvankelijk werd algemeen aangenomen, dat šaḫuru een aanduiding was voor den torentempel (*kiṣṣu ēlu*). WEISSBACH (WETZEL-WEISSBACH, p. 54-55 § 7 r. 42), v. SODEN (*Gött. Gel. Anz.* 200, 1938, p. 520), BÖHL (*Bibl. Orient.* I, 1943-1944, p. 15), RAVN (*Herodotus's Discription,* p. 50), MARTINY (ZDMG 92, 1938, 572-578) zien hierin thans een afzonderlijk vertrek, waarbij de opvattingen toch nog uiteenloopen. VON SODEN, BÖHL en MARTINY, die de zesde regel niet toevoegen, meenen, dat *sibū* bij *šaḫuru behoort* („zevende (is) *šaḫuru*"). WEISSBACH en RAVN, die de zesde regel wel aanvullen, meenen, dat *sibū* bij *kiṣṣ ēlu* behoort („zevende (is) *kiṣṣu ēlu* = torentempel"), waarbij door WEISSBACH het woordje „nebst" „[nebst] šaḫuru" wordt toegevoegd. DOMBART verklaart deze toevoeging voor willekeurig (OLZ 44, 1941, k. 114-115); hij huldigt de oude opvatting (*šaḫuru* aanduiding voor den torentempel) en wijst op inschriften van Sanherib, waarin *bit šaḫuru* voor een tempelaanleg wordt gebruikt. Zie echter EBELING-MEISSNER, *Reall. der Assyr.* I, 1932, art. *Aššur (Stadt)* § 37, b, 4: het *šaḫuru* moet met de cella van Assur samenhangen (UNGER). — Daar op het Esagila-tablet de afmetingen van het *šaḫuru* niet worden medegedeeld, terwijl dit tablet toch een ruime opgave van afmetingen verstrekt, mag de opvatting van het *šaḫuru* als een afzonderlijk vertrek (met DOMBART) zeer onwaarschijnlijk worden geacht. De torentempel wordt echter reeds met *kiṣṣu ēlu* aangeduid. Men mag vragen of in *šaḫuru* niet een bijzondere aanduiding der cella kan worden gezien.

[9]) Zie ook BÖHL (*l.c.* p. 15). Met de maateenheid van Nuḫar heeft de zesde regel echter niets te doen.

[10]) DOMBART juicht het toe, dat WEISSBACH de 6e regel aanvult „als etwas dem Turm und der Masstabelle einfach Zugehöriges" (OLZ, 44, 1941, k. 114).

volkomen in overeenstemming kan worden geacht, vermelding verdient. Zij wordt naar het schijnt door RAVN als de meest bevredigende beschouwd (*o.c.* p. 50), maar door DOMBART werd zij terecht verworpen (OLZ, 44, 1941, k. 114), echter toch ook niet op juiste waarde geschat. De torentempel wordt door WEISSBACH, klaarblijkelijk om tegemoet te komen aan de nieuwe opvatting betreffende het *šaḫuru,* opgevat als een tweeverdieping gebouw (WETZEL-WEISSBACH, p. 82 v.). DOMBART wijst er terecht op, dat in de beschrijving van Nuḫar (W. plaatst Nuḫar op den toren) geen verdieping is aangegeven, de afmetingen ervan derhalve willekeurig moeten worden aangenomen. DOMBART beschouwt echter W.'s oplossing te zeer als een reconstructie naar diagram C van MARTINY. Hij spreekt ten onrechte ironisch van een „gemonumentaliseerde loofhut" (k. 115). In werkelijkheid is deze opvatting geheel verschillend van de gewraakte loofhut-structuur van MARTINY. De hoogte van den torentempel (15.25 m), die grooter is dan de normale hoogte der Babylonische tempels is geweest, wordt verdeeld in twee verdiepingen, waardoor stellig een bouwkunstig aanvaardbare (ofschoon met het Esagila-tablet niet overeenkomende) reconstructie kan worden ontworpen. De tweede verdieping zou als Herodotus' achtste étage kunnen worden opgevat, maar volkomen overeenstemming met de beschrijving wordt niet bereikt, vermits H. geen tempel in de zevende étage vermeldt.

2) OPGANG. — Over den opgang bracht de hoofdpublicatie evenmin als over den opbouw nieuw licht. Zelfs moest DOMBART erop wijzen, dat juiste gegevens over de traphelling, toch van groot belang voor het bepalen der hoogte, ontbreken (OLZ, 44, 1941, k. 113). Drie trappen, in T-vorm tegen het front gelegen, zijn aan de ruïne vastgesteld; deze aanleg is ook bekend geworden te Ur (WOOLLEY, *Ur Excavations* V, 1939, p. 98 vv. Pl. 79 v.) en te Uruk (UWVB X, 1939, Taf. 5-6). De hoogte der vleugeltrappen wordt door WETZEL op 30 m berekend, zij voerden klaarblijkelijk niet rechtstreeks tot het eerste terras (33.50 m), doch naar een bordes, vanwaar een korte trap naar de verlangde hoogte moet hebben geleid [11]). Dit detail kan niet als opgelost worden beschouwd. Opvallend is, dat de aanvang der vleugeltrappen 1.80 m (7 treden) buiten het grondvlak van den toren ligt (WETZEL-WEISSBACH, p. 33). Deze aanleg, waaraan tot heden weinig aandacht werd geschonken, kan niet normaal worden genoemd. Hij is misschien ontstaan uit de overweging, dat de aangenomen helling de maximum toelaatbare voor een gemakkelijke bestijging moet worden geacht. Daar het bovenste punt der trap bepaald was (hoogte eerste terras of iets lager) moest noodzakelijk de aanvang betrekkelijk willekeurig vallen. Klaarblijkelijk heeft de bouwmeester zich hiermede weer niet geheel kunnen vereenigen en door een ʿkunstgreepʾ het overstek verkort: MARTINY deelt mede, dat het benedendeel der trap steiler is dan hoogerop (ZDMG 92, 1938, p. 572). Dit detail geeft geen hoog idee van de bekwaamheid der oude Babyloniërs inzake trappenbouw en evenmin van den zorg des bouwmeesters voor het ontwerp van Etemenanki

Over den aanleg der vleugeltrappen kan uiteraard het inzicht der onderzoekers niet zeer uiteenloopen [12]). Verschil van meening bestaat echter nog steeds over de hoofdtrap alsmede den opgang der hoogere étages. De ruïne en het tablet van Anubelšunu vertellen hieromtrent niets. Herodotus geeft zijn bekende beschrijving van den opgang (I, 181 κύκλῳ) door DOMBART en UNGER als schroefopgang opgevat. Hij wordt door de meeste onderzoekers terecht verworpen: ook zonder schroefopgang is een bestijging rondom den toren mogelijk (*Toren van Babel,* p. 15).

MOBERG, ANDRAE, BÖHL en VON SODEN nemen aan, dat de hoofdtrap in één vlucht tot den torentempel voerde, een ware Jakobsladder, reikend tot in den hemel (zie de reconstr. RAVN, *o.c.,* Pl. XIV en XV; *Toren van Babel,* Pl. I, 2 en 6) [13]). ANDRAE, klaarblijkelijk overtuigd van de praktische bezwaren tegen deze Jakobsladder, bestemt de trap voor de goden

[11]) Zie reconstr. *Toren v. Babel* Pl. 1, 3 (Martiny); Pl. II-III (Busink).

[12]) Bij ANDRAE DOMBART, MOBERG, UNGER en VAN SODEN voeren deze trappen direct naar het eerste terras (*Toren v. Babel,* Pl. I, 2, 4-6; *Gött. Gel. Anz.* 200, 1938, fig. 1 p. 522); bij MARTINY en BUSINK naar een lager gelegen bordes (*Toren v. Babel,* Pl. I, 3; Pl. II-III).

[13]) MOBERG heeft het eerst de trap in dezen vorm gereconstrueerd; lit. *Toren van Babel,* aant. 124.

(MDOG 71, 1932, p. 7). Böhl acht gebruik door de priesters, bij de processie op het Nieuwjaarsfeest, mogelijk (*Bibl. Orient.* I, 1943-1944, 15). Uit het ritueel voor het Nieuwjaarsfeest kan dit gebruik toch niet worden afgeleid (zie Böhl, *Nieuwjaarsfeest en Koningsdag in Babylon en in Israël*, 1927, p. 14 vv.; Zimmern, *Das babylonische Neujahrsfest*, AO 25/3, 1926, p. 4 vv.). Men kan trouwens niet gelooven, dat een trap van 70-85 m hoogte, zonder bordessen (uit de lengte der trap blijkt, dat geen bordessen kunnen zijn toegepast) zelfs eenmaal per jaar voor een processie kon worden benut. Het is duidelijk, dat de ontwerpers dezer trap zich van de enorme hoogte onvoldoende rekenschap geven [14]). Zelfs het bestijgen van 33 m hoogte (eerste terras) mag een corvée worden genoemd. De mededeeling van Herodotus (I, 181), dat ongeveer op de helft van den opgang een rustplaats is, waar zetels zijn aangebracht (waarschijnlijk op het eerste terras), mag dan ook zonder meer zeer waarschijnlijk worden genoemd.

Er moge verder op gewezen worden, dat in de Babylonische inschriften geen aanwijzing wordt gevonden die de toepassing van deze enorme trap waarschijnlijk maakt. Nebukadnezar verhaalt over den bouw van Etemenanki, hij vermeldt het blauw verglaasde heiligdom op den top (Wetzel-Weissbach, p. 44 vv.), maar hij zwijgt over den opgang, welke toch in dezen vorm voor een pralende vermelding uitnemend geschikt zou zijn geweest. Dat de trap met de beschrijving van Herodotus niet overeenkomt is bekend genoeg. Zij wordt door hem niet vermeld, terwijl de door H. beschreven opgang rondom den toren hierdoor welhaast onmogelijk wordt.

3) de torentempel. — De toren van Babel bestond uit een kleisteenen kern en een baksteenen bekleeding. In de kern mag vermoedelijk een vroegere bouwperiode van den toren worden gezien. Reeds in 1918 schreef Koldewey: Es ist nicht ausgeschlossen, dass sich auf der Oberfläche dieser alten Lehmziegel-Zikkurat Spuren ihres *nu-ḫar* erhalten haben. Das würde von der allergrössten Wichtigkeit sein. Es ist daher dringend erforderlich, das diese Oberfläche des Lehmziegelkerns abgeräumt werde ... (MDOG 59, 1918, p. 23). Wie in de hoofdpublicatie van 1938 de resultaten van dit onderzoek denkt aan te treffen wordt teleurgesteld. Wetzel schrijft in denzelfden toon: Dringend nötig ist die Abräumung der Oberfläche schliesslich auch deshalb, weil es nicht ausgeschlossen ist, dass sich dabei noch Spuren eines älteren [15]) Hochtempels finden lassen ... (Wetzel-Weissbach, p. 31). Voor de reconstructie van den torentempel zouden gegevens zelfs uit een vroege bouwperiode (b.v. Ḫammurabi) van groot belang zijn, omdat, naar mag worden aangenomen, het plan in hoofdzaak gelijk zal zijn gebleven [16]). De onderzoekers zijn thans in hoofdzaak aangewezen op het Esagila-tablet en op de beschrijving van Herodotus. De gegevens van den Witten Tempel op de Anu-zikkurrat te Uruk (UWVB III, 1932, p. 20 v.) kunnen voor de reconstructie van den tempel op Etemenanki nog niet benut worden. Hierop wordt straks nader teruggekomen.

De data van het Esagila-tablet hebben, zooals boven werd aangegeven, tot verschillende reconstructies van den torentempel geleid. Koldewey ontwierp een tempel van 80 × 80 m en ca. 15 m hoogte. Moberg, Dombart, Unger en anderen, plaatsen op Etemenanki een heiligdom van 22.90 × 24.40 m met een hoogte van 15.25 m (diagram A). Andrae een tempel van dezelfde grootte en 6.10 m hoogte (diagram B). Martiny en von Soden plaatsen op het heiligdom van 22.90 × 24.40 m een vertrek van 6.10 m hoogte (diagram C). Busink's reconstructie vertoont een tempel van dezelfde grootte bij 9.15 m hoogte met een onderbouw van 6.10 m (diagram D). Tenslotte stelde Weissbach voor den tempel van 22.90 × 24.40 m uit twee verdiepingen te vormen. Overeenstemming bestaat derhalve slechts inzake de hoofdafmetingen van het heiligdom (Koldewey's reconstructie buiten beschou-

[14]) In 1928 werd door mij de moeilijkheid van het bestijgen eener 72 m hooge trap in de minaret *Kutab Minar* in Delhi gevoeld. Mijn gids staakte den opgang halverwege.

[15]) sic. Er zijn geen sporen van eenigen tempel op Etemenanki gevonden.

[16]) Vgl. E. Douglas-van Buren, recensie. UW VB XI, 1940: „It is interesting to trace the survival of tradition and to note how closely the buildings of the Neo-Sumerian and later ages correspond in ground-plan to those of the archaic periods" (OLZ 46, 1943, k. 284).

wing gelaten). Van deze reconstructies beantwoordt voorloopig diagram D het beste aan alle gegevens. Het is echter geenszins uitgesloten dat in de toekomst gegevens worden verkregen die een oplossing in den geest van Weissbach waarschijnlijk maken. Niet in den zin van een tweeverdiepingbouw, maar van een getrapten opbouw: een tempel met een verhoogd gedeelte.

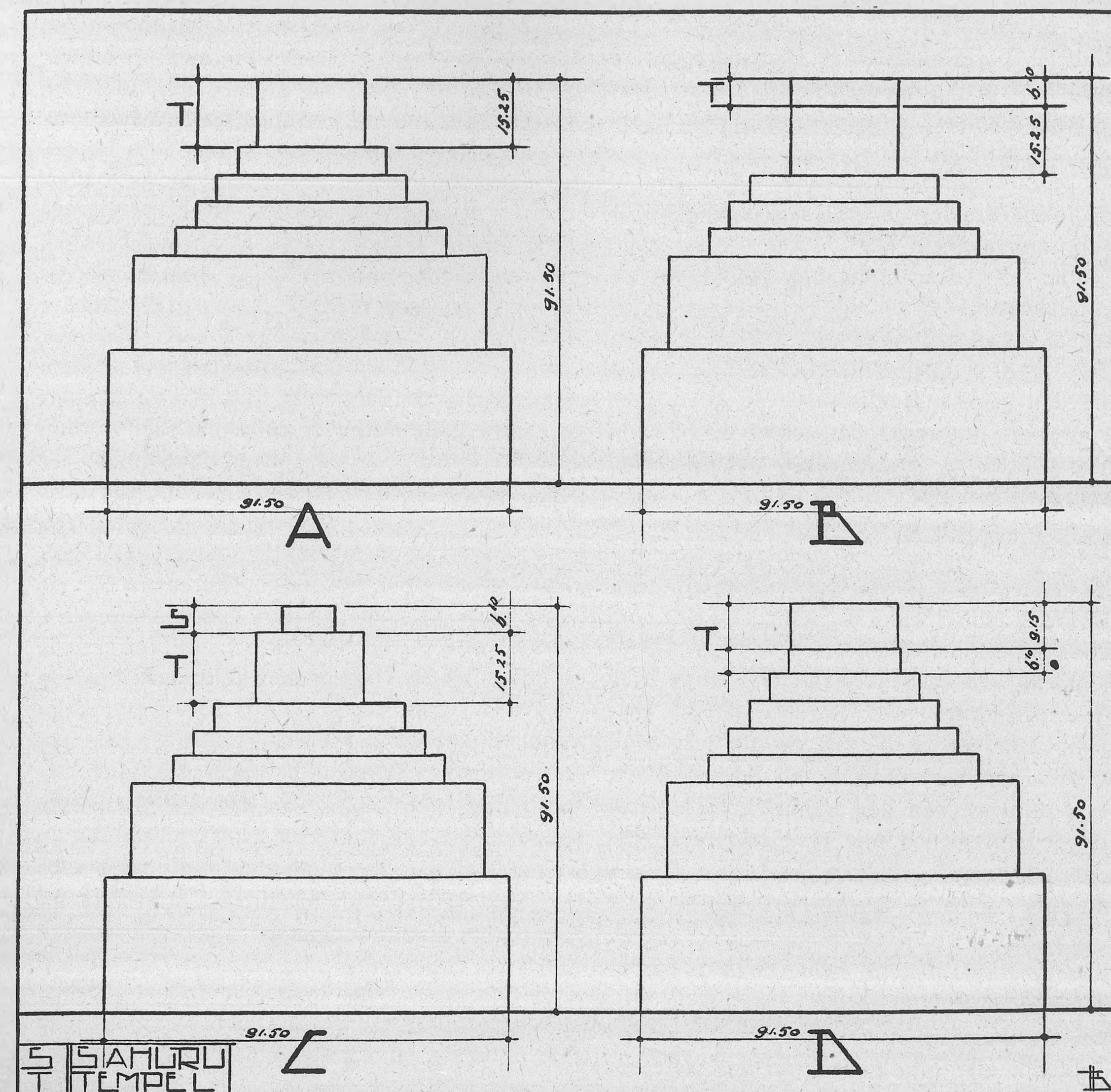

Fig. 74 Diagram Toren van Babel. A: Moberg, Dombart, Unger. B: Andrae. C: Martiny, v. Soden (v. S. šaḫuru niet centrisch). D: Busink

In een belangrijke studie over de ontwikkeling der zikkurat heeft Lenzen erop gewezen, dat de bekende terra-cotta altaren, globaal in den vorm van een zetel met hooge leuning, gevonden in Assur (Andrae, *Das wiedererstandene Assur*, 1938, Abb. 34 en 35 p. 74-75) [17]), zeer wel de afbeelding van een torentempel kunnen zijn (Lenzen, *Die Entwicklung der*

[17]) Zie over dit altaar-type Galling, Der Altar in den Kulturen des alten Orients, 1925, p. 22 v. en Taf. 3 Abb. 7 (dit hoofdstuk uit *Nachlass* van P. Lohmann); hier „Absatz" altaar genoemd. Unger art. *Altar* § 4 in *Reall. der Assyr.* I, 1932. Fragmenten van overeenkomstige ᶜaltaar-huisjesᵓ zijn ook gevonden in Beisan (Palestina); hierop zijn slangen afgebeeld (Alan Rowe, *Beth-Shan Excavations* II 1, 1940, p. 26 en fig. 7).

Zikkurat, Vorwort 1941, p. 60). Hij meent verder, dat de Witte Tempel op de Anu-zikkurat te Uruk, door onvoldoende gegevens, nog niet met zekerheid kan worden gereconstrueerd. Onafhankelijk van LENZEN werd door mij in 1939 (te Soerabaja) aan de hand van gegevens uit het grondplan, de Witte Tempel in den vorm van bedoelde altaren gereconstrueerd, terwijl tevens op deze modellen werd gewezen (*Sumerische en Babylonische Tempelbouw,* Batavia, 1940, p. 34 noot 73 en Pl. I).

Dat de Witte Tempel (17.50 × 22.30 m) in grootte ongeveer met het heiligdom op Babels' Toren (22.90 × 24.40 m) overeenkomt, is wel toeval. Misschien niet op toeval, maar op een gewijde traditie berust de overeenkomst tusschen de groote cella van den Witten Tempel en die vermeld door Herodotus [18]). Of ook de getrapte opbouw voor de reconstructie in aanmerking mag worden genomen blijft voorloopig een vraag.

Deze opmerking over de cella voert tot beschouwing van het grondplan, hetwelk door de meeste onderzoekers (ANDRAE, BÖHL, MARTINY, RAVN, VON SODEN, WEISSBACH) als een samengesteld plan wordt beschouwd. In den op het Esagila-tablet beschreven tempel Nuḫar zien deze onderzoekers den torentempel van Etemenanki. Wanneer echter het gereconstrueerde plan in beschouwing wordt genomen (MARTINY, ZDMG 92, 1938, Abb. 2 tegenover p. 576; ANDRAE, MDOG 71, 1932, Abb. 1 p. 3; VON SODEN, *Gött. Gel. Anzeigen,* 200, 1938, p. 523). blijken elementen te ontbreken die in geen Babylonischen tempel kunnen worden gemist. Het is reeds opvallend, dat bij alle cellae de vóór-cella, die in vele tempels voorkomt, ontbreekt, dat verder de gebruikelijke smalle gang achter de cella niet kan worden opgenomen [19]). Belangrijker is, dat dit plan slechts bevat: toegangspoort, binnenhof, zes cellae en een trapruimte (bij VON SODEN nog het, terecht als zelfstandig element opgevatte, *bedhuis* en een vertrek van 2 × 10 m; bij ANDRAE een vertrek van ca. 4 × 4 m en een gang naar de trap). In de beschikbare ruimte (22.90 × 24.40 m) kunnen inderdaad, daar de afmetingen der cellae vaststaan, geen andere elementen worden opgenomen. Het is evenwel zonder meer duidelijk, dat een tempel vertrekken voor de priesters (geen woningen), voor het tempelpersoneel en voor den dienst moet bevatten. Alle Babylonische en Assyrische tempels bezitten deze secundaire vertrekken; zij komen reeds voor in den Witten Tempel op de Anu-zikkurat te Uruk. Deze tempel, slechts één cella bevattend, heeft vijf nevenvertrekken (ongeacht een zesde ruimte die wel een bijzondere bestemming heeft gehad) [20]). In een tempel met zes cellae zullen de secundaire vertrekken een aanzienlijk oppervlak innemen. Het ontwerp van den tempel komt derhalve noch met onze kennis van den Babylonischen tempelbouw, noch met de eischen van den tempeldienst overeen. Het plan is evenmin in overeenstemming met de beschrijving van den tempel Nuḫar. Dit blijkt duidelijk uit de aanduiding der cellae. De beschrijving begint met: „[Die Häu]ser [21]) und die 6 Götterzimmer" (WETZEL-WEISSBACH, p. 54-55 § 6 r. 25 v.) „van Nuḫar zijn de volgende". Genoemd worden dan: *oosthuis* met de *cella (papaḫ)* van den god (?); twee *cellae* van Nabu en Tasmetum. Twee noordhuizen (*bītāti*) van Ea en Nusku; het zuidhuis is het huis van Anum en Ellil; het westhuis bevat *tu'um* en trappenhuis; dan het bedhuis en het binnenhof. Het is wel duidelijk, dat *bītu* geen *cella* kan beteekenen, doch een complex vertrekken [22]). Verschillende vertrekken, welke niet worden genoemd, zijn impliciet in de beschrijving aanwezig. Het is opmerkelijk, dat de ontwerpers der reconstructie de nevenvertrekken niet zelf in hun plan hebben gemist. WEISSBACH heeft het onmisbare ervan klaarblijkelijk aangevoeld,

[18]) Herod. I, 181 νηὸς ἔπεστι μέγας moet stellig als ⌜groote cella⌝ en niet als ⌜groote tempel⌝ worden opgevat, zie *Toren van Babel,* p. 12 v. WOOLLEY reconstrueert den tempel op de zikk. van Urnammu, op grond van Herod., met één cella (*Ur Excavations* v, 1939, p. 98 vv. Pl. 79 v.). Dit detail kan echter niet als opgelost worden beschouwd.

[19]) Zie de planteekeningen bij KOLDEWEY, *Die Tempel von Bab. und Borsippa,* 15. WVDOG, 1911, Taf. III (Emach); Taf. v (tempel „Z"); Taf. XII (Nebo-tempel Borsippa).

[20]) Plan UWVB III, 1932, Taf. 8; IX, 1938, Taf. 14-5.

[21]) De aanvulling [ ] is van WEISSBACH, [*bi-ta*]-*a-ti*; staat echter nog niet vast (WETZEL-WEISSBACH, 54 noot π).

[22]) Dit blijkt reeds uit r. 25 *bīt šadi pa-paḫ* [ ]: „Osthaus (mit) Zimmer des Gottes [ ]" (WETZEL-WEISSBACH, p. 54-55 § 6).

hij schrijft althans: Wahrscheinlich hat er (de schrijver van het tablet) auch Nebenräume bei der Beschreibung übergangen (WETZEL-WEISSBACH, p. 83).

KOLDEWEY heeft een zeer aannemelijke reconstructie van Nuḫar opgesteld, waarbij als maateenheid de kleine el werd toegepast (MDOG 59, 1918, Abb. 2 p. 13). Deze reconstructie bevat niet alleen zes cellae en het bedhuis, maar ook een groot aantal nevenvertrekken. Terecht heeft K. aangenomen dat de maten niet de cellae, maar complexen met een cella als kern betreffen. Wenscht men deze juiste opvatting voor een tempel op $^{1}/_{5}$ van de grootte door te voeren, dan zou een geheel onbruikbaar miniatuur-heiligdom ontstaan [23]). *De reconstructie met $^{1}/_{5}$ el als maateenheid toont aan, dat Nuḫar onmogelijk de tempel op Etemenanki zijn kan.* Daar het plan bij KOLDEWEY groote overeenkomst met Esagila vertoont, mag in Nuḫar zeer waarschijnlijk deze tempel worden gezien. Nuḫar kan hier derhalve niet, gelijk in de torenbeschrijving, zikkurat beteekenen, en evenmin ⌜torentempel⌝. Hiervoor wordt trouwens op het tablet de term *kiṣṣu elū* gebruikt (WETZEL-WEISSBACH, p. 54 § 7, r. 42). UNGER heeft erop gewezen, dat Nuḫar nog andere beteekenissen heeft (ZAW 45, 1927, p. 163 en noot 1). Hij vat den term hier op als den naam van een „Bezirkes oder Platzes" waarop de zes kapellen van Esagila (met de cella Ekua van Marduk en van Sarpanitum) lagen (p. 163). UNGER weigert in Nuḫar den torentempel te zien. WEISSBACH, die deze gelijkstelling wel aanvaart, meent, dat Nuḫar „die ganze Tempelanlage mitsamt ihrer Umfassungsmauer" (*o.c.* p. 82) beteekent. Men mag vragen waarom in Nuḫar dan de tempeltoren wordt gezien [24]).

4) BESTEMMING. — De vraag naar de bestemming, het doel, van de zikkurat houdt assyriologen en archæologen niet minder bezig dan de vorm van Etemenanki. In de vorige eeuw, toen de opgravingen nog geen niveau-tempels aan het licht hadden gebracht, werd de zikkurat welhaast algemeen als de *tempel* of als de kunstmatige onderbouw ervan beschouwd. De beteekenis der zikkurat vormde derhalve geen probleem. TIELE heeft echter reeds in 1887 uit de spijkeropschriften afgeleid, dat in Babylon de tempel Esagila en de zikkurat Etemenanki twee verschillende monumenten zijn geweest [25]). De opgravingen hebben later verscheidene tempels aan het licht gebracht o.a. in Babylon, Ur, Uruk, Assur. Daarentegen zijn betrekkelijk weinig tempeltorens bekend. In het algemeen schijnt elke stad slechts één toren te hebben gehad. De benaming ⌜tempeltoren⌝ mag dan ook onjuist worden genoemd, vooral omdat de zikkurat, zooals blijken zal, zeer waarschijnlijk een zelfstandig sacraal monument is geweest [26]). Zij is echter algemeen gebruikelijk geworden.

ANDRAE heeft het eerst de vraag naar de bestemming van de zikkurat nader in beschouwing genomen en daarbij den niveau-tempel met den toren als een sacrale eenheid beschouwd [27]). De opvatting, volgens welke de torentempel de woon- en de niveau-tempel de verschijningsplaats der godheid zou zijn geweest, heeft ANDRAE echter in 1939 prijsgegeven (*Handbuch der Archäologie,* 1939, p. 685 noot 2). A. meent thans, dat op den toren gods geest zich nederlaat (*ibid.*; vgl. *Toren van Babel,* p. 46-47). SCHOTT, die aangaf, dat elke bewijs voor het wonen der godheid op de zikkurat ontbreekt, beschouwt den torentempel (*šaḫuru*) als doorgangspoort der godheid (ZA 40 ,1931, p. 14). Intusschen mag uit de inschriften van Nabopolassar en Nebucadnezar wel met zekerheid worden aangenomen, dat de torentempel, evenals de niveau-tempel, woonplaats der godheid is geweest. Een inschrift van Nabopolassar luidt(in de vertaling van WEISSBACH): „Etemenanki, dem König, der dich erneuert, verleih Segen! Wenn Marduk in Freuden in deinem Innern Wohnung nehmen

[23]) BÖHL, *Bibl. Orient.* I, 1943-1944, 15: Het kleine heiligdom ... is op kleiner schaal een nauwkeurige nabootsing geweest van het groote heiligdom beneden. Dit zou mogelijk zijn in de bouwkunst van Hellas, waar een groote tempel, om een uitdrukking van VIOLLET LE DUC te gebruiken, een kleine is gezien door een vergrootglas. In Oud-Mesop. is dit uitgesloten.

[24]) De gelijkstelling Nuḫar-torentempel komt toch voort uit de opvatting Nuḫar beteekent hier evenals in de torenbeschrijving *zikkurat.*

[25]) *De Hoofdtempel van Babel en die van Borsippa,* Versl. en Med. Kon. Ak. Amst., Afd. Lett., 3e reeks, derde deel, 1887, p. 116.

[26]) RAVN merkt terecht op, dat de benaming ⌜tempelberg⌝ beter zou zijn; de Babyloniërs vergeleken de *zikkurati* met bergen (*o.c.* p. 45).

[27]) Lit. *Toren van Babel,* aant. 130.

wird, gedenke, o Tempel, bei Marduk, meinem Herrn, (meiner) Frömmigkeit!" (WETZEL-WEISSBACH, p. 43, *Tonzylinder,* Col. III ,51 vv.), terwijl Nebukadnezar mededeelt een godenkamer voor Marduk op den toren te hebben gebouwd (*o.c.,* p. 47, *Tonzylinder,* 5. *Stück,* 1-6). De vraag, of in den torentempel een godsbeeld aanwezig is geweest, kan niet met zekerheid beantwoord worden. FURLANI (*Civilta Bab. e Assira,* 1929, p. 259) meent, dat de tempel op de zikkurat een godsbeeld bevatte, volgens Herodotus (I, 181) was in het heiligdom op den toren van Babel geen beeld aanwezig. Voor het woonkarakter is dit overigens van geen beteekenis, want ook zonder godsbeeld kan de tempel als woning der godheid worden beschouwd, zooals blijkt uit den tempel te Jeruzalem (PALACHE, *Het Heiligdom in de voorstelling der semietische volken,* 1920, p. 47 v.) [28]).

SCHOTT meent, dat opvattingen als door ANDRAE en hemzelf naar voren gebracht geen verband houden met het ontstaan der zikkurat (*ibid.* p. 15 noot 2). Evenals ANDRAE brengt hij het ontstaan in verband met een kunstmatige verhooging, waarop in den oer-tijd, met het oog op gevaar voor overstrooming, werd gebouwd. Dat uit een utiliteits-element een bouwschepping van groote sacrale beteekenis kon voortkomen, blijft echter onverklaard. Men moet wel aannemen, dat het oerelement reeds een sacrale beteekenis heeft gehad. Daar dit element door de spade nog niet aan het licht is gebracht (LENZEN, *Entwicklung,* p. 53) zal het zikkurat-probleem voorloopig niet afdoende kunnen worden opgelost.

De bestemming der zikkurat moet, zooals werd aangeduid, aan de oudste overblijfselen dezer monumenten worden opgespoord. Deze taak heeft LENZEN ondernomen en hij is daarbij tot belangwekkende conclusies gekomen (*Die Entwicklung der Zikkurat,* 1941). Hij geeft aan, dat de tempeltoren met den niveau-tempel oorspronkelijk zeer waarschijnlijk niets te doen heeft (p. 55; vgl. *Toren van Babel,* p. 46). Daarmede worden tevens zeer onwaarschijnlijk alle opvattingen over het doel der zikkurat die op zoodanig verband zijn gebaseerd. Hieronder valt ook de mening, dat de zikkurat als een reusachtig, bij den tempel behoorend altaar moet worden opgevat (BÖHL, *Bibl. Orient,* I, 1943-1944, p. 16). Deze meening zou overigens gemakkelijk uit LENZEN's uiteenzettingen kunnen worden afgeleid, want L. ziet zelf den toren als een altaar, echter niet bij den tempel behoorend, doch als een zelfstandig sacraal monument gewijd aan een niet-anthropomorph afgebeelde godheid (p. 58 v.). Voor het godsbeeld in de woontempels (L. beschouwt het heiligdom op de zikkurat, naar het voorbeeld van SCHOTT, dat intusschen onjuist is gebleken en ook door SCHOTT zelf schijnt te zijn prijsgegeven [29]), niet als woontempel) bracht men offers op een klein altaar, dat de zikkurat nabootste, aldus L. (p. 60). Bij nadere beschouwing blijkt echter, dat LENZEN geen duidelijk onderscheid maakt tusschen de zikkurat en den hierop staanden tempel. Hij bedoelt een nabootsing van den tempel, zooals de reeds vermelde terra-cotta altaren doen zien. „Diese Tonhäuschen standen als Opfertische, Altäre, im Kultraum der Ischtar" (p. 60). L. wijst verder op afbeeldingen van getrapte altaren uit de Djemdet Naṣr periode (*Entwicklung,* Taf. 28 a en b), merkt terecht op, dat zij door de bewerking duidelijk als gebouwen zijn gekenteekend en zegt dan: In allen hier genannten „Stufenaltären" glaube ich die Bilder der alten „Tempelaltären" zu sehen ... (*ibid.*). Bedoelde altaren kunnen nabootsingen zijn van het heiligdom op de zikkurat, niet van dezen bouw zelf. Wanneer een zikkurat in een offerscène is afgebeeld, staat hiervoor steeds een offertafel, terwijl een godenembleem erop is geplaatst [30]). De zikkurat is derhalve niet als altaar afgebeeld. De meening, dat de zikkurat als een groot altaar moet worden beschouwd, mag dan ook ongegrond worden genoemd. Het doel waarvoor het terras werd opgericht wordt hierdoor trouwens niet verklaard. Zelfs indien de oer-zikkurat, de oorspronkelijke heuvel als altaar kon worden opgevat (vgl. het altaar van opgeworpen aarde in Ex. 20: 24; zie ook *Hastings Dictionary of the Bible,*

[28]) De beperking tot ᶜnaos met godsbeeldᵓ (*Toren van Babel,* p. 44) wordt hiermede teruggenomen.

[29]) ZDMG 92, 1938, p. 576 noot van SCHOTT: *papaḫani* zijn kapellen van Etemenanki, niet van Esagila (stellig omgekeerd, B.); vgl. Schott in ZA 40, 1931, p. 14: *papaḫu* is woonplaats van den god.

[30]) WEBER, *Altorient. Siegelbilder,* AO 17-18/2, 1920, no. 463 (Nieuw-Bab.); no. 472 (Assyrisch). Ook AfO 5, 1928-29, Abb. 4a en 5 p. 223-224. Het Assyrische zegel ook bij FRANKFORT, *Cylinder Seals,* 1939, Pl. XXXIV f.

art. *Altar,* 3), zou het probleem niet als opgelost kunnen worden beschouwd. Het probleem wordt immers niet alleen door het terras, maar mede door den hierop staanden tempel gevormd. Daar terras en tempel in de oudste tijden geen bouwkunstige eenheid vormen (volmaakt is deze eenheid eerst in den Toren van Babel), mag het zeer waarschijnlijk worden geacht, dat het terras primair, de tempel secundair is ontstaan. Vermoedelijk werd de godheid op het terras aanvankelijk in de openlucht vereerd, waarbij een getrapt altaar (zoodanig altaar werd in den Witten Tempel aangetroffen) zal mogen worden aangenomen. Het terras had derhalve vermoedelijk het karakter van ᶜhoogteᵓ. Indien de tempel eveneens, zooals waarschijnlijk is, een getrapten vorm heeft vertoond (*Sum. en Bab. Tempelbouw,* Pl. I), kan men vermoeden, dat deze vorm aan het altaar is ontleend. Bovendien mag als vaststaand worden aangenomen, dat de tempel zelf als altaar werd gebruikt, dat m.a.w. op het dak werd geofferd, waarmede a.h.w. het openlucht-heiligdom was hersteld. Op de afbeelding uit de Djemdet Naṣr periode zijn personen, wel priesters, op het dak van den tempel afgebeeld (LENZEN, *Entwicklung,* Taf. 28 a). MEISSNER deelt trouwens mede, dat het offeren op de daken, zoowel van woonhuizen als tempels, in Oud-Mesopotamië gebruikelijk is geweest (*Bab. und Assyrien,* II, 1925, p. 86 en 87). Het ontstaan van het getrapte altaar in tempelvorm is hiermede volkomen verklaard.

De vraag naar oorsprong en doel van het terras is met de aanduiding ᶜhoogteᵓ niet volledig beantwoord [31]). Het mag uitgesloten worden geacht, dat de hoogte tot beveiliging van het heiligdom heeft gediend, want reeds in de Uruk-periode werden niveau-tempels gebouwd. LENZEN, klaarblijkelijk de niveau-tempels ouder dan de zikkurat beschouwend, meent, dat het terras werd gegeven aan den tempel van den god die in de stad bijzonder werd vereerd (p. 59). Deze verklaring kan niet bevredigend worden genoemd. Een bijzondere vereering zal bij een bestaand heiligdom tot uiting komen in een vergrooting van den tempelaanleg, doch bezwaarlijk in een principiëele wijziging van den opbouw. Men mag, zooals werd aangegeven, zeer waarschijnlijk aannemen, dat de tempel aan het terras, en niet dit laatste aan den tempel werd toegevoegd. Veel aannemelijker uit LENZEN's betoog is zijn opvatting betreffende een bijzondere godheid, welke op de zikkurat kan zijn vereerd, een in (of aan) den hemel vertoevenden god (p. 60). Het ligt voor de hand hier aan de oude opvatting te denken, volgens welke de zikkurat werd opgericht om dichter bij de godheid te komen (PINCHES, *The Religion of Bab. and Assyria,* 1906, p. 28-29). Hierbij moet echter aan een bepaalde godheid worden gedacht. Men mag vragen of de maangod (Sin-Nannar) misschien het meest in aanmerking komt. In een offerscène uit laten tijd is inderdaad de maansikkel op de zikkurat geplaatst [32]).

De vraag, of in den tempel op het terras een godsbeeld heeft gestaan, is voor de beteekenis der zikkurat in dit verband onbelangrijk. E. DOUGLAS-VAN BUREN wijst erop, dat in den Witten Tempel op de Anu-zikkurat te Uruk twee postamenten voor den cultus voorkomen, hetgeen niet strookt met LENZEN's meening omtrent de vereering van een niet-anthropomorphe godheid (OLZ, 46, 1943, k. 408). Voor de bestemming ᶜwoning der godheidᵓ is dit zooals bleek van geen beteekenis. Dat verder de godheid tegelijk in den hemel en in den tempel wonen kan is bekend genoeg [33]). Wanneer de tempel op het terras aan een ᶜhemelgodᵓ (om deze, hier overigens minder juisten, naam te gebruiken) gewijd is geweest, mag de zikkurat worden beschouwd, niet (gelijk LENZEN meent) als het altaar, maar als het *heiligdom* van ᶜdezen verren godᵓ. Vanzelfsprekend kan de zikkurat later (toen ook kosmische voorstellingen als: beeld van de hemelsche aarde, hemelsladder, oerheuvel, godsgraf, etc., ermede verbonden kunnen zijn geweest) [34]) door andere goden, die in niveau-tempels werden

[31]) De vraag, of de ᶜhoogteᵓ als nabootsing van een natuurlijke hoogte moet worden beschouwd (vgl. de hoogte-vereering in het O.T., *Hastings Dictionnary of the Bible,* art. *High Place*) kan niet met zekerheid beantwoord worden. Over connecties tusschen tempel en berg bij Semietische volken, zie PALACHE, *Heiligdom,* 1920, p. 66 v.

[32]) AfO 5, 1928-29, Abb. 4a p. 223; WEBER, *o.c.* no. 463 (Nieuw-Bab.).

[33]) Het beste bekend uit het O.T., zie PALACHE, *o.c.* p. 31 vv.: *Godshuis en Hemel.* Vgl. WEISSBACH in ZA 41, 1933, 281.

[34]) Zie *Toren van Babel,* p. 50 vv. en lit. aldaar.

vereerd, zijn geusurpeerd. Omgekeerd kunnen voor de op de zikkurat vereerde godheid reeds vroeg, om practische redenen, niveau-tempels zijn gebouwd.

Bij het onderzoek naar ontstaan en doel der zikkurat moet tenslotte in aanmerking worden genomen, dat oudtijds in Beneden-Mesopotamië twee volken, Sumeriërs en Semieten (en mogelijk een derde ethnisch element) hebben geleefd, die elk een eigen tempeltype hebben gehad [35]). Aan welk volk de zikkurat moet worden toegeschreven kan nog niet met zekerheid worden vastgesteld. Het ligt echter voor de hand, dat het betreffende volk dezen bouw als een eigen cultuurbezit, a.h.w. een ‘nationaal’ sacraal monument in eere kan hebben gehouden. Het voortbestaan der zikkurat, na de algemeene toepassing van niveau-tempels, zou mede hierdoor verklaard kunnen worden. Door het voorkomen van twee tempeltypen (en bovendien de zikkurat), die zich niet zelfstandig, integendeel onder wederzijdschen invloed, hebben ontwikkeld (waarbij de Sumerische tempel tenslotte, evenals het volk, vrijwel is ondergegaan) vertoont de geschiedenis van den oudsten tempelbouw in Beneden-Mesopotamië gecompliceerde trekken, die nog geenszins nauwkeurig kunnen worden geteekend. Daarom kan ook het zikkurat-probleem voorloopig niet volkomen worden opgelost.

Leiden, Febr. 1947 — TH. A. BUSINK

[35]) In *Sum. en Bab. Tempelbouw*, 1940, p. 20 v. werd aangegeven, dat de z.g. geknikte-as cella Sumerisch is geweest. Het is opmerkelijk, dat LENZEN in zijn studie de ethnologische factor (Sumeriërs en Semieten) niet ter sprake brengt. Ten onrechte meent hij, dat het tweede tempeltype (geknikte as) misschien met een verandering in den Cultus in verband mag worden gebracht (*o.c.* p. 57).

NASCHRIFT

De Redactie gaf mij welwillend het manuscript van Prof. BÖHL's belangwekkend artikel „Babylon, de Heilige Stad" opgenomen in dit Jaarbericht, ter lezing, waarvoor ik mijn dank moge betuigen. — Inzake het totaalbeeld van Etemenanki bestaat, zooals ook uit dat artikel blijkt, geen verschil van meening. Wat het probleem van den opgang betreft, kan BÖHL's uitspraak: „Hieromtrent zal zekerheid niet zijn te verkrijgen, daar gegevens over dit punt ontbreken", worden onderschreven. Het mag intusschen waarschijnlijk worden genoemd, dat de Babyloniërs (en de Assyriërs) de opgang als een onbelangrijk detail der zikkurat hebben opgevat: op afbeeldingen van zikkurati wordt geen trap aangegeven. Over een cylinderzegel uit de 8e-7e eeuw v. Chr., waarop een zikkurat van vier étage's is afgebeeld, eveneens zonder trap, wordt in Am. Journ. of Arch. 50, 1946, p. 298 bericht (met verwijzing naar BASOR, 99, 1945, p. 18-20). Een bijzondere bestemming en een daaruit voortkomende bijzondere vorm der trap, kan derhalve ook met het oog op de afbeeldingen niet waarschijnlijk worden genoemd.

WETZEL neemt in zijn artikel „Babylon zur Zeit Herodots" (ZANF, XIV, 1944, p. 45-68; evenals bovengenoemd bericht in AJA door B. A. VAN PROOSDIJ onder mijn aandacht gebracht) de opgang van Babels Toren niet in beschouwing (p. 63). Over Herodotus' mededeelingen betreffend Babylon heeft hij een gunstige (p. 68). Men zie verder hieromtrent BÖHL's artikel. —

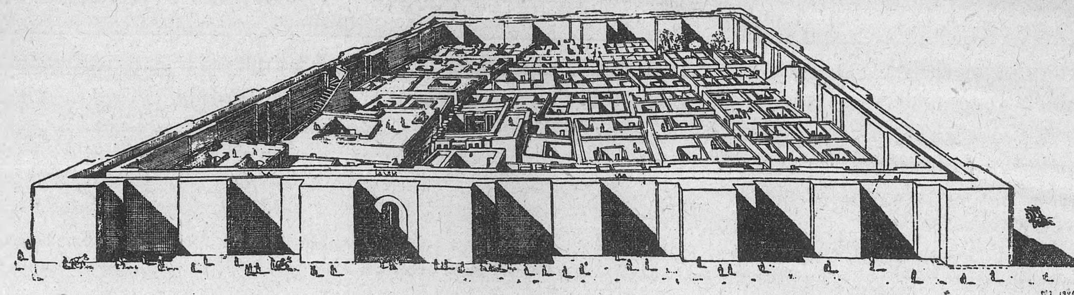

Fig. 75. Tell Harmal, reconstructie van stad met één ingang (*ILN* 5598, 116)

VAN STEDELING TOT TENTBEWONER

OVERZICHT DER OPGRAVINGEN IN HET GEBIED VAN EUPHRAAT EN TIGRIS

Zie PLATEN XXIII, XXVIII-XXXII. FIGUREN 75-97

Dat het mogelijk is en noodzakelijk een overzicht te schrijven van de vorderingen van onze kennis van de archæologie van het Oude Mesopotamië over de afgelopen jaren, is een feit waarvoor wij aan de leiding van het Departement van Oudheden in Iraq erkentelijkheid en dankbaarheid verschuldigd zijn. Deze afdeling van regeringszorg staat onder de energieke leiding van Dr. Najs al-ASIL, terwijl als technisch adviseur Seton LLOYD optreedt, de lezers onzer jaarberichten welbekend, omdat hij op zulk een prettige wijze ook in zijn algemene geschriften de niet-vakmensen van de vele problemen der oudste beschavingen weet op de hoogte te brengen. Tal van opgravingen hebben zodoende nog in de oorlogsjaren plaats kunnen hebben, waarvan een flauwe echo in het geïsoleerde Europa doordrong.

Maar niet alleen een engere kring onder de Iraqi schijnt dit geschiedkundig onderzoek te interesseren, deze belangstelling schijnt uit de Iraqese maatschappij zelve ook voort te komen. Immers sinds 1945 verschijnt ook een officiële publicatie van het Museum van Bagdad, *Sumer, a Journal of Archæology of Iraq* geheten met Arabische en Engelse tekst. Zeer betreuren wij het, dat wij hierover slechts vanaf de tweede aflevering van de tweede jaargang konden beschikken. Dank zij de bibliographie van G. AWAD (*Bibliography of Excavations in Iraq 1939-1946*, Sumer 3, 1947, 30-35), kunnen wij van tal van op ons terrein belangrijke titels kennis nemen. In hoofdlijnen is ons de nieuwe ontwikkeling welbekend, alleen van de opgravingen in Tell Dēr stond ons slechts een voorlopig berichtje ter beschikking. In de litteratuurlijst staat een * vóór die geschriften, die wij niet onder ogen kregen.

Het belangrijkste zijn uit het oogpunt der geschiedkundige ontwikkeling de opgravingen in Eridu en Tell Hassuna De Heer BÖHL schreef in Jrb III/7 naar aanleiding van zijn bezoek aan de oude stad van Enki (blz. 462): „Mocht ooit het ideaal van een Nederlandse expeditie in Iraq verwezenlijkt worden, zou Eridu naar mijn overtuiging de plaats zijn, die het eerst en het meest in aanmerking komt! Eridu zal ons de bloeiperiode leren kennen". Hij had het goed gezien. Tell Hassuna in het Noorden bracht ons de geledingen van vóór de Ubaid periode; op de maagdelijke bodem vond men een tentendorp uit neolithische tijd.

Deze twee opgravingen wijzen er ons op hoe de verdere studie zich zal ontwikkelen, nl. in de richting der oudste voorgeschiedenis. In de twintiger jaren onzer eeuw waren het het tweede en derde millennium, die in een relatieve volgorde in elkaar konden worden gezet; de dertiger jaren brachten ons de oplossing van de daaraan voorafgaande praehistorische perioden: Djemdet Nasr, Uruk en Ubaid. De veertiger jaren zullen, naar het zich laat aanzien, licht laten schijnen over het tijdperk aan Ubaid voorafgaande. In details en absoluut oogpunt zal telkens bijgewerkt moeten worden. Ook nu nog staat de periode van Hammurabi en de Cassieten in het midden der belangstelling uit het oogpunt der absolute

chronologie. Zo men het wagen durfde de nieuwe periode absoluut te dateren, dan zou men kunnen zeggen, dat de jaren 4500-3500 v. Chr. nu beter zullen gekend worden.

Er volgt nu eerst een lijst van de verschillende plaatsen in geographische volgorde waar is gegraven en waarover belangrijke publicaties zijn verschenen. De litteratuur wordt gegeven en het resultaat kort samengevat.

ZUID MESOPOTAMIË

Eridu

1. *Eridu, A preliminary communication on the first season's excavations*, Sumer 3, 1947
S. LLOYD, I *Introduction*, 84-95
Fuad SAFAR, II *The history of Eridu*, 95-100

2. S. LLOYD, *The oldest city, A pre-Sumerian temple discovered at prehistoric Eridu*, ILN 5641, 31/5-'47

3. E. DOUGLAS VAN BUREN, *Excavations at Eridu*, Orientalia NS 17, 1948, 115-119

Ubaid-tempel onder/naast tempeltoren: daaronder nog 10 meter heuvel boven maagdelijke bodem; zie Jrb. II pl. XXXVI a.b. en BÖHL II/8, 722, Figuren 84-90.

Aqar-Quf

4. Taha BAQIR, *ʿIraq government excavations at ʿAqar Qūf 1942-1943*, Iraq Supplement 1944

5*. auteur?, *The Kassite kings of Babylon, Discoveries in Kurigalzu's capital*, ILN 5496, 19/8-'44, 220-221

6*. Taha BAQIR, *Golden fragments, objets d'art, and cuneiform tablets at Dur Kurigalzu*, ILN..., 1944, 221.

7. Taha BAQIR, *ʿIraq government excavation at ʿAqar Qūf, second interim report 1943-1944*, Iraq Supplement 1945

8. Taha BAQIR, *ʿIraq government excavations at Dur-Kurigalzu, Third interim report, 1944-1945*, Iraq 8, 1946, 73-93

9*. auteur?, *Fourth season at ʿAqar Qūf*, Sumer I, 1945, 55

10. M. A. MUSTAFA, *Kassite figurines, a new group discovered near ʿAqar Qūf*, Sumer 3, 1947, 19-22

11. E. DOUGLAS VAN BUREN, *Aqar Quf*, Orientalia NS 25, 1946, 501-503. Zie ook BASOR 98, 1945, 14-16 en BÖHL, Jrb. III/9, 184-187

Paleizen uit de tijd der Cassieten: muurschilderingen: PLATEN XXXI en XXXII, Figuren 77-80.

Tell Harmal

6 mijl van Bagdad

12*. auteur?, *Tell Abu Harmal*, Sumer 1, 1945, 56

13*. auteur?, *Excavations at Tell Harmal*, Sumer 2, 1946, 13-15

14. Sidney SMITH, *Diniktim*, Sumer 2, 1946, 19-21

15. Taha BAQIR, *Tell Harmal, A preliminary report*, Sumer 2, 1946, 22-30

16. auteur?, *A harvest planning centra in the Babylon of 4000 years ago*, ILN 5598, 3/8-'46, 116-117

17. S. N. KRAMER, *Foreword to the Harmal geographical list*, Sumer 3, 1947, 49-50

18. S. J. LEVY, *Harmal geographical list*, Sumer 3, 1947, 50-63

Ommuurd administratiecentrum uit Oud-Babylonische tijd; leeuwen van terracotta. Platen XXVIII b en XXIX, Fig. 76.

Tell Uqair

(bij Tell Ibrahim = Kutha)

19. S. LLOYD and Fuad SAFAR, *Tell Uqair, Excavations by the Iraq government directorate of antiquities in 1940 and 1941*, JNES 2, 1943, 131-158

20*. auteur?, *Tell Uqair*, Sumer 1, 1945, 59-60

21*. Fuad SAFAR, *Cosmetics and toiletries of 3000 B.C.*, The retail chemist, March 1946, 24-25

22. S. LLOYD, *Recent discoveries of the Iraq directorale of antiquities*, PEQ 75, 1943, 105-108

23*. auteur?, *The discovery of the oldest wall-fresco in the world*, ILN..., 27/5-'42, 752-753

24*. auteur?, *The apparel of a Sumerian woman of about 2800 B.C.*, ILN..., 20/ -'43, 227
Zie ook AfO 14, 1942, 223-225, Jrb. 9, 1944, 191-192.

Tempel uit Urukperiode met muurbeschildering. Fig. 82, 84.

Ur

25*. Sir Leonard WOOLLEY, *The ziqqurat and its surroundings* (Ur Excavations, Vol. V), Oxford, 1939. Recensies: W. F. ALBRIGHT, *AJA* 48, 1944, 303-305; J. W. CROWFOOT, *JRAS* 1941, 188-190; E. DOUGLAS VAN BUREN, *Orientalia N.S.* 9, 1940, 100-112; B. HROZNÝ, *ArOr* 11, 1940, 294; A. PARROT, *Syria* 22, 1941, 178-181; zie ook G. C(ONTENAU), *R d'Ass.* 36, 1939, 105; en *Ant. Jrn.* 19, 1939, 352.

Chafadje en Tell Asmar

26. H. FRANKFORT, *Sculpture of the third millennium B.C. from Tell Asmar and Khafajah* (OIP 44, 1943)

27. P. DELOUGAZ, *The temple oval of Khafajah* (OIP 53, 1946)

28. H. FRANKFORT, S. LLOYD, Th. JACOBSEN, and G. MARTINY, *The Gimilsin temple and the palace of the rulers at Tell Asmar* (OIP 43, 1940)

29. P. DELOUGAZ and S. LLOYD, *Pre-Sargonic temples in the Dyala region* (OIP 58, 1942)

30. H. FRANKFORT, *More sculpture from the Dyala region* (OIP 60, 1943)

Tell Der (= Accad?)

31*. auteur?, *Tell Dēr*, Sumer 1, 1945, 60

32*. Tahr BAQIR and M. A. MUSTAFA, *Iraq government excavations at Der*, Sumer 1, 1945, 37-54

33. S. LLOYD, *Recent discoveries of the Iraq directorate of antiquities. Tell Dêr*, PEQ 75, 1943, 108-109

Stad in Accadische periode gesticht (onderste vijf lagen), aardewerk loopt tot Hellenistische tijd: zie Jrb. II/7, 1939, 463.

NOORDELIJK MESOPOTAMIË

Tell Hassuna

bij Mosoel

34*. auteur?, *Tell Hassuna*, Times 15/5-'44

35*. auteur?, *Tell Hassuna*, Sumer 1, 1945, 59

36*. S. LLOYD, *The earliest chapter in the story of Mesopotamia, Tell Hassuna*, ILN 5547, 11/8-'45, 163-165

37. Tell HASSUNA, *Excavations by the Iraq government directorate-general of Antiquities in 1943 and 1944*, JNES 4, 1945
A. J. BRAIDWOOD, *Preparatory remarks*, 255-259
S. LLOYD, I *Introduction*, 259-263
S. LLOYD, II *Hassuna's place in prehistory*, 263-266
Fuad SAFAR, III *The excavations*, 267-284

38. S. LLOYD, *A note on prehistoric research*, JNES 6, 1947, 26-28

39. E. DOUGLAS VAN BUREN, *Tell Hassuna*, Orientalia NS 15, 1946, 497-499

Geledingen van het vaatwerk vóór Ubaid tot in Neolithicum; van tent tot stad, Fig. 96-98.

Grai Resj en Tell Kosji

Sinjar plateau

40. S. LLOYD, *Iraq government soudings at Sinjar*, Iraq 7, 1940, 13-21

In Grai Resj huis uit Uruk periode, in Tell Kosji vroegdynastisch bouwwerk, Fig. 92 en 93.

Tell Brak en Chagar Bazar

41. M. E. L. MALLOWAN, *Excavations at Brak and Chagar Bazar,* Iraq 9, 1947, 1-87

42. C. J. GADD, *Tablets from Chagar Bazar and Tell Brak,* Iraq 7, 1940, 22-61 en 13, 1939, 169-171

De zg. Oogtempel en beeldhouwkunst uit de Djemdet Nasr periode. Platen XXIX en XXX, Figuren 89 en 90.

Tell Halaf

43. M. Freiherr von OPPENHEIM, *Tell Halaf,* Erster Band. H. SCHMIDT, *Die prähistorische Funde,* Berlijn, 1943

Keramik in altmonochromen Technik, einfarbige, zweifarbige (selten dreifarbige) Keramik, Steingeräte, Steinplastik (rohes Idol aus Kalkstein).

Baghuz

aan de Euphraat, kaart JNES 3, 1944, 49

44. *New Chalcolithic materials of Sammaran types and its implications,* JNES 3, 1944
R. J. BRAINWOOD, I *Introduction,* 48-50
R. J. BRAINWOOD, II *The pottery of the Baghouz occurrence on the Euphrates,* 51-53
L. S. BRAINWOOD, III *Description of the flint artefacts of the Baghouz occurrence,* 54-57
E. FULANE, IV *A repertoire of the Samarran painted pottery style,* 57-65
A. L. PERKENS and R. J. BRAINWOOD, V *Conclusions*
E. FULANE, VI *Outline of system used in classifying the Sammaran motifs*

44bis. R. DU MESNIL DU BUISSON, *A propos du décor céramique de haute antiquité à Baghouz (Syrie).* Mélanges Fr. Martroye (Soc. des Antiquaires, 25 p.)

Alalakh

45. Sir Leonard WOOLLEY, *The tomb of Yarim Lim,* ILN 5662, 25/11-'47, 470-473

Als oudere nederzetting van Alalakh geldt Tell esj-Sjeik; vroeg-dynastische façade met zuilen, graf van Yarim Lim; zie PLAAT XXIII en Fig. 81.

BELUCHISTAN

Rana Ghundai

46. *A chalcolithic site in Northern Beluchistan,* JES 5, 1946
D. E. MCCOWN, *Prefatory remarks,* 284-291
E. J. ROSS, I *Rana Ghundai,* 291-295
B. S. GUHA and B. K. CHATTERGEE, *Report on skelettal remains*

Aardewerk tot Ubaid periode met vertakkingen naar het Oosten (Mohenjo Daro).

Verder kwam tot onze beschikking een der weinige exemplaren, die Japanse bezetting en ongeregeldheden daarna overleefd hebben van

47. Th. A. BUSINK, *Sumerische en Babylonische tempelbouw,* Batavia, 1939.

48. verder: A. MOORTGAT, *Die Entstehung der sumerischen Hochkultur* (Alter Orient 43), Leipzig, 1945; zijn indeling staat op blz. 542-543.

49. S. LLOYD, *Ruined cities of Iraq,* Oxford, 1942

50. S. LLOYD, *Foundations in the dust, A story of Mesopotamian exploration,* London, New York, Toronto, 1947

51. G. CONTENAU, *Manuel d'Archéologie orientale* IV, Parijs, 1947

52. A. PARROT, *Archéologie mésopotamienne; les étapes,* Parijs, [1946] (Sciences d'aujourdhui, collection dirigée par André GEORGE). Geschiedenis der opgravingen tot het begin van de oorlog met XVI platen, 9 kaarten en 150 figuren in de tekst.

ALPHABETISCHE LIJST DER AUTEURS

BAQIR, Taha 4, 6, 7, 8, 15
BRAINWOOD, L. S. 44.
BRAINWOOD, R. J. 37, 44.
BUSINK, Th. A. 47.
CONTENAU, G. 50, 51.
DELOUGAZ, P. 27.
DELOUGAZ, P. and S. LLOYD 29
DOUGLAS VAN BUREN, E. 3, 11, 39.
FRANKFORT, H. 26, 30.
FRANKFORT, H., S. LLOYD, Th. JACOBSON and G. MARTINY 28.
FULANE, E. 44.
GADD, C. J. 42.
GUHA, B. S. and B. K. CHATTERGEE 46.
KRAMER, S. J. N. 17.
LEVY, S. J. 18.
LLOYD, S. 1, 2, 19, 22, 33, 36, 37, 38, 40, 49, 50.
LLOYD, S. and Fuad SAFAR 19.
MALLOWAN, M. E. L. 41.
MCCOWN, D. E. 46.
DU MESNIL DU BUISSON, R. 44bis
MOORTGAT, A. 48.
MUSTAFA, M. A. 10.
OPPENHEIM, M. Freiherr VON. 43.
PARROT, A. 52.
PERKENS, P. L. and R. J. BRAINWOOD, 44.
ROSS, E. J. 46.
SAFAR, Fuad 21, 37.
LLOYD, S. and Fuad SAFAR 19.
SCHMIDT, H. 43.
SMITH, Sidney 14.
WOOLLEY, Sir Leonard 25, 45.

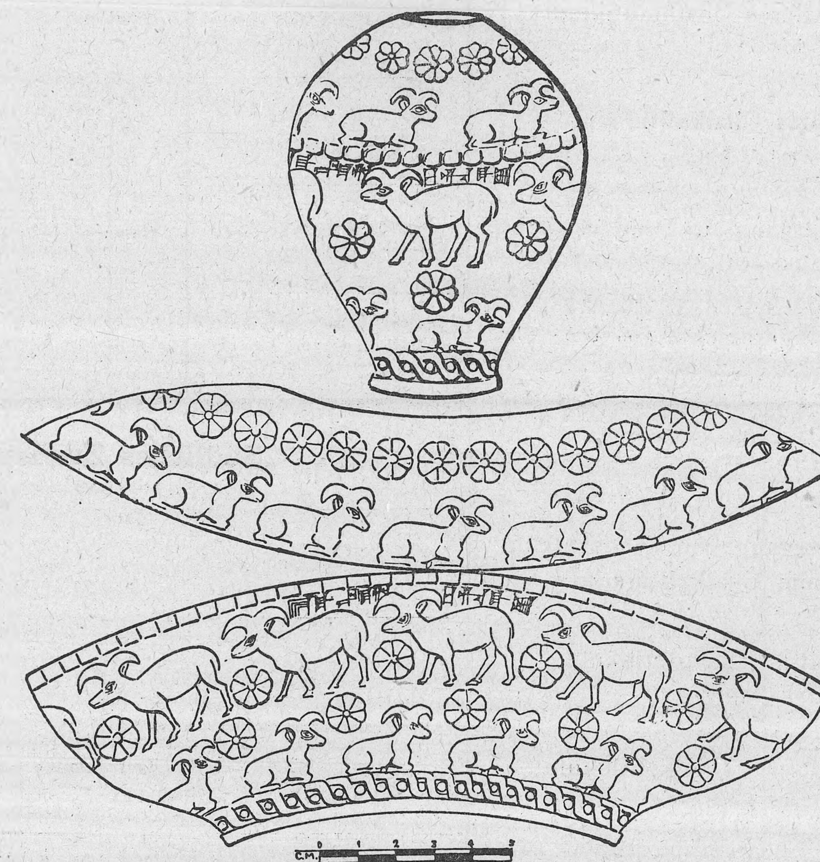

Fig. 76. Aqar Quf, knop van knots ontrold (zie Fig. 77 op blz. 560)
(*Iraq,* Supplement 1945, Plates XXV, XXVI)

De opgravingen in Tell Dēr, wellicht het oude Accad, brengen ons nog in het eerste millennium, dat door de zucht van de opgravers de oudste perioden te vinden, op de achtergrond der belangstelling dreigt te raken. Hier vinden wij een stad in de Accadische periode. (Vijf lagen stammen uit die tijd, de achtste is Babylonisch). Men verkreeg een mooie collectie van de typen van het aardewerk over de tijdsduur Hellenisme tot Accadisch. Daar verdere gegevens in Nederland nog ontbreken, volstaan wij met deze mededeling.

Als wij nu de opgravingen uit DUR-KURIGALZU, Tell Harmal en gedeeltelijk Alalakh behandelen, dan heeft dit het volgende voordeel. Deze plaatsen toch hebben voorwerpen geleverd, die ook hen interesseren wier belangstelling meer op de kunsthistorische zijde is gericht. Inderdaad vindt men dan ook spectaculaire stukken (PLATEN XXIX en XXXII), muur-

MOORTGATS INDELING DER ARCHÆOLOGISCHE PERIODEN VAN VOORAZIË

		Kleinasien		Syrien						Nördliches Zweistromland						
I	Übergang vom Neolithikum zum Chalkolithikum			Hama M	Byblos (Chalkolithische Nekropole) Bull. Mus. Beyrouth III S. 77 f.	Tell Judeide XIV	Ras Schamra V	Saktschegözü (altmonochrom. geritzt)	Karkemisch (altmonochrom)	Chagar Bazar 15	Tepe Gawra XXVI		Ninive I/IIa		Tell Halaf (altmonochrom)	
II 1	Frühes Chalkolithikum (Tell Halaf-Zeit)		Mersin (Yümük Tepe)	Hama L ↓		Tell Judeide XIII	Ras Schamra IV	Saktschegözü (bemalt)	Karkemisch (bemalt)	Chagar Bazar 15, 14-6	Tepe Gawra XXV-XX	Arpatschija T.T. 10-6	Ninive II b-c ↓		Tell Halaf (bemalt)	Samarra
2	Mittleres Chalkolithikum (Obed I-Zeit)			Hama L ↓							Tepe Gawra XIX-XVI	Arpatschija T.T. 4-1	↓			
3	Spätes Chalkolithikum (Obed II-Zeit)			↓							Tepe Gawra XV-XI		Ninive III			
III	Übergang zur Frühgeschichte (Uruk-Zeit)	Alischar (Kupferzeit)		Hama K ↓							Tepe Gawra XI-VIII B-C		Ninive III/IV			
IV	Frühgeschichte (um 3000 v. Chr.)	Alischar (Chalkolithikum)		↓		Tell Judeide XI					Tepe Gawra VIII A Tepe Gawra VII		Ninive IV/V	Tell Billa VII		

		Südliches Zweistromland						Iran: west-südwestlicher Iran				Iran: östliche Hochebene				Turkestan
I	Übergang vom Neolithikum zum Chalkolithikum	Kisch?	Lagasch (?)								Persepolis B	Tepe Sialk I	Ray (Tchechme Ali)			Anau I/II
II 1	Frühes Chalkolithikum (Tell Halaf-Zeit)						Haǧǧi Moḥammed (?)					Tepe Sialk II/III 1-5	Ray (Tchechme Ali)	Qum	Tepe Hissar I A	
2	Mittleres Chalkolithikum (Obed I-Zeit)		Lagasch Osthügel ↓	El Obed (Siedlung)	Ur „flood-pit" unter 5,2 m über Grundwasser	Uruk XVIII-XIV		Tepe Giyan V (Anfang)	Tepe Mussian	Susa I^{bis}		Tepe Sialk III 6			Tepe Hissar I B	
3	Spätes Chalkolithikum (Obed II-Zeit)		↓	El Obed (Gräberfeld)	Ur „flood-pit" 8,3-5,2 m über Grundwasser	Uruk XII		Tepe Giyan V (Ende)		Susa I	Persepolis A	Tepe Sialk III 6-7			Tepe Hissar I C II A ↓	
III	Übergang zur Frühgeschichte (Uruk-Zeit)		Lagasch Hügel „K" 9-13,5 m tief		↓	Uruk XI-VII				„Couche intermédiaire a"		↓			Tepe Hissar II A	
IV	Frühgeschichte (um 3000 v. Chr.)		Lagasch Hügel „K" 3,75-9,00 m tief		Ur „flood-pit" 9,7-8,3 m über Grundwasser	Uruk VI-IV Uruk III/II	....	....	....	Susa II	....	Tepe Sialk IV 1			Tepe Hissar II B	

Zie voor de correctie van het oudste chalcolithicum hieronder de tabellen over Hassuna en MAINWORD's tabel over de pottery van Voorazië; in de afdeling Zuidelijk Mesopotamië komen nu nog de geledingen van Uqair en Eridu, in die van Noordelijk Mesopotamië Tell Brak en Hassuna.

schilderingen, terracotta leeuwen, beeldhouwkunst, en bovendien een koningsgraf. Tevens hebben wij door deze wijze van behandeling verder met het tweede millennium afgedaan.

Over de historische rol en betekenis van DUR-KURIGALZU heeft de Heer BÖHL de lezers van de Jaarberichten reeds ingelicht naar aanleiding van zijn bezoeken aan die plaats (Jrb. IX/84). De opgravingen hadden kort nadien plaats, nl. 1942-'43 en 1943-'44, evenwel op kleine schaal. De zikkurat é-gi-r'im geheten, vroeg in de eerste plaats belangstelling. Dat de Cassieten, in vele andere opzichten de Sumeriërs volgend, ook de typische Sumerische cultuurprestatie, de tempeltoren, imiteerden, wekt geen verwondering. Telkens werden acht tot negen lagen van ongebakken tichels afgedekt met rietmatten, door zand en grint verzwaard. De vier zijden, op de windstreken georiënteerd, waren niet vlak, maar door lisenen versterkt,

Fig. 78. Dur Kurigalzu, muurschildering van passage III van groep H *Iraq* 8, plate XII.

zodat er inhammen ontstonden. Ten Z.O. lag een tempelcomplex gewijd aan de godentrias Enlil, Ninlil en Ninurta. De namen der tempels zijn é-gašan-an-ta-gàl, het huis van de in de hemel zijnde vorstin, e-ki-gal, het huis van het grote land (= de onderwereld?), en é-sag-dingir-ri-e-ne, het huis van het hoofd der goden. In de tweede campagne werd ook in ‚Mound A' gegraven. Er is nu enige onzekerheid, omdat de naam é-gašan-an-ta-gàl ook hier wordt aangetroffen in analoge bouw.

Op enige afstand van de tempeltoren ligt de heuvel Tell Abrad, geheel en uitsluitend uit Cassietische paleizen bestaande. De stichter was Kurigalzu I, en de naam van het paleis é-gal-ki-šàr-ra, het paleis van het heelal; zijn opvolgers hebben het herhaaldelijk verbouwd; onder meer werd het gedeelte van de dienstvertrekken blootgelegd. Belangrijk is hier kamer 5. Het bovenstuk van de wanden en het plafond zijn beschilderd geweest. Het is hier niet de plaats de geschiedenis van deze paleisbouw in details na te

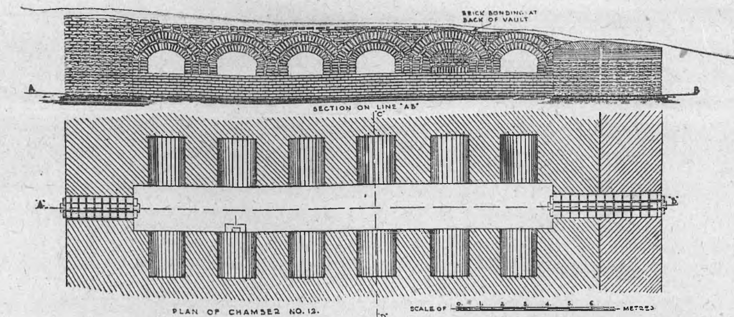

Fig. 79. Dur Kurigalzu, Doorsnede en plattegrond van bergruimten in het paleis. Laag I (*Iraq*, Supplement 1945, Plate XVI)

gaan, we wijzen slechts op de gewelfde opslagplaats (PLAAT XXX), met doorsnee en plattegrond in Fig. 79, voorts op de welkome aanvulling op ons artikel in Jrb. 9 over de schilderkunst (PLATEN XXXII en Fig. 78) en op de knop van de staf (Fig. 76 en 77 (slotvignet), waarbij de versiering er wel op wijst, dat het hier gaat om een instrument van een herder der volken.

HARMAL — De jongste laag van Tell Harmal (Diniktum in de oudheid volgens SMITH) brengt ons ook in de periode der Cassieten. Dit was een armer tijdvak voor deze plaats, volgend

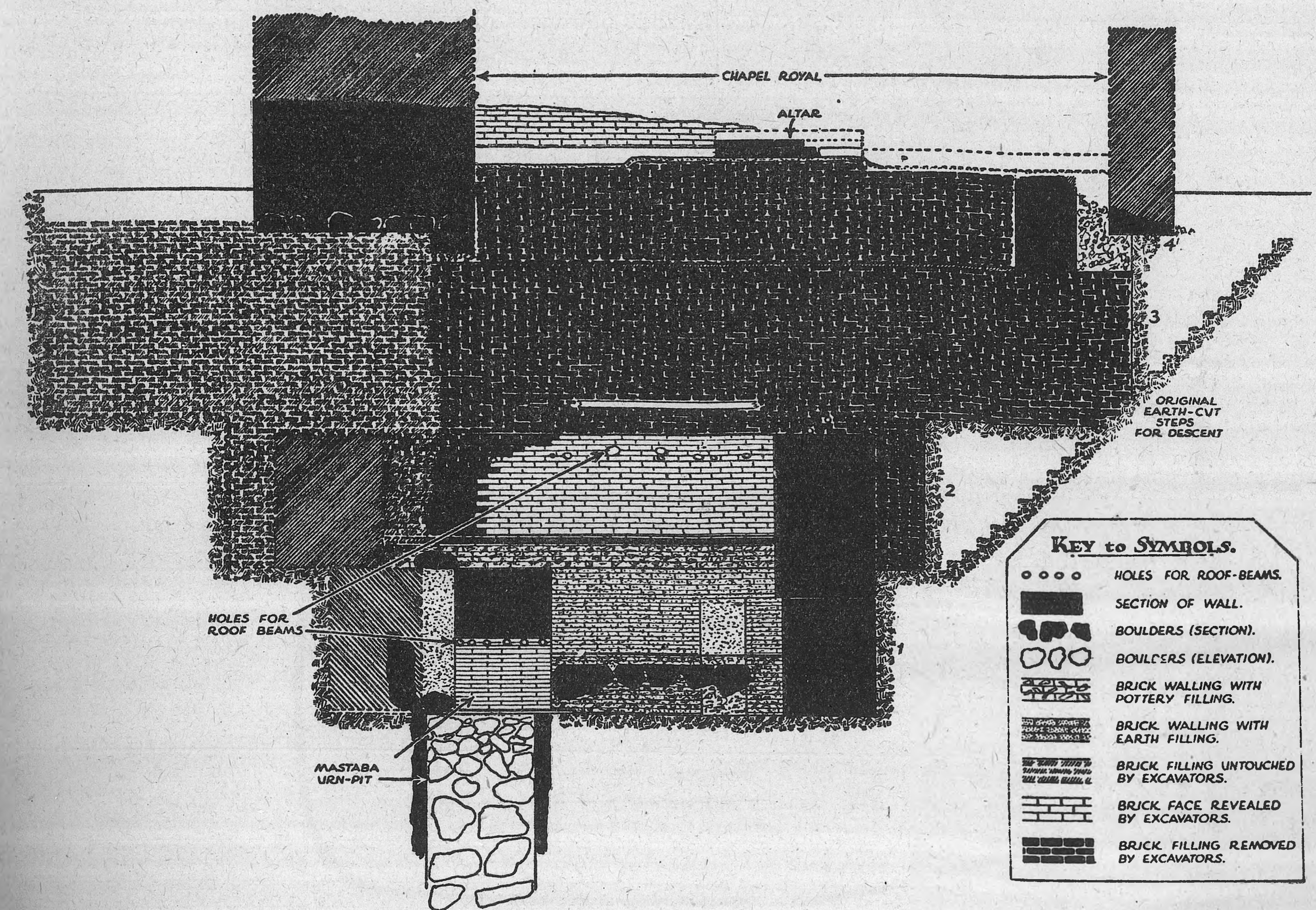

Fig. 80. Alalakh, Doorsnee van het koningsgraf (*ILN* 5662, 470)

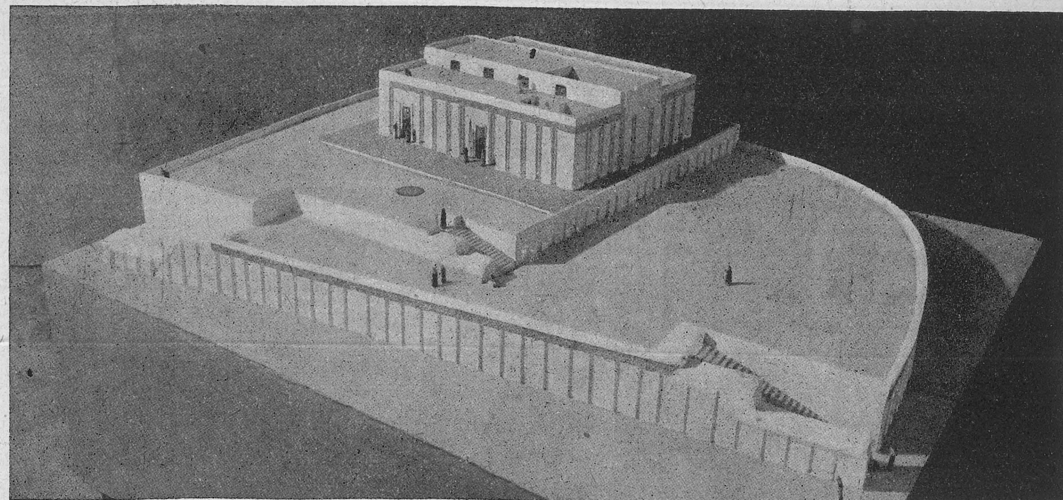

Fig. 81. Tell Uqair, Reconstructie van tempel (met schilderingen) op platvorm: Iraq Museum (*JNES* 2, Plate XIV)

op de grote bloei van dit centrum van administratie in deze streek. De tot nu toe bekende oudste periode is die van Ibiq-Adad II van Esjnunna, maar vermoedelijk gaat de stichting tot op de Accadische tijd terug. Tell Harmal was, zoals de reconstructie in ons kopvignet laat zien, niet zozeer een stad met nijvere in- en uitgaande bewoners dan wel een afgesloten domein

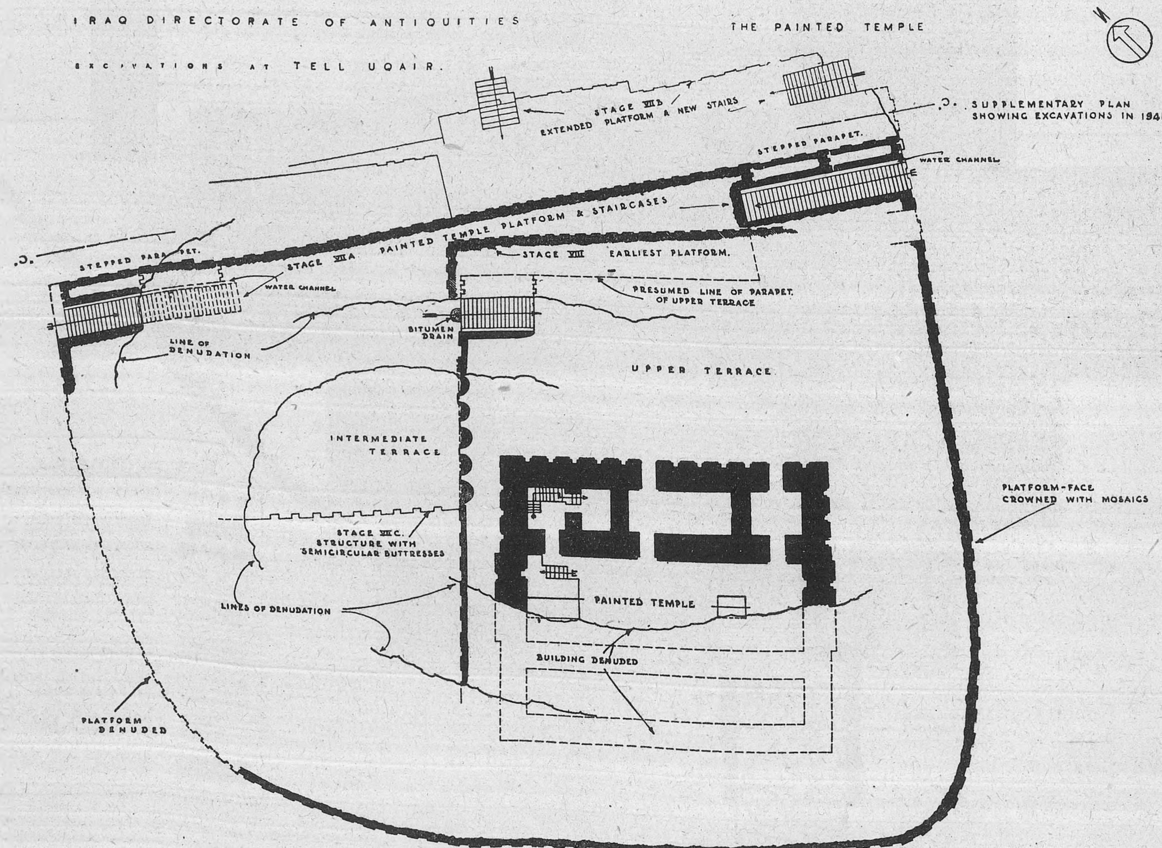

Fig. 82. Tell Uqair, Tempel na opgravingen in 1941 (*JNES* 2, Plate V)

voor de ambtenaren: immers er is slechts één ingang in de vier muren, als het ware één groot huis. Die muren zijn weer van lisenen voorzien. Van de administratie zijn tal van zakenbrieven, lijsten van namen van ambtenaren, van geographische namen, en verdere wettelijke en zakelijke bescheiden over, in totaal 1300. (Merkwaardig is een tablet waarop muziektekens zouden voorkomen). In dit complex was ook een heiligdom aan de godin Nisaba en haar gemaal Chani gewijd (PLAAT XXX). De fragmenten van levensgrote beelden in terracotta van leeuwen, bij de ingang van tempel en van 't hof gevonden, leverden materiaal voor de reconstructie van twee daarvan, die nu in Bagdad een attractie van het Museum vormen (PLAAT XXIX).

ALALAKH — Wij zijn nu reeds het derde millennium genaderd en willen, voordat het uit tijdrekenkundig oogpunt uit het kader zou vallen, de aandacht vestigen op de jongste opgra-

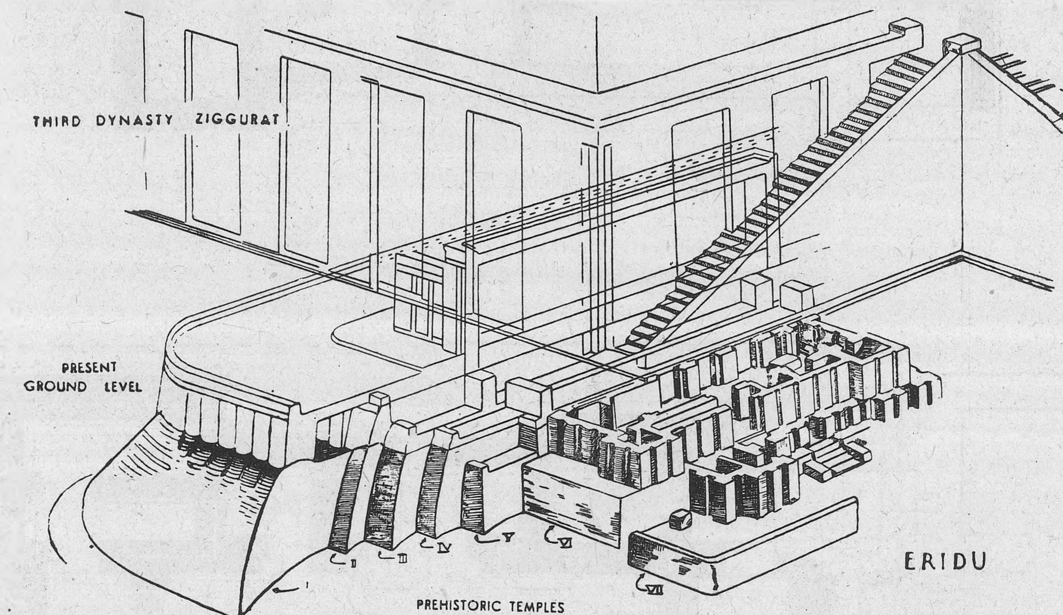

Fig. 83. Eridu, Zikurrat met Sumerische tempels er naast / onder (*Orientalia* NS 17, Plate IX)

vingen in Alalakh, in de sandsjak Alexandrette (dus sinds 1939 Turkije) liggend. Daar werd uit de periode van vóór ± 1700 v. Chr. het graf van een koning gevonden, een van de weinige koningsgraven uit Voorazië (Fig. 80). Bovendien passen de spectaculaire stukken van de portretkunst in onze opzet. Verder geeft het aardewerk hier ons een indicatie voor het geschiedkundig gebeuren. Het gebruikelijke geschilderde aardewerk van Noord Mesopotamië verdwijnt nl. in Alalakh met de zevende laag van boven gerekend, maar komt daarna weer terug. Daar de zevende laag die is van koning Yarim-Lim en zijn dynastie, bovendien diens graftempel verwoest is, neemt de opgraver WOOLLEY aan, dat bij deze revolutie aan een nationalistische beweging is te denken, dus dat Yarim-Lim's politiek er een van hervormingen is geweest, die zich ook tot het type van aardewerk zouden hebben uitgestrekt. In de verwoeste grafkapel vlak naast het paleis vond men de koppen van stukgeslagen beelden (PLAAT XXIII b, c). Terecht geeft WOOLLEY als onderschrift „Proud, self reliant.. hard, aloof, but not lacking in humour" daarmede het individuele, dat deze kop kenmerkt goed treffend. In deze kunst en ook in het zozeer verminkte kopje op PLAAT XXIII a ziet hij invloed van de Egyptische beeldhouwkunst van de XIIde Dynastie; wij zijn echter meer geneigd ze als typische representanten van de Syrische kunst te zien.

Onder de kapel (4 op Fig. 80) was voor het bouwen van het graf een kuil van 160 × 60 voet gegraven. Trappen waren er tot aan het midden van de kuil. Hoe de geledingen van deze groeve later zijn geweest, is ons uit de beschrijving van den opgraver niet geheel

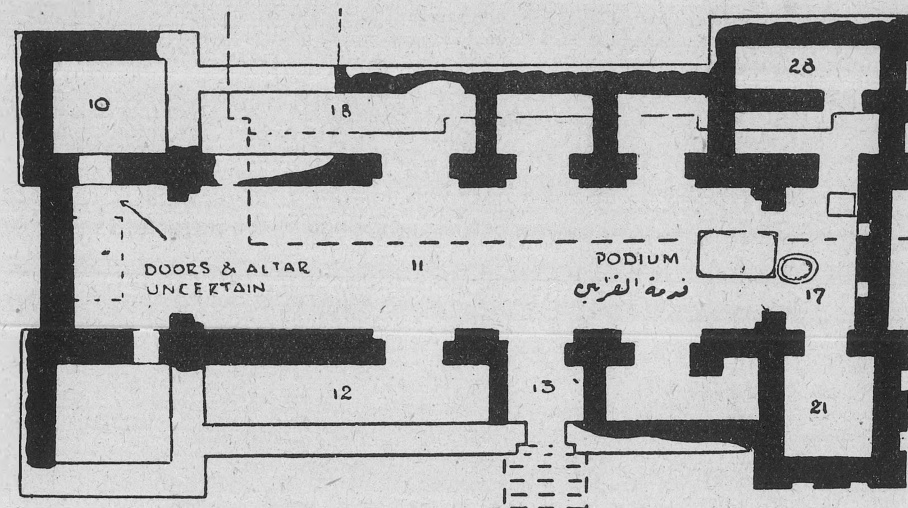

Fig. 84. Eridu, Ubaid tempel VI (*Sumer* 3, fig. 2)

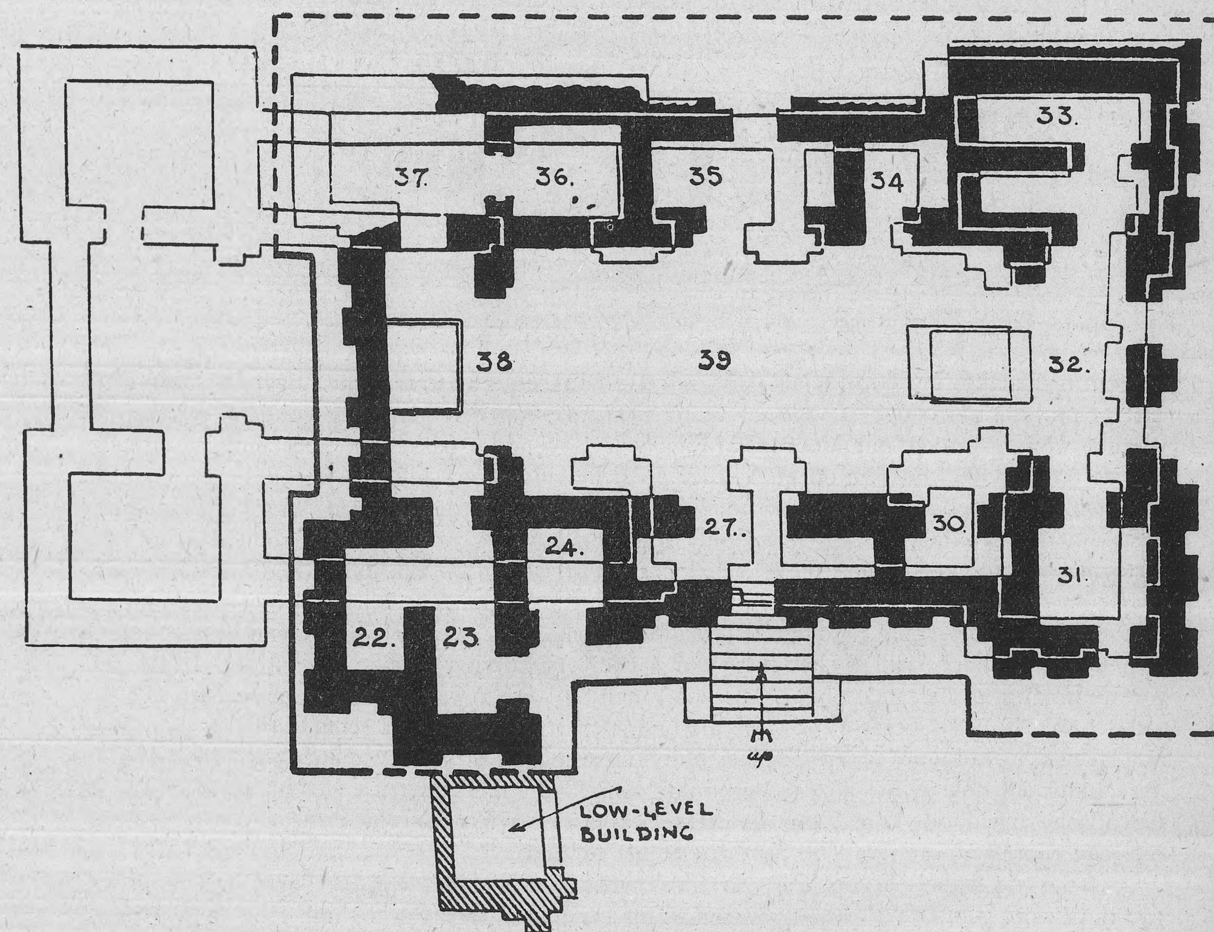

Fig. 85. Eridu, Ubaid tempel VII (*Sumer* 3, fig. 3)

duidelijk; ongeveer was het als volgt. Eerst kwam een bouwwerk van kleitichels tot een diepte van 10 voet (3). Daaronder bevond zich weer het dak van een gebouw, uit dezelfde soort tichels opgetrokken (2), en daaronder weer een bouwsel in de vorm van een cubus door de opgravers naar Egyptische analogie de mastaba genoemd, met een voorhof en een ingang, gebouwd uit kleitichels, maar met een vloer van baksteen. Onder die tegelvloer ligt een vierkante schacht, met kleisteen bekleed en opgevuld met zand en stenen. De opgravers vermoeden dat hierin de crematie-urn is geplaatst. Daar de pompen, die gebruikt werden (men was 14 voet onder de waterspiegel) het opgaven, moest het werk worden gestaakt en kon men niet tot het graf in engere zin doordringen.

UQAIR — Wij kunnen nu verder onze aandacht besteden aan het derde en het vierde millennium v. Chr.. Van de opgravingen in Uqair met tempel en fresco's uit de Urukperiode kwam tijdens de oorlog bericht tot ons door (Jrb. 9). De resultaten kunnen als volgt worden

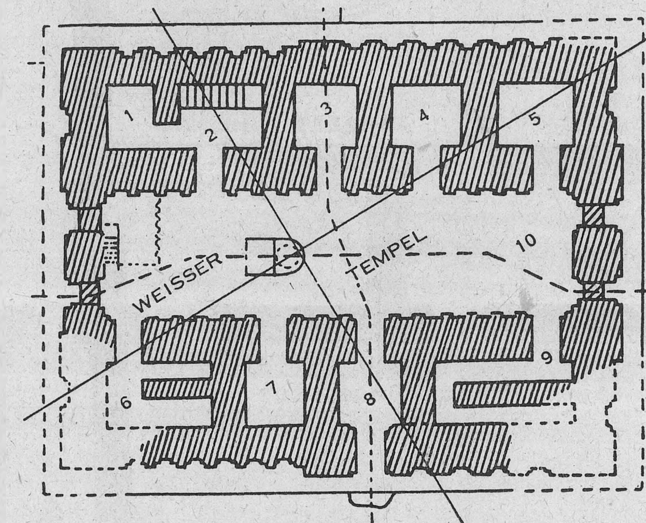

Fig. 86. Uruk, Witte Tempel B met wijzigingen van BUSINK (BUSINK, *Tempelbouw*, Plaat II)

samengevat: a) tamelijk rijke graven uit de Vroegdynastische periode (dus prae-Sargonisch); b) een kleine kapel uit de Djemdet Nasr periode en een aantal pictographische tabletten uit die tijd (daarom ook wel met Uruk IV samen de protolitteraire periode genoemd); c) een tempel op tempelplatform uit de Uruk-periode (zie Jrb. 9, Fig. 25 en dit Jrb. Fig. 81 en 82) en d) een aantal gebouwen uit het Ubaid-tijdvak en daaronder de maagdelijke bodem.

ERIDU — De opgravingen in Eridu brengen nog groter verrassingen. Men heeft nl. daar in de Ur III periode onder Ur-Nammu *tabula rasa* gemaakt om tot het bouwen van een zikurrat (tempeltoren) te kunnen overgaan. Hieraan werden de fundamenten van een vijftal boven elkaar liggende tempels opgeofferd, zodat het tracé van hun plattegrond niet te tekenen valt (in tempel I waren stiftmozaieken uit de Urukperiode) maar onder die vijf waren nog de fundamenten van tempels VI en VII intact (Fig. 83-85); de zevende wordt op grond dat hier ongebroken Ubaid-aardewerk werd gevonden door de opgravers dan ook in die periode gedateerd. (De opgravers gebruiken hier de term *painted pottery* voor Ubaid in tegenstelling met monochroom). Bovendien kwam er een gebouw, in elk geval niet-profaan van karakter (Fig. 87), uit de Uruk-periode op dit terrein voor de dag.

Als men nu bedenkt, dat voor 1939 de Ubaid-periode werd beschouwd als de oudste uit Zuid Mesopotamië, dat men deze cultuurperiode op grond van de vondsten in Ubaid zelf en in Redau bij Uruk (4de campagne) zag als een van in hutten levende jagers en vissers, als men verder leest, dat onder Tempel VII nog minstens 10 m puinheuvel ligt, dan is het vanzelf duidelijk voor hoeveel vragen men nu komt te staan. Zij brengen ons bovendien in

een tijd, waarin schriftelijke bronnen geen opheldering brengen; aan de archæoloog en de praehistoricus, speciaal de architectonisch geschoolde, moet de historicus overlaten de motieven van ontwikkeling en/of verandering te vinden. Aan BUSINK's boek over de tempelbouw zou een hoofdstuk moeten worden toegevoegd. In het komende Jaarbericht zal deze geleerde dan ook dit onderwerp behandelen.

Wij willen volstaan met enige opmerkingen te maken. Het historisch probleem bij uitstek,

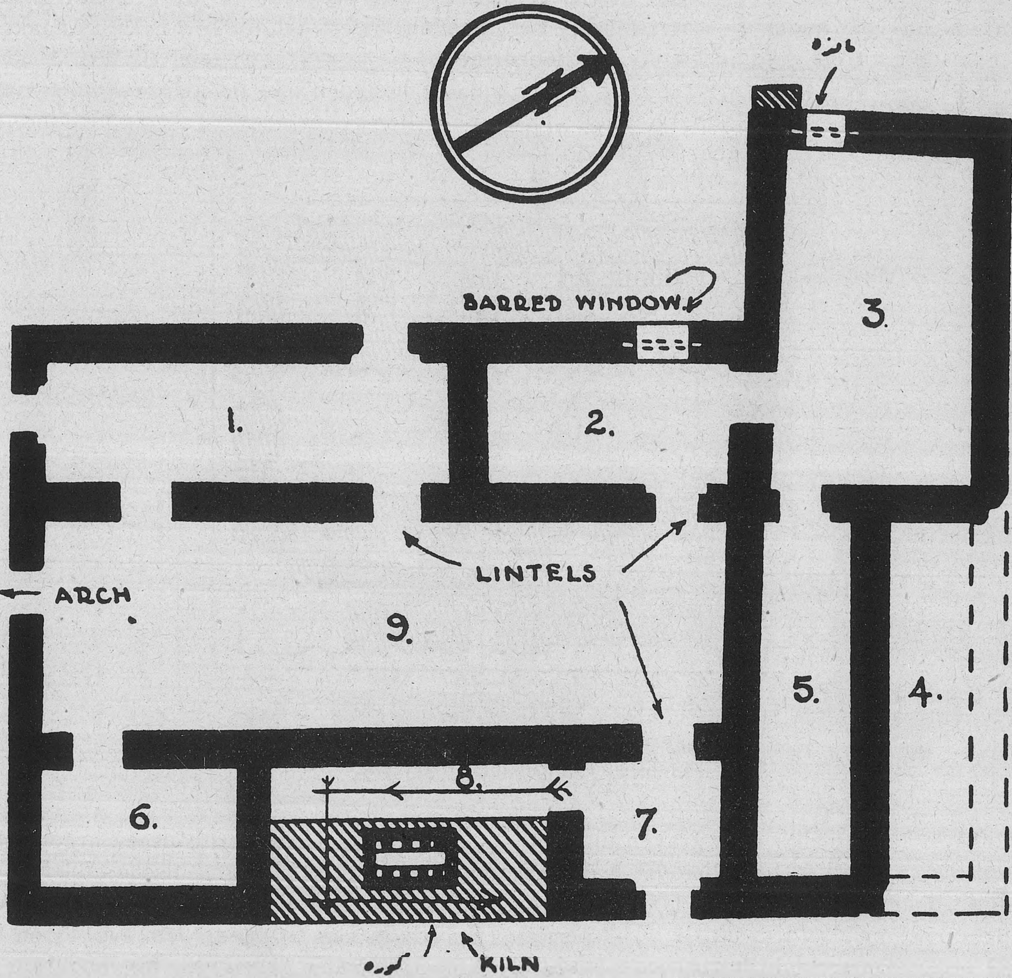

Fig. 87. Eridu, Het gebouw uit de Urukperiode (*Sumer* 3, fig. 7)

dat ook de opgravers interesseerde, was of wij nu hier met een Praesumerische of een Protosumerische cultuur te maken hebben. In elk geval is de opvatting, dat de Sumeriërs in de Uruk-periode zouden zijn gekomen, omdat daarin een culturele vernieuwing zich zou manifesteren, nl. architectonische bouw, enz. niet op die gronden te handhaven. FRANKFORT's opvatting eenheid van cultuur door de gehele ontwikkeling heeft wel grote steun gekregen, maar daarmede is nog niet bewezen, zoals hij denkt, dat dit ook eenheid van dragers van die cultuur insluit.

Verder lette men in het bijzonder op Tempel VII die aan drie zijden ingangen heeft, in de lengtezijden telkens een, en in de noordelijke korte zijde twee. De offertafel, waarop aan

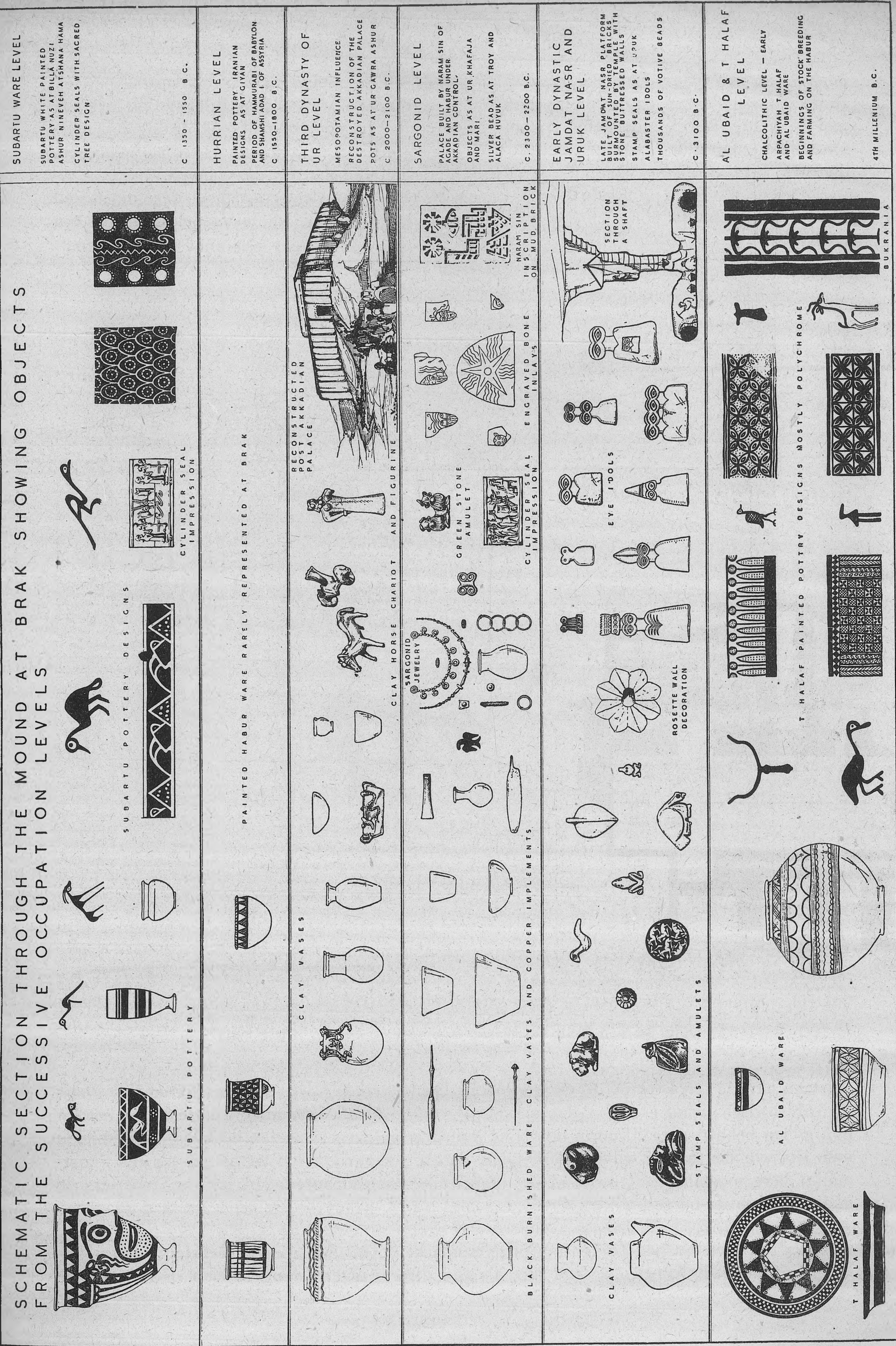

Fig. 88. Tell Brak, Overzicht (*Iraq* 9, Plate LXIV)

de god van het water, Enki, vissen werden gewijd, en het altaar staan tegenover het penant. In de jongere Tempel VI zijn die twee ingangen verdwenen, wat volgens BUSINK ook in Uruk met de Witte Tempel zou hebben plaats gehad (zie Fig. 86), evenals ook de ingang in de Oostelijke lengtezijde. Zo heeft men dus in VI het type van de geknikte as-tempel gekregen, die door BUSINK als *het* kenmerk van de Sumerische tempel wordt beschouwd.

Tevens ziet men in Eridu hoe in en op de plaats van de terrastempel de tempeltoren werd gebouwd. Men kan zich dus met de opgravers afvragen, of de tempeltoren niet zijn

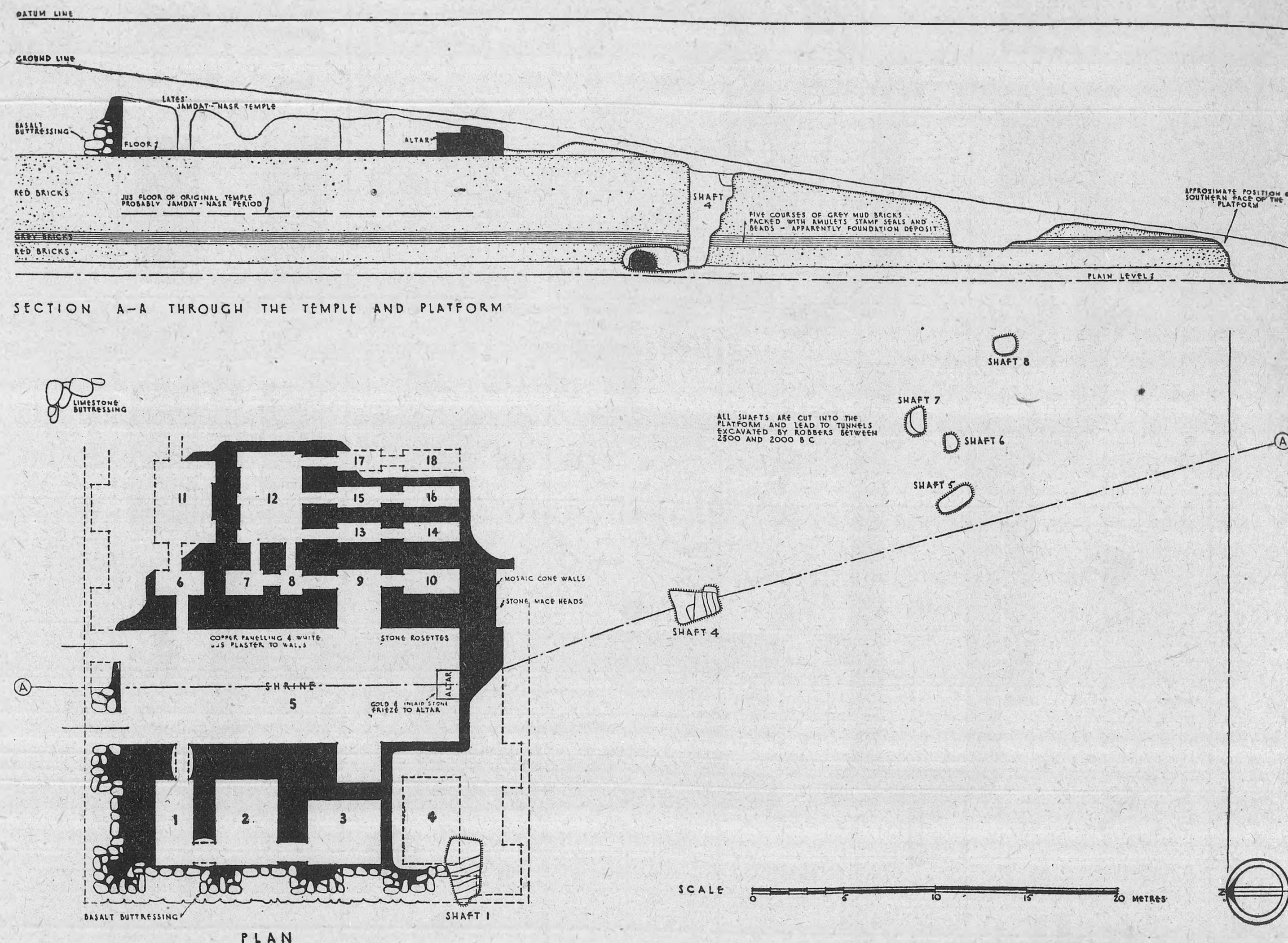

Fig. 89. Tell Brak, Oogtempel en omgeving (*Iraq* 9, Plate LVII)

ontstaan aan de terrastempel te danken heeft. Dit is weer historisch belangrijk en ook godsdiensthistorisch; want is dit zo, dan vervalt de verklaring als zouden de Sumeriërs op bergen hun goden hebben vereerd en in de vlakte kunstmatige bergen zouden hebben gebouwd. Zou men iets van die theorie willen overhouden, dan zou men reeds het terras zelf als een kunstmatige berg moeten beschouwen of de modificatie moeten aanbrengen, dat de Sumeriërs de goden *ook* op de bergen wilden vereren, zoals andere volken deden.

Wij verlaten nu het Zuiden om onze aandacht op het Noorden te bepalen. Men zij er echter op bedacht Noord en Zuid niet als een directe tegenstelling te zien. Hoe nauw de

culturele eenheid van het leven in het derde millennium was, bleek reeds bij de opgravingen in Mari in Syrië vergeleken bij die in Esjnunna bij de Elamietische grens. Hiervan hebben wij nu weer een voorbeeld bij de opgravingen in Alalakh. In de twaalfde laag, die met hulp van de zegels gedateerd werd als gelijktijdig met de koningsgraven in Ur, dus in de vroeg-dynastische periode, vond WOOLLEY ook de façade van een groot gebouw, waarschijnlijk een paleis; in die façade nu was een rij zuilen (PLAAT XXIII d) van tichels gebouwd, ongeveer vier voet in diameter, en nog overgebleven tot een hoogte van 10 voet. En Uruk èn Kisj hadden reeds voor deze oude tijden deze bouwkundige elementen geleverd. Het interessante is nu, dat Syrië later als bakermat wordt aangezien voor het type van bouwwerk, dat *bît*

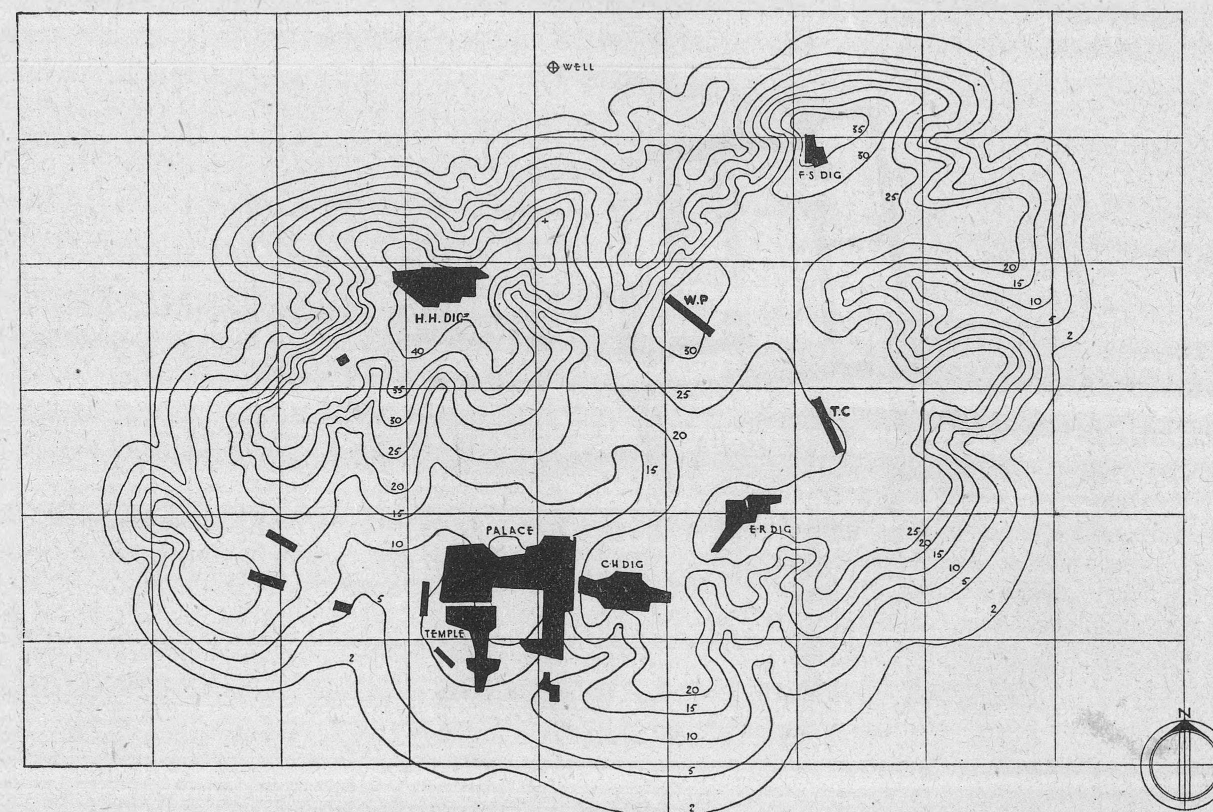

Fig. 90 Tell Brak, Terreinkaart met paleis uit Accadische tijd (*Iraq* 9, 1947, Plate LVI)

ḫilāni heet, waaraan volgens GADD's wel juiste interpretatie (*The stones of Assyria*, 1936, 114-115) een kolommenportiek voorkomt. Dit type wordt dan ook later weer in Assyrië gevonden. Deze vondst is dus van het hoogste belang voor de cirkelgang der cultuur, als zou blijken, dat er een stilistisch verband tussen deze façade en die van het *bît ḫilāni* viel te constateren.

Wij mogen dus op enig verband tussen Noord en Zuid bedacht zijn. In de dertiger jaren wezen reeds Tepe Gawra en Arpachija hier op. (Jrb. I/3, 121, II/6 222). In Tepe Gawra XIX en XIII had men bovendien tempels van ontwikkelde architectuur (in het bijzonder XIII) uit de Ubaid-periode gevonden; en daar men uit het Zuiden voor dit tijdvak slechts hutten en dorpen kende, zag men het Noorden als de scheppende factor in deze. Men zou in die periode dan vanuit het Noorden naar het Zuiden zijn gegaan, en daar zou dan zich de bouwkunst, zij het met afwijkingen, mede verder hebben ontwikkeld. Door de vondsten in Eridu is dit nu op losse schroeven komen te staan. Het probleem Noord-Zuid zal opnieuw in zijn volle omvang moeten worden bekeken.

BRAK — De spheer van Tell Brak en Chagar Bazar, puinheuvels op het Sinjar plateau,

kan de lezer bekend zijn (zie Jrb. II/6 222) ook uit de romans van Mrs. MALLOWAN onder het pseudoniem Agatha CHRISTIE verschenen. In fig. 88 geeft MALLOWAN ons een mooi overzicht over de culturen, die in Tell Brak leefden vanaf de eerste helft uit het tweede millennium (Subartu en Churrieten) tot aan de Ubaid- en de nog oudere Halaf-periode, dus derde millennium. Voor de jongste vier perioden kunnen wij naar dit overzicht verwijzen. Voor de vijfde van boven zij opgemerkt, dat de „Eye idols" stammen uit de „Eye Temple", de Oogtempel. Deze tempel ontving die naam wegens het veelvuldig voorkomen van het oogmotief, en wegens de idolen, waarop alleen het oog als onderdeel van het lichaam was aangegeven. Het is het einde van de Djemdet Nasr-periode, waarin wij nu zijn (*Iraq*, Plates XII, XVI, LI); de cella was driemaal zo lang als breed met dienstvertrekken aan beide zijden (Fig. 89). Tegen de noordelijke muur was een verhoging (podium of offertafel). De drie

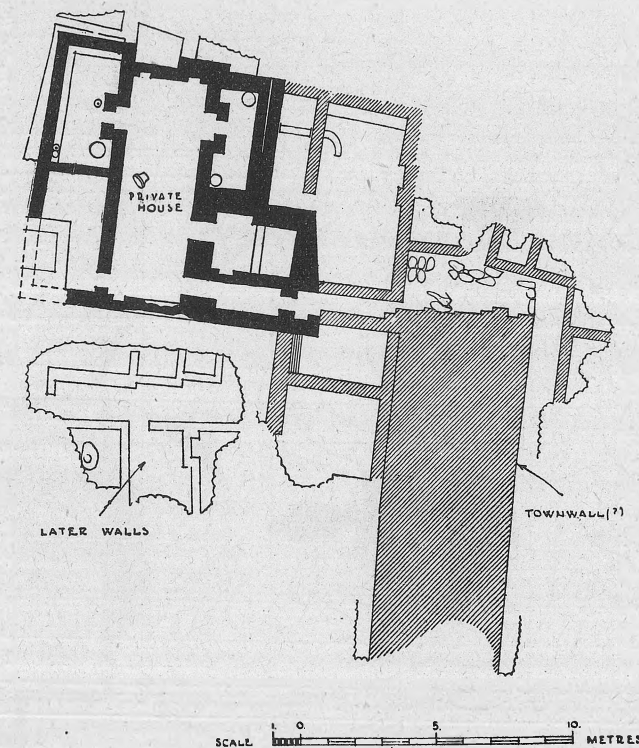

Fig. 91. Grai Resj, Overzicht (*Iraq* 7, 14, Fig. 2, Area aB)

zichtbare zijden hiervan waren versierd met een gulden fries (PLAAT XXVIII) bestaande uit „fretted bands" (lijstwerk) van witte kalksteen en grijze ingesloten leisteen omgeven met gouden strookjes. Deze waren aangebracht op een houten achtergrond en bevestigd met zilveren spijkers met gouden knoppen. De muren van het gebouw toonden de ook uit Uruk bekende mozaiek-techniek, en ook de bekende rosetten aan de Noordelijke buitenmuur. Verder vond men het oogmotief als ornament op verschillende onderdelen. Zou het goddelijk oog hier vereerd zijn? Onder deze Djemdet Nasr tempel zijn nog de ruïnes van vroegere gevonden, nl. de Witte (wit gepleisterde vloer), de Grijze (grijze tichels) en de Rode (uit de Uruk-periode, op grond van het rode aardewerk). Reeds in de Accadische periode hadden tempelrovers tunnels naar deze onderste lagen gegraven, die nu weer konden worden gebruikt. Deze tempel roept herinnering op aan de Sin tempel IV uit Chafadje (OIP 58, Plates II-IV), Uqair, Uruk en Gawra, en ook aan Eridu VII, daar wij in de noordelijke muur ook hier twee ingangen hebben.

Uit de laag van de Grijze Oogtempel stammen de stenen mensenhoofden, zeer primitief van vorm (PLAAT XXVIII). In zoverre deze koppen kegelvormig zijn (volgens FRANKFORT,

OIP 54, 34-36 vormen kegel en cylinder het grondschema van de Mesopotamische sculptuur in tegenstelling met de cubische vorm van de Egyptische plastiek) zou de eenheid van ontwikkeling van het Tweestromenland in dit punt hier reeds naar voren komen. Maar welk een verschil van beheersing van het materiaal, als men daarnaast de afbeeldingen der dieren uit diezelfde periode legt, om nog niet eens te spreken over het vrouwenkopje uit Uruk, dat iets jonger is (Jrb. II/7 PLAAT XXV)!

Dit alles wijst op een periode, waarin het Sinjar plateau cultureel een groter rol speelde dan later; er moet een nog dichte bevolking zijn geweest, landbouw werd op grote schaal

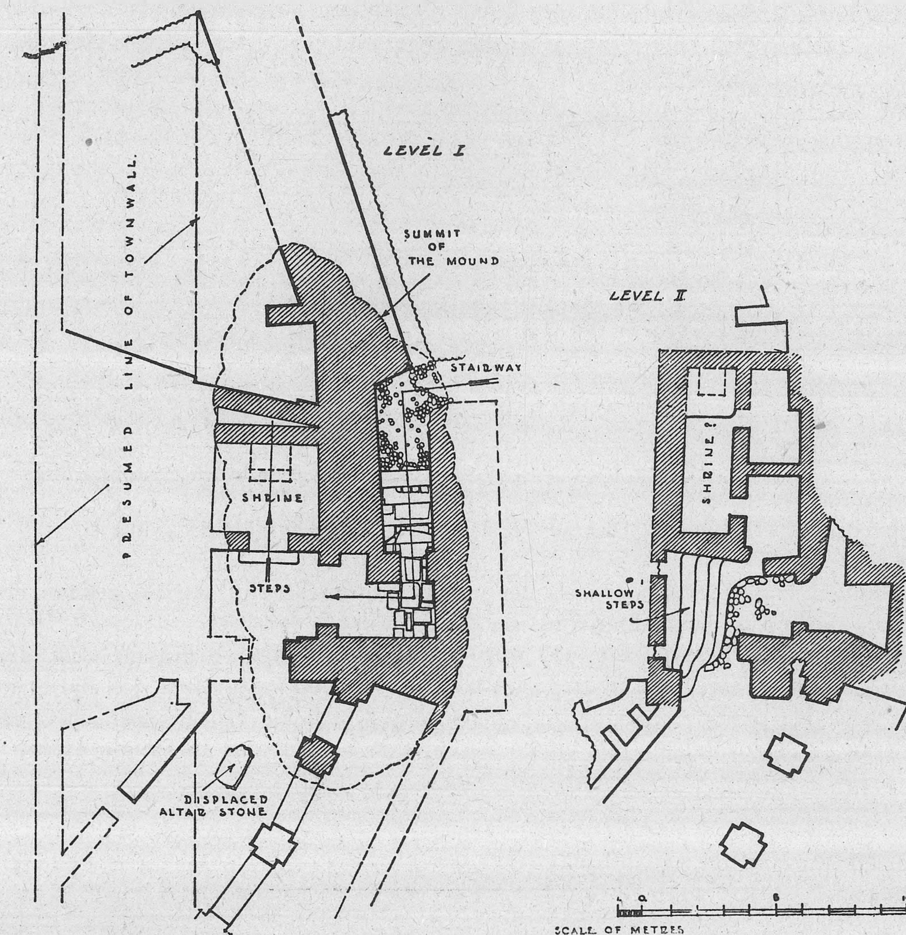

Fig. 92. Tell Khosji, Overzicht (*Iraq* 7, 16, Fig. 4, Berg B)

beoefend (*Hordeum vulgare* en *Hordeum hexastichon*), daarnaast verschillende vormen van *Triticum*. De veestapel was uitgebreid: *Canis, Sus, Capra, Ovis, Bos* en zelfs uit de Grijze Oog Tempel *Equus* (klein model) komen voor. Daarnaast als wilde dieren *Panthera Leo* en *Gazella*. Ontbossing moet een der redenen zijn geweest, dat dit gebied in flora en fauna achteruitging, daarnaast het gebrek aan rust, die verstoord werd door de vele oorlogen, waardoor organisatie en administratie van de landbouw werden ontwricht.

GRAI RESJ — Men kan begrijpen, dat naast MALLOWAN ook LLOYD voor dit gebied belangstelling kreeg. Opgravingen op twee plaatsen wijzen hier op nl. in Grai Resj en Tell Khosji. In de eerste (Fig. 91) trof men negen lagen aan, de eerste vroegdynastisch en de laatste (IX) boven de maagdelijke grond. In laag II trof men de resten van een verbrand

groot en zorgvuldig ontworpen huis (grijs aardewerk van Uruk-periode), in laag III daaronder een muur van vijf meter dikte (rest van stadsmuur of van militaire versterking). De lagen VI tot IX waren gevuld met „North Iraq al-Ubaid" pottery. De voorwerpen waren

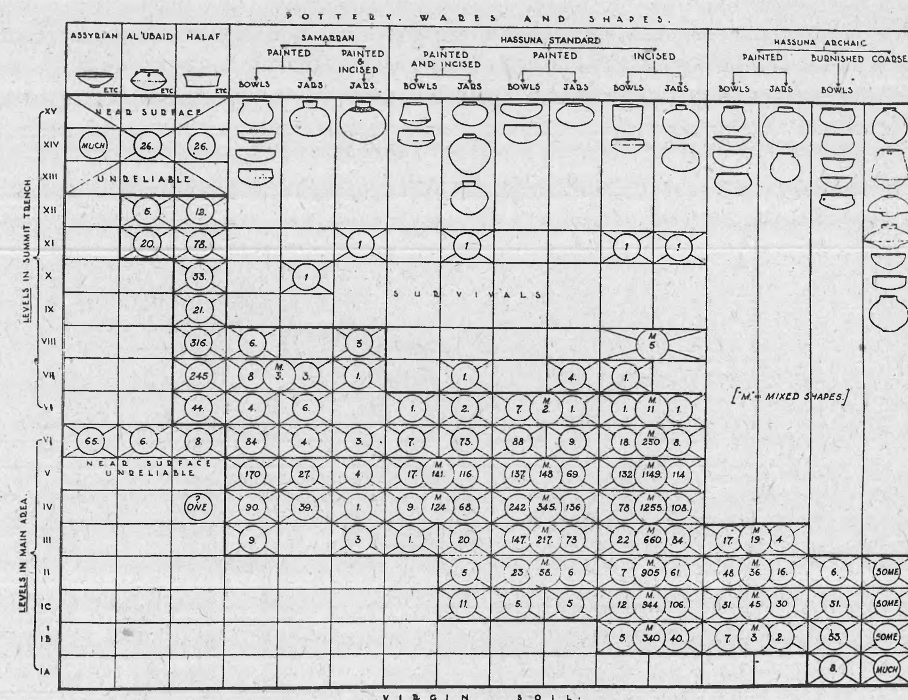

Fig. 93. Tell Hassuna. Diagram van heuvel naar aardewerk (*JNES* 4, Fig. 4)

van obsidiaan en vuursteen, maar ook het metaal had reeds zijn intrede gedaan en werd gebruikt voor messen of lanspunten (ze zijn nl. gebroken).

KHOSJI — In Tell Khosji (Fig. 92) werd slechts zeven dagen gegraven. Ook hier werd een gebouw gevonden, maar een plattegrond kon niet worden vastgesteld, wel dat er nog een laag onder was. De periode waartoe deze behoorden wordt als vroegdynastisch opgegeven.

ESJ-SJEIK — De vondsten hierboven beschreven hebben ons tot in de Halaf- en de

Fig. 94. Tell Hassuna, Doorsnee van heuvel (*JNES* 4, Fig. 33)

Samarra-perioden gebracht, dus voor 4000 v. Chr., die nog tot het Chalcolithicum te rekenen zijn. De monumentale bouwkunst houdt nu op een leidraad te zijn, en als wij de oudere tijdperken willen bestuderen, zullen aardewerk en artefacten, en de behuizing der mensen onze gidsen moeten zijn. De verbinding met het Zuiden is nu ook geen punt van aanknoping meer, maar voor het geheel moeten we onze blik richten naar Klein Azië en Iran om nadere aanknopingspunten te verkrijgen. Nieuwe gegevens zijn ook hier gekomen. Een daarvan levert de heuvel Tell esj-Sjeik, voordat Alalakh werd gesticht het centrum van de bevolking aan de Amr. Steen was het materiaal voor werktuigen en wapens, de vaten waren nog niet met het wiel gemaakt en deden aan de Halaf-periode denken (Jrb. I/3, 119) maar enkele voorwerpen „a copper pin" bv. bewezen, dat het Neolithicum voorbij was.

BAGHUZ — Het bestuderen van het aardewerk uit deze streken in die tijdperken is een studie van specialisten geworden. Hoe men zich de verbindingen kan denken, demonstreert onderstaande tabel door BRAINWOOD samengesteld (JNES 3, 67 met een correctie in 4, 254[2]). Ook de opgravingen in Syrië bij Baghuz (1938) leveren hiervoor materiaal, waarvan in BRAINWOOD's artikel kennis blijkt wat het vaatwerk betreft. Het opgravingsrapport zal verschijnen als deel III van de *Monumenta et Documenta Orientis Antiqui*.

SYRO-CILICIA		KHABUR		N. IRAQ		S. W. IRAN	N. C. IRAN
ᶜAmuq F „Judaidah XIII"	←—	N. Iraq Uruk (Variant?)		N. Iraq Uruk (Variant)		Susa „B"	Hissar II
ᶜAmuq E	←—	Nort Iraq Ubaid	←—	North Iraq Ubaid		(Susa I) Bakun A	(Hissar I) Siyalk III
ᶜAmuq D	←—	Transitional Halaf-Ubaid	←—	Transitional Halaf-Ubaid	↖	↑	
ᶜAmuq C	←—	Halaf	←—	Arpachiyah (Nin. 2 c)		Bakun B II	Siyalk II (Chashmah Ali Culture)
? ᶜAmuq B	↖	Baghouz	↖	Samarra (Nin. 2 b)	↖	↑	
„Judaidah XIV" ᶜAmuq A		?		Ninivite I		?	Siyalk I
Earliest known village cultures							
Gap in present knowledge							
Mesolithic Horizons ↑							

Men ziet hoe ingewikkeld alles is, maar bedenke BRAINWOOD's eigen woorden: „the reader is advised (for his own good) to treat it as most tentative". De volgorde voor de Iraanse gegevens is die van MCCOWN. Deze laatste heeft voor Baluchistan en nog verder Oostelijk de weg gewezen, naar aanleiding van de vondsten in Rana Ghandai, mede in verband met de Indische culturen van Mohenjo Daro en andere.

HASSUNA — Heeft men dit alles zich enigszins gerealiseerd, dan zal men de betekenis van de jongste opgravingen in het Noorden, die in Tell Hassuna, begrijpen en ook de trots, die uit de ondertitel in de ILN spreekt: „The earliest chapter in the story of Mesopotamia". De opgraving ging door 15 lagen, waarvan de onderste, I, verdeeld is in Ia, Ib, Ic. De lagen XV-VI geven ons de perioden, die wij reeds kenden, Ubaid, Halaf, Samarra (Fig. 93). De lagen VI-Ib zijn de zg. Hassuna lagen, waarvan het aardewerk wordt gesplitst in „Hassuna archaic", en „Standard Hassuna" en Samarra (III). Dit oudste Hassuna pottery helpt nu

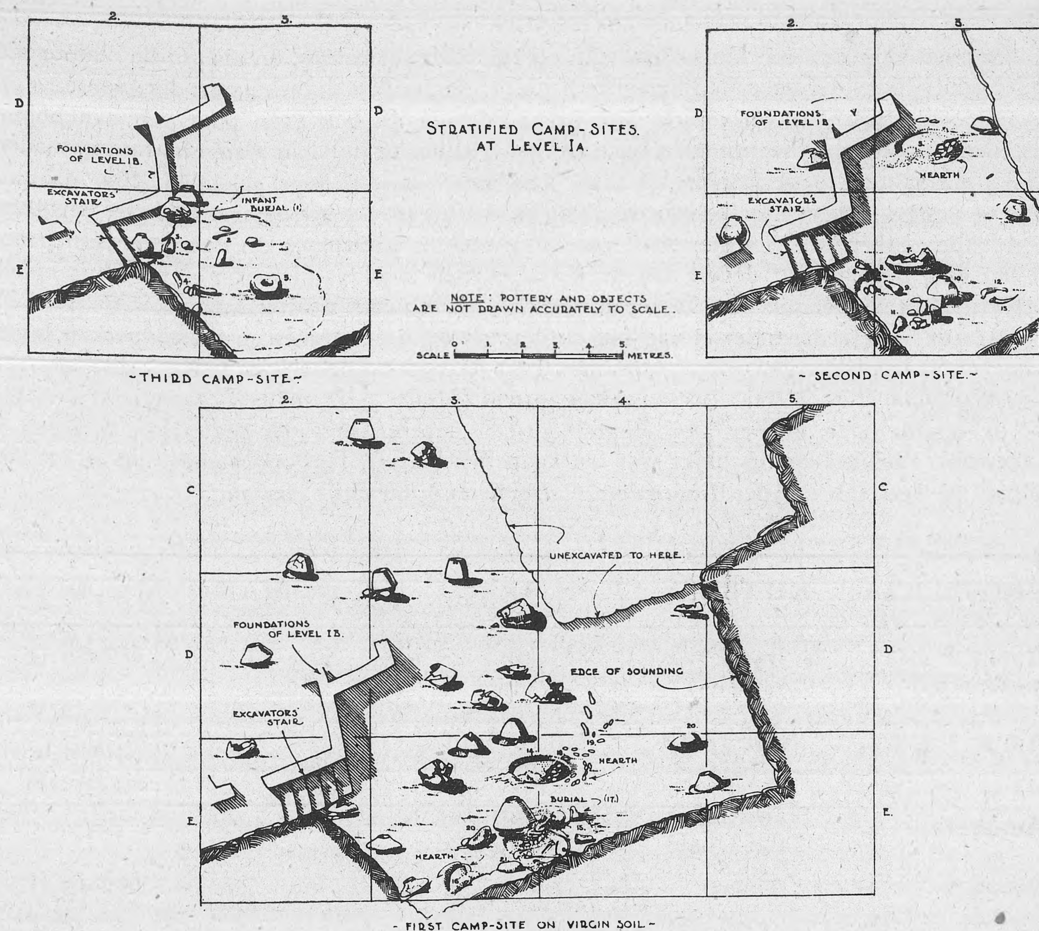

Fig. 95. Tell Hassuna, Neolithische laag Ia (*JNES* 4, Fig. 27)

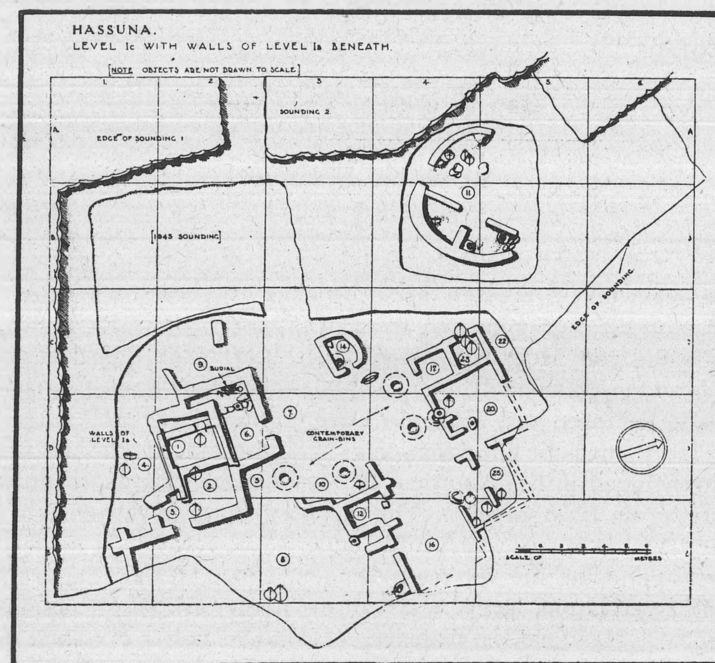
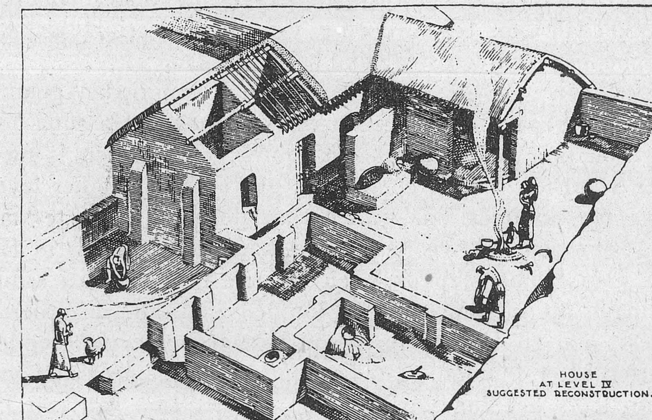

Fig. 96. Tell Hassuna, Overzicht laag Ic (*JNES* 4, Fig. 28)

van het Nineve I aardewerk, dat wij reeds kenden, de tijd te bepalen (cf. tabel Jbr I/3, 121).

Om de tabel van Fig. 93 goed te begrijpen, dient ook de lengtedoorsnede in Fig. 94. Men ziet duidelijk de scheiding, die er ligt bij V en VI. De lagen liggen niet recht boven elkaar, maar verlopen schuin de hoogte in.

Bovenal is de oudste laag Ia belangrijk, metaal ontbreekt. Woningen van riet zijn er zelfs nog niet, want die laten zoals uit Ib en Ic blijkt, sporen in de grond na, maar de haard heeft wel sporen achtergelaten. Zo zullen er wel tentbewoners zijn geweest. Been en steen zijn de grondstoffen voor de artefacten; iets van bewerking van de grond moet

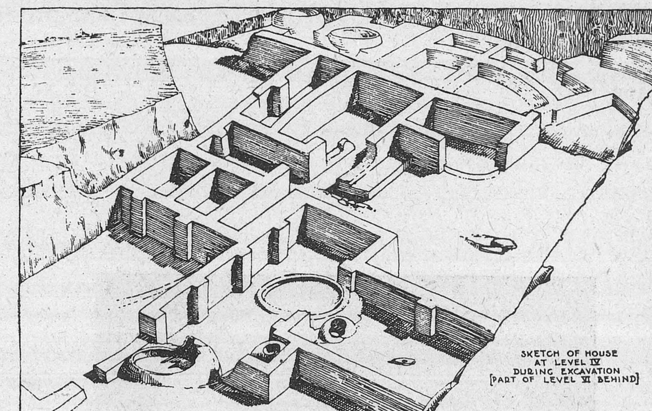

Fig. 97. Tell Hassuna, Laag VI, Reconstructie der behuizing (*JNES* 4, Fig. 36)

er geweest zijn, want er werden fragmenten van sikkels in leisteen gevonden; bij uitzondering is het aardewerk gebrand. Jagers en vissers hebben hier gewoond in een late periode van het Neolithicum (Fig. 95).

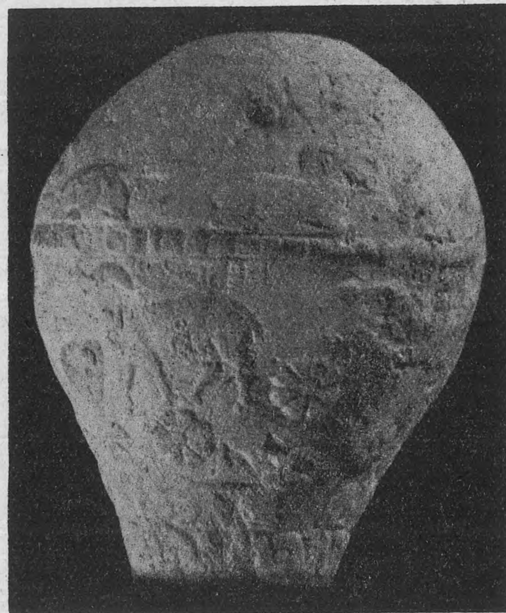
Iets van wanden en muren vindt men reeds in Ib, een enkele kamer was de woning, terwijl in Ic (Fig. 96) daartegen vertrekken werden aangebouwd. Landbouw was er nu op groter schaal, het gewonnen graan werd bewaard in klei'manden' van buiten met bitumen en gips bestreken. Ic is reeds huiselijker, de broodoven was bekend en het ronde huis doet denken aan laag XI uit Tepe Gawra. Laag II kent reeds het huis als verzameling van vertrekken met een hof erbij. Het Samarra-aardewerk begint ook nu te verschijnen in zijn typische vormen. Afwijkend daarvan is het vat met menselijk gelaat (beste afbeelding *Orientalia* NS 15, 1946, Plate XI). In laag IV krijgt men de indruk van een conglomeraat van huizen, het dorp, en in laag VI (Fig. 97) heeft men het type van een behagelijk huis

met woon- en bergruimten en hof bereikt. Met laag XII verschijnt een reguliere „stads"muur van in zon gedroogde tichels.

Het zou verleidelijk zijn over deze opgravingen nog meer te vertellen, maar voor ons doel, het uitstippelen van de volgorde, is het genoeg. We zullen nog proberen in het kort het geheel samen te vatten. Eridu en Hassuna brachten het opzienbarende, in het Zuiden gebouwen uit de Ubaid-periode; in het Noorden de geledingen vanaf de Ubaid-periode tot in het Neolithicum. Eridu scheen de Sumerische opvatting, dat de schepping van meet af aan de stad als wooneenheid kende, te bevestigen. Voor de Sumeriër was de stad centrum van leven en cultuur; Tell Harmal (zie kopvignet) is bij uitstek concretisering van deze gedachte. Men spreekt dan ook tegenwoordig van de Sumeriërs als scheppers van het Urbanisme (= het scheppen van een stedelijke beschaving).

De Sumeriërs hadden in het scheppingsverhaal hun heden gemythologiseerd. Het methodisch-historisch onderzoek heeft deze mythe vervaagd. Hassuna liet ons niet enkel het dorp zien, maar ook nog de bewoners der tenten. Het zoeken is nu naar het grotere verband waarin deze vondsten dienen te worden gebracht, zodat het leven van deze oud-vaders in hun oudste betrekkingen ons helder voor de geest komt te staan. Het lijkt een vernedering voor de Sumeriër, dat wij hem (of althans de mens, als in Hassuna een ander ras woonde) ook als niet-stadmens zullen leren kennen. Dit is slechts schijnbaar; wij zullen met deze onderzoekingen als uitgangspunt nu kunnen zien, hoe de groei van administratie en bestuur is geweest, hoe zij invloed op de koningsgedachte uitoefenden; nu zullen wij bovendien de Sumeriër beter kunnen gaan begrijpen en nog meer dan vroeger liefhebben, omdat hij niet in zijn trots het nageslacht opriep tot het zien van een Babel, dat hij had gebouwd, maar in zijn dankbaarheid voor het werk der geslachten en in zijn onderbewust gevoel van afhankelijk te zijn ook in deze van hogere macht, zijn prestaties uit de hand der goden meende te aanvaarden.

Leiden, 14 Maart 1948. B. A. VAN PROOSDIJ

TOCHAARS

OVERZICHT VAN DE TOCHAARSE LETTERKUNDE *)

DE TAAL

Tochaars is de meest verspreide benaming voor twee nauw verwante Indogermaanse talen van het *centum*-type, kortheidshalve als A en B onderscheiden, die omstreeks 600 na Chr. in Chinees-Turkestan werden gesproken. Beide talen zijn omstreeks 1900 door de Duitse, Franse en Engelse opgravingen aldaar aan het licht gebracht en kort daarop door de Duitse geleerden SIEG en SIEGLING ontcijferd. Het Tochaars, waarin een betrekkelijk rijke boeddhistische literatuur is bewaard, heeft sinds zijn ontdekking velerlei namen gehad: *Fremdsprache* I (in het begin der ontcijfering, waarvan men vermoedde, dat ze Oudturks of Mongools was), Kashgarisch (LEUMANN), Shulê (SMITH), Turfanisch (KIRSTE), agni-koutchéen (in Franse geschriften thans zeer gebruikelijk), sérindien (CUNY), karacharien resp. Karashahrian (voor A bij LÉVI resp. MIRONOV). De benaming „Tochaars", die bij VON STAËL-HOLSTEIN en aanvankelijk nog bij KONOW de *Fremdsprache* II, het latere Noord-arisch (LEUMANN) of Sakisch aanduidt, werd allereerst op de nieuwe taal toegepast door SIEG en SIEGLING in hun beroemde artikel SBAW 1908, 915-932, waarin ze hun ontcijfering der taal en het Indogermaanse karakter ervan wereldkundig hebben gemaakt. De naam zelf was ontleend aan MÜLLER's interpretatie van een Oeïgoersen kolophon. De indeling in A en B gaat terug op het zo juist geciteerde artikel van SIEG en SIEGLING en is in de plaats getreden van een vroegere indeling van LEUMANN in *Fremdsprache* Ia resp. Ib, zijnde de taal der boeddhistische resp. medische fragmenten, welke indeling na de ontcijfering der taal onhoudbaar is gebleken, daar ze beide B zijn. Voortbouwende op SIEG en SIEGLING's ontcijfering heeft LÉVI het Parijse B-materiaal zelfstandig bewerkt en zijn publicaties hebben de Duitse in omvang spoedig overvleugeld, zodat thans nog het merendeel der bekende B-teksten door LÉVI is uitgegeven en vertaald. Zeer verdienstelijk voor hun tijd (1911-1914), zijn deze Franse publicaties, die bijna ongewijzigd in LÉVI's *Fragments de textes koutchéens* (1933) (FTK) zijn overgedrukt, thans zo verouderd, dat ze voor linguïstische doeleinden niet met zekerheid zijn te gebruiken. Evenwel, onze waardering en erkentelijkheid voor LÉVI's geniaal pionierswerk worden hierdoor niet verminderd. Intussen hebben SIEG en SIEGLING de bewaarde A-fragmenten (behalve enkele onbeduidende) in hun *Tocharische Sprachreste* (1921) (TS) uitgegeven en in 1931, in samenwerking met SCHULZE, een volledige, descriptieve A-grammatica onder den titel *Tocharische Grammatik* gepubliceerd. In de laatste jaren hebben SIEG en SIEGLING hoofdzakelijk het Berlijnse B-materiaal bewerkt en thans, na den dood van SIEGLING aan het begin van 1946, zet de twee en tachtigjarige SIEG alleen deze grote taak voort. Moge het hem vergund zijn, trots de huidige ongunstige omstandigheden, de sinds jaren in het vooruitzicht gestelde publicatie der Berlijnse Udānavarga- en Udānālaṃkārafragmenten spoedig tot een goed einde te brengen. De Parijse B-teksten zijn eveneens nog slechts ten dele uitgegeven.

De indogermanistische doorvorsing van het Tochaarse materiaal begon al heel vroeg, hoofdzakelijk met etymologieën, met MEILLET's vaak al te voorbarigen taalvergelijkenden commentaar bij de uitgaven van LÉVI, met onderzoekingen naar de verwantschap der taal, die nog steeds niet tot eenstemmigheid hebben geleid, enz. In den laatsten tijd valt na een lange periode van tasten en zoeken een zekere consolidatie waar te nemen, wat o.a. blijkt uit het verschijnen van samenvattende werken, spraakkunsten en woordenboeken. De beste vergelijkende spraakkunst schreef PEDERSEN: *Tocharisch vom Gesichtspunkt der indoeuropäischen Sprachvergleichung,* Kopenhagen 1941. VAN WINDEKENS publiceerde een *Lexique étymologique des dialectes tokhariens,* Leuven 1941, dat evenwel, vooral voor B, slechts met

*) Afkortingen: FTK = *Fragments de textes koutchéens,* Parijs 1933; SBAW = *Sitzungsberichte der preussischen Akademie der Wissenschaften,* philos.-hist. Kl.; TS = *Tocharische Sprachreste,* Berlijn en Leipzig 1921; ZDMG = *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft.* Voor K, S, U bij B-teksten zie FTK en blz. 564; voor LEUM. zie aanm. [3]).

grote omzichtigheid mag worden geraadpleegd. Maar de *Morphologie comparée du tokharien*, Leuven 1944, van denzelfden auteur is, wat het feitenmateriaal (voor B bijna uitsluitend aan publicaties van SIEG ontleend) betreft, doorgaans betrouwbaar, maar voor B uiteraard onvolledig. Over de grote tekortkomingen der in hoofdzaak etymologische productie der laatste jaren zie *Belgisch Tijdschrift voor Philologie en Geschiedenis* (*Revue belge de philologie et d'histoire*) 1942, 5-23, 1944, 231-6. Schr. dezes hoopt eerlang een *Vergleichende tocharische Grammatik* (klank-, vorm- en zinsleer) en een *Tocharisches A- und B-Wörterbuch* (*Formen und Etymologien*) te publiceren, waarin een aanzienlijk onuitgegeven Berlijns B-materiaal, door schr. aan zijn leermeester Prof. Dr. SIEG verschuldigd, wordt verwerkt. In afwachting dat de beide werken, waarmee reeds in 1938, onder de leiding van SIEG, een aanvang werd gemaakt, verschijnen, worden den vakgenoten in *Hoofdzaken der Tochaarse klank- en vormleer* (*Philologische Studiën, Teksten en Verhandelingen*, IIe reeks: deel 4, Leuven 1947) (met een Engelse samenvatting) de voornaamste uitkomsten van schr.'s onderzoek, in het kortst mogelijk bestek samengedrongen, gebracht.

Een goed overzicht over de problemen, die met het Tochaars samenhangen, en de literatuur over dit onderwerp zie bij SCHWENTNER, *Tocharisch*, Berlijn en Leipzig 1935. Voor de daaropvolgende jaren zie de berichten van denzelfden auteur in *Indogermanische Forschungen* en ZDMG en de bibliographie in *Indogermanisches Jahrbuch.*

De twee Tochaarse A- en B-talen, die omstreeks 600 na Chr. respectievelijk in het N.O. en Z.W. van Chinees-Turkestan werden gesproken en die na de verovering van dit gebied door de Turken omstreeks 700 en door de Arabieren omstreeks 1000 zijn uitgestorven, heten in Sanskritische geschriften *agni* resp. *kuci*, in Oeïgoerse *toχrï* (in Oeïgoers) [1]) en *twγr(y)* (in manicheïsch schrift) resp. *küšän*. Volgens SIEG is de inheemse benaming van A *ārśi*, maar dit is lang niet zeker, daar BAILEY's interpretatie van *ārśi* als Skr. *ārya*, *ārśi-käntu* derhalve als *āryabhāṣā* of Sanskrit, m.i. door SIEG niet is weerlegd [2]). Blijkens een bericht van den Chinesen pelgrim Hiuan-Tsang sprak Bharuka, dat politiek van Koetsja afhankelijk was, een met B verwante taal, die we voorlopig C zullen noemen, in de hoop, dat het eens mag lukken ook hiervan literaire sporen terug te vinden. De benaming *toχrï* resp. *twγr(y)* heeft de mening doen ontstaan, dat het Tochaars, d.i. de taal van Tocharistan, uit Baktrië stamde, opvatting, die met de historische gegevens omtrent de Tocharen in strijd is. HENNING nu heeft door een onderzoek der Soghdische volkenlijsten (*Bulletin of the School of Oriental Studies* VIII (1938), 545-571) waarschijnlijk gemaakt, dat in het Soghdisch de Iraanse taal van Tocharistan *'tγw'r*, het Tochaars daarentegen *twγr* heet. Daar nu deze laatste vorm het uitgangspunt voor Oeïg. *twγr(y)* vormt, staat het mede door de benaming vast, dat het Tochaars oorspronkelijk niet in Baktrië thuis is. Maar even duidelijk is het, dat er verband tussen het Iraanse *'tγw'r* en het Tochaarse *twγr* bestaat. De verklaring voor dezen merkwaardigen samenhang doet ons de voorgeschiedenis der Tocharen aan de hand, zoals die door HALOUN (ZDMG 1937, 243-318) is uitgestippeld. Op grond van Chinese bronnen neemt deze auteur aan, dat de hoofdgroep der Üe-tṣï (de zg. Grote) of Indo-Skythen, — volgens EBERHARD oorspronkelijk Turken, — na hun nederlaag door de Hunnen omstreeks 160 v. Chr. *T'ien-ṣan* overrompelden en er de Iraanse Sai of Sakiërs onderwierpen. 40 jaar later werden ze samen met de Sai door de U-sun, die het ethnische substraat van het Tochaarse A- en B-volk zijn, op hun beurt overwonnen. Andermaal trok een deel der Grote Üe-tṣï naar het Westen en veroverde Baktrië en vandaar uit Indië, waar ze de dynastie der Śaka of Kuṣāṇa op den troon brachten, welker taal volgens KONOW met het (Khotan)sakisch verwant is. De in T'ien-ṣan achtergebleven Üe-tṣï (en Sai) nu werden door de U-sun opgeslorpt, maar dezen ontvingen hun naam naar de door hen onderworpen Üe-tṣï. Dit verklaart, waarom zowel de geïraniseerde als de getochariseerde Üe-tṣï, in weerwil van het verschil in de taal, denzelfden naam hebben. Wanneer men de U-sun met de Asiani der klassieke auteurs gelijkstelt, wordt het bekende citaat uit Trogus Pompejus *Asiani reges Tocharorum* met één slag duidelijk. De combinatie van HENNING en HALOUN's hypothesen levert een nieuwe onderstelling op, die niet van allen grond is ontbloot en die het geraden is te aanvaarden. Voor de benaming der taal evenwel vloeit hieruit onvermijdelijk voort, dat men Toegrisch in plaats van Tochaars moet zeggen, maar om practische redenen verdient het toch aanbeveling de oude, ingeburgerde benaming te bewaren.

[1]) *Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap* XIII (1945), 219-223, oppert KONOW de mening, — m.i. niet overtuigend, — dat *toχrï* een Oostiraanse, met het Sakisch nauw verwante taal aanduidt, zodat de benaming „Tocharisch" voor het Sakisch bij VON STAËL-HOLSTEIN toch ten dele juist zou zijn.

[2]) Zie verder blz. 566 [7]. De etymologische verklaring van *ārśi* door *ārki* „wit" en de hierbij aansluitende hypothese omtrent de „Witte Hunnen" is geen weerlegging waard.

Taalkundig vertoont het Tochaars de meeste verwantschap met de westelijke (Europese) Indogermaanse talen. Aan de vestiging der Tocharen in de Centraalaziatische oasen zijn lange zwerftochten voorafgegaan. De losrukking uit het Indogermaanse verband en het contact met niet-Indogermanen verklaren het sterk geëvolueerde en niet homogene karakter der taal, die een sterke mengeling vertoont en in menige structurele eigenaardigheid van het Middelindisch en -iraans en van talen van het zg. agglutinerende type deelt.

De ontcijfering der taal is mogelijk gebleken door enkele tweetalige teksten, maar vooral door een systematische vergelijking van de Tochaarse met de parallelle Sanskritische, Chinese, Tibetaanse of Oeïgoerse versie. De eerste door SIEG en SIEGLING ontcijferde A-tekst, nl. TS 255, heeft betrekking op de chronologie der Boeddha's, die onmiddellijk aan Śākyamuni zijn voorafgegaan (levensduur der mensen, leeftijd waarop de Boeddha de bodhi verwerft, duur van Zijn loopbaan als Boeddha, leeftijd waarop Hij in het nirvāṇa treedt, aantal jaren door Hem niet geleefd). Daar nu de opeenvolging der laatste zeven Boeddha's en hun chronologie in de boeddhistische literatuur doorgaans vaststaan, speelt ons een dergelijke tekst onmiddellijk een groot aantal woorden in de hand. Hetzelfde geldt van de Tochaarse fragmenten met betrekking tot de 32 lakṣaṇa's van den Boeddha, die voor een deel aan het Indisch ontleende namen hebben, en waaromtrent zie *Le caractère sarvāstivādin-vaibhāṣika des fragments tochariens A d'après les marques et épithètes du Bouddha* in den feestbundel voor Prof. LEFORT (*Belgisch Tijdschrift voor Oriëntalisme* [*Le Muséon*] 1946, 577-610). De Tochaarse fragmenten zijn geschreven in het uit het Brāhmī ontwikkelde zg. Slanting Gupta-alphabet, waarin o.a. ook fragmenten in het Sanskrit zijn bewaard, zodat de ontcijfering der afzonderlijke tekens geen ernstige bezwaren heeft opgeleverd, wel het vaststellen der woordgrens, daar men in den beginne niet verstond, wat men las. De ontwikkelingsgang der ontcijfering moge blijken uit de hiernavolgende twee regels van het oudst bekende Tochaarse fragment, het zg. LEUMANN-fragment, dat door HOERNLE in 1893 en door LEUMANN in 1900 is uitgegeven. De vergelijking met de moderne transcriptie wijst uit, dat die van LEUMANN de waarheid reeds dichter nabijkomt.

LEUM. 67 b: HOERNLE: *khaṁ rpô rmêṁ skkha tma paṁlsko shsha na <rtau> sna yâkê*
LEUMANN: *khär-pormeskkha-nma pälsko-ṣṣana tausnayāke*
thans: *wärpormeṃ ṣkwanma pälskoṣṣana toṃ snay āke* „genoten hebbend dit geestesgeluk (pl.) zonder einde".

LEUM. 68 b: HOERNLE: *-pêshshê kha stsyâ strê nau su pê ñya chchê*
LEUMANN: *-pe-ṣṣe khas-ʒy āstre nausu peñya-cce*
thans: (*kwī*)*peṣṣe wastsy āstren ausu peñyacce* „gekleed in het reine ((en)) heerlijke gewaad der schaamte".

DE LETTERKUNDE

Zolang onze kennis der B-literatuur nog slechts gedeeltelijk blijft, is de tijd niet rijp voor een afdoende behandeling van dit onderwerp, waarom we hier met enkele algemene opmerkingen mogen volstaan, te eerder omdat de geboden plaatsruimte niet toelaat hierover

met gewenste uitvoerigheid te handelen. Van de hiernavolgende (hoofdzakelijk A-)fragmenten wordt een vertaling hier voor het eerst beproefd [3]).

Met uitzondering van karavaanpassen en kloosterrekeningen in B en enkele Berlijnse grammatische B-fragmenten is de Tochaarse literatuur boeddhistisch, met name sarvāstivādin-vaibhāṣika, en uit het Indisch vertaald, vandaar de overwoekering van den woordenschat, vermoedelijk ook van de syntaxis door Indische bestanddelen. Terwijl men de gehele A-literatuur in de TS vindt, zijn de reeds gepubliceerde B-teksten over de tijdschriften verspreid. Een aanzienlijk deel der Parijse teksten (Karmavibhaṅga, Udānavarga, Udānastotra en Udānalaṃkāra) (K, U, S, A) zijn in de FTK samengebracht. Een overzicht der bekende literatuur zie bij POUCHA, *Archiv Orientální* 1930, 29-38; voor A raadplege men bovendien de inleidingen tot de afzonderlijke fragmentreeksen in de TS. Betrekkelijk weinige A-teksten zijn totnogtoe vertaald; de lijst ervan alsmede van de B-teksten zie bij SCHWENTNER, *Tocharisch* 7-8, en bovendien SIEG's vertaling van den Parijsen B-Karmavibhaṅga (*Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* [*Kuhns Zeitschrift*] 1937, 1-54). Intussen heeft SIEG een begin gemaakt met de systematische vertaling der A-fragmenten onder den titel *Übersetzungen aus dem Tocharischen*, waarvan reeds één reeks is verschenen, met name de vertaling van TS 1-25 (het enige samenhangende A-fragment van groteren omvang), zijnde de bijna volledige Puṇyavantajātaka en hierbij aansluitend het verhaal van Bṛhad(d)yuti (*Abhandlungen der preussischen Akademie der Wissenschaften, philos.-hist. Kl.* 1943, nr. 16). Voor het merendeel onafhankelijk van SIEG heeft LANE eveneens den Puṇyavantajātaka (TS 1-17 b 5) in *Journal of the American Oriental Society* 67 (1947), 33-53, vertaald. Voor een vergelijking van beide vertalingen zie *Bibliotheca Orientalis* 1947, 124-7.

De meeste bewaarde A-fragmenten zijn verhalend; teksten met wijsgerig karakter komen in A niet zo vaak voor. Daarentegen is het merendeel der gepubliceerde B-teksten wijsgerig. De verhalen zijn bij voorkeur ontleend aan voorgeschiedenissen (*jātaka*, A **jātak*) of levensbeschrijvingen van Boeddha's (A *ptāñkät, pättā(ṃ)ñkät*: B *pañā/ikte, pūdñākte*) en Bodhisattva's (A *bodhisattu*: B *bodhisātve*): o.a. Boeddha's spijzing met de brij voor de bodhi (in B), Zijn ontmoeting met Upaka na de bodhi (in A). Voorts in A: de bovenvermelde Puṇyavantajātaka en het verhaal van Bṛhad(d)yuti, fragmenten van den Ṣaḍdanta- en Mūgapakkhajātaka, talrijke fragmenten met betrekking tot Nanda, Boeddha's ijdelen halfbroer (o.a. in A de Nandacarita en in B het A-fragment van de FTK), en tot Maitreya, den toekomstigen Boeddha, waaronder in de eerste plaats een Maitreyasamitināṭaka, een toneelspel, dat het leven van Maitreya (dat zoals alle Boeddhalevens op hetzelfde stramien als dat van den historischen Boeddha Śākyamuni is geborduurd) verhaalt (zie de samenvatting ervan TS 255-6) en waarvan aanzienlijke delen, samen met de parallelle Oeïgoerse versie, door MÜLLER en SIEG (SBAW 1916, 395-417) zijn vertaald. Het geboorteverhaal volgens den Maitreyasamitināṭaka herinnert opvallend aan het bekende verhaal van den Buddhacarita:

257 a 6 *[p]ol(k)ā(ts) [tä]rkräṣṣ oki mācri k[ā](tsäṣ ku?)c [t]äm wsāṣi letky o(ki :) kesār-śiśäkk oki pälkāt śtwar kälymentwaṃ ... : - -* **7** *p(rac)ress oki ṣpät ṣikā(s torä)ṣ nmäsmāṃ kañcaṃ tkaṃ : lyokä[s] swāñcenāsyo tatrisäk waśenyo poñcn ārkiśoṣi.*

6 Zoals een hemellichaam uit een wolk, zo uit ((Zijn)) moeders bu(ik ...) a(ls) een goud-liane; als een kesarin-leeuw keek Hij naar de vier richtingen ...
7. Zoals broers, nadat Hij zeven schreden (had gedaan), doende buigen de gouden aarde, verlichtte Hij met ((Zijn)) stralen de hele wereld ((en)) doordrong ((ze)) met ((Zijn)) stem.

[3]) De nummers van de A-fragmenten verwijzen naar de TS; voor B worden de afkortingen van de FTK gebruikt, bovendien verwijst LEUM. naar LEUMANN, *Zap. Akad. Naukъ, ist.-filol. otd.* VIII, IV, 8, St. Petersburg 1900. Zoals in de TS duidt ( ) een herstelde (ook in de vertaling aangegeven), [ ] een onzeker gelezen plaats en – een ontbrekenden akṣara aan. Meerdere ontbrekende akṣara's worden door ... aangegeven. Woorden, vanwege ons taaleigen in de vertaling ingelast, staan tussen (( )).

Eigenaardig is de Garbhāvakrāntisūtra, waarvan parallelle versies in het Chinees en het Tibetaans bestaan en die de ontwikkeling van het Boeddhaembryo in de baarmoeder beschrijft. Zo o.a. in de periode van de 21ste tot de 26ste week:

151 a 1 *wiki [ṣ]api* **2** *(ñcinäs ṣpät koṃsaṃ) kapśiññaṃ ysār tämnäṣtär || wiki (wepiñci)-näs ṣpät koṃsaṃ āyäntwaṃ mäśśunt tämnäṣträṃ || wiki* **3** *(täryāpiñcinäs ṣpät koṃ)-saṃ puskāñ tmāṃsaṃträṃ || wiki (śtwar-piñcinäs) ṣpät koṃsaṃ śwāl kapśiññā tämnäṣträṃ || wiki päñpiñcinäs* **4** *(ṣpät koṃsaṃ) ...* [4]) *tämnäṣträṃ || wiki ṣäkpiñci(näs ṣpät koṃ)saṃ ya(ts kapśi)ññā tämnäṣträṃ.*

1 In de 21ste **2** (week) ontstaat het bloed in het lichaam; in de 2(2st)e week ontstaat voor Hem het merg in de beenderen; in de 2(3ste **3** we)ek ontstaan voor Hem de pezen; in de 2(4ste) week ontstaat voor Hem het vlees aan het lichaam; in de 25ste **4** (week) ontstaat voor Hem ... [4]); in de 26ste (we)ek ontstaat voor Hem de hui(d aan het lich)aam.

357 a 1-2 vat de hoogtepunten in het leven van den Boeddha, geboorte, bodhi, eerste prediking en nirvāṇa, bondig als volgt samen: *(tṣā pt)āñkät tamät tṣā paräṃ kälpāt tṣā saspärtu dharmacākkär tṣā kälk nervāṃ* „(hier) werd Boeddha geboren, hier erlangde Hij de (Boeddha)waardigheid, hier draaide Hij het rad der Wet, hier ging Hij in het nirvāṇa". Het aantal Boeddha's is ontelbaar, zoals dat der zandkorrels van den Ganges (A 114 b 4, B *gaṅgavāluk-poyśinta*). Fragment 256 b bevat een lijst met een vijftigtal namen van Boeddha's, die met alle attributen toegerust op het aangezicht van Maitreya zichtbaar zijn. Deze lichamelijke attributen, die het kenteken van den Mahāpuruṣa of Groten Man (Boeddha of Cakravartin [universeel monarch]) zijn, worden samengevat in 32 hoofd- (*lakṣaṇa*) en 80 bijkenmerken (*anuvyañjana*): Toch. A *lakṣaṃ*: B *lakṣaṇe* of A *ṣotri*: B *ṣotre* „skr. *lakṣaṇa*" en AB *yetwe*, (minder vaak) A *wampe* „skr. *anuvyañjana*". Zie met betrekking tot deze merktekens en de epitheta van den Boeddha het blz. 563 geciteerde artikel van den feestbundel-LEFORT. Kenmerkend voor de Sarvāstivādin is het belang door deze school gehecht aan de opvatting van den stralen-Boeddha, d.i. de Boeddha, uit wiens lichaam ontelbare stralen ontspringen, die het heelal verlichten en aan welker eind lotussen ontstaan, waarop Boeddha's zijn gezeten, in meditatie verdiept of de Leer predikend. Zo o.a. 314 b 2-8:

2 *tmāṣ ptāñkät-käṣṣyāp okät tmāṃ kly(o)-käśśāsäṣ lyutār memaṣ ciñcraṃ wākmtsaṃ ...* **3** *(okät tmāṃ swāñce)nāñ lcär swāñcenāśśi [āk]ā okät tmāṃ kärtkālyi pākär tākar kärtkālsaṃ Sumer lekac vaiḍurṣiñi āsā(ñi) ...* **4** *... (k)änt päl(tw)āyo oplā[ñ] ... oplāśi kesārsaṃ taryāk wepi lakṣaṇäsyo ye[tu]ṣ oktuk ciñcraṃ ...* [4a]) **5** *... yo worpuṣ okät tmā(ṃ) (puk? ptā)ññäktañ pākär tākar : cesmi penu puk okät [tmāṃ] āṣānikāś(ś)i (okät tmāṃ klyokäśśāsäṣ) ...* **6** *... okät tmāṃ swāñcenāṃñ pākär tākar swāñc(e)nāśśi ākā śkaṃ tämnek-wkäṃnyo kärtkālyi āsāñi oplā(ñ) ...* **7** *... (pākär tāka)r : cem penu tä(mn)e(k)-wkäṃnyo swāñcenās tarkar [ces]mi penu swāñcenāśśi ākā okāk lakṣaṇäsyo yetu[ṣ] ...* **8** *... (ptāñ-ñäkta)ñ pākär tākar [e]s lyukrā-särki sne āk lokadhātutwä* [5]) *ñar[e] (l)w(ā) pretāsaṃ (ñäkta)s napeṃ(sa)ṃ ...*

2 Daarop kwamen uit de 80 000 poriën van den Boeddha-Leraar (80 000) zeer liefelijke, uitnemende ... **3** (stra)len te voorschijn; aan het eind der stralen kwamen 80 000 vijvers te voorschijn, in de vijvers zete(ls) uit beril gelijk de Sumeru ... **4** ... lotussen met (ho)nderd bladeren ...; op de vezels der lotussen kwamen (alle?) 80 000 (B)oeddha's te voorschijn, versierd met de 32 hoofdmerktekens ((en)) met de 80 liefelijke ... (bijkenmerken), **5** omringd met ...; (uit de 80 000 poriën) ook van al deze 80 000 Arhats **6** kwamen 80 000 stralen te voorschijn, en aan het eind der stralen (kwam)en op dezelfde wijze vijvers, zetels ((en)) lotussen ... **7** ... (te voorschijn); ook dezen zonden op dezelfde wijze stralen uit; aan het eind van de stralen ook van dezen enz. tot: kwamen (Boeddha)'s te voorschijn, versierd met de hoofdmerktekens ... **8** ... achtereenvolgens (?) in de eindeloze werelden bij helbewoners, (di)er(en), afgestorvenen, (gode)n ((en)) mensen ...

[4]) De vergelijking met de Chinese parallele versies laat niet toe de tekstleemte met zekerheid aan te vullen. [4a]) Verdwenen is o.a. *yetwesyo*. [5]) Juist *-uṃtwaṃ*.

In de Tochaarse literatuur verschijnt de Boeddha als de Alwetende (A *puk knānmāṃ*: B *po aiśeñca, poyśi* < *po aiśi*), die alle deugden bezit, sterk als ontelbare Nārāyaṇa-helden, die de zege behaalt over het drievoudige vergif (*triviṣa*), nl. *rāga* „hartstocht" A *ṅkäl*: B *eṅkal* (*ä*) „hartstocht" (oorspr. „verkleefdheid", vgl. Skr. *saṅga-*), *dveṣa* „haat" A *māntlune*: B *māntalñe* „toorn" [6]) naast B *śconiye, ś(c)ono* „haat" en *moha* „verblindheid, dwaasheid" A *ākntsune*: B *aknātsaññe* „onwetendheid". Boedhha verdrijft de kleśa's (AB *kleś*), het leed (A *klop*: B *lakle* (*ä*)) en den twijfel (A *sañce*); Hij maakt de wezens afkerig (A *mrosk-*: B *mrausk-*) van de wereld, want deze is ongelukkig, geboorte is droefheid en dood vreugde: 322 a 7 *sä*[*s*] *tālo ārkiśoṣi* „deze ongelukkige wereld"; 254 b 5 *poñcäṃ saṃsāraṃ mā cmol kulypa*[*tä*]*r* „in den helen saṃsāra is de geboorte niet wenselijk"; 117 a 5 (*p*)*āpṣu wra*(*s*)*om sne onmiṃ śla kācke säm wällāṣträ* „een deugdzaam wezen, zonder spijt ((en)) met vreugde sterft hij" en B S 6 b 2 (*ṣa*/*āñ*) *ñäññe sasāräntse yolaiññe lkoyeṃ auspa* „voorzeker mochten ze de slechtheid als (eig)enschap van den saṃsāra aanzien". Als hoogste Wet (A *märkampal*: B *pelaikne*) leert Boeddha de vier, edele waarheden (A *śtwar kārmeyäntu*: B *śtwer emprenma*) te erkennen en het edele, achtvoudige pad (A *klyomiṃ oktatsi ytār*: B *klyomña oktatstsa ytārye* naast A **āryamārg*) te bewandelen, dat voert naar de verlossing (A *tsälpālune*: B *tsälpāl*(*läñ*)*ñe*) van het leed, naar de Verlichting (A **bodhi*), naar het nirvāṇa (AB *nervāṃ* of A *ksalune*: B *ksel*(*läñ*)*ñe* van den wortel A *käs-*: B *kas-* „vergaan", vgl. Skr. *śānti-*, benaming voor het nirvāṇa; voor de bepaling ervan vgl. U 25 b 6 (S 3 a 6) *īke kekesoṣ* = Skr. *padaṃ śāntam*), naar de onsterfelijkheid (A *oṅkraci*: B *onwaññe*): 245 b 4 *nervānac ytār naṣt* „Gij zijt de weg naar het nirvāṇa". Daarom wordt Hij terecht genoemd „aller steunsel ((en)) toeverlaat" (373, 7 *sem waste pukis*, B *saim waste* o.a. LEUM. 77 c) en is het de vurige wens der gelovigen met Boeddha te mogen samenkomen (A *ṣi*(*y*)*ak kumnässi*: B *ṣesa śamtsi*; vgl. *Maitreya-samiti-*) en zelf Boeddha te worden: 251-2 b 7 (*metrakṣināṃ o*)*pṣlyaśśäl ṣyak kumnässi ṣokyākāl näm ārśiśśi* „zeer is het hun wens, ((nl.)) der ārya's [7]), met (Maitreya's) udaya samen te komen"; B S 8 b 3 *ceka*[*ṣp*] *akālk* (*klā*)*wäskau poyśi tākoym nemñceksa ce yāmorsa* „dezen wens toch verkondig ik: moge ik beslist door deze daad een Boeddha worden". Voor Hem verlaten ontelbaren het huis (d.w.z. „worden geestelijken", A *waṣtäṣ lä*(*n*)*t-*: B *ost*(*a*)*meṃ lnask-* ter vertaling van Skr. *pravraj-*), zowel de leerlingen van den brahmaan *Bādhari* (waaronder de latere Boeddha Maitreya) als de 500 koninklijke prinsen van Boeddha's huis: 312 b 4 (*Bā*)[*dha*]*riṃ ra*[*r*](*yuräṣ ptāñkät-käṣṣina*)*c* (*w*)*aṣtäṣ lämtseñc brāmnune raryuräṣ ṣāmnune eṃtssanträ* „Bādhari ver(laten hebbend), gaan ze uit het huis naar (den Boeddha-Leraar), den brahmanenstand verlaten hebbend, aanvaarden ze den śramaṇastand" (voor de hier gemaakte tegenstelling tussen *brāhmaṇa* en *śramaṇa*, op grond van de levenswijze, niet van de aangekleefde leer, zie een soortgelijk onderscheid in den Mahāprajñāpāramitāśāstra (ten dele sarvāstivādin-vaibhāṣika), vertaald door LAMOTTE, *Le traité de la grande vertu de sagesse*, Leuven 1944, 607²-8); 115 a 2 *śākkiṣiñi mäśkitāñ ślāntiṣpur risānt puk kāpñes* „de Śākya-prinsen verlieten met ((hun)) harem al ((hun)) geliefden". Zelfs de goden verlaten hun paleizen en lusttuinen om naar Zijn Boodschap te luisteren: 299 a 2-3 *puk cem tāṃ praṣtaṃ asaṃkhesyo ñäktañ ñäktcññāñ tsälpāluneṣi*[*ṃ*] *kuśalamūlyo rarätkuṣ ṣäk ñäkcyā*[*s*] *ārkiśoṣiṃtwaṃ ñäkc*(*i*)*ṃ* [*śo*](*l raryuräṣ āṣānikāṃ Metrakn*)*ā särki napeṃsac kārneñc* „te dien tijde al deze goden ((en)) godinnen bij asaṃkhyeya's geprikkeld door den heilwortel der verlossing, (verlaten hebbend) het goddelijk leven in de tien goddelijke werelden, dalen af onder de mensen, (den Arhat Maitreya) achterna". Immers de Boeddhawaardigheid is slechts van uit den menselijken bestaansvorm bereikbaar, vandaar dat de menselijke, met name de mannelijke geboorte (A *oñ*(*ñ*)*i cmol*: B *eṅkwaññe camel*: Skr. *manuṣyagati*) een goede geboorte is.

[6]) Het Chinees vertaalt *dveṣa* eveneens door „toorn".

[7]) Hier voldoet een betekenis Skr. *ārya-* „edel, heilig" (in tegenstelling met *bāla-* „dwaas", *pṛthagjana-* „leek") (BAILEY) beter dan de volksnaam (SIEG); vgl. het parallelle (*ṣokyā*)*kāl śrāddheśśi* „zeer is het de wens der gelovigen" op regel 8.

Fragment 394 bevat het verhaal van een prins, die verlangend geestelijke te worden, de toestemming hiertoe van zijn vader door een zesdaagse hongerstaking moet afdwingen;

1 ...*wrasaśśi ṣñi tsaryo elant* (*eṣā*) *śwātsintu päkṣänt sa* **2** *ltäs wrinäs lwākiss elant eṣā tosäm pñintu puk puttiśparṇac yuṣā lāñci waṣtaṃ ymāṃ pāca* **3** *r länt* [*t*]*ācaṃ märkampalā* [*t*]*ācaṃ mā märkampalā watku wätkäsmāṃ pälkāt mrosklune kātkaṃ waṣtäṣ läntä* **4** *ssi plākṣāt waṣtäṣ läntässi tärkor mā kälpāt* ... : || *paryacintākaṃ* || *waṣtäṣ läntässi pratim yāmu moka* **b1** *tsāṃ* . *ṣoṃ koṃ wäc koṃ pe śwāsi mā tāp tricāṃ koṃ* . *ṣtärcāṃ k*(*oṃ*) *m*(*ā tāp*) *päñc*(*äṃ*) *k*(*oṃ*) . *śwātsi mā tāp nₐnak ṣñäñcäm risät nätswa* **2** *ssi* : *I* || *tmäṣ Mahendradeve pācar* ... *cam mäśkitāṃ ṣäk koṃsā sne śwāsi nāṃtsunt kärsoräṣ* **3** *waṣtäṣ läntässi tärkor yāmtsātāṃ tmäṣ säm mäśkit waṣtäṣ läntässi kälporā lyutār memaṣ* **4** *kātkmāṃ nāṃtsu tsopa*[*ts*](*äṃ ynāñmu*)*neyo tsopatsāṃ wsokoneyo waṣtäṣ läc Himavant* (*ṣu*)*lis posac ālakäṃ* ...

1 ... Aan de ... wezens (gaf) hij eigenhandig geschenken; spijzen werden gekookt. Aan de huppelende [of kruipende] dieren [8]) ((en)) aan de waterdieren gaf hij geschenken. Al deze verdiensten richtte hij op de Boeddhawaardigheid. Naar het koninklijk huis gaande, door ((zijn)) vader, **3** den koning, nu eens overeenkomstig de Wet, dan weer niet overeenkomstig de Wet, zag hij, dat een bevel bevolen werd. Afkeer overviel hem; om uit het huis te gaan verzocht hij om de toestemming. De toestemming om uit het huis te gaan kreeg hij niet || *paryacintākam* [9]) || Het krachtige besluit om uit het huis te gaan gemaakt hebbend, **b 1** at hij geen spijs den eersten dag, ook den tweeden dag, den derden dag ((en)) den vierden d(ag at hij) ni(et), den vijfd(en) d(ag) eveneens at hij geen spijs; hij liet zich uithongeren. **2** Daarop ((zijn)) vader Mahendradeva ... vernomen hebbend, dat de prins zes dagen zonder eten ((gebleven)) was, **3** gaf [10]) hem de toestemming om uit het huis te gaan. Daarop de prins, verkregen hebbend om uit het huis te gaan, zeer **4** verheugd, met gro(te eerbetuig)ing ((en)) met grote vreugde ging uit het huis, naast den Himalaya-berg naar een ander(en) ...

De menswording van den Boeddha is een uitvloeisel van Zijn grote medelijden (A *kāruṃ*: B *kāruṃ*: Skr. *karuṇā*) en liefde (AB *mait*(*t*)*rä*: Skr. *maitrī*) [11]) voor de wereld: 214 b 2 *ārkiśoṣi tuṅkiñluneyis mosaṃ*; 269 b 5 (*ārki*)*śoṣi tuṅkiñtsiyac* = B LEUM. 72 e *śaiṣṣe täṅwattsiś* „om de wereld te minnen"; 311 a 1 *mahākārunyo kusne täm nesā sne ṣrum tuṅkiññā päñ cmolwaṃ wrasas* „Die daar spontaan uit hoofde van ((Zijn)) grote medelijden de wezens in de vijf bestaansvormen minde"; 327 b 6 *pācarr oki pₐkolye* „vriendelijk als een vader". Eenieder is Boeddha's verwante: 335 b 2 *tu ñi ṣñaṣṣe* „Gij ((zijt)) mijn verwante" (vgl. 347 a 1-2); B LEUM. 72 e *añmālaṣke täṅwaññeñca krātanīke twek nest auspa pontaṃts ṣañ śaumo* „Gij toch zijt voorwaar medelijdend, minnend, welwillend, aller verwante". Zijn komst brengt voorspoed in de wereld, zoals toen de Bodhisattva Rūp(y)āvata op de aarde toefde:

63 b 4 *nakänt ñātsentu puk wrasaśśi puk tkaṃsaṃ* : *sne wleṣluneyo sne psäl sne käs* **5** ... *oko swār oko* : *puṣpavṛkṣäntu skamat yetānt pyāppyāsyo* : *sne mālkluneyo m*[*ā*]*l*-[*k*](*a*)*nt ko*(*w*)*i* **6** ... [*s*]*ne wraske tāk säm ype skam* : *klopasu wrasom mā ontaṃ tmaṃ kälpāl tāk*.

4 Voor alle wezens op alle aarden waren de gevaren geweken; zonder bewerking ((en)) zonder peulen (sg.), zonder ... **5** ... de zoete vrucht. Steeds waren de bloesembomen met bloesems getooid. Zonder melken gaven de koeien melk. **6** ... Steeds zonder ziekte was dit land; nimmer trof men hier een ziek wezen aan.

[8]) Vogels [of slangen].

[9]) Naam van een versmaat.

[10]) Lettl. „maakte".

[11]) De beide overige apramāṇacitta's zijn *mudit* „Skr. *muditā*, medevreugde" en *u*[*p*]*e*(*käṣ*) „Skr. *upekṣā*, gelijkmoedigheid".

De liefdedaden van den Heiland gaan gepaard met natuurwonderen: aardbevingen, regen van bloemen en paarlen, enz. Zoals toen de Bodhisattva-olifant Ṣaḍdanta, om het leven van den jager te sparen, vrijwillig in den dood ging: 77 a 2-3 ... *āñkaräs tskā[t] mänt pat täm ṣ(urma)[ṣ] tkaniś mewlune ñäkcyās pyāppyāśśi s[w]āslune ñākta(śśi napenāśśi bodhi)-satvāṃ pāllune tāk* „... (hoe Hij ((Zijn)) slagtanden uitrukte of hoe uit dien h(oofd)e de aarde beefde, het goddelijke bloemen regende ((en)) de god(en ((en)) mensen den Bodhi)sattva prezen"; 297 b 3 *meṣ tkaṃ śla ṣulas (ś)l(a ri)s waṣtu ṣtämä(ntu)* „de aarde beefde met ((haar)) bergen, (sted)en, huizen ((en)) bom(en)". Het goed bewaarde fragment 312 bevat een opsomming van koningen en koninginnen, lekebroeders en -zusters, ketterse leraars, goden en godinnen, hemelse nimfen enz., die zijn samengekomen om een wonder van den Boeddha te aanschouwen:

a 3 *tmäṣ Prasenajinäṣṣ aci śāwe lāṃś Bim-[ba](sarnä)* **4** *ṣṣ aci wāskāñ lāś kälyme kälyme ypeyätwäṣ ṣñi ṣñi korisyo āmāśās ypeṣinäs wrasasyo worpuṣ ñäktaśśi pättāñ-ñäktes (yärkant ?)* **5** *yā(muräṣ ?) lok penu ypeyätwäṣ ymār sne ske kropant tämne patnu Anāthaṇḍikāṃ* [12]) *Ugreṃ Luhasu-dattenäṣṣ aci paräṃ kälpoṣ wāskāñ waṣt-(lmo)* **6** *ṣ koṭiśwarāñ dhaniñ sārthavāheñ Kṣemāṃ Mālikānäṣṣ aci ñäkcyāss oki kₙle-wāsy[o] worpunt lāntsañ . Viśākhāṃ . Su-jātānäṣṣ acci wās[k]ā(ñcā)* **7** *ñ yeñc Pu-raṇeṃ Maskarinäṣṣ aci ṣñi ṣñi kāpālikās ulukes tāpases nigranthās parivrājkāsyo worpuṣ ṣäk tirtheñi käṣṣi(ñ) (yeñc āmā-śāñ ?)* **8** *ypeṣiñi wrasañ yeñc . || tämne patnu päñ śuddhavāsätwäṣ śubhakṛts ā-bhāswar brahmalokäṣṣ aci (r)upadhātuṣi[ñ]i (ñäktañ) (yeñc ?) -- (ñäkta)* **b1** *śśi pät-tāññäktes añumāskiṣiṃ wram lkātsi . kā-[ma]dhātuṣiñi penu śtwar lāṃś Wlāñkät Suyāmeṃ Saṃtuṣite[ṃ] Su(nirmitenäṣṣ aci ṣñi ṣñi penu ñä)* **2** *kciṃ kropyo worpuṣ ñäkcyās pyāppyās wsālu yetweyntu ñäkci-näs wsāṣinäs katwas swāsäsmāṃ . Citreṃ Citrāṅganeṃ Timburenäṣṣ aci käntantuyo g(andharviñ) (penu ?)* -- **3** *kāswe rapeyän-tu kärnäsmāṃ yeñc Śaci(ṃ) Rāmbhānäṣṣ aci penu korisyo ñäkcyāṃñ aptsarāntu kräntsonās pikārāsyo trikäsm(āṃ puk eṅka)* **4** *lsuñcäs wrasas ñäktaśśi pättāñkät lkātsi epreriss āntaṃ ṣtamar täm nu mänt-wäknā || bahudantākaṃ || Wlāññäktäṣṣ aci yeñc ñäk[c]i(ñi)* **5** *lāś ṣñi ṣñi ñäkcyās aptsarn-tuyo worpuṣtamar epreraṃ : kakäl[n]ārr*

3-4 Daarop de grote koningen met Prasenajit aan het hoofd, de lekebroeders-koningen met Bimbi(sāra) aan het hoofd, uit (hun respectieve) landen, hemelstreek na hemelstreek, elk omringd met ministers ((en)) landslieden bij millioenen, ((hun)) (verering?) aan den Boeddha der goden bet(uigd hebbend?). **5** Ook uit verre landen [13]) hadden zich snel ((en)) zonder moeite evenzo ook verzameld de lekebroeders, de huis(houder)s, **6** de millioenenheren, de rijkaarden ((en)) de kooplieden, die met een rang bekleed zijn [14]), met Anāthapiṇḍika, Ugra ((en)) Lūhasudatta aan het hoofd; de koninginnen met Kṣemā ((en)) Mālīkā aan het hoofd, als met goddelijke vrouwen omringd. Met Viśākhā ((en)) Sujātā aan het hoofd kwamen de lekezusters. **7** Met Pūraṇa ((en)) Maskarin aan het hoofd, elk omringd met zijn kāpālika's, uluka's [14a]), tāpasa's, nirgrantha's ((en)) parivrājaka's (kwamen?) de zes ketterse leraars; (ministers ?) **8** ((en)) landslieden kwamen. Evenzo ook de (goden) van de sfeer van den vorm met de vijf Śuddhāvāsa-, de Śubhakṛtsna-, de Ābhāsvara- ((en)) de Brahmaloka((goden)) aan het hoofd (kwamen?) **b1** om de wonderbaarlijke zaak van den Boeddha der (god)en te zien. Ook de vier koningen van de sfeer van het verlangen met Indra, Suyāma, Saṃtuṣita ((en)) Su(nirmita aan het hoofd, elk ook met zijn) **2** (god)delijke schaar omringd, doende regenen goddelijke bloesems, gewaden, sieraden ((en)) goddelijke, gouden juwelen.

[12]) Juist *Anāthapiṇḍikāṃ*.
[13]) Lettl. „ver ook uit de landen".
[14]) Lettl. „die een rang verworven hebben".
[14a]) De Sanskritvorm is mij onbekend. De benaming hangt vermoedelijk met Skr. *ulūka-* „uil" samen, waarschijnlijk omdat deze ketterse monniken uit uilenvederen vervaardigde kledingstukken droegen. De Kāpālika's ontlenen hun naam aan het ascetische gebruik mest uit mensenschedels (Skr. *kapāla-*) te eten.

oki ñäkcyās rapeytu ñañwārr oki śāwe kumci tkaṃ eprer (wak ?) (tatri) **6** *säk : mantārak-(pyā)ppyāñ ñäkciñi puskāñ kāsañ wätsyāñ spa(rcw)māṃ kumṣār ptāñkät-käṣṣinā kārmeṃ : ñäktañ napeñi pälkānt (āla)* **7** *m wäc wālat [ś]i(raś tkaṃ) pyā-ppyāsyo ñäkci oki ciñcri tāk : I Mār-ñkät täm pälkāt mnu ly(alyu)t(āt) tām praṣt kāmat añcäl pyāppyāṣinā(ṃ) rāgaṣiṃ pärs pä(r).*

Met Citra, Citrāṅgana ((en)) Timbura aan het hoofd kwamen (ook ?) de gandharva's bij honderden ... **3-4** voortreffelijk slaande op muziekinstrumenten. Met Śacī ((en)) Rambhā aan het hoofd stonden de goddelijke nimfen ook bij millioenen aan het hemelgewelf [15]) om den Boeddha der goden te zien, met voortreffelijke gebaren (alle harts)tochtelijke wezens van de wijs brengend, ((en)) dit evenwel op welkdanige manier || *bahudantākaṃ* [16]) || Met Indra aan het hoofd kwamen de goddelijke **5** koningen, elk omringd met zijn goddelijke nimfen ((en ze)) stonden aan het luchtruim. Als het ware goddelijke muziekinstrumenten deden ze weerklinken, als het ware grote trommels dreunden. De aarde ((en)) het luchtruim (doordr)ong hun (stem ?). **6** Mandāraka-bloesems, goddelijke vezels, kāśa-grashalmen ((en)) draaiende zonneschermen kwamen recht op den Boeddha-Leraar toe. Goden ((en)) mensen keken naar (el)kaar ((op)). **7** Rond(om) bedekte zich (de aarde) met bloesems, als een goddelijke, liefelijke was ((ze)). Dit zag Māra ((en zijn)) geest was verbijsterd. Te dien tijde haalde hij zijn bloemenboog ((en)) schoot den pijl van den hartstocht af.

De A-literatuur bevat menige zinspeling op het Rāmāyaṇa (10 a 3-11 b 6, 97 a 3-b 1, 99 a 2, 180 b 2-3, 451), waarmee vgl. de Sakische fragmenten van ditzelfde epos. Voornoemde fragmenten evenwel vertonen, met uitzondering van het eerste (door Sieg in het blz. 564 vermelde artikel vertaald) zoveel leemten, dat een samenhangende vertaling ervan niet wel mogelijk is. Fragment 97 a 3-b 1 is afkomstig van een werk, dat de geschiedenis van Nanda en diens vrouw Sundarī verhaalt:

3 ... *mäṃtne Śākāś riyā kākmärtik Am-bariṣe wäl ṣe(ṣ)* **4** ... *uräṣ nunak riṣakune cärk wäl tāk . Daśāra* **5** ... || *(Rā)vaṇeṃ-śäl tsopatsi wac tāk sne yärm rākṣās kāko-* **6** *(räṣ)* ... *ypeyā kāk(m)ärtik Drume ñomā wäl ṣeṣ säm ypey[u]* **b 1** ... *(riṣa)kune cärk wtāk lāntune eṃtsāt.*

3 Zoals koning Ambarīṣa gezagdrager over de stad Sāṃkāśyā wa(s) **4** ... hebbend, gaf hij opnieuw den ṛṣistand op ((en)) werd koning. Daśara(tha) **5** ... met (Rā)vaṇa was een grote strijd, talloze [17]) rākṣasa's gedood (hebbend), **6** ... gezagdrager over het land was een koning, Druma met naam. Deze de landen **b 1** ... gaf den (ṛṣi)stand op ((en)) nam de koninklijke macht een tweede maal in bezit.

En 99 a 2 *(Rā)m mäśkit pā[ṣ]ā[t] riṣakun(e) Sisāṃśäl* „prins (Rā)ma beoefende den ṛṣistand met Sītā".

Aan lyrische poëzie bevatten de A-fragmenten o.a. talrijke Buddhastotra's, lofdichten ter ere van Boeddha, waaronder tweetalige fragmenten van die van Mātṛceṭa, alsook een vrij

[15]) Lettl. „aan de (voor)zijde of den rand van het luchtruim".
[16]) Naam van een versmaat.
[17]) Lettl. „zonder maat".

goed bewaarde hymnenreeks 243-250 met steeds terugkerend refrein *cu wināsam* „U vereer ik". In B heeft men o.a. het mooie, nog onvertaalde LEUMANN-fragment. Een der zeldzame oorspronkelijke, d.i. niet uit het Indisch vertaalde, A-teksten is een opschrift voor een Boeddhabeeld:

382, 1 *pūttiśparṣināp cakkravarttis-lānt cākkär-lakṣanyo yeyntuñcäs pesac* **:** *śākkā* ... **2** ... *ṣi* **:** *kārunik pācar sem waste nātäk cwaṃ ynāñmūñyā cwaṃ wsokoñyā peke ptāñkte arä(mpāt)* ... **3** ... *pracre poñś* **:** *Bhek* enz.

1 Voor de met het merkteken van het rad versierde voeten van den Cakravartinkoning der Boeddhawaardigheid ... **2** ... o Medelijdende vader, o steunsel ((en)) toeverlaat, o heer, uit verering voor U, uit vreugde met U heb ik ((dit)) be(eld) van den Boeddha geschilderd ... **3** ... al de broeders: Bhek, enz.

Den overgang naar de wijsgerig-godsdienstige literatuur vormen o.a. Vinayafragmenten in B en in A fragmenten van een dialoog over de indeling der boeddhistische literatuur, voorspellingen omtrent den duur der leer na de toelating der vrouwen tot de orde, beschrijvingen van Boeddhistische hemels en hellen. De literaire waarde van dergelijke beschrijvingen is niet groot. Zo beschrijft fragment 345-6 het vertrek der goden uit de godenstad Sudarśana naar de lusttuinen:

345 a 3 *tmäṣ Aurabhripurveṃ-ñkät neṣontā okät tmāṃ ñä(kta)* **4** *ñ ṣñi ṣñi wartsyaśśäl pkänt pkänt ñäkcinäs wāmp(u)ñcäs y[us]ā oṅ[kä](lmā)* **b1** *s(ā) ñemiṣinäs kuklasaṃ lmoṣ tri-wäknā klaṅkasy(o). tr(i)-w(ä)knā ñäkci y(āt)[l](u)* **2** *neyo kaknuṣ śtwar-wäknā wsāluyo śtwar-wäknā wampeyäntuyo (wā)* **3** *mpuṣ päñ-wäknā rapeyntuyo päñ-wäknā yśalmaṣinäs* s_u*kuntuyo* **4** *skassuṣ pañitswātse yātälwātse Sudarśaṃ riyäṣ lantuṣ ñäkcinäs wa[rpi]* **346 a 1** *śkesac* s_u*kuntu wärpnātsi yäñc.*

3 Daarop 80 000 goden met Aurabhripūrva aan het hoofd, **4** elk met zijn gevolg, elk afzonderlijk, gezeten op goddelijke, opgesierde paarden ((en)) olifanten, **b1** in juwelenrijtuigen, met drieërlei vervoermiddelen, voorzien van een drievoudige, goddelijke ṛ(ddhi), **2** met viervoudige gewaden, met viervoudige sieraden versierd, **3** met vijfvoudige muziekinstrumenten, door het vijfv udige genot (pl.) der zinnen **4** verheugd, heerlijk, met ṛddhi voorzien, uit de stad Sudarśana getreden, gaan naar de goddelijke parken **346 a 1** om ((er)) geluk (pl.) te genieten.

300 b 2 beschrijft de verschrikkingen der hel en de zelfkastijdingen harer bewoners: *ṣñi-tsar ṣñi käntu koyäṣ pärne pañwamträ [sä]lpmāṃ y[e](pesyo lātäṅkāmāṃ?)* „eigenhandig rukken wij de eigen tong uit den mond, ((ze)) met gloeiende me(ssen afsnijdend?)" (vgl. 298 a 7).

Wijsgerig-godsdienstige fragmenten zijn de Udānavarga en Udānastotra in B. In A zijn vooral belangrijk: een Prātimokṣafragment (eveneens in B), waarvan de tekst soms woordelijk overeenstemt met de versie der Sarvāstivādin, tweetalige fragmenten van den Saṃyuktāgamasūtra en van den Udānavarga, o.a.: Skr. *bhikṣur na tavatā bhavati* = A (360, 11-12 *ṣāmaṃ mā täppreṃ ṣolār mäska[trä]*: B (U 25 b 2) *ṣamāne mäsketrä mā totsa wärñai*; Skr. *yāvatā bhikṣate parān* = A (ib. 12) (*kosne* of *kospreṃne*) [*pā*](*n*)[*äṣträ*] *ālyeksäs.* Voorts het Pratītyasamutpādafragment 366-8, waar men de Tochaarse, aan het Indisch ontleende benamingen van bijna alle onderdelen der twaalfdelige reeks (A **pratityasamutpād*) kan uit aflezen: 1. *avidyā* = Skr. id., 2. *saṃskār* = *saṃskāra,* 3. *vijñāṃ* = *vijñāna,* 4. *nāmarūp* = *nāmarūpa,* 5. *ṣaḍāyataṃ* = *ṣaḍāyatana,* 7. *vedaṃ* = *vedanā,* 8. *tṛṣna* = *tṛṣnā,* 9. wschl. **upādāṃ* [18]) = *upādāna,* 10. *bhava* = id., 11. *jāti* = id., 12. *jarāmaraṃ* [19]) = *jarā(vyādhi)-*

18) Blijkens *upādāṃṣi* (389 b 1), wegens het afgebroken *pañca* (ib. a 3) vermoedelijk de vijf upādānaskandha's, die elders met zg. leenvertaling A (*päñ eṃtsā*)*luneṣiñi esañ* (339 b 2): B *piś eṅkalñecci āntsi* (*Mémoires de la Société de Linguistique* XVIII, 393) heten.

19) Vgl., met leenvertaling, B *ktsaitsäññe srūkalyñe* (U 2 a 1).

maraṇa. Nr. 6 Skr. *sparśa* ontbreekt in het Tochaars, doch is vermoedelijk **sparś.* Voorts talrijke lijsten van Sanskritische vaktermen met vertaling resp. commentaar in het Tochaars. Het kernpunt der leer is de theorie van den *karman* (A *lyalyipu* „daad" (lettl. „wat overblijft"): B *yāmor* „daad" van den wortel *yăm-* „doen"), de daad, die noodzakelijk om vergelding vraagt en de latere bestaansvormen van elk wezen onafwendbaar regelt: B S 3 b 2-3 *lykaśke rano to(t tākoy yāmo)rntsoko mā näkṣtär te ṣek karsoym* „hoe gering ze ook (zij), de vrucht der (da)ad gaat niet verloren; dit moge ik steeds weten"; ib. 3-4 *eṃṣke alyek śai(ṣṣe) yāmorsolpo mā nesäṃ karsoṃ wnolmi* „tot de andere wereld overtreft niets de daad; dit mogen de wezens weten". Hieraan zit als onvermijdelijke consequentie vast de noodzaak het goede te doen met het oog op het bereiken van het einddoel: A 67 a 5 *ālu kāsu yāmluneyäṣ pkät nu puttiśparäṃ mā naṣ* „de Boeddhawaardigheid bestaat niet zonder anderen goed te doen". De B-vertaling van den Sanskritischen Karmavibhaṅga, waarbij het beeldhouwwerk van den Baraboeḍoer op Java de passende illustratie vormt [20]), is een indrukwekkende catalogus van goede en slechte daden met de vergelding ervan. Ten slotte heeft men zoals in het Oeïgoers in A enkele biechtformulieren teruggevonden. Met betrekking tot de leerstellingen, die kenmerkend mogen worden geacht voor de Sarvāstivādin-Vaibhāṣika zij naar het reeds geciteerde artikel van den feestbundel-LEFORT verwezen.

Het is zeer te betreuren, dat vooral de wijsgerige A-fragmenten zo bedorven zijn, dat er alleen voor den vertaler niet veel mee te beginnen valt. Vertaling blijkt pas mogelijk na combinatie met Sanskritische, Chinese of Tibetaanse parallelteksten, en hiervoor is samenwerking van meerdere vakgenoten vereist. Een eerste vereiste voor verder onderzoek blijft evenwel de publicatie der nog onuitgegeven Berlijnse en Parijse B-fragmenten. Pas dan zal het mogelijk zijn zich een juiste voorstelling te vormen omtrent de werkelijke verhouding van het Tochaarse boeddhisme tot de school der Sarvāstivādin-Vaibhāṣika en tevens te bepalen in hoever het Tochaars, behalve voor de indogermanistiek, ook voor de kennis der Indische wijsbegeerte belangrijke bouwstoffen levert.

Antwerpen, 21 Juli 1946 Walter COUVREUR

20) Zie hieromtrent een artikel *De Tochaarse Karmavibhaṅga en de Baraboeḍoer,* eerlang te verschijnen in den feestbundel voor Prof. VAN DE WEERD.

HET RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN TE LEIDEN

Directeur Dr. W. D. VAN WIJNGAARDEN

AANWINSTEN OVER 1942

EGYPTISCHE AFDELING

Aangekocht werden:

twee gouden ringen met koningsnamen,
een papyrus met laat-hiëratisch opschrift,
een aantal fragmenten van Egyptische, Griekse en Koptische papyri;
enkele kleinere Koptische voorwerpen van hout en been, vier Koptische weefsels,
een granieten beeld van een zekeren Petosiris uit de Saitische tijd.

Ten geschenke werden ontvangen:

een collectie Egyptisch vaatwerk uit het Oude Rijk, afkomstig van opgravingen te Abydos en Gizeh, van mevr. de wed. Dr. D. G. W. VAN VOORTHUYSEN te 's-Gravenhage,

de hand van een mummie, twee stukjes linnen, afkomstig van de omwikkeling van een mummie, benevens een paar amuletten van Dr. MOLL VAN CHARANTE te Wassenaar.

VOOR-AZIATISCHE AFDELING

Aangekocht werden:
twee Soemerische stokknoppen,
twee stenen hamers van de oude Phoenicische lood- en zilvermijnen te La Palma, provincie Huelva in Spanje.

AANWINSTEN OVER 1943

EGYPTISCHE AFDELING

Aangekocht werden:
een dodenmasker van gips,
een beeldje van rode terra-cotta, voorstellende een hydrophoros,
enkele Koptische oudheden, nl. een houten broodstempel, twee maquette van gips van het tempelterrein te Saqqarah.

VOOR-AZIATISCHE AFDELING

Aangekocht werden:
een ronde, bronzen plaquette, waarschijnlijk een votiefschild met allerlei figuren, sterk Assyrische invloed verradend, naar men zegt afkomstig uit Loeristan,
een zilveren votiefschaal, versierd met allerlei oosterse figuren en voorstellingen, afkomstig uit Phoenicië of Cyprus en gevonden in Etrurië.

AANWINSTEN OVER 1944 en 1945

EGYPTISCHE AFDELING

Aangekocht werden:
een stenen beeld van den god Osiris,
een Grieks-Egyptisch mummiemasker,
een fragment van een Egyptisch mummieportret,
enkele Koptische oudheden, nl. een houten broodstempel, twee houten schrijftafeltjes,
een stuk van een houten grafkruis met Koptisch opschrift,
twee fragmenten van Egyptische stukken linnen met afbeeldingen van hiëratische teksten.

PUBLICATIES

B. H. STRICKER, *De indeeling der Egyptische taalgeschiedenis* (Oudh. M. NR. 25, 1944, 12—51) (met 2 afb.).

——, *Aanteekeningen op Egyptische litteratuur en godsdienstgeschiedenis* (Oudh. M. NR. 25, 1944, 52-90) (met 4 afb.).

——, *Een antiek procesprotocol* (Oudh. M. NR. 26, 1945, 36-52) (*A family Archiv from Siut*).

W. D. VAN WIJNGAARDEN, *Een Phoenicische zilveren schaal uit de 8e of 7e eeuw voor Chr.* (Oudh. M. NR. 25, 1944, 1-9) (Pl. I en afb. I).

——, *Twee Grieksch-Egyptische terra-cottas* (Oudh. M. NR. 27, 1946, 1-4).

CONGRESSEN

VERSLAG VAN DE EERSTE BIJEENKOMST DER *INTERNATIONAL ASSOCIATION OF EGYPTOLOGISTS*

Kopenhagen, 18-23 Augustus 1947

Reeds meer dan anderhalf jaar geleden opperde de Deense Egyptoloog C. H. SANDER-HANSEN het plan, dat de vakgenoten elkaar zouden vinden in een unie. De Egyptologie is immers een bij uitstek internationale wetenschap; gedurende de laatste jaren ondervond iedereen van ons wat het zeggen wilde, dat de buitenlandse verbindingen moeilijk of zelfs geheel onmogelijk waren. Ons getal is nu eenmaal niet groot en iedereen staat met een aantal buitenlandse collega's in briefwisseling. Toch is het aantal te groot om op de hoogte te zijn van de werkzaamheden en projecten van alle anderen en daarom alleen reeds zou het nuttig zijn op gezette tijden met elkaar contact te hebben. Want ofschoon het wetenschappelijke werk en vooral het onderzoek door elkeen persoonlijk moet verricht worden, is het toch minstens wenselijk, dat men iets afweet van de plannen van anderen, al was het alleen maar om te voorkomen, dat op een bepaald ogenblik door twee Egyptologen aan hetzelfde zou gewerkt worden. Indien bv. iemand een bewerking zou ondernemen van *The Inscriptions of Sinai by* A. H. GARDINER *and* T. E. PEET, Part I. Introduction and Plates, London, 1917, omdat het tweede deel na dertig jaar nog steeds niet verschenen is, dan zou zijn werk onvolledig en overbodig zijn; overbodig, omdat J. ČERNÝ daarmee reeds ongeveer klaar is, terwijl hij niet alleen over vele betere copieën beschikt, die zelfs een nieuwe uitgave van het eerste deel noodzakelijk maken, maar ook een aantal nieuwe, ongepubliceerde teksten bezit.

De Kopenhaagse bijeenkomst was dus op de eerste plaats nuttig, doordat men elkaar na zoveel jaren terugzag, of vakgenoten, die men nooit gesproken had, leerde kennen. Nog belangrijker was echter het stichten van een organisatie, die immers alle krachten kan bundelen en het plan opvatten voor ondernemingen, die individueel niet tot een goed einde gebracht zouden kunnen worden.

De twee eerste ochtenden waren gewijd aan het vaststellen der statuten; een ontwerp ervan was reeds lang tevoren aan ongeveer honderd personen rondgestuurd, van wie er een vijf en twintigtal, uit elf verschillende landen, aanwezig was. SANDER-HANSEN had naar aanleiding van de ingekomen vragen en opmerkingen een zeer uitgebreid ontwerp voor de statuten gemaakt. Tezamen met het ontwerp der Amerikanen, wier spreker K. C. SEELE uit Chicago was, is dit de basis geweest, waarop werd voorgebouwd. Om lid te worden van de unie is het nodig, dat men wordt gekozen; men gaat dus uit van het beginsel der coöptatie door de algemene vergadering, die eens per jaar zal gehouden worden. Opdat de vereniging aan haar doel zal beantwoorden, is het noodzakelijk, dat zoveel mogelijk alle Egyptologen lid ervan zijn of worden; daar de toestanden in de vroegere As-landen niet door vredesverdragen zijn geregeld, heeft men besloten, dat vakgenoten in deze landen na het sluiten van den vrede zich als lid kunnen aanmelden; wel stelde men als eis, dat slechts diegenen van hen lid zullen kunnen worden, die niet door een geallieerde rechtbank veroordeeld zijn. Hoewel dit criterium negatief is, zal men moeten toegeven, dat het tenminste objectief is.

Personen, die de unie op een of andere wijze bv. financieel, willen steunen, kunnen begunstiger worden, daar men ook zo het doel de algemene samenwerking op gebied der Egyptologie, niet weinig kan bevorderen. De zetel der vereniging is gevestigd te Kopenhagen en als haar directeur zal C. E. SANDER-HANSEN fungeren, daarbij geholpen door E. IVERSEN als secretaris, die voor de tijd van vijf jaren is benoemd. Hij zal worden bijgestaan door een financiëlen deskundige als penningmeester, Dir. H. BRANDT. Als president is gekozen A. DE BUCK en wel voor den duur van twee jaar. Bij het besturen wordt hij terzijde gestaan door een uitvoerend comité van tien leden; als zodanig zijn aangewezen: de heren BLACKMAN, ČERNY, ERICHSEN, GABRA, NAGEL, SÄVE-SÖDERBERGH, SEELE, STRUVE (?), VANDIER en Mej. WERBROUCK. De officiële talen der unie zijn dezelfde als die der UNESCO, Engels en Frans. Ook de statuten zijn in beide talen opgesteld; de Engelse redactie werd verzorgd door SEELE, de Franse door Mevrouw Chr. DESROCHES-NOBLECOURT.

Gedurende de rest van de week werden de vergaderingen besteed aan het werkprogram. Ter sprake kwamen o.m. een archæologische index, een centrale voor overdrukjes, het uitgeven van publicaties, het woordenboek en de bibliografie.

De grootste verzameling voor een archæologischen index bestaat te Chicago, waar het *Oriental Institute* gedurende de laatste jaren 180 000 fiches uit tijdschriften liet maken. Te Parijs zijn er enkele duizenden, terwijl Brussel ongeveer 25 000 foto's bezit. De president benoemde een commissie om bij de volgende vergadering, die in 1948 te Parijs gehouden zal worden samen met het Internationale Oriëntalistencongres, verslag uit te brengen over den stand van zaken en concrete voorstellen te doen (bv. over den vorm der fiches; of ook ongepubliceerd materiaal moet worden opgenomen, enz.); de leden dezer commissie zijn de dames Moss en Werbrouck, de heren Frankfort, Gabra en Sainte Fare Garnot, terwijl Clère als voorzitter ervan zal fungeren.

In het Egyptologische Instituut te Kopenhagen zal men een centrale voor overdrukjes vestigen. Men ging ervan uit, dat herhaaldelijk artikelen in niet-vaktijdschriften verschijnen, wier inhoud meer dan eens ter kennis van de vakgenoten dient te komen; in vele gevallen is dit onmogelijk. Men zal daarom in overleg met den auteur, in zulke gevallen den uitgever vragen een aantal extra-overdrukken (bv. honderd) te laten maken op kosten der Association, die deze dan tegen een geringe vergoeding ter beschikking van de leden zal stellen.

Langdurig werd ook beraadslaagd over het uitgeven van teksten; men kan deze daartoe in drie groepen onderscheiden: in teksten, die alleen in dure of zeldzame facsimile-uitgaven bestaan, bv. de papyri der Hermitage; andere, die wel goedkoop zijn uitgegeven, maar sinds lang uitverkocht, zoals de papyrus Prisse van E. Dévaud, en zulke die nog nooit zijn uitgegeven. Beide eerste groepen hoopt men te gaan uitgeven in de *Bibliotheca Aegyptiaca* van Brussel, voor de laatste deed de bekende Deense uitgever Munksgaard het voorstel, ze op zijn kosten in facsimile, al of niet voorzien van transcriptie, maar zonder vertaling en commentaar, uit te geven. Als uitvoerend comité werden aangewezen Cerny, Blackman, Kuentz, Posener, met den eerste als voorzitter; een Koptisant zal nog aan hen worden toegevoegd.

De kwestie van het woordenboek was zeer moeilijk, vooral omdat Erichsen, die reeds 8 Augustus naar Berlijn was vertrokken om daar nauwkeurige informaties over het *Wörterbuch* in te winnen, bij de sluiting van het congres nog steeds niet te Kopenhagen was teruggekeerd. Men heeft besloten, het *Wörterbuch* geheel buiten het plan van een nieuw woordenboek te laten. Wel hoopte men, dat het voor Berlijn mogelijk zou blijken, de uitgave der *Belegstellen* zo spoedig mogelijk voort te zetten. Op voorstel van Černý werd besloten, dat men zo spoedig mogelijk zou beginnen met die teksten, welke niet in het Berlijnse *Wörterbuch* zijn opgenomen, op fiches te brengen. Dit zou immers toch moeten gebeuren, en men krijgt daardoor den tijd het definitieve plan beter te bestuderen. Daartoe werd een commissie aangewezen bestaande uit Černý, Clère, Edgerton, Kuentz, met als voorzitter Erichsen.

Aan ondergetekende werd opgedragen een jaarlijkse bibliografie samen te stellen; deze zal bestaan uit de nauwkeurige titels van boeken en artikelen, terwijl het de bedoeling is, een samenvatting van den inhoud te geven, vooral indien de titel niet duidelijk of concreet genoeg is.

Bovendien werd een Engelse en Franse commissie ingesteld om tot een bevredigende oplossing te komen inzake de transcriptie, ook der Egyptische eigennamen.

Zoals men ziet, mogen de resultaten der Kopenhaagse bijeenkomst er zijn. Of zij inderdaad een succes is geweest, zal pas blijken in den zomer van het volgend jaar. Wanneer echter een geest alle aanwezigen bezielde, dan was het die van Thorbecke, toen hij sprak: Wacht op onze daden. Mogen deze zo zijn, dat ook zij, die nu principieel afzijdig bleven, zoals Gardiner, Gunn en Lacau, dan hun medewerking en steun willen verlenen.

Wanneer wij op deze plaats gaarne dank brengen aan de Deense organisatoren, met name natuurlijk aan Professor Sander-Hansen, dan is dit niet alleen voor alles, wat zij voor ons als Egyptologen hebben gedaan, maar ook voor de omlijsting van feesten en uitstapjes, die buitengewoon was. Alleen reeds daardoor zal ons verblijf in Denemarken onvergetelijk zijn.

Leiden, 6 September 1947. Jozef Janssen

FINANCIËEL OVERZICHT 1942—1947

Inkomstenrekening over de verenigingsjaren 1 September 1942 tot 31 Augustus 1947

Inkomsten	1942/43	1943/44	1944/45	1945/46	1946/47
1. Contributies	*f* 7 483.61	*f* 11 268.07	*f* 9 101.79	*f* 14 623.84	*f* 16 585.31
2. Lezingen	„ 90.—	„ 287.25	—	„ 17.—	„ 51.44
3. Cursussen	—	„ 654.—	„ 224.—	—	—
4. Verkoop der publicaties					
a. Jaarbericht	„ 813.95	„ 2 093.43	„ 664.70	„ 982.02	„ 588.08
b. Mededelingen en Verh.	„ 1 046.44	„ 2 439.06	„ 750.45	„ 917.68	„ 6 257.81
c. Supplementen	„ 575.01	„ 158.69	„ 93.80	„ 34.75	—
d. Uitgaven	„ 20.—	„ 60.60	„ 20.—	—	„ 38.50
e. Monografieën	„ 13 188 24	„ 22 175.95	„ 13 694.38	„ 14 059.46	„ 20 361.50
5. Plaat Aboe Simbel	—	—	—	„ 75.—	„ 240.28
6. Jubileum 1943	—	„ 100.25	—	—	—
7. Steunfonds 1945	—	—	„ 50.—	„ 331.—	„ 5.—
8. Rente	—	—	„ 12.04	„ 81.08	„ 23.45
9. Advertenties	—	—	—	„ 100.—	—
10. Restitutie Administ. Belg. Secr.	—	—	—	—	„ 580.—
11. Af- en Overboekingen	—	—	—	„ 256.—	„ 795.57
12. Verkoop Spaarcertificaten	—	—	—	—	„ 303.—
13. Diversen	„ 28.58	„ 44.49	„ 159.47	„ 289.89	„ 137.26
14. Saldo vorig Verenigingsjaar	„ 1 263.—	„ 2 254.16	„ 7 845.24	„ 10 927.40	„ 9 044.68
Totaal	*f* 24 508.83	*f* 41 535.94	*f* 32 615.87	*f* 42 695.12	*f* 55 011.88

Balans van het Genootschap per 31 Augustus 1943, 1944, 1945, 1946 en 1947

Debet	1943	1944	1945	1946	1947
1. Geldmiddelen	*f* 2 254.16	*f* 7 845.24	*f* 10 927.40	*f* 9 044.68	*f* 11 103.52
2. Reservefonds	„ 105.73	„ 107.35	„ 107.35	„ 107.35	„ 107.73
3. Debiteuren	„ 3 576.56	„ 4 538.15	„ 4 639.20	„ 6 240.70	„ 8 299.82
4. Voorraad publicaties	„ 7 862.74	„ 8 978.10	„ 7 477.50	„ 9 200.—	„ 15 574.50
5. Voorraad papier	„ 1 350.—	„ 1 350.—	„ 1 350.—	„ 1 300.—	„ 1 300.—
6. Bibliotheek	„ 3 500.—	„ 3 500.—	„ 3 600.—	„ 3 800.—	„ 4 000.—
7. Kantoorinventaris	„ 150.—	„ 150.—	„ 100.—	„ 600.—	„ 1 000.—
Totaal	*f* 18 799.19	*f* 26 668.84	*f* 28 201.45	*f* 30 292.73	*f* 41 385.57

Gecontroleerd en accoord bevonden:
(w.g.) H. M. Verhulst, Lid Ned. Unie van Accountants

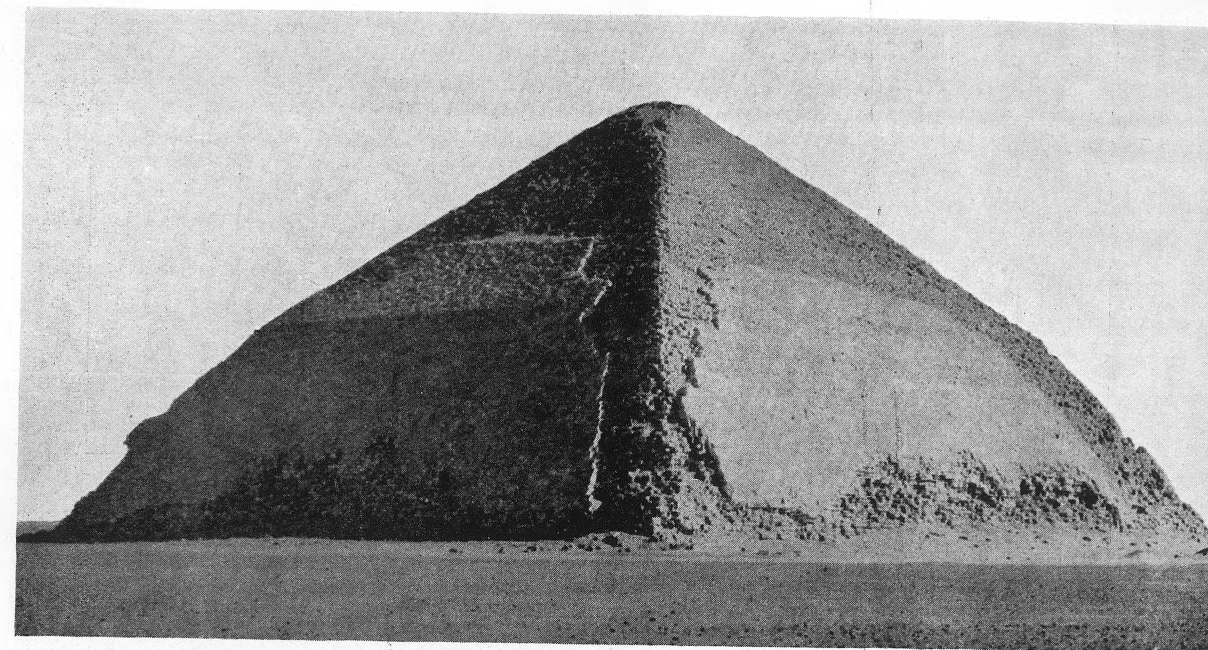
De Secretaris-Penningmeester:
(w.g.) A. A. Kampman

Uitgavenrekening over de verenigingsjaren 1 September 1942 tot 31 Augustus 1947

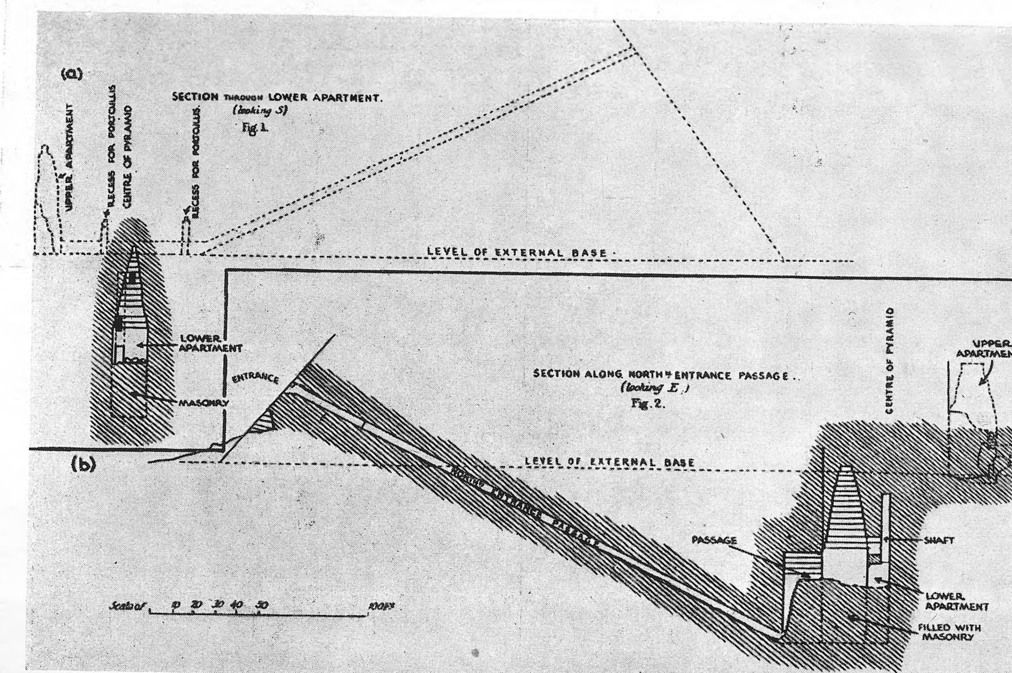
Uitgaven	1942/43	1943/44	1944/45	1945/46	1946/47
15. Publicatie Jaarbericht	f 3 175.15	f 1 474.41	f 3 190.73	f 2 939.40	—
16. Publicatie Med. en Verh. . .	„ 46.93	„ 1 765.47	„ 71.94	„ 60.—	f 3 716.76
17. Plaat Aboe Simbel.	—	—	„ 75.—	„ 925.—	—
18. Publicatie Aboe Simbel . . .	—	—	—	„ 740.—	—
19. Expeditie der Publicaties. . .	„ 195.50	„ 634.04	—	„ 235.—	„ 50.—
20. Bind- en Brocheerwerk. . . .	„ 173.91	„ 502.07	—	—	„ 18.70
21. Subsidie Inst. Nabije Oosten .	„ 100.—	—	—	—	—
22. Organisatie der Lezingen. . .	„ 1 483.04	„ 2 912.73	„ 143.10	„ 4 401.36	„ 6 055.31
23. Organisatie der Cursussen. . .	—	„ 527.50	—	—	—
24. Aankopen Bibliotheek	„ 107.85	„ 274.50	„ 15.60	„ 20.—	„ 808.07
25. Secretariaat.	„ 2 428.68	„ 2 384.72	„ 2 400.—	„ 2 400.—	„ 2 500.—
26. Kantoorhuur	„ 300.—	„ 300.—	„ 300.—	„ 350.—	„ 300.—
27. Salarissen.	„ 819.99	„ 1 050.90	„ 1 828.77	„ 3 414.88	„ 2 758.87
28. Pensioenverzekering	„ 250.—	„ 347.60	„ 250.—	„ 250.—	„ 347.60
29. Loonbelasting.	—	—	„ 243.07	„ 141.59	„ 687.74
30. Vereveningsheffing, Soc. last. .	„ 171.87	„ 410.83	„ 294.89	„ 375.33	„ 841.18
31. Accountantscontrôle	„ 128.50	„ 78.50	„ 106.50	„ 171.20	—
32. Administratie	—	„ 206.45	„ 233.—	„ 177.10	„ 321.92
33. Brandverzekering	„ 11.70	„ 11.70	—	„ 23.32	„ 11.70
34. Druk- en Stencilwerk	„ 960.88	„ 329.50	„ 225.75	„ 1 183.71	„ 940.87
35. Porti.	„ 868.25	„ 1 255.31	„ 514.72	„ 918.54	„ 1 633.32
36. Propaganda.	„ 273.25	„ 242.60	—	„ 421.25	„ 280.75
37. Kantoorbehoeften	„ 527.34	„ 647.16	„ 356.60	„ 1 220.25	„ 1 237.15
38. Telefoon en Telegraaf	„ 104.19	„ 65.21	—	„ 120.17	„ 312.46
39. Reiskosten	„ 84.40	„ 73.33	„ 52.20	„ 607.26	„ 629.69
40. Belgisch Secretariaat:					
a. Onkosten Adj. Secretaris .	—	—	—	—	„ 1 160.—
b. Kamerhuur.	—	—	—	—	„ 109.50
c. Algemene Onkosten	—	—	—	„ 308.—	„ 545.64
41. Vrachten en Rechten	„ 29.01	„ 14.62	„ 28.72	„ 34.94	„ 14.30
42. Onkosten vergaderingen . . .	—	„ 480.50	—	„ 240.39	„ 41.11
43. Restituties	„ 233.10	„ 284.60	„ 403.98	„ 114.06	„ 356 91
44. Redactie	„ 472.04	„ 473.—	„ 420.—	„ 473.—	„ 443.20
45. Bankkosten en Rechten . . .	—	—	—	„ 12.32	„ 56.01
46. Contributies.	—	—	—	—	„ 55.—
47. Af- en Overboekingen	—	—	—	„ 342.40	„ 917.34
48. Incassering contributies. . . .	—	—	—	„ 131.75	„ 197.30
49. Aankoop effecten	—	—	—	„ 300.—	—
50. Subsidies	—	—	—	—	„ 500.—
51. Aankoop publicaties	„ 9 212.64	„ 16 871.06	„ 10 240.35	„ 9 762.23	„ 15 257.01
52. Steunfonds 1945.	—	—	—	„ 381.—	—
53. Aankoop oude Jaarberichten .	—	—	„ 52.50	„ 65.—	„ 146.65
54. Diversen	„ 96.41	„ 72.39	„ 241.05	„ 389.99	„ 656.25
55. Voordelig Saldo.	„ 2 254.16	„ 7 845.24	„ 10 927.40	„ 9 044.68	„ 11 103.52
	f 24 508.83	f 41 535.94	f 32 615.87	f 42 695.12	f 55 011.88

Balans van het Genootschap per 31 Augustus 1943, 1944, 1945, 1946 en 1947

Credit	1943	1944	1945	1946	1947
8. Crediteuren	f 5 714.74	f 9 411.45	f 4 190.77	f 3 591.23	f 8 897.68
9. Kapitaal	„ 13 084.45	„ 17 257.39	„ 24 010.68	„ 27 701.50	„ 32 487.89
Totaal	f 18 799.19	f 26 668.84	f 28 201.45	f 30 292.73	f 41 385.57

Zuid- en Westzijde van de Zuidelijke pyramide, de z.g. Knikpyramide

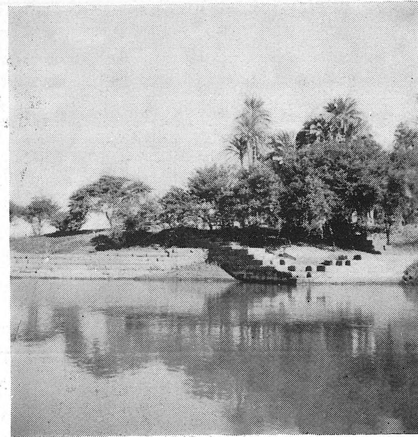

Schematische schets van de binnenbouw van de z.g. Knikpyramide
(*a*) van noord naar zuid; (*b*) van west naar oost

zie blz. 302

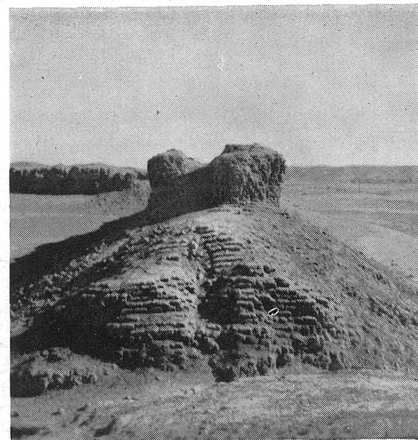
Uit Illustrated London News 5631, 22, 3/'47

1

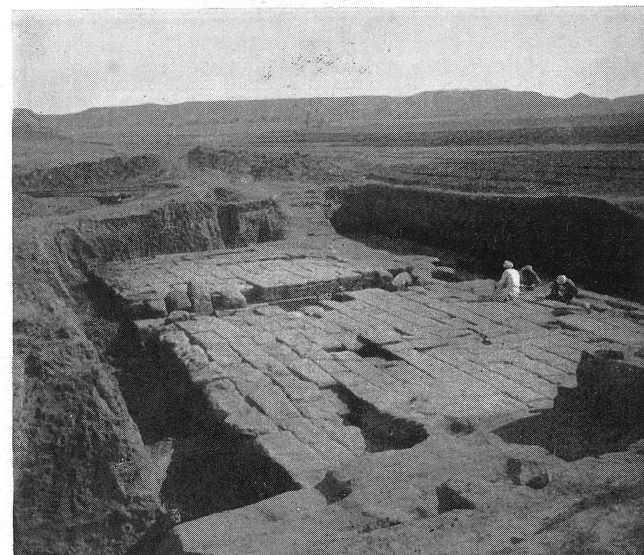
2

3

4

5

6

VERKLARING BIJ DE FOTO'S VAN PLAAT XVIII

1. — De landingskade uit den Ptolemæischen tijd.

2. — Het domein gezien vanaf den heuvel met de rotsgraven. Op den achtergrond ziet men den Nijl, op den voorgrond den spoorweg naar Aswān.

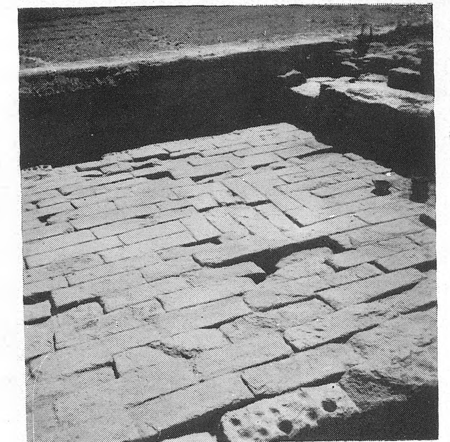
3. — Het einde van het zuidelijke stuk van den grooten muur, gezien naar het Oosten. De opgraving 1945-1946 begint ten Westen hiervan.

4. — Resten van de tempels te el-Kâb, gezien naar het Oosten. Op den achtergrond een gedeelte van den grooten muur.

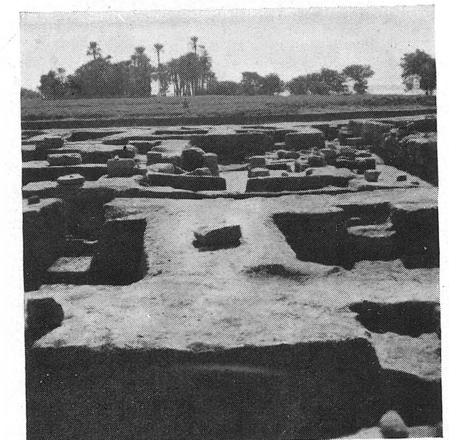
5. — Het oostelijke gedeelte van den grooten steenen vloer, gezien vanuit het Westen. De doorbraak boven de arbeiders dateert uit later tijd.

6. — Het oostelijke gedeelte van den *radier*, gezien van uit het Oosten. Ook hier is de latere doorbraak goed zichtbaar. De arbeiders op den achtergrond zijn bezig het bouwwerk uit den Christelijken tijd vrij te leggen.

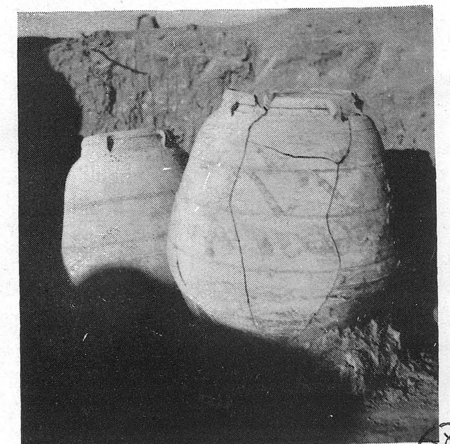
Foto's 1-4: A. VARILLE
5-6: J. CAPART

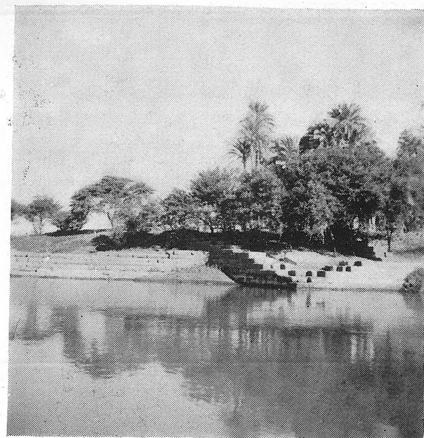
8

10

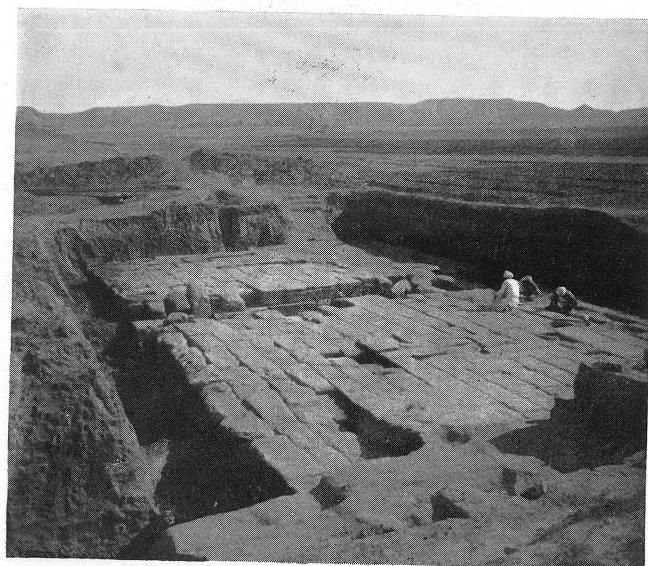
12

1

3

5

VERKLARING BIJ DE FOTO'S
VAN PLAAT XIX

7. — De poortopening tusschen de twee deelen van den grooten steenen vloer. De meest rechtsche arbeider loopt in de richting van de landingsplaats. Den dromos heeft hij achter zich gelaten.

8. — Gedeelte van het oostelijke stuk van den grooten steenen vloer met duidelijk zichtbare figuren; zie ook afb. 5 en 6.

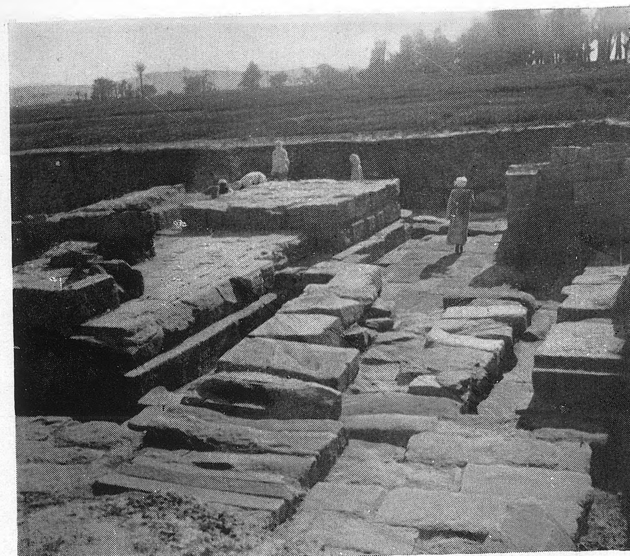
9. — Gezicht op het zuidoostelijke bastion van het Christelijke bouwwerk met o.a. een blok van farao Nechthorhebet, dat afkomstig is uit een vroegeren tempel. Men houde er rekening mee, dat het blok ondersteboven ligt.

10. — Gedeelte van het bouwwerk uit de Christelijke periode, gezien in noordzuidelijke richting.

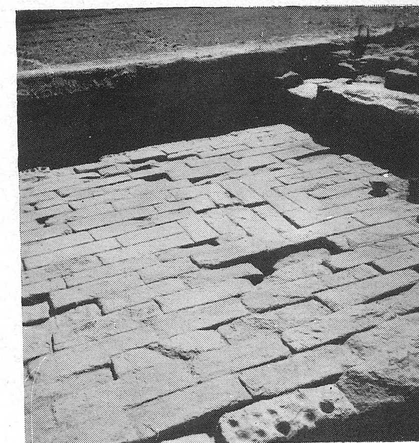
11. — Overzicht van het Christelijke bouwwerk vanaf het noordwestelijke bastion.

12. — Groote voorraadpotten uit den Koptischen tijd, gevonden in den gang van het noordoostelijke bastion.

Foto's: 7, 9, 11: J. Capart
8, 10, 12: A. Varille

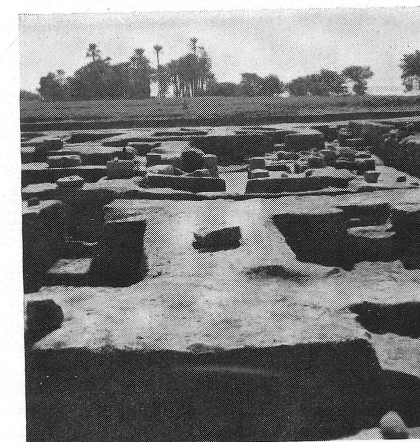
7

8

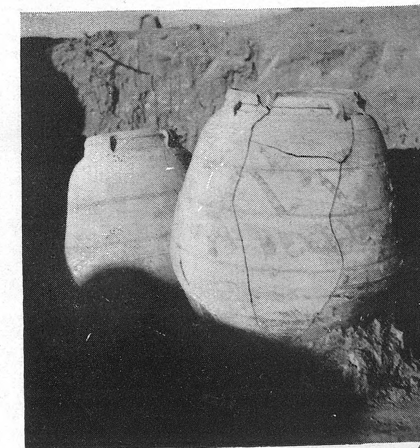
9

10

11

12

13

14

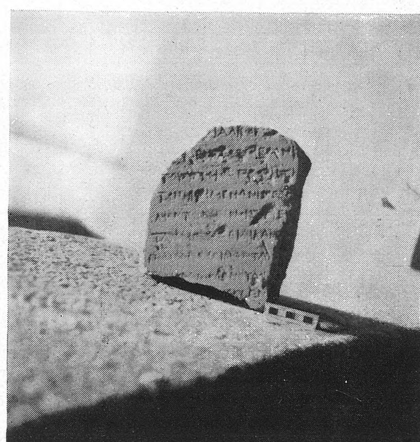
15

16

17

18

VERKLARING BIJ DE FOTO'S VAN PLAAT XX

13. — Gang in het noordelijke gedeelte van het Christelijke bouwwerk; voor de bevloering zijn blokken, uit oudere monumenten afkomstig, gebruikt.

14. — De westelijke of hoofdingang van het Christelijke bouwwerk, nadat men de deur is gepasseerd. Ook hier is de vloer met opnieuw gebruikte blokken geplaveid.

15. — Het noordwestelijke bastion.

16. — Gedeelte van de centrale zaal van het Christelijke bouwwerk.

17. — Opnieuw gebruikt blok aan de Noordzijde van het noordwestelijke bastion.

18. — Fragment van de copie met het decreet van Memphis.

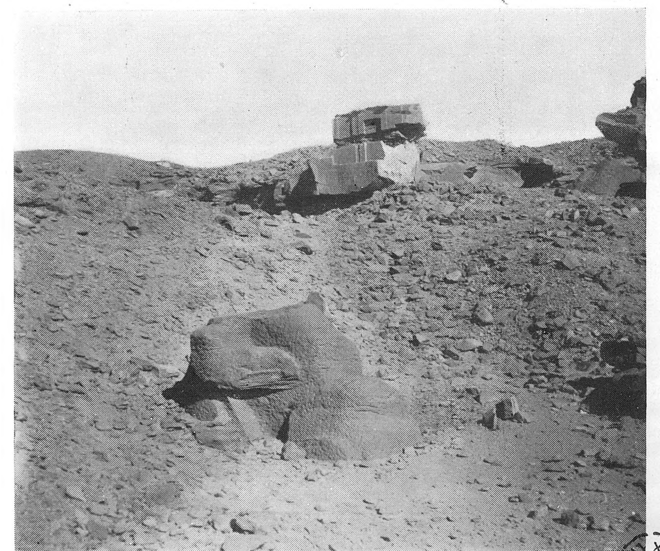
Foto's 13-16: J. Capart
17-18: A. Varille

2

4

6

13

15

17

VERKLARING BIJ DE FOTO'S VAN PLAAT XXI

1. — Men bevindt zich op den oostelijken oever, vlak vóór het begin der steengroeven, en kijkt naar het Noorden. De westelijke groeven zijn wel te zien, maar niet te onderscheiden.

2. — Gezicht op den Nijl en een der oostelijke steengroeven. Ook bij de reuzen ‘paddestoel’ ziet men duidelijk de horizontale sporen der werktuigen.

3-4. — Détails van de indrukwekkende groeve in den vorm van een T. Beide afdeelingen zijn gemaakt in den dwarsbalk der T, de rechtopstaande balk is de gang naar de rivier. Het begin hiervan kan men in het midden van afb. 3, waar een breuk in de bovenste lijn is, onderscheiden. Op afb. 4 kijkt men naar het Noorden. Let bij beide afbeeldingen op de afmeting der personen.

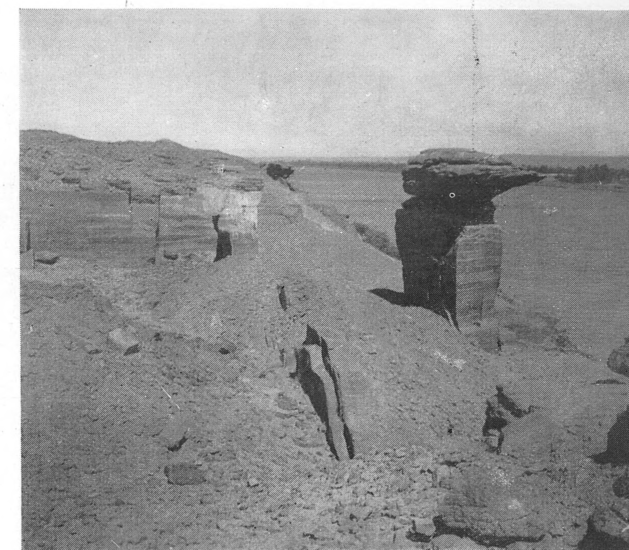
5. — De trapvormige steengroeve is verder van den Nijl verwijderd.

6. — De Egyptenaren hebben onvoltooide stukken in de groeve achtergelaten. Het blijkt dus, dat deze zooveel mogelijk werden afgewerkt, voordat het transport plaats vond. Het is onzeker, of dit altijd het geval is geweest.

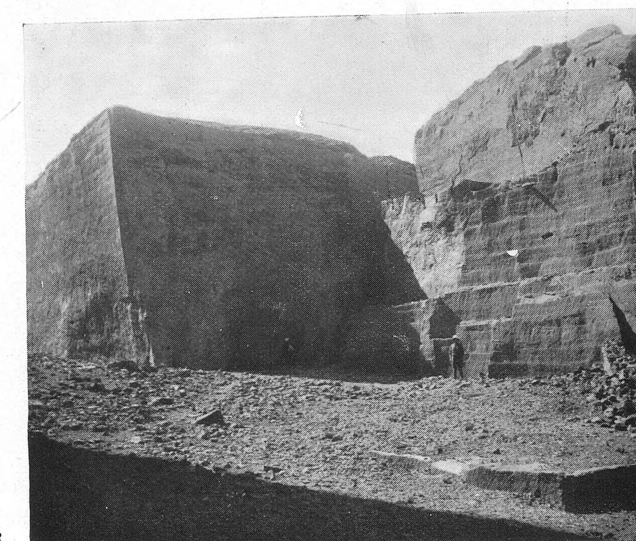
Foto's: J. Capart

1

2

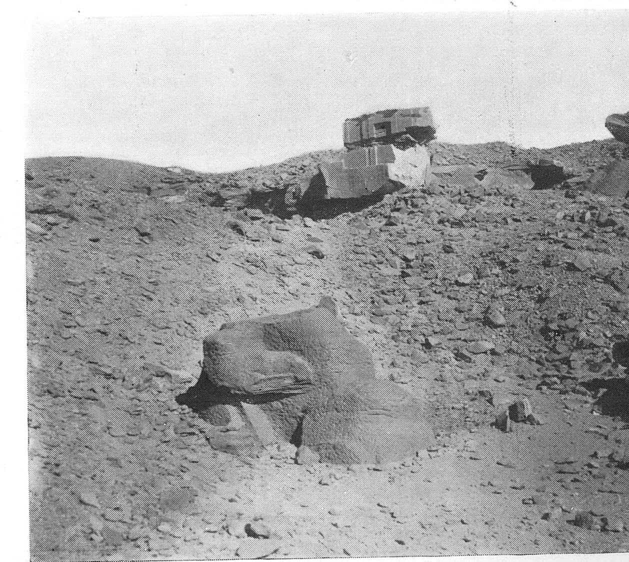
3

4

5

SAKKARA

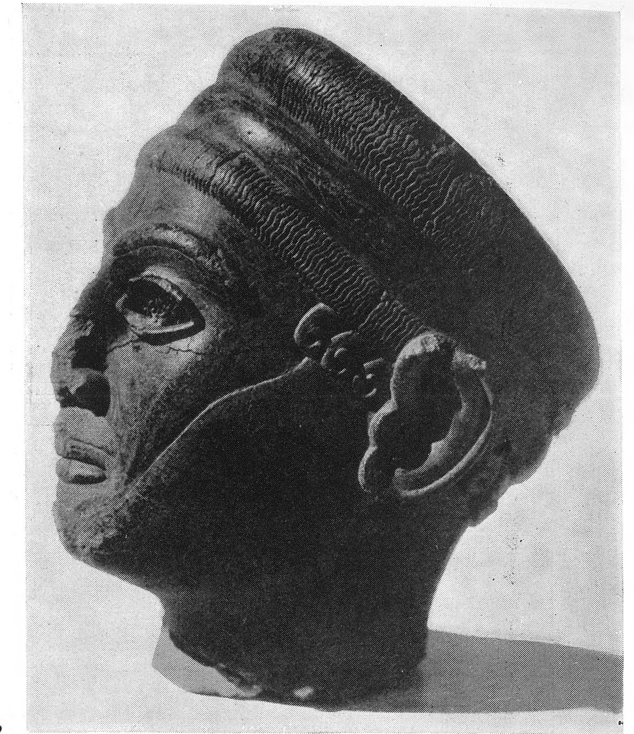

Diep relief gevolgen van hongersnood voorstellend, Vijfde Dynastie zie blz. 309

Bulletin de l'Institut d'Égypte XXV, 1942-1943, 49

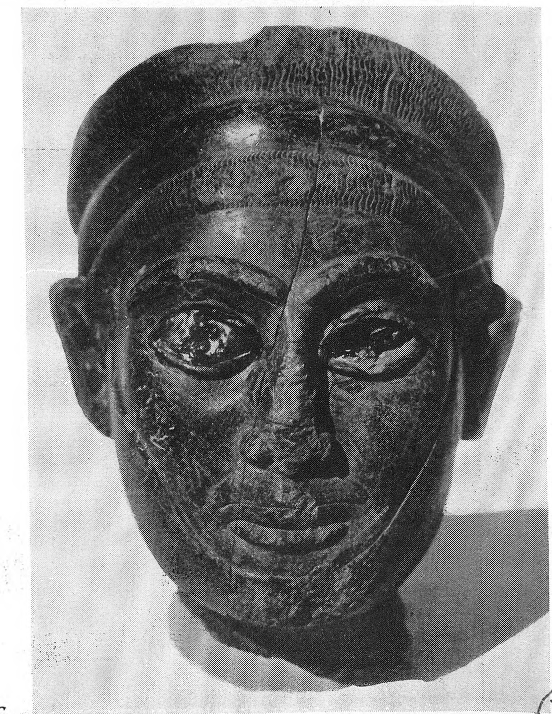
a

b

d

c

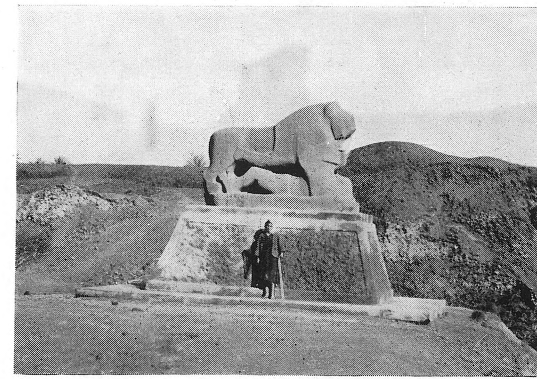
a. Geschonden kopje uit de kapel; *b—c.* Diorieten kop van Yarim-Lim; *d.* Paleis met zuilen gelijktijdig met Koninklijke graven in Ur

Naar I L N 5162, Fig. 4, 6, 7, 18 zie blz. 537

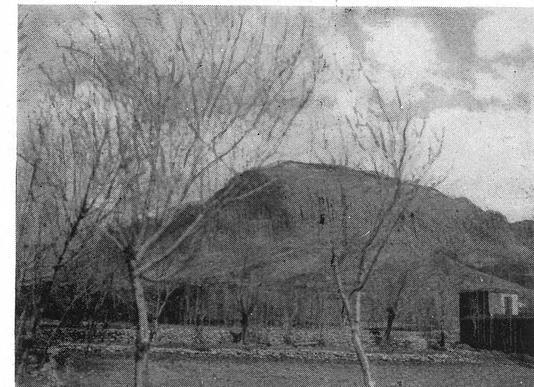
BABYLON

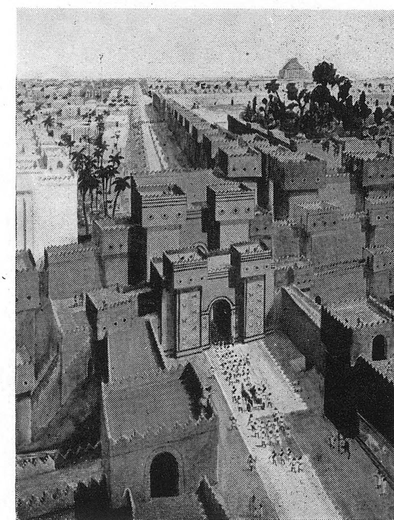
a De Leeuw van Babylon, blz. 504

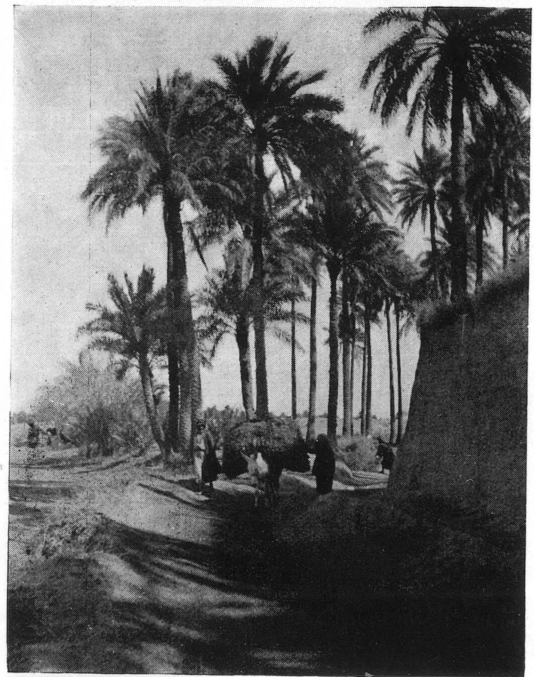
b De Leeuw van Babylon, blz. 505

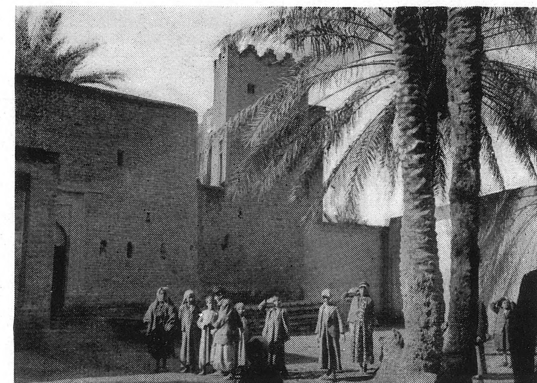
c De heuvel Babil, blz. 500

d Gezicht op de Isjtar-poort en de binnenstad ten tijde van Nebukadnezar II blz. 501

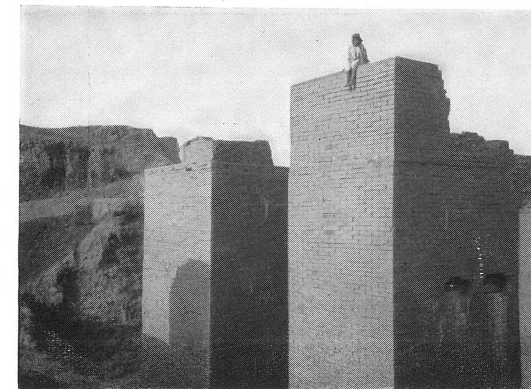

e Palmen bij het expeditie-huis, blz. 500

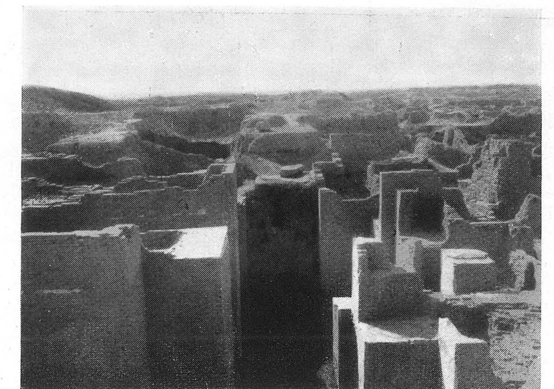

f Het expeditie-huis (thans school), blz. 500

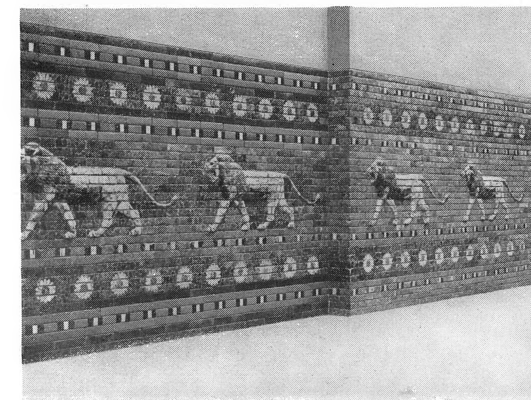
BABYLON

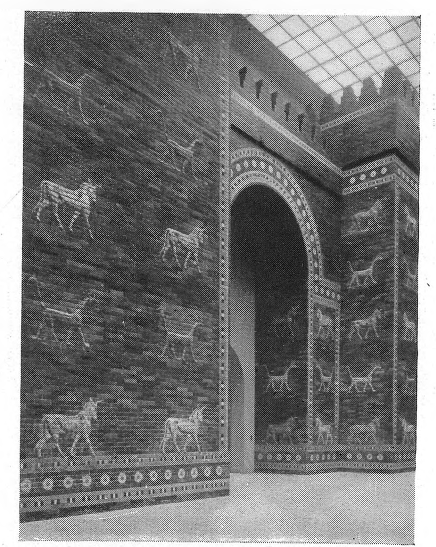
g De binnenpoort, blz. 502

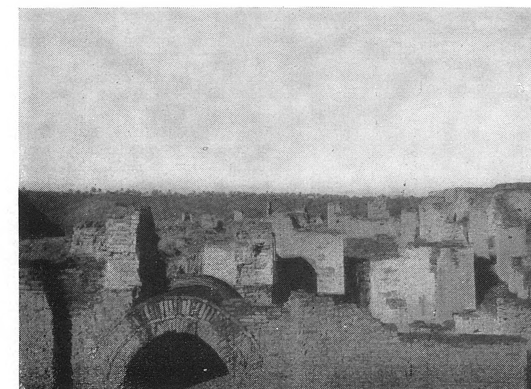
h Isjtar-poort, tegenwoordige toestand, blz. 501

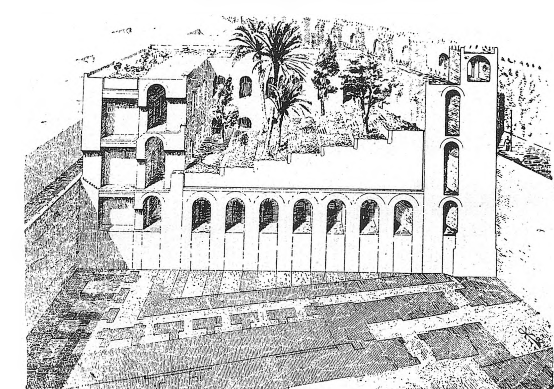
i Leeuwen van de processiestraat, blz. 501

j De buitenpoort (Pergamon-Museum) blz. 506

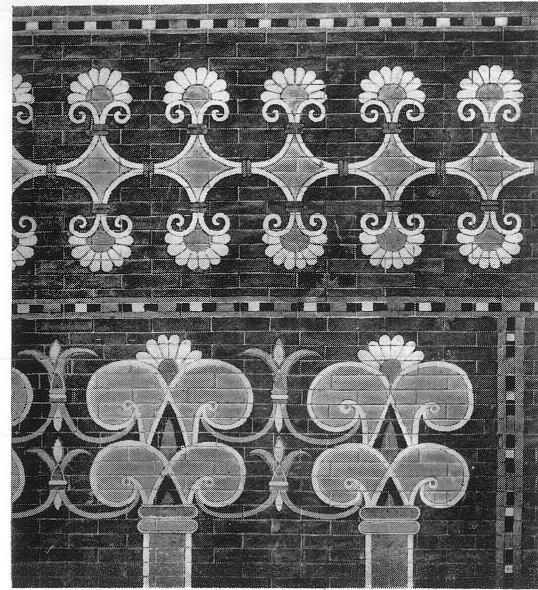

k Het gewelf-gebouw, blz. 506

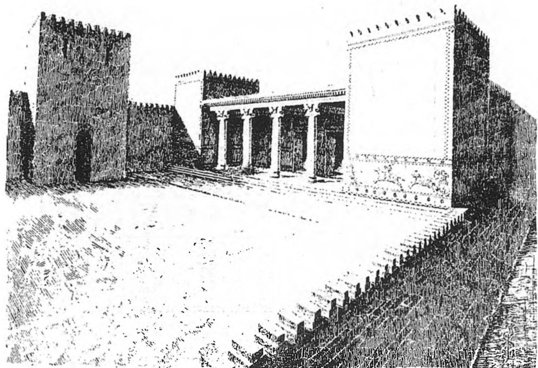

l De hangende tuinen, blz. 506

BABYLON

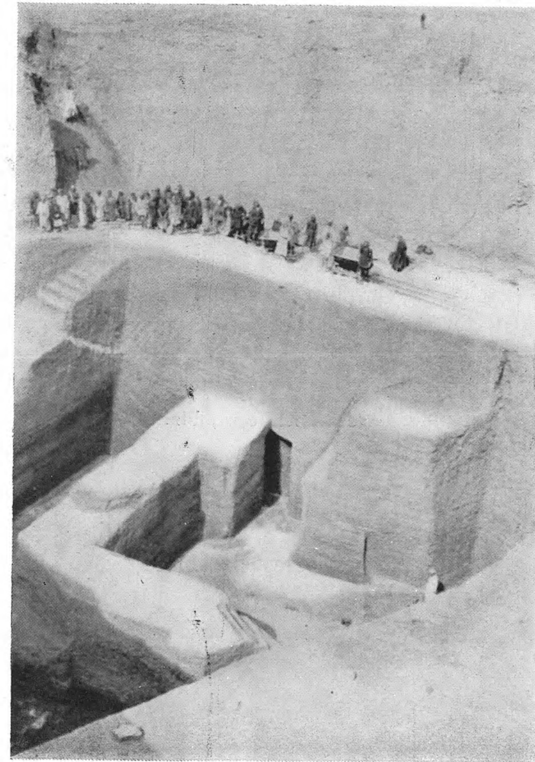
m Ornament troonzaal, blz. 510

n Het Perzische paleis

p Esagila, tegenwoordige toestand, blz. 511

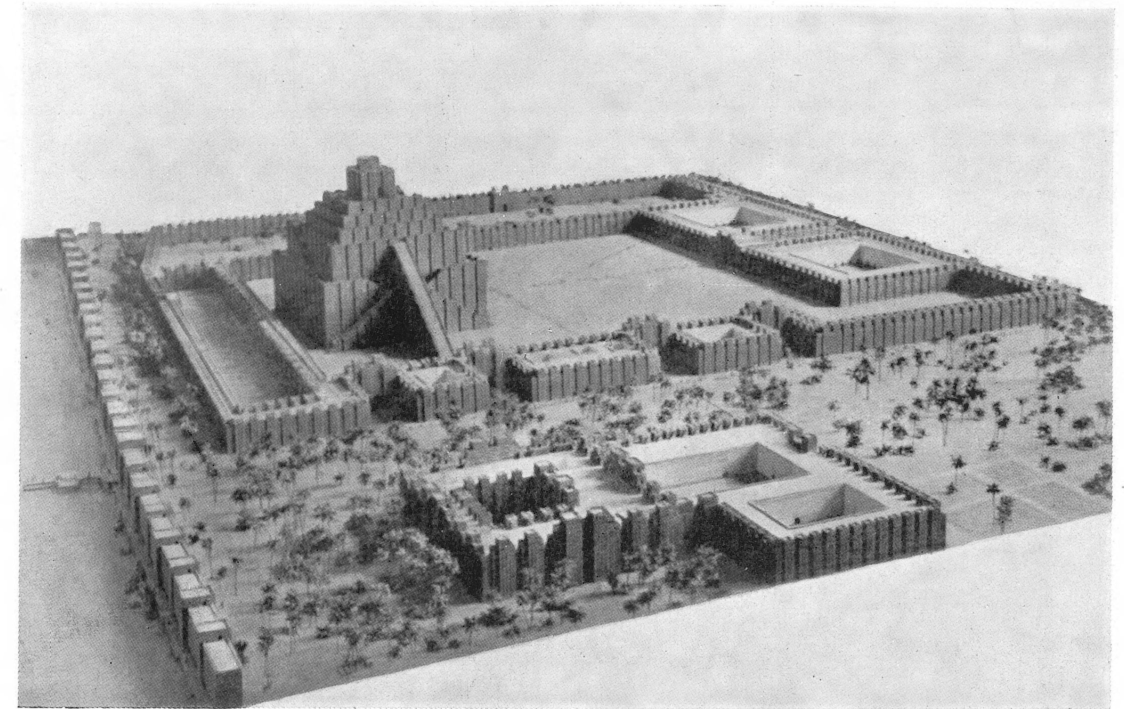

o Opgraving van Esagila, blz. 511

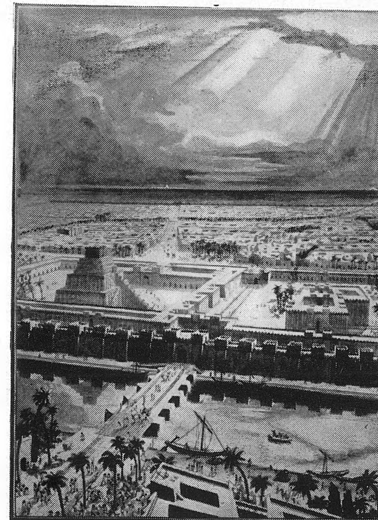

q Opgraving van den Tempeltoren, blz. 517

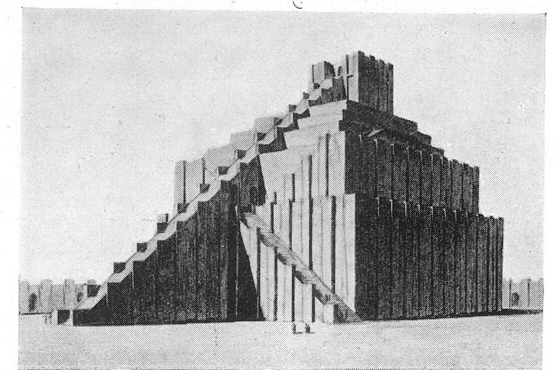

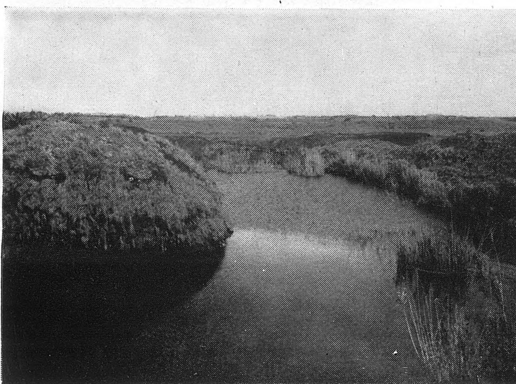
r Model van den Tempel en den Tempeltoren, blz. 521

s Gezicht op de heiligdommen ten tijde van Nebukadnezar, blz. 518

t De Tempeltoren, reconstructie W. Andrae blz. 518

u Toren van Babel" tegenwoordige toestand blz. 511, 512

„Toren van Babel" tegenwoordige toestand blz. 512

TELL BRAK

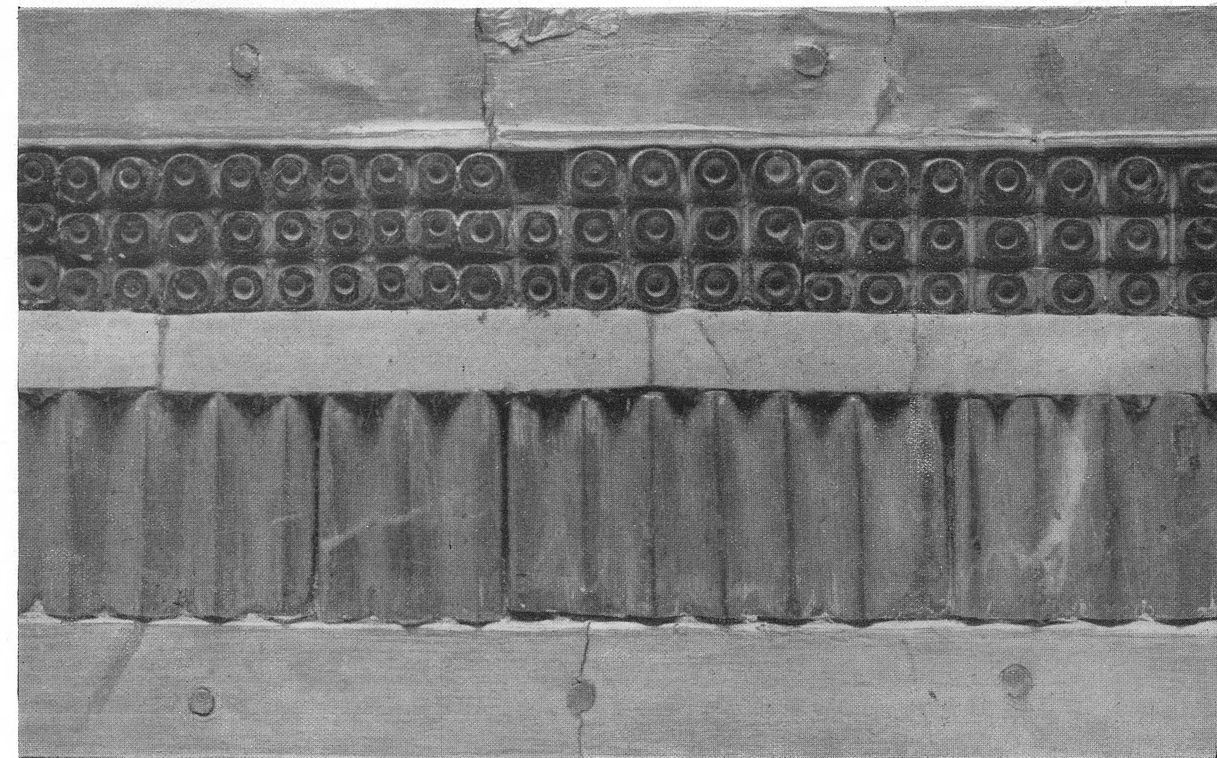

Albasten hoofd uit Djemdet Nasr periode

zie blz. 537

Iraq IX, 1947, Plate I

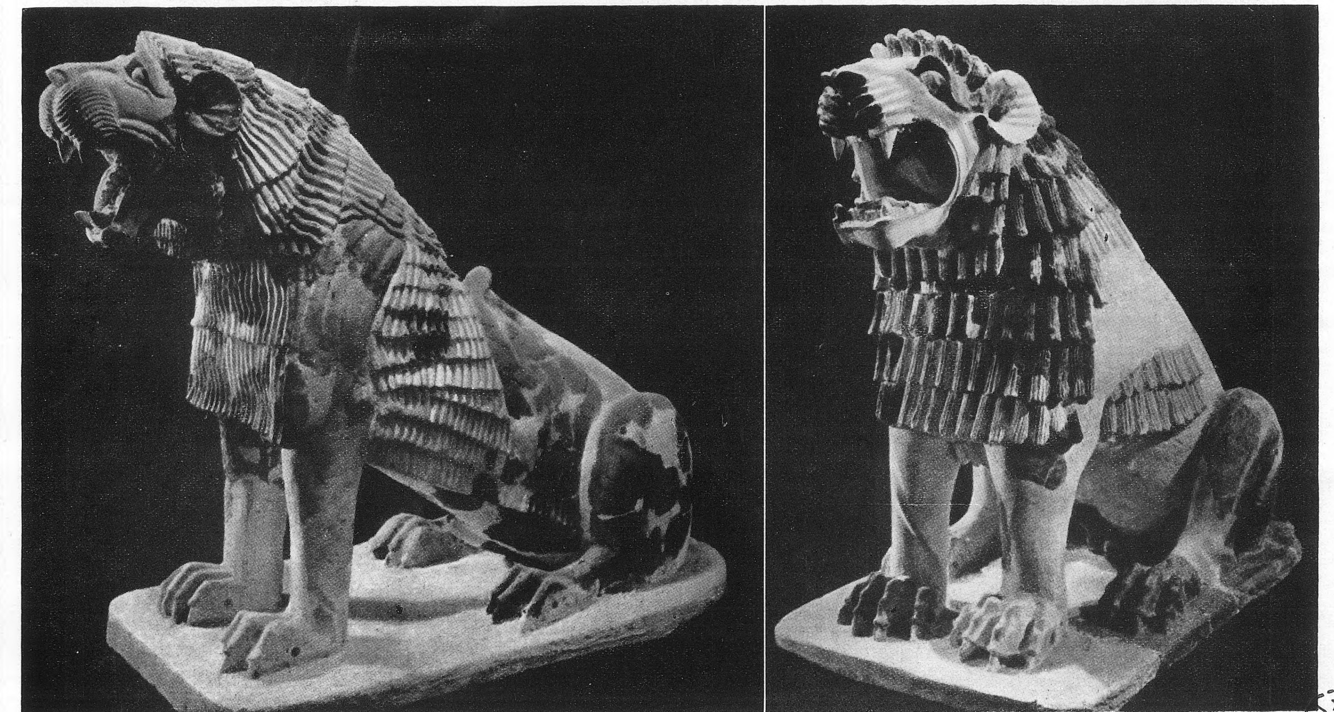

o c Plate III Gulden fries van het altaar uit de z.g. Oog tempel zie blz. 537

TELL HARMAL

a b

b

Twee gerestaureerde levensgroote terra-cotta leeuwen uit de tempel van Nisaba en Chani (Oud Babylonisch)

I L N 5598, blz. 117 zie blz. 537

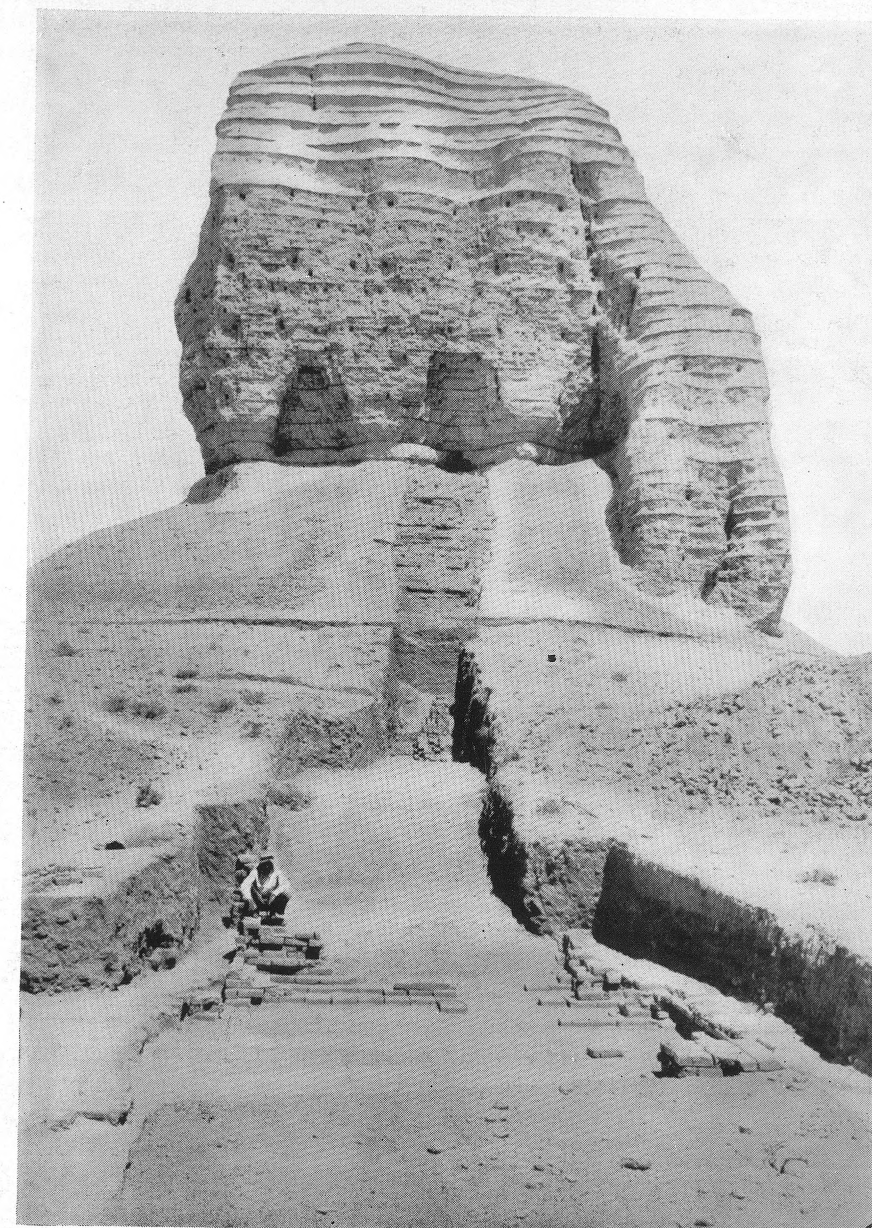
I L N 5598, p. 116 Tempel van Nisaba (Oud Babylonisch) zie blz. 537

AQARQŪF = DÛR-KURIGALZU

Gewelfde opslagplaats (N⁰ 12) in het paleis (Tell el-Abyad) zie blz. 537

DŪR-KURIGALZU

Tempeltoren met trappen tijdens de opgravingen van 1942

Iraq Supplement 1944, Plate IV, Fig. 3 zie plaat X en blz. 537

Muurschildering in passage IV groep H van de plattegrond van het Cassietish paleis (Tell el-abiad)
Iraq 8, 1946, Fig. 6 (Plate XIII) en Fig. 7 Plate XII zie blz. 437

UITGAVEN VAN HET VOORAZIATISCH-EGYPTISCH GENOOTSCHAP ʿEX ORIENTE LUXʾ:

A. **Jaarbericht,** Deel I (nos 1-5 en Supplement) 1933-1938. XXXII en 500 blz., XL platen, 26 tekstillustraties, 4 tabellen en 1 kaart in de tekst, 3 kaarten en 4 synchronistische tabellen, 4to.
Uitverkocht. Prijs van antiquarische exemplaren, indien verkrijgbaar, gebonden in een buckram-stempelband voor contribuanten ± *f* 40.—. De Jaarberichten 4 en 5 zijn voor contribuanten ook los verkrijgbaar, resp. voor *f* 4.— en *f* 5.—; Supplement (met Index, Voorwerk en Register) *f* 5.—. De erbij behorende buckramband is momenteel uitverkocht en kan pas later worden bijgeleverd. Men ontvangt dus voorlopig, indien een compleet stel geleverd kan worden, een ongebonden exemplaar. — Jaarbericht N° 1, 2 en 3 worden niet los verkocht.

Jaarbericht, Deel II (nos 6-8 en Supplement) 1939-1943. XLIV en 816 blz., XL platen, 91 tekstillustraties, 1 tabel, 5 kaarten, 4to.
Prijs gebonden in buckram-stempelband *f* 40.—, voor contribuanten *f* 25.—. De Jaarberichten 6, 7 en 8 zijn ook los verkrijgbaar voor *f* 8.40 per nummer, voor contribuanten *f* 6.— per nummer. Index, Voorwerk en Register zijn los verkrijgbaar voor *f* 8.40, voor contribuanten *f* 6.—. De bij dit deel behorende buckramband is voor contribuanten verkrijgbaar voor *f* 2.75.

B. Serie **Mededeelingen en Verhandelingen**

N° **1**: *Voordrachten gehouden op het 7e congres van het Oostersch Genootschap,* 1933 te Leiden. 1934, 66 blz. 4to. Uitverkocht.

N° **2**: *Drie Honderd Jaren Egyptologie in Nederland.* Van Heurnius tot Boeser (1620-1935) door Dr W. D. VAN WIJNGAARDEN, 1935, 4to, 26 blz., 4 photo's en 1 plaat, met uitvoerige bibliographie. Prijs *f* 1.50, voor contribuanten *f* 1.—.

N° **3** en **Supplement**: *Egyptische oudheden, verzameld en beschreven door* W. A. VAN LEER, met een voorwoord van Dr W. D. VAN WIJNGAARDEN. 1936, 4to, 24 blz., XVII platen, 10 tekstillustraties. Prijs *f* 2.50, voor contribuanten *f* 2.00.

N° **4**: *De Godsdienstige opvatting van den slaap, inzonderheid in het Oude Egypte* door Prof. Dr A. DE BUCK. 2e druk, 4to. Uitverkocht.

N° **5**: *The Maṣṭaba of Hetep-Her-Akhti. Study on an Egyptian Tomb Chapel in the Museum of antiquities Leiden* by H. TH. MOHR. 1943, 4to, XVI en 104 blz., 2 platen, 54 tekstillustraties. Prijs *f* 17.50, voor contribuanten *f* 7.50.

N° **6**: Overzichten van de Geschiedenis en Opgravingen in het Nabije Oosten I: *rās eš-šamrā* en *mīnet el-beiḍāʾ* door JAN P. LETTINGA. 1942, 4to. Uitverkocht.

N° **7**: *Kernmomenten der antieke beschaving en haar moderne beleving.* 1947, 4to, x en 278 blz., 19 platen en 123 tekstillustraties, 2 kaarten. Dit nummer, hetwelk is uitgegeven ter herinnering aan het tienjarig bestaan van het Gezelschap (1933-1943) bevat bijdragen van B. A. VAN PROOSDIJ, A. DE BUCK, TH. C. VRIEZEN, I. L. SEELIGMANN, A. A. KAMPMAN, F. M. TH. BÖHL, P. VAN DER MEER O.P., J. H. KRAMERS, W. VAN OS en B. H. STRICKER. Prijs *f* 20.—, in linnen band *f* 22.50, voor contribuanten resp. *f* 12.50 en *f* 15.—.

N° **8**: *Hommage à la mémorie de l'éminent assyriologue François Thureau-Dangin (1872-1944)* par E. DHORME. 1946, 4to, 35 pages, 1 portrait en héliogravure. Prijs *f* 3.50, voor contribuanten *f* 2.50.

C. **Uitgave** N° **1**: *Textes mathématiques babyloniens,* transcrits et traduits par F. THUREAU-DANGIN, 1939, 4to, 293 blz. Prijs gebonden in buckram-stempelband *f* 25.—, voor contribuanten *f* 20.—.

D. **Overzichten van de geschiedenis en opgravingen in het Nabije Oosten:**
N° I in deze serie is identiek met Mededeelingen en Verhandelingen N° 6; Nos II-IV zijn uitverkocht.

E. **Inleidingen en Verslagen der lezingen** o.a. in Rondschrijven:

C. U. **Ariëns Kappers** (42), H. **Asselberghs** (27), W. **van Bemmelen** (41), C. J. **Bleeker** (145, 158, 178), F. C. M. **Boenders** (60), B. **Bolkestein** (113), F. M. Th. **Böhl** (13, 18, 36, 45, 63, 73, 74, 96, 98, 115, 120, 156, 159, 162, 164, 167, 171, 172), A. **de Buck** (11, 17, 30, 40, 53, 56, 71, 78, 87, 104, 119, 146, 147, 149, 152, 155, 161), A. W. **Bijvanck** (35, 52, 110, 131, 133, 142), Jean **Capart** (85), D. **Cohen** (10, 26, 95), J. **Coppens** (75), Georges **Dossin** (69), A. H. **Edelkoort** (34, 122), B. D. **Eerdmans** (105, 106, 118, 181, 193), C. C. **van Essen** (150, 177), W. H. C. **van Esveld** (196), R. J. **Forbes** (28, 37, 43, 48, 65, 108, 130, 143), H. **Frankfort** (6), Johannes **Friedrich** (7, 9), C. J. **Gadd** (66), J. M. **Gerritsen** (23), Einar **Gjerstad** (59), S. R. K. **Glanville** (32, 203), L. H. **Grondijs** (84, 102), J. H. **Holwerda** (93), G. **van Hoorn** (111), Jozef M. A. **Jansen** (72, 157), J. H. **Jongkees** (153, 166), A. A. **Kampman** (31, 46, 50, 61, 92, 202), A. H. **Kan** (198), J. J. **Koopmans** (132), J. H. **Kramers** (22, 44, 64, 77, 114, 168), J. H. **Kroeze** (55), G. **van der Leeuw** (51, 90, 121, 135, 148), J. **de Meyer** (140), H. W. **Obbink** (124), J. **Oderwald** (58), P. J. **van der Ploeg** O.P. (67, 94, 109, 154), B. A. **van Proosdij** (112, 160, 176), Hermann **Ranke** (20), **A. Roes** (62, 76, 83, 89, 136, 169), A. G. **Roos** (189), J. J. **von Schmid** (100, 129), I. L. **Seeligmann** (81, 183, 185), J. **Simons** S.J. (19, 25, 39, 68, 88, 126), A. **Sizoo** (173), K. **Sprey** (123, 151, 184, 200, 201), W. P. **Theunissen** (107, 127, 128), J. **Vergote** (99, 197), Elisabeth **Visser** (144, 180, 182), J. Ph. **Vogel** (101), Th. C. **Vriezen** (57, 82, 134, 199), F. J. **de Waele** (80, 141, 190), H. **Wagenvoort** (91, 97, 163), R. H. **Woltjer** (165), W. D. **van Wijngaarden** (194). Prijs per nummer *f* 0,10 toezending.

BESTUUR, ORGANISATIE EN STUDIEKRINGEN

ALGEMENE RAAD: Prof. Dr F. M. TH. BÖHL, Prof. Dr A. DE BUCK, Prof. Ir R. J. FORBES, Mevr. C. F. L. VAN HEEK-VAN HEEK, Ir F. B. J. M. MOUBIS, Prof. Dr TH. C. VRIEZEN, Prof. Dr J. VERGOTE.

BESTUUR: B. A. VAN PROOSDIJ, voorzitter; Dr A. A. KAMPMAN, secretaris-penningmeester, Dr J. M. A. JANSSEN, 2de secretaris-penningmeester; Prof. Dr J. H. HOSPERS; Mr J. HOUWINK.

SECRETARIAAT EN ADMINISTRATIE: Noordeindsplein 4a, Leiden, tel. 23682.

BELGISCH SECRETARIAAT: Prof. Dr J. VERGOTE, Naamsche Vest 180, Leuven, tel. 2247.

BUREAU EN BIBLIOTHEEK VAN HET GENOOTSCHAP: Noordeindsplein 4a, Leiden, tel. 23682. Het Algemeen Secretariaat, Bureau en de Bibliotheek van het Genootschap zijn ondergebracht in het Nederlandsch Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden, Noordeindsplein 4a. Het Bureau is geopend op werkdagen van 8.30-12.30 en 14-17 uur; des Zaterdags van 8.30-12.30 uur. De Bibliotheek van het Instituut is geopend van 9-12.30 en 14-17.30 uur; op aanvraag zo mogelijk ook des avonds.

POSTREKENING: 229501, t.n.v. de secretaris-penningmeester Dr A. A. KAMPMAN te Leiden.

BANKIERS: Amsterdamsche, Rotterdamsche en Twentsche Bank te Leiden.
Kredietbank te Leuven (bankrekening 9980 van Prof. Dr J. VERGOTE te Leuven).

STUDIEKRINGEN IN NEDERLAND:

1933 **Leiden:** voorz. Prof. Dr F. M. TH. BÖHL; secr. Dr A. A. KAMPMAN, Noordeindsplein 4a.
1934 **Groningen:** voorz. Prof. Dr TH. C. VRIEZEN; secr. R. FRANKENA, Kraneweg 63 A.
1935 **Nijmegen:** voorz. Prof. Dr J. P. M. VAN DER PLOEG; secr. G. VOLLEBREGT, van Slichtenhorststraat 93
1936 **Amsterdam:** voorz. Prof. Ir R. J. FORBES; secr. C. WESSELING, Churchilllaan 83I.
1936 **'s Gravenhage:** voorz. K. C. A. COLLETTE; secr. Dr W. J. A. VISSER, Doornikschestraat 35.
1936 **Rotterdam:** voorz. Dr F. KOSSMANN, Gemeente-Bibliotheek, Nieuwe Markt 1.
1938 **Utrecht:** voorz. Prof. Dr H. W. OBBINK; secr. Mevr. A. M. A. HOSPERS-JANSEN, Hugo de Grootstraat 18-bis.
1939 **Doetinchem:** voorz. J. H. A. VAN HEEK; secr. A. VAN DER STEEG, Dr Hubernoodtstraat 9.
1941 **Maastricht:** voorz. Prof. L. ROOD S.J.; secr. Ir F. B. J. M. MOUBIS, Tongerschestraat 8.
1941 **Enschede:** voorz. H. VAN HEEK HZN; secr. Mevr. C. F. L. VAN HEEK-VAN HEEK, Oliemolensingel 135.
1942 **Arnhem:** voorz. Dr J. J. KOOPMANS; secr. D. J. G. BUURMAN, Renssenstraat 6a.
1942 **Breda:** voorz. Dr PH. G. GUNNING; secr. Ds H. COOLSMA, Dreef 7, Princenhage.
1942 **Amersfoort:** voorz. Dr R. VAN DER VELDE, Piersonlaan 20.
1942 **Venlo:** voorz. P. M. NIEUWHOF; secr. H. TH. E. PRÖPPER, Burg. van Rijnsingel 23.
1943 **Zwolle:** voorz. J. H. SYPKENS SMIT, Gelderschedijk B 23, Hattem.
1943 **Heerlen:** voorz. P. Dr TH. BOUWMAN O.F.M.; secr. P. J. REUS, Molenberglaan 83.
1943 **Leeuwarden:** voorz. Prof. Dr C. G. WAGENAAR; secr. A. W. J. HOLLEMAN, Ibisstraat 20.
1944 **Deventer:** voorz. Dr J. STAM. secr. Dr J. W. BRUINS, Gibsonstraat 6.
1944 **Eindhoven:** voorz. Prof. Dr C. ZWIKKER; secr. Dr J. C. B. EIJKMAN, Wolvendijk 127.
1944 **Zutphen:** voorz. Dr W. VAN DER WIELEN; secr. Ir J. TH. JOOSTING, De Vrijhof, Almen.
1944 **Alkmaar:** voorz. Dr J. C. KAMERBEEK; secr. Mr G. A. DE LANGHE, Dijk 2.
1945 **'s Hertogenbosch:** voorz. Dr W. P. THEUNISSEN; secr. Drs W. X. MURKOSTER, Stationsweg 8.
1946 **Tiel:** voorz. Dr W. A. J. C. SCHOLTE, Stedelijk Gymnasium.
1946 **Haarlem:** voorz. Dr W. H. C. VAN ESVELD; secr. A. A. TADEMA, Tuinwijklaan 10.
1946 **Hoorn:** voorz. N. J. SWIERSTRA; secr. C. URBAN, Grote Noord 16.

STUDIEKRINGEN IN BELGIË:

1939 **Leuven:** voorz. Prof. Mag. J. COPPENS. secr. Prof. Dr J. VERGOTE, Naamsche Vest 180.
1939 **Antwerpen:** voorz. Prof. Dr H. F. BOUCHERY; A. J. O. G. FIERENS, Jezusstraat 2.
1939 **Brugge:** voorz. Dr J. BUYSSCHAERT; secr. Prof. V. LARIDON, Potterije.
1939 **Luik:** voorz. Prof. G. DOSSIN; secr. Prof. HELENE DANTHINE, Rue du Parc 67.
1946 **Gent:** voorz. Dr A. ZWAENEPOEL; secr. H. VAN LOOY, Papegaaistraat 63.
1947 **Mechelen:** voorz. Dr G. GOOSSENS; secr. Dr A. STOKKAER, Van Benedenlei 14.
1948 **Brussel:** voorz. Prof. H. DE VIS, Prof. Jhr Dr J. J. VON SCHMID; secr. Prof. C. DE WIT, Notelaarstraat 218.

PRINTED IN THE NETHERLANDS — GEDRUKT BIJ E. J. BRILL TE LEIDEN